MINISTERUL CULTURII
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

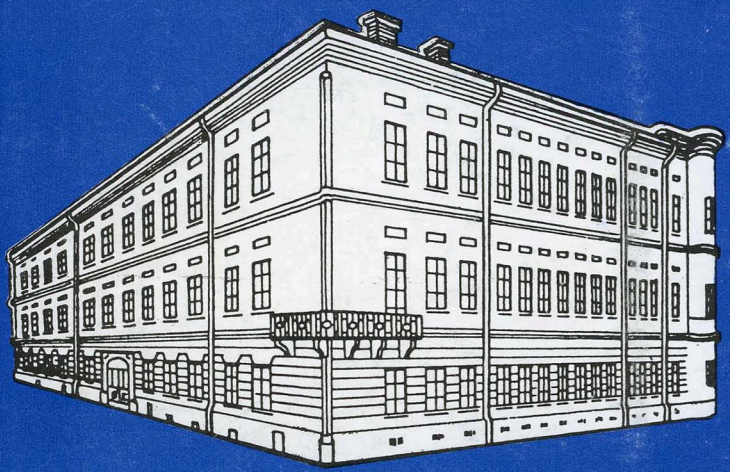
ACTA MVSEI NAPOCENSIS

34

ISTORIE

II

1997

1998

MINISTERUL CULTURII

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

34

II

ISTORIE

1997

CLUJ-NAPOCA

1998

COLEGIUL DE REDACȚIE:

IOAN PISO — Director general
NICOLAE CORDOȘ — Redactor responsabil
LIVIA CĂLIAN — Secretar de redacție
PETRU IAMBOR, FRANCISC PAP — Istoria medie
EUGENIA GLODARIU, STELIAN MĂNDRUȚ — Istorie modernă
IOAN CIUPEA, GHEORGHE IANCU — Istorie contemporană
MARIUS PORUMB — Istoria artelor
DOINA BOROȘ — Conservare-restaurare

ISBN — 0578-5391-2

FONDATOR: Acad. **CONSTANTIN DAICOVICIU**

ACTA MUSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondență se va adresa: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 3400 Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu nr. 2, tel. 004064/19.56.77; telefax: 004064/19.17.18.

ACTA MUSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondence sera envoyée a l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 3400 Cluj-Napoca, Rue Constantin Daicoviciu, no. 2, Roumanie, tel. 004064/19.56.77; telefax 004064/19.17.18.

CUPRINS

SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

STUDII

ŞERBAN TURCUŞ, Christianitas şi românii. Note privind locul românilor în realitatea creştină occidentală la începutul secolului al XIII-lea 9
Christianitas and the Romanians. Notes concerning the Romanians' place in Western Christianity at the beginning of the 13th century . 27

PETRE IAMBOR, Nobilii din neamul Cenad (sec. XIII—XVII) 29
Les nobles du genre Cenad (XIIIe—XVII siÎclés) 36

RÜSZ FOGARASI ENIKŐ, Relaţiile aşezărilor urbane din Transilvania cu puterea centrală 37
Relations des établissements urbaines transylvaines avec le pouvoir central 50

IOAN LUMPERDEAN. Preocupări pentru editarea primelor periodice cu tematică economică în spaţiul universal şi românesc în epoca modernă 51
Concerns for the publication of the first periodicals with economic subjects in Romanian and world territory in the modern age . . . 70

NICOLAE JOSAN, „Causa română la 1872" — un document interesant al mişcării naţionale a românilor din Transilvania 73
Un intéressant document du mouvement national des Roumains de Transylvanie, „La cause roumaine de 1872" 95

EUGENIA GLODARIU, Congresele studenţeşti — foruri de exprimare a solidarităţii şi unităţii naţionale 97
The students conferences — the expression way of the national solidarity and unity 109

TEODORA DANIELA SECHEL, Alexandru Lapedatu. Concepţie şi metodă istorică 111
Alexandru Lapedatu-mediecalist historian. Conception and historical method 123

CONSTANTIN I. STAN, Crearea Partidului Ţărănesc (10 octombrie 1926) 125
The foundation of the National Peasant Party (October 10, 1926) 143

CĂLIN MORAR—VULCU, Regimul minorităţilor naţionale în România (23 august 1944—1945) 145
The National Minorities Statute in Romania (23rd of August 1944—1945) 161

MISCELLANEA

FRANCISC PAP — GAVRILĂ GOLDNER — ZOLTÁN KÁSA, Taxa vamală tricesimală şi frecvenţa transporturilor la oficiul vamal din Cluj (1599—1637). Existent şi întregiri 165
La taxe douanière de trentième et la fréquence des transports à l'office douanier de Cluj (1599—1637). L'existent et complétions . 174

VASILE RUS, Syllogimaeorum Transylvanae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (II) 183

IOANA BOTEZAN, Din arhiva personală a lui Ioan Micu Moldovan Vol. IV. Manuscrise 277
Ioan Micu Moldovans persönliches Archiv. Band IV. Manuskripten 291

IOAN BOLOVAN, Contribuţii documentare privind politica demografică a Ungariei la începutul secolului XX 293
Documentary contributions concerning demographical policy of Hungary at the beginning of the XXth century 310

GHEORGHE ŞORA, Declaraţia de la Oradea din 12 octombrie 1918 311
The Romanian National Party of Transylvania's declaration, Oradea, (the 12th of October 1918) 324

DANIELA COMŞA — MARIA MAGDALENA JUDE, Nicolae P. Raţiu şi Augustin Raţiu, promotori ai idealului naţional 325
Nicolae P. Raţiu and Augustin Raţiu — promotors of the national ideal 339

CORNEL CRĂCIUN, Viaţa culturală în presa românească interbelică din Tulcea 341
La vie culturelle dans la presse roumaine entre les deux guerres mondiales de Tulcea 350

VALERIU GIURAN, Momente din istoricul regimentului 5 Vânători (1896—1944) 353
Moments de l'histoire du régiment 5 Chasseurs (1896—1944) . . 380

PATRIMONIU, MUZEOLOGIE, CONSERVARE—RESTAURARE

VIORICA GABRIELA POP, Mobilier renascentist în colecţia Muzeului Ţării Crişurilor 383
Ameublement de la Renaissance dans les collections du Musée de Pais des Criş (Oradea) 389

LIVIA CĂLIAN, Patru medalii transilvănene de încoronare din colecţia Esterházy 391
Four Transylvanian crowning medals (1790, 1837) 394

HORAŢIU GROZA, Despre ridicarea şi dezvelirea statuii doctorului Ioan Raţiu din Turda 396
About the raising and unveiling of dr. Ioan Raţiu's statue from Turda 405

ADRIANA TOPÂRCEANU, Lucrări inedite de Sabin Popp . . . 407
Oeuvres inedits de Sabin Popp (1896—1928) 412
MELINDA MITU, ADRIANA ISACU. Un experiment inedit în activitatea de ghidaj: familiarizarea nevăzătorilor cu exponatele muzeale 415
An original experience in the museum; the recognition of the museum valuable by the blind 417
EMIL CĂPÂLNA, Diversitatea și dificultatea restaurării 419
La diversité et la difficulté de la restauration 420

NOTE ȘI RECENZII

FRANCISC PAP, Un secol de istorie maghiară în monede: László Kovács, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit* 423
FRANCISC PAP, Despre o istorie medievală în monede: Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea* 425
GELU NEAMȚU, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849—1918 (8 august 1849 — 31 decembrie 1851). Documente, vol. I* 431
MARIA MAGDALENA JUDE, Nicolae Josan, Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor* . 433
IOAN CIUPEA, Cărți și note privind relațiile româno-franceze 435
IOAN CIUPEA, Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni* . . . 447
IOAN CIUPEA, Rueben H. Markham, *România sub jugul sovietic* 451
IOAN CIUPEA, Dmitri Volkogonov, *Lenin. O nouă biografie* 453
DANIELA COMȘA, Cronică selectivă a activității secțiilor de istorie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1990—1997 . . . 457

LUCRĂRILE PRIMULUI COLOCVIU INTERNAȚIONAL DE ISTORIE A FARMACIEI, CLUJ-NAPOCA, 15—18 OCTOMBRIE 1996

LES TRAVAUX DU PREMIER COLLOQUE INTERNATIONAL D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE, CLUJ-NAPOCA, le 15—18, OCTOBRE 1996

PIERRE JULIEN, Les „ephemera", une source pour l'histoire médico-pharmaceutique 463
FELIP CID, L'objet medical et l'histoire de la médecine 501
GHEORGHE BRĂTESCU, Musées et collections dans le cadre de l'ancienne Faculté de Médecine de Bucarest . . . 513
DOMINIQUE KASSEL — JACQUES GRAVÉ, Intervention au Ier Colloque International d'Histoire de la Pharmacie à Cluj-Napoca en octobre 1996 517
F. LEDERMANN, Côme et Damien dans les musées suisses . . . 521

HENRI C. SILBERMAN, Récensement d'images pharmaceutiques médiévaux aux Etats Units et l'accès à ces données par l'ordinateur 527

JADWIGA BREŹIŃSKA, Nouveau motif dans un ex-libris pharmacien 551

OVIDIUS MAIOR, 200 ans depuis la constitution de l'homéopathie. Influences sibiennes déterminantes sur Samuel Hahnemann 555

ŞTEFAN BUDAHÁZY — MARIA BUDAHÁZY, Despre câteva colecţii muzeale farmaceutice din Europa 561

GRAZIELLA BAICU, In memoriam. Dix ans depuis la disparition du professeur émérite docteur Iosif Spielmann 569

BEN HAINES, A point of view about the Museum of the History of Medicine and Pharmacy 573

INGRID LUX, Des traces muséographiques du passage de Hahnemann à Sibiu 577

C. IUGULESCU, Les expositions locales et occasionnelles d'histoire de la pharmacie, leur rôle 583

EPIFANIE COZĂRESCU — OCTAV CLOCOTICI, Muzeul medico-farmaceutic al Spitalului din Roman 587

HONORIUS POPESCU, Livres de spécialité édités à Cluj. Possibles exponats dans la collection d'histoire de la pharmacie 591

MARIA SOPOREAN — CRISTINA DASCĂLU, La céramique pharmaceutique médiévale dans le Musée d'Art de Roumanie 595

STUDII

CHRISTIANITAS ȘI ROMÂNII: NOTE PRIVIND LOCUL ROMÂNILOR ÎN REALITATEA CREȘTINĂ OCCIDENTALĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIII-LEA

În gândirea europeană actuală se postulează cele două matrici ale lumii europene, cea de componentă romano-latino-germanică și cea de componentă romano-bizantină cu modulațiile sale elenice și slave, sublimându-se „variațiunile" occidentale și orientale ale „europeității", care sunt complementare[1]. Realitățile istorice formate în epoca medievală din aceste variațiuni ale europeității s-au configurat la nivel instituțional și cultural net diferit. Astfel, în epoca în care destinul diverselor națiuni europene era însemnat de apartenența la ambianța uneia dintre aceste două variațiuni, ia un aspect singular evoluția unei națiuni care și-a constituit propriile forme instituționale, primind de la ambele „variațiuni" elemente pe care le-a integrat într-o proprie sinteză: românii[2].

Evoluția realităților românești în plan instituțional, deși cu rigoare și cu acribie științifică urmărită în discursul istoric românesc, acesta din urmă a evitat să se pronunțe suficient de clar asupra influențelor receptate din partea instituțiilor de origine occidentală, ca și asupra rezultatului impactului dintre modelele instituționale apusene și elementele de organizare socio-politică ale românilor.

Evul mediu european, așa cum este el definit de Oskar Halecki (ca fiind efectiv ev mediu, ilustrul istoric polonez vorbește despre secolele X—XIII)[3], ia cunoștință de existența unui grup etnic care a reușit să se pronunțe în plan politic și social prin intermediul unor formațiuni statale incipiente. Acest grup etnic relativ omogen parcela întreaga întindere a așa-numitei **Romanii orientale** în entități autonome, cu o evoluție de ordin instituțional destul de precară comparativ cu evoluțiile din Europa apuseană, dar de netăgăduit superioară față de totalitatea populațiilor stepei care s-au succedat într-un interval de timp de cinci secole într-un spațiu care nu-i aparținuse în totalitate Imperiului roman și deci al cărui ecou nu rămăsese în amintirea colectivă a europeității — ceea ce deținuse Imperiul roman în Europa geografică (așa cum o prezerva Biserica — singura realitate care preluase memoria colectivă a romanității, reorientând-o în sens ultramundan).

Comunitățile de populație protoromânească și românească erau si-

---

[1] Ioannes Paulus II, Scrisoarea apostolică *Egregiae virtutis*, în „L'Osservatore Romano", 1 ianuarie 1981, p. 1, apud Cesare Alzati, *Identità etnica e integrazione culturale: il popolo romeno tra Slavia, Bisanzio e Roma*, în „The Common Christian Roots of the European Nation", Florența, 1982, p. 995.

[2] Cesare Alzati, *op. cit.*, p. 995.

[3] Oscar Halecki, *The Millennium of Europe*, University of Notre Dame Press, 1963, p. 132.

tuate în topografia europeană a evului mediu timpuriu la marginea celor două realităţi temporale şi teritoriale esenţiale, Imperiul franc şi apoi cel romano-german şi respectiv Imperiul bizantin[4]. Contactele au fost periferice, iar imposibilitatea prelungirii autorităţii unuia sau altuia din imperii a generat un coridor favorabil pentru penetraţia populaţiilor stepei, a căror direcţie de înaintare se pare preferată rămânea teritoriul **Romaniei orientale** atomizate politic. „Romania reprezintă acum în Occident sec. VII acelaşi lucru ca în Orient încă în secolul VI. Ea e teritoriul care nu a fost ocupat şi care nu e dominat permanent de barbari. Există deci trei forme politice şi naţionale posibile în această vreme: imperiul care guvernează, regii barbari care au putere şi, între imperiul care guvernează prin mijloacele sale şi pentru scopurile sale şi regii barbari, şefi ai unui teritoriu care le aparţine, cu un drept şi sub o formă sau cu un alt drept şi sub o altă formă, o **Romania** populară. Acolo unde viaţa antică, viaţa latină, s-a menţinut datorită populaţiei nu există «imperiu», ci această **Romania**"[5]. Din punct de vedere geografic, biologic, dar şi politic teritoriul actualmente românesc era cel puţin o etapă de tranzit în itinerarul populaţiilor stepei. Dominaţia pe care o exercitau acestea din urmă nu era efectivă şi imposibiltatea teritorializării, cu excepţia slavilor, făcea precară orice formă de presiune politică asupra populaţiei protoromâneşti şi mai târziu româneşti. Presiunea efectivă nu se putea regăsi decât la nivelul unor mărunte organisme politice care reacţionau sau nu la impactul unor elemente ale corpului principal migrator. „Populaţiile barbare, goţi, huni, gepizi, avari, deşi au provocat mari bulversări pe teritoriul nord-dunărean prin jafurile şi distrugerile comise, nu au putut schimba în mod hotărâtor soarta populaţiei daco-romane din Dacia. Pe de altă parte, populaţiile migratoare şi-au avut centrele vremelnicelor lor stăpâniri în afara Daciei, de obicei în Panonia, şi de acolo şi-au organizat expediţiile de pradă spre est. Lungi perioade de timp, însă, raporturile au fost paşnice, în sensul că şefii migratorilor percepeau o cotă-parte sub formă de tribut din roadele muncii autohtonilor. Uneori, grupuri de migratori s-au stabilit printre daco-romani, au convieţuit cu aceştia şi au sfârşit prin a fi asimilaţi"[6]. Concentrările de populaţie se remarcă a avea o densitate mai mare în zone situate în poziţii mai ferite din perspectiva cadrului natural, reducând la minimum proximitatea şi posibilitatea de colaborare sau exercitare a unei dominaţii permanente care să determine transformări vizibile în caracteristicile vieţii materiale, cu excepţia ultimelor influxuri ale populaţiei stepei, uzii, pecenegii, cumanii a căror consistenţă lingvistică în patrimoniul lexical românesc alături de cel slav este vizibilă. „Între autoritatea nominală a barbarilor şi amintirea autorităţii imperiului, romanicii

[4] Aleksander Gieysztor, *La diffusion du Christianisme et l'unité spirituelle des cultures: l'Europe du Centre-Est du VII-e au XI-e siècle*, în „The Common Christian Roots...", p. 95.

[5] Nicolae Iorga, *Relations entre l'Orient et l'Occident*, în „Etudes byzantines", I, Bucureşti, 1938, p. 218—219, reeditare în traducere a pasajului respectiv în volumul Nicolae Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 405.

[6] Ioan Aurel Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX—XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 23.

și-au conservat propriile forme de organizare, de tradiție romană și romano-bizantină[7].

Momentul istoric în care românii nord-dunăreni se fac remarcați în izvoarele epocii demonstrează că procesul de evoluție instituțională a funcționat autonom și contextul migrator nu a impietat asupra autonomiilor și dezvoltărilor locale, însă pe baza unui fond genetic și lingvistic asemănător. În cadrul **romaniilor** ei au păstrat tradiția vieții politice romane și au perpetuat unele instituții de esență romană, potrivite modestei lor existențe rurale[6]. Este util să se vadă în popoarele ce se învecinează cu imperiile o altă generație medievală de state și biserici. Aceste populații nu se organizează doar ca reflex de autoapărare față de puterile creștine și față de nomazi și alte populații păgâne, ci în primul rând pentru a-și asigura o existență durabilă cu finalități proprii. Dacă realități teritoriale cu maxim potențial european au lăsat de o parte din cauze de strategie, dar și din neputința susținerii și menținerii unui efort militar care să reziste presiunii permanente a populațiilor asiatice, nici realitatea spirituală fundamentală a evului mediu european, Biserica, nu a putut dezvolta o acțiune în zonă[9]. Dacă pentru Imperiul bizantin diocezele imperiale corespundeau diocezelor ecleziastice și în consecință o lungă perioadă de timp doar Dobrogea a avut acces la relații de comuniune spirituală cu biserica bizantină[10], restul teritoriului era lipsit de o autoritate spirituală și pastorală în legătură cu unul din centrele ecleziastice de marcă ale Europei medievale. Disoluția politică ce a urmat retragerii aureliene nu a lăsat în urmă o populație coerentă din punct de vedere spiritual, cercetările arheologice relevând coexistența cultelor păgâne cu elemente de creștinism a cărui difuziune maximă în rândul populației romanizate este în secolele IV—VI[11]. Ponderea mare pe care elementele de ordin latin le dețin în lexicul liturgic românesc vădesc persistența unor practici liturgice în rândul populației romanizate, însă instituțional, în plan ecleziastic, majoritatea teritoriului actual românesc nu cunoaște elemente ce să permită identificarea unor instanțe ecleziastice superioare care să fi permis continuitatea legăturii cu centre ecleziastice puternice. Literatura istorică românească a vehiculat existența chorepiscopilor, care însă dispar prin sec. VII—VIII și a căror activitate era de efectivă misiune și nu de corelare între diverse centre ecleziastice. În aceste condiții conotațiile pe care le ia desfășurarea liturgică a elementelor creștine în viața spirituală a protoromânilor și apoi a românilor sunt puternic marcate de elemente cotidiene cu evidentă încărcătură precreștină, o situație care se regăsește la scara întregii Europe creștinate în evul mediu timpuriu.

Dacă biserica bizantină a urmat îndeaproape politica imperială ale cărei ecouri în sec. X—XIII în spațiul românesc se concentrează pe linia Dunării, biserica romană, prin colaborarea pe care o realizează cu imperiul pe care ea îl restituie ca patrimoniu ideologic în dispută cu Bizan-

---

[7] *Idem*, p. 47.
[8] *Idem*, p. 47 sqq.
[9] Aleksander Gieysztor, *op. cit.*, p. 96.
[10] Emilian Popescu, *Christianitas daco-romana*, București, 1994, passim.
[11] Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, passim.

ţul, pune la punct un program de misiune care, deşi tutelat de autoritatea laică imperială, îi oferă ocazia de a instituţionaliza creştinismul ca realitate spirituală unică pe o largă arie din suprafaţa imperiului[12]. În fapt această pulsiune misionară este cea care a hotărât soarta bisericii romane, căreia misiunea îi este coextensivă[13], spre deosebire de Imperiul bizantin, care în epocă (sec. X—XIII) a avut o misiune mult mai puţin profundă în teritoriile ce nu se încadrau jurisdicţiei sale. Biserica romană se autonomizează în plan misionar în condiţiile dispariţiei Imperiului carolingian, astfel că deşi nu exclude de acum înainte colaborarea strânsă cu autoritatea laică imperială, misiunea va fi în principal, atât cât va rezista presiunii laice, o acţiune efectivă a ei de modelare a conştiinţei individuale şi colective conform mesajului biblic şi a percepţiei pe care o permiteau condiţiile social-politice asupra acesteia[14]. **Dilatatio Christianitatis** şi respectarea doctrinei creştine aşa cum a prezervat-o biserica romană vor fi principalele puncte ale misiunii acesteia din urmă, misiune care după dispariţia Imperiului carolingian se va îndrepta cu precădere spre câştigarea populaţiilor est-europene.

La sfârşitul secolului al IX-lea în arealul est-european din punct de vedere etnic situaţia era în mare parte stabilizată. În ceea ce era nordul fostei **Romanii orientale** exista o populaţie slavă în rapid proces de structurare politică, în vest se aşezaseră ungurii, a căror stabilizare se produce de-abia după 955. În sud Ţaratul bulgar, a cărui autoritate se extindea parţial şi la nordul Dunării, iar în est calea deschisă influxului migrator. Cu excepţia populaţiei de la sudul Dunării care era parţial creştinată: elementele romanităţii orientale sud-dunărene şi o proporţie destul de mare din populaţia slavă, restul populaţiilor teritorializate în jurul **Romanici orientale** erau păgâne. În viziunea bisericii romane aceste populaţii situate deja în proximitatea unor teritorii cucerite spiritual de creştinism erau domeniu al misiunii, misiune care folosea ca bază materială, sprijin logistic şi armat puternicele centre politice şi episcopale situate la marginea imperiului. Românii erau creştinaţi, dar, fiind lipsiţi de jurisdicţia spirituală a unui centru universal, erau compatibili cu misiunea bisericii romane. Deşi expresia exterioară a practicilor liturgice după opinia multor autori avea accentuate trăsături bizantine preluate pe filiera sud-slavă, o jurisdicţie ecleziastică la nivel de episcopat sau arhiepiscopat stabil nu se poate proba pentru românii nord-dunăreni, cu excepţia celor de la Dunărea de Jos din secolele IX—XII, dependenţi de o instanţă patriarhală. Influxuri ale lumii sud-slave existau, dar în condiţiile inexistenţei unor constante raporturi de colaborare sau dependenţă politică cu siguranţă nu există nici legături constante la nivel ierarhic. Cel puţin până în acest moment izvoarele istorice sunt extrem de parcimonioase în acest sens. Caracterul liturgic prevalent bizantin este atestat pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice, însă puţinătatea cercetărilor arheologice practicate pentru evul mediu ne lasă să înclinăm doar pentru o ipoteză care ar privilegia această caracteristică liturgică, generalizând-o la întreg spaţiul românesc.

[12] Aleksander Gieysztor, *op. cit.*, p. 96.
[13] Giuseppe Alberigo, *La chiesa nella storia*, Paideia Editrice, 1988, passim.
[14] *Ibidem.*

Așezarea ungurilor în Panonia inițial n-a disturbat echilibrul existent în spațiul românesc, cu precădere cel transilvan. Când au venit, ei nu reprezentau un pericol diferit de cele cu care populația rezidentă se confruntase. Ungurii, în acel timp, nu au fost în nici un grad afară de Alföld unde erau seminomazi, un popor cuceritor sau colonizator; ei nu aveau atunci nici o organizare politică și nici o idee forță pe care să o propună vecinilor lor[15]. Istoria ne-a păstrat prin intermediul **Gestei Hungarorum** amintirea unor constituiri statale ale populației locale care **reacționează** față de presiunile migratorilor, dar din păcate nu deținem suficiente informații asupra legăturilor de ordin ecleziastic dintre aceste formațiuni și centre ecleziastice externe (deși Menumorut pomenește jurisdicția pe care ar recunoaște-o a împăratului de la Constantinopol — acesta avea dreptul de a numi episcopi). Constituirea la începutul mileniului al doilea a statului maghiar ca parte a **Christianus mundus** confirmă succesul ordinii politice imperiale, dar și a misiunii ecleziastice a Bisericii romane în partea central-est-europeană[16]. Constituit în cadrul Imperiului, regatul maghiar va cunoaște evoluțiile instituționale ale imperiului și ale bisericii romane. Moartea împăratului Otto al III-lea, fondator al regatului maghiar, va fi un eveniment decisiv pentru lumea occidentală, și creează toate condițiile pentru preluarea funcției de centru de greutate a celei ce se numea **fraterna Christianitas,** de o altă realitate instituțională, ce întotdeauna a revendicat pentru sine un rol universal și pe care natura ei fundamental religioasă o situa deasupra particularismelor etnice și a fragmentărilor politice: Biserica romană[17]. Această sarcină a fost asumată de Biserica romană și prin revendicarea unei directe autorități în sfera seculară asupra întregului occident conform cu **Donatio Constantini**[18]. Grigore al VII-lea confirmă lui Vratislav al II-lea al Boemiei privilegiul mitrei deja deținută de predecesorul său, înalță la rang regal pe polonezul Boleslav, declară Ungaria **regnum sanctae Romanae ecclesiae proprium** și consideră ca proprii **fideles** pe Zvonimir de Croația, pe sârbul Mihail **Slavorum rex** și pe Iziaslav, pretendent la conducerea marelui ducat de Kiev[19]. **Zweikaiserproblem** deschisă de încoronarea regelui franc în anul 800 este un aspect al acelui dualism care a concretizat ca sisteme de conducere și administrare instituțional universalistice **Christianitas** în Occident, focalizată pe supremația puterii pontificale și în Orient **Basileia toi Xristianoi** ce privilegiază împăratul a cărui putere include o componentă episcopală[20] și față de acest dualism e necesar să raportăm și istoria românilor în secolele X—XIII. În momentul în care Ungaria a devenit regat aparținând imperiului conceput ca **fraterna Christianitas,** Biserica romană s-a apropiat de teritoriul fostei **Romani orientale.** Deși Bizanțul a reacționat extrem de rapid la constituirea regatului maghiar, fiind și într-un

---

[15] Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 69.

[16] Cesare Alzati, *La Cristianità europea e l'inserimento degli Ungari*, în „Storia religiosa dell'Ungheria", Milano, 1992, p. 35.

[17] *Idem*, p. 37.

[18] *Ibidem.*

[19] Augustin Fliche, *La Reforme grégorienne et la Reconquête chrétienne (1057—1123)*, Bloud&Gay, 1940, p. 119 sqq.

[20] Cesare Alzati, *op. cit.*, p. 37.

moment clar de ofensivă, inserarea Ungariei în formula imperială romano-germanică şi afluxul de cler roman spre proaspăta achiziţie în **Christianitas** au determinat, cu timpul, relaţiile instituţional culturale şi religioase dintre acest fragment al **Christianitas**-ului şi Imperiul bizantin, în contextul adâncirii rupturii de comuniune dintre Orient şi Occident şi al efortului naţional al popoarelor aflate în sfera de dominaţie bizantină.

Sfântul Scaun a inserat Ungaria în ordinea creştină medievală occidentală şi ea, aşa cum în precedenţă fuseseră părţile orientale ale imperiului, devenea potenţială bază de plecare spre noi achiziţii. Situaţia populaţiei fostei **Romanii orientale** începe acum să devină obiect al atenţieí Sfântului Scaun. Însă imposibilitatea cuceririi de către Ungaria (probabil în momentul constituirii regatului nici nu o interesa) până în secolele XII—XIII a Transilvaniei[21], a întârziat fricţiunile dintre cele două sisteme de concepere ale universalismului medieval reprezentat de o parte de novicii sistemului **Christianitas**-ului, ungurii, şi de altă parte românii împărtăşind o formulă ecleziastică proprie de sorginte romano-bizantină combinată cu o mediaţie slavo-bizantină. Cu timpul sesizarea incongruenţelor dintre cele două sisteme va determina incisivitatea acţiunilor de modelare a instituţiilor maghiare în teritoriul cucerit după modelul instituţional recunoscut de biserică şi rezistenţa la impactul acestuia în structurile instituţionale româneşti. Dar acest raport evidenţiază faptul că, dacă expresia religioasă a fost vehement promovată de maghiari pe fundalul suportului imperial şi al substituţiei acestuia cu Sfântul Scaun, suportul imperial bizantin aici nu a fost prezent. Rezistenţa a fost determinată de inerţia unui model civilizator cu mult superior ca structură populaţiilor stepei, dar care nu atinsese gradul de evoluţie din imperiu. Elementele de viaţă religioasă pe care le propuneau noii misionari în momentul cuceririi nu erau cu nimic mai prestigioase decât cele ale populaţiei locale şi cu siguranţă că ocupanţii au sesizat această chestiune, dar modelarea acestora în plan instituţional era diferită şi aceasta doreau să o impună. Tensiunea între cele două comunităţi, una relativ unitară în plan politic, cea maghiară şi cealaltă mai puţin unitară politic, dar relativ omogenă, izbucneşte pe fondul instituţional ca model de concepere a societăţii şi nu în planul controverselor de ordin religios. Validitatea şi valabilitatea ritului oriental nu erau negate de biserica romană[22], dar îi era negată jurisdicţia unei biserici cu evidente elemente bizantino-slave în teritorii pe care imperiul bizantin nu le deţinuse efectiv niciodată, dar care în planul vieţii religioase mărturiseau o orientare pro-bizantină ce în combinaţie cu elemente proprii de organizare comunitară nu erau regăsibile nici în modelele propuse de biserică, nici în cele ale populaţiilor stepei.

Modalitatea de concepere a misiunii de către biserica romană şi principiile care stau la baza realizării ei cunosc modificări accentuate în sec. XI—XII faţă de perioada anterioară. Misiunea este concepută în acord cu autoritatea temporală subordonată în principiu scopurilor bise-

[21] Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, passim.

[22] Enrico Morini, *Le due anime dell'uniatismo. Due modelli di unità ecclesiale nella Romania franca del XIII. secolo*, în „Studi e ricerche sull'Oriente cristiano", An. XIV, Fasc. 3, Roma, 1991, p. 377.

ricii. Lumea feudală substituie însă ambiției bisericii particularismul său și sistemul său patronal. În cadrul regatului maghiar nu diferențele etnice sunt cele care exclud, ci cele sociale și mai apoi din secolul al XIII-lea cele confesionale. Misiunea religioasă, contrar opțiunilor Sfântului Scaun, nu se desfășoară unitar, ci se fragmentează și se specializează, în funcție de cel care o promovează și care nu urmărește fundamental o convertire la creștinismul profesat în variantă romană, ci mai degrabă o teritorializare cu efecte imediate în plan economic și social și secundar în plan confesional ca expresie a uniformizării.

La sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea mutații profunde operate în eclesiologia romană se vor resimți în activitatea misionară din spațiul românesc. Sub Inocențiu al III-lea, Biserica romană, dezvoltând enunțurile și realizările reformei gregoriene, elaborează o eclesiologie care suprimă din discuția privind caracterul bisericii orice posibilitate de a tăgădui acestei Biserici (romane) prioritatea în ceea ce privește coordonarea și guvernarea bisericilor[23]. Ideile eclesiologice ale lui Inocențiu al III-lea sunt determinate de „impactul unui ideal vertical cristologic cu o viziune orizontală de extensiune universală"[24]. Expresia **universalis ecclesia** desemnează în concepția lui Inocențiu totalitatea corpului lui Christos în cer și pe pământ, dar și biserica așa cum există ea pe pământ, ansamblul bisericilor locale sau totalitatea creștinilor care există concret, distribuiți și grupați în **provinciae, gentes, regna,** fiecare guvernată de șeful ei[25]. Astfel, **universalis ecclesia** nu face decât să înglobeze sacerdoțiu și regalitate și să reflecte ordinea cuprinsă de Dumnezeu în lume. Papa prin denumirea de succesor al lui Petru, căruia i se adaugă cea de **vicarius Christi** și nu **vicarius Petri,** devine autonom și prin referința cristologică atât de directă el se situează deasupra bisericii, între Dumnezeu și oameni, **Dei vices gerens in terris.** El a primit **spiritualium plenitudinem** și **latitudinem temporalium**[26]. Inocențiu nu confundă cele două ordine, el distinge Biserica de societatea temporală, însă puterea pe care o revendică și încearcă să o exercite se extinde peste cele două. El este șeful nu doar al **ecclesia,** ci și al **populus christianus**[27]. Se folosește de termenul **plenitudo potestatis,** extinzând acest termen în sens gregorian al unei puteri universale și supreme de a interveni în viața tuturor bisericilor. Consecință a unei astfel de viziuni este faptul că autoritatea patriarhilor este adusă la **plenitudo potestatis** ca la izvorul ei; prin crearea patriarhatului latin de la Constantinopol funcția patriarhală a fost pur și simplu asimilată cu cea de primați sau arhiepiscopi latini. Inocențiu caută în arsenalul juridic și cutumiar al creștinătății timpului său mijloace de a dubla supunerea spirituală a conducătorilor și subiecților lor față de vicarul lui Hristos prin relații juridice de subordonare, legături de vasalitate cu Sicilia, Portugalia, Anglia, Islanda, Ungaria și intervenții în alegerea împăratului[28].

[23] Yves Congar, *L'Eglise. De Saint Augustin à l'époque moderne*, Paris, 1970, p. 193.
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem.*
[26] *Idem*, p. 194.
[27] *Idem*, p. 195.
[28] *Idem*, p. 197.

În actele emise sub pontificatul lui Inocenţiu al III-lea, Biserica apare sub denumirea de **congregatio fidelium,** care când include şi societatea creştină este denumită şi **populus christianus** sau **respublica christiana**[29]. Misiunea şi pastoraţia epocii lui Inocenţiu deschide cale unui gen special de monahi — mendicanţii, în principal dominicanii şi franciscanii, care susţin elaborarea unei teologii suport al eclesiologiei romane. Subordonarea lor directă faţă de Sfântul Scaun îi determină să promoveze principiul unei misiuni primite de la papă a cărui putere este supremă şi universală. Într-o astfel de teologie Biserica apare ca o unică dioceză de extensie universală, iar episcopii ca vicari ai papei. Mendicanţii ieşiţi din structurile feudale nu sunt legaţi de locuri, de mijloace locale de subzistenţă sau de autorităţile locale, ei reprezentând dimensiunea misiunii universale şi permanente a Bisericii romane[30]. Ei înlesnesc prin autoritatea lor şi rolul pe care-l ocupă deja în Biserică trecerea de la bisericile locale cu o accentuată autonomie **specialis populus** la **tota Ecclesia (totus populus christianus).** Noua eclesiologie nu ţine seama de colegialitatea episcopilor şi nici de bisericile locale, intenţionând să considere schismă propriu-zisă ceea ce priveşte **tota ecclesia** şi sediul roman şi nu atitudinea de lezare a jurisdicţiei spirituale şi temporale a Bisericii locale şi a episcopului său. Cu Inocenţiu al III-lea se realizează idealul conducătorului nu doar al bisericii, ci şi al lui **populus christianus**[31]. Formula pe care diplomaţia pontificală a consacrat-o prin uz pentru a defini modalitatea de concepere a umanităţii încadrate Bisericii romane este **Christianitas.** Gabriel Le Bras a definit în mod clasic această nouă realitate **Creştinătatea — Christianitas** este un ansamblu de ţări încorporate fie prin cucerire progresivă, fie prin decizia suveranului, vechi posesiuni şi achiziţii recente[32]. **Christianitas**-ul este un ansamblu coerent de ţări guvernate de către prinţi oficiali supuşi prezidenţei religioase a pontifului roman care exercită puterea sa spirituală direct asupra subiecţilor. **Christianitas** în concepţia medievală apare ca o lume care se dilată fără încetare de la instituirea de către Hristos a Bisericii. Biserica se distinge de creştinătate, care nu este sub mantia sa decât un grup variabil de state opuse prin sentiment şi interes. Biserica creştină în vârsta clasică (sec. XIII—XIV) se concepe ca o caravană ordonată, în care indivizii ce aparţin tuturor naţiunilor merg sub conducerea ierarhiei spre o lume ireversibilă, călăuziţi de credinţa apostolilor în fruntea cărora, e firesc, se impune Petru[33]. Prima forţă pe care o întâlneşte Biserica în expansiune este cea a comunităţii organizate: stat suveran, seniorie sau în cazul românesc cnezat şi voievodat, morfologia bisericii depinzând de rivalităţile politice din arealul respectiv. Aceasta sau bunăvoinţa statului procură bisericii libertatea

[29] *Idem*, p. 208.

[30] Yves Congar, *Aspects ecclésiologiques de la quérelle entre Mendiants et Séculiers dans la seconde moitié du XIII-e siècle et le début du XIV-e*, în „Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Âge", 1961, p. 35—152.

[31] *Ibidem.*

[32] Gabriel Le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale. Préliminaires*, Bloud&Gay, 1959, p. 22.

[33] Idem, *Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident.* Tom I, *Prolegomene*, Paris, p. 4.

legislativă şi privilegiile. În momentul teritorializării Biserica împrumută tehnicile de putere locale[34]. Fiecare popor intră în **Christianitas** cu habitudinile colective care debordează regulamentele. Biserica le acceptă când ele nu sunt contrare principiilor dogmei sale, dreptului sau moralei sale[35]. Prin **Tu es Petrus** din consacrarea lui Hristos se deduce vicariatul, din vicariat, plenitudinea puterii, din această plenitudine imixtiunea în toate afacerile bisericii. În secolul al XIII-lea toate sarcinile unui guvernământ secular incumbă bisericii. Ea are structura unui imperiu, teritorii decupate în circumscripţii, ierarhii prevăzute cu jurisdicţie, administraţie, justiţie. Competenţa sa se extinde la toate afacerile spirituale şi nu este act uman care să nu fie supus păcatului — Biserica romană înglobează comunităţile civile de obedienţă romană şi lumea de dincolo. Din secolul al XIII-lea ecumenic va însemna roman. Biserica are un scop: să conducă subiecţii ei în lumea de dincolo. Lumea de dincolo recrutează noii ei subiecţi din lumea noastră, pe care Dumnezeu o conduce[36].

De la puterea publică Biserica a aşteptat să-i respecte constituţia sa. Distincţia creştină a celor două puteri asigură bisericii o protecţie constantă, însă primatul spiritualităţii şi superioritatea sacerdoţiului îi permite o exigenţă nedefinită care în funcţie de circumstanţe poate evolua de la o alianţă inegală la o absorbţie integrală[37].

Între secolele XI—XV ideea care animă Biserica este a convingerii valorii absolute şi definitive a creştinismului ca doctrină capabilă să ordoneze şi să îmbrăţişeze **in toto** atât viaţa individuală, cât şi cea colectivă, şi pentru care gestiunea puterii sociale şi politice e o obligaţie de conştiinţă şi maximul serviciu adus credinţei[38]. În acest context doctrinar apare concepţia creştinismului ca proiect istoric totalizant, trăit ca expresie autentică şi deplină. Aceasta solicită creştinilor care recunosc obedienţa romană sau ar recunoaşte-o, dacă nu deţin deja, să se însărcineze în cucerirea, păstrarea şi apărarea puterii politice care este instrumentul indispensabil pentru realizarea proiectului istoric. Tot în această perioadă stabilizarea rupturii de comuniune dintre Orient şi Occident determină în Occident exagerarea unei mistici a unităţii, care încearcă să se impună ca scop social pe care doar creştinismul roman îl poate garanta. **Christianitas** câştigă o proprie fizionomie distinctă de biserică şi de regate[39]. Ea este societatea creştină în sânul căreia credincioşii se bucură de un statut analog celui de **cives romanus** în vechiul imperiu; dar ei, creştinii, sunt abilitaţi la putere şi heterodoxia este cauza cea mai puternică ce exclude de la putere. A gestiona puterea devine o responsabilitate şi o obligaţie a creştinului, în secolele XI—XIV funcţionând **regimen Christianum** (esenţial de menţionat: doar de sorginte romană)[40].

---

[34] *Idem*, p. 30.
[35] *Ibidem*.
[36] *Idem*, p. 63.
[37] *Idem*, p. 77.
[38] Giuseppe Alberigo, *op. cit.*, p. 89.
[39] *Ibidem*.
[40] *Idem*, p. 96.

Aplicabilitatea acestor principii eclesiologice considerăm că a funcţionat în spaţiul românesc în raport cu structurile instituţionale dacă analizăm situaţia aşa cum ne-o relevă documentele de la începutul secolului al XIII-lea. Pe lângă populaţia românească teritoriul fostei **Romanii orientale** cuprindea şi populaţii ale ultimului val migrator asiatic, pecenegii şi cumanii. Acţiunea Bisericii romane în acest spaţiu a trebuit să se conformeze mai multor directive de acţiune: încadrarea cumanilor păgâni în Biserică şi **Christianitas,** reorientarea românilor în sensul aderării la varianta romană a creştinismului şi încercarea de limitare a jurisdicţiei regatului maghiar în zonele aflate în atenţia Bisericii.

Doctrina misionară în ceea ce privea pe păgâni, deci cea care trebuia aplicată la frontierele europene ale creştinătăţii şi populaţiilor de rit grec ale Imperiului bizantin, ale Balcanilor, fostei Romanii orientale şi ale populaţiilor ruse era diferită, dar ea rezulta dintr-o lungă experienţă[41]. Nici o populaţie nu a fost adusă la credinţă fără ca principii ei să fi fost câştigaţi iniţial, dar pentru ca să fie durabilă conversiunea prinţilor trebuia să se antreneze în principiu şi cea a supuşilor. Papalitatea luase obiceiul de a crea episcopate în principalele centre din aceste principate, subordonându-le la mitropolii care serveau ca punct de sprijin pentru misiuni: Salzburg pentru ţările slave din sud, Magdeburg pentru cele din nord, Bremen pentru Scandinavia[42]. Deja în secolul al IX-lea papii Adrian II şi Ioan VIII au acceptat să ridice vechea mitropolie de Sirmium, la cererea sfântului Metodie, în ciuda opoziţiei arhiepiscopului de Salzburg şi a sufraganului său de Nitra, pentru a-l asigura pe prinţul moravilor în privinţa menţinerii independenţei sale faţă de regele Germaniei[43]. Otto al III-lea şi Silvestru al II-lea au dus o politică îndrăzneaţă vizând favorizarea creştinării ţărilor rămase încă păgâne, înfiinţând în noile regate de Ungaria şi Polonia mitropoliile de Gniezno şi Esztergom în ciuda opoziţiei arhiepiscopului de Magdeburg şi a episcopului de Passau[44]. Doctrina pontificală se va preciza în favoarea conversiunii popoarelor de la Marea Baltică. Populaţiile de pe ţărm, baltice (prusieni, livonieni, lituanieni) au rezistat mult timp evanghelizării. Sf. Adalbert şi Bruno de Querfurt şi-au găsit martiriul la prusieni. În Livonia, ca şi în Prusia mişcarea de conversiune se amorsează între 1180—1200. Cistercienii aduc la credinţă pe prinţii de Culm, unde este posibil să ridice un episcopat care este încredinţat tot unui cistercian la 1215. Recursul la arme apare ca indispensabil pentru a apăra aceste tinere creştinătăţi contra unei întoarceri ofensive a păgânătăţii şi episcopii au pus la punct miliţii la Culm şi Riga, miliţii care în Prusia au fost absorbite de ordinul Cavalerilor Teutoni când aceştia au venit să se stabilească în zona prusiană[45]. Dacă Honorius al III-lea s-a lansat într-o cruciadă pentru a apăra biserica din Prusia, s-a preocupat, însă, pe de altă parte, ridicând jurisdicţia arhiepiscopului de Bremen, de constituirea unor episcopate autonome până când Inocenţiu al IV-lea se decide

[41] Jean Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe—XVe siècles)*, Roma, 1977, p. 12—13.
[42] Aleksander Gieysztor, *op. cit.*, p. 97—101.
[43] *Ibidem.*
[44] Jean Richard, *op. cit.*, p. 13.
[45] *Idem*, p. 14.

să ridice în 1246 un **arhiepiscopat de Prusia, Livonia şi Estonia**[46]. Eforturile papei tindeau în mod egal să pună la adăpost de principii vecini popoarele noi aduse la credinţă. Grigore al IX-lea a trebuit să precizeze că noii convertiţi nu aparţineau decât lui Hristos, iar Alexandru al IV-lea să sublinieze că ei erau liberi să se supună la cine doreau, pentru că într-adevăr conversiunea lor a fost **gratuita non coacta**[47]. Dar recursul considerat necesar la cruciadă se va întâlni cu acest efort de creştinare neforţată, progresul teutonilor, care se substituie principilor livonieni sau prusieni se va lovi de tentativele prelaţilor misionari şi va compromite pentru mult timp conversiunea popoarelor lituaniene.

Intenţiile pontificale tindeau să facă să dispară vechile privilegii recunoscute episcopilor din ţările dinainte creştinate, în afara acestor ţări pentru a facilita accesul la credinţă al păgânilor, vecinii lor. Ratasarea la Roma a noilor episcopate părea de natură să disipeze neliniştile acestora din urmă. Episcopii, ţinând direct sau prin intermediul unei mitropolii realizate într-o ţară de conversiune de Sediul Apostolic, apăreau ca element indispensabil la constituirea unei Biserici în ţări preponderent păgâne pentru că **Infideles sunt de ecclesia in potentia**[48]. Conversiunea prinţilor o antrena pe cea a subiecţilor. Latinii considerau că şi o altă misiune le incumbă în **partes orientales** care consistă în a aduce la uniune bisericile orientale, cea bizantină în special.

Ceea ce va da la începutul secolului al XIII-lea un nou impuls activităţii misionare a Bisericii latine au fost o serie de evenimente care se situează la sfârşitul de secol care merge de la căderea Ierusalismului (1187) şi se va termina cu al IV-lea Conciliu Lateran.

De la sfârşitul secolului al XI-lea, din momentul în care au zdrobit pe pecegeni (atunci stabiliţi între Dunăre şi Siret, cu ajutorul lui Alexis Comnenul), turcii Qipčaq, pe care occidentalii îi numeau cumani, exercitau hegemonia lor în regiunea situată la nord de Marea Neagră. Cumanii nu erau necunoscuţi pentru popoarele creştine, dar până la începutul secolului al XIII-lea avuseseră contacte doar cu ruşii şi ocazional cu georgienii. Când Islamul câştigă încet, încet triburile vecine sultanatului de Horezm, contactele ruşilor cu cumanii sunt materializate prin atribuirea de nume creştine unor şefi qipčaq, (un Iuri, un Vsevolod, un Daniil) indice ale unui debut al creştinării, ai cărei agenţi sunt ruşii[49]. Presiunea cumanilor spre vest a determinat o ripostă a regatului Ungariei, cel care nominal îşi revendica posesiunea Transilvaniei şi suferea de pe urma expediţiilor duse de cumanii plecaţi din câmpia moldavă. Grava înfrângere suferită de cumani şi aliaţii lor, prinţii ruşi, la Kalka în faţa mongolilor conduşi de Subotai în 1223, corelată cu intervenţia Ungariei în succesiunea dificilă a prinţului de Halici, Roman (1206), care l-a pus pe Daniil Romanovici în situaţia de a recunoaşte protecţia Ungariei, au determinat o detaşare în relaţiile ungaro-cumane. Pe acest fond

---

[46] *Idem.*

[47] *Idem.*

[48] Piero Bellini, *Dominus totius mundi, L'imperatore dei romani e i popoli estranei al popolo romano (sec. XII—XIV)*, în „Da Roma alla terza Roma. Documenti e Studi. Popoli e spazio romano tra diritto e profezia", Napoli, 1987, p. 356.

[49] Jean Richard, *op. cit.*, p. 22.

se produce penetraţia religioasă a fraţilor predicatori — dominicanii[50]. Din 1221, în momentul în care se naşte provincia dominicană a Ungariei, fraţii au fost desemnaţi să predice între cumani. În 1227 ducele Borch trimite pe fiul său, însoţit de dominicani, pentru a cere arhiepiscopului de Strigoniu să-l boteze. Alături de el s-a prezentat o masă apreciabilă de cumani pentru a primi botezul, astfel că arhiepiscopul s-a decis să ridice la rang de episcop pe priorul fraţilor dominicani Teodoric[51].

Papa Grigore al IX-lea a urmărit cu atenţie această acţiune, dar în ciuda protectoratului revendicat de regele Ungariei în ţara cumană el a ţinut să marcheze autonomia noii creştinătăţi. Când arhiepiscopul de Strigoniu a plecat în Cumania, papa i-a conferit puterile de legat apostolic şi în virtutea acestei puteri cvasipontificale prin delegaţie a fost înfiinţat episcopatul cumanilor. Arhiepiscopul era şi legat apostolic în provincia cumanilor şi a brodnicilor în 1231, fiind înlocuit de cardinalul Iacob **in provincia Cumanorum apostolice sedis legatus.** În 21 martie 1228 papa Grigore al IX-lea a precizat, confirmând numirea lui Teodoric ca episcop, că episcopatul cumanilor nu ţine decât de Sfântul Scaun, iar la 1 octombrie 1229 el lua pe cumani sub protecţia scaunului apostolic. Episcopul cumanilor apărea ca independent de ierarhia ecleziastică a regatului, papa validând realitatea politică independentă de orice alt stat creştin[52].

Dioceza încredinţată lui **episcopus Cumanorum,** ca şi cele din ţările baltice, nu purta numele oraşului unde rezida episcopul, ci cel al populaţiei supuse jurisdicţiei acestui prelat. Suprafaţa episcopiei corespundea celei în care „nomadizau" cumanii. Pentru români, care aici practicau un rit asemănător celui bizantin şi după plângerile episcopului Teodoric, care susţinea că persistă să se recurgă la pseudoepiscopi „greci" **grecorum ritum tenentibus,** conform doctrinei aprobate la Consiliul Lateran IV şi pusă în practică în Siria francă, papa insista la episcopul cumanilor să-şi ia un vicar de rit „grec", care va fi ordonat episcop cu jurisdicţia limitată la valahii din întinderea episcopiei cumanilor[53]. Ulterioara revenire şi înfiinţare în arealul Carpaţilor de curbură a episcopiei Milcoviei susţine ipoteza că aici avem de-a face cu o populaţie destul de bine circumscrisă, teritorializată, cu proprie jurisdicţie politică. Acest episod al episcopiei cumanilor e mai mult decât relevant. Este un loc privilegiat unde se întâlnesc două din direcţiile de extensiune ale autorităţii: pe de o parte eclesiastic-misionare, pe de altă parte politice. Misiunea şi conversiunea au avut scopul de a introduce în Biserică o nouă comunitate păgână, dar în faţa realităţilor reprezentanţii Scaunului Apostolic au trebuit să adapteze peste misiunea iniţială o formulă pe care nu o promovaseră în acest spaţiu, aceea a recunoaşterii unei alte entităţi religioase (ce prezintă caracteristici bizantine) şi evident politice aparţinând românilor şi căreia trebuiau să-i sancţioneze caracterul autonom religios şi implicit politic. Disoluţia acestei episcopii a cumanilor odată

---

[50] *Idem*, p. 23—24.
[51] *Idem.*
[52] *Idem*, p. 25.
[53] *Documenta Romaniae Historica. D. Relaţii între Ţările Române*, vol. I, Bucureşti, 1977, p. 20—21.

cu stabilizarea cumanilor într-un teritoriu cu o altă armatură diocezană[54] și reactivarea în această zonă un secol mai târziu a unei episcopii pe același loc care opinăm că ar fi fost nucleul acelei formațiuni confirmă ipoteza că esențială în cele din urmă a rămas comunitatea stabilă românească ce se constituie în jurul unui nucleu politic, distinct, coerent în diluatul imperiu cuman și pe care Scaunul Apostolic dorea să-l integreze în **Christianitas.** Constituirea unei singure episcopii vicare de rit oriental demonstrează că era o entitate politică, singura ce putea menține o jurisdicție politică cuplată în întinderea ei cu o jurisdicție religioasă, probabil asemănătoare unei episcopii. Dacă ar fi fost mai mulți episcopi, Sfântul Scaun ar fi înființat mai multe episcopii. Pentru că unde existau deja episcopii de rit bizantin, acestea cădeau sub incidența Bisericii romane, după o opinie născută o dată cu ruptura de comuniune dintre Orient și Occident, conform căreia dacă scaunele episcopale există, ele există conform voinței divine și intră sub jurisdicția Sfântului Scaun, fiind îndepărtate de acesta prin ruptura de comuniune[55]. În ochii canoniștilor occidentali, episcopii „greci", fiind schismatici, erau păstori fără drept și autoritate, dar scaunele pe care le ocupau ilegal erau legal constituite și juridic delimitate. Ierarhia latină o continua pe cea greacă în virtutea unei viziuni după care un episcopat grec era la origine un episcopat catolic, legitim fondat, canonic delimitat, ocupat apoi ilegal de un episcop intrus. Dând episcopului grec un superior sau un succesor catolic, se restabilea „ius-ul"[56]. Modalitatea în care a acționat Sfântul Scaun în astfel de circumstanțe relevă caracterul lucid al programului de conversiune în colaborare cu autoritățile din zonă și în acord cu principiile eclesiologice menționate mai sus. Documentul din 4 noiembrie 1234 emis la Perugia[57] confirmă imposibilitatea, pentru misiunea Bisericii romane, de a-i atrage pe cumani la creștinismul de rit roman. Referințele la cumani în document sunt minime și se pare că legitimitatea episcopului cumanilor față de acest element etnic a devenit caducă, deoarece românii — **walathi** sunt cei care revin obsesiv în document. În consecință botezul lui Bortz nu a adus după sine și creștinarea cumanilor, așa cum se spera și nici posibilitatea creării unui regat cuman creștin. Elementul cuantificabil acum pentru Biserica romană este populația locală creștină. Față de ea trebuie aplicată tactica stabilită la Conciliul Lateran IV. Teritoriul ce conținea episcopia cumanilor acum se precizează și reprezintă de fapt teritoriul de locuire românească. Episcopatul cumanilor își stabilește baza într-o realitate confesională cu caracter bizantino-slav, deși caracterul său misionar s-a păstrat probabil până la migrarea cumanilor. În condițiile precizării caracterului etnic și confesional al diocezei așa-zis cumane se revine la situația de recurs, la regatul Ungariei, care trebuie să susțină în plan secular opțiunile bisericii, episcopatul depinzând în continuare de Sfântul Scaun, având în frunte un dominican care nu face decât să îndeplinească directivele conducerii Bisericii.

[54] Jean Richard, *op. cit.*, p. 25 sqq.
[55] Giorgio Fedalto, *La Chiesa latina in Oriente*, vol. I, Verona, 1981, p. 259.
[56] *Idem*, p. 60.
[57] *D.R.H.D.*, p. 20.

Anterior însă contactului dintre misionari şi cumani, a căror dominaţie fluidă estompa realităţi politice şi religioase româneşti a existat o luare de poziţie a lui Inocenţiu al III-lea pe care exegeţii problemei au decodificat-o ca fiind o atestare a existenţei unei formaţiuni politice tipic româneşti, deşi caracterul etnic al acesteia nu este precizat. Este vorba despre un cnezat-ţară, cel **a fiilor lui Bela cnezul** semnalat de o scrisoare a lui Inocenţiu al III-lea adresată arhiepiscopului de Calocea. **„Am fost înştiinţaţi din partea ta că în teritoriul fiilor cnezului Bela se află un oarecare episcopat pe care, cum nu e supus nici unei mitropolii, vrei să-l aduci la ascultarea Scaunului Apostolic şi să-l aşezi sub jurisdicţia bisericii din Calocea...“**[56]. Considerăm că documentul relevă pe lângă aspectele sus-menţionate şi presiunile politice la care este supusă **terra** în condiţiile înaintării cuceririi maghiare în Transilvania, dar şi pulsiunea bisericii de a se extinde. Un fapt interesant trebuie semnalat şi anume că iniţiativa aparţine unui ierarh al bisericii a cărui etnie în Ungaria secolelor XII—XIII nu era prevalent maghiară şi mai ales că acesta este arhiepiscopul de Calocea, care este în dispută cu arhiepiscopatul de Strigoniu pentru delimitarea priorităţii în regat[59]. Ne gândim că această formaţiune politică se opune integrării şi de aceea stimularea vine pe linie ecleziastică. Credem că exista o rezistenţă opusă de o formaţiune statală, **terra,** minoră, cum erau multe în Europa de atunci, a cărei existenţă se intenţiona să fie adusă la numitorul comun instituţional, regatul maghiar şi ecleziastic Biserica romană. Dacă politic formaţiunea ar fi fost deja integrată în regatul maghiar, nu s-ar mai fi precizat **terra** şi numele conducătorului local **Beleknese,** care probabil a intrat în memoria autorităţilor tocmai prin rezistenţa depusă. Papa procedează cu prudenţă şi este foarte limpede că intenţia lui nu e de a ratasa această ţară-episcopat (probabil din nou circumscrierea precisă a unei stăpâniri teritoriale face ca dioceza civilă să o presupună pe cea ecleziastică) regatului maghiar, ci de a o integra Bisericii romane conform doctrinei pe care noi am precizat-o. Ce alt sens poate căpăta rezerva pe care şi-o exprimă papa faţă de eventuala apartenenţă a acestei episcopii la Patriarhia din Constantinopol şi revenirea sub ascultarea acesteia, dacă lucrurile ar fi stat în mod real astfel? În teritoriul pe care-l doreşte şi-l vizează autoritatea ecleziastică romană şi probabil autoritatea laică maghiară, papa doreşte să respecte vechea disciplină şi subordonare. Biserica romană a negat, de când era în vigoare, modelul pentarhic de unitate eclesială, o strictă corespondenţă între frontierele jurisdicţiilor patriarhale canonice stabilite de legislatori ecleziastici şi civili şi ariile lingvistico-rituale ale lumii creştine determinate mai ales de factori etnici şi culturali. **„Linguarum diversitas ecclesiasticum ordinem non confundit. Nam Sedes Apostolica, cum ipsa latina sit, in multis tamen locis pro ratione patriae graecos sacerdotes et semper et nunc usque constituens, privilegii sui detrimenta sentire non debet nec debuit... Aliud ordinant iura sedium, aut patiuntur divisiones regnorum. Nos de**

[58] Şerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată şi imperiul mongol,* Bucureşti, 1993, p. 59.
[59] Gabriel Le Bras, *Institutions...*, p. 27.

divisione regnorum non agimus, sed de iure sedium loquimur"[60]. Episcopia, dacă exista cu certitudine, din **terra filiorum Beleknese** era o episcopie care devenea sufragană şi nu se punea problema înfiinţării unui episcop vicar menit să gireze chestiunile ce ţin de elementele etnice care împărtăşesc confesiunea răsăriteană. Dacă în cazul episcopiei cumanilor înfiinţarea ei iniţială avea caracter de misiune care nu poate aparţine decât Bisericii romane şi elementul etnic românesc cu specificitatea-i confesională nu putea anula caracterul iniţial al episcopatului, în cazul episcopiei din cnezatul lui Bela se confirmă prin poziţia de sufragană caracterul confesional omogen şi jurisdicţia politică autonomă, dacă nu chiar independentă. Sfântul Scaun nu era interesat de veleităţile teritoriale ale regatului maghiar, ci de ancorarea proprie în aceste teritorii. Prin colaborarea fiilor cnezului Bela o nouă realitate politică devenea în intenţie parte a **Christianitas**-ului.

Episodul din istoria Transilvaniei în care sunt implicaţii Cavalerii Teutoni relevă în acelaşi arc de timp preocupări similare celor pe care am încercat să le conturăm până acum şi care au ca protagonişti aceleaşi elemente: pe de o parte românii, pe de altă parte Sfântul Scaun şi emisarii, lui, în cazul acesta Cavalerii Teutoni. Recursul la această formulă particulară de misionarism, cu o puternică încărcătură militară, surprinde o situaţie aparte în spaţiul lor de emigrare. Ideea venirii lor se pare că a fost agreată de regalitatea maghiară în circumstanţe mai puţin prezizate, dar care se acordă perfect cu planurile de cruciadă ale Sfântului Scaun. Ei au fost aşezaţi într-un teritoriu al cărui control efectiv nu putea fi asigurat de coroana maghiară. Regatul maghiar cu siguranţă renunţa la teritoriul „cedat". Dacă paşii iniţiali care au fost făcuţi au demonstrat precauţie şi de o parte şi de alta, în momentul în care teutonii s-au stabilizat recurg la soluţia ruperii legăturilor cu regalitatea maghiară. Teutonii reprezintă în teritoriul numit **Terra Borza** o forţă menită să asigure succesul misiunii şi a cruciadei. Venirea lor nu înseamnă o deviere a sensului cruciadei, ci înseamnă însăşi cruciada. În cruciadă fusese inserată şi Ungaria prin regele ei[61]. Contemporană cruciadei pe care trebuiau să o ducă Cavalerii Teutoni între 1209 şi 1229 se purta cruciada contra albigensilor[62]. Aşezarea teutonilor se face din nou într-un spaţiu delimitat teritorial, însă renunţarea la el ne face să ne gândim cât de precară era situaţia avansului maghiarilor în regiune[63]. **Terra Borza** ascundea un ceva teritorial, putem vorbi de o formaţiune, chiar termenul **Terra** ne îngăduie acest lucru, ea fiind ameninţată de desele invazii ale cumanilor. Era vorba de un abandon din partea regatului maghiar, neputinţa de a avansa măcar ca modalitate exploratorie, dar consecinţele abandonului puteau fi grave pentru întregul spaţiu intracarpatic pe care regalitatea maghiară încerca să-l organizeze. Maghiarii au înaintat acolo unde li s-a permis şi rezistenţa a fost slabă. În **Terra**

---

[60] Vittorio Peri, *L'unione della Chiesa orientale con Roma. Il moderno regime canonico occidentale nel suo sviluppo storico*, în „Aevum. Rassegna di Scienze Storiche, Linguistiche e Filologiche", 1985, p. 445—446.

[61] A. Fliche, C. Thouzellier, Y. Azais, *La Chrétienté romaine (1198—1274)*, Bloud&Gay, p. 92.

[62] Franco Cardini, *Minima medievalia*, Firenze, 1987, p. 105.

[63] Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, passim.

Borza însă nu puteau înainta, o dată consecinţă a influxurilor migratoare, a doua oară consecinţă a rezistenţei unei formaţiuni nu neapărat cu caracter etnic românesc, cu toate că în zonă românii erau prezenţi. În viziunea Curiei romane acest teritoriu refuzat de Ungaria era potenţial creştin şi deci trebuia găsită o soluţie de a-l atrage în sfera ei de competenţă. Nu ştim de ce istoricii nu şi-au pus problema originii acestui episod exotic în istoria Transilvaniei şi a ordinelor militare călugăreşti. Pentru a limpezi împrejurările trebuie să determinăm care este accepţiunea termenului cruciadă în epocă. **Cruciada stătea de acum la baza unui complex sistem de organizare fiscală şi juridic care constituia o reţea capabilă să îmbrăţişeze întreaga Creştinătate. Firele acestei reţele erau ţinute în mâinile Curiei romane. Ştiinţa canonistică face în întreg secolul al XIII-lea din cruciadă un instrument de putere tot mai rafinat. Scop specific al cruciadei nu mai este doar recuperarea Ţării Sfinte, ci şi acele teritorii pe care Providenţa le-a încredinţat Creştinătăţii şi Bisericii prin intermediul Revelaţiei care făcea din Ţara Sfântă un res sancta ce ţine de Biserică sau Imperiul roman, a cărui moştenitor se credea Biserica. Dar în aceeaşi măsură promova şi ideea cuprinderii în Creştinătate a „barbarilor", care după Încarnare nu mai erau străini, ci infideli**[64].

Momentul sosirii Cavalerilor Teutoni poartă marca pontificatului lui Inocenţiu al III-lea. Regatul maghiar se găsea din punct de vedere politico-juridic într-un moment de subordonare faţă de Sediul Apostolic. El nu deţine în toată evoluţia evenimentelor decât un rol secundar[65]. Se pare că venirea teutonilor a fost precedată de informări cu privire la situaţia din zonă, dar rezultatele pe teren ne lasă să întrevedem că este vorba nu de o combinaţie a doi parteneri, ci de acţiunea unuia singur, sigur iniţial menajând susceptibilităţile unui fragment important al **Christianitas**-ului, Ungaria. Toate documentele asupra acestui episod demonstrează că ne confruntăm cu un caz special, în afara regulilor. Această fundaţie a Cavalerilor Teutoni este diferită de fundaţiile obişnuite făcute ordinelor militaro-călugăreşti şi nu putem aprecia nici ca feud aşa-zisa donaţie a regelui Ungariei (eventual interpretat ca „feud" o pseudoconcesiune unilaterală din partea maghiară) pentru că nu poate fi vorba de aşa ceva. Un feud rar s-ar fi numit **terra** fără un alt atribut care să-i stabilească natura juridică. În timpul lui Inocenţiu al III-lea este greu de crezut că se poate susţine ca un organism ce aparţine bisericii să presteze omagiu faţă de un regat căruia Sfântul Scaun îi impusese vasalitatea (formală, dar cu evidente nuanţe ce implică respectarea prezidenţei religioase a Suveranului Pontif). Biserica romană considera noua achiziţie ca un câştig important al întregii Creştinătăţi, excluzând din ecuaţie Ungaria: **„Quod dilecti filii... magister et fratres domus sancte Marie Theutonicorum terram Boze et ultra montes nivium, propter paganorum insultus vastam usque ad proxima tempora et desertam, noviter inhabitare ceperunt, ipsorum paganorum impetu non sine multo discrimine refrenato, eis ad meritum, nobis ad gaudium et toti populo Chri-**

[64] Franco Cardini, *op. cit.*, p. 104—105.

[65] Vezi în acest sens şi opiniile exprimate de G. Rösler, *Der Deutsche Orden*, apud Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 32.

stiano provenit ad profectum, propter quod ipsi fratres et inhabitatores terre predicte non sunt lacessendi iniuriis, sed beneficiis confovendi, quatenus numerus fidelium terram ipsam inhabitantium ad paganorum terrorem et Christianitatis subsidium feliciter augeatur"[66]. Evidenţa că regatul Ungariei nu avea de fapt nimic de-a face cu acest teritoriu dincolo de emiterea unor pretenţii formale este certificată de susţinerea tezei că Ţara Bârsei era **pustie şi deşartă**[67]; or cercetările arheologice au dus la descoperirea unor elemente ce permit susţinerea ipotezei unei locuiri permanente a acestui teritoriu. Lipsa de informare a regalităţii maghiare este vădită şi ne încurajează să optăm pentru opinia că acest teritoriu era necunoscut factorilor instituţionali maghiari. Este cert că intenţia regalităţii, aşa cum susţin şi documentele, era ca **prin aşezarea lor să se întindă regatul**[68], în consecinţă doar rezidarea cavalerilor în Ţara Bârsei ar fi dus la extinderea autorităţii regale în intenţie. Valenţele documentului nu trebuie interpretate doar unilateral de către partea maghiară, ci ele este necesar să fie supuse şi punctului de vedere al Sfântului Scaun. Cavalerii Teutoni ca reprezentanţi ai Sfântului Scaun (indiferent de obedienţa laică pe care se sprijineau) nu puteau fi supuşi jurisdicţiei regelui. **Să nu fie supuşi judecăţii sau jurisdicţiei nimănui altcuiva decât regelui**[69], deoarece dreptul canonic sistematizat în vremea lui Inocenţiu al III-lea interzicea intruziunea autorităţii seculare în chestiunile de ordin juridic care privesc individual sau în grup elemente componente ale Bisericii. Cu siguranţă incertitudinile documentului şi formulările ambigue din partea cancelariei regelui maghiar au determinat catalogarea ca false a documentelor care pomenesc despre fundaţia teutonilor în zonă. Din partea bisericii, fundaţia este înţeleasă în sensul deplin: **ca să o stăpânească slobod în veci**[70], iar **dragostea frăţească**[71] care l-a îndemnat pe regele Andrei la „donaţie" se referă în primul rând nu la calitatea de creştin, ceea ce ne-ar face să considerăm afirmaţia drept clişeu, ci la calitatea de cruciaţi a regelui ungar şi a Cavalerilor Teutoni, astfel încât se preconiza o colaborare la nivelul parteneriatului în favoarea **Christianitas**-ului şi nu la nivelul subordonării. Dincolo de formula de cancelarie şi interpretarea ei strictă, **prefatam terram in ius et proprietatem beati Petri suscipimus**[72] înseamnă acordul dat de Scaunul Apostolic pentru crearea unei noi unităţi teritoriale de sine stătătoare al cărei caracter este sancţionat de autoritatea supremă a omenirii. Problema este necesar să fie discutată într-un cadru mai larg, cel al relaţiilor dintre imperiu (cu profil etnic german), regatele din cuprinsul său, printre care se numără şi Ungaria, şi Sfântul Scaun. Luarea Ţării Bârsei în dreptul şi proprietatea Bisericii romane semnifică nu intrarea în vasalitate faţă de Roma, ci acordul dat la naşterea unui nou stat **vârf de lance** al misiunii şi cruciadei. Stabilizarea noii entităţi într-o aşa scurtă perioadă de timp şi efortul material depus pentru elevarea forti-

[66] *D.R.H.D.*, vol. I, p. 7.
[67] *Idem*, p. 1—2.
[68] *Idem*.
[69] *Idem*.
[70] *Idem*, p. 4—5.
[71] *Idem*.
[72] *Idem*, p. 9.

ficaţiilor ne îndeamnă să credem că a existat într-o primă etapă o susţinere din partea populaţiei locale cu un caracter etnic compozit: români, saşi, secui care ulterior au reacţionat faţă de formulele instituţionale impuse, ce jugulau autonomiile. Astfel se poate explica rapida expulzare a teutonilor din Ţara Bârsei în urma unei expediţii a regelui ungur combinată cu o atmosferă tensionată în interiorul statului teuton. Reacţiile stârnite de alungarea teutonilor în Curia romană certifică faptul că Biserica îşi asumase rolul de mentor al noii unităţi a Creştinătăţii. Faptul consumat în urma expediţiei punitive a regelui maghiar înţeleasă de el în termenii unei reglări de conturi tipic feudale, după ce teutonii reuşiseră să contenească năvălirile cumane şi să augmenteze nivelul de civilizaţie al Ţării Bârsei făcând-o dezirabilă pentru prtenţiile teritoriale ale regatului maghiar, a determinat o reacţie dură a conducerii Bisericii, care a aruncat grele acuzaţii spre partea maghiară, susţinând că măsura regelui maghiar este **un atentat la Dumnezeu**[73] şi reitereează indirect caracterul independent al statului teuton: **ţară pe care tu o ţii în stăpânire spre jignirea vădită a Bisericii romane**[74].

La începutul secolului al XIII-lea Sfântul Scaun se găseşte într-o ofensivă pe toate fronturile europene, ce avea ca scop realizarea unităţii de credinţă, bază a unităţii mistice cu Hristos, premisă a unei soteriologii colective căreia nici un suflet din cele existente în evidenţele Bisericii nu trebuia să-i fie exterior. În acest scop Biserica a mobilizat toate argumentele şi toate forţele de care dispunea pentru crearea dispozitivului menit să asigure succesul temporal al misiunii sale. Realizare a acestui dispozitiv era sistemul denumit **Christianitas,** care încerca să acorde şanse de existenţă pe lângă statele cu tradiţie şi unor întocmiri statale de mică dimensiune, a căror viabilitate era susţinută de biserică, ce dorea să destructureze sistemul de relaţii feudo-vasalice între state, ci acesta concura sistemul creat de ea şi impieta asupra efectelor acţiunii bisericii în viaţa publică şi privată. Prin această modalitate biserica îşi extinde şi aria de influenţă, unităţile acestei Creştinătăţi fiind implicate în misiunea în noile teritorii ce se deschideau avansului creştinismului roman, constituind braţul temporal al puterii spirituale. Rezistenţa întâmpinată de Biserică şi statele ce susţineau misiunea au dus la elaborarea unui nou model de cruciadă, care, calchiată după cea clasică, aducea direct în subordinea Sfântului Scaun forţele militare menite să uniformizeze lumea păgână şi să o facă compatibilă cu regimul politic al statelor Europei Occidentale. În ambele ipostaze progresia bisericii romane în răsăritul Europei a determinat contactul cu realităţile politice şi ecleziastice româneşti cărora Scaunul Apostolic a încercat să le acrediteze statutul, chiar dacă uneori le-a suprapus factori politici cu altă consistenţă etnică. Important este că biserica romană a certificat existenţa unor structuri instituţionale româneşti aflate probabil la primul contact cu modalităţile de interpretare ale instituţiilor de către lumea apuseană şi că a încercat să le articuleze în sistemul politic universal conceput şi susţinut de ea. Rolul factorilor militari din zonă pentru Sfântul Scaun era secundar, fiind doar menit a asigura succesul în caz

[73] *Idem*, p. 10—11.
[74] *Idem*.

de rezistenţă la misiune. Regatul Ungariei nu trebuia decât să satisfacă opţiunile pe termen scurt ale Bisericii şi care incumbau suport militar. Primele patru decenii din secolul al XIII-lea sunt marcate de acest efort al Bisericii, căruia însă regatul maghiar, în pragul anarhiei feudale, i-a opus rezistenţă.

ŞERBAN TURCUŞ

CHRISTIANITAS AND THE ROMANIANS. NOTES CONCERNING THE ROMANIANS' PLACE IN WESTERN CHRISTIANITY AT THE REGINNING OF THE 13th CENTURY

(Abstract)

In the present study the author wishes to emphasize the traits of the universal political system called **Christianitas,** in which al kingdoms, principalities are subject to the religious presidency of the Pope on the ground of **ratione peccati.** The study reveals the correspondence between the earthly ambitions of the popes in the theocratic age and the Romanians' "discovery" as ethnic an denominational particular element at the frontier of Catholic Europe. The author takes into account the Catholic Church's efforts of advancing to the East, as consequence of a expansionist policy in the spirit of the Crusade, under the leadership of the Holy See and not of the Hungarian kingdom. We believe that the main episodes, in which the Romanians are attested in documents at the beginning of the 13th century, are the result of political-religious initiatives of the Holy See and of its agents, the Teutonic Knigths and the Mendicant Orders. Under Innocent III, church doctrine developed an outlook according to which the elements belonging to the church did not depend but on the church itself; under these circumstance, the vassalage relationship between the Teutonic Knigths and the Hungarian kingdom and the subjection of the Mendicant Orders to the kingdom's ecclesiastic authorities became null and void. The consequence of all these relations would be the fact that, wherever the church came into contact with the Romanians and their ecclesiastic and political organisms, it tried to politically and denominationally validate them,including them in the sphere of **Christianitas.**

NOBILII DIN NEAMUL CENAD (SEC. XII—XVII)

Printre cele mai vechi familii nobiliare de la începutul evului mediu, cu un rol important în realitățile politice, economice, sociale și culturale ale vremii a fost cea a neamului Cenad, desprinsă în mai multe ramuri, avându-și obârșia și domeniile inițiale într-un spațiu delimitat din nordul Banatului actual și din sud-estul Ungariei medievale. Familia și-l revendică drept strămoș pe *Chanadinus,* un demnitar cu mare trecere la curtea principelui Achtum din Morisena la începutul sec. al XI-lea, menționat în două izvoare narative importante: *Cronica lui Anonymus* și *Legenda mare a Sf. Gerhard*[1]. În primul izvor este arătat ca fiu al lui Doboka și nepot al regelui Ștefan I al Ungariei *(filius Doboka nepos regis)* iar și cel de-al doilea se spune că l-a trădat pe Achtum trecând cu oastea sa de partea regelui în timpul conflictului decisiv dintre cei doi, prin 1028. Drept răsplată regele i-a acordat cetatea care și-a schimbat numele din Morisena în Cenad precum și teritoriul aferent acesteia din care s-a dezvoltat comitatul omonim. Potrivit acelеiași cronici Chanadinus a construit mănăstirea Sf. Gheorghe din Oroslamos unde a transferat călugării greci din mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din Morisena, în orașul-cetate întemeindu-se episcopia latină având-l ca prim prelat pe venețianul Gerhard de Sagredo.

Documentele din sec. al XIII-lea atestă faptul că urmașii lui Chanadinus au deținut întinse domenii strămoșești mai ales în comitatul Cenad de o parte și de alta a Mureșului inferior până la vărsarea acestuia în Tisa, pe malul stâng al Tisei și de-a lungul pârâului Aranca. Mai aveau proprietăți strămoșești în comitatele vecine Arad, Timiș, Srem, Keve și Banatul de Mačva. Delimitarea posesiunilor mai vechi și mai noi ale membrilor acestei familii este dificilă și datorită faptului că aceștia și-au ticluit documente de proprietate în perioada de confuzie generală din regat imediat după marea invazie tătaro-mongolă din 1241. Astfel asupra primelor diplome de partaj, cele din 1247 și 1256 planează îndoiala în ceea ce privește autenticitatea lor[2]. În orice caz, în veacul al XIII-lea

[1] *Scriptores Rerum Hungaricarum,* ed. Szentpétery E., I, Budapest, 1937, p. 50, 69; II, Budapest, 1983, p. 486—492; *Documente privitoare la istoria mitropoliei Banatului,* I, Timișoara, 1980, p. 22—56. Genealogia familiei nobililor de Cenad cu diferitele lor ramuri, la Nagy Iván. *Magyarország családai czimerekkel,* XI, Pest, 1865, p. 140—144; Karacsoni J., *A magyar nemzetségek a XIV század kösepeig,* I, Budapest, 1900, p. 344—371; Makay D., *A Csanad nemzetség,* în *Turul,* 1985, p. 64, 187.

[2] Primele documente asupra partajului posesiunilor neamului de Cenad, cele din 1247, 1256, 1284 și 1285, sunt considerate suspecte sau chiar false de către unii cercetători (Györfy Gy., *Az Arpádkori Magyarorszag történeti földrajza,* I, Budapest, 1987 (ed. a III-a), p. 859; Eugen Glück, *Considerații privind izvoarele scrise referitoare la ducatul lui Achtum,* în *Studii cu privire la istoria Aradului în perioada feudalismului timpuriu,* Arad, 1987, p. 95—96. Într-adevăr se cunosc multe cazuri de intrare în posesiune prin acte false după marea invazie mongolă,

aproape 1/3 din suprafața de aproximativ 5000 km² a comitatului Cenad o constituiau domeniile neamului Cenad. Alte proprietăți din comitat, destul de reduse ca număr aparțineau cetății Cenad (Bö, Csika, Basarag, Sölös, Bator, Cenei, Eköd, Beșenova) Episcopia Cenadului avea câteva proprietăți în nordul Mureșului, abația cisterciană de la Igriș era proprietara pădurii Bábora, mănăstirea de la Rahoncza avea câteva sate (azi dispărute) în hotarul actual al orașului Sânnicolaul Mare. În nordul Mureșului lângă Nădlac se afla mănăstirea Kenez, amintită încă în sec. XII, cu călugări basilitani care țineau de domeniul familiei Monoslai. Câteva pământuri și pescării din preajma Tisei aparțineau abației de la Tihanyi. În partea de sud a comitatului documentele menționează puține așezări (Tomnatic, Variaș, Teremia, Mokrin), în această zonă fiind pășuni întinse cu sălașuri în mișcare ale *cumanilor*, așezați și întăriți în aceste proprietăți de către regii Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea pe locul mai vechilor pășuni și sălașe ale *pecenegilor* (Beșenova, Vălcani etc.). Cumanii vor uzurpa mai multe posesiuni învecinate ale nobililor din neamul Cenad și se vor înstăpâni în acestea prin acte de danie obținute de la ultimii Arpadieni și de la regii din Casa de Anjou în ciuda repetatelor proteste și intervenții ale nobililor din amintitul neam[3].

Se cuvine să relevăm faptul că spațiul la care ne referim a fost intens locuit în toate timpurile, oferind condiții optime de viață datorită fertilității pământului și marilor căi de comunicație care erau Mureșul și Tisa. Din a doua jumătate a mileniului I sunt cunoscute mai ales pe teritoriul Ungariei de sud-est și al Banatului sârbesc, unde s-au întreprins cercetări arheologice mai intense și mai riguroase, câteva zeci de descoperiri din așa zisa „epocă avară", respectiv din sec. VII—IX[4]. În peste 20 de localități (menționate în documentele din veacul al XIII-lea ca făcând parte din domeniile neamului de Cenad, s-au descoperit așezări și cimitire din sec. IX—XI, inventarul arheologic prin bogăția și diversitatea sa oglindind mai multe proveniențe și influențe etno-culturale în această zonă de contact: local-romanice, central-europene, sud-slave, bizantine, orientale[5]. Pe teritoriul românesc al Banatului sunt cunoscute descoperirile de la Cenad, Teremia, Șeitin, Pecica, Semlac, Hodoni, Felnac, Zăbrani, Sânnicolaul Mare (celebrul tezaur cu piese de aur și punctele Bucova și Sălișteț)[6].

---

invocându-se pierderea sau arderea documentelor mai vechi. Nici documentele originale ale neamului de Cenad nu s-au păstrat. Ceea ce s-a păstrat sunt inserări în transumpturi târzii. Dar revenirea repetată în decursul a câtorva secole în fața unor instituții abilitate, cum erau cancelariile regale și cele capitulare, pentru confirmarea celor mai vechi proprietăți, mereu aceleași, menținute în cadrul familiei până în secolul al XVI-lea și pentru atribuirea altora dobândite ulterior, fără a fi contestate de alte persoane sau instituții care să fi fost lezate, lasă totuși convingerea că cele mai multe proprietăți făceau parte din patrimoniul familiar inițial al neamului nobiliar de Cenad.

[3] Györffy, Gy., *op. cit.*, p. 839—848.

[4] D. Csallányi, *Archäologische Denkmäler den Avarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 1956 (catalogul și harta).

[5] Csánad Balint, *Südungarn in 10. Jahrhunders*, Budapest, 1991, p. 206—262.

[6] L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 28—35; 43—61; 69—72; 113—125; 131—136; 146—151; A. Bejan, *Banatul în sec. IV—XII*, Timișoara, 1995, p. 112—130.

Un alt fenomen ce atrage atenția pe teritoriul fostului comitat Cenad îl constituie numărul mare de mănăstiri și biserici, unele menționate în documente, altele deduse din numele localităților sau din microtoponimie. Multe sunt anterioare pătrunderii catolicismului și implicit a pătrunderii feudalismului maghiar aparținând inițial ritului răsăritean și populației autohtone. O parte a acestor așezăminte sunt mănăstiri patrimoniale ale nobililor din neamul Cenad: *Oroslamos* (Iugoslavia), *Kanizsa* (Iugoslavia), *Tömpös* (Ungaria), *Szörög* (Ungaria), *Pordeanu* (la vest de Cenad), *Kemencse* (pe Mureș, la est de Cenad). Mănăstirea *Achtumonostor* era în sec. XIV în stăpânirea neamului descendent din principele mureșan de la începutul secolului al XI-lea. Mănăstirea *Galad* ca și unele localități (Gladova sau Cladova) amintesc de principele Glad ascendentul lui Achtum. Mănăstirea *Kenez* aparținea în sec. al XII-lea neamului Monoslai. Abația cisterciană de la *Igriș* întemeiată în a doua jumătate a secolului al XII-lea era unul din cele mai importante așezăminte din această parte a Europei. În hotarul localității Satu Mare (Aranca) a fost localizată mănăstirea Sf. Mihai din *Rahoncza*, probabil o întemeiere mai veche (pomenită într-un document din 1232), anterioară răspândirii catolicismului. Se pot considera anterioare primelor mențiuni documentare bisericile din localitățile *Vonuz* (Sf. Martin, 1266), *Vălcani* (Sf. Elena, 1256), *Rabé* (1256), *Kökényer*, *Beba* (1247), *Zombor* (rotonda la temelia căreia s-au descoperit monede bizantine de la Constantin VII Porfirogenetul și fățul său Roman II emise între 945—959), *mănăstirea Araci* (sec. X), *Témerkeny*. Similară poate fi și situația satelor a căror nume provine de la sfinții patroni ai bisericilor: *Széntlorincz*, *Széntlaszlo*, *Széntmargita*, *Széntmihaly*, *Széntmiklos* (3), *Széntkiraly*, *Bóldogaszonyfalva* (Buduvalla, parte de hotar între Cenad și Sânnicolaul Mare). O serie de sate conțin în numele lor particula *biserică* (egyház): *Féjeregyház*, *Kocségyház*, *Szemegyház*, *Egyházasker*, *Veresegyház*, *Hegyesegyház*, *Kérekegyház*. În orașul Cenad erau în secolul al XIII-lea următoarele lăcașuri religioase: catedrala, biserica Sf. Salvator a capitlului, mănăstirea Sf. Fecioară mai apoi Sf. Gerhard) și Sf. Gheorghe (în locul fostei mănăstiri Sf. Ioan Botezătorul) precum și două biserici parohiale[6].

Multe biserici din eparhia și din comitatul Cenad au continuat să rămână în ritul lor răsăritean și să aparțină românilor și după răspândirea catolicismului. Din scrisoarea nobilului român Nicolae Latck (probabil Lațcu) adresată papei Inocențiu al VII-lea prin care cere scutiri și privilegii pentru bisericile sale din eparhia Cenadului aflate între românii ortodocși *(in media Olachorum inter nationes protervas)* și anume bisericile Sf. Mihail și Sf. Nicolae din Sânnicolaul Mare, Sf. Laurențiu din Covăsînț, Sf. Maria din Seceani (pe domeniul Ceanadinilor), Sf. Maria din Popin, a Tuturor Sfinților din Cherechiu, Sf. Maria din Sânmarghita precum și cele din satele Zaad, Arvahigh și Hermen[9].

---

[7] P. Iambor, *Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului*, în *Acta MN* XVII, 1980, p. 167—169.

[8] David Katalin, *Az Arpadkori Csanád vármegye művészeti topografiaja*, Budapest, 1974, p. 19—34.

[9] Aloisiu Tăutu, *Acta Innocentii papae* VII (1352—1362), Roma, 1961, nr. 112, p. 206—208.

În ciuda realităților creștine din eparhia și comitatul Cenadului și a patronajului mai multor mănăstiri familiare, mulți membri ai neamului de Cenad purtau încă în veacul al XIII-lea nume cel puțin curioase, dacă nu „păgâne", de veche tradiție turanică: *Chanadin, Belénig, Bogouslou, Chumur, Mako, Kecsele, Weitch, Cheme (Chemu), Weche, Ugod* etc.

Pe un nobil din neamul Cenad îl găsim menționat în 1213 în *Registrul de la Oradea*[10]. Este vorba de *Gervasiu*, chemat la judecată pentru încercarea de uzurpare a pământului Beseneu (azi Dudeștii Vechi) aparținând cetății Cenad. Un altul este comitele *Pancrațiu* de Arad menționat prima oară în 1218, mai apoi și în alte documente[11].

Marea invazie tătaro-mongolă (1241) a produs imense tulburări și pagube în aceste părți: să ne referim doar la pustiirea Cenadului și a mănăstirii din Igriș unde erau înmormântați regele Andrei al II-lea și soția sa Iolanda de Courtenay, la măcelărirea populației refugiate în satul Pereg[12]. Cu acel prilej au fost arse o mulțime de documente, lucru dovedit de multele și desele reînnoiri a mai vechilor privilegii așa cum vor cere și nobilii din neamul Cenad (1247, 1256, 1248, 1285). În documentul din 5 februarie 1247 emis de Bela al IV-lea, confirmat de capitlurile bisericilor din Arad și Cenad, se arată că banul *Clement (Kelemen)* și comitele *Waffa* fiii lui *Belenig* și frații acestuia, magistrul *Filip cel Mare* și *Bogouslou*, precum și *Cheme*, fiul celui din urmă nu mai erau în viață la data aceea. Beneficiarii actului prin care sunt delimitate proprietățile vechi de moștenire sunt: fiii banului Kelemen, *Pancrațiu, Isaac, Elek* și cei ai comitelui Waffa, *Chanadin, Barnaba* și *Filip*. Este vorba de o seamă de sate, pământuri, păduri, mănăstiri, helești, vaduri, poduri cu vămi[13].

---

[10] *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, București, 1951, nr. 68, p. 57 (în continuare *DIR*, C. Transilvania).

[11] Fabian G., *Aradvármegye leirasa*, Arad [f.a.], p. 213. Primul comite de Timiș, Pancrațiu este atestat pe la 1177 și n-ar fi exclus să aparțină aceluiași neam, unde acest nume este destul de frecvent (*DIR*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, nr. 12, p. 6).

[12] *Roacrii Carmen miserabile*, în A. F. Gombes, *Fontium Historiae Hungaricae*, III, Budapesta, 1938, p. 2080—2081.

[13] Wenzel G., *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, VII/1, Budapest, 1873, p. 220, 242. Documentul din 5 febr. 1247 al regelui Bela al IV-lea este confirmat de către capitlurile bisericilor din Cenad și Arad și hotărnicește pământurile fiilor banului Kelemen (Clement) și ai comitelui Waffa, fratele său. Pământurile comitelui Pancrațiu, fiul cel mare al amintitului ban erau: *Kisfalu* (lângă Makó în Ungaria), *Széntlörincz* (tot acolo), *Velnök* (tot acolo), *Tembes* și *Ladány* (pustă lângă Kis Zsombor, Ungaria), *Zsombor* (Ungaria), *Palota* (pustă la vest de Cenad, parte de hotar numită *Polata*, de la *palatium*, numită în 1366, *Kelemenuspalotaya*), *Csücsköd* (la vest de Cenad, parte de hotar numită și azi *Cicichet*), *mănăstirea Pordeanu*, *Egyházaskér* (pe Tisa, în Iugoslavia), *Raszan* (tot acolo), *Szentarév* (tot acolo), *Csoka* (tot acolo), *Borumlak* (tot acolo), *Temerkény* (tot acolo), *Szentarév* (tot acolo), *Szanad* (tot acolo), *Kökényer* (pe locul satului Cheglevici, numit și *Waffaüllese*, amintit și în *Legenda S. Gerhardi* cu ocazia luptelor dintre Achtum și unguri), *Beba*, *Halasz* și *Halsz Morotva* (în Iugoslavia lângă Tisa).

Într-un nou act de partaj, cel din 1256[14], sunt menționați 26 de membri ai neamului Cenad, fiii și nepoții banului Kelemen și ai comitelui Waffa și ai lui Cheme fiul lui Bogouslou, proprietari a peste 60 de sate, moșii, părți de moșii, mănăstiri, cu cele aparținătoare, din comitatul Cenad cele mai multe, dar câteva și din comitatele Timiș, Arad și Caraș. Printre cele mai importante proprietăți amintim cele 5 mănăstiri familiare: *Kanisza, Oroslamos* (ctitoria lui Chanadinus, ascendentul familiei pentru călugării greci mutați din Morisena), *Pordeanu, Tömpös, Szörög* (fostă mănăstire a lui Filip cel Mare), curia și palatul banului Kelemen și apoi a fiului său Pancrațiu de la *Palota* (azi parte de hotar la vest de Cenad), Kökönyer numit și Waffaüllese (dispărut în hotarul satului Cheglevici unde era curia lui Waffa și o biserică cu hramul Sf. Ioan Botezătorul), vadurile de la *Zenta, Szanad* și *Kanyzsa* pe Tisa, heleșteiele de la *Moratva, Halasz, Bez, Padé, Raszan, Szanad, Támpös, Varsany, Beba Veche* cu podul și vama cee se lua aici pe drumul mare ce lega Cenadul de Szörög și Szeged.

Desele tulburări pricinuite de *cumanii* așezați în această zonă au afectat mult proprietățile nobiliare pe care le-au atacat, pustiit și jefuit, arzând case și biserici precum și documente[15]. Cel mai cunoscut caz este cel al *comitelui Thomas* fiul lui Pancrațiu, căruia cumanii i-au ars *curia* din Kér în timpul răscoalelor din 1280 și 1282 dimpreună cu satul și cu alte sate ale sale de lângă Tisa: *Raszan, Csoka, Tiszaszéntmiklos, Burumlak* (în Jugoslavia). A reușit să-și ascundă documentele familiare de moștenire în altarul bisericii din Temerkény. Fratele său după mamă a fost ucis în lupta cu cumanii. Trecând Tisa, comitele Thomas și-a salvat un singur document, probabil cel din 1247 (destul de deteriorat din cauza apei care l-a atacat) pe baza căruia cerea în fața regelui Ladislau al IV-lea Cumanul reînnoirea proprietăților[16]. Într-un alt document din 26 mai 1285[17], cerea aceluiași rege protecția împotriva cumanilor și a altor nobili uzurpatori din regiune care îi amenințau mereu posesiunile personale, delimitate față de verii săi. De asemenea cerea

---

[14] *DIR*, C. Transilvania, veac XIII, II, nr. 20 Wenzel G., *op. cit.*, p. 429—431. În acest document de partaj pe lângă pământurile menționate în cel din 1247, sunt amintite și altele aparținând neamului Cenad: *Padé* (în Iugoslavia), *Solt* (tot acolo), *Urs* (pustă între Vălcani și Oroslamos), *Varsány* (în Iugoslavia), *Terjen* (tot acolo), *Rabé* (tot acolo), *Malomszeg* (lângă Mureș în hotarul orășelului Makó, Ungaria), *Szentlaszlo* (tot acolo), *Szentmargita* (la nord de Makó, Ungaria), *Köztelek* (tot acolo), *Dedemszeg* (tot acolo), *Al Velnök* (tot acolo), *Semeegyhaz* (tot acolo), *Sudas* (tot acolo), *Balogkereke* (tot acolo), *Teremtelek* (tot acolo), trei posesiuni din *Vălcani* (foste înainte sălașe ale pecenegilor), *Veresdob* (dispărut lângă Vălcani), *Homókrev* (azi Mokrin, în Iugoslavia), *Kucsegyház* (azi pustă între Beba Veche și Dudeștii Vechi), *Dobegyház* (pustă lângă Dudeștii Vechi), *Szecsény* (la nord de Mureș, Ungaria), *Fehéregyház* (lângă Tisa în Iugoslavia), *Kaniszamonostor* (tot acolo), *Kenecsemonostor* (la sud de Mureș, între Cenad și Igriș), *Oroslamos* (orășel în Iugoslavia).

[15] P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *AIIA*, Cluj, XVII, 1974, p. 215. Cumanii din neamul Kool au primit posesiunile Felgedus, Vonuz, Szajan, Beba și Morotva probabil în 1279, luate de la nobilii din neamul Cenad. Ei s-au organizat într-un *scaun* în aceste părți (Karacsonyi J., *A Kunok Delmagyarorszagon*, în *Tört. Rég. Ert.*, 1982, p. 93; Györffy Gy., *op. cit.*, p. 842).

[16] *DIR*, C. Transilvania, veac XIII, II, nr. 303.

[17] *DIR*, C. Transilvania, veac XIII, II, nr. 311.

revocarea daniilor făcute din pământurile sale de moştenire cumanilor mai înainte de către regii Bela al IV-lea şi Ştefan al V-lea. În document se spune că el, de frica înverşunaţilor duşmani care erau cumanii, s-a retras în teritoriul „dintre Crişuri" (Körösköz), pe domeniile de moştenire ale mamei sale şi ale fratelui său ucis de cumani. Cea mai importantă moşie din ţinutul bihorean a fost *Tileagd,* de la care urmaşii săi şi-au luat apoi numele, constituind *ramura principală de Tileagd a neamului Cenad.* Verii lui Thomas, descendenţii din Chanadin fiul lui Waffa şi-au luat numele după moşia banului Makó, un văr al lor mort prin 1285 fără urmaşi, ale cărui proprietăţi de la nord de Mureş — dintre care cea mai importantă era *Felvölnök* — s-au unit în secolul al XIV-lea dând naştere târgului *Makovar*[16]. Descendenţii lui *Barnaba,* al doilea fiu al comitelui Waffa şi-au luat patronimul de la Tömöpös, principala proprietate din apropierea vărsării Mureşului în Tisa, unde aveau şi o mănăstire familială. Amândouă aceste ramuri cadete ale neamului de Cenad cu proprietăţi pe Mureş, la vest de oraşul Cenad şi la nord de râu precum şi pe valea Szaraszer din Ungaria sud-estică, s-au stins către mijlocul secolului al XIV-lea, domeniile lor revenind *ramurii de Tileagd* care va stăpâni în aceste părţi până la instaurarea dominaţiei otomane în a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

Între membrii ramurii de Tileagd a neamului de Cenad s-au remarcat câţiva în viaţa politică, ecleziastică şi culturală a vremii lor. Spre sfârşitul veacului al XIII-lea, comitelui Thomas i-au fost acordate mai multe documente din partea regilor Ladislau al IV-lea şi Andrei al III-lea, întărite de către capitlul din Oradea, pentru posesiunile din Bihor şi anume Birtin, Şuncuiuş, Tileagd, Sabolciu şi vama de pe Criş de la Birtin de pe urma căreia realiza venituri importante de la carele ce transportau sare şi alte mărfuri ce treceau pe aici dinspre Transilvania spre Ungaria[19].

Comitele Thomas a avut patru fii: *Laurenţiu* (I), prin care neamul s-a perpetuat până în secolul al XVII-lea, *Chanadin,* canonic de Oradea, notar al regelui Carol Robert, episcop de Oradea (1322—1330), arhiepiscop de Strigoniu şi primat al Ungariei (1330—1349)[20]. În 1337 s-a făcut o reîmpărţire a unor moşii între arhiepiscopul Chanadin de Strigoniu şi nepoţii săi pe de o parte şi fiii comitelui Paul, judele curţii regale, văr de gradul al treilea cu arhiepiscopul[21]. Între moşiile familiale mai vechi cunoscute din documentele anterioare, apar altele din comitatele Cenad, Arad, Timiş şi Alba Transilvaniei, *Ciavoş, Caprewar, Hudus, Tees, Seceani, Petherthe, Azon, Wrcuta, Banthon, Stanislahaza, Peren, Philiepkur, Scalatina, Benic, Cetea* etc.

Nepotul lui *Nicolae (I),* fiul comitelui Thomas, *Nicolae (IV)* a ajuns mare demnitar la curtea reginei Maria în 1385. *Pancraţiu (II)* la rândul lui a avut doi fii. Primul, *Thomas (II),* crescut şi educat de către unchiul său, arhiepiscopul Chanadin, a ajuns arhidiacon apoi canonic, doctor în

[18] Karacsony J., *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig,* I, Budapest, 1900, p. 349.

[19] *DIR,* C. Transilvania, veac XIII, II, nr. 286, 302, 453, 456, 479.

[20] *Korai magyar történeti lexikon (9—14sz.)* sub redacţia Kristó Gyula, Budapest, 1994, p. 665.

[21] *DIR,* C. Transilvania, veac XIV, III, p. 414—418.

drept canonic (titlu obținut în Italia), episcop de Cenad (1350—1358), arhiepiscop de Colocea (1358—1367) și arhiepiscop de Strigoniu (1367—1378), fiind principalul diplomat al curții regale în timpul domniei regelui Ludovic I cel Mare[22]. Nepotul lui *Clement* (II), celălalt fiu al lui Pancrațiu (II), *Francisc (Franko)* a ajuns căpitan de Zombor, numit de către regele Sigismund de Luxemburg în urma faptelor de vitejie dovedite în luptele cu turcii. Fiii săi *Nicolae* și *Ladislau*, la rândul lor au luptat alături de Iancu de Hunedoara împotriva turcilor și au căzut pe câmpul de bătălie la Kossovopolje în 1448.

Descendenții lui *Laurențiu de Tileagd* fiul mai mare al comitelui Thomas, au fost destul de implicați în viața politică din vremea lor. Câțiva dintre ei au avut un oarecare rol în evenimentele de la sfârșitul veacului al XV-lea și din cel următor. Astfel, *Ștefan* (V) din a 5-a generație, fiul lui *Ioan* (VII) și al Elisabetei Bathori, căsătorit cu Margareta Bebek, a ajuns vicevoievod al Transilvaniei în 1488 și tezaurar al voievodatului și *Francisc* (II), din a 7-a generație, au căzut în luptele din Banat și Bihor în 1514 cu răsculații lui Gheorghe Doja. Urmașii lui Ștefan (V) intrați în rândurile marii nobilimi ardelene și din Partium s-au implicat în luptele politice din prima jumătate a veacului al XVI-lea. Fiul lui Ștefan (V), *Nicolae* (VII), a fost pe rând partizan al lui Ioan Sigismund și al lui Ferdinand I de Austria în luptele politice de după 1540, când i-au fost confiscate domeniile sale din comitatul Cenad de către Petru Petrovici. A fost căsătorit cu Frusina Banffy de Losoncz și a avut un fiu, pe Nicolae (VIII), cunoscut cărturar umanist înmormântat în 1586 în biserica din Tileagd alături de soția sa, Clara Lonyai, pe care au refăcut-o în timpul vieții cu multe elemente artistice renascentiste. Nicolae (VII) a avut trei surori: *Catarina* căsătorită cu Ștefan Bathori de Șimleu voievod al Transilvaniei între 1529 și 1533 (ei fiind părinții principilor Cristofor și Ștefan Bathori), *Ursula*, căsătorită cu Nicolae Banffy de Nușfalău și *Frusina* căsătorită pe rând cu Ladislau de Zolyom și apoi cu Paul de Artand.

Prin descendenții lui Francisc (II) cel mort în 1514, familia continuă până la mijlocul veacului al XVII-lea. *Mihail* fiul lui Francisc (II) a ajuns în 1560 comite suprem al secuilor. Căsătorit cu Sofia Banffy de Losoncz a avut 4 copii dintre care *Ioan* (X) s-a remarcat ca un oștean destoinic în timpul războiului de 15 ani cu turcii de la sfârșitul veacului al XVI-lea și din primii ani ai celui următor. Fiul său *Gaspar* este tatăl lui *Ștefan (VI)* mort în 1653, ultimul nobil din ramura de Tileagd a neamului; văduva sa Margareta Lonyai, recăsătorită cu contele Ștefan Csaky, transfera toate bunurile familiare acestuia din urmă[23].

Reîntorcându-ne în veacul al XIII-lea, putem urmări descendența lui Bogouslou, fratele lui Filip cel Mare și Belenig. Din *Weiteh*, nepotul său descinde *ramura de Voiteg* a neamului de Cenad, cu proprietăți în comitatele Cenad, Timiș și Caraș. Banul *Theodor* fiul lui Weiteh ajunge căpitan al cetății Mehadia pe care o reține pentru sine o vreme în 1317 cu ocazia tulburărilor și războiului civil de la începutul domniei lui Carol Robert. Era aliat cu despotul Theodor de Vidin și probabil și

[22] *Korai magyar történeti lexikon (9—14sz.)*, p. 665—666.
[23] Nagl Iván, *op. cit.*, p. 440—444.

domnul Basarab I Întemeietorul al Țării Românești, stăpân pe Banatul Severinului și nesupus și el amintitului rege. Pentru a-l constrânge să predea Mehadia, partizanii regelui l-au luat prizonier pe fiul său Ioan și l-au dus legat în fața cetății asediate. În 1322 banul Theodor și fiul său Ioan erau în relații bune cu regele, dar pentru a evita o eventuală confiscare a domeniilor, acceptă transferarea acestora către magistul Gall de Omor notarul regelui, ginerele lui Theodor Weiteh. Este vorba de satele *Szentlaszlo* și *Sentmarghita* din comitatul Cenad cu biserici de piatră, *Denta* din comitatul Caraș, *Wydovar, Geur, Gunguddegyház* din comitatul Timiș (azi dispărute), de asemenea cu biserici de piatră[24].

În limita documentelor păstrate am urmărit pe scurt evoluția uneia din cele mai vechi familii nobiliare, legată și de istoria pământurilor românești încă de la începuturile evului mediu, pe durata câtorva secole, cu un patrimoniu funciar considerabil care le-a permis membrilor diferitelor ramuri ale acesteia să transforme în secolul al XIII-lea în primul rând comitatul regal Cenad într-unul nobiliar, fenomen dealtfel obișnuit pentru întreg regatul arpadian. Prin achiziții ulterioare, donații regale pentru merite personale, uzurpări, procese, combinații matrimoniale, unii dintre membrii acestei familii au dobândit poziții importante în viața economică, politică, ecleziastică și culturală a vremii.

PETRE IAMBOR

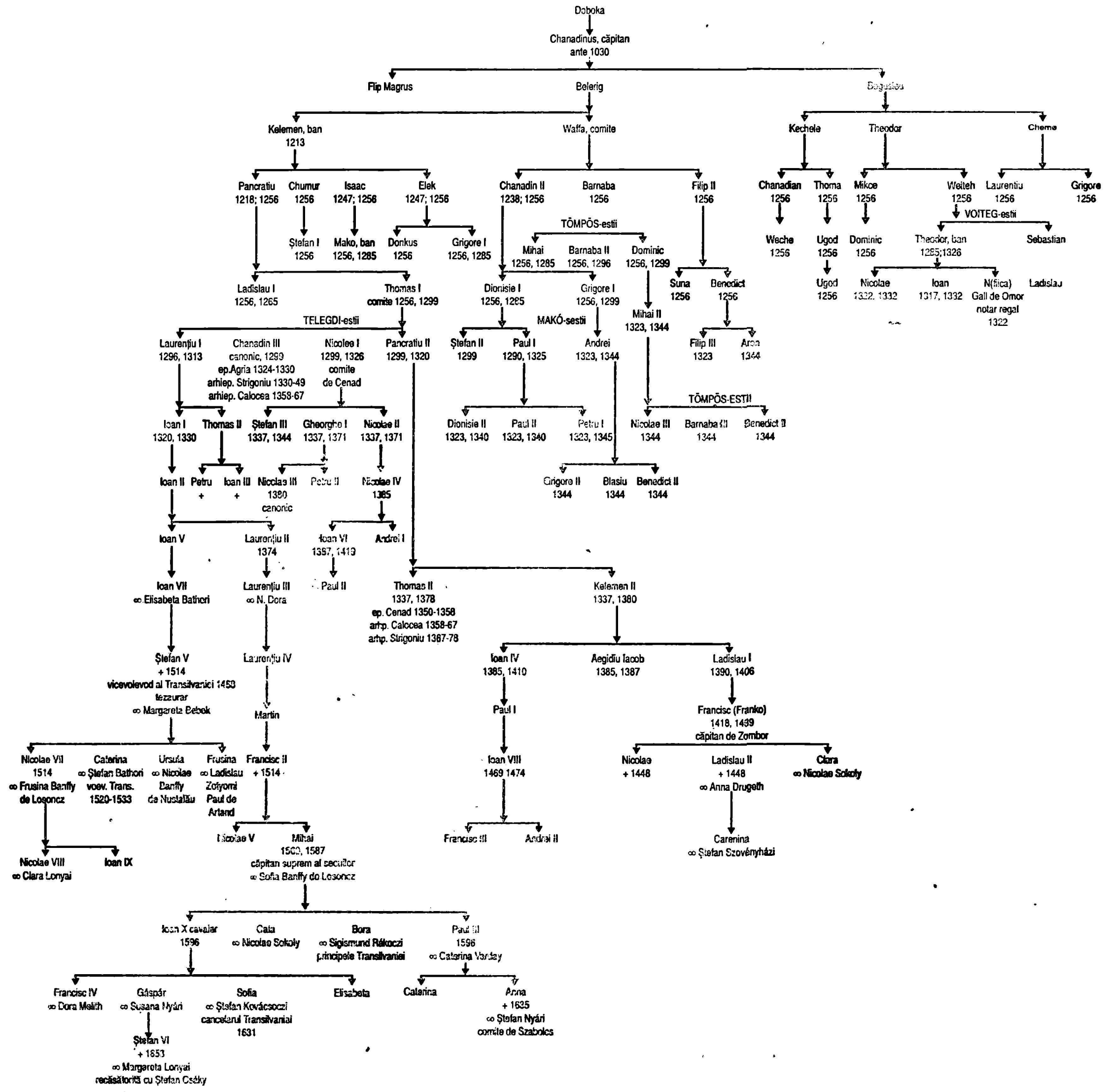
LES NOBLES DU GENRE CENAD (XIIIe—XVIIe SIÈCLES)

(Resumé)

L'étude présent l'origine et l'évolution de l'une de plus grande et vieille famillie nobiliare avec l'origine de XIeme siècles du département médieval Cenad, divisé en quelques branches (Makó, Tömpös, Voiteg, Telegdi), avec beaucoupes des propriétés dispersées dans le Banat, l'Hongrie médievale du sud-est et dans la Transylvanie. Quelques membres de cette famillie se faire remarques par leur contribution à la vie politique, ecclesiastique et culturelle du XIIIeme—XVIIeme

[24] Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în sec. XIII—XIV*, București, 1981, p. 90—92.

GENEALOGIA NOBILILOR DIN NEAMUL CENAD

RELAȚIILE AȘEZĂRILOR URBANE DIN TRANSILVANIA CU PUTEREA CENTRALĂ

Ce se înțelege prin putere centrală în Transilvania medievală?[1] În lucrarea de față, pentru perioada cercetată pornim de la faptul că Transilvania făcea parte din Ungaria regală, toate drepturile provenind de la rege. În documente, pentru acest teritoriu se folosește de obicei termenul de *„Partes Transsilvaniae"*, mai rar apare el ca voievodat al Transilvaniei. Puterea centrală era deci regalitatea, care era reprezentată de voievod. Din acel *„Partes Transsilvaniae"* nu se află, de drept, sub jurisdicția voievodului scaunele săsești și secuiești. Voievodul își putea extinde puterea asupra acestora doar dacă era în același timp și comite al sașilor și secuilor sau avea mandat de la rege. De drept, voievodul era reprezentantul regelui în cele șapte comitate transilvănene: Solnocul interior, Dăbâca, Cluj, Hunedoara, Târnave, Turda și Alba.

Voievodul era numit de rege. De multe ori, regele așează în fruntea Transilvaniei persoane care nu-și au originea și baza proprietăților aici[2]. De exemplu, Ladislau Kan își avea domeniul moștenit în Ungaria occidentală, Toma de Szécsényi este originar din neamul Kacsicsilor din comitatul Nógrád. „Dinastia" Lackfieștilor se trage din neamul Herman cu mari proprietăți tot în partea vestică a Ungariei. Voievodul Știbor, de origine poloneză, își are posesiunile în Ungaria de sus. Ioan Zápolya era originar din comitatul Pozsega, iar baza posesiunilor sale era în Zips. Câteodată, mai ales din secolul al XV-lea, Transilvania comitatensă avea doi voievozi (în cazuri excepționale și trei)[3]. În acest caz fiecare voievod avea vicevoievod. Au existat cazuri, ca de pildă la începutul sec. XVI (Ioan Zápolya), când un singur voievod avea doi vicevoievozi. Această situație se repetă și în timpul lui Toma de Szécsényi.

Urmărind șirul voievozilor, vedem că persoanele erau des schimbate, doar cazul lui Roland Bors, Ladislau Kan și Toma de Szécsényi neurmând această linie.

---

[1] *Istoria dreptului românesc*, București, 1980, vol. I, p. 260—264, 310—315, 336—350, 400—404, 587—591; Werbőczy István, *Hármaskönyve*, Budapest, 1896, p. 288—299; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 19—105, 171—172, 186—203; Kristó Gyula, *A feudális széttagoltság Magyarországon*, Budapest, 1979; Bónis György, *Hűbériség, rendiség*, f.l., 1947, p. 495—496; *DIR*, vol. I, București, 1956, p. 497—511; Engel Pál, *Néhány XIV. századi alvajda származása*, în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond* ..., Kolozsvár, 1996, p. 176—187; Szűcs Jenő, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993; Pécsi Anna, *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása*, Budapest, 1938; Jakó Zsigmond, *Írás könyv, értelmiség*, Bukarest, 1977, p. 42—69.

[2] Mályusz Elemér, *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*, Budapest, 1988, p. 10—11.

[3] Janits Iván, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*, Budapest, 1940, p. 12—13.

Dar ce a însemnat această funcție? Voievodul îl reprezenta pe rege la întrunirile comitatelor, era conducător militar și juridic și, ceea ce era mai important, era administratorul veniturilor regale[4].

Voievodul transilvan este întotdeauna numit din rândul marilor feudali[5], face parte din Consiliul regal, ocupă una din cele mai importante funcții, titluri în ierarhia regalității maghiare, mai târziu va deveni și comite al secuilor.

În Transilvania reprezentanții regalității la nivelul comitatelor au fost numiți de voievod și nu de rege. Totodată, vicevoievodul este ales de voievod dintre oamenii apropiați familiei sale, fiind vasalul acestuia (în Europa centrală familiares)[6].

Voievodul are dreptul de a convoca întrunirile generale și de a le conduce lucrările. La aceste întruniri se discută probleme generale ale comitatelor sau se ține scaun de judecată.

Judecătoria voievodală[7] (sedes iudicaria sau tribunal iudicarum) se poate exercita de către voievod în centrul voievodal, sau tot de voievod, fie în afara centrului, adică în apropierea cazului de judecat, fie la congregațiile generale.

Scaunul de judecată, împreună cu congregațiile generale, se ținea de obicei, dar nu obligatoriu, în anumite localități, adesea la Turda, raportat fiind la octavele sărbătorilor religioase.

Până la începutul sec. XIV, voievodul a fost cel care pronunța sentințe la aceste *sedes iudicaria,* fie că ele aveau loc în centrul voievodal, fie că se țineau în oricare zonă a Transilvaniei. Din a treia decadă a secolului al XIV-lea, congregațiile generale capătă o pondere mai însemnată[8], iar voievodul, datorită înmulțirii obligațiilor sale, se limitează la acestea. Astfel, vicevoievodul preia conducerea acestor *sedes iudicaria* de la octavele sărbătorilor[9], până în momentul în care Magyar Balázs și Ștefan Báthory sau succesorii lor nu vor prelua din nou scaunele de judecată octaviale.

Deoarece voievodul era unul dintre cei mai însemnați demnitari din regatul maghiar, el avea un venit considerabil[10]. Date exacte despre acest venit nu avem însă decât din sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea. Voievodul avea în acea vreme leafă de nouă mii de forinți și trei mii de forinți în sare[11], însă nu se știe exact, de când voievodul era plătit cu o sumă fixă dinainte stabilită. Până la fixarea veniturilor lor la o sumă anume, voievozii erau remunerați din veniturile cetăților și

---

[4] Csizmadia Andor, *A magyar városok kegyurasága,* Győr, 1937, p. 130.

[5] *Ibidem.*

[6] Szűcs Jenő, *op. cit.,* p. 19—20; Bónis György, *op. cit.,* p. 111—430; Kristó Gyula, *op. cit.,* p. 167—172.

[7] Janits Iván, *op. cit.,* p. 32.

[8] Érszegi Géza, *A román nemesek az erdélyi tartományi gyűléseken,* în: *Nobilimea românească din Transilvania,* Satu Mare, 1997, p. 64—72; Gerics J., *A korai rendiség Európában és Magyarországon,* Budapest, 1987; Mályusz Elemér, *op. cit.,* p. 38—48; Ștefan Pascu, *op. cit.,* p. 253—255; Ioan Aurel Pop, *Românii și maghiarii,* Cluj, 1996, p. 177—184; idem, *Instituții medievale românești,* Cluj, 1991; Sebők Ferenc, *A királyi tanács és az országgyűlés II. Lajos uralkodásának I. felében,* în *Acta Historica,* Szeged, Tom. CII, 1995.

[9] Janits, *op. cit.,* p. 33.

[10] *Idem,* p. 16.

[11] *Idem,* p. 17.

domeniilor voievodale, care făceau parte din posesiunile coroanei și treceau de la un voievod la altul. Până în 1324, când Carol Robert de Anjou îi scutește pe nobilii din comitate[12], aceștia datorau voievodului, în afară de impozitele extraordinare, alimente și obligația de găzduire. De asemenea 1/3 din vama sării transportate pe Mureș la Vințul de Jos revenea voievodului.

La început, quinquagesima intra în posesia cămării regale, însă treptat și aceasta va constitui un venit al voievodului. Dările plătite de așezările urbane de pe teritoriul celor 7 comitate care nu sunt scoase de sub jurisdicția voievodului intră în veniturile voievodului.

O nouă sursă de venit se formează din amenzi și de pe urma domeniilor confiscate în numele regelui. Dacă confiscarea vreunei posesiuni este pronunțată în numele voievodului, 2/3 reveneau voievodului și 1/3 celui păgubit.

În afară de aceasta, nona și decima judecătorească adunate de „exactor iudiciorum voivode" revin tot voievodului[13].

Jurisdicția voievodului se diminuează însă treptat, deoarece așezările orășenești luptă pentru a fi scoase de sub autoritatea sa (Cluj, Turda, Alba Iulia). Odată scoase de sub jurisdicția voievodului, regele (rex) sau regele tânăr (rex iunior), adică ducele, reprezintă puterea centrală pentru aceste așezări urbane libere.

Instituția ducatului în istoria Ungariei feudale apare doar de câteva ori[14]. Au fost duci înainte de a fi încoronați ca regi și înaintea morții regelui în funcție: Solomon, Ștefan al II-lea, Ladislau al III-lea, Emeric, Béla al IV-lea, Ștefan al IV-lea[15]. În cazul primilor trei era vorba de o înscenare pentru a asigura succesiunea la cârma regalității. Totodată, la mijlocul sec. XIV, fratele mai mic al lui Ladislau cel Mare, Ștefan, se intitula *dux Transilvanus*.

Emeric a fost încoronat la 1182 și a început să activeze ca rege deplin din 1195; documentele vorbesc despre Béla al IV-lea încă din 1230 ca despre regele cel tânăr, pe când Andrei al II-lea era încă pe tron, iar Ștefan al V-lea este pomenit ca duce între anii 1257—1258, deci înainte de a purta titlul de „rege, fiul întâi născut al regelui Ungariei sau rex iunior" din 1262. Ducele Ștefan a fost doar doi ani regele deplin al Ungariei.

Însemnătatea acestei instituții sporește în timpul lui Béla al IV-lea și Ștefan al V-lea, primul fiind duce al Transilvaniei între 1226—1235, iar Ștefan aflându-se în fruntea părților transilvănene în 1257—1270.

În documente se face deosebirea între termenii folosiți pentru teritoriul stăpânit de rege și cel de sub autoritatea lui *iunior rex*. Béla al IV-lea numește teritoriul stăpânit de el însuși *regnum*, iar cel aflat sub cârmuirea fiului său *regimen*.

Deși ducele Béla este „rex iunior" timp de nouă ani, importanța acestei instituții se accentuează doar în timpul în care Ștefan al V-lea era duce. În acest timp putem vorbi de o sporire a puterii ducatului și

---

[12] Hóman Bálint, *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*, Budapest, 1921, p. 173.

[13] Janits, *op. cit.*, p. 18.

[14] Kristó, *op. cit.*, p. 66—78.

[15] *DIR, Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 467—511.

de un adevărat conflict de interese. Se pune întrebarea dacă în anii în care Ștefan al V-lea se afla la conducerea „părților transilvănene" regele își primește toate onorurile cuvenite lui ca suveran al țării sau dacă datorită puterii acumulate de *rex iunior* acestea sunt diminuate?

Cert este că ducii Béla și Ștefan se comportau ca adevărați suverani, ceea ce în cazul lui Ștefan se afirma și mai pregnant. Ei bat monedă proprie, fac înnobilări, emit privilegii ca și regele și, nu în ultimul rând, duc o politică externă aparte, diferită de aceea a regelui. Janits Iván consideră că în cazul regelui tânăr *(rex iunior)* Ștefan, voievodul a fost numit de acesta și nu de către rege[16].

Ducele Ștefan este preocupat de părțile transilvănene ca și cum el ar fi regele acestor părți. Acordă și întărește privilegii pentru a impulsiona evoluția urbană; astfel sunt privilegiile pentru Dej, Vințul de Jos, Cricău, Ighiu.

Oare în părțile avute sub conducere ducele Ștefan și-a însușit și regaliile, sau de acestea a beneficiat însuși regele? Acest lucru este dificil de stabilit, deoarece de la declarație la fapte este un drum destul de lung. Acordul încheiat de Béla al IV-lea și ducele Ștefan la Bratislava ne îndreptățește să credem însă că o bună parte a drepturilor regale a fost însușită de „rex iunior". În actul din 5 decembrie 1262 dat la Poroszlo[17], Ștefan, rege al Ungariei, duce al Transilvaniei, se declară despre acordul încheiat cu tatăl său, regele Béla al IV-lea. Într-un paragraf se precizează că „în ceea ce privește ducatul, pământurile, cetățile, satele, veniturile, ce ni le-a lăsat și ni le-a orânduit cât va trăi, făgăduind sub jurământul pe care l-am depus și îl depunem în persoană, (...), să nu cerem, să nu reclamăm și să nu pretindem nimic mai mult de la el și să nu urzim și să nu încercăm să întreprindem și să pășim la nici o mișcare, vătămare, dăunare sau apăsare a coroanei lui sau a regatului său", iar în paragraful al șaselea al aceluiași document citim: „am făgăduit de asemenea să ne mulțumim cu jumătate din sarea de apă, iar cealaltă jumătate atât a sării de uscat, cât și a sării de apă să rămână cu drept deplin preaiubitului nostru părinte, potrivit înțelegerii încheiate de noi la Pojon"[18].

În document nu se pune în discuție explicit problema orașelor, însă pomenirea veniturilor rezultate din exploatarea sării arată implicit că este vorba despre obligațiile orașelor miniere față de regalitate.

După cum reiese din fragmentele documentului din 1262, unele dintre veniturile regale au fost dăruite ducelui de însuși regele, în timp ce altele presupunem că se aflau în exploatarea lui prin abuz. Faptul că se dă o delimitare aproximativ clară a veniturilor regelui și ducelui provenite din exploatarea sării a constituit un punct de neînțelegere între părți, iar concluzia că ducele Ștefan trebuie să se mulțumească cu jumătatea sării de pe uscat și jumătatea celei de pe apă ne duce cu gândul la faptul că s-ar putea ca și celelalte drepturi regale să fi fost împărțite între părți.

---

[16] Janits, *op. cit.*, p. 12—19.
[17] DIR, veacul XIII, București, 1952, p. 44—47.
[18] *Ibidem.*

Înțelegerea din 23 martie 1266[19] are o conotație politică și juridică. Acest act ne ajută să înțelegem în ce a constat și ce a alimentat conflictul între Béla al IV-lea și ducele Ștefan. De data aceasta nu este vorba despre veniturile regale sau drepturile regelui tânăr, ci se marchează drepturile baronilor aflați în serviciul regelui tânăr. Faptul că acest act se referă la drepturile baronilor subliniază că regele tânăr a reușit să-și lărgească puterea prin intermediul baronilor săi, iar pentru a satisface cerințele aliaților, ei credeau că este necesar să se fixeze aceste cerințe.

O altă întrebare privitoare la această perioadă se referă la situația în care, dacă ducele ținea în mână conducerea părților transilvănene, voievodul este reprezentantul regelui sau al ducelui, și deci veniturile lui constituie 1/3 din cele regale sau doar 1/3 din veniturile ce revin ducelui?

Dacă privim în ansamblu perioada studiată[20] (aproximativ 1241—1526), 21 de ani când în fruntea părților transilvănene se afla un duce constituie o excepție de la regulă, precum au fost și cazurile ieșite din comun ale voievozilor Ladislau Kan și Roland Bors.

În aceste momente când cei doi voievozi își întăresc puterea și se comportă de parcă ar fi adevărații suverani ai Transilvaniei, coroana Ungariei trece printr-o perioadă de criză acută în care puterea centrală aproape că nu există. Veniturile regale din Transilvania erau încasate de voievod[21], doar atitudinea energică a lui Carol Robert de Anjou va reuși să schimbe situația[22]. Astfel, Ladislau voievodul Transilvaniei, datorită atitudinii decise a regelui, făgăduiește în 1310 printr-un act solemn[23] că restituie: mina de argint de la Rodna, comitatul Bistrița, comitatul Sibiu, comitatele secuilor, orașele Dej, Cluj și Sic împreună cu slujba cămării „domnești" ce ține de obicei de aceste orașe.

Voievozii Ladislau Kan și Roland Bors își au curtea lor proprie, iar din veniturile regale își însușesc nu doar treimea care le revenea prin lege, ci, profitând de criza coroanei, ei devin integral beneficiarii acestor venituri.

În cele din urmă putem concluziona că și în părțile transilvănene puterea centrală a fost regalitatea, însă în momente dificile ale istoriei coroanei maghiare apar anumite instituții (ducatul), iar altele își sporesc importanța în defavoarea regalității (voievodatul). În afara acestor excepții însă puterea centrală este exercitată de rege, care în Transilvania voievodală este reprezentat de voievod și care este și administratorul veniturilor regale.

Puterea centrală încasează o bună parte a veniturilor sale de la așezările urbane. Cu ocazia acordării de către puterea centrală a privilegiilor orășenești, în partea a doua a actelor respective erau specificate și îndatoririle așezării față de emitent.

---

[19] *Idem*, p. 260—264.
[20] Vezi nota 15.
[21] *Istoria dreptului românesc*, p. 260—264.
[22] Kristó Gyula, *Erdély 1315-ben*, în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond* . . ., p. 333—232.
[23] DIR, veacul XIV, vol. I, p. 172.

În cele ce urmează vom încerca să răspundem la întrebarea în ce au constat obligațiile așezărilor urbane față de puterea centrală[24].

Impozitele, *descensul* și obligațiile militare sunt cele mai importante impuneri directe. Impozitele[25] pot fi ordinare, cum ar fi *terragiumul* sau censul și *lucrum camerae*, extraordinare fiind taxele impuse doar ocazional, îndeobște în cazul campaniilor militare. Dacă este vorba de o așezare minieră, locuitorii acesteia sunt datori să plătească și urbura sau ceea ce intră în categoria dărilor directe. Locuitorii orașelor trebuie să achite și impuneri indirecte, cum ar fi vămile și amenzile.

Oprindu-ne la prima categorie de obligații, trebuie să trecem în revistă mai întâi impozitele. Atât termenul de *terragium*, cât și cel de *census* se referă la impozitul plătit de așezările urbane pe terenul pe care se află localitatea. Investigarea acestui impozit după pământ și transformările petrecute în perceperea lui oferă prilejul de a vedea evoluția așezărilor urbane.

În prima fază a evoluției urbane fiecare așezare plătea marelui feudal (regele) o sumă drept *terragium*[26], adică o plată după terenul pe care s-a construit localitatea. Acest *terragium* trebuie câteodată plătit nu numai în bani, ci și în produse și muncă. În cele mai multe cazuri însă obligațiile în produse și muncă sunt răscumpărate. Se cunosc cazuri când pentru un timp limitat regele renunță la *terragium* (Banská Bystrica). *Terragiumul* era constituit din impozitele pe sesiile de pământ, adică cuantumul impozitului pe persoană era calculat după numărul sesiilor avute în posesie, el fiind plătit regelui ca unui mare feudal, posesor al pământului.

Impozitul după pământ al așezărilor urbane rămâne în vigoare și atunci când localitățile dobândesc privilegii orășenești, iar pământul pe care s-au constituit va deveni proprietatea lor, însă în acest caz respectiva dare suferă unele transformări.

Din acest moment, orașul nu mai este obligat să presteze îndatoriri feudale față de puterea regală. Dacă este vorba de oraș, de acum încolo acesta va plăti impozitul după pământ regelui nu ca pentru un mare feudal, ci ca pentru suveranul, domnul țării.

Terragiumul era plătit, după cum am amintit, de unii cetățeni ai orașului, după numărul sesiilor de pământ aflate în posesia lor. În perioada arpadiană de pildă cuantumul acestuia era de 3 ponderi/sesie. Orașele miniere sunt scutite uneori de *terragium*, în schimb ele trebuie să achite urbura.

Odată cu dobândirea de privilegii, orașele ajung să plătească darea după pământ într-o singură sumă pentru întreaga așezare. De cele mai multe ori, acest moment coincide cu dobândirea drepturilor feudale asupra teritoriului așezării. De acum încolo terenul pe care s-a constituit orașul nu este al regelui, voievodului sau al episcopului, ci al tuturor

---

[24] Hóman, *op. cit.*, p. 108—117; Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest, 1987, p. 238—307; Szűcs, *op. cit.*, p. 223—260.

[25] Acsády Ignácz, *A magyar adózás története*, Budapest, 1906; Eckhart Ferenc, *A királyi adózás története Magyarországon*, Arad, 1908; Kubinyi András, *A Mátyás-kori államszervezet*, în *Hunyadi Mátyás Emlékkönyv*, Budapest, 1990, p. 53—149.

[26] Fügedi, *op. cit.*, p. 238—307.

locuitorilor așezării. Până în 1332 se ajunge ca în Ungaria feudală toate orașele libere regești să posede drepturi feudale asupra teritoriului așezării[27]. Acest moment este marcat de hotărnicirea localității, ceea ce însemna desăvârșirea procesului de urbanizare a ei.

Începând din deceniul al patrulea al secolului al XIV-lea, impozitul după pământ, așa cum am văzut, se transformă, iar dacă urmărim terminologia folosită putem afirma că termenul de *census* este mai des folosit, în defavoarea celui de *terragium*.

Impozitele ordinare sunt sume fixe și se plătesc la o dată stabilită. Cuantumul censului era stabilit de rege pentru mai mulți ani, dar putea fi redus, fiind chiar posibilă obținerea unei scutiri pe câțiva ani. Uneori orașele cereau amânarea achitării taxelor, alteori regele dorea ca darea să fie plătită înainte de termenul obișnuit.

Cuantumul obligațiilor financiare ordinare este menționat în genere în actul privilegial al așezării (Cluj[26], Vințul de Jos[29]).

În cazul orașelor din Transilvania voievodală de multe ori nu posedăm actul privilegial, ci doar confirmarea acestuia, în care nu se mai menționează cuantumul obligațiilor. În acest fel de documente sunt descrise drepturile, însă la capitolul îndatoriri se specifică doar faptul că cetățenii orașelor au de achitat aceeași sumă ca și până atunci.

Ca exemplu pentru impozitele ordinare din Transilvania amintim cazul Vințului de Jos și al Clujului.

Vințul de Jos plătea începând cu 1248 trei ponderi pe o sesie din aur ars 1/10, jelerii care posedau animale 1 1/2 pondere; iar cei care nu aveau animale 1 pondere[30].

În 1316 orășenii din Cluj[31] care au pământ plătesc anual fiecare, la sărbătoarea Sfântului Martin, câte un fertun de greutate regească, în timp ce ceilalți locuitori care n-au pământ plătesc anual fiecare câte trei ponderi la zisa sărbătoare, iar jelerii plătesc la acel soroc câte o pondere și jumătate ca dare pe pământ.

La transcrierea din 1336 a privilegiului[32], pasajul referitor la dare a fost schimbat și începând din acest an orașul plătește anual o sumă fixă, anume 62 mărci de argint, ceea ce va fi în favoarea dezvoltării așezării.

Din categoria impozitelor ordinare și directe, în afară de darea plătită după pământ, amintim și *lucrum camerae*. Despre această obligație Acsády spune că ar fi un impozit exclusiv al iobagilor[33], Hóman Bálint consideră însă că, deși acest lucru nu este precizat în actele privilegiale, cetățenii orașelor erau impuși la acest impozit[34]. Ca argument amintește articolele legii lui Carol Robert de Anjou despre scutirea unor așezări urbane de *lucrum camerae*.

Impozitele extraordinare amintite în documente *(contributio, subsidium, collecta)*[35] sunt aplicate întregii populații a țării în momentul în

[27] *Idem*, p. 275—277.
[28] Jakab Elek, *Oklevéltár*, vol. I, Budapest, 1870, p. 31—38.
[29] DIR, vol. I, București, p. 334—335, 426—427.
[30] *Ibidem*.
[31] Jakab, *op. cit.*, p. 31—36.
[32] *Ibidem*.
[33] Acsády, *op. cit.*, p. 580—581; Kubinyi, *op. cit.*, p. 109.
[34] Hóman, *op. cit.*, p. 110.
[35] *Idem*, p. 110—111; Kubinyi, *op. cit.*, p. 106—107.

care regalitatea avea nevoie de resurse financiare suplimentare, pentru că nu era ușoară modificarea impozitelor ordinare, acestea fiind stabilite în acte privilegiale pentru fiecare oraș. În timpul lui Matia impozitele extraordinare devin aproape obișnuite[36]. În cei aproape 33 de ani de domnie, contribuția extraordinară a fost percepută de 43 de ori, din care de 39 de ori câte 1 florin, de două ori 80 denari, o dată 60 denari și o dată 50 denari[37].

Cum se hotăra suma impozitelor?

Despre modalitatea impunerii acestor taxe, știm doar că actele privilegiale specifică în multe cazuri cuantumul censului[38], însă modificările aduse acestei sume nu ne sunt cunoscute. De obicei regele, de acord cu vistiernicul, înștiința orașele despre schimbările intervenite în achitarea obligațiilor. Orașele, de cele mai multe ori, reclamau prin reprezentanții lor mărimea acestor sume și se târguiau cu delegații vistieriei, obținând astfel reduceri de comun acord.

Începând cu Sigismund de Luxemburg sunt emise decrete care au menirea să înlesnească și să dinamizeze dezvoltarea urbană. Datorită unor presiuni, însă, măsurile luate nu sunt consecvente și astfel rezultatele sunt doar parțiale. Sigismund a încercat să introducă o nouă metodă în stabilirea cuantumului obligațiilor bănești ale orașelor. I-a convocat pe reprezentanții orașelor la marele vistiernic, unde urmau să discute, să se tocmească asupra cuantumului impozitelor extraordinare. Această metodă a fost preluată și de Matia I, care a invitat de mai multe ori, până în 1490, pe reprezentanții orașelor, însă datorită împotrivirii lor regele a fost nevoit să recurgă la vechile sume percepute.

În principiu, pentru introducerea unor impozite extraordinare a fost nevoie ca dieta țării să fie de acord cu ele. Deși în cele mai multe cazuri s-a respectat legea, adesea nu s-a ținut cont de decizia dietei.

Impozitele orașelor au fost percepute de oficialități orășenești, mai bine spus de perceptorii numiți de conducerea orașului și nu de către perceptori regali. Impozitul adunat era predat reprezentanților vistieriei regale.

Deoarece în majoritatea cazurilor orașele miniere au fost scutite de impozitele după pământ, ele sunt datoare să plătească urbura după venitul anual al minelor[39]. Cuantumul urburii se modifică după venitul anual și după felul minei. După minereul de aur extras, o zecime, după cel de argint 1/8 revenea vistieriei regale. Extragerea metalelor putea aduce astfel vistieriei în perioada respectivă o sumă de aproximativ 5500 mărci drept venit. În 1325 Baia de Arieș[40] plătea regalității a opta parte din venitul anual al minelor.

În cazul salinelor era o situație deosebită. Din sarea extrasă se plătea decima și, după plata ei, tot restul era comercializat de regalitate, orășenii obținând dreptul de a exploata salina pentru nevoile lor câte 7—8 zile pe an.

---

[36] Kubinyi, *op. cit.*, p. 160—107.
[37] *Idem*, p. 110.
[38] *Ibidem;* Hóman, p. 112—114; Kubinyi, *op. cit.*, p. 104—116.
[39] Kubinyi, *op. cit.*, p. 64—65; Szűcs, *op. cit.*, p. 73.
[40] DIR, veacul XIV, vol. II, 1953, p. 150—151.

O altă îndatorire directă a așezărilor urbane a fost obligația de găzduire *(descensul)*[41]. Dreptul de a fi găzduit era până la mijlocul secolului al XIII-lea un monopol al regelui și al trimișilor săi. Acest drept se lărgește însă, trecând și asupra vistiernicului, a voievodului, a banului (în Slavonia), a comiților, adică asupra tuturor reprezentanților regalității.

Până la obținerea tuturor drepturilor feudale asupra pământului așezării, orășenii îndeplinesc această îndatorire față de rege sau față de marele feudal, însă după acest moment doar regele își menține acest drept în calitatea sa de stăpân absolut al țării. Prin urmare și în acest caz impozitele suferă o schimbare.

Odată cu dezvoltarea aparatului de stat, cât și datorită modului de viață al reprezentanților regelui (fiecare organizând curtea sa proprie, cu familiarii săi, suita sa) s-a ajuns ca începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea această obligație să devină deosebit de apăsătoare. Orașul avea obligația de a găzdui regele, vistiernicul regal, voievodul, comitele și suitele acestora, ceea ce însemna pentru oraș o acumulare de obligații. Ca urmare, orașele și târgurile din Transilvania voievodală, ca și cele din Ungaria, vor lupta pentru a fi scutite de această obligație.

Nu am găsit nici o referire la faptul că ar fi existat vreo așezare urbană scutită de obligația găzduirii regelui și a suitei sale. Această obligație era considerată în tot evul mediu o deosebită onoare pentru oraș sau târg. Cu atât mai numeroase sunt însă acele acte care solicitau scutirea de găzduire a vistiernicului, a voievodului și a comitelui. Orașele din Transilvania voievodală încercau să scape nu numai de obligațiile de găzduire a voievodului, ci și de sub jurisdicția acestuia. În mod obișnuit scoaterea de sub jurisdicția voievodului și comitelui preceda scutirea de găzduire a acestora.

Orașul Cluj încercă să scape de sub jurisdicția voievodală încă în 1336[42]. În 1349 și 1353 documentele revin însă asupra acestui fapt, ceea ce înseamnă că, deși orașul obține acest drept, în realitate voievodul își impune puterea asupra lui, cu toate că astfel încălca cele fixate în actele privilegiale.

În anul 1365, în fine, orașul Cluj ajunge să scape de puterea voievodală. În 1378 orașul obține o delimitare a dreptului de găzduire a voievodului, în care se specifica faptul că acesta are dreptul doar odată pe an să ceară produse alimentare sub pretextul de găzduire[43]. Acest oraș, deși devine oraș liber regal, nu va obține scutire totală de găzduire în secolul al XIV-lea și al XV-lea, voievozii folosindu-se de dreptul de a fi găzduiți în Cluj.

Orașele miniere Sic, Cojocna, Turda sunt scutite în 1291 de descensul acordat voievodului cât și de jurisdicția acestuia[44].

Cricăul și Ighiul nu au obținut o scutire totală de la aceste obligații, deoarece actul privilegial din 1206 menține descensul voievodu-

---

[41] Hóman, *op. cit.*, p. 111; Fügedi, *op. cit.*, p. 73.

[42] Zimmermann-Werner, *Urkundenbüch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare: Z—W), vol. I, p. 470—475, 481, vol. II, p. 64, 96—97, 216, 229.

[43] Jakab, *op. cit.*, vol. I, p. 96—97.

[44] DIR, veacul XIII, p. 376—377.

lui[45]. Cu această ocazie locuitorii acestor două așezări urbane au fost asigurați că nu sunt obligați să accepte cererea voievodului de a fi găzduit, acesta putând să se folosească de dreptul său doar dacă era invitat de locuitorii orașului. În 1238 se modifica această prevedere în sensul că voievodul nu va mai avea dreptul de a cere găzduire, doar regele urmând a fi primit de oraș cu toate onorurile[46]. În 1366 voievodul obține o schimbare în favoarea sa, el putând să profite de dreptul de găzduire în acele două localități în caz de pericol[47].

După cum am văzut, fiecare oraș și târg a încercat să obțină măcar o limitare a acestei îndatoriri. Atât regele cât și voievodul, comitele și suita lor au dreptul de găzduire doar 1—2 zile, după care, dacă mai rămân în oraș și beneficiază de serviciile acestuia, trebuie să plătească contravaloarea lor.

Regele și suita sa aveau dreptul să primească de la așezarea urbană anual în cazul găzduirii, 12 boi, 1000 de pâini, 4 butoiașe de vin, 100—150 de păsări și ovăz îndestulător[48]. Voievodul primea jumătate din cât primea regele[49]. În târgurile feudale, și comitele primea un bou, 10—15 găini, un butoiaș de vin sau bere, 100 de pâini și ovăz[50].

Reprezentanții puterii centrale, dacă nu recurgeau la dreptul lor de descens în orașele nescutite de acesta, puteau să adune produsele sau contravaloarea lor. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea obligația aceasta se răscumpără tot mai mult. Ca urmare, îndatorirea de a găzdui reprezentanții puterii centrale devine apăsătoare din moment ce aceștia vedeau în descens un izvor de venit suplimentar și abuzează de el tot mai mult. La sfârșitul secolului al XVI-lea obligația de găzduire devine din ce în ce mai apăsătoare, ceea ce se poate vedea și din înmulțirea cererilor de scutire de sub găzduire.

Descensul era valabil și în așezările oaspeților (hospites).

O altă impunere directă a orașelor și târgurilor din Ungaria medievală era participarea la apărarea țării. În caz de pericol, diversitatea și cuantumul obligațiilor se accentuau. Obligațiile militare ale târgurilor și orașelor diferă de la caz la caz, după puterea lor economică[51]. În perioada arpadiană actele privilegiale nu specificau numărul de ostași combatanți care trebuiau trimiși de către localitate. În timpul invaziei străine nici o scutire de obligații militare nu era valabilă.

Forma îndatoririlor orașelor și târgurilor din Transilvania medievală era diferită de la caz la caz. Unele localități trebuiau să prezinte un contingent armat la campaniile militare (Cluj[52], Ighiu[53]) sau să participe la straja hotarelor (Deva), iar alteori să asigure muniție (Brașov), sau să ajute din punct de vedere financiar și bineînțeles să participe la apărarea așezării lor.

[45] DIR, veacul XI, XII, XIII, vol. I, p. 31—32.
[46] Idem, p. 310—311.
[47] DRH, vol. III, p. 137—138.
[48] Hóman, *op. cit.*, p. 112.
[49] *Ibidem.*
[50] *Ibidem.*
[51] Fügedi, *op. cit.*, p. 270—295; Szűcs, *op. cit.*, p. 16—19; Hóman, *op. cit.*, p. 114—115.
[52] DIR, veacul XIV, p. 251, (351).
[53] Vezi nota 42.

În 1206, locuitorii din Cricău și Ighiu au fost scutiți de obligația de a contribui la apărarea țării, dar nu și a propriei lor localități, ei urmând să participe la oaste în afara țării doar dacă regele în persoană participa la campania militară. Documentul emis pe seama acestora de Béla al IV-lea în 1238 enunță că „numiții oaspeți sunt datori ca patru călăreți echipați și cu cortul lor, fiind datori să lupte sub steagul regal cu dreptul de a fi găzduiți cu ostașii regali și nu într-un loc cu baronii regali"[54]. După cum vedem, ostașii trimiși de orașe și târguri făceau parte din oastea regală.

Din 1316 obligațiile militare ale orașelor și târgurilor au fost bine stabilite. 60 de gospodării trebuiau să echipeze un ostaș, iar componența contingentului militar varia după numărul gospodăriilor, contingentul fiind în raport cu dezvoltarea orașului[55].

La începutul secolului al XV-lea Sigismund de Luxemburg poruncește tuturor orașelor libere regești să-și construiască ziduri[56], dorind nu numai sporirea puterii de apărare a acestor așezări, ci și îmbunătățirea sistemului de apărare a regatului. Ridicarea și întreținerea zidurilor orașului era de datoria locuitorilor orașului.

În 1493 Clujul este obligat să trimită 52 de călăreți bine echipați[57], ceilalți locuitori nefiind datori să se prezinte personal la campaniile militare doar dacă turcii au năvălit în părțile transilvănene.

În ceea ce privește orașele miniere, acestea erau scutite de cele mai multe ori de obligațiile militare în afară de apărarea propriilor lor localități (Dej 1466, Turda 1494)[58].

După cum am văzut, obligațiile militare sunt diverse ca formă de prezentare, iar cuantumul și modul de achitare se hotărăsc după puterea economică a așezării urbane și necesitățile militare ale regatului. Cu apropierea pericolului otoman îndatoririle militare cresc, dar nu într-o măsură în care puterea economică a orașelor să nu permită achitarea lor.

În afară de așa-zisele impuneri directe, așezările urbane și locuitorii acestora erau supuși unor impuneri indirecte, cum ar fi vămile și amenzile percepute cu diferite ocazii.

Dreptul de a ține târguri și iarmaroace[59] era un drept legal. În prima fază a evoluției urbane pe pământul regesc au existat târguri săptămânale în centrele comitatense, veniturile acestor târguri revenind în întregime reprezentanților regalității (al regelui și al comitelui). Reprezentanții regelui erau cei care organizau aceste târguri, unde se asigura aprovizionarea centrelor și se realiza și schimbul mărfurilor între așezare și satele habitatului sau cele învecinate. Tot reprezentanții regelui vegheau la siguranța cumpărătorului și vânzătorului, în schimbul unui *tributum fori*.

---

[54] Vezi nota 43.
[55] Vezi nota 25.
[56] Mályusz Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, 1984, p. 166.
[57] Jakab, *op. cit.*, p. 304—305.
[58] Z—W, vol. VI, București, 1981, p. 278.
[59] Püspüki Nagy Péter, *Piacok és városok kezdetei Magyarországon*, Budapest, p. 79—159; Szücs, *op. cit.*, p. 241—256; Fügedi, *op. cit.*, p. 338—350.

Cu evoluția vieții urbane, așezările în ascensiune economică încercau să obțină de la regalitate dreptul de a organiza târguri și iarmaroace, precum și *liberum forum,* adică dreptul de a-și păstra veniturile astfel obținute. Foarte puține localități ajung însă să aibă această scutire, acest drept.

Începând din secolul al XII-lea, regele acordă dreptul de a ține târg și așezărilor de pe pământurile episcopale și feudale. Pentru târgurile ținute pe proprietățile feudale nu trebuia plătit *tributum fori,* de aceea ele figurează sub denumirea de *forum liberum.* Aici trebuie să specificăm faptul că *liberum forum* se referă nu doar la târgurile săptămânale (iar acestea nu înseamnă o scutire de vamă pentru comercianți, ei trebuind oricum să achite o sumă ce avea altă destinație), ci și la târgurile anuale. Cine avea *tributum fori,* avea și jurisdicția asupra târgului și încasa și amenzile intervenite.

Târgul săptămânal se ține într-o anumită zi a fiecărei săptămâni, târgurile anuale durau mai multe zile, iar data lor era fixată încă în actul privilegial.

În Transilvania voievodală, Clujul primește în 1337 dreptul de a ține târg joia, iar la acesta se mai adaugă în 1514 și ziua de luni[60]. Celelalte localități urbane aveau dreptul de a organiza târg într-o zi bine stabilită a săptămânii: astfel, la Aghireș se ținea sâmbătă[61], la Suatu luni[62], la Dumbrăvioara din 1415 miercuri[63], la Rimetea sâmbătă[64].

Primele privilegii de a ține târg au fost acordate în Transilvania voievodală în 1291 pentru localitățile Turda, Cojocna, Sic și Dej[65]. Aceste așezări, legate de extragerea sării, au fost scutite din primul moment de *tributum fori.*

Târgurile anuale se țineau din 1410 la Suatu[66], din 1415 la Dumbrăvioara de două ori câte o zi pe an[67], din 1427 la Aghireș o zi pe an[68], din 1504 la Cluj tot o zi pe an[69], din 1510 la Hațeg de trei ori câte o zi pe an[70].

Vama târgului, dacă așezarea nu era *forum liberum,* revenea regelui sau feudalului, însă deseori puterea centrală dăruia aceste venituri unor mănăstiri sau unor persoane fizice[71].

Câteodată orașele obțin pentru ele o parte din *tributum fori,* cum era cazul orașului Bistrița, care primea 2/3 din acest venit, în timp ce alteori judele orașului obținea 1/3 din acesta (Perina[72]).

---

[60] Jakab, *op. cit.,* p. 335.
[61] Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent pegyzőkönyvei (1289—1556),* Budapest, 1990, p. 192.
[62] Csánki, *op. cit.,* p. 324—325.
[63] *Idem,* p. 682—683.
[64] Jakó, *Irás, könyv, értelmiség,* p. 70—80, unde autorul demonstrează că documentul din 1291 referitor la Rimetea ste fals.
[65] DIR, vacul XIII, p. 377—379.
[66] Vezi nota 59.
[67] Csánki, *op. cit.,* p. 682—683.
[68] Jakó, *A kolozsmonostori...,* p. 190; Csánki, *op. cit.,* p. 303.
[69] Jakab, *op. cit.,* p. 330.
[70] Magyar Országos Levéltár, Budapest, Dl. 200 995.
[71] Püspöki Nagy, *op. cit.,* p. 79—159; Fügedi, *op. cit.,* p. 238—250.
[72] Hóman, *op. cit.,* p. 71.

În consecință, așezările urbane au drept de târg. Dacă ele nu au obținut *forum liberum*, atunci veniturile încasate din vămile de târg la bâlciurile săptămânale și anuale sunt percepute de slujbașii regelui, aceștia fiind și beneficiarii sumelor adunate. Aceste vămi nu sunt percepute neapărat de la locuitorii așezării, ci și de la negustori, meșteșugari și agricultori veniți la târg. Cetățenii orașului sunt impuși la aceste vămi doar dacă fac parte din una din categoriile sus amintite sau dacă își prezintă mărfurile pentru vânzare la târg.

O altă formă a impunerilor indirecte sunt amenzile[73]. Odată cu obținerea dreptului de judecată sau a câtorva elemente din acesta, amenzile se vor împărți între regalitate și oraș. Până ce așezarea nu deține dreptul de judecată nici măcar în pricinile minore, toate amenzile revin vistieriei regale. Pe măsură ce sporește autonomia judecătorească a așezărilor urbane, regalitatea pierde treptat acest venit. Atunci când un oraș are drept de judecată doar asupra delictelor minore, 2/3 din venit revine regalității sau reprezentanților acesteia, judelui regal, 1/3 rămânând orașului (de exemplu, în orașul Cluj[74]).

Prin urmare, putem să afirmăm că între apariția orașelor și anul 1514 puterea centrală în Transilvania este regalitatea reprezentată de voievod, astfel veniturile puterii centrale obținute de la aceste așezări erau împărțite între rege și voievod. Regelui îi revine 1/3, iar voievodului 2/3 din venituri. Excepție de la această regulă face perioada ducatului lui Béla al IV-lea și al viitorului Ștefan al V-lea, ca și cea de pe când Roland Bors și Ladislau Kan erau voievozi ai Transilvaniei.

Orașele și târgurile din Transilvania au fost supuse la impuneri directe și indirecte.

Impozitele, descensul, obligațiile militare și urbura constituie impuneri directe. Impozitele erau ordinare și extraordinare.

Impunerile indirecte se compun din vămile de târg și amenzi.

Îndatoririle și obligațiile așezărilor urbane variază în funcție de puterea lor economică. Orașele deținătoare de autonomie juridică și economică obțin mai multe scutiri sau reușesc să atingă codificarea lor. Formularea în acte a obligațiilor însemna foarte mult, deoarece nimeni nu le putea pretinde mai mult decât ceea ce era înscris în documente. Orașele au luptat întotdeauna pentru a reduce impozitele și celelalte dări și servicii la care au fost supuse, deseori prezentându-se la rege cu jalbe despre situația lor financiară precară, doar pentru a obține scutiri.

Târgurile care nu obțin proprietatea asupra pământului pe care s-au constituit suportă îndatoriri sporite de obligațiile feudale. Ca dare după pământ, fiecare târgoveț trebuia să plătească, la o anumită dată, după sesia pe care o deținea o sumă bine stabilită. În afară de aceasta mai aveau datorii în produse și munci, dar acestea au fost până la urmă răscumpărate și înglobate în taxa după teren, mărind suma acesteia. Târgurile achitau aceste obligații feudale către cel care era proprietarul pământului. Astfel cunoaștem târguri regale, episcopale și dome-

[73] Fügedi, *op. cit.*, p. 238—307.
[74] Vezi nota 25.

niale. Obligațiile târgurilor, dacă ne gândim la puterea lor economică, sunt mai mari decât cele ale orașelor libere regești, ceea ce constituia o piedică în fața evoluției.

RUSZ FOGARASI ENIKŐ

LES RELATIONS DES ÉTABLISSEMENTS URBAINS TRANSYLVAINS AVEC LE POUVOIR CENTRAL

(Résumé)

Dans la Transylvanie médiévale, le voïvode (chef de la province) était nommé par le roi et lui subordonné. Une partie substantielle des revenus du royaume tut perçue de la part des cités transylvanies par l'intermède du voïvode. On analyse les obligations financières directes et indirectes des cités, dues au royaume. On montre que les revenus du pouvoir central furent rempartis entre le roi (1/3 d'eux) et le voïvode de Transylvanie (2/3 d'eux).

PREOCUPĂRI PENTRU EDITAREA PRIMELOR PERIODICE CU TEMATICĂ ECONOMICĂ ÎN SPAȚIUL UNIVERSAL ȘI ROMÂNESC ÎN EPOCA MODERNĂ

1. Din cercetările, mai vechi sau mai noi, despre istoria mijloacelor de comunicare a reieșit, cu limpezime, că începuturile și evoluția presei sunt înrâurite și legate inevitabil de modificările și transformările care au loc în sfera vieții economice[1]. Afirmația noastră are la bază și se sprijină pe o serie de fapte și evenimente istorice care se pierd în negura timpului. Se știe astăzi că fenomenul colportării de știri, își are originea, încă din antichitate, în curiozitatea de cunoaștere a oamenilor, dar și-n dorința acestora de a-și transmite informații legate de activitățile economice, comerciale și monetare. În Babilon și Egipt, în China antică, în Grecia și mai ales la Roma și-n Imperiul Roman, autoritățile aveau grijă să-și informeze supușii despre tranzacțiile comerciale și monetare prin intermediul unor *cronici* și *afișe*. Negustorii romani practicau curent, *reclama comercială* prin intermediul unor adevărate *agenții publicitare*, iar în *Acta diurna*, „buletinul" Senatului roman apărut în timpul lui Iulius Caesar, și considerat de majoritatea specialiștilor *precursorul presei moderne*, pe lângă actele oficiale, au început să fie consemnate, treptat, numeroase fapte din viața cotidiană, inclusiv din cea economică și comercială.

În evul mediu, începând cu secolul al XI-lea, a apărut și s-a dezvoltat așa numita *presă orală*. La baza acesteia a stat tot o motivație economică: negustorii, direct sau prin intermediul unor „strigători" își făceau, în fața prăvăliilor sau de-a lungul străzilor, cunoscută marfa, calitatea, diversitatea și prețul acesteia. La Paris, pe măsura creșterii schimburilor comerciale, „strigătorii" s-au grupat în două corporații, una pentru malul drept, iar cealaltă pentru malul stâng al Senei, având fiecare un staroste și statute proprii de organizare și funcționare[2]. Apariția primelor forme de organizare economică capitalistă, în unele orașe

---

[1] Pentru istoria presei europene și universale vezi: Georges Weill, *La Journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique*, Paris, 1934; René de Livois, *Histoire de la presse française*, vol. I—II, Lausanne, 1965; C. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral, F. Terrou, *Historie générale de la presse française*, tom. I: *Des origines à 1814*, tom. II: *De 1817 à 1871*, Paris, 1969; Albert Pierre, *Histoire de la presse*, Paris, 1974; Idem, *La presse*, Paris, 1988; Constantin Antip, *Istoria presei române*, București, 1979, p. 9—49; Melvin L. DeFleur, Evérette E. Dennis, *Understanding Mass Communication*, Boston, 1991; Camil Mureșan, *Etape și probleme din istoria presei în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 1991; Jean-Nöel Jeanneney, *O istorie a mijloacelor de comunicare. De la origini și până astăzi*, Traducere de Mihaela Calcan, Prefață de Bogdan Ghiu, Iași, Institutul European, 1997.

[2] Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

italiene și germane, a contribuit inevitabil la trecerea de la *presa orală* la *presa manuscris*. Se pare că primele „buletine manuscris", care se vindeau pe străzi, pe poduri sau în fața unor magazine și ateliere au apărut, în secolul al XVI-lea, la Veneția, considerată, în epocă, ca cel mai important centru de informare în domeniile economic, comercial, financiar și monetar[3]. Venețienii trebuiau să plătească pentru o astfel de *foaie informativă* o monedă mică numită: *gazzetta*. Așadar indirect, de la această denumire din sfera vieții economice, s-au impus, mai târziu în limbajul modern termenii de *gazetă, gazetari și gazetărie*[4]. Cei mai interesați în cumpărarea și lecturarea „gazetelor" erau negustorii și cămătarii timpului. Ni s-au păstrat, la Biblioteca Vaticanului și Biblioteca Națională din Viena, colecția de „gazete-manuscris" a cunoscutei familii de bancheri germani Fugger. Reprezentanți de marcă ai *plutocrației financiare medievale*[5], Fuggerii au creat o întinsă rețea de agenții și sucursale bancare, un serviciu de informații confidențiale cu ramificații în principalele centre comerciale europene, urmărind cu consecvență schimbările de pe scena vieții politice, precum și pulsul economic internațional. De aceea colecția de „gazete-manuscris" a renumitei case, conține date economice importante din orașele Roma, Neapole, Geneva, Köln, Hamburg, Viena, Madrid, Paris, Lyon, Londra, Bruxelles, Anvers, Constantinopole etc. După modelul casei Fugger, alte mari case de comerț și-au organizat servicii proprii de culegere, redactare, publicare și răspândire a știrilor, negustorii fiind numiți, uneori, în secolul al XVI-lea și „păstrători de ziare"[6].

Revoluționarea mijloacelor de comunicare și informare s-a făcut, de asemenea din motive economice, din firești și pragmatice rațiuni comerciale. După apariția tiparului și a tipografiilor (considerate, alături de fabricile de hârtie, printre primele întreprinderi de tip capitalist[7]), tipografii datorită prețului ridicat al cărților erau nevoiți să mențină tirajele reduse. De aceea ei au găsit modalitatea de rentabilizare a tipăriturilor prin imprimarea la prețuri accesibile a unor *foi volante* pentru un număr considerabil de persoane. *Presa-plata*, care a impus în limbajul modern termenul de *presă*, putea asigura tipărirea și multiplicarea rapidă a unui număr ridicat de astfel de tipărituri, garantându-se astfel acoperirea cu rapiditate a investițiilor avansate și realizarea de profituri, dar și informarea rapidă și directă a oamenilor. În acest context se crează condițiile pentru apariția primelor ziare, având un editor

[3] Până la mutarea zonei de greutate a comerțului internațional pe Atlantic și în colonii Veneția a fost „centrul robust al Mării Interioare și chiar al acelei lumi duble sau triple născute din legarea unei anumite Europe cu lumea mediteraneană". Vezi Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, Traducere de Mircea Gheorghe, Prefață de Alexandru Duțu, București, Ed. Meridiane, 1985, p. 259; cf. Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 16; Constantin Antip, *op. cit.*, p. 12.

[4] Comil Mureșan, *op. cit.*, p. 16; Melvin L. DeFleur, Everette E, Dennis, *op. cit.*, p. 73; Jean-Noöl Jeanneney, *op. cit.*, p. 21.

[5] Radu Negru, *Banii și puterea*, București, Ed. Humanitas, 1990, p. 54; cf. Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 60—61; Radu Manolescu, *Relațiile capitaliste în Europa Apuseană în secolele XIV—XVII. Curs special*, București, 1989, p. 119—124.

[6] Constantin Antip, *op. cit.*, p. 11.

[7] Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 45; Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 96—97.

propriu, titlu stabil, număr și dată de apariție. Primul ziar, care a îndeplinit aceste cerințe, a fost *Nieuwe Antwersche Tijdinghe,* apărut la 17 mai 1605 la Anvers, în Țările de Jos, din inițiativa tipografului Abraham Verhoeve. Această inițiativă este urmată de altele și altele, astfel că la începutul secolului al XVIII-lea în aproape toate marile capitale și orașe europene apar primele periodice[6].

În activitățile de procurare a materiilor prime, de producere a materialelor necesare imprimării: tipar, hârtie, cerneală, precum și-n cele de editare, tipărire și distribuire se vor angrena oameni dinamici, întreprinzători înarmați cu o nouă mentalitate, cu un nou spirit — *cel capitalist.* Ei resping, cu vehemență, mediocritatea, lipsa de interes și rutina specifică economiei medievale. Abraham Verhoeve, editorul primului ziar este *tipograf,* Johann Carlos din Strasburg, care dădea la iveală în 1609 primul periodic german este *librar și negustor de cărți,* Theophraste Renaudot, considerat părintele presei franceze, care publica, începând din mai 1631, ziarul *La Gazette* este *medic,* dar și *om de afaceri,* întemeietor și proprietar al unui *Birou de adrese și intermedieri precum* și a unei *bănci populare.* Cei care se ocupau de difuzarea produselor tipografice, diriginții și funcționarii oficiilor poștale (după apariția poștei de stat la mijlocul secolului al XV-lea) erau, de asemenea, adepții unei economii întemeiate pe bani, muncă, corectitudine și etică profesională. Și exemplele ar putea continua . . .

Implicarea burgheziei în această activitate pornește, indubitabil, din dorința luântrică al oricărui întreprinzător capitalist de-a produce și comercializa, în funcție de cerințele și necesitățile pieței, mărfuri aducătoare de câștig, iar presa începea să devină, încă de atunci, o astfel de marfă. Poate tocmai de aceea, primii editori au fost mai puțin interesați de publicarea unor reviste și ziare cu conținut economic, sau de-a institui rubrici permanente pe această temă, cu toate că informațiile economice nu erau excluse în totalitate. De altfel în epocă, până la triumful definitiv al *presei tipărite,* aceasta a coexistat alături de *presa orală* și de *presa manuscris,* care suplineau, încă, acest handicap. *Piața,* această *mare invenție a societății umane*[9] era și-n acest caz suverană deplină. A suprins, acest suprem adevăr, încă din 1631, Theophraste Renaudot atunci când se adresa cititorilor săi: „Dacă teama de a displace veacului lor a împiedicat pe numeroși autori buni de a aborda istoria epocii lor, cât de greu trebuie să fie să scrii pe cea a săptămânii sau chiar al zilei în care ea (gazeta — n.n.) este publicată! Adăugați la aceasta timpul scurt pe care mi-l lasă nerăbdarea capriciilor dumneavoastră, și m-aș înșela dacă cei mai aspri cenzori nu ar găsi demnă de oarecare scuze o lucrare ce trebuie să se facă în cursul a patru ore, în fiecare săptămână, ce-mi sunt lăsate de (la) sosirea curierilor pentru a asambla, potrivi și tipări aceste rânduri . . . *Ba nu, mă înșel socotind că prin reproșurile mele aș putea pune frână cenzurii dumneavoastră. Nu pot, și chiar dacă aș putea (cititorule) n-ar trebui să fac, libertatea de a reveni nefiind cea mai mică satisfacție a acestui soi de lectură,*

---

[8] Constantin Antip, *op. cit.,* p. 16—17.

[9] Nicolae Murgu, *Economia de piață o mare invenție a societății umane,* București, Ed. Tehnică, 1993.

bucuria și divertismentul dumneavoastră, cum s-a spus, fiind una din cauzele pentru care această noutate (gazeta) a fost inevitabilă. (subl. ns.)[10]. În final, în spiritul aceleiași credințe, Renaudot își cerea scuze pentru eventualele știri false, apărute în gazeta sa și-și îndemna cititorii să le semnaleze, pentru a fi corectate deoarece adevărul, spunea el, este „o marfă pe care comerțul nu a putut-o nicicând evita"[11].

Din cele prezentate reiese cu limpezime, că apariția presei a fost indisolubil legată de o serie de fenomene istorice, petrecute în planul vieții economico-sociale, politice și cultural-spirituale. Dintre acestea la loc *de frunte se situează apariția și afirmarea economiei de piață capitaliste, apariția burgheziei, înlăturarea în urma revoluțiilor burgheze a vechilor structuri statale medievale și impunerea pe scena istoriei a statului de drept, apărător al drepturilor și libertăților fundamentale ale omului.* Am mai adăuga, *climatul intelectual novator și elevat, impus și dezvoltat de Renaștere, iar mai apoi de Epoca Luminilor*[12].

2. La 1700 Pierre Bayle, editor al periodicului *Nouvelles de la Republique des lettres,* scria: „Numărul jurnalelor și al altor lucrări care ar merita acest nume s-a multiplicat atât de mult, încât ar fi timpul să le studiem istoria"[13]. Opinia cunoscutului filosof, exprimată la nici un secol de la apariția primei gazete, ne dezvăluie procesul rapid de dezvoltare și multiplicare a ziarelor. Odată cu creșterea numărului lor proprietarii și editorii pentru a-și satisface cititorii/clienții, dar mai ales pentru a face față concurenței sunt nevoiți să-și formeze un sistem propriu de informare și documentare, să-și deschidă agenții proprii și să aibă corespondenți de presă în principalele orașe europene. În același timp, inevitabil și ireversibil, *piața* impune, și pentru acest *produs,* nu numai multiplicarea și creșterea calității ci și o diversificare a lui. Apar astfel publicații regionale: *provinciale* și *orășenești,* publicațiile periodice: *anuale, trimestriale, lunare, săptămânale, cotidiene, de dimineață* sau *de seară,* iar din punct de vedere al tematicii de *informare generală, politice, științifice, literare, umoristice, artistice și desigur economice.*

În primele periodice informațiile economice aveau un caracter practic și publicitar, erau sumare și succinte, fiind plasate la sfârșitul comentariilor politice. *La Gazette* a lui Th. Renaudot publica *știri despre apele minerale de la Spa, rețete de înghețată și carne, camere libere și locuințe de închiriat, prețul sau cursul monedelor etc.,* în timp ce, în coloniile americane, în primul și ultimul număr din *Publick Occurrences both Foreign and Domestick (Întâmplări publice atât străine cât și interne),* apărut la 25 septembrie 1690, sau în *Boston News-Letter,* editat în aprilie 1704, erau inserate lapidar știri despre comerț și transporturi. Înainte dar mai ales după revoluția americană, în periodice ca *New England Courant* (1721), *Pennsylvania Gazette* (1729), *New York Weekly Journal* (1733), dar cu precădere în cotidianul *Pennsylvania Evening Post and Advertiser* (1781) încep să apară știri și informații

[10] Constantin Antip, *op. cit.,* p. 21.
[11] Jean-Nöel Jeanneney, *op. cit.,* p. 34.
[12] Camil Muresan, *op. cit.,* p. 20—55.
[13] Jean-Nöel Jeanneney, *op. cit.,* p. 35.

mai ample despre tranzacțiile comerciale, probleme de afaceri, situația economiei americane și europene etc. Tratarea superficială, într-o primă perioadă, a problemelor economice în presa americană poate fi explicată prin evoluțiile specifice societății americane, când problemele politice erau prioritare. De aceea presa dobândește, cu precădere, un *rol politic* care se menține încă multă vreme, dacă avem în vedere ca, la mijlocul secolului al XIX-lea, din cele aproape 4000 de periodice care apăreau în S.U.A. *3000 erau politice*[14].

Primele jurnale și reviste cu tematică economică, propriu-zisă, au apărut începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În Franța între 1751 și 1772, apare *Le Journal économique,* care difuza informații generale despre arte, agricultură și comerț. În 1754 apare *Nouvelliste économique,* pentru ca-n 1759, din inițiativa unor economiști și reprezentanți de marcă ai fiziocratismului francez Dupont de Nemours, Mirabeau, abatele Rombaud, Bandeau, să vadă lumina tiparului *Le Journal du Commerce* care-și va schimba denumirea în *Le journal d'Agriculture, du Commerce et des Finances.* Redactată într-un limbaj economic greoi și prezentând mai mult ideile economice ale fiziocraților, publicația a supravuiețuit până în 1783. O existență și mai scurtă, de numai 5 ani între 1763—1768, a avut *La Gazette du Commerce, l'Agriculture et des Finances,* cu toate că își propunea un ambițios program de educație economică a națiunii franceze: „Prin citirea acestei gazete, publicul se va familiariza cu ideile ⟨și⟩ combinațiile comerțului; spiritul națiunii se va fixa și mai mult asupra acestui obiectiv important"[15]. În prima parte a revoluției franceze, între anii 1790—1795, *La Feuille villageoise* își propune să desfășoare o intensă activitate de educație economică în rândul țărănimii și a micilor proprietari agricoli. Tipărită la Paris, în 16.500 exemplare, revista ajungea în aproape toate satele franceze, fiind citită, după slujbă, de către preoți în fața credincioșilor[16]. Interesul pentru agricultură și lumea rurală, a dus la apariția în Anglia, în 1784, a unei celebre reviste *Annals of Agriculture,* în care a publicat însăși regele George al III-lea sub pseudonimul de George Fermierul[17].

În aprilie 1789, cu puțin timp înainte de izbucnirea Marii Revoluții Franceze Brissot, viitorul lider al girondinilor, lansa în ziarul *Le Patriote française* următorul apel: „Trebuie găsit un alt mijloc decât broșurile pentru a-i instrui pe toți francezii, în permanență, cu puțini bani și sub o formă care să nu-i obosească. Acest mijloc este un jurnal politic sau o gazetă. Este unicul mijloc de instruire pentru un popor numeros . . . care încearcă să iasă din ignoranță sau sclavie"[18]. În acest context problemele economice sunt mai sporadice în presa timpului, iar publicații economico-financiare mai puțin numeroase. Evenimentele revoluționare și militare, schimbările spectaculoase de pe scena vieții politice din Franța și din Europa au fost *oferta principală* a presei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea. Interesul opiniei

[14] Camil Mureșan, *op. cit.,* p. 59.
[15] Jacques Henno, *La presse économique et financiere,* Paris, 1993, p. 12.
[16] *Ibidem.*
[17] Radu Vasile, *Economia mondială drumuri și etape ale modernizării,* București, Ed. Albatros, 1987, p. 63.
[18] Jean-Nöel Jeanneney, *op. cit.,* p. 53.

publice, însă, pentru *evenimentul-politic*, a contribuit la creşterea numărului de tipografii şi publicaţii. Dacă la sfârşitul Vechiului Regim erau la Paris doar 36 de tipografii, în timpul Revoluţiei funcţionau peste 200, dintre care 90% editau cel puţin un periodic[19]. Fenomenul este semnificativ nu numai din perspectiva rolului pe care l-a avut presa în *informarea opiniei publice* şi în *formarea spiritului revoluţionar*, ci şi din perspectiva vieţii publicistice şi activităţii economico-sociale. *În primul rând* apare publicul cititor, avid de informaţii şi ştiri cotidiene, permanentizându-se astfel lectura ziarelor şi revistelor. *În al doilea rând* libertatea presei atinge, între 1789—1794, cotele cele mai înalte. *În al treilea rând* au loc investiţii masive de capital în activităţile tipografice şi editoriale şi o creştere spectaculoasă a tirajelor. Chiar dacă în epoca *Consulatului* şi al *Imperiului*, asistăm la o gâtuire şi restrângere a presei şi activităţilor jurnalistice, fără aceste progrese, presa în general, şi presa economică în special nu ar fi cunoscut, în perioadele următoare, o benefică şi remarcabilă afirmare. Astfel în timpul *Restauraţiei*, dar mai ales al *Monarhiei din Iulie*, asistăm la o relansare jurnalistică impresionată. În acest context se legitimează, pe deplin presa economică franceză. Dacă în timpul Imperiului, principalele ziare economice *Feuille économique* şi *Le Journal économique* aveau tiraje modeste, de 2.500 şi respectiv 1.500 de exemplare, în vremea lui Ludovic-Filip, burghezia franceză, devine „o mare consumatoare de informaţii economice şi financiare"[20]. Aceasta duce la impunerea în peisajul revuistic francez şi european a unor publicaţii economice de prestigiu, care vor face o carieră strălucită, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ca: *Le Journal de Economistes, Cote Desfossé, Le Moniteur économique et financier, Le Journal des Finances, Le Journal des Actionnaires, Les Semaine financiere, Le Mesager de la Bourse* etc. Iniţierea şi recurgerea sistematică la publicitate, a contribuit la diminuarea costurilor şi la dezvoltarea puternică a presei. În afara publicităţii comerciale, publicaţiile economice au beneficiat şi de publicitatea financiar-bancară şi bursieră. Se produce astfel o diversificare a cuprinsului şi conţinutului revistelor economice, care din motive lesne de înţeles, îşi adaptează, din mers, în funcţie de cerinţele pieţei, tematica, grafica ilustrativă şi formatul. Tot în această perioadă *New York Herald*, fondat în 1835, hotărăşte publicarea permanent, în paginile sale, a unei pagini cu tematică financiară[21], iar în 1843, apare la Londra săptămânalul, care va avea peste ani un renume deosebit, *The Economist*[22]. Răsfoind presa românească a timpului şi consultând bibliografiile analitice întocmite până în prezent, am depistat existenţa şi a altor periodice economice europene publicate, în prima jumătate a secolului al XIX-lea şi care au fost în atenţia şi informarea editorilor români: *Comerciul de Roma, Gazeta austriacă de comerţ şi industrie, Jurnalul agriculturii practice (din Pisa), Semaforul (ziarul portului Marsilia), Jurnalul mercantil (Ge-*

[19] *Ibidem*, p. 70.
[20] Jacques Henno, *op. cit.*, p. 12.
[21] Melvin L. DeFleur, Everette E. Dennis, *op. cit.*, p. 73.
[22] Camil Mureşan, *op. cit.*, p. 91.

neva), Gazeta de comerț din Sf. Petersburg, Lloyd-ul (ziarul celebrei societăți britanice de asigurări din Londra, care avea același nume)[23].

3. Începuturile și biruința presei românești în general, și a presei economice în special, sunt legate, la fel ca și-n alte spații istorice, de transformările economice, sociale și cultural-mentale care au avut loc în țările române în perioada de trecere de la feudalism la capitalism, de la medieval la modern[24]. Documentele vremii au înregistrat interesul pentru publicațiile europene, aproape simultan cu apariția lor în secolul al XVII-lea[25], după cum în primele periodice au fost publicate știri și informații despre evenimentele cele mai importante, și, din țările române[26]. Schimbările politico-teritoriale care au avut loc la cumpăna secolelor XVII—XVIII, odată cu instaurarea regimului habsburgic și fanariot, dezvoltarea economică, și mai ales pătrunderea comerțului românesc în circuitele europene și internaționale în secolul al XVIII-lea[27], au amplificat contacte directe cu presa europeană și internațională a timpului. Astfel din corespondența lui Constantin Mavrocordat, aflăm interesul acestuia pentru știrile publicate „de gazetele din Olanda, Colonia, Lipsca, Viena și din Mantova"[28], în timp ce actele financiare ale domnitorilor Grigore Callimachi[29] și Grigore Alexandru Ghica[30] aflăm sumele alocate pentru procurarea unui număr însemnat de periodice europene. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea numărul publicațiilor aduse din străinătate este în creștere, din moment ce ele trezesc teama autorităților, motiv pentru care se hotărește, oprirea „gazeturilor" la graniță[31]. În 1803 Barbu Știrbei se abona, prin intermediul cunoscutei case Hagi Constantin Pop, la gazete italienești și-și reînnoia abonamen-

---

[23] Ioan Lupu, Nestor Camariano, Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor românești 1790—1850*, vol. I, partea I—III, București, 1966, p. 728, 730, 731, 888, 889 (în continuare *B.A.P.R.*).

[24] Pentru începuturile presei românești vezi: Ilarie Chendi, *Începuturile ziaristicii noastre*, Orăștie, 1900; Ioan Bianu, *Introducere* la volumul: Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești. Ziare. Gazete. Reviste*. Tom. I, *1820—1906*, București, 1915, p. III—XXIII; Nicolae Iorga, *Istoria presei românești*, București, 1922 (o nouă ediție a acestei lucrări a apărut în 1994 sub egida Fundației „Rompres" la care am făcut și noi trimitere); Ioan Lupaș, *Contribuții la istoria ziaristicei românești ardelene*, Sibiu, 1926; I. Hangiu, *Presa literară românească. Articole — program de ziare și reviste (1789—1948)*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 1—15; Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei literare românești din Transilvania*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1980, p. 11—49; Constantin Antip, *op. cit.*, p. 50—79; Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 147—157.

[25] Nicolae Iorga, *ap. cit.*, p. 7—10.

[26] La începutul secolului al XVII-lea faptele lui Mihai Viteazul sunt menționate în *avvisile* redactate în străinătate. Vezi: Dan Simonescu, *Periodicele de pe teritoriul patriei noastre înainte de 1829*, în „Revista bibliotecilor", 1, 1967, p. 40. În 1600 librarul Johann Carlous din Strasbourg își anunța cititorii că va publica, în săptămânalul său, cele mai interesante știri despre evenimentele din Germania, Franța, Italia, Scoția, Anglia, Spania, Ungaria, Polonia, Transilvania, Valachia, Moldova, Turcia etc. Vezi: Georges Weill, *op. cit.*, p. 21; cf. Constantin Antip, *op. cit.*, p. 16—17.

[27] Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, Bucuresti, Ed. Academiei, 1977.

[28] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 12.

[29] *Ibidem*.

[30] Nicolae Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor*, București, 1900, p. 41.

[31] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, în Nicolae Iorga, *Opere eco-*

tul la „Frankfurter Zeitung“[32]. În Transilvania și Banat, prin poziția lor geografică și apartenența la Imperiul habsburgic, contactul cu presa europeană a timpului a fost mai intens și mai direct. De altfel, la Timișoara a văzut lumina tiparului, la 18 aprilie 1771, săptămânalul *Temesvarer Nachrichten,* considerat a fi *prima gazetă tipărită de pe actualul teritoriu al României,* căruia i-au urmat alte periodice publicate în limba germană și maghiară[33]. Dintre periodicele europene care au avut cea mai largă circulație și audiență în spațiul românesc, cercetările de până la noi au înregistrat: *Journal encyclopedique, Mercure littéraire et politique, Gazeta de Altona, Gazeta de Colonia, Gazeta de Londra, Gazeta d'Utrecht, Gazette de Deux-ponts, Wiener Zeitung, Gazeta de Achen, Notizie del Mondo, Spectateru de Nord, Die Fliegende Post, Ofener Zeitung, Mercure de France, Le Moniteur Universel etc.*[34].

Inițiativele pentru publicarea primului periodic românesc cu tematică economică pot fi detectate la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când Ioan Piuariu Molnar, cerea, în 1789, Curții din Viena, aprobarea pentru publicarea unui ziar intitulat *Walachische Zeitung fiir den Landmann,* adică *Foaie românească pentru econom* (în sensul de *agricultor*)[35]. Cererea cunoscutului, medic, cărturar și întreprinzător român, era însoțită de recomandarea guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffi, „frate“ în aceiași lojă masonică — Sfântu Andrei din Sibiu — cu Molnar[36]. „Cultivarea poporului român — arăta Bánffi — este un scop atât de binecuvântat, încât aici un ziar e mai potrivit ca oriunde“. La 30 iulie 1789. *Societatea literaților din Sibiu* trimitea o nouă adresă Curții imperiale, în care se precizau următoarele: „Națiunea, pe seama căreia se va porni acest ziar, nu este la acel nivel cultural, ca toată să știe ceti. Deci ziarul este destinat mai ales pentru preoți, care vor avea să comunice conținutul cu poporul în fiecare săptămână. Obiectivele principale ar fi: întâmplările zilei și deprinderea în bunurile moravuri ale economiei. Ziarul ar începe cu un anumit Popa Miron, preot în Valea Frumoasă, care ar avea să povestească: cum a trăit el în casa sa, între copiii și părinții săi; în ce sens a condus economia (în sensul de gospodărie — n.n.), ce a muncit în anii cei rodnici și ce anume în cei nerodnici, în ce măsură s-a supus conducătorilor cum a sprijinit pe cei săraci, — cu

---

nomice, Ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1982, p. 699.

[32] Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului* ..., p. 126.

[33] Constantin Antip, *op. cit.*, p. 56.

[34] Nicolae Iorga, *Istoria presei* ..., p. 14; cf. Mircea Popa, Valentin Tașcu. *op. cit.*, p. 12.

[35] Pentru întreaga problematică vezi: Ilarie Chendi, *op. cit.*, p. 6—24; Ioan Bianu, *op. cit.*, p. VI—X; Ioan Lupaș, *Doctorul Ioan Piuariu Molnar. Viața și opera lui (1749—1815)*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice“, seria III — a, tom. XXI. 1939, p. 657—658; Idem, *Cea mai veche revistă literară românească*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională“, I, 1921—1922, p. 120—136; Nicolae Iorga, *Istoria presei* ..., p. 29—31; Idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, p. 236—237; Ilie Minea, *În legătură cu cea mai veche revistă românească*, în „Cercetări istorice“, V—VIII, 1929—1931, p. 362—364; Pavel Berariu, *Ioan Piuariu Molnar. Studiu economic 1749—1815*, Cluj, 1939, p. 71—87; Mircea Popa, Valentin Tașcu, *op. cit.*, p. 19—22; Constantin Antip, *op. cit.*, p. 57—59; Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 147—148.

[36] Pavel Berariu, *op. cit.*, p. 72—73; Mircea Popa, Valentin Tașcu, *op. cit.*, p. 19—20.

un cuvânt, ce bun povățuitor și părinte a fost poporului. În fața popii Miron va fi zugrăvit un om beţiv, iubitor de gâlceavă și de rea tovărășie, care fuge de muncă, e nesupus și are un sfârșit trist. Astfel cetitorul va învăța a da ascultare celor bune, a disprețui cele josnice și toate acestea prin pilde bune și pilde rele. Și se vor publica în acest ziar știrile militare, înaintările la guvern și alte lucruri de folos: datorințele dintre cetățeni și superiori, instrucțiuni privitoare la diferite ramuri ale agriculturii: agricultură și viticultură. Se vor traduce în limba română toate ordonanțele (imperiale și guberniale — n.n.)... Venitul curat îl va jertfi pentru răsplătirea agricultorilor celor mai bravi și mai sârguitori, împărțindul an de an și publicând aceasta și în ziar." Periodicul românesc de economie rurală, urma să fie tipărit de, un alt membru al aceleiași lojii sibiene, tipograful Martin Hochmeister din Sibiu (care tipărea și periodicul în limba germană *Siebenbürger Zeitung*) și să fie răspândit în Transilvania, Banat, Crișana și Bucovina.

Din păcate prima inițiativă de editare a unui periodic, românesc, cu tematică economică a eșuat datorită lipsei de mijloace financiare și rigității Curții din Viena, care a refuzat sistematic scutirea noi publicații de taxele poștale. În 1793, Piuariu-Molnar reia ideea editării și răspândirii unui periodic românesc, în Transilvania. Condițiile îi erau total neprielnice. Izbucnirea revoluției franceze și teama autorităților de răspândire, prin intermediul gazetelor a spiritului revoluționar, au blocat, fără drept de apel, și această inițiativă. A dispărut și sprijinul guvernatorului Gh. Bánffi și al celorlalți membri ai Lojei „Sfântului Andrei", datorită intrării acesteia în „adormire" la 20 martie 1790[37]. De data aceasta Bánffi scria Curții din Viena: „Auzindu-se că proiectatul ziar valah se tipărește... guvernul a notificat starea lucrurilor cancelariei imperiale, făcând în același timp propunerea să se interzică strict lui Molnar scoaterea ziarului, căci nu are nici o încuviințare și anume din motiv că astăzi, când lucrurile se agravează din zi în zi răspândirea de ziare e mai inadmisibilă ca ori și când, căci periculoasele idei de libertate ale francezilor se propagă cu mare iuțeală, încât orice apare în ziar, ușor s-ar putea răstălmăcii, iar opiniile pot produce zguduirea liniștii publice"[38].

Acțiunile lui Molnar nu au rămas, însă, fără ecou. În *Înștințarea* lansată, la începutul anului 1795, de „Societatea filosoficească a Neamului Românesc din Mare Principatul Ardealului", se anunța apariția unei gazete, *Vestiri filosofice și moralicești*, care urma să cuprindă în paginile sale, alături de alte subiecte și probleme „spre folosul economiei, cum sunt manufacturile negutătorești"[39]. Vor trece, însă, aproximativ 30—35 de ani, până când proiectele jurnalistice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea se vor concretiza, sau până când primul periodic cu tematică economică va vedea lumina tiparului. Chiar și așa trebuie

---

[37] Horia Nestorescu-Bălcești, *Ordinul masonic român*, București, Casa de editură și presă „Șansa", 1993, p. 48.

[38] Pavel Berariu, *op. cit.*, p. 78; Helmut Klima, *Guvernatorii Transilvaniei 1774—1867*, Cluj, 1943, p. 25.

[39] *Școala Ardeleană*, vol. I, Ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu. Introducere de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, București, Ed. Minerva, 1983, p. 199.

să menționăm, insistența cu care, în jurnalele românești apărute la începutul secolului al XIX-lea, ediotrii își exprimau dorința, în *articolele-progam,* de-a publica în revistele și ziarele pe care le conduceau, informații, știri și articole cu tematică economică, de-a realiza, în concordanță cu spiritul novator al Luminilor românești și europene, educația economică a maselor. O face pentru prima dată Zaharia Carcalechi, în „Biblioteca Românească" atunci când publica, sub titlul *Observație către țăranii românești* părți însemnate din lucrarea lui Grigore Obradovici *Carte de mână pentru bine orânduita economie*[40], sau în 1829, când își anunță cititorii că va publica „pentru luminarea neamului" articole despre „economia de câmp, casă și toate lucrurile și în fireștecare parte pentru îndreptarea negutătoriei"[41]. În aceiași ordine de idei, în *Înștințarea* din primul număr al *Curierului Românesc,* din 8 aprilie 1829, întâlnim următoarele îndemnuri: „Folosul gazetei este deobște și deopotrivă pentru toată treapta de oameni: întrânsa politicul (în sensul de om politic — n.n.) își pironește ascuțitele și prevăzătoarele sale cautături și se adâcează în gândurile și combinările sale; aci liniștitul literat și filosof adună și pune în cumpănă faptele și întâmplările lumii, îndrăznețul și neastâmpăratul războinic se desăvârșește — dintr-însa, povățuindu-se din norocirile sau greșalele altor războinici; băgătorul de seamă *negutător dintr-însa își îndreptează mai cu îndrăzneală spiculațile sale; până când, în sfârșit, și asudătorul plugar, și el poate afla ce înlesnește ostenelile sale si face să umple câmpurile de îmbilșugătoarele sale roduri*". (subl. ns.)[42]. De altfel, de-a lungul existenței sale, *Curierul Românesc,* din dorința de-a se adresa unui număr cât mai mare de cititori, și de-a acoperii, prin titlu, problematica publicată în coloanele sale, își va adăuga, uneori, subtitlurile: *gazetă administrativă, comercială și literală; gazetă politică, comercială și literară; gazetă politică și comercială; foaie politică, comercială și literară etc.* La rândul său *Albina Românească,* în *Înștințare despre gazeta românească din Ieși,* își propunea să publice, pe lângă articole cu tematică politică, istorică și literară, „culegeri folositoare" și povățuiri despre „economia câmpului... despre mai buna lucrare a pământului, a pometelor, a viilor, a stupilor, a viermilor de mătasă, a velnițelor, a pădurilor, cât și povățuiri despre ferirea și vindecarea epizotiei (boalei vitelor) și alte folositoare pentru moșniași și posesori"[43]. *Gazeta de Transilvania,* prestigios săptămânal românesc care apare de la 12 martie 1838 la Brașov, sub conducerea lui George Barițiu, pătrunsă de responsabilitatea afirmării identității și unității naționale a românilor, insistă mai puțin, în *articolul-program,* pe problemele economice, cele naționale având o prioritate absolută, deși acestea se vor regăsii din plin în paginile din numerele următoare. Pentru început revista brașoveană își propunea

[40] „Biblioteca Românească", partea I-a, 1821, p. 181—185; cf. Ioan Lumperdean, *Livres roumains d'ensieignement économique en Transylvanie à la fin du XVIIIe et au début du XIX siècle,* în „Transylvanian Review", vol. VI, No. 3, 1997, p. 13.

[41] „Biblioteca Românească", partea I-a, 1829, p. 11.

[42] Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.,* p. 176.

[43] *Ibidem,* p. 20.

doar „Lățirea științelor și a cunoștințelor, împărtășirea ideilor la toate clasele de oameni!“[44].

4. Primul periodic românesc, care-și anunță prin titlul, dar din păcate mai puțin prin conținut, intenția de a fi un periodic economic a fost *Muzeul Național. Gazetă literară și industrială*[45]. Anunțat încă din numărul 1 din 3 februarie 1836 al *Curierului Românesc, Muzeul Național*, își propunea să apară săptămânal, în fiecare miercuri, publicând „articole literare și industriale“. Ziarul a funcționat, ca supliment al *Curierului Românesc*, din februarie 1836 până în martie 1838 având ca redactori șefi, mai întâi pe Ion Heliade Rădulescu, iar apoi pe Aaron Florian. Aproape concomitent cu *Muzeul Național*, apare tot la București, prin strădania lui Cesar Bolliac, *Curiosul. Jurnal de literatură, industrie agricultură și noutăți*, periodic cu o existență efemeră tipărit doar în trei numere[46].

După aceste încercări timide, la 24 aprilie 1837, Zaharia Carcalechi, înarmat cu experiența dobândită în publicarea „Bibliotecii Românești“, trecut în Principate, începe să editeze *Cantor de Avis și Comers*, publicație destinată exclusiv publicității comerciale, informațiilor și articolelor economice. Orientarea preponderent economică al noi gazete reiese, *în primul* rând, din numărul articolelor și știrilor economice publicate: 1120 în perioada 1837—1850 (sunt cuprinse aici și articolele apărute în *Vestitorul Românesc* — continuator, din 1843 al *Cantorului de Avis*). *In al doilea rând* gazeta a fost preocupată de stabilirea unei identități vizuale, în peisajul revuistic românesc, prin imprimarea alături de titlu a unei viniete, reprezentând pe zeul comerțului — *Mercur*, vinietă care transmitea, indirect, în conștiința cititorilor, ideea de ziar cu preocupări predilect economico-comerciale. *In al treilea rând*, între 2 ianuarie și 15 aprilie 1839, apare, tot la București, un supliment al aceleiași gazete, cu nume sugestiv: *Foaie comercială, industrială și iconomică*.

Deceniile, premergătoare și contemporane revoluției de la 1848, asigură consacrarea definitivă, în peisajul culturii românești, al periodicelor cu caracter economic. Astfel apar publicațiile *Mercur. Jurnal comerțial al portului Brăila* (Brăila, 18 decembrie 1839 — 6 noiembrie 1841), *România. Gazetă politică, industrială, comerțială și literară* (București, 2 decembrie — 31 decembrie 1838), *Foae pentru agricultură, industrie și negoț* (Iași, 7 aprilie — 8 decembrie 1840), *Spicuitorul Moldo-Român. Jurnal științific, literar și industrial* (Iași, ianuarie — decembrie 1841), *Zefirul Istrului. Ziar politic comercial și literar* (București, 30 august 1841 — 1 martie 1842), *Povățuitorul sănătății și a economiei. Foaie periodică pentru poporul românesc* (Iași, 15 februarie 1844 — 1 august 1845), *Mercuriul de Iași seau Avizuri comerciale și interesante* (Iași, apare un singur număr la 5 decembrie 1845), *Arhiva Albinei pentru arheologie română și industrie* (Iași, 9 aprilie 1844 — 25 mai 1845), *Dunărea. Jurnal de comerciu, agricultură și navigație* (Galați, august 1846 — 27 august 1850), *Mercuriu. Jurnal de politică, literatură*

[44] *Ibidem*, p. 289.
[45] *Ibidem*, p. 442; I. Hangiu, *op. cit.*, p. 20.
[46] Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 179; I. Hangiu, *Dicționar al presei literare românești (1790—1982)*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 102—103.

și comerciu (Brăila, 1848), *Amicul Comerciancilor* (București 11—18 august 1848), *Națională. Gazetă politica, literaria et economica* (Craiova, 24 august — 13 septembrie 1848), *Listino commerciale della piazza d'Ibraila* (Brăila, august — septembrie 1849). *Învățătură, creștere, instrucție, industrie hronică* (Iași, 1 ianuarie — 15 mai 1849), *Journal de Bucarest politique, commercial et littéraire* (București, 7 martie 1849 — 2 mai 1850), *Jurnal de Galați, politicu, comercialu și literaru* (Galați, 6 octombrie 1849 — februarie 1852).

5. Prezentarea descriptivă a periodicelor cu tematică economică, apărute în spațiul istoric românesc, deși benefică pentru cunoașterea denumirilor, anilor și locurilor unde au apărut și funcționat acestea, nu este suficientă pentru a înțelege fenomenul revuistic românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În consecință, având în vedere cuvintele, exprimate în 1883, de cunoscutul publicist francez, Edouard-René Laboulay: „Spuneți-mi câte ziare apar într-o țară și vă voi spune gradul de civilizație la care a ajuns"[47], vom încerca, cu ajutorul *statisticii istorice*[48], să conturăm tabloul de început al presei economice românești. Și aceasta, cu atât mai mult, cu cât *statistica* a fost pe larg solicitată și utilizată în domeniul jurnalisticii încă de la apariția primelor periodice, care publicau, într-o formă simplă, evidențe și date despre bunurile și realitățile social-economice, politice și culturale din societate. În istoria presei românești, întâlnim numeroase astfel de exemple, dar și scurte statistici despre evoluția și dinamica periodicelor europene și universale. Iată câteva titluri: *Statistica tiparului periodic în Franța* („Albina Românească", I, 1829, p. 159—160), *Istoria pe scurt a gazetei* („Curierul Românesc", I, 1829—1830, p. 1—3), *Cevași despre gazetei*, („Mozaicul", I, 1838—1839, p. 414), *Statistica gazetelor* („Albina Românească", IV, 1832, p. 244), *Gazete foi periodice, publicitate* („Foaie pentru minte, inimă și literatură", III, 1840, p. 203—207)[49]. În peisajul științific și cultural european o adevărată avalanșă de studii teoretice a apărut la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea, în ceea ce privește relația dintre *statistică* și *sociologie*[50]. În acest context Louis-Eugene Hatin, considerat întemeietorul istoriografiei moderne și erudite a presei, datorită sintezei sale în opt volume despre presa franceză[51], întocmește, în 1880, o cuprinzătoare statistică a presei internaționale printr-o analiză comparată a datelor și raportarea acestora la fenomenele culturale, economice și politice din societate[52]. S-a impus astfel o nouă metodă de cercetare, în domeniul istoriei presei, explo-

[47] Ion Bulei, *Atunci când veacul se năștea...*, București, Ed. Eminescu, 1990, p. 198.

[48] Angelo Porro, *Storia e statistica. Introduzione al metodi quantitativi per la ricerca storia*, Roma, La Nova Italia Scientifica, 1989.

[49] *B.A.P.R.*, p. 52—53; cf. Clara Liliana Dragoș, *Anglia — model în cultura română modernă (1800—1850)*, București, Ed. Tehnică, 1996, p. 103.

[50] Angelo Porro, *op. cit.*, p. 16; Al. Bărbat, *Teoria statisticii sociale*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1972, p. 8—9.

[51] Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 55.

[52] Eugene Hatin, *Le Journal*, Paris, 1880, p. 191—192; cf. Constantin Antip, *op. cit.*, p. 35.

rată cu succes și de alți cercetători[53], metodă care a stat și-n atenția noastră în analiza presei economice românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Desigur, demersul nostru statistic, nu poate dezvălui dimensiunea reală și întreaga valoare a fenomenului respectiv din următoarele motive: *insuficiența surselor documentare; lipsa de date și informații complete, pentru o istorie comparată, cu fenomenele similare petrecute în alte spații teritorial-geografice, mai apropiate sau mai îndepărtate de spațiul românesc; dificultatea de-a stabili cu precizie numărul exact al publicațiilor apărute; instabilitatea statistică a periodicelor, în condițiile în care unele apăreau, aveau o existență trecătoare, iar altele dimpotrivă erau de durată mai lungă sau mai scurtă; stângăcia, diletantismul și chiar lipsa de experiență a unor editori în stabilirea tirajelor, în conturarea programelor și tematicii publicațiilor, în stabilirea caracterului acestora, ziar sau revistă, cotidian sau săptămânal, lunar sau trimestrial etc.*

Chiar și-n aceste condiții, pe baza instrumentelor bibliografice întocmite până în prezent[54] și al propriile noastre observații și cercetări putem să prezentăm următoarele aspecte:

a) În perioada 1800—1850 au apărut în teritoriile românești 76 de publicații din care *21* au avut un caracter economic, ceea ce reprezintă, o pondere de *26,66%*.

b) Publicațiile economice au apărut, la fel ca și cele de alt gen, în cele mai importante orașe și centre economice, sociale și culturale din țările române: *9 la București, 6 la Iași, 3 la Brăila, 2 la Galați, 1 la Craiova*. Apariția publicațiilor economice în aceste localități nu este de loc întâmplătoare, dacă avem în vedere evoluțiile economice care au loc în societatea românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În aceste localități are loc o susținută activitate comercială, o intensă circulație monetară, investiții de capital, autohton și străin, în ramurile economice care asigurau cu rapiditate rambursarea sumelor avansate și profituri ridicate. Unele periodice surprind cu fidelitate aceste fenomene, le comentează și le susțin fervent. Apare astfel nevoia de informare permanentă pentru toți cei angrenați în activități economice. Relevantă în acest sens este scrisoarea unui cititor, publicată de ziarul

---

[53] Ioan Bianu, *op. cit.*, p. VI—VII; Constantin Antip, *op. cit.*, p. 35; George Baiculescu, *Introducere* la vol: *Publicațiile periodice românești (Ziare. Gazete. Reviste). Catalog alfabetic: 1907—1918. Supliment: 1790—1906*, Bucureșit, Ed. Academiei, 1969, p. III—XXIII (în continuare: *P.P.R. Supliment*); Nicolae Dascălu, *Evoluția statistică a presei în România interbelică*, în „Revista de istorie", 7, 1981, p. 1251—1271; Dan Berindei, *Începuturile presei românești*, în volumul: *Cultura națională română modernă*, București, Ed. Eminescu, 1986, p. 152—155; Ion Bulei, *op. cit.*, p. 199; Ioan Lumperdean, *Aspecte din istoria turismului românesc în secolul al XVIII-lea, prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Analele Universității Dimitrie Cantemir", Seria: Management turistic și comercial, Nr. 1/1997, p. 194—196.

[54] Am avut în vedere următoarele instrumente bibliografice: *Bibliografia publicațiunilor periodice românești și a celor publicate în limbi străine în România sau de români în străinătate 1817—1887*, de Alexandru Pop, în „Analele Academiei Române", Seria a II-a, tom. X, *Dezbateri*, 1887—1888, p. 177—337; Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*; I. Hagiu, *Presa literară românească*. Idem, *Dicționar . . .*; *P.P.R. Supliment*; *B.A.P.R.*, vol. I, 1790—1850, partea I—III, București, Ed. Academiei, 1966.

„Mercur" în 1841, care-şi exprima entuziasmul despre informaţiile publicate de revista brăileană, care sunt „foarte folositoare atât negustorilor, cât şi Portofrancului Brăilei şi însăşi stăpânirii locale"[55]. Observăm, pentru această perioadă (prima jumătate a secolului al XIX-lea) lipsa publicaţiilor economice în Transilvania, Banat, Crişana, Maramureş, Bucovina şi Basarabia. Motivele acestei situaţii rezidă din obstrucţionarea românilor în publicarea de gazete în limba română, fie ele chiar şi economice, din existenţa unor publicaţii româneşti generale cum au fost „Gazeta de Transilvania", „Foe literară", „Foaie pentru minte inimă şi literatură", „Organul Luminariei", „Bucovina" care au publicat din abundenţă materiale şi informaţii economice, precum şi din informarea românilor, din aceste teritorii, în domeniul economic prin intermediul presei româneşti editate în Principate sau prin intermediul unor ziare editate în limbile germană şi maghiară. Primul periodic cu tematică economică al românilor transilvăneni apare, abia în 1873, având titlul: *Economulu. Organu periodicu pentru toţi ramii de economia, industria şi comerciu*[56].

c) Din punct de vedere cronologico-temporal publicaţiile româneşti cu tematică economică au fost editate: *4 în perioada 1830—1840, 6 în perioada 1840—1848, 3 în timpul revoluţiei de la 1848, 4 după revoluţia paşoptistă şi 4 au avut o evoluţie mai îndelungată între 1837—1850.* Ritmicitatea apariţiei acestora diferă, însă, de la o publicaţie la alta, de la o epocă la alta. Unele au avut apariţii săptămânale, altele lunare sau trimestriale, după cum unele au apărut pasager şi cu un impact scăzut în opinia publică.

d) Periodicele au fost publicate astfel: *10 în limba română, 6 în română şi franceză (sau numai unele articole în franceză), 2 în limba greacă sau română, greacă şi italiană şi 3 în limba română.* Utilizarea în presa economică a limbilor străine dovedeşte evoluţia consonantă a presei româneşti cu cea europeană, influenţa acesteia asupra jurnalisticii româneşti, dar şi existenţa în spaţiul românesc a unor vorbitori de limbi străine, îndeosebi negustori, cămătari şi meşteşugari străini, dar şi reprezentanţi ai unor consulate şi agenţii diplomatice, aşezaţi în ţările noastre o dată cu liberalizarea comerţului românesc şi integrarea sa treptată în circuitele comerciale internaţionale;

e) Editorii şi proprietarii periodicelor economice, care au putut fi identificaţi, erau: *români (11)* şi *străini (5).* Unii din aceştia ca Gh. Asachi, Zaharia Carcalechi, Florian Aaron, Gheorghe Hill, Ion Heliade Rădulescu, Mihail Kogălniceanu, publicau simultan sau periodic două sau mai multe publicaţii şi deţineau tipografii, fabrici de hârtie. Asistăm astfel la un proces timid de concentrare a capitalului şi de specializare a muncii în domeniile editării şi comercializării presei. Sunt sesizabile preocupările pentru perfecţionarea, permanentă, a activităţii în acest domeniu, printr-un *management tipografic şi editorial,* modern şi eficient. Se avea în vedere *pregătirea forţei de muncă,* prin angajarea de ucenici şi înfiinţarea unor şcoli pentru meşteşugul tipografiei

[55] *B.A.P.R.*, p. 87, numărul 1832.

[56] Nerva Hodoş şi Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 227; cf. Teodor Pavel. *Economul — primul periodic economic al românilor din Transilvania*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", fasc. 1, 1967, p. 65—76.

și legătoriei de cărți[57], *formarea unor societăți de acțiuni*[58], *reorganizarea redacțiilor și tipografiilor*[59], *dezvoltarea unei „industrii" românești, pe orizontală, în domeniu* prin înființarea unor fabrici de hârtie, a unor ateliere de confecționare a literelor tipografice și a cernelei tipografice[60]. Editorii străini, cum a fost cunoscutul italian *Mario Pietro Cugino* care a publicat ziarul *Dunărea* în limba română și italiană sau *Dommenico Zerman*, care a editat *Listino commerciale della piazza d'Ibraila* au fost printre primii investitori de capital străin în același domenii.

f) Din cele *21* de publicații considerate ca făcând parte din revuistica economică românească numai *9* au titluri precise, concrete sau cu trimitere directă la problematica economică. Din motive financiare, cu scopul de a-și atrage un unmăr cât mai mare de cititori, editorii inserau în titlul și alți termeni: *politică, știință, literatură, sănătate, arheologie etc.* Astfel, în anii 1847—1848, când ziarul *Dunărea* trecea printr-o acută criză financiară, Mario Cugino arăta că „o foaie numai comercială poate interesa, dar nu și desfăta" iar un „giurnal mercantil poate fi bun fără să intereseze pe toți". De aceea el își exprima convingerea că dacă ar fi publicat „o foiță cu istorioare amoroase" ziarul său ar fi avut mai mult succes[61]. De altfel între 1849—1850, ziarul apare sub denumirea: *Jurnalul Dunărea, științific, literar, comercial* sau *Jurnalul Dunărea, comercial, științific și literar.*

g) În presa economică românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea au fost publicate în total *2463 de articole, știri și informații*

---

[57] În „Cantor de Avis" Zaharia Carcalechi aduce la cunoștința cititorilor că a înființat o nouă tipografie și că a angajat „copii din fii patriei a-i învăța meșteșugul" (*B.A.P.R.*, p. 63, nr. 1332). La rândul său I. Heliade Rădulescu își exprima intenția de-a înființa, pentru copiii săraci, o școală pentru meșteșugul tipografiei și legătoriei de cărți. Durata studiilor era de 5 ani, iar programa preconiza și învățarea limbilor română și italiană. (*B.A.P.R.*, p. 903, nr. 18.183—18.184).

[58] Zaharia Carcalechi saluta, în paginile „Cantorului de Avis", inițiativa negustorului brașovean Rudolf Orghidan de-a înființa, la Brașov, o „societate învățată" pentru tipărirea „Foaea Duminecii" iar, în 1839, își înștiința cititorii că a desfăcut *tovărășia* cu Teodor Pencovici și că s-a *întovărășit* cu fiul său Alexandru Carcalechi, care a învățat meșteșugul tipografic la Buda. (*B.A.P.R.*, p. 63, nr. 1330; p. 74, nr. 1551). „Curierul Românesc", „Gazeta de Transilvania" și „Albina Românească" au publicat, în 1845, inițiativa lui I. Heliade Rădulescu de înființare a unei *societăți de editură pe acțiuni*, cu 100 de acțiuni a 20 galbeni. (*B.A.P.R.*, p. 905, nr. 18.214, 18.215).

[59] O astfel de acțiune a fost întreprinsă de Zaharia Carcalechi, în anii 1837—1838, când a fost întreruptă, vremelnic, apariția ziarului, iar apoi a fost pusă în funcțiune o nouă tipografie, fiind, totodată, contactați colaboratori noi și angajați „lucrători trebuincioși", asigurându-se astfel apariția gazetei. (*B.A.P.R.*, p. 63, nr. 1326).

[60] Presa românească din această perioadă salută înființarea unor astfel de așezăminte. Din suita de articole, pe această temă, ni se pare relevant următorul text: „prin o învoire făcută de d.(omnul) agă Gheorghe Asachi, proprietarul cei întâi fabrici de hârtie din Moldova, *Foaea Sătească* de astăzi va fi tipărită cu hârtie moldovenească; și așa toate în ia atât cuprinsul, cât și literele, cerneala și hârtia sunt producturi a industriei naționale" (*B.A.P.R.*, p. 76, nr. 1607).

[61] *B.A.P.R.*, p. 72, nr. 1518; vezi pe larg: A. Macavei, *Știri noi referitoare la primul ziar comercial moldovenesc — „Dunărea"*, în „Danubius", Muzeul de istorie Galați, II—III, 1969, p. 111—120.

cu tematică economică[62]. Dintre acestea *172 sunt articole*, iar *2290 sunt ştiri şi informaţii economice*. Se observă, cu destulă uşurinţă, disproporţia dintre cele două genuri publicistice, situaţie care porneşte, credem, din nepriceperile şi amatorismul specific oricărui început dar şi din situaţia reală dintre *cerere* şi *ofertă* şi-n acest domeniu. Din punct de vedere tematic situaţia se prezintă astfel: *12 articole de economie politică, noţiuni generale ale ştiinţelor economice; 14 articole şi informaţii de politică economică, management, contabilitate şi statistică economică; 45 de piaţa muncii, economie şi politică socială; 32 de agricultură în general şi regimul proprietăţii agrare; 67 de economie casnică, agricultură, pomicultură, viticultură, zootehnie şi apicultură; 38 despre meşteşuguri, manufacturi şi industrie; 1458 despre comerţ, regim vamal, regim de porto-franco şi drept comercial; 411 despre comunicaţii şi transporturi; 386 de economie financiară, bănci, monedă, credit, acumulare de capital şi finanţe publice*. După cum putem remarca a primat interesul şi preocuparea pentru informarea cititorilor cu date din domeniile *comercial, financiar-bancar* şi *monetar*.

6. Periodicele româneşti cu tematică economică din anii premergători, din timpul sau după revoluţia paşoptistă sunt, la fel ca întreaga presă românească, la nivelul presei europene şi sub influenţa acesteia. Informaţiile economice erau culese din periodicele franceze, germane, italiene, ruseşti. Numeroase traduceri din operele unor gânditori şi economişti europeni, ca David Hume, Montesquieu, Beccaria, Quesnay şi mai ales Adam Smith sunt publicate în paginile revistelor şi ziarelor economice româneşti. Acestea sunt uneori însoţite de articole teoretice de economie politică şi doctrine economice, prin care se dorea explicarea unor fenomene şi procese social-economice şi politice. Din titlurile şi conţinutul unor astfel de articole se desprinde cu destulă uşurinţă dublul scop, informativ şi formativ, urmărit de editori. Astfel în articolul *Pentru Comerţă: Izvodirea şi folosul poliţelor*, publicat în „Cantor de Avis"[63] cititorului i se dezvăluie importanţa comerţului pentru dezvoltarea relaţiilor dintre oameni şi propăşirea naţiunilor, dar se arată, pe scurt, şi cum au luat naştere sistemele monetare şi explică rolul creditului şi mecanismul poliţelor în tehnica negoţului. Ziarul „Dunărea", publică la rândul său un articol intitulat *Despre cambie seau poliţă*[64]. Articolele teoretice erau publicate, de cele mai multe ori, *în serial. Datoriile Neguţătorilor, Manufactorilor, Meşterilor şi Muncitorilor* este publicat în numerele 44 şi 46/1838—1839 din „Cantor de Avis" precum si-n numerele 1, 2 şi 3/1839 din suplimentul *Foae comercială, industrială şi iconomică*, iar articolul *Economie politică* este publicat, în periodicul „Mercur" pe parcursul a 12 numere din anii 1839—1840. Se preia astfel, din presa europeană a timpului şi se inaugurează şi-n publicistica economică românească *articolul-foileton* cu largă audienţă în rândul cititorilor europeni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea[65].

---

[62] Statistică realizată, de noi, pe baza *B.A.P.R.*, vol. I, 1790—1850, partea I—III, Bucureşti, Ed. Academiei, 1966.

[63] *B.A.P.R.*, p. 705, nr. 14321.

[64] *B.A.P.R.*, p. 494, nr. 9951.

[65] Camil Mureşan, *op. cit.*, p. 74.

În presa europeană, începând cu deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, se recurge sistematic la *publicitate și reclamă comercială*. Inaugurate, pe scară largă în 1836, de Emile Girardin, pentru ziarul *La Presse*, acestea permiteau reducerea la jumătate a cheltuielilor de difuzare și asigurau o creștere substanțială a numărului de cititori[66]. Presa din țările române, în general, și presa economică, în special au adoptat cu rapiditate și aproape simultan și această inovație. *Curierul de ambe-sexe* își informa cititorii, doar la o distanță de doi ani de la inovația lui Emile Girardin, despre abundența și importanța *textului-reclamă* („Puf"-ul) în presa britanică a timpului, iar *Foaia pentru minte inimă și literatură* sublinia, în 1843, necesitatea utilizării publicității în presa românească: „La noi, domnilor, pentru ca să faci destui cititori, și la cea mai bună carte ce se va ivi vreodată se cer *The puffuri* (subl. ns.) pompoase, deși nu mincinoase, mai mult ca la oricare alt neam."[67] *Cantor de avis și comers* și continuatorul acestuia *Vestitorul românesc*, precum și *Mercuriul de Iași seau Avizuri comerciale și interesante* (ca să amintim doar două dintre periodicele economice ale timpului) au fost adevărate „buletine economice informative" care publicau informații diverse și numeroase menite să atragă un public cât mai larg. La loc de frunte se situau anunțurile și știrile comerciale și monetare despre: *prețul produselor agricole, oferta de produse de pe piețele românești și europene, reglementările și actele legislative în domeniu, situația economică a unor negustori și firme comerciale, modul și perioadele de organizare a târgurilor locale și europene, cursul diferitelor monede care circulau în țările române sau care era utilizate pe diferite piețe europene.* Urmează informațiile despre comunicații și transporturi: *orarul poștalioanelor, orarul navelor fluviale și maritime, prețul utilizat de diferitele firme de transport, starea principalelor căi de comunicații, stadiile la care s-a ajuns în construirea și repararea unor drumuri și poduri, inaugurarea acestora etc.* Semnificativ este faptul că între periodicele românești se realizează o strânsă colaborare, în promovarea reciprocă a publicității economico-comerciale, prin acceptarea tacită a preluării și publicării de știri și anunțuri sau prin popularizarea rolului și importanței unui periodic sau altul.

Presa românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a angajat activ în susținerea, în consonanță cu realitățile europene ale timpului, proceselor de modernizare a societății românești. De aceea ea a fost permanent preocupată, așa cum ne informează *România* în primul său număr, pentru informarea publicului cititor, cu „aflările și născocirile ce le face duhul omenesc spre îmbunătățirea pământului, desăvârșirea meșteșugurilor, întinderea negoțului și altele"[68]. Nu este uitat nimic și nu rămâne în afara preocupărilor presei din țările noastre nici un aspect sau nici o componentă esențială a procesului de modernizare și transformare din societate. O atenție sporită este acordată *educației economice* a oamenilor prin publicarea unor articole cu sfaturi

[66] Jacques Henno, *op. cit.*, p. 13.
[67] Clara Liliana Dragoș, *op. cit.*, p. 103—104.
[68] Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 605; vezi pe larg: Vasile Netea, *„România" — primul cotidian al poporului român*, în „Studii. Revistă de istorie", 1, 1966, p. 47—58.

de economie rurală: *Jugănitul viei* („Cantor de Avis", III, 1839—1840, p. 59), *Despre prelucrarea miriștilor* („Povățuitorul sănătății și a economiei", I, 1844, p. 77—80), *Chip de a stârpi buruienile* („Povățuitorul sănătății și a economiei", I, 1845, p. 366—368), *Despre fânațe măestrite* („Dunărea", I, 1846—1847, p. 133—134), *Despre orezării și fânațe* („Dunărea", I, 1846—1847, p. 129—130) etc. Avem de-a face, în fapt, cu o acțiune concertată de sprijinire a agriculturii și de pregătire a celor angrenați în această ramură economică: „toate forțele sociale și economice — consemnează Mario Cugino — se unesc acum a da cel mai viu îndemn învățăturei agriculturei"[69]. În condițiile în care domeniul feudal se angaja, tot mai mult, pe calea dezvoltării capitaliste, devenind o adevărată *întreprindere producătoare de mărfuri*[70], presa începe să publice articole prin care sugera introducerea unor noi culturi și unelte agricole ca de exemplu *Bogatele câștiguri ce ar putea avea pă fiecare an proprietarii de moșie într-această țară mai mult decât în oricare alte, dacă ar sădi duzi pentru prăsirea gândacilor de mătase* („Muzeul Național", I, 1836—1837, p. 157—160, 163—164) și *Plugul care umblă aburi*, („Muzeul Național", I 1836—1837, p. 47). De multe ori articolele sunt însoțite de ilustrații și desene care argumentează și susțin ilustrativ textul publi-ilustrații și desene care argumentează și susțin ilustrativ textul publicat, așa cum procedează redacția *Muzeului Național* care publică în jur de 40 de imagini despre noile unelte care ar contribui la creșterea productivității muncii și dinamizarea producției în agricultură.

Înfiriparea industriei, prin depășirea formelor meșteșugărești tradiționale și înființarea de manufacturi și așezăminte industriale este salutată, de presa economică românească, cu speranța și entuziasmul legate de progresul general al societății românești: „Când industria înflorește la un neam, foarte puțini sunt aceia care nu găsesc mijloace de a trăi. Țara noastră este fecioară despre cele mai multe ramure de industrie și în pruncie despre chiar acele care se cultivă. Să luăm de la străin ori ce nu avem și poate să ne folosească, dar să nu disprețuim pe ale noastre, ci din ambiție națională și pentru interesul nostru să le sprijinim, ca să nu fim cu un pământ atât de bogat, tributari altor țări pentru lucrările de întâia trebuință" („Vestitorul Românesc", XII, 1848, p. 35—35)[71]. Așadar în cuvinte simple, dar sugestive, se conturează ideea importanței activităților industriale autohtone, rolul lor în valorificarea materiilor prime interne, dar și necesitatea protejării acestor inițiative în fața concurenței externe. Relevant este că inițiativele autohtone pentru ridicarea de așezăminte industriale este văzută și din perspectiva atitudinilor și mutațiile mentale, individuale și colective, din societatea românească a timpului. Iată ce aflăm, în acest sens, despre Nicolae Bălcanu: „Deși este familie mare și veche, deși are stare destul de însemnată, dar *lepădând jugul prejudecăților* (subl. ns.) și cunoscând

[69] *B.A.P.R.*, p. 890, nr. 17.896. Preocuparea pentru sprijinirea agriculturii și educației economice a țăranilor s-a datorat și influenței, directe sau indirecte, a *cărților de învățătură economică* tipărite, în limba română, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea. Vezi: Ioan Lumperdean, *Livres roumains d'enseignement économique* ..., p. 3—15.

[70] Gheorghe Platon, *Domeniul feudal în Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, Ed. Junimea, 1973, p. 133.

[71] *B.A.P.R.*, p. 902, nr. 18.290.

că omul cinstește meseria, iar nu meseria pe om, a așezat de vreo câțiva ani o fabrică de postav." („Vestitorul Românesc", XII, 1848, p. 34—35)[72].

Pătrunderea în economia românească, începând cu secolul al XVIII-lea dar mai ales după tratatul de la Adrianopole, a *capitalului străin* sub forma *capitalului transferat* sau *încorporat* este, de asemenea, surprinsă în paginile presei economice românești. Astfel negustorii străini, principalii deținători și investitori de *capital transferat* sau *încorporat* sunt considerați ca „niște mușterii", care „n-au decât scoposul (scopul — n.n.) de a pune în mișcare negoțul țării" („Mercur", II, 1841, p. 78—79)[73].

7. Apariția și existența, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, a unui număr, relativ important (dacă ținem seama de stările de lucruri din societatea românească) de periodice, cu o tematică diversă, inclusiv economică, denotă efortul major al editorilor de-a răspunde nevoilor stringente de informare a publicului românesc, cu date și informații din cele mai variate domenii ale vieții economico-sociale, politice și culturale. Succinta incursiune care am întreprins-o în istoria presei economice a relevat, credem convingător, o serie de aspecte care denotă rolul important jucat de aceasta în sprijinirea proceselor de modernizare a societății românești. Totodată au fost inițiate, s-au introdus și impus în circuitul jurnalistic românesc o serie de practici și teme cu efect și rol deosebit în rândurile cititorilor. Cu riscul de-a ne repeta, le vom puncta, pe scurt, din nou: *diversitatea tematicii economice, apelul la publicitate și reclamă comercială, utilizarea articolului-foileton, propaganda fervență, într-o perioadă istorică marcată de tranziția de la medieval la modern, a unor idei și teme care au surprins și susținut activ și direct procesele novatoare din societatea românească.* În acest context *presa economică* contribuie la apariția, în peisajul literaturii economice românești, a *publicisticii economice* care s-a dezvoltat, apoi, în deceniile care au urmat revoluției de la 1848[74], dând în relief aspectele cele mai importante ale vieții noastre economice și contribuind la formarea unei atitudini și conduite economice axate pe eliminarea indolenței și rutinei, pe dezvoltarea unor deprinderi care să stimuleze spiritul gospodăresc și inițiativa economică. Din păcate cei care citeau și receptau publicistica economică, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar și mai târziu spre sfârșitul veacului și începutul celui următor, erau puțini. Tirajele și numărul de abonați, pentru presa de interes general, se plasau, cu mici excepții, la o medie de 500 de exemplare[75]. Chiar dacă la apariția în 1829 a „Curierului Românesc" I. Eliad și C. Moroiu își exprimau convingerea că în jurul părinților se vor aduna, chiar și pruncii cei mici „ca să citească sau să asculte Gazeta"[76], în perioada 1836—1843, numărul abonaților nu a fost mai mare de

[72] *B.A.P.R.*, p. 902, nr. 18.330.
[73] *B.A.P.R.*, p. 705, nr. 14.328.
[74] George Em. Marica, Iosif Hajós, Călina Mare, Constantin Rusu, *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, București, Ed. politică, 1968, p. 237—250; Toader Ionescu, *Idei și orientări în publicistica economică românească la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1890—1918)*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1985.
[75] Dan Berindei, *op. cit.*, p. 154.
[76] Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 176.

300[77]. Cititorii aparţineau îndeosebi de lumea şi economia urbană, iar lumea rurală, cu imobilismul şi tradiţiile sale, rămânea, pe mai departe, parţial izolată şi foarte puţin interesată de semnalele şi ideile novatoare venite dinspre publicistica economică. În octombrie 1843 Petrache Poenaru afirma în primul număr din „Învăţătorul satului": „deşi cei mai mulţi ţărani nu ştiu să citească... în fiecare sat se află... măcar cinci şase oameni care ştiu să citească... aceştia dar... sunt *destui pentru împărtăşirea cunoştinţelor*" (subl. ns.)[78]. Cuvintele cunoscutului intelectual român erau mai mult o dorinţă decât o realitate şi trebuie privite cu multă circumspecţie, deoarece ele sunt contrazise de realităţile istorice. În Principate procesul de formare a intelectualităţii a fost lent şi de lungă durată, iar în Transilvania şi-n celelalte provincii româneşti aflate sub dominaţie străină procesul, chiar dacă a fost mai dinamic, este marcat de numeroase oprelişti în calea ridicării şi afirmării intelectualităţii româneşti[79]. În astfel de condiţii *influenţa celor cu carte* în rândurile populaţiei era redus. Dacă la începutul secolului al XX-lea, intelectualitatea din România trăia cumplita dramă a lipsei unui public cititor numeros care să-i recepteze „productele" sale, iar învăţătorii, preoţii şi funcţionarii statului erau o „o pojghiţă prea slabă pentru a acoperi dureroasa realitate"[80] atunci, cu atât mai mult, la mijlocul secolului al XIX-lea această *dramă era mai dramatică*.

IOAN LUMPERDEAN

CONCERNS FOR THE PUBLICATION OF THE FIRST PERIODICALS WITH ECONOMIC SUBJECTS IN ROMANIAN AND WORLD TERRITORY IN THE MODERN AGE

(Summary)

The study presents the most important moments in the history of European, world and Romanian press, emphasizing the *economic motivations* which led to the appearance and the development of this important means of mass communication. There are presented the first journals which appeared in Wetern Europe and in the American Colonies, as well as the process of diversification of press and of the publication with economic subjects starting with the middle of the 18th centeury: *Le journal économique*, *Nouvelliste économique*, *Le Journal d'Agricultuire du Commerce et des Finance*, *Annals of Agriculture*, *etc.* The initiatives for the publication of a periodical writh economic subject date on Romanian teritory back to the end of the 18th century when a group of Romanian

[77] Dan Berindei, *op. cit.*, p. 154.
[78] Nerva Hodoş şi Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 340.
[79] Elena Siupiur, *Formarea intelectualilor în Sud-Estul european în secolul al XIX-lea. Modelul românesc*, în vol. *Românii în istoria universală*, II/1, Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1967, p. 427—453; Ladislau Gyémánt, *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1986, p. 336—362;
[80] Ion Bulei, *op. cit.*, p. 201—202.

intellectuals from Transylvania, foremost of whom was Ioan Piuariu Molnar, asked permission from the Court of Viena to publish a journal entitled *Foaie românească pentru econom* („Romanian Leaf for Economist"). Although this project had mot been completed the option for publishing such journals and magazines was carried on. In the first half of the 19th century there appeared 76 publications in the Romanian countries out of which 21 had economic subjects. The most important publications were: *Muzeul Național Cantor de Avis și Comers, Mercur. Jurnal comerțial al portului Brăila, România. Gazetă industrială, comerțială și literară, Dunărea. Jurnal de comerciu, agricultură și navigație.* Using the *historical statistics* as a method of investigating the Romanian economic revue ther was emphasized a series of data in connection with the place and the periods of publication with the ethnical origin and the professional concerns of the publishers, with the ponderation and the priorities of the approached subjects. There were recorded as well the most important aspects regarding the *printing and publishing management*, the news brogh by the publishers to draw the readers and to educate them economically, the audience of the Romanian economic press of this period. We have come to the conclusion that although the audience was relatiwely small the *economic jourrnalism* was inaugurated and developed in the following decades through the publication, the existence and functioning of some magazine and journals with economic subjects in the Romanian countries for a longer or a shorter period. In this economic journalism there were tackled the major subjects of the modernization of the Romanian society.

„CAUSA ROMÂNĂ LA 1872" — UN DOCUMENT INTERESANT AL MIȘCĂRII NAȚIONALE A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA

Pactul dualist austro-ungar din 1867, legiferat și întărit prin dieta „de încoronare" de la Pesta, ale cărei lucrări, decepționante pentru români, s-au încheiat în decembrie 1868, a adus cu sine o accentuată și adânc resimțită înrăutățire a situației politice a popoarelor nemaghiare de pe cuprinsul fostei Ungarii medievale, „istorice", inclusiv a românilor din Transilvania. Remarcând acest dureros lucru, vicarul unit al Făgărașului, Ioan Antonelli, aprecia că de acum românii au devenit de fapt „hiloții politici" ai ungurilor[1].

Într-o atmosferă politică încărcată și apăsătoare, o parte dintre liderii lor laici, după ce în 1866 abandonaseră prima dată maniera veche, mult îndatinată, a conducerii treburilor naționale prin cei doi capi bisericești, au înființat prin Conferința de la Miercurea, din martie 1869, Partidul Național al Românilor din Ungaria, primul partid politic al acestora în sensul modern al cuvântului. Desemnându-și ca tactică politică pasivismul, care prin faptul că nu recunoștea valabilitatea pentru români a acordului dualist și a unirii samavolnice a Transilvaniei la Ungaria, corespundea în acea perioadă cel mai bine stării de spirit a majorității românilor, tânărul partid a avut, însă, un debut și început puțin glorios și descurajant pentru mulți, fiind grav afectat mai ales prin ordinul de interzicere a sa, dat de către comisarul regal pentru Transilvania, Em. Péchy[2].

Acest lucru a generat o accentuată deziluzie și decepție la mulți români, determinând preocuparea și ideea acestora de a se intreprinde ceva pentru îndreptarea lucrului.

Momentul declanșării acestei încercări l-a constituit jubileul de 25 de ani de la venirea lui Andrei Șaguna în fruntea bisericii ortodoxe a românilor din Transilvania, sărbătorit la 22 august 1871 cu participarea unui important număr de fruntași și cărturari români ortodocși[3]. Cu acest prilej s-a lansat ideea recurgerii la o largă consultare românească asupra modalității de refacere a solidarității naționale, atât de grav afectate în ultima vreme. În acest scop curând s-a constituit un comitet ad-hoc din 7 membri, care să declanșeze și să intreprindă respectiva consultare.

---

[1] D. Suciu, *Considerații privind relațiile dintre România și românii din Transilvania între 1866—1876*, în „Acta Musei Napocensis", 32, II, Istorie, 1996, p. 265.

[2] B. Surdu, *Conferința națională de la Mercurea (1869)*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj", VIII, 1965, p. 173—211.

[3] N. Popea, *Arhiepiscopul și metropolitul Andrei Baron de Șaguna*, Sibiu, 1879, p. 59 și 305—306; I. Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna*. Monografie istorică, Sibiu, Ediția a II-a, 1911, p. 315—316.

Acesta a adresat la 120 de persoane aceeași întrebare, în sensul mai sus arătat, dar au sosit înapoi doar 21 de răspunsuri, însă unele dintre acestea deosebit de interesante. Sunt de reținut și amintit astfel cele sosite de la Brașov și Bran, prin care comitetului ad-hoc i se propunea reactivarea Comitetului Permanent din 1861—1863 în frunte cu cei doi mitropoliți și chiar se pleda pentru reluarea de către români a tacticii activiste[4].

Alături de Andrei Șaguna, care și acum a dovedit mult elan și un remarcabil spirit realist și care era unanim recunoscut drept „șeful" direcției activiste, s-a situat, între alții, Ioan Pușcariu, care, de altfel, în condițiile în care mitropolitul sibian era tot mai bolnav, a preluat practic conducerea mișcării activiste, pe care a exercitat-o, însă, discret, „din umbră".

Aflându-se din același an, 1869, în înalta funcție de judecător la Curia Regală din Budapesta (fiind 7 la număr, aceștia se mai numeau cu respect și „septemviri"), el se afla de altfel, oficial, înafara vieții politice militante, care-i era legal interzisă[5]. El și-a exercitat acest important și dificil rol, mai ales prin intermediul unei ample și dense corespondențe cu fratele său mai tânăr, Ilarion Pușcariu, pe atunci profesor de teologie și secretar consistorial la Sibiu, și chiar cu Șaguna[6], manifestându-se ca un veritabil îndrumător și ca o „eminență cenușie" a activiștilor.

În această direcție s-a afirmat încă din toamna lui 1871 prin o suită de articoli polemici intitulați „Articoli anonimi", meniți a răspunde la o suită de „Epistole anonime" propasiviste apărute în „Gazeta Transilvaniei" și atribuite lui George Barițiu, din aceeași perioadă, acțiune continuată pe un plan superior în primele luni ale lui 1872, prin foarte consistentul său serial polemic „Motivele și rezultatele pasivității", pe care l-au apreciat pozitiv și cei din jurul „Albinei" lui Vincențiu Babeș[7].

Următorul moment mai important al contraofensivei activiste l-a reprezentat Conferința de la Sibiu, din 5—6 mai 1872, la care au participat nu număr important de activiști, între care frații lui Ioan Pușcariu, Iosif și Ilarion, dar și câțiva pasiviști cunoscuți, ca Ilie Măcelariu, Visarion Roman, Ioan Hannia și Axente Sever, care simțindu-se în minoritate, s-au retras de la aceasta înainte ca ea să-și adopte hotărârile și să aleagă un comitet proactivist, pus sub președinția veteranului Paul Dunca și având ca secretar tocmai pe Ilarion Pușcariu[8].

Imediat, comitetul constituit la Sibiu s-a adresat lui Șaguna, singurul dintre cei doi foști președinți ai Comitetului Permanent din 1861—

---

[4] Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, fond *Andrei Șaguna*, inv. nr. 2405—2406 și 2416—2417.

[5] N. Josan, *Ioan Pușcariu (1824—1912). Viața și activitatea*, colecția „Acta Musei Apulensis", nr. VI, Alba Iulia, 1997, p. 123—124.

[6] Vezi Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente*, inv. nr. 6252 și Biblioteca Academiei Române (în continuare B.A.R.), București, *Corespondență generală*, inv. nr. 180059—180117.

[7] N. Josan, *op. cit.*, p. 124.

[8] Arhiva Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, fond *Andrei Șaguna*, inv. nr. 2454; Arhivele Statului Alba Iulia, fond *Mitropolia Română Unită. Cabinetul Mitropolitului*, dosar 946/1872, p. 17—20.

1863 aflat în viață, rugându-l să accepte revenirea la conducerea treburilor naționale și împreună cu colegul său de la Blaj, mitropolitul Ioan Vancea, să convoace un Congres național sau o Conferință națională, care să realizeze unitatea politică și de acțiune a românilor[9].

Șaguna, deși cu sănătatea slăbită a acceptat să se implice, ceea ce dovedește că în pofida stării sale precare a dorit să mai facă un efort major și o reală jertfă pentru sporirea poziției activiste, dar și pentru realizarea din nou a solidarității naționale. De aceea i-a comunicat repede avizul său favorabil și lui Vancea, chemându-l să meargă împrună, fiindcă „timpul este suprem pentru a face cele necesare în folosul mult cercatei noastre națiuni"[10].

Momentul Sibiu, 5—6 mai 1872, a fost considerat de bun augur, dătător de speranțe pentru activiști, ca și pentru doritorii unei reprezentative întruniri naționale[11].

La 6/18 mai 1872, Șaguna, știindu-l pe Ioan Pușcariu foarte apropiat ideilor sale și ca un semn deosebit de apreciere și prețuire, îi scria acestuia: „Eu aș dori a avea dela Dta spre orientarea mea, să-mi faci un elaborat detaiat despre cele ce să pretindem de la Unguri"[12].

Înțelegând rostul acestei doleanțe a lui Șaguna, experimentatul Pușcariu s-a apucat de treabă pentru a redacta documentul politic cerut. În timp ce lucra la acesta, informându-l pe Ilarion că lucrează la „un operat în legătură cu dorințele românilor față de Pesta", afirma că acesta e asemănător cu adresa dietei ungare (din 1861!), dar nu e așa lung, fiind însă „mai puternic"[13].

Primindu-i „operatul", Șaguna îl aprecia foarte laudativ la 6/18 iunie 1872, mărturisindu-i autorului printr-o altă scrisoare: „am citit unele pasaje și m-am convins că cu inimă română și cu mintea sănătoasă ai compus acel memorial"[14].

Intitulat de autor *Causa Română la 1872,* acest memorial n-a fost însă semnat cu numele lui Ioan Pușcariu, ci a fost difuzat, atât în presă, cât și în broșură separată ca operă a Conferinței activiste de la Sibiu din 5—6 mai 1872. Varianta sa originală păstrată în manuscris la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia se intitulează *Causa română la 1872, sau un proiect de resoluțiune pentru cea mai aproape Conferință generală a românilor ardeleni*[15]. Cealaltă variantă, din presă și din broșură, poartă un titlu ceva mai lung: *Causa română la 1872 ca espunere de principie date publicului român spre a le folosi și a se orienta la statorirea unei programe naționale, de Comitetul Conferinței națiunale sabiene din 5—6 Mai 1872,* Sabiiu, Tipografia arhidiecesană.

După cum se poate remarca, ambele variante arată că documentul urma să servească drept bază pentru marea întrunire națională, atât

---

[9] *Ibidem,* inv. nr. 2458; Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.,* dosar 946/1872, p. 7—10.

[10] Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, fond *Andrei Șaguna,* inv. nr. 2457. Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.,* dosar 946/1872, p. 3.

[11] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente, fond Pușcariu,* inv. nr. 6252/57.

[12] B.A.R. București, *Corespondență generală,* inv. nr. 180106.

[13] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente,* inv. nr. 6252/38.

[14] B.A.R. București, *fond cit.,* inv. nr. 180108.

[15] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente,* inv. nr. 6219.

de mult dorită și așteptată, atât de Șaguna, cât și de Pușcariu. Dar, întrucât evenimentele ulterioare vor fi defavorabile gândului celor doi și multor altora, *Causa română la 1872* a rămas doar ca o amintire istorică. Întrucât nici istoricii noștri nu i-au acordat atenția cuvenită, singurul care a apreciat-o în treacăt ca ceva pozitiv și valoros fiind clujeanul Dumitru Suciu[16] și alături de acesta subsemnatul în recenta monografie dedicată lui Ioan Pușcariu, în paginile care urmează facem o primă prezentare și analiză mai îndeaproape asupra documentului, atât de nedreptățit, atât în 1872, cât și ulterior.

Menit în principiu a servi ca bază pentru stabilirea unei programe naționale și pentru necesarele discuții cu guvernul, materialul a fost trimis lui Șaguna cu sugestia de a fi transmis lui Ilarion care să-l vadă și el atent, apoi acesta să-l mai prezinte la încă 2—3 „bărbați pricepători de lucru" de la Sibiu, spre a fi „purizat"[17].

Dar compararea atentă a textului din manuscrisul original cu cel din presă sau din broșură ne-a arătat că nici Șaguna, nici Ilarion Pușcariu și nici altcineva de la Comitetul din Sibiu nu au considerat necesare intervenții cât de cât importante pe textul primit. Între cele două variante aflăm mici deosebiri, fără vreo importanță, doar la aliniatele LIII și LIV ale textului, ele fiind mai degrabă tehnice.

Destul de amplu ca extindere (60 pagini manuscrisul și 52 pagini broșura), el are textul grupat pe 56 aliniate, reprezentând tot atâtea idei și un conținut redactat într-o manieră tipică memoriilor cu scop aparent „cuminte", împăciuitor, adresate puterii timpului. Acest lucru este evident mai ales la început, unde se încearcă a se atrage atenția guvernanților asupra „chestiunii române" a cărei rezolvare este — arăta el — pe deplin posibilă, dar și foarte necesară tuturor, inclusiv organelor de stat. Așadar el voia să probeze „că cauza aceasta română nu e nici așa greu de înțeles, și nici așa dificilă de dezlegat, încât să poată periclita integritatea statului sau să poată îngreuna administrațiunea lui, dar nici să se mai poată tragana dintr-o zi în alta, fără de-a periclita cele mai vitale interese, nu numai ale națiunii române, atât de importantă în statul maghiar, „dar chiar și ale acestuia însuși".

În schimb, după ce trece la prezentarea „gravaminelor și postulatelor" românești, tonul său devine mult mai critic, pe deplin adecvat situației reale și nevoilor juste ale națiunii române.

Grupând aceste „gravamine și postulate" care după opinia sa erau „multifarie" în trei categorii, adică în cele referitoare la „dreptul public al statului", la „dreptul național" și la „dreptul reprezentativ", el aprecia că cele trei categorii „se întrepătrund în mare măsură".

În ceea ce privește prima categorie, autorul arăta că românii nu și-au asumat niciodată sieși competențe exclusive. Ei s-au referit și se referă la aceasta „doar din grija lor firească ca aceasta să nu se schimbe fără concursul și cu atât mai puțin cu ocolirea și cu ignorarea națiunii române". Aceasta e de fapt „o chestiune istorică" și pentru a proba acest lucru Pușcariu făcea o competentă incursiune în istoria

[16] D. Suciu, *Activitatea politică a lui Ilie Măcelariu în primii ani ai dualismului*..., p. 156; N. Josan, *op. cit.*, p. 127.

[17] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente*, inv. nr. 6252/61.

Transilvaniei, începând cu „Istoria lui Geza" și cu cea a notarului anonim al regelui Bela etc., care arată că în „sistema politică" de atunci erau prezenți, ca parte componentă și românii. Ulterior, în veacurile feudale ei au fost uzurpați din această poziție inițială, mai ales la 1437 și acea nedreptate națională a fost preluată la 1691 și de Diploma leopoldină.

Dar românii au contestat și acuzat mereu această situație nedreaptă, ca de pildă prin Supplex-ul din 1791.

„În asemenea împrejurări românii nu puteau la 1848 să fie indiferenți în legătură cu problema uniunii Transilvaniei cu Ungaria". Aceasta cu atât mai mult cu cât dieta de la Cluj era constituită „a trium nationum", iar punctul de vedere românesc, exprimat la Blaj în mai 1848 era total nesocotit.

Dacă atunci nimeni n-a văzut necesitatea și oportunitatea câștigării poporului român, o asemenea dorință s-a exprimat în dieta Ungariei, prin declarația camerei reprezentanților acesteia din 10 august 1861, în care se spunea: „Cu toate acestea noi știm cum că sentimentul de naționalitate, care se dezvoltă tot mai tare, merită cuvenita atențiune și cum că acela nu se mai poate măsura cu măsura timpurilor trecute și a legilor mai vechi. Noi nu vom uita nici aceea, cum că locuitorii Ungariei, care nu sunt de naționalitatea și limba maghiară, sunt tocmai așa cetățeni ai Ungariei și de aceea suntem cu cea mai mare sinceritate gata de a le asigura privilegiile toate acelea ce cere în privința aceasta interesul lor și al patriei întregi".

Îngrijorarea românilor în legătură cu „dieta de încoronare" a fost din capul locului generată de faptul că românii au fost chemați la aceasta tot după articolul II al dietei clujene din 1848. Dar, cu toate acestea, art. XII/1867, despre dualismul austro-ungar, nu a fost în nici un fel „dificultat" de către aceștia. Dacă românii au avut vreo dorință specială legată de legea respectivă, apoi aceea se reducea numai la pretenția lor de a fi luați în considerare, „altfel ca pactul dualist să nu degenereze într-un operat de asuprire a singuraticelor naționalități".

Dacă în privința Croației și a ținutului Fiume acest lucru „s-a rezolvat bine", prin mijlocirea unor pertractări, mai întâi confidențiale, în schimb lucrurile au decurs altfel, mult mai rău, în privința Ardealului și a românilor.

Astfel, regimul Ungariei a exoperat și a publicat rescriptele (imperiale — n.n.) din 20 iunie 1867, prin care se dizolva dieta ardeleană și se scoteau din valoare actele votate de către dieta din Sibiu. În continuare, timp de un an și jumătate, dieta Ungariei „nu face altceva decât purcede cu toată puterea discreționară de a centraliza toate afacerile ardelene, de a restrânge folosirea limbei române, de a destitui pre funcționarii români, până și pre cei ce ședeau în dietă, de a suprima orice manifestațiune de gravamine și postulate, — și numai după ce prin atari măsuri se constrânseră românii ardeleni de a goli paharul amărăciunilor până la ultima picătură, în cele din urmă zile ale primei sesiuni dietale se precipitară legea de uniune și legea de naționalitate, care interesau pre români mai mult".

După această severă apreciere critică a dietei „de încoronare" de la Pesta, autorul redă pe scurt starea de spirit și situația puținilor depu-

tați dietali ardeleni ajunși acolo, între care, după cum se știe, s-a aflat și el:

„Între atari împrejurări și acei puțini ablegați români, ce se strecurase prin strâmtorile legei electorale a dietei ardelene din 1848 și sosiră în dieta de încoronare din Pesta, văzând că prin rescriptul din 20 iunie 1867 se șterseră și inarticularea națiunii române, au pierdut și ei baza intrării lor în această dietă, asigurată prin rescriptul convocator din 25 decembrie 1865 și văzând mâhnirea generală a românilor, parte au părăsit dieta, parte au rămas încă aci, ca să fie martori, cum se pot nimici speranțele de 20 de ani și a acelora, care avură credința cea tare de a spera până în ultimul moment și așa depărtându-se și ei de acolo, să nu se mai întoarcă la sesiunea urmată".

Dacă înțelegea motivele ștergerii legii prin care dieta de la Sibiu, reglementase referințele de stat ale Ardealului față cu restul imperiului, el nu poate să nu se mire că au fost, totodată, casate și legile despre inarticularea națiunii române și despre egala îndreptățire a celor 3 limbi, care nu erau „în contrazicere" cu art. XII de lege (despre dualism — n.n.) și nici nu puteau dăuna ulterioarei reglementări a diferitelor referințe dintre Transilvania și Ungaria, așa cum de altfel s-a vădit și în cazul Croația-Fiume, pe care Pușcariu îl amintește mereu, în antiteză cu cazul Transilvaniei, până la obsesie.

Observând că mai multe patente și ordinațiuni, chiar din timpul absolutismului au fost menținute în vigoare în legislațiunea Ungariei, se miră sincer că aceasta a găsit de cuviință să șteargă din valoare tocmai cele două legi atât de importante pentru români, care de altfel n-ar fi dăunat cu nimic acesteia. Admițând că această legislație nu le-a putut accepta, „din punctul de vedere al strictului său constituționalism" el consideră că în acest caz era firesc ca amintitele legi să fie cel puțin substituite prin altele „de asemenea tenoare".

Practic, ele s-au substituit prin legea „de uniune", sau legea 43/1868 și prin cea „de naționalitate" sau legea 44/1868.

Privitor la cea dintâi, el se întreabă din capul locului dacă aceasta era necesară, mai ales privind exmplul Croația-Fiume, rămase cu o largă autonomie. Aceasta cu atât mai mult, cu cât Transilvania, provincie mai mare decât Croația a avut până la 1848 și o autonomie mult mai largă decât aceasta.

Sfatul sau „consiliul" decisiv în acest sens, consideră el, a venit mai ales de la maghiarii și secuii din Ardeal, „a căror entuziasm pentru unitatea națională a statului ungar i-a răpit până la pierderea din vedere a acelor considerațiuni, cu care erau datori față de români".

Astfel s-a ajuns la o soluție care poate fi considerată „un memento înspăimântător și pentru celelalte provincii, la cari Coroana Ungariei are drept de posesiune sau de aspirațiune" și care i-a făcut pe români să se simtă „până la amărăciune vătămați".

Chiar din paragraful 1 al legii 43/1868, care susține apriat articolul din 1848 privitor la legea electorală — cel bazat nu pe egalitatea de drept individuală, cu atât mai puțin națională, ci pe sistema împărțirilor, privilegiilor și prerogativelor feudale — se poate remarca o evidentă greșeală și inechitate.

„Legea de naționalitate" sau legea 44/1868 — arată el de la început — după cum s-a formulat „nu satisface nici chiar libertății și egalității de drept individuale, cu atât mai puțin a cerințelor împreunate cu dreptul de naționalitate în înțelesul cel adevărat".

„După ce legea 44 din 1868 în titulatura sa recunoaște egalitatea dreptului de naționalitate, și totuși în introducerea legii exprimă că toți locuitorii Ungariei, de orice naționalitate, fac numai o națiune politică de stat, restrângând dreptul de naționalitate, apoi urmează în 29 de paragrafi nu de a regula egalitatea de drept, măcar a limbii, ci restrângerea acestui drept până la imposibilitatea de a mai putea urma și altă limbă decât cea maghiară. Iată tot ce cuprinde articolul de lege despre egalitatea dreptului de naționalitate".

Dar, în pofida acestei legi, nu se poate nega adevărul că în Ungaria existau mai multe naționalități. A trebuit să-l recunoască Kossuth, în 1849 și mai ales dieta Ungariei prin declarația sa din 12 august 1861. În legătură cu aceasta din urmă Pușcariu spunea:

„Deși acel operat nu mulțumea pre deplin dreptele postulate ale naționalităților Ungariei, totuși, ce deosebire între acela și între legea 44 din 1868. Ce regres înfricoșat! Pre când acel operat cuprindea în sine cel puțin recunoașterea pozitivă de drepturi naționale și limbă, art. 44 din 1868 nu e alta decât negațiunea absolută a oricărui drept de naționalitate și o restrângere de limbile acestora până la nimicire". În această situație de neadmis, el avansează singura alternativă care i se pare logică pentru români:

„Ori să se restitue dieta Ardealului măcar într-atâta încât românii să aibă acolo teren de a-și întrebuința limba sa parlamentară, ori conceadă-se acest drept și în dieta Ungariei". Cu siguranță, prin aceasta nu ar avea de suferit unitatea țării, așa cum s-a dovedit prin libertatea acordată limbii croate și pentru țările „cislaitane" a drepturilor limbilor tuturor popoarelor de acolo.

Referindu-se mai pe larg la legea „de naționalitate" a Ungariei, el punea un accent deosebit pe problema cunoașterii de către funcționarii publici de toate gradele a limbii poporului, afirmând: „Nu populațiunea să învețe limba organelor centrale, pentru că aceasta ar fi o imposibilitate, ci organele centrale să cunoască limba poporului". După opinia sa, era absolută nevoie de funcționari de toate naționalitățile în toate ministerele, măcar așa cum stăteau lucrurile la instanța supremă de justiție. După cum s-a văzut clar în domeniul justiției, instituirea de translatori nu era o soluție bună, ci chiar una păguboasă pentru popor. Considera, apoi, că lipsa de funcționari din rândul naționalităților era foarte mult și negativ resimțită în domeniul financiar, oferind oamenilor impresia că ei erau buni doar pentru a plăti statului.

Despre amărăciunea generală produsă de lipsa acestui drept, „Causa Română" mai spunea:

„Într-adevăr! Cel ce mai crede că românii pretind dreptul de limbă numai ca un obiect de lux, apoi coboare-se în oricare locuință a poporului și lacrimile ce le va afla pe fața acestuia, îl va convinge, că nici o sarcină publică nu-l apasă așa de tare și nu-l aduce mai sigur la sapă de lemn, ca sarcinile ce-i provin de la împiedecarea folosinței propriei sale limbi în afacerile lui față cu organele regimului, de orice ram".

Recunoscând că „dacă a mulțumit pe români vreo lege adusă în dieta Ungariei, apoi aceea e art. 9 din 1868, care garantează biserica ortodoxă a românilor în toate trebile bisericești, școlare și confesionale, documentul lui Pușcariu constată apoi cu amărăciune că ceea ce această lege garantează, legea de naționalitate și cea școlară, fac imposibilă.

E drept, anumiți paragrafi din legea de naționalitate permit excepții, dar pentru asemenea cazuri mai e prevăzut „dreptul ministrului", care se știe ce înseamnă!

Observând că într-un paragraf de lege s-a prevăzut limba maghiară, expres, pentru Universitatea din Budapesta, Pușcariu consideră normal ca Universitatea din Cluj, tocmai atunci în curs de deschidere, să admită limba română ca paritetică cu cea maghiară.

La fel vedea el lucrurile și în privința ocupării de funcții publice, lucru foarte important, mult influențat în defavoarea românilor prin prevederea restrictivă din legea de naționalitate, semnificată prin cuvântul „lehetöseg" (după putiință).

Desigur, documentul nu putea omite marea și aberanta nedreptate făcută românilor pe planul unui drept fundamental, anume pe cel electoral.

„Durere — spune el. Vedem că legislațiunea Ungariei necum să satisfacă și celor mai modeste postulate naționale ale românilor, dară-i strâmtorește și în drepturile ce le asigură celorlalți concetățeni ai statului, cu privire la participarea dreptului de alegere și de reprezentare". Referindu-se mai departe la problema legii electorale, „a monstrului acestuia de restrângere și de răpire a dreptului celui mai constituțional", observa: era concret vorba de a conchema o dietă a uneia și aceleiași țări, după două legi electorale, una pentru Ungaria, alta pentru Ardeal, „numai din cauză că majoritatea locuitorilor e română, pre baza privilegiilor celor feudale a celorlalte națiuni și religii „recepte". Aici dreptul de vot era calculat după un cens corespunzător a două foste sesii urbariale, prevăzându-se apoi mari avantaje pentru locuitorii orașelor și alte privilegii îndreptate contra românilor. „Cine nu va vedea din toate acestea — se întreba el —, că legea electorală, ce a produs atâta scandal și în sesiunea dietală trecută e numai un aparat meșteșugit în contra românilor ardeleni?". Era „vătămarea cea mai nesuferibilă, de care s-a scârbit românii ardeleni până întratâta, încât mai preferiră de a se retrage de pre terenul politic, decât să mai sufere o insultă așa de demonstrativă".

La aliniatul 52, spre sfârșitul documentului, se arăta apoi: „Dară nu numai prin legea electorală pentru dietă, ci și prin legea municipală și comunală se află românii nedreptățiți și asupriți în dreptul reprezentanței constituționale, văzând că aristocratismul feudal este tradus în instituțiunea voturilor virile a aristocrației banale, care acum uzurpează toată puterea municipală și comunală spre scopurile sale". Arătând că nu este în principiu contra drepturilor acestei puțin numeroase categorii sociale, nu putea totuși, să fie de acord cu o asemenea reprezentare inechitabilă, profund exagerată, care îi defavoriza atât de flagrant pe români.

Ca o altă nedreptate îndreptată contra românilor era apoi amintită cea făcută de către sași asupra celor din Fundus Regius și din ținutul

său natal, al Branului. O referire specială aflăm aici în legătură cu memoriile pentru dreptul de coproprietate înaintate chiar de el dietei ungare pentru scaunele Sălişte şi Tălmaciu.

În finalul „operatului" se sublinia că acesta face o distincţie clară între reprezentanţii sau mandatarii naţiunii române, aleşi ca atare în adunări naţionale şi în alte ocazii reprezentative şi deputaţii dietali de naţionalitate română aleşi în diferite cercuri electorale în această calitate. Cei dintâi erau strict legaţi de programa adunării naţionale care i-a desemnat ca reprezentanţi ai săi, în timp ce deputaţii dietali sunt aleşii poporului sau ai cercului de alegători pe baza unei anumite legi electorale şi ei puteau fi aleşi de către mai multe naţionalităţi, reprezentând deci pe alegătorii lor. Aceştia din urmă erau „numai moralminte legaţi de programul naţiunei române ca români şi încât ei vor lucra conform aceluia, naţiunea eo ipso recunoaşte lucrările lor, altcum ei nu pot deobliga pre naţiune".

De aici — arăta documentul — urmează că „cestiunea alegerii şi participarea la alegeri din partea românilor, pre baza legii sustătoare nu involvă causa naţională..., acea participare poate şi trebuie să se facă necondiţionat şi de către români în interesul lor şi adecă în împrejurările triste de faţă, spre a susţinea mişcarea politică în poporul român, spre a lega pre alegătorii români de inteligenţa lor, spre a paralisa încât se poate stricăciunile ce pot obveni causei naţionale din părţi contrare". Mai departe, tot ca o pledoarie pentru activismul politic, se spunea:

„Fiindcă în stat constituţional toate postulatele naţiunei în formă legală se pot decide şi aduce numai în parlament, de către deputaţii aleşi apoi participarea la alegeri este la români necesară cu deosebire pentru acel scop, şi deputaţii români mulţi-puţini vor fi ca români moralminte datori a aduce aceste postulate şi a le sprijini în dieta Ungariei, mai înainte de toate, fără însă ca prin alte afaceri ale lor sau prin succesul causei naţionale să poată deveni asta causă periclitată; căci în cazul din urmă, naţiunea română este rezolută, ca şi până acum, aşa de aci înainte a continua lupta naţională pre cale activă şi legală".

La sfârşit, chiar, după ce se exprima convingerea că de acum, puterea de stat, având la îndemână informaţiile necesare despre „gravaminele şi postulatele" reale şi drepte ale românilor, nu le va mai nesocoti, acest lucru fiind şi în interesul său, se anticipau două posibilităţi de procedură şi conduită ale românilor, în funcţie de proiectatul Congres românesc aşteptat a se ţine în acel an:

„1. În caz când congresul s-ar ţine înainte de alegeri, să participe la alegerea ablegaţilor pentru dietă conchemaţi pre 1 septembrie a.c. şi de a alege după putinţă pretutindeni de ablegaţi pre acei bărbaţi din sânul său, care atât prin experienţa lor politică, cât şi prin poziţiunea lor independentă sunt mai apţi de a apăra aceste gravamine şi postulate înaintea legislaţiunei, iară în caz când congresul se va ţinea după alegeri, a deobliga moralmente ca ablegaţii români să subştearnă în formă cuviincioasă ca proiect de resoluţiune aceste gravamine în dieta pre care tratând-o după formele prescrise prin ordinea afacerilor dietale, să caute de a le aduce la valoare; această recomandare se face cu acea expresă rezervă, că încât le va apăra şi le va aduce la valoare,

națiunea le va fi recunoscătoare, încât nu însă ea nu va lua evicțiune pentru faptele lor.

2. Conferința în fine, alegând din sânul său o deputațiune ad-hoc stătătoare din ambii mitropoliți și ca conducători și din 10—15 bărbați distinși, cari în solidaritate să prezenteze aceste gravamine și postulate atât domnitoriului în forma cuviincioasă de preaumilită rugare, cât și ministeriului în formă de memorand cu acea împuternicire, ca, intrând în pertractare cu regimul și cu capacitățile din dieta viitoare, să caute calea și modul cel mai potrivit pentru vindecarea și respective pentru aducerea lor la valoare".

Ca ultim punct al documentului, întocmit în numele Conferinței naționale românești de la Sibiu, din 5—6 mai 1872, se prevedea repunerea în funcțiune a Comitetului Permanent al Națiunii Române" pentru prezentarea acesteia, în toate cauzele ei pre timpul când Conferința Generală nu e adunată".

Sibiu, 7/19 1872

Comitetul Conferinței Naționale Române ținută la Sabiiu în 5—6 mai a.c.

Dar, iată, pe scurt, evenimentele și împrejurările care au zădărnicit utilizarea cu folos a materialului „Causa Română la 1872" în slujba cauzei naționale:

Solicitat de Șaguna să i se alăture în sensul sprijinirii solicitării Conferinței sibiene, Vancea a răspuns în principiu favorabil. Dar în continuare el s-a arătat destul de rezervat și de puțin entuziasmat față de ideea unei mari întruniri naționale, susținând insistent că pentru aceasta era neapărată nevoie de o aprobare specială a guvernului[18].

Deși nu împărtășea această precauție a lui Vancea, care i se părea exagerată și nepotrivită mai ales într-un stat ce se declarase și se pretindea constituțional, Șaguna a acceptat, după cum a fost de acord și cu alegerea orașului Alba Iulia ca loc de desfășurare, dovedind că el accepta orice jertfă, numai să vadă Congresul național ca un fapt împlinit[19].

În partea a doua a lunii mai și la începutul lui iunie 1872, pe adresa celor doi mitropoliți, mai ales a puțin decisului Vancea, au fost trimise și au sosit mai multe scrisori și telegrame ale unor cluburi naționale române locale, ca cele de la Abrud, Alba Iulia, Orăștie, Cluj, Dej și Năsăud, care în pofida unor deosebiri de nuanță, se pronunțau toate pentru utilitatea, oportunitatea și ținerea neapărată a întrunirii naționale[20].

---

[18] Ahiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, fond *Andrei Șaguna*, inv. nr. 2461, 2465, 2469; Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.*, dosar 946/1872, p. 13, 43—44 și 45—49.

[19] Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.*, p. 27—28 și 63—64.

[20] *Ibidem*, p. 59—60, 73, 93, 95.

Dar după ce s-a făcut și „hatârul", susținut de Vancea, guvernului, acesta răspundea la 10 iunie 1872 că întrunirea se poate aproba și ține doar pentru perioada de după alegerile electorale, care urmau tocmai în vara acelui an[21].

După acest răspuns „oficial" puțin îmbucurător și încurajator, pasiviștii au socotit că e momentul să aplice activiștilor o lovitură neașteptată. În acest sens, Ioan Rațiu și Axente Sever au inițiat și convocat o nouă Conferință națională, ca replică la aceea de la Sibiu din 5—6 mai 1872, care urma să se țină la Alba Iulia, în 15/27 iunie 1872. La aceasta a fost invitat și Șaguna, dar acesta va lăsa invitația respectivă fără răspuns, atât din motive de sănătate, cât și din cauza convingerii că acolo se va produce și înregistra un nou succes pasivist[22].

Într-adevăr, pasiviștii și încă „durii", adică adepții pasivității absolute, au reușit să se impună și au triumfat din nou la Alba Iulia, reeditând astfel decizia Conferinței naționale de la Miercurea din martie 1869[23].

Dar in preajma acestei conferințe a mai apărut un element nou și neașteptat, care avea să influențeze profund și decisiv șansa înfăptuirii generoasei idei a unei mari întruniri naționale reprezentative.

La 1/13 iunie 1872, la Cluj, mitropolitul blăjean Ioan Vancea s-a întâlnit cu premierul maghiar Melchior Lonyai, care i-a promis inițierea unor tratative „de împăcăciune" cu românii, sugerându-i concret să-i comunice acest lucru și lui Șaguna, precum și liderilor George Barițiu, Ioan Rațiu și Ilie Măcelariu, aceștia trei nominalizați și ei concret de Lonyai.

Conformându-se întocmai acestuia, Vancea s-a adresat corespunzător în zilele următoare, atât lui Șaguna, cât și celor trei lideri pasiviști[24].

Șaguna, judecând bine lucrurile, a apreciat neîncrezător încercarea cu Lonyai, spunând „că Lonyai va duce pe ghiață pe români"[25]. Lucid și prevăzător, el nu a respins propunerea, dar a răspuns că din motive de sănătate nu poate participa la consfătuirea preliminară fixată de Vancea la Alba Iulia sau Blaj în 1 iulie, însă își desemnează un substitut al său în persoana vicarului mitropolitan Nicolae Popea. În același timp s-a declarat de acord ca acolo să fie invitat și prestigiosul fruntaș ortodox Iacob Bologa.

Dar nici Popea, pe care Pușcariu îl sfătuia, indirect să se țină în rezervă[26] și nici Bologa nu vor participa. Acesta din urmă răspundea lui Vancea că e gata să participe, dar cu condiția ca mitropolitul blăjean să ia legătura cu Șaguna și împreună cu acesta să țină în prealabil o conferință națională de la care să nu lipsească fruntașii români de diverse orientări politice și care să-și armonizeze acolo pozițiile[27].

---

[21] *Ibidem*, p. 85—86.
[22] Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, fond *Andrei Șaguna*, inv. 2461, 2470, 2476.
[23] T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, VI, Sibiu, 1910, p. 57—60.
[24] Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.*, dosar 946/1872, p. 1—7.
[25] N. Popea, *op. cit.*, p. 307.
[26] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente*, inv. nr. 6252/42.
[27] *Ibidem*, inv. nr. 5892 și 5893.

Aşadar, la Blaj, unde s-a fixat în fine a se ţine consfătuirea şi încă cu o devansare de două zile, adică începând din 17/29 iulie 1872, mitropolitul local Vancea s-a întâlnit doar cu cei trei lideri pasivişti, Bariţiu, Raţiu şi Măcelariu şi acolo, până în ziua de 3 iulie 1872, au redactat un „memorand" cu presupusele de ei dorinţe ale naţiunii române, pe care Vancea s-a angajat să-l transmită prin poştă lui Lonyai[28].

Dar înainte de a ne opri puţin asupra acestui document, rămas fără vreun răspuns din partea primului ministru ungar, să vedem care a fost soarta materialului lui Puşcariu cu titlul „Causa română la 1872", pe care l-am prezentat deja?

După ce îndemna insistent pe Ilarion ca să se străduiască a-i publica „operatul", la 25 iunie 1872, deci în pragul Conferinţei convocată de pasivişti la Alba Iulia, el îi exprima aceluiaşi dorinţa ca să nu se publice „prea mult" din acesta[29], probabil din temerea că el ar putea fi folosit de către adversarii săi politici.

Dar foarte curând a aflat că documentul i-a fost publicat integral în „Telegraful Român" de unde avea să fie preluat şi în „Gazeta Transilvaniei", astfel că nu-i rămânea altceva de făcut, decât să dorească tipărirea acestuia şi în broşură[30].

După relansarea apelului pentru un Congres naţional, fixat acum, conform exigenţelor guvernului, la 8/20 august 1872[31], el solicita să se aibă grijă, ca acesta să fie dezbătut mai întâi în cluburile locale activiste.

Aflând apoi că la Alba Iulia în 15/27 iulie 1872 s-a reeditat hotărârea propasivistă de la Miercurea, el solicita să se combată din toate puterile „conclusul" respectiv, care să se dezavueze oficial, să se facă totul pentru încurajarea activismului românilor şi deputaţii aleşi să-şi ia drept bază politică memoriul său, iar în caz că acesta nu va fi luat acolo în considerare, să părăsească şi ei dieta. În sprijinul opiniei sale, îi trimitea la Sibiu un număr din ziarul maghiar „Pester Lloyd" spre a fi reprodus în „Telegraful Român", împreună cu apostrofarea că cei de la Blaj „au stricat nimbul naţiunei" prin acţiunea lor[32].

Orice încercare de apreciere a comportamentului diverşilor oameni politici români ai agitatului an 1872 trebuie legată de atitudinea acestora faţă de „acţiunea Lonyai" şi faţă de iniţiativa în favoarea unei mari întruniri naţionale, avansată de gruparea activistă a lui Şaguna şi Puşcariu.

Mai întâi, considerăm că Şaguna, Puşcariu, Popea, ceilalţi oameni politici activişti şi mai ales realişti, au apreciat corect manevra lui Lonyai, ca pe o şarlatanie menită a face rău românilor, dejucându-le acestora intenţia de a-şi reface solidaritatea prin alimentarea disensiunilor lor[33].

---

[28] T. V. Păcăţian, *Cartea de aur*, VI, 1910, p. 84—90.

[29] Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia, *Documente*, inv. nr. 6252/63.

[30] *Ibidem*, inv. nr. 6252/35.

[31] *Ibidem*, inv. nr. 6252/48.

[32] *Ibidem*, inv. nr. 6252/36.

[33] D. Suciu, *Activitatea politică a lui Ilie Măcelariu după Conferinţa de la Miercurea*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, series Historia, 1977, fasc. 2, p. 54—55; D. Suciu, *Mentalităţi europene şi acţiunea politică a românilor din Transilvania faţă de unele realităţi din propria mişcare naţională şi din România în secolul al XIX-lea*, în „Acta Musei Napocensis", nr. 26—30, 1989—1993, II, Istorie, p. 251—252.

Nedescurajat de manevrele pasiviștilor, comitetul de la Sibiu, după cum arătam, în iulie 1872 a lansat un nou apel pentru Congres național, fixat de această dată la Sibiu, pentru 8/20 august 1872.

Răspunsurile date la acest nou apel, sincer și bine intenționat, din partea diferiților lideri români implicați în „împăcăciunea" cu Lonyai, sunt mai mult decât edificatoare:

Răspunzând la 15/27 iulie 1872 lui Șaguna, care-i comunicase amintitul apel, cu precizarea că el însuși îl aprobă pe deplin, Vancea i-a comunicat acestuia: „... am onoarea a mă declara, că după ce cursul trebilor naționale la oftarea mai înaltă a luat altă direcțiune prealabilă..., mi se pare că încă nu a sosit timpul, ca să se concheme adunarea națională preatinsă și pentru aceea nu mă pot găsi îndemnat încă a subscrie formulariul apelului ce mi s-a comunicat, pre carele drept aceea îl realătur cu toată onoarea"[34].

Această hotărâre a sa Vancea a comunicat-o și foștilor săi colegi din consfătuirea de la Blaj, dându-le de înțeles că așteaptă din partea lor o atitudine asemănătoare sau identică[35].

Dintre toți, după părerea noastră, cel mai bine gândit și judicios a răspuns Ilie Măcelariu, la 3 august 1872, care după ce admitea că convocarea conferinței naționale până atunci ar fi fost un lucru „precipitat", socotea că dacă în decursul lunii august a acelui an nu ar sosi nici un răspuns de la priministrul Lonyai, respectiva convocare ar fi „sub toate împrejurările foarte indigitată, adăugând apoi: „În modul acesta, cel puțin după modesta mea părere, pe lângă că ni s-ar da ocasiune binevenită de a încerca o apropiere a partidelor și a mijloci o solidaritate a inteligenței noastre — pe care o dorim cu toții —, am convinge încâtva pe regim ca să-și declare culoarea"[36].

Mai puțin lăudabil, deci mai demn de o apreciere critică ni se pare răspunsul trimis lui Vancea de reputatul George Barițiu, care-l implica în același sens, negativ, și pe apropiatul său discipol și colaborator, Ioan Rațiu.

În privința invitației pentru Congresul Național din 8/20 august 1872, el aprecia de la început că Șaguna a fost „îmboldit" la aceasta „de marea impatiență a mai multor bărbați din preajma sa" și că „termenul e încă scurt, ar fi ceva precipitat, mai e și lucrul câmpului", deci n-ar avea rost ca românii să se adune „fără orice programă și orice bază, ca să nu mai știm de unde începem și unde finim". Evident, fără inspirație, Barițiu adăuga:„ Mie mi se pare că pe unii oameni îi râmă la inimă inițiativa luată de guvern și întâmpinată cu toată lealitatea de către cei provocați".

O informație surprinzătoare se referă apoi la Ioan Rațiu, care în drum spre stațiunea Vâlcele i-a spus că a vorbit la Cluj vreo oră cu comisarul regal Péchy, care, primindu-l foarte bine i-ar fi spus: „Să nu vă lăsați, să mergeți înainte pe calea apucată, iar congresul să-l mai amânați". În finalul scrisorii, Barițiu mai informa pe Vancea, conform

[34] Arhivele Statului Alba Iulia, *fond cit.*, dosar 945/1872, p. 107.
[35] *Ibidem*, dosar 945/1872, p. 123.
[36] *Ibidem*, p. 125.

celora aflate de la Rațiu: „Esc. Sa se arată foarte îndestulat cu purtarea cea serioasă și solidă a românilor tăi“[37].

Câteva luni mai târziu, la 30 noiembrie 1872, Bariţiu, după ce solicita de la Vancea, „ad usum privatum“ o copie după actele consfătuirii de la Blaj, pe care le va păstra la el, urmând ca apoi ele să intre „în proprietatea și în domeniul istoriei“, declara câteva lucruri de principiu care de altfel îi priveau mult și pe el însuși: „Sunt oameni care caută scandalul cu felinarul aprins și alții, care cred ca copiii, toate nimicurile. Mai în scurt, nouă românilor ne lipsește, încă în grad mare, precum școala teoretică, așa și școala cea mare, practică, școala lumei celei mari. A venit însă timpul în care va trebui să trecem și prin această școală aspră“.

Și mai discutabilă, mai acuzatoare pentru Bariţiu este scrisoarea trimisă de acesta lui Vancea, după aproape o jumătate de an de așteptare zadarnică a răspunsului lui Lonyai, pentru care la urechile sale ajunseseră numeroase critici întemeiate.

Încercând o justificare a situației, el aprecia că pe agenda politică a premierului ungar se află alte lucruri mai importante, ca „chestiunea croată“, deci pentru români ar fi indicat „a fi patienți, să aștepte în liniște resolvirea cestiunilor politico-naționale din alte câteva provincii ale imperiului , unde mijloacele de luptă pe terenul politic-național sunt neasemănat mai copioase. Deci trei, încă și zece ani mai pot ei trece, precum au trecut secolii între circumstanțe neasemănat mai grele, mai nefericite. Într-aceea noi avem ce face de ajuns pe nenumărate câmpuri înțelenite, care așteaptă minți, spirite, mâini și brațe lucrătoare“[38].

Asemenea aprecieri și atitudini nu puteau, firește, decât să producă nedumerire și nemulțumire în poporul român, mai ales în rândul celor din categoria realiștilor și activiștilor, care s-au simțit îndreptățiți să ia în derâdere acțiunea pasiviștilor, propusă de premierul Lonyai și acceptată cu o adevărată naivitate de aceștia. Criticii acesteia vorbeau în batjocură de „conventiculul“ de la Blaj sau de „Memorandul trifoliului de la Blaj“[39].

O notă negativă a aruncat asupra acțiunii ținerea documentelor acesteia în secret, cel puțin până în 1874, când ele au fost publicate pentru prima dată în „Albina“, de unde apoi în anul următor și Bariţiu s-a văzut nevoit s-o facă în revista „Astrei“ adică în „Transilvania“[40].

Peste 12 ani, la începutul lui 1884, când discuția și dialogul activism-pasivism a cunoscut o nouă fază „acută“, simțindu-se „atins“ în legătură cu respectiva consfătuire de la Blaj, Bariţiu s-a simțit obligat să-și apare iar „nimbul“ patriotic pus la îndoială atunci de ziarul guvernamental „Viitoriulu“, anume prin ziarul său „Observatoriulu“, dar o va face într-o manieră care arăta că el persista și atunci în opinia, imposibil de probat, că încercarea cu Lonyai a fost bună și patriotică, în timp ce toate încercările activiste au fost, dimpotrivă, antiromânești și deci condamnabile[41].

---

[37] *Ibidem*, p. 129—131.
[38] *Ibidem*, p. 137—139.
[39] Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, *Documente*, inv. nr. 6252/65 și 66.
[40] „Transilvania“, VIII, 1875, nr. 4—5, p. 41—45 și 53—55.
[41] Vezi „Observatoriulu“, VII, nr. 3, 4, 6, 8 și 11/ianuarie-februarie 1884.

Deoarece „Memorandul" de la Blaj avea să rămână pentru totdeauna fără răspuns, deci numai „în proprietatea și în domeniul istoriei", iar istoria nu i-a acordat nici acestuia vreo atenție, existând însă tentația ca el să fie opus, ca ceva superior, față de materialul „Causa Română la 1872", redactat de Ioan Pușcariu, credem că în studiul de față este nimerit, ba chiar necesar a pune lucrurile la punct și în ceea ce privește conținutul și valoarea reală a respectivului „Memorand", ca și a procesului verbal al Consfătuirii de la Blaj care l-a redactat.

Chiar de la începutul preambulului memoriului se făcea o elogioasă apreciere regimului și guvernului, care „inspirat de dorința nobilă de a vedea și națiunea română îndestulită și fericită, a dat subscrișilor plăcuta ocazie de a-și descoperi în acest respect opiniunile lor individuale și anume a indigita căile și mijloacele..." Plecând de aici, autorii se vedeau în consecință datori și îndemnați a saluta „această generoasă inițiativă" și a declara că o întâmpină cu o promptitudine cu atât mai mare, „cu cât cred mai mult, că precum ei, așa și toți ceilalți locuitori de naționalitate română din marele principat al Transilvaniei, sunt inspirați de aceeeași dorință leală și fierbinte...". Arătând categoric că neagă „orice opoziție românească și neacceptare a articolului de lege XII 1867, privitor la dualism", memoriul se pronunță la fel în privința acuzei că românii ar primejdui integritatea coroanei ungare: „Această presupunere, pe cât se aude mai des, pe atât e de vagă, încât noi nu ne putem reținea ca să nu o reducem la o simplă denunțiațiune falsă, calomnie inventată și repetită de atâtea ori, de câte ori națiunea română își reclamă drepturile în patria comună. În privința acuzei că românii au protestat mereu contra uniunii Transilvaniei cu Ungaria, se declară răspicat: „Să fie însă bine constatat din toate actele câte au emanat în această chestiune de la națiunea română transilvană începând din anul 1848 până în ziua de astăzi, că românii nu au combătut niciodată uniunea în principiu, ci din contră, ei au recunoscut în toate timpurile acea uniune, care-și are baza sa în legea fundamentală a Transilvaniei, adică în *Diploma leopoldină*. Firește, românii nu au putut și nu pot să se împace cu faptul de a nu fi de fel consultați în această problemă majoră pentru ei, cu procedura, în ciuda tuturor protestelor lor, „de nobis sine nobis".

„Din această cauză ei nu încetă a pretinde formularea și fixarea condițiunilor uniunii, cum și turnarea lor, în o lege fundamentală de stat, care să-și apere valoarea sa pentru tot viitorul și să rămână scutită și apărată pentru totdeauna de orice fluctuațiuni și furtuni politice, mai apărată și mai respectată de cum fusese chiar și diploma leopoldină din 1691".

În continuare, fără a se așterne vreun cuvânt despre autonomia Transilvaniei — punct nelipsit din orice alt memoriu pasivist românesc al epocii moderne — se enumerau mai multe „condițiuni pe care doresc românii a le vedea trecute și asigurate în o lege fundamentală de stat". Acelea erau:

A) În respect politic

1. Recunoașterea limbii române ca limbă oficioasă, alăturea cu limba maghiară, în toate afacerile interne ale Transilvaniei, de orice natură ar fi acelea, în modul precum se recunoscuse aceea la anul 1863/64. Este o datorie a funcționarilor de stat să cunoască limba poporului. „Este imposibil ca milioanele de locuitori să învețe o altă limbă de la câteva mii de funcționari, ci aceștia trebuie să fie obligați a învăța limba poporului, din ale cărui punge își trag plățile, pensiunile și toate celelalte emolumente.

2. Necesitatea unei noi împărțiri administrative, mai corecte, în locul celei existente, „una din cele mai abnorme în toată Europa".

3. Legea electorală nouă, conformă și uniformă pentru toate clasele locuitorilor, adică o lege din care să lipsească orice privilegiu de clasă și de caste, lucru care nu lipsește din ambele legi electorale anterioare, adică din 1791 și 1848.

4. Aplicarea bărbaților de naționalitate română la toate funcțiunile publice ale statului, câte cad sub denumire, fără altă favoare și preferință, decât numai aceea, pe care și-o va câștiga fiecare individ prin cualificațiunea sa, prin meritele câștigate în vreun serviciu și prin cunoașterea limbilor patriei.

B. În respect bisericesc

5. Libertatea și reciprocitatea deplină a religiunei românilor din Transilvania.

6. Autonomia bisericii greco-catolice, cu congrese bisericești provinciale și locale.

7. Dotarea clerului român din tezaurul statului, sau din fonduri publice.

C. În respect la instrucțiunea publică

8. Manuarea și conducerea liberă autonomă și independentă de organele statului a școalelor elementare și primare (normale) pe baza confesionalismului.

9. Aplicarea bărbaților de naționalitate română la universitatea din Cluj în număr paritetic.

10. Decretarea limbei române de limbă paritetică cu privire la propunerea studiilor și științelor la aceeași universitate.

11. Înființarea mai multor institute publice pentru români cu limba română de propunere și anume, câteva gimnazii complete, unele școli reale, atât superioare, cât și inferioare, școale agronomice, dintre cari una să fie împreunată cu o școală de silvicultură și un institut pentru științele montanistice, în unul din ținuturile acomodate spre acest scop.

12. Subvenţiuni din tezaurul statului spre ajutorarea şcoalelor poporale scăpătate.

În finalul memoriului se arăta că acestea erau „punctele de mânecare şi respective condiţiunile, despre cari credem noi, că se pot lua ca bază a împăciuirii spiritelor şi a unei reconciliaţiuni durătoare" şi apoi se mai spunea: „De altmintrelea rămâne cu totul la înţelepciunea înaltului regim, ca despre opiniunile noastre individuale să-şi câştige convingere deplină prin convocarea unui Congres naţional din tot cuprinsul Transilvaniei, care să fie compus aşa, încât să poată zice cu tot dreptul, că este expresiunea voinţei naţionale. Acest mod de informaţiune exactă despre dorinţele şi aspiraţiunile noastre ni se pare cu atât mai corect, cu cât l-am văzut aplicat de către Regimul Majestăţii Sale cu bun succes de repetite ori, la alte ocaziuni şi în alte timpuri"[42].

Aşadar, apreciind în mod deosebit strădania din ultimii ani a istoricului clujean Dumitru Suciu de a restabili adevărul în ceea ce priveşte raportul valoric real dintre activism şi pasivism[43], după ce timp îndelungat majoritatea istoricilor i-au părtinit net pe pasivişti, pentru mai buna restabilire şi cunoaştere a adevărului privind agitatul an politic 1872, în studiul de faţă am abordat pentru prima oară mai temenic documentul intitulat „Causa română la 1872", elaborat de Ioan Puşcariu în numele orientării activiste a românilor din Transilvania.

Această abordare a probat cu uşurinţă că este vorba de un document foarte serios, cuprinzător şi bine întocmit, care, într-adevăr, putea servi drept bază de discuţii şi dezbateri programatice la un congres naţional, în care scop a şi fost de fapt întocmit, dacă marea întrunire naţională n-ar fi fost zădărnicită de manevra premierului ungar Lonyai, din vara lui 1872.

„Causa română la 1872", material documentar — programatic de o neîndoielnică valoare, se remarcă, deci, atât prin caracterul său larg şi cuprinzător, cât şi prin aleasa şi înalta modalitate de redactare. Fără nici o exagerare, el poate fi socotit o valoroasă pledoarie în favoarea unor drepturi fundamentale ale românilor, incluzând autonomia teritorială, naţionalitatea şi limba.

Desigur, comparaţia valorică a acestui material cu cel redactat la Blaj de Bariţiu, Raţiu şi Măcelariu este netă în favoarea primului. Stilul rezumativ al celui de-al doilea în comparaţie cu primul, duce cu uşurinţă la ideea, susţinută de Puşcariu, că cei întruniţi la Blaj la chemarea lui Vancea, pentru a-i rezuma lui Lonyai doleanţele naţiunii române s-au inspirat copios din „Causa română la 1872", care tocmai se publicase în presă cu câteva zile înainte. Este un lucru posibil, dar nu neapărat şi sigur, după cum nu putem afirma acelaşi lucru nici despre *Memorialul* lui Bariţiu din 1882, acuzat şi mai categoric de Puşcariu de acelaşi lucru[44].

Dar, indiferent de acest lucru, „elaboratul" lui Ioan Puşcariu, ieşit din pana unui înalt funcţionar suspectat şi acuzat de mai multe ori că

[42] T. V. Păcăţian, *Cartea de aur*, VI, Sibiu, 1910, p. 84—90; „Transilvania", VIII, 1975, nr. 4—5, p. 41—45 şi 53—55.

[43] Pentru lucrările în cauză ale lui D. Suciu, vezi notele nr. 1, 16, şi 33 ale prezentului studiu.

[44] Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia, inv. nr. 6220, p. 56.

ar fi un „vândut" guvernului, este de natură să surprindă în mod pozitiv prin valoarea sa istorico-politică deosebită. Conceptul cu scopul suprem de a duce spre un consens național, dar și pentru a servi unor eventuale tratative cu guvernanții maghiari, documentul, din păcate, n-a avut șansa a-și împlini doritele-i meniri.

Fără îndoială, anul politic 1872 a fost unul foarte complex pentru românii din Transilvania. Analiza sa, inclusiv a documentelor politice emanate atunci, fie de la activiști, fie de la pasiviști, trebuie să se facă cu mare atenție și credem, cu încercarea de a evita judecăți și afirmații pripite, grăbit-tranșante.

În scopul mai bunei sale înțelegeri am prezentat și noi două documente politice relevante, unul emanație a activiștilor și altul pasivist a căror analiză ne conduce cu ușurință la concluzia clară că cele două curente nu reprezentau decât două viziuni și căi de acțiune care urmăreau același scop, al emancipării națiunii române de sub sistemul asupritor inaugurat odată cu dualismul austro-ungar din 1867.

În același scop reproducem în finalul studiului nostru, în ANEXĂ, o parte din manuscrisul original, inedit, al lui Ioan Pușcariu, intitulat **Pasivitatea politică a românilor și urmările ei,** care reprezintă partea a doua, nepublicată în 1913 de Ilarion, fratele său mai tânăr, a cunoscutei și importantei sale lucrări **Notițe despre întâmplările contemporane.**

ANEXA

Pasivitatea poiltică a românilor și urmările ei[45]

CAP. IV. *Imposibilitatea pasivității absolute*

Pasivitatea absolută pronunțată prin așa numita „partidă" națională în Conferința din Miercurea, n-a putut aduce alte fructe, decât care s-au putut prevedea prin o minte sănătoasă și prin o cugetare calmă, adecă mai întâi scisiunea inteligenței române de popor. Inteligența română s-a abținut de la alegeri, iară poporul devenit sub conducerea străină a participat în mai mare sau mai mică măsură la alegerile deputaților dietali în toate cercurile electorale, fără excepțiune.

Unde poporul român alegător a aflat candidați români, i-a ales, iară unde n-a găsit acolo și-a dat votul său pentru candidații neromâni. Cercurile electorale părăsite de inteligența română le-au ocupat candidații regimului mai cu seamă aceia, care nu mai găseau locuri pe aiurea, ori au căzut față de opoziție — precum copiii miniștrilor ori frații lor, ori ginerii sau alte neamuri, ori apoi bancherii jidani Maday, Ullmann, Jelniak, Wahrmann etc.

Așa conferința de la Miercurea și-a putut vedea fructele politicei sale celei absurde — fructele pasivității — cu ochii plini de satisfacțiunea reușitei sale, și primul propunatoriu al pasiviștilor de la Miercurea (Visarion Roman) și-a văzut împlinită fierbintea sa dorință, de-a face prin pasivitatea absolută un bun serviciu regimului (: ipsissima verba — vezi actele conf.:).

---

[45] Documentul, aflat la Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, sub inv. nr. 6220, cuprinde integral 108 pagini de manuscris. Aici ca *ANEXĂ*, au fost reproduse paginile 40—61 ale acestuia, care se referă la anii 1869—1872.

Pentru aceea fostul comisar regesc și-a exprimat părerea către min. br. Wenkheim, că înscenatorul pasivității absolute de la Miercurea — Ilie Măcelariu — merită a fi decorat cu ordinul S-tului Ștefan — pentru serviciile cele bune ce le-a făcut statului. Și într-adevăr, a da ungurilor un răgaz mai mult de un pătrar de veac (1869—1899) de a se reculege și a se întări, fără de-a mai fi incomodați prin românii ardeleni în dietă — e un serviciu neprețuibil.

Făcut-a el și consoții săi servicii bune și pentru români? Răspunsul l-a dat tristele urmări ale politicei acesteia funeste, de o absolută pasivitate.

Poporul părăsit de inteligență a devenit pradă corupțiunilor și inteligența pasivității mijlocitoare și instrument al acelor corupțiuni.

Până și jurnalele pasivistice — observând aceasta — s-a înfiorat de fructele seminției ce au plantat. Cine seamănă vânturi, seceră furtună. Mi-e rușine de rușinea lor, ca să mai citez aci măcar acele cazuri, de care au luat ele notă. Dară cele multe, ce nu le-au știut, sau care au aflat mai bine a le rătăcea?

Un ablegat de origine jidov (Maday) din Pesta, care și-a prăpădit și averea și viața în urma corupțiunilor, prin care și-a eluptat deputația într-un cerc electoral curat românesc (Arpașul de la Făgăraș, cercetat fiind de o deputațiune comunală de acolo ca să intervină spre ajutor într-un proces comunal, i-a răspuns: „Dacă m-ați ales, v-am plătit, obligamente ca să vă mai și apăr n-am luat, cărați-vă!!"

Alt ablegat ales într-un municipiu curat românesc, a interpelat pe ministru îndată ce a intrat în dietă, de ce nu execută Uniunea Ardealului pe deplin? Iată cum apără pasivitatea autonomia Ardealului!

Municipiile și cercurile electorale românești, în care s-a manifestat mai pregnant politica cea dușmănoasă statului a pasivității absolute, precum a fost Năsăudul, Hațegul etc. s-au șters de pe fața pământului, încorporându-se cu altele, ca să nu poată deveni periculoase.

În contra tendințelor idealistice ce s-au arătat a fi periculoase statului, acesta s-a simțit îndreptățit a lua măsuri spre totala nimicire a lor.

Legile comunale, municipale, electorale, criminale, civile și urbariale etc., aduse în dieta Ungariei în absența ablegaților români și în hărțagul pasiviștilor de bună seamă n-au putut ieși în favorul românilor, ci și acele favoruri, ce le admiteau legile de mai înainte — de limbă și naționalitate, de biserică și școală — s-au delăturat succesiv. La denumirile de oficiali publici și judecători se întrebuința sita cea deasă, ca să nu scape din vedere vreun așa numit inamic al statului — și de aceea inteligența noastră e silită a emigra cu ridicata peste graniță, ca dincolo vărsându-și veninul asupra ungurilor, să-i facă pe aceștia răspunzători și de păcatele ce le-au comis ei înșiși prin politica cea oarbă a pasivității.

Și măsurile statului în contra agitațiunilor celor periculoase — cum susține el — pentru el și nefolositoare pentru noi — nu și-au luat sfârșitul — ci statul organizat, fiind acum întărit — din talpă până în creștet prin o miliție proprie și sprijinit fiind prin legătura cu armata comună a imperiului — socotește de a fi venit timpul, de a nimici cu totul orice aspirațiune a naționalităților, declarându-se pe față statul de a fi curat maghiar, ca Franța franceză, ca Rusia rusească etc.

Iacă unde duse jucăria cea copilărească de la Miercurea pe națiunea română din Ungaria.

Între astfel de împrejurări — bărbații români — care nu umblau după falsa popularitate prin vorbe mari cu prețul distrugerii totale a națiunii sale, mai bine se expun pericolului de a fi atacați chiar de consângenii săi, imediat după conferința de la Miercurea — văzând unde duce pasivitatea absolută — s-au socotit la măsuri de-a îndrepta răul.

CAP. V. *Reacțiunea în contra pasivității*

După ce comitetul central al „partidei" (sau grupului) pasivistice de la Miercurea — disolvată fiind prin guvern — a răposat de odată cu nașterea sa, mai mulți bărbați din Sibiu, întrunindu-se la 20 septembrie 1871 într-o conferință, au ales un comitet ad-hoc de 7 bărbați, care s-a adresat în scris către inteligența română din deosebitele cercuri electorale, spre a-și da părerea în privința în-

dreptării lucrului. Din 24 răspunsuri sosite[46], 23 au fost pentru părăsirea pasivității și pentru intrarea într-o politică activă.

Luându-se aceste răspunsuri la desbatere în comitetul ad-hoc, la întrebarea sulevată dacă acțiunea națională e de-a fi condusă de comitetul național al Congresului din 1863 — sau de comitetul Conferinței din Miercurea, împărțindu-se părerile și neputându-se uni în vreo hotărâre pozitivă, comitetul ad-hoc se dizolvă pe sine fără de rezultat, iar acțiunea ulterioară se înnămoli din nou în noroiul intrigelor, ce le înscenară autorii pasivității, ca să nu se poată zice că pasiviștii au făcut — așa de grabă — fiasco!

Jurnalele pasivistice și de almintrelea cătrănite prin incidentul înfrățirii brașovenilor români cu ungurii de acolo — cu Diamandy Manole în frunte, triumfară din nou pe contul națiunei.

Apropiindu-se încheierea dietei pe trei ani de la 1869 până la 1872 și prin urmare escrierea de alegeri noi, la inițiativa mai multor cluburi locale ale cercurilor electorale și cu deosebire a clubului electoral din Brașov, cu bătrânul Bran de Lemeny ca președinte, și cu advocatul Iosif Pușcariu ca notariu, din Făgăraș etc., s-a convocat o conferință generală la Sibiu pe 5 mai 1872, la care au participat reprezentanți din toate cercurile electorale și care a conchis următoarele hotărâri:

1) Adunarea se declară pentru activitate pe terenul politic, prin urmare și pentru participarea la alegerile deputaților dietali.

2) Adunarea instituie un comitet pentru realisarea acestei declarațiuni, pe care o va împărtăși cluburilor electorale.

3) Ținuta politică mai departe și precisarea postulatelor românilor le concrede proximului congres național, convocând prin ambii mitropoliți.

Programa aceasta pentru activitate se primi de toți membrii ei — afară de patru inși (: comme chez nous — la Miercurea:), adecă matadorii pasivității, care au părăsit conferința.

Comitetul național din 1861—1863 se reîntregi din următorii membri: Popea, Dunca, Russu, Stejar, Dr. Borcia, Preda, Boiu, Dr. Păcurariu, Poparadu, Tulbasiu, Bran de Lemeny, Dr. Petcu, Codru-Drăgușianu, A. Bohățiel, D. Nemeșiu, Dr. Rațiu, Barbu, Străvoiu și Borlea.

Protocolul Conferinței se împărtăși ambilor mitropoliți, de-a convoca Congresul național spre fixarea postulatelor naționale și aceștia se declarară gata a primi această misiune.

În 17 mai 1872 Comitetul central esmite un apel către alegători să participe la alegerile dietale și cluburile electorale din țară răspunseră, că aderă la programa acestei conferințe.

Tot pe timpul acela, încă în 8 Mai, se ținu și Conferința alegătorilor romani ungureni la Arad, unde între alte multe puncte ale programei lor, ce repetau și suplineau punctele programei timisorene din 1869 cu combaterea dualismului etc., se hotărî în punctul 3 și aceea, că aștepta ca ardelenii, dacă aleg (: și ei vedeau că treaba se pornise într-acolo:) să aleagă deputați pronunțați pentru partida națională română (: ca când nu toți românii ar fi români naționali. Se vede că ei pretindeau a fi de aceia, care voiau să combată dualismul, să supună Ungaria iară la centralismul nemțesc, sau la un federalism elvețian:).

După toate aceste pregătiri, lumea se aștepta, că causa română a apucat pe o cale mai bună, pe calea îndreptării, pe calea practică. Cum că aceste acțiuni ale Comitetului Central pentru activitate au făcut impresiune și asupra regimului, se vede și din următoarele: Pe atunci încă era în putere Deak, carele conducea partida dominantă în dietă. El, carele împăcă dinastia cu Ungaria și regulă referințele statului ungar, nu numai față de Imperiul austriac, dară și față de Croația, voind a continua opera împăcăciunilor și cu naționalitățile interne și cu deosebire cu românii, după ce luă notiță de acțiunile românilor ardeleni, conduse de Comitetul activiștilor, provocă pe ministrul președinte Lonyai să intre în atingere și pertractare cu bărbații români de influență. Cu cine? În privința asta se adresă Lonyai cătăre Hosszu, carele îi era mai de aproape cunoscut ca român, cu întrebarea: că cu cine să înceapă a intra în pertractări confidențiale. Hosszu — după cum îmi împărtăși și mie — i-a răspuns ministrului, că cu activiștii, care nu combat baza statului, ci pretind numai drepturi

[46] După alte informații, au sosit doar 21 răspunsuri!

naționale și de limbă, de biserică și de școadă și cu deosebire îndreptarea legii electorale lesne de împăcat îndată ce regimul va lua aceste cestiuni de bază a pertractărilor. Dară mai greu va fi de-a împăca treaba cu pasiviștii, care stau pe un teren a combate dualismul, uniunea Ardealului etc., și de aceea e de lipsă, ca să câștige mai întâi pe aceștia și el crede, că-i va putea câștiga cu atât mai vârtos, cu cât ei au și ambițiunea de a trece de conducători ai națiunei — și cu jertfa aceea, de a recunoaște regimul acesta — ei nu vor rămâne cu concesiunile în urma activiștilor. Hosszu recomandă ministrului președinte de a chema pe Barițiu, Măcelariu și Dr. Rațiu la mitropolitul Vancea în Blaj, unde dacă-i va câștiga pe aceștia, să cheme și din partea mitropolitului Șaguna vreo doi-trei activiști.

Hosszu nu întârzie de-a le face acestea cunoscut mitropolitului Vancea, precum și celor trei pasiviști, lui Barițiu, Măcelariu și Dr. Rațiu. Acești trei matadori ai pasivității și antagoniști ai lui Șaguna, carele se considera de capul activiștilor, văzând că regimul nu consideră pe aceștia, ci pune pond de-a intra în pertractări cu capii pasiviștilor (: și deși Vancea nu era pasivist, totuși capul uniților:) și nu cu Șaguna, mitropolitul ortodocșilor, ci cu mitropolitul uniților — și nu la Sibiu, ci la Blaj, crezură că regimul ar fi strâmtorat mai mult prin ținuta pasivă a românilor, decât prin conduita înscenată prin Comitetul activiștilor de la Sibiu, și de aceea acțiunea lui Lonyai le era binevenită de a se reabilita înaintea națiunei și a discredita din nou politica activității. De aceea ei, ca contrademonstrațiune față de conferința activiștilor de la Sibiu — convocară o conferință nouă pe 27 iunie 1872, la care după parola dată să se înfățișeze cei mai pronunțați pasiviști.

Aci, naturalmente, se hotărî din nou pasivitatea și cele două concluse opuse, cel de la Sibiu, pentru activitate, și cel de la Alba Iulia, pentru pasivitate — confundară națiunea tocmai în timpul alegerilor, — de aceea unii se țineau de activitate, alții de pasivitate; urmarea fu, că se aleseră numai doi deputați români — Petru Nemeș la Cojocna și Ilie Măcelariu la Hațeg — unul intră în dietă, celălalt nu, confusiunea în națiune era cu atât mai pregnantă, cu cât că la pasivitate e destul dacă absentară numai o parte din alegători, ca să cadă candidatul român, pre când la activitate se recere concursul tuturor — că de multe ori decide numai un vot, care dacă lipsește, ai căzut.

După ce pasivitatea la Miercurea se hotărî numai pe un timp și acesta se măsură numai pe periodul de trei (acum cinci) ani și după ce Conferința din Sibiu cu concursul tuturor cluburilor din cercurile electorale — hotărî activitate pentru următorii trei ani — întrebăm cine a spart solidaritatea națională?

Cei patru matadori ai pasivității absolute, care au părăsit conferința de la Sibiu și au înscenat în contra ei pe cea de la Alba Iulia, n-au urmat exemplul celor patru activiști pronunțați din conferința de la Miercurea, care, văzând unde e aplecată majoritatea, s-au retras de pe câmpul activităților și a lăsat pe pasiviști în pace să-și joace mendrele cum vor ști ca să nu apară națiunea nesolidară din cauza activiștilor.

Matadorii pasiviștilor din Alba Iulia, știind că-i așteaptă plăcintele lui Lonyai, după ce și-au cârpit straiele pasivității — în care să le bage — au pornit la Blaj ca să dicteze condițiunile de pace lui Lonyai — și ca să nu apară, că vor să înconjure pe sibieni, i-au invitat și pe aceștia, ca să trimită vreun bărbat de încredere — însă acele invitări — din întâmplare sau din calcul anume, au sosit acolo prea târziu, după ce s-a încheiat târgul.

Pasiviștii însă la acest târg și-au făcut socoteala fără birtaș.

Cum au înțeles ungurii ardeleni, că conferința română din Alba Iulia a hotărât din nou abținerea totală de la alegeri, au înrăurit asupra guvernului — ca să nu mai intre cu românii ardeleni în nici o pertractare, ci să-i lase în pasivitatea lor. Ungurii ardeleni de nimica nu se temeau mai tare, decât că românii vor intra în acțiune și vor reocupa iară cercurile electorale ce le pierduse, apoi intrând în dietă, aci vor reclama asupra abuzurilor celor multe ce se comit fără nici o jenare, vor pretinde drepturi naționale, vor ocupa posturi etc., etc., — și prin urmare vor elupta o poziție de factori politici, cu cari vor trebui să conteze.

Lonyai terorizat acum de partida sa — trebui să retireze, lăsând vorbă celor adunați la Blaj să-și formuleze postulatele și să i le trimită în scris, iară ce se atinge de Congresul național ce-l ceruse românii, cestiunea aceasta o amână până după alegeri.

Comitetul activiștilor din Sibiu pregătise încă din bună vreme pentru acest congres un elaborat de gravamine și postulate — ieșit din pana mea și-l dete publicității, atât în Tel. rom. — după care-l reproduse Gaz. Trans. cât și în broșură separată sub titlul „Causa română la 1872".

Ca incident curios intercalez aci următoarea episodă caracteristică timpului:

Mă aflam pe atunci în calitate de jude la Curia regească din Pesta sub președinția baronului Pop ca președinte de senat, și în astă legătură îi cercetam uneori casa și el pe a mea. El, carele era spiritul conducător invizibil al pasiviștilor și scria anonim articoli de fond pentru pasivitate și în contra activiștilor : vezi articlii subsemnați cu +/, era totodată și cel mai mare contrar al Tel. rom. pe care și-l abandonase din casa sa și pe carele redactorul *Federațiunei* îl și numea mocirla mefitică a ortodoxismului celui puturos.

Într-o zi fiind la Baronul Pop el îmi arată Gaz. Tr. în care era reprodus tratatul meu „Causa română", anonim și zise:

Vezi! așa să scrie Telegr. rom. al vostru, cum scrie aci Gaz. Tr.

Eu îi răspund: așa a scris deja Tel. rom. al nostru mai înainte de Gaz. Tr. a voastră, care numai o reproduce de acolo, vezi nota de desubt „după Telegr. Rom.".

Văzând el această notă, pe care până atunci nu o observase, mă întrebă:

Apoi ce diferență mai există între Gazeta Tr. și Teregr. rom.

Aceea-i, răspunseiu — că Excellența Ta citești numai Gaz. Tr., pe când eu citesc pe amândouă.

Destul că oamenii de încredere ai lui Lonyai — adunați la Blaj, folosindu-se de operatul „Causa română" al activiștilor, extrag din el punctuațiunile gravaminelor și a postulatelor — fără adaus sau știrbire — și le înaintează prin mitropolitul la Lonyai, iar în Memorialul lor de la 1884[47] le motivează din vorbă în vorbă începând chiar de la Tuhutum până în prezent.

Și totuși „Causa română la 1872" după părerea pasiviștilor a fost o trădare națională, pe când Memorialul lor un lucru cinstit!

După ce matadorii pasivității cu înconjurarea activiștilor prezentară operatul lor despre gravaminele și postulatele naționale lui Lonyai, se întorc fiecare acasă — re bene gesta, țin secretul cel mai adânc despre cele ce au isprăvit, se învelesc în oraculismul cel mai misterios, șoptesc încoace și încolo, psst! tăceți, nu vă mai mișcați, nu mai faceți nimica, ci așteptați! Lucru mare!

Lumea așteaptă azi, așteaptă mâine. Nimic și iar nimic!

Ce naiba? întrebau activiștii de la Sibiu? Oare ce să fie?

Și ce li se răspunde: psst, tăceți! Congresul nu-l ținem până nu ne dă Lonyai plăcintele gata!

Plăcintele însă nu se mai găteau, bucătarul Lonyai împerecheat cu partida sa demisionează (înaintând după aceea ca ministru al trebilor comune în Viena), Memorandul de la Blaj ajunge în coșul maculaturilor și pasiviștii și astăzi după mai bine de două decenii tot așteaptă resolvirea lor.

Mi-aduc aminte de o fată frumoasă din Făgăraș, care intrând în relațiuni intime cu un boier (: Filipescu:) refugiat în anii 1848/9, promițându-i că o va lua de nevastă, boierul, după ce trecură causele refugierii — se întoarse la ale sale — promițându-i fetei, că la Crăciun vine să o ducă. De atunci, fata, devenind smintită, până în ziua de azi așteaptă să vină boierul. Când vine boierul dragă? dacă o întreabă cineva răspunde: La Crăciun! Insă Crăciunul ei, nici al pasiviștilor nu mai sosește!

Și nici nu mai putea sosi, pentru că și pasiviștii, ca și Anica de la Făgăraș, s-au greșit!

Au greșit pasiviștii amar, pentru că ei, invitați fiind de Lonyai la pertractări, nu trebuia să-și fi ars călcâiele în urma lor.

Nu trebuia mai întâi să altereze conclusul activiștilor de la Sibiu pentru activitate, ca să nu apară națiunea sfâșiată în două partide, ci cei trei bărbați de încredere de la Blaj, Barițiu, Măcelariu și Dr. Rațiu, folosindu-se de conclusul de la Sibiu, să se fi designat și ales ei deputați la dietă, unde să dea valoare

[47] Este vorba, desigur, de *Memorialul* redactat și publicat de Barițiu în anul 1882, din însărcinarea Conferinței Naționale de la Sibiu din mai 1881.

elaboratului despre gravaminele naționale, în atingere imediată nu numai cu miniștri, dară și cu ceilalți bărbați de influență a tuturor partidelor. Așa se fac împăciuirile și legile. Ele se pregătesc mai întâi în cercuri mai înguste, confidențiale, apoi în cluburi, iară când ajunge treaba în dietă, lucrul trebuie să fie gata. Apoi precum Lonyai s-a adresat către matadorii români cei mai oponenți, așa și ei trebuiau să aibă atâta prevedere, că cauza trebuie câștigată cu deosebire la cei mai oponenți unguri din dietă, cu aceștia trebuiau să intre în atingere, în pipăire și prevedere, în capacitare, în căutare de modus vivendi etc., până când și aceștia veneau la convingeri, că nici pasiviștii nu sunt mâncători de oameni. Ei în posițiunea lor de ablegați nu trebuiau să arunce pușca în tufe îndată ce observară că Lonyai cade. Putea Lonyai să cadă de o sută de ori și să vină o sută de alți președinți de minister, ei ca ablegați, trebuiau să stea ca stejarii, cu care orice ministeriu trebuia să conteze. Pasivitatea o puteau ei să o țină în rezervă, ca armă de amenințare: am intrat în Dietă numai condiționat, dacă ne putem înțelege, de nu iară ne ducem acasă — și iară ne punem pe pasivitate. Așa au făcut ungurii, așa cehii, așa nemții etc.

Ei, dar pasiviștilor noștri nu le place a intra în foc, ei se îndestulesc dacă dau un foc de departe, să zică lumea, Na, au pușcat! Nimerit-au ceva? Nu e treaba lor. Ei sunt oamenii istoriei, ei au făcut petițiunea celor 1493, ei Memorialul din Blaj, ei Memorandul din 1881 și din 1890[48] etc., etc. Halal de ei. Istoria va vorbi de acestea ca și de petițiunea din 1791 și 1842 etc. Cu ce resultat, asta se ține de istorie. Apoi ei fac istoria, ei o descriu. Vor avea ei de grijă, de a-și imputa tot ce e bun lor, iară ce e rău altora.

Între astfel de împrejurări, comitetul național al activiștilor din Sibiu, văzând sciziunea în națiune creată la Alba Iulia și văzând cum pasiviștii, ascunși sub vălul oraculos al Pythiei împiedică orice acțiune solidară, în 27 octombrie 1872 dă o declarațiune către publicul român, subscrisă de cel mai veteran bărbat al națiunei, Paul Dunca, ca președinte și Dr. Il. Pușcariu ca notar, în care descoperind toate intreprinderile pasiviștilor, ce au intervenit și împiedecă ulterioara lucrare pentru ținerea Congresului, lasă toată responsabilitatea ulterioară pe adversarii principiilor activității.

NICOLAE JOSAN

UN INTÉRESSANT DOCUMENT DU MOUVEMENT NATIONAL DES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE, „LA CAUSE ROUMAINE DE 1872"

(Résumé)

Fait bien connu et démontré par les historiens, le pacte autrichien-hongrois de 1867 a marqué l'inauguration d'une étape d'oppression nationale plus grave pour les Roumains de la Transylvanie.

Dans le contexte de ses préparatifs, en 1865—1867, dans leur mouvement national ont été inaugurés les courents d'activisme et passivisme politique, qui en réalité suivaient, par des moyens spécifiques, l'émancipation nationale des Roumains sujets de la couronne d'Hongrie, c'est-à-dire, le même but.

Dans le cadre de la lutte nationale des Roumains, une place d'une importance considérable a été constituée par les mouvements de l'année 1872.

Envisageant de mieux présenter cette importante année politique des Roumains, pendant laquelle la dispute entre l'activisme et le passivisme a connu une ampleur particulière, l'auteur présente en détail, pour la première fois, le document politique „La cause roumaine de 1872", élaboré par Ioan Pușcariu au

[48] Pușcariu, care și-a scris însemnările istorico-memorialistice pe la 1930, se referă aici, desigur, la marele *Memorand* din 1892!

nom des activistes roumains de la Transylvanie. Pour avoir une image comparative, l'auteur présente aussi „Le Mémorandum de Blaj", avec les propositions passivistes avancées au premier ministre hongrois, Melchior Lónyay, pendant l'été de 1872.

Pour compléter aussi les informations sur le sujet abordé, l'auteur reproduit dans l'annexe un autre materiel documentaire inédit, c'est-à-dire une partie du manuscrit de Ioan Pușcariu, entitulé „La passivité politique des Roumains et ses conséquences", conservé en original dans les collections du Musée National de l'Union d'Alba Iulia.

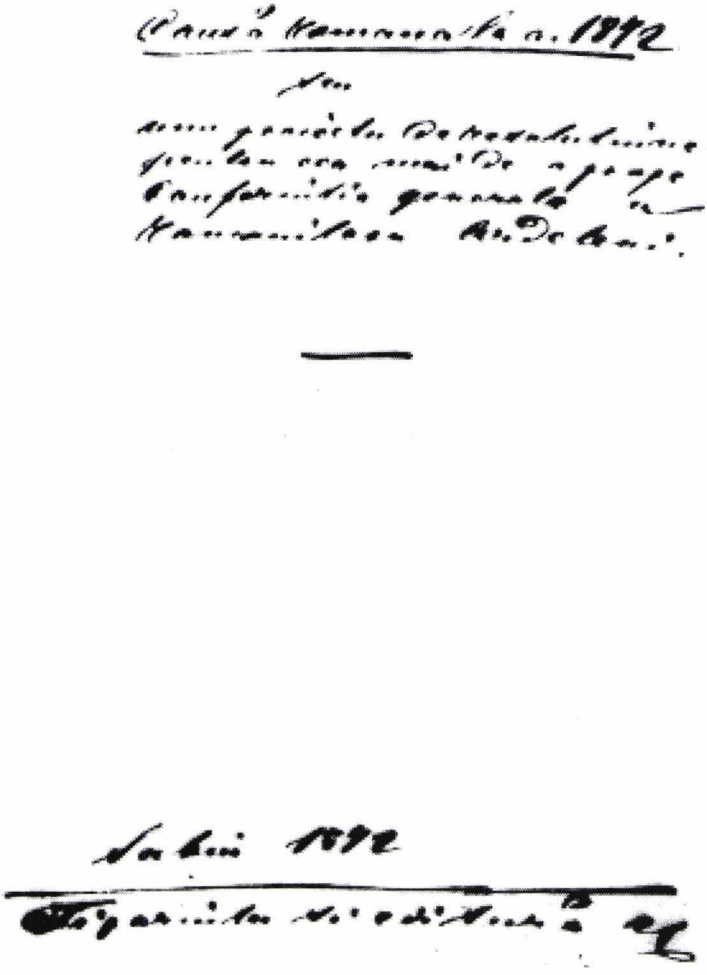

Fig. 1. Pagina de titlu a manuscrisului „Cauza română la 1872" aflat în original la Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

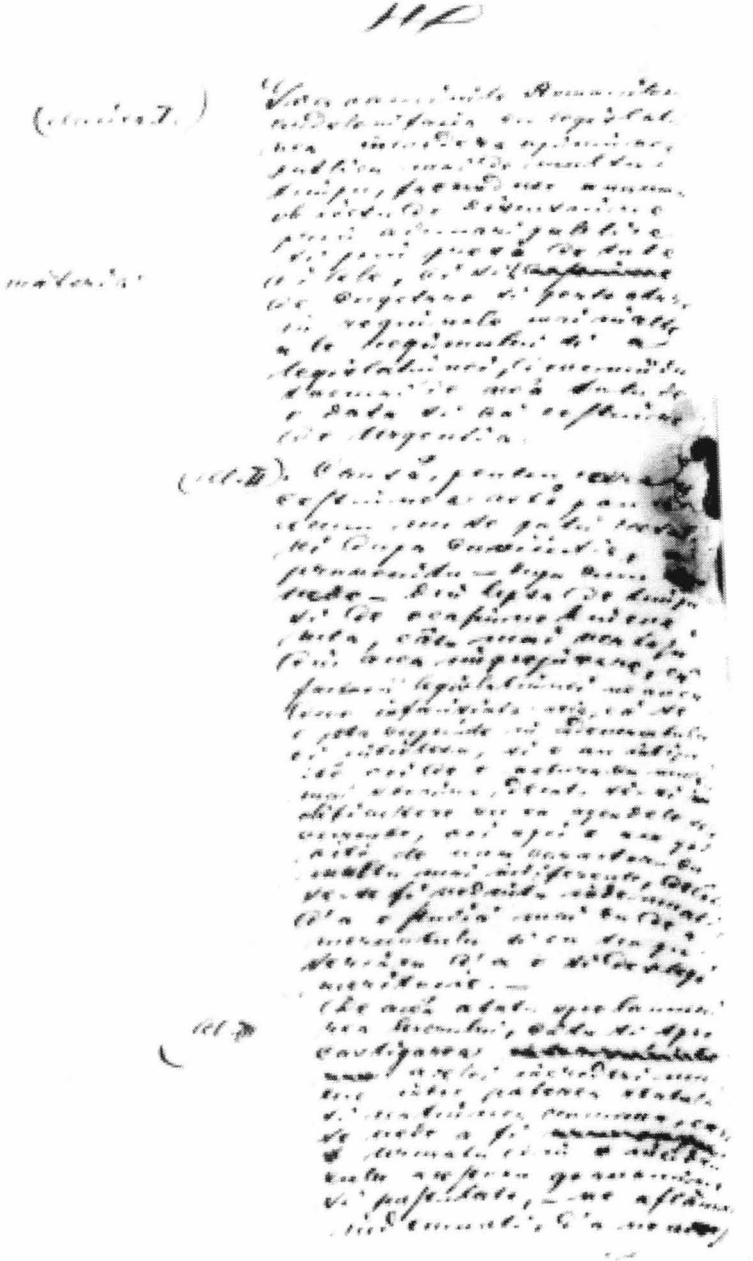

Fig. 2. O pagină a manuscrisului „Cauza română la 1872".

3c 7663

CAUS'A ROMANA LA 1872

NU SE IMPRUMUTĂ ACASĂ

c á

espunere de principie, date publicului românu spre a le folosí sî a se orientá la statorirea unei programe natiunali,

d e

[illegible]

Comitetului conferintiei natiunale Sabiane din 5—6 Maiu 1872.

[illegible]

52 C 30

Sabiiu,
Tipografi'a archidiecesana.

Fig. 3. Broșura „Cauza română la 1872". Coperta.

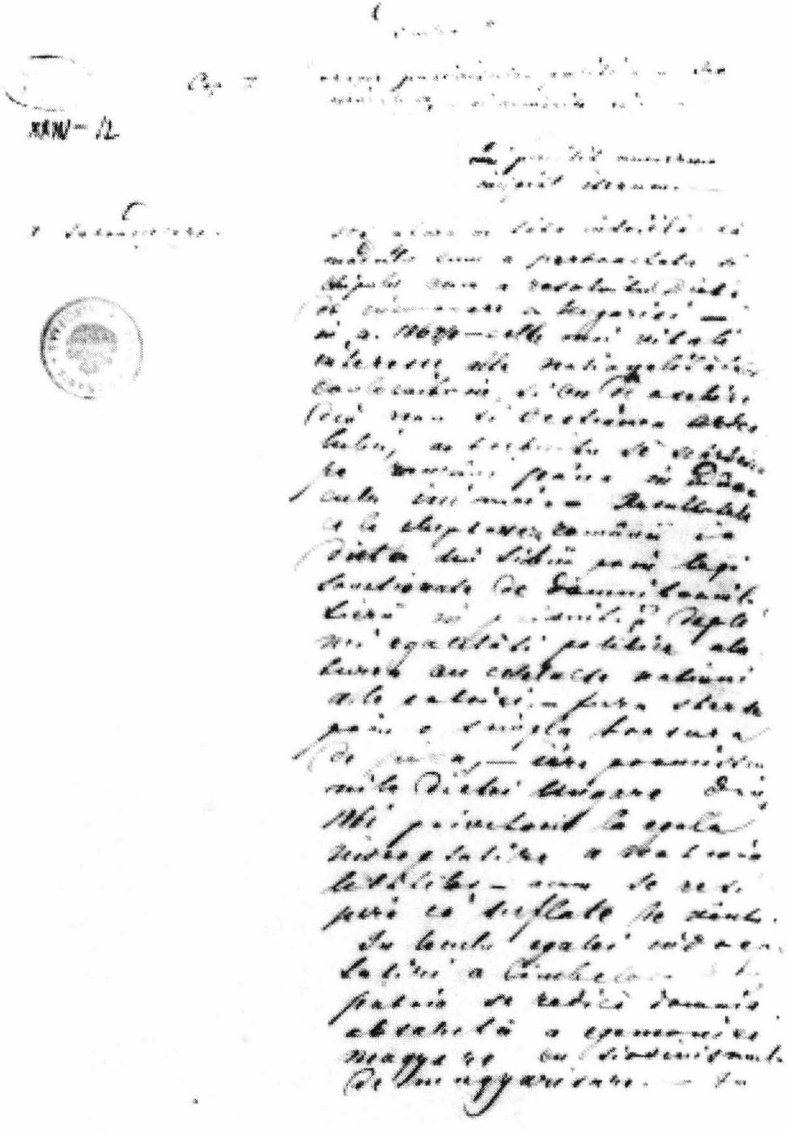

Fig. 4. Pagina de titlu a manuscrisului „Pasivitatea politică a românilor și urmările ei", de Ioan Pușcariu.

Fig. 5. O pagină a manuscrisului „Pasivitatea politică a românilor și urmările ei".

CONGRESELE STUDENȚEȘTI — FORURI DE EXPRIMARE A SOLIDARITĂȚII ȘI UNITĂȚII NAȚIONALE

Legăturile ce s-au stabilit între asociațiile tineretului studios de o parte și de alta a Carpaților au îmbrățișat o serie de forme, de la simple anunțuri de constituire, schimburi de publicații, ajutor dat societăților din Austro-Ungaria în răspândirea publicațiilor lor[1], participarea la unele evenimente din viața societății (exprimată de obicei prin scrisori și telegrame) și până la atitudinea de protest față de unele măsuri luate de către autorități (în special în timpul procesului memorandist) și de solidaritate în cadrul unor acțiuni cu caracter național.

Aceste legături s-au manifestat mai pregnant începând din anul 1880 când s-a înființat „Asociația generală a studenților universitari din România" devenită în 1897 „Asociația generală a studenților din România", precum și alte societăți create pe facultăți, fie la București, fie la Iași[2].

Expresie elocventă a realizării încercărilor de apropiere între societățile studențești din monarhie și asociațiile studențești din România, au fost congresele. Congresele reprezentau, după mărturia unui membru al unei societăți studențești, pentru îndrumarea activității studențești, „forul suprem care are chemarea să judece și să primească mărturisirea studenților români de pretutindeni, încurajând munca folositoare și indicând căile adevărate a celor care dibuesc încă"[3]. Începutul acestor acțiuni coincide cu sărbătorirea la Putna, în 1871, a memoriei lui Ștefan cel Mare. Ideea convocării unui congres a tuturor studenților români se pare că a fost mai veche. Unii i-o atribuie lui M. Eminescu[4], dar ea a fost pusă în discuție între studenții de la Viena încă din 1868, locul destinat congresului fiind Sinaia. Ea a reînviat cu prilejul serbării de la Putna și M. Eminescu a fost unul dintre susținătorii ideii congresului.

În seara zilei de 16/28 august 1871, când oaspeții părăseau Putna, vreo 35 studenți s-au întrunit în primul congres studențesc român.

Proiectul de program întocmit de Comitetul Central de la Viena punea în dezbatere cinci probleme: 1) prin ce s-ar putea dezvolta omogen întreaga junime academică română; 2) prin ce ar putea contribui gene-

---

[1] Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga", Cluj-Napoca, fond „Petru Maior", Procese verbale ale Comisiei supraveghetoare, 1880—1890, P.v., 5 martie 1889 (de ex. la desfacerea și răspândirea „Istoriei lui Petru Maior" contribuie asociația „Tinerimea Română" și Liga Culturală).

[2] Fl. Preda, *Poziția studenților din România față de mișcarea națională a românilor transilvăneni, 1885—1894*, în *Analele Universității*, București, 30, 1963, p. 99—113; C. N. Velichi, *Dezvoltarea Universității din București de la înființarea ei și până la primul război mondial, 1864—1918*, în *Studii*, 6/1964, p. 1211.

[3] *Românul*, nr. 192, 1/14 septembrie 1912, p. 4.

[4] I. Slavici, *Serbările de la Putna*, în *Convorbiri Literare*, nr. 10, 1903, p. 124.

rația prezentă la generalizarea culturii; 3) în ce direcție să purceadă junimea română spre a putea crea condițiunile unei dezvoltări sigure și permanente; 4) care ram al dezvoltării trebuie să atragă mai cu deosebire atențiunea junimii; 5) când și unde să fie viitorul congres[5].

La aceste probleme cei din Viena aveau pregătite răspunsurile[6]: la primul și al doilea punct, părerea lor era că cel mai bun mijloc îl constituie organizarea în societăți academice și editarea unui organ literar-științific la care să colaboreze cu toții; la cea de a treia întrebare, răspunsul era „combaterea cosmopolitismului prin naționalism". Acest lucru se putea realiza prin studierea datinilor și obiceiurilor poporului român în genere, prin însușirea cugetării originale românești de la popor „în loc de a cugeta după calapod străin"; referitor la ramura spre care trebuie să-și concentreze atenția junimea, aceasta era cea economică, tinerilor revenindu-le sarcina de a ține prelegeri publice, de a încuraja dezvoltarea industriei, meseriilor etc.; viitorul loc de întrunire al congresului propuneau să fie în Transilvania, la 19 august 1874, pe câmpia Turzii, în locul unde a fost ucis Mihai Viteazul și unde urma să se ridice o capelă și să se țină o serbare comemorativă.

La congres au participat din București: Gh. Dem-Teodorescu, I. A. Brătescu și Grigore Tocilescu; din Viena: Ion Slavici, M. Eminescu, Gribovschi, Pamfil Dan, Vasile Moraru, Sterie Giurcu, Ilie Luță; din Iași: Ressu, Irimescu și Maroneanu, iar din Berlin: A. D. Xenopol[7]. Discuțiile au fost lungi și furtunoase continuând și a doua zi. Nu s-a luat însă nici o hotărâre practică. Problemele dezbătute au relevat ideile politice ale „României June" imprimate de reprezentanții săi în frunte cu I. Slavici și M. Eminescu și care au urmărit să precizeze rolul tineretului în făurirea idealului național. Cu ocazia congresului s-au remarcat două tendințe privitoare la calea ce trebuia urmărită de tinerime: cei de la Viena țineau realizarea unității culturale a românilor, înțelegând prin ea și unitatea politică, pe când cei din România erau pentru uniunea politică înaintea celei culturale[8].

Ideea congreselor tuturor studenților români a rămas uitată vreme îndelungată. În schimb, în România, odată cu înființarea Asociației Generale a Studenților s-au organizat congrese periodic[9], la multe din ele fiind invitați și studenți din monarhie. Astfel, la invitația Asociației Generale a Studenților din România, de a participa la Congresul de la Pitești, din septembrie 1881, 16 studenți din Sibiu au hotărât să meargă, dar au fost împiedicați de autorități. În salutul trimis Congresului ei precizează: „Siliți fiind a ne supune forței majore, considerați-ne pe toți în mijlocul vostru. Trăiască tinerimea română și întreprinderile nobile național-culturale"[10]. Au participat la lucrări 3 delegați din Bucovina și unul din Transilvania[11].

---

[5] I. Grămadă, *Congresele studențești din 1871 și 1909*, în *Românul*, nr. 137, 22 iunie/15 iul., 1912, p. 1.

[6] Idem, *op. cit.*, p. 2.

[7] *Ibidem.*

[8] Gh. Moisescu, *Centenarul Societății Academice Literare „România Jună" din Viena*, 1871—1977, Viena, 1971, p. 121—122.

[9] N. Velichi, *l.c.*

[10] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 103, 11/23 septembrie 1881, p. 4.

[11] *Idem.*

Printre scopurile urmărite de către Asociația Generală a Studenților români a fost și acela de a întreține strânse legături cu studenții români din afara hotarelor României și de a-și manifesta solidaritatea cu ei în problemele de politică națională. Studenții români din Austro-Ungaria au venit în întâmpinarea acestei dorințe, folosind orice prilej de contact și acțiune.

Un raport al oficialităților maghiare sublinia în 1881 că „între studenții români se observă de la o vreme încoace străduința de a cocheta cu România. ... Acum domnește în sânul tinerilor studioși — spune mai departe raportul — ideea unei alipiri la România. Se crede că sămânța acestei concepții a fost răspândită de studenții din România sau de acei studenți români austrieci (din Austro-Ungaria — n.n.) care primesc burse de la guvernul român"[12].

Nu avem date privind participarea studenților din monarhie la congresul din anul următor de la Bacău și nici la cel de la Turnu-Severin din anul 1883, dar la cel din 1884 de la Galați a fost prezentă o delegație a „României June"[13]. Problemele transilvănene și solidaritatea cu românii de peste munți au fost la ordinea zilei, studenții C. Bacalbașa și Em. A. Frunzescu pledând pentru realizarea „Daciei Viitoare"[14]. Congresul de la Brăila din 1885 a lansat un viguros protest împotriva expulzării membrilor societății „Carpați" și împotriva politicii guvernului maghiar față de românii transilvăneni[15]. Solidaritatea studenților din România față de românii din Transilvania s-a manifestat la congresul din 1889 de la Piatra Neamț și în 1890 la Botoșani unde s-a inaugurat și primul monument al lui M. Eminescu[16].

O participare mai mare a fost remarcată în anul 1892 la congresul de la Roman, care a întrunit peste 300 de participanți. Semnificativă este rugămintea adresată Ligii Culturale de către studentul Constantin I. Ionescu de a facilita financiar participarea a 20 studenți din Austro-Ungaria arătând că lucrările congresului sunt „o ocazie potrivită de a aduce în legătură mai deaproape pe studenții universitari români de la facultățile austro-ungare cu cei de aici (România n.n.). Liga a aprobat o sumă pentru 10 studenți[17]. Delegația studenților români de la Viena, Graz, Budapesta și Cluj, condusă de Pompiliu Dan, student la Viena a fost primită cu multă căldură la Ploiești, București și apoi la Roman. Din delegație mai făceau parte: George Moroianu, Romul Pop, Anton Pușcariu, George Proca, Romul Daloș, Aurel Munteanu, Mircea Petrescu, Ion Popovici Bănățeanul[18].

Cel de al 13-lea congres studențesc și-a început lucrările în 6 septembrie 1892 și a dezbătut cu precădere problema națională, luând un

---

[12] Arhivele Naționale Cluj-Napoca (mențiune Arh. Naț. Cluj), fond Ministerul de Interne regal maghiar, nr. 918/1881, f.n., Brașov, 5 oct. 1881.

[13] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 147, 18/30 august 1884, p. 2; *Românul*, nr. 137, 22 iun./15 iul. 1912, p. 3.

[14] V. Netea, *Les etudiantes roumaines et l'unité nationale (1872—1916)*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 4/1976, p. 704.

[15] Idem, *op. cit.*, p. 705.

[16] *Familia*, nr. 37, 16/28 septembrie 1890, p. 443.

[17] B.A.R., fond Liga Culturală, A. 1285, vol. C, nr. 333.

[18] *Tribuna*, nr. 205, 13/25 septembrie 1892, p. 818.

caracter protestatar „împotriva ilegalităților săvârșite peste munți"[19]. Salutul delegației ardelene a fost adresat participanților de către Pompiliu Dan. Vorbirea sa plină de însuflețire s-a încheiat cu cutezătoarea urare „Trăiască România Mare independentă"[20].

În a doua zi a congresului a fost organizată o excursie la mormântul lui Vasile Alecsandri, la Mircești. Acolo, printre alți vorbitori, Ion Popovici Bănățeanul a evocat figura marelui poet[21]. În timpul lucrărilor s-a trimis o telegramă de felicitare și îmbărbătare lui Vasile Lucaciu și s-a dezbătut problema înființării unei asociații generale a studenților de pretutindeni, care însă nu s-a putut finaliza[22].

Problema națională a constituit unul din subiectele înscrise în ordinea de zi a congresului de la Buzău din 17—20 septembrie 1893. Și-au anunțat participarea 50 de studenți din Viena, Graz, Budapesta, Cernăuți, Cluj[23]. La congres s-au dezbătut problemele atât de actuale ale mișcării memorandiste și a fost redactat un protest față de politica guvernului maghiar, exprimându-se adeziunea față de lupta românilor ardeleni, față de mișcarea studenților din monarhie[24]. A fost reluată ideea unei asociații comune a tuturor studenților, finalizându-se prin constituirea „Asociației Generale a studenților români din țară și peste hotare" care avea drept scop întărirea legăturilor între tinerimea universitară din patrie și străinătate[24]. Dintre participanții ardeleni, presa vremii cosemnează pe Al. Vaida Voevod și Pompiliu Dan. Tot aici, studenților transilvăneni le-a fost înmânat steagul galben, steag adus în România de către participanții la consfătuirea de la Predeal[25].

Mișcarea memorandistă a constituit pentru tinerimea universitară prilejul de a se organiza și mai ales de a acționa împreună în lupta națională. „Această legătură ce s-a inaugurat între tinerii din diferite locuri — spunea un contemporan al evenimentelor — este solidaritatea dintre toți tinerii români academici de la școalele superioare din patrie și din străinătate pentru o purcedere uniformă în cestiunea națională și și-a aflat o frumoasă expresiune cu ocaziunea procesului Memorandului din Cluj"[26]. Un asemenea moment de solidaritate l-a constituit congresul tuturor studenților români, ce a avut loc în toamna anului 1894 la Constanța, în 10—14 septembrie[27]. Printre organizatorii congresului s-au aflat studenți care au participat la Procesul de la Cluj și care constituiți în Comitet național studențesc au desfășurat o adevărată campanie pentru apărarea drepturilor românilor din Transilvania și împotriva procesului intentat conducătorilor memorandiști (Nicolae Brânzeu — pre-

---

[19] *Idem*, nr. 204, 12/24 septembrie 1892, p. 814.

[20] M. Bălțescu, *Contribuții privind lupta național-politică a lui Pompiliu Dan*, în *Cumidava*, II, 1968, p. 247.

[21] *Tribuna*, nr. 206, 16/28 septembrie 1892, p. 822.

[22] *Idem*.

[23] *Familia*, nr. 33, 15/27 august 1893, p. 394.

[24] *Familia* (1893), nr. 25, 20 iun./2 iul., p. 298; nr. 27, 4/16 iulie, p. 322; V. Netea, *op. cit.*, p. 693.

[25] *Idem* (1893), nr. 37, 12/24 septembrie, p. 444; nr. 38, 10 sept./1 oct. p. 456—457.

[26] S. Moldovan, *Tinerimea română, schiță istorică*, în *Dreptatea*, nr. 219, 7/19 octombrie 1894, p. 2—3.

[27] B.A.R., fond Liga Culturală, *l.c.*

ședintele Asociației generale a studenților din România, Corneliu Axente, I. Angelescu, C. Paulian, Constantin Ionescu, Al. Mușatescu, Mircea I. Petrescu)[26].

Au primit invitații de participare toate asociațiile studențești din Austro-Ungaria, precum și unele asociații de tineret din Sibiu, Blaj, Năsăud, Oradea. Invitația a provocat un viu interes în rândurile studenților după cum ne mărturisește în „Amintirile" sale Valer Moldovan, student la Budapesta. „Își poate închipui oricine — spunea memorialistul — ce entuziasm a produs în rândurile noastre această veste. Ni se deschidea perspectiva apropiată de a călca pe pământul făgăduinței, de a vedea orașul și locul unde s-a stins în exil Ovidiu. La întoarcere aveam să ne oprim și la București, capitala spre care se îndreptau nostalgiile noastre și de unde așteptam să răsară nu numai soarele culturii, ci și al libertății naționale"[29]. Desigur, nu era pentru prima dată când vor participa studenți transilvăneni la congresele din România (Roman, Buzău, Turnu-Severin), dar locul de desfășurare și, mai ales trecerea prin capitala țării constituia un eveniment.

Societatea „Petru Maior" din Budapesta s-a ocupat de organizarea participării ardelenilor, iar societatea „Junimea" din Cernăuți de cea a bucovinenilor. În pofida dispozițiilor autorităților de la Viena și Budapesta de a împiedica participarea studenților din monarhie, ea a fost numeroasă: peste 50 după unii memorialiști[30], după alții peste 70[31].

Dintre participanți amintim pe Elie Miron Cristea, Al. Vaida, Valer Moldovan, Florian Muntean, Aurel Vlad, Elie Dăianu, Aurel Pop, Victor Onișor. Lucrările s-au deschis în 10/23 septembrie în sala Cazinoului și s-au bucurat de o deosebită participare (peste 400)[32]. Președinte al congresului a fost ales Gh. I. Ștefănescu-Goangă, membru al Comitetului național al studenților. El a adresat cuvântul de salut participanților și în special oaspeților de peste munți. „Tinerimea — scria «Voința Națională» din București — a primit cu ovații pe studenții din țările subjugate"[33].

Trecând peste detaliile[34] desfășurării congresului ne vom opri la cea de a patra zi, care a fost cea mai încărcată și plină de semnificație fiind consacrată luptei naționale a românilor. Problema națională a fost abor-

---

[28] V. Netea, *op. cit.*, p. 708.

[29] V. Moldovan, *Amintiri*, în *Almanahul Societății Academice Petru Maior*, Cluj, 1929, p. 46.

[30] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 204, 18/30 septembrie 1894, p. 2 menționează 30 studenți ardeleni și 26 bucovineni; *Dreptatea*, nr. 201, 16/28 septembrie 1894, p. 3 dă 32 ardeleni și 27 bucovineni.

[31] *Tribuna*, nr. 192, 11/23 septembrie 1894, p. 766 menționează că ardelenii și bucovinenii sunt peste 80; V. Netea, în *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1946, p. 394 precizează numărul de 70.

[32] Sala era decorată cu trei drapele: unul tricolor al Ligii Culturale, unul galben primit de tineri la Congresul de la Buzău (sept. 1893), iar al treilea, drapelul albastru adus de la Conferința Națională din Sibiu (iulie 1893) și având inscripția „Pe voi vă urmăm" (*Dreptatea*, nr. 203, 18/30 septembrie 1894, p. 1).

[33] *Voința Națională* (București), 12/24 septembrie 1894; V. Netea, *op. cit.*, p. 466.

[34] În detaliu vezi, E. Glodariu, *Le Congrès de Constanța — moment de la solidarité de la jeunesse universitaire avec le monument memorandiste*, în *Transylvanian Review*, III, 4, 1994, p. 106—115.

dată cu o zi înainte și în expunerea studentului State Dragomir, cunoscut celor care au fost la procesul de la Cluj, intitulată „Datorința noastră" și care cuprindea punctele sale de vedere privind orientarea și datoria tinerimii în problema națională[35]. Revenind la „ședința națională" cum a fost descrisă în presa vremii cea de a patra zi a congresului, în alocuțiunea de deschidere, președintele a expus însemnătatea problemei abordate, prezentând apoi pe rând delegația studenților ardeleni și bucovineni, căreia i-a adresat apoi cuvinte de admirație și solidaritate în lupta dusă pentru apărarea ființei naționale. „Știam că voi fraților, a spus vorbitorul, care ați dat dovezi de iubire de neam și energie în lupta națională, știam că grea vă este lupta. Dar fiți convinși de dragostea noastră, nu uitați că, cu voi suntem întotdeauna și încurajați să duceți stindardul național cu glorie înainte, tot înainte!"[36].

I-au răspuns doi studenți: ardeleanul Elie Miron Cristea și bucovineanul E. Grigorcea. Elie Miron Cristea în numele studențimii din Ardeal și Banat și Ungaria a exprimat în înflăcărate cuvinte emoția și sentimentul de libertate trăit de toți, mai ales de cei care „au păsit pentru prima dată pe pământul sacru al României libere" unde „pot purta liberi și neconturbați la piept cocarda națională" (toți participanții purtau o cocardă tricoloră la butonieră)[37].

Dezvăluind situația națiunii române din Transilvania și denunțând regimul de persecuții la care era supusă, vorbitorul arăta că poporul român are în acele timpuri „mai mult ca oricând conștiința drepturilor și naționalității sale și este ferm decis a jertfi totul — chiar și viața pentru idealul său" deviza tuturor devenind „Totul pentru națiune".

Prezentând în continuare rolul și sarcinile tinerimii în lupta națională, Elie Cristea sublinia încă o dată importanța lor: „Noi tinerimea — spunea vorbitorul — cari azi-mâine va trebui să luăm cârma în mână, avem ferma convingere că trebuie să învingem pe cât timp avem un popor, care așa iubire arată față cu cauza și conducătorii săi, cum a manifestat poporul nostru cu ocaziunea procesului Memorandului . . ."[38].

Mulțumind pentru primirea călduroasă și ospitalitatea „cu adevărat frățească" Elie Miron Cristea a asigurat în final auditoriul că toate acestea vor constitui un imbold „în continuarea luptei" ce le stă în față și-și exprimă convingerea în realizarea unității statale de mai târziu: „toți ne întoarcem acasă cu puteri oțelite, cu deciziunea fermă de a nu ceda, de a nu odihni, până ce nu vom avea și noi, ca voi, fericita poziție de a așeza și în patria noastră în un singur stindard culorile noastre românești. Am speranța că acest ideal îl vom ajunge într-un viitor nu îndepărtat"[39].

În cuvântul său bucovineanul E. Grigorcea a mulțumit pentru primirea cordială, exprimându-și în vibrante cuvinte iubirea față de popor,

---

[35] *Dreptatea*, nr. 203, 18/30 septembrie 1894, p. 4; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 204, 18/30 septembrie 1894, p. 2.

[36] *Dreptatea*, nr. 208, 24 sept./6 oct. 1894, p. 2.

[37] Idem; Cuvântarea ținută este redată în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior", 1919—1928*, Cluj, 1929, p. XIII—XVI.

[38] *Ibidem.*

[39] *Ibidem.*

libertate și progres și asigurând asistența că vor continua lupta națională până la izbândă[40].

Cuvinte de apreciere și admirație față de cauza și lupta studențimii ardelene a adresat din partea Secției Ligii Culturale din Paris, studentul Ioan T. Ghica[41].

Președintele Asociației generale a studenților din România, Nicolae Brânzeu a prezentat apoi un bogat raport de activitate pe anul ce s-a scurs, insistând asupra problemei naționale, pe aportul și rolul tinerimii universitare în lupta pentru afirmarea dreptului la existența națională. A citat din mai multe epistole primite de la societăți studențești din Germania, Franța, Italia, Belgia, Grecia, Serbia, în care studenții străini au dat expresie sentimentelor de solidaritate cu cauza la care s-au angajat colegii lor români. Raportul sublinia în continuare faptul că presa străină a prezentat elogios lupta românilor din Transilvania și că dezaprobă politica și metodele guvernului maghiar. În finalul expunerii N. Brânzeu și-a exprimat convingerea și încrederea în izbânda finală. Garanția acestei izbânzi — spunea vorbitorul — constă în faptul „că cu noi împreună e întregul neam românesc"[42].

Participanții la congres au trimis telegrame de mulțumire unor oameni politici și publiciști străini care au sprijinit cauza românească: Gladstone, De Gubernatis, Robert Fava, Mazzolini, Pandolfi, M-le Del'Homme. Au hotărât, de asemenea, să se trimită o adresă de simpatie și solidaritate condamnaților români întemnițați la Seghedin și Vaț, propunere acceptată cu mult entuziasm. În adresa scrisă cu cuvinte alese, participanții la congres îi asigură de atașament și de continuarea luptei pentru cauza lor: „... noi tinerimea română universitară de pretutindeni — se spune în scrisoare — vă vom urma până la ultima suflare. Înrolați sub stindardul național ridicat de voi, vom salva onoarea și demnitatea națională, ori murind ori biruind[43]. Aceste înflăcărate cuvinte vor însoți un frumos album ce cuprindea semnăturile și gândurile participanților la congres și care urma să fie înmânat de o delegație formată din patru studenți, lui Ioan Rațiu în închisoarea din Seghedin[44].

Am stăruit mai mult asupra acestui congres deoarece el a constituit un adevărat eveniment politic-național prin tematica abordată, prin participarea numeroasă a studenților din monarhie, fiind considerat de către organizatori ca o replică la procesul Memorandului.

La sfârșitul secolului s-a remarcat prin problemele dezbătute congresul studenților de la Fălticeni din 1896. La ordinea zilei a fost tot „chestiunea națională" prezentându-se un raport pe această temă[45].

Solidaritatea studenților manifestată atât de ferm în ultimul deceniu al sec. al XIX-lea va continua și în secolul următor, deși acum congre-

---

[40] *Dreptatea, l.c.*

[41] *Gazeta Transilvaniei, l.c.*

[42] *Dreptatea*, nr. cit., p. 3; *Tribuna*, nr. 198, 20 sept./2 oct., 1894, p. 790.

[43] *Ibidem.*

[44] Albumul legat în piele provine de la familia Rațiu și se află în colecțiile Muzeului de Istorie Turda, nr. inv. 2785. Amănunte la E. Glodariu, *op. cit.*, p. 111—112.

[45] S-a trimis și o telegramă de felicitare Dr. I. Rațiu (*Gazeta Transilvanici*, nr. 200, 15/26 decembrie 1896, p. 2).

sele se vor ține mai rar. La congresul din 1901 de la Câmpul Lung n-au participat studenți din Austria-Ungaria[46].

Colaborarea tuturor studenților români s-a manifestat public din nou în anul 1905, cu ocazia inaugurării muzeului Asociațiunii la Sibiu. S-au adunat la serbări reprezentanți din 19 centre: București, Budapesta, Viena, Graz, Berlin, Cluj, Schemnitz, Oradea, Arad, Debrețin, Blaj, Cernăuți, Sibiu etc. După pelerinajele făcute la monumentul lui Gh. Lazăr de la Avrig și la mormântul lui Andrei Șaguna la Rășinari, propunerea studentului Horia Petra-Petrescu de a se întruni într-un „congres improvizat, în cadrul căruia să se cunoască mai bine și să discute probleme organizatorice" a fost acceptată. Ca urmare studenții s-au întrunit în sala de spectacole a restaurantului „Unicum". Condusă de Onisifor Ghibu, ce era gazdă, întrunirea după discuții prelungite, se pare că nu s-a soldat cu inițiative practice[47].

Următoarea manifestare comună a avut loc în anul 1906. Atunci, cu prilejul marii expoziții naționale de la București, în sala Bragadiru s-au întrunit 130 de tineri universitari din diferite centre. Au vorbit Horia Petra-Petrescu, președintele „României June", studentul I. Dobrescu din Graz, C. Bucșan din partea celor de la Budapesta, V. Nițescu, reprezentantul celor din Cluj, D. Lascu în numele orădenilor, alături de reprezentanți ai studenților din Iași, București, Berlin etc. S-a subliniat necesitatea organizării unor întruniri anuale mai bine organizate, a ținerii de cursuri universitare în timpul vacanței, pentru că „altfel legăturile studenților nu vor mai putea servi idealul național"[48].

Pentru a pune în aplicare acest deziderat, „România Jună" lansează în ianuarie 1909 un apel prin care cheamă toate societățile studențești românești la congresul ce urma să aibă loc la Suceava în același an[49]. Ideea este lansată public de către secretarul „României June", D. Marmeliuc, cu ocazia întâlnirii de la Iași a mai multor studenți. Întâlnirea fusese prilejuită de vizitarea expoziției istorice a lui N. Iorga. Întors acasă, două luni mai târziu, adresează o chemare tuturor colegilor în vederea ținerii unei conferințe a delegaților societăților academice române[50]. Scopul urmărit era nu numai strângerea legăturilor și organizarea de noi congrese, ci și de editare a unui ziar care să reprezinte interesele studențimii. S-au tipărit de către „România Jună" apeluri, regulamente și programul. Congresul s-a amânat însă, considerându-se momentul nepotrivit pentru ținerea lui[51]. Organizarea lui în viitor a fost preluată de Uniunea Studenților români din București care, împreună cu studenții din Iași, au hotărât ținerea congresului în cursul anului 1909[52]. Vicepreședintele Uniunii Studenților români, Mircea Rusu-

[46] *Tribuna* nr. 168, 12/25 septembrie 1901, p. 670.
[47] *Românul*, nr. 147, 5/18 iulie 1912, p. 5. O. Ghibu, *Pe baricadele vieții*, Cluj-Napoca, 1981, p. 187.
[48] I. Grămadă, *op. cit.*, p. 73.
[49] *Raport anual al Societății academice social-literare „România Jună"*, 1906/7; Viena, 1908, p. 38.
[50] I. Grămadă, *l.c.*
[51] N. Cordoș, *Congresul studențimii române din 1909*, în *Cumidava*, III, 1969, p. 283.
[52] *Tribuna*, nr. 82, 16/29 aprilie 1909, p. 6; N. Cordoș, *l.c.*

Șirianu a luat legătura cu asociațiile din Austro-Ungaria, publicând totodată și o serie de articole în paginile „Tribunei". „Tineretul adunat în congres — spune el într-o corespondență publicată — va avea ca obiect al discuțiilor sale două lucruri: străduințele de unitate a studențimii și străduințele de unitate culturală[53].

Ministrul Instrucțiunii Publice, Apponyi interzice participarea transilvănenilor. Proteste vii au loc peste tot; studențimea ieșeană adunată în ședință la 22 august 1908, protestează și ea[54].

Lucrările congresului s-au desfășurat între 6—9 septembrie 1909 cu cca 1000 participanți. Din centrele transilvănene au fost doar trei reprezentanți și aceștia absolvenți.

Programul tipărit sub forma unei foi volante prevedea discutarea a trei probleme mari: „Starea românilor din Transilvania, Bucovina, Basarabia și Macedonia sub raportul cultural-economic și social"; „Chemarea studențimii față de idealul cultural-național" și „Organizarea unitară a întregii studențimi românești"[55].

Raportul privind situația românilor din provinciile românești a fost prezentat de către I. Borzea, absolvent al Institutului Teologic de la Sibiu, pentru Transilvania, N. Cojocaru pentru Bucovina, P. Cubolteanu pentru Basarabia, C. Noe pentru Macedonia[56].

„România Jună" a participat la lucrările congresului cu 11 delegați. „Sunt mândru de a putea fi interpretul dorințelor... fraților transilvăneni din societatea academică „România Jună" din Viena care m-au trimis încoace să văd cum scapără scânteia curățeniei naționale din tinerele noastre piepturi", a spus studentul transilvănean Pauliuc[57]. Studentul Al. Cusin a luat în discuție problema chemării studențimii față de idealul cultural-național, printr-o inspirată și elocventă conferință. „Luptând uniți, noi de aici — spunea vorbitorul — cu studenți români de peste hotare, răspândind învățături de aceeași carte românească... vom da neamului românesc mai curând decât se crede, unitatea culturală, unitatea sufletului lui... prin însușirea aceleași culturi, care va face să domnească peste toți aceeași conștiință națională. Acesta este idealul cultural-național pe care studențimea are chemarea a-l desăvârși"[58], ideal ce peste granițele vremii prevestea pe plan cultural desăvârșirea unității statale a poporului român.

S-au discutat probleme de interes general ca cele privind implicarea studenților în răspândirea culturii la sate și orașe prin înființarea de biblioteci, ținerea de conferințe, editarea unei reviste, hotărându-se organizarea studenților pe centre universitare în frunte cu un comitet de 12 membri care să coordoneze activitatea, înființarea de cămine, societăți de turism, filarmonice, de sport, editarea unui organ de

---

[53] M. R. Șirianul, *Mișcările studențești și cultura națională*, în *Tribuna*, nr. 90, 20 apr./11 mai 1909, p. 4.

[54] *Tribuna* nr. 116, 31 mai/13 iunie 1909, p. 6; N. Cordoș, *op. cit.*, p. 284.

[55] Muz. Nat. Ist. Trans. Cluj, fond I. Rațiu, nr. inv. 2204.

[56] *Neamul Românesc*, 23 septembrie 1909, p. 1712; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 195, 10/23 septembrie 1909, p. 3.

[57] Gh. Moisescu, *op. cit.*, p. 156.

[58] N. Cordoș, *l.c.*; M. Croitoru, *Congresele studențești și mișcarea pentru desăvârșirea unității de stat*, în *Cercetări istorice*, II, 1971, p. 194.

presă și s-a reconfirmat obligativitatea studenților de a fi membri ai Ligii Culturale[59].

Vorbind despre importanța lucrărilor congresului, un comentator al evenimentului evidențiază că partea cea mai remarcabilă a lucrărilor „a constituit-o comunicările diferiților delegați ai studențimii asupra vieții naționale române în diferite regiuni și asupra rolului jucat de studențime în dezvoltarea ei, ajungându-se astfel la o conștiință universitară superioară"[60]. „Acolo s-au cunoscut, au legat prietenie — spunea mai departe același comentator — un student desigur, o sumă de elemente, care astăzi se găsesc în diferite părți ale teritoriului locuit de români, în serviciul idealului național, luptând după necesitățile împrejurărilor speciale, dar între hotarele aceleași discipline de jertfă întru binele neamului. Prin contactul provocat de acest congres, s-a făcut apoi un pas hotărâtor în popularizarea chestiunilor, a dificultăților și a năzuințelor speciale ce stăpânesc viața neamului în diferite părți"[61].

Următorul congres a avut loc între 13—15 septembrie 1912, la Craiova. În urma apelului „României June"[62] adresat studenților din România, pentru a organiza ei congresul, Societatea Generală a studenților trimite invitațiile și stabilește programul congresului[63]. În vederea congresului au apărut articole în presa transilvăneană în care se încearcă pregătirea studenților din Austro-Ungaria. Se cere ca „Petru Maior" să ia legătura cu cei din Blaj, Cluj, Sibiu, Arad, Caransebeș pentru a se constitui comitetul de organizare și a se pregăti raportul cu care urmau să se prezinte[64].

La congres au fost prezente 16 delegații ale asociațiilor studențești de peste hotare, în total 100 persoane. Au vorbit în numele societăților „România Jună" — D. Marmeliuc; „Petru Maior" — Vasile Stoica; „Carmen Sylva" din Graz — Cornel Tarnavschi; „România" din Freiburg — C. Petrovici; „Junimea" din Cernăuți — Octav Tarnavschi; „Academia Ortodoxă" din Cernăuți — Procopie Jitariu[65].

Rapoartele prezentate de societățile din Bucovina și Iași au relevat o bogată activitate culturală și socială desfășurată în mijlocul poporului. În numele studenților din Cluj și Budapesta a luat cuvântul Vasile Stoica, membru al societății „Petru Maior". Viitorul ziarist și diplomat a prezentat în fața colegilor situația și activitatea societății „Petru Maior". Referindu-se în încheiere la mișcarea studenților din România, V. Stoica spunea: „Dumneavoastră sunteți cheagul, în nebuloasa care o formează neamul românesc, noi suntem materia fluidă plutitoare ce tinde spre acest chiag"[66]. Octavian Tarnavschi a vorbit în numele societății „Ju-

[59] *Luceafărul*, nr. 19, 10 octombrie 1909, p. 443; I. Grămadă, *op. cit.*, p. 69.
[60] *Românul*, nr. 157, 17/30 iulie 1912, p. 11.
[61] *Idem*; N. Cordoș, *l.c.*
[62] *Apel către studenții români de pretutindeni. Fraților!*, în *Românul*, nr. 90, 22 apr./5 mai 1912, p. 2.
[63] Un exemplar din invitație și program în Arh. Nat. Cluj (Arhiva Istorică), fond I. Rațiu, nr. 8675 și 9315.
[64] *Românul*, nr. 168, 31 iul./13 aug., 1912, p. 4.
[65] *Idem*, nr. 183, 21 aug./3 sept. 1912, p. 7.
[66] V. Stoica, *Studenții români din Ardeal. Cuvântare rostită în sala Teatrului Național din Craiova, în fața Congresului studențesc*, în *Ramuri*, nr. 13, 1 septembrie 1912, p. 410.

nimea" evidențiind importanța congreselor: „Congresul este pentru îndrumarea activității studențești, forul superior care are chemarea să judece și să primească mărturisirea studenților români de pretutindeni, încurajând munca folositoare și indicând căile adevărate acelora care dibuiesc încă"[67]. Constantin Petrovici a adus salutul societății „România" din Freiburg, cea mai veche societate a studenților români din Germania: „manifestările de astăzi ale studențimii ne îndreptățesc să sperăm că ea corespunde la idealul ce trebuie să-l aibe în vedere față cu marile necesități naționale"[68]. A vorbit apoi Petre Marcu din partea studenților macedo-români; Procopie Jitariu în numele societății „Academia Ortodoxă" din Cernăuți și A. Iorga care asigură congresul că studenții din Banat vor lupta cu demnitate pentru idealul culturii naționale[69].

În ședințele publice din cea de a doua și a treia zi a congresului au fost susținute prelegeri despre „Rolul social al studențimii" de către președintele centrului Iași, despre „nevoia unei mai puternice organizațiuni studențești" de către președintele centrului București despre organizarea căminelor studențești și despre necesitatea unei reviste studențești, probleme organizatorice[70]. Participanții au dezbătut o serie de probleme privind rolul cultural și politic al tineretului. S-a subliniat necesitatea unui mai strâns contact cu masele, organizarea de acțiuni culturale la sate: conferințe, cursuri de alfabetizare, reprezentații teatrale[71]. Au fost vizitate monumente istorice, s-a făcut o excursie pe Valea Jiului, au participat la o serbare câmpenească și la o reprezentație de gală la Teatrul Național[72].

N. Iorga a trimis congresului o telegramă mulțumind tineretului pentru prețuirea arătată și urează succes în acțiunile lui: „doresc călduros studențimii de azi să fie pentru onoarea lor și binele neamului conducătorii lui de mâine"[73].

Comentând lucrările congresului, Șt. P. Moldovanu, în articolul „Studențimea românească" remarcă o schimbare în mișcarea studențească, schimbare pe care o găsește firească și comună tuturor popoarelor. „Începând prin a exista numai pentru sine, pentru propria sa cultivare, în vederea unor interese individuale — scrie comentatorul — studențimea, cel mai sensibil nerv al unei națiuni a sfârșit prin a se manifesta și pentru alții, înregistrând necesitățile celor mulți . . . Congresul de la Craiova a demonstrat că studențimea a găsit calea pe care trebuie să meargă"[74]. În același spirit sunt prezentate lucrările congresului de către I. Grămadă, istoricul „României June". Schimbările petrecute în orientarea mișcării studențești spre alte țeluri le remarcă și el. Consideră că „tinerimea aceasta crescută într-o nouă școală și înzestrată cu un simț

[67] *Românul*, nr. 192, 1/14 septembrie 1912, p. 3.
[68] *Idem*.
[69] *Ibidem*.
[70] Vezi Programul congresului în Arh. Naț. Cluj, fond I. Rațiu, nr. 9315.
[71] *Românul* (1912), nr. 188, 26 aug./8 sept., p. 2; nr. 191, 31 aug./13 sept., p. 1.
[72] Arh. Naț. Cluj, *l.c.*
[73] *Românul*, nr. 193, 2/15 septembrie 1912, p. 4.
[74] Șt. Moldovanu, *Studențimea românească*, în *Tribuna*, nr. 195, 5/18 septembrie 1912, p. 3.

mai dezvoltat pentru nevoile materiale și spirituale ale neamului" a părăsit pentru totdeauna ideile înguste ale unei generații pe care o numește „romantică" și tinde să devină un „factor de ordine, de cultură și de muncă în viața neamului românesc". El vede la orizont o „nouă generație vrednică de așteptările neamului nostru din toate țările românești"[75].

Izbucnirea primului război mondial avea să întrerupă activitatea organizată a studenților români transilvăneni pentru că majoritatea lor au fost recrutați în armată și răsfirați pe toate fronturile austro-ungare. Dar încetarea activității publice a societăților studențești nu a însemnat și oprirea generală a colaborării studenților. La un an de la izbucnirea războiului, „Societatea Generală a Studenților Români" (București) a publicat o declarație de solidaritate cu lupta fraților de peste hotare: „clipa e aproape — ca viața noastră să dea prilej libertății voastre"[76].

Asemenea opinii s-au auzit și la următorul congres al studențimii române care a avut loc la Galați (23—26 august 1915)[77]. Aici s-a expus și dezbătut punctul de vedere al tineretului studios privind realizarea idealului național exprimat și prin cuvintele poetului O. Goga, prezent la lucrările congresului: „sau vă lăsați oasele în văgăunile Carpaților sau faceți congresul (viitor n.n.) la Cluj"[78]. La congres au participat dintre transilvăneni Vasile Stoica, Oct. Tăslăuanu, Vasile Lucaciu. În luările lor de cuvânt au dezvăluit situația și greutățile întâmpinate de românii din Austro-Ungaria, exprimând dorința ca viitorul congres să aibă loc la Alba Iulia[79].

Din urmărirea tematicii congreselor și a discuțiilor ce au avut loc în timpul lucrărilor reiese, înainte de toate, abordarea serioasă și matură a tuturor problemelor dezbătute, neafectată cu nimic de cadrul sărbătoresc în care se desfășurau. Cât privește temele abordate ele pot fi încadrate în două categorii distincte și în același timp complementare. În prima se grupează problematica specifică tinerilor studioși de felul situației lor materiale, a celei culturale, a posibilităților existente la îndemâna lor pentru a contribui la culturalizarea poporului din care făceau parte și pentru dezvoltarea conștiinței lor naționale.

În a doua categorie pot fi incluse dezbaterile de ordin general, problema situației politice a poporului român, a drepturilor și aspirațiilor naționale ale românilor transilvăneni, nelipsite de pe ordinea de zi a congreselor, fiind îmbrățișate de către toate generațiile de studenți.

În fapt, niciodată nu s-a făcut însă o asemenea distincție, pentru că cele două tematici se îmbinau firesc, organic, ele constituind două valențe ale preocupării de ansamblu ale tinerilor studioși.

Congresul de la Craiova din 1912 a marcat o schimbare vizibilă în orientarea mișcării universitare. Dacă până atunci se punea problema țiilor studențești, de atunci se discută tot mai mult despre necesitatea ridicării nivelului acțiunilor și diversificarea lor în cadrul organizalărgirii sferei lor de acțiune în afara organizațiilor, despre creșterea rolu-

[75] *Românul*, nr. 188, 26 aug./8 sept. 1912, p. 2—3.
[76] *Epoca*, nr. 196, 19 iulie 1915, p. 1.
[77] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 187, 1/14 septembrie 1915, p. 1.
[78] *Înainte Galații Noi*, nr. 171, 28 august 1915, p. 1.
[79] *Idem*, nr. 170, 27 august 1915, p. 3.

lui social al tinerimii, mai ales în mediul rural. Tinerimea a părăsit ideile înguste ale unei generații „romantice" remarcă un comentator al lucrărilor congresului, încetând a mai fi doar pentru sine și tinde să se manifeste și pentru alții, să „devină" un factor de ordine, de cultură și de muncă în viața neamului românesc". De la unitatea culturală n-a fost decât un pas spre unitatea națională, statală, temă dezbătută în congresul de la Galați, din 1915.

Prin tematica abordată, prin participarea largă a studenților din toate provinciile românești, congresele au constituit adevărate foruri de exprimare a solidarității și unității naționale a românilor.

THE STUDENTS' CONFERENCES — THE EXPRESSION WAY OF THE NATIONAL SOLIDARITY AND UNITY

(Abstract)

The work presents and annotates the links between the Romanian students' associations from the Hapsburgic Monarchy and the students' associations from Romania concretized in students' conferences.

These links had appeared since 1870 when there was the first students' conference in Putna and were more striking after 1880 when it was founded the General Association of the University Students from Romania. In 1870 we can speak about an exploration of the relations and organization posibilities, about an appropriation of all students in order to have a better co-operation in the same time with implication of the young people in the social and political life, the debates became more radical and theirs orientation was changed. The Congress from Craiova (1912) pointed out this changing. The young people left the narrow opinion of a "romantic" generation stopping to be itself and want to become an element of order, culture and work in the Romanian society.

By their themes and by the extensive participation of the students from all the Romanian provinces, the conferences were true instances expressing the Romanian national solidarity and unity.

ALEXANDRU LAPEDATU. CONCEPȚIE ȘI METODĂ ISTORICĂ

Preocuparea de a-l încadra pe Alexandru Lapedatu într-un curent istoriografic și de a-i defini concepția istorică ne îndeamnă la o scurtă trecere în revistă a curentelor de idei care influențau istoriografia românească, ajunsă în a patra ei fază, sociologică și națională[1].

Până în anii 1860—1870, societatea românească era dominată de ideologia istoricilor participanți la revoluția din 1848. Ei luptaseră pentru independența și unitatea românilor ce locuiau pe teritoriul fostei Dacii. Prelungirea romantismului până la sfârșitul anilor '70 s-a datorat unui climat de efervescență politică și culturală determinat de Unirea Principatelor (1859). Împotriva abuzului de imaginație, a fanteziilor literare și a exagerărilor promovate de interesele patriotic-politice ale istoricilor romantici, se ridică societatea „Junimea", fondată de Titu Maiorescu (1863). Pornind de la concepția „junimistă", care cerea istoricului să fie un cercetător metodic al faptelor trecutului și să restituie adevărul fundamentându-l pe informații documentare și surse sigure, se dezvoltă, în istoriografia românească, o nouă direcție[2].

Noua „școală" istorică, ce s-a impus la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului al XX-lea, s-a constituit ca o reacție la exagerările romantice și criticismul sterp, practicat de gruparea „Junimii"[3]. Promotorii acestei direcții, Ioan Bogdan, Dimitrie Onciu, Nicolae Iorga[4] ridică la rangul de probleme centrale preocupările de consolidare a caracterului științific al istoriei și de metodologie a istoriei. Aceste aspirații erau fenomene generale care au cuprins întreg continentul. Semnificativ este manifestul pe care-l lansează G. Monod în „La Revue Historique" (1876), inițiind o nouă școală, școala metodică. „L'école méthodique veut imposer une recherche scientifique écartant toute speculation philosophique et visant à l'objectivite absolue dans la domaine de l'histoire; elle pense parvenir a ses fins en appliquant des techniques rigureuses concernant l'inventaire des sources, la critique des documents, l'organisation de tâches dans la profession"[5]. Ca știință pozitivă, conform manifestului lui, istoria urma să se constituie prin refuzul mode-

---

[1] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *Scrieri alese*, București, 1968, p. 105.

[2] L. Boia, *Cinq siecles d'historiographie romaine. Introduction*, în *Theorie dans l'historiographie roumain 1965—1979*, București, 1980, p. IX—XXX.

[3] Al. Zub, *„De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX"*, București, 1985, p. 106.

[4] Paul E. Michaelson. *The birth of critical historiography in Romania: The contribution of I. Bogdan, D. Onciul and C-tin Giurescu*, 1990 (extras, fără locul apariției și numele publicației, aflat în biblioteca Institutului de Istorie din Cluj-Napoca). Istoricul american îl consideră pe C. Giurescu ca fiind unul din fondatorii școlii critice de istorie.

[5] Guy Bourde, Martin Hevre, *Les écoles historiques*, Edition du Seuil, Paris, 1983, p. 137.

lului comptean și al filosofiei istoriei (Fustel de Coulanges). „Accentul cădea pe erudiție și pe metodă" (H. Taine și E. Renan), ca mijloace de propășire a cunoașterii istoriei, iar aceasta se opunea deopotrivă speculației pure și ecletismului"[6].

Noul spirit care a transformat istoriografia românească a fost promovat de tinerii studenți români de la facultățile de istorie din marile centre europene: Paris, Berlin, Leipzig, Viena etc. Istorici ca Leopold von Ranke, Karl Lamprecht, G. Monod, E. Lavisse, Ch. Seignobos, Ch. V. Langlois, E. Renan, H. Taine, Ch. Bemont etc. i-au influențat atât pe cei care i-au cunoscut direct, cât și pe aceia care i-au citit și studiat, contribuind astfel la progresul istoriografiei.

Într-o atmosferă de profesionalism și spirit critic, de cultivare a trecutului și a valorilor naționale, atmosferă în care istoricul este considerat „cărturar prin excelență", un personaj respectat la toate nivelele, datorită rolului său în societatea românească[7], se afirmă Alexandru Lapedatu.

În acest capitol de „concepție și metodă" dorim să urmărim filiația concepției lui Alexandru Lapedatu, insistând pe reconstituirea orizontului de idei, programul trasat pentru studierea trecutului, tematica operei, metodele și instrumentele folosite în cercetare.

Din păcate, opera lui A. Lapedatu nu oferă, cu excepția a două lucrări — *„Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale"* și *„Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați"* — alte repere teoretice în care să-și fi expus propria concepție istorică. Studiile cu pricina au fost scrise cu ocazia deschiderii „Cursului de Istorie Veche a Românilor" la Universitatea din Cluj (6 nov. 1919) și la recepția în Academia Română (1923). Faptul că el a fost mai puțin interesat de aspectele teoretice ale istoriei, concentrându-se pe reconstituirea trecutului, îngreunează analiza operei sale. Aspecte esențiale ale concepției sale au fost răspândite în studiile de medievistică și în cuvântările rostite cu diferite ocazii, ce au fost publicate în revistele vremii.

Elocventă pentru fixarea orizontului său de idei este „lecțiunea de deschidere a Cursului de istorie veche a românilor" (6 nov. 1919): *„Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale"*. Modelul lecțiilor inaugurale a fost introdus de M. Kogălniceanu și A. D. Xenopol în virtutea unui obicei ce venea din spațiul german[8]. Ele constituie un prilej în care un istoric își enunță programul de cercetare și-și definește concepția și metoda profesată.

Primul curs de istorie a românilor la Universitatea din Cluj „va conta — spune Lapedatu — ca un moment de seamă în dezvoltarea viitoare a istoriografiei române"[9]. Importanța acestui curs este comparată cu cel ținut de Mihail Kogălniceanu la Academia Mihăileană în 1843. Subscriind, în parte, la ideile profesate de acesta, Alexandru Lapedatu își sintetizează în „Lecțiune" propriile atitudini și concepții

[6] Al. Zub, *op. cit.*, p. 14.
[7] Idem, *Istorie și finalitate*, București, 1991, p. 47.
[8] Idem, *De la istoria critică la criticism...*, p. 167.
[9] Alexandru Lapedatu, *Nouă împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale*, în *Scrieri alese. Articole, cuvântări, amintiri*, Cluj-Napoca, 1985, p. 57.

relative la studiul trecutului, formulându-şi ideile despre finalitatea istoriei.

Pentru toţi istoricii care s-au afirmat la începutul secolului al XX-lea, studierea istoriei are ca scop, pe de o parte, cunoaşterea trecutului (funcţia cognitivă a istoriei), iar pe de altă parte, educarea românilor în spiritul respectării valorilor naţionale şi a trecutului, relevând unitatea etnică şi culturală a tuturor românilor care trăiau pe teritoriul vechii Dacii (funcţia pragmatică, formativă, civică a istoriei)[10].

În epocă asistăm la o deplasare a accentului dinspre funcţia formativă a istoriei spre aceea cognitivă, sub influenţa spiritului critic promovat de „şcoala critică". Scopul impus de statutul de ştiinţă al istoriei era căutarea adevărului istoric. Studierea trecutului este o acţiune de cercetare, de căutare a adevărului istoric „oricare şi oricum ar fi el"[11]. Această acţiune implică personalitatea şi sistemul de valori pe care îl are istoricul, aşadar are la bază respectul patriotic pentru valorile naţionale şi culturale ale poporului român. Tradiţiile, trecutul glorios şi unitatea etnică şi culturală a tuturor românilor constituie o permanenţă a civilizaţiei. Poporul român le-a moştenit şi le-a îmbogăţit în decursul veacurilor „realizând o admirabilă unitate de trai ce s-a menţinut până în a doua jumătate a veacului trecut"[12]. Alexandru Lapedatu este adeptul unei concepţii bazate pe evoluţionismul organic de sursă herderiană. Aceeaşi concepţie o regăsim la istoricii romantici (în special la M. Kogălniceanu), fapt ce denotă permanenţa ideilor promovate de aceşti istorici în istoriografia românească de la începutul secolului XX. „A clădi viaţa nouă pe cea veche" este un principiu de viaţă pentru generaţia lui Lapedatu[13]. El face parte din generaţia celor pentru care „conştiinţa unităţii şi solidarităţii politice este o caracteristică a vieţii"[14], iar apartenenţa la concepţia profesată de şcoala critică îl face să aibă un respect absolut pentru adevărul istoric.

Rostul istoriei este — pentru Lapedatu — de a contribui la cunoaşterea trecutului aducând în felul acesta un plus de înţelegere asupra evenimentelor contemporane. Istoricul cunoaşte faptele trecute, el este cel care deţine o metodă de analiză a lor, devenind un magistru atât pentru societatea în care trăieşte, cât şi pentru cea viitoare. „Deşi rosturile istoriei rămân cantonate la ideea de legitimare a prezentului, ceea ce propune concepţia lui istorică este o recuperare a trecutului românesc ardelean în temeiul adevărului. Astfel, cu toate că repere ale romantismului se perpetuează, prin raportări la Herder sau Mancini, în discursul istoric ne întâmpină o altă tablă de valori, ce aparţinea pozitivismului şi spiritului critic[15]".

Un factor esenţial pentru definirea gândirii lui istorice survine de la nivelul unor factori politici legaţi de perioada antebelică, în care

---

[10] Idem, *Câteva idei conducătoare în viaţa noastră românească*, în *op. cit.*, p. 51.

[11] Idem, *Nouă împrejurări . . .*, p. 78.

[12] Idem, *Câteva idei conducătoare . . .*, p. 52.

[13] *Ibidem*, p. 52.

[14] Idem, *Nouă împrejurări . . .*, p. 64—65.

[15] P. Teodor, *Istoriografia la Universitatea din Cluj*, în *Incursiuni în istoriografia română a sec. XX*, Oradea, 1995, p. 30.

Lapedatu și generația lui au fost implicați în lupta pentru realizarea idealului de unitate națională. Factorii politici și-au pus amprenta asupra tematicii studiilor istorice, determinându-l să nu abordeze numai probleme legate strict de istoria medievală, ci și unele aspecte legate de lupta pentru realizarea idealului de unitate națională. În felul acesta, prin întrebările pe care le pune trecutului și prin cunoașterea acestuia se realizează o acțiune de legitimare a prezentului. „Legitimitatea actualei dominațiuni române — spune Lapedatu — în aceste părți capătă prin aceasta și o bază de drept istoric pe lângă aceea de drept etnic și politic, ceea ce trebuie pus în evidență, pentru că în acest caz istoria Transilvaniei, din punct de vedere românesc nu mai poate fi privită independent, ci, ca și acea a Bucovinei și Basarabiei, în legătură organică, inițială, cu aceea a Țărilor Române"[16].

La fel cu Nicolae Iorga, Alexandru Lapedatu acordă o importanță deosebită istoriei trăite, opera lui istorică fiind dublată de activitatea politică. Activitatea ziaristului de la „România Jună", „Convorbiri literare", „Sămănătorul" etc., acțiunile de la „Liga culturală" și prietenia cu ardelenii aflați la București denotă interesul pentru cunoașterea realităților cu care se confruntă societatea românească la începutul secolului XX, interes ce va sta la baza reconstituirii trecutului prin intermediul chestionării aprofundate și de amănunt a realității trecutului. În personalitatea sa și-au dat întâlnire interesul și pasiunea pentru restituirea adevărului istoric, pentru ca românii să se cunoască pe ei înșiși ca națiune prin intermediul istoriei și angajarea omului politic atent la cursul vremii. Experiența istoricului Lapedatu s-a dovedit a fi extrem de utilă politicianului de mai târziu, dovadă alegerea sa de patru ori în funcția de ministru al „Cultelor și Artelor".

Istoria era pentru el marea carte în care se reflectă personalitatea unui popor care a luptat pentru îndeplinirea idealului de unitate națională, de aceea în calitate de profesor la Universitatea clujeană propune un program de cercetare „menit să studieze legăturile dintre Țările Române precum și originalitatea vechii culturi și civilizații românești"[17]. „Lecțiunea" de deschidere are, în acest sens caracterul unui program ce enunță prioritățile de investigare: istoria politică și socială, studiul instituțiilor românești și istoria culturală. Alături de aceste domenii, pe primul loc, este pusă acțiunea de culegere și publicare a izvoarelor, condiție esențială pentru progresul unei istoriografii: „studiile istorice și filologice alcătuiesc opera cea mai de seamă ce s-a elaborat la poporul român"[18].

Un rol decisiv în conturarea unui program de publicare a izvoarelor le-a revenit profesorilor de la Universitatea din București: I. Bogdan, N. Iorga, D. Onciul și lui D. A. Sturdza, Ion Bianu de la Biblioteca Academiei Române. Publicarea vechilor cronici și a corpusurilor de documente s-a situat în prelungirea inițiativelor istoricilor romantici M. Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Alexandru Papiu Ilarian, Eudoxiu Hurmuzaki, Alexandru Odobescu etc.[19]. La în-

[16] Alexandru Lapedatu, *Nouă împrejurări* ..., p. 73.
[17] P. Teodor, *Alexandru Lapedatu, istoric al românilor*, în *op. cit.*, p. 37.
[18] Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 70.
[19] *Ibidem*, p. 67—68.

ceput de secol această inițiativă era vitală pentru istoriografia românească, ce tindea spre perfecționarea instrumentarului de lucru, a metodelor de cercetare și spre fundamentarea reconstituirii istoriei pe informațiile furnizate de documente. Studiul lui N. Iorga din volumul omagial dedicat lui D. A. Sturdza (1903)[20] și cel al lui I. Bogdan dedicat „istoriografiei române și problemelor ei actuale" (1905)[21] ilustrează cât de necesară era această acțiune. Amândoi istoricii erau de părere că Academiei îi revenea rolul central, ea putea să pregătească „tineri competenți, harnici și dezinteresați"[22], iar Alexandru Lapedatu, Vasile Pârvan etc. se aflau printre acești tineri.

Șaisprezece ani mai târziu, la deschiderea cursului de Istorie veche a românilor, Alexandru Lapedatu trasează un program similar menit să continue acțiunea de publicare a izvoarelor. Acest punct din programul lui Lapedatu poate fi explicat prin două aspecte. Primul dintre ele s-a conturat în urma anilor în care a lucrat la inventarierea și catalogarea documentelor de la Biblioteca Academiei. Experiența lui în domeniul editorilor de documente se observă din cele două critici pe care le face lui Ion Ionescu-Gion[23] și Ștefan Nicolescu[24], în care dă câteva exemple referitoare la editarea corectă a izvoarelor, tehnică ce reclamă cunoștințe de limbă slavonă și latină, de paleografie și istorie necesare pentru a traduce, data și adnota documentele și „simțul și cunoștința" limbii noastre pentru a da traducerilor construcția intimă și particulară documentelor și scrisorilor vechi românești"[25].

Al doilea aspect reliefează faptul că *reconstituirea trecutului susținut de informațiile documentare poate conferi legitimitate prezentului.* „Atunci studiul desfășurării istorice unitare a întreg neamului românesc se impunea ca un postulat al viitoarei noastre unități politice; azi acest studiu se impune ca o necesitate a însăși acestei unități care dintr-o problemă a viitorului s-a prefăcut într-o realitate a prezentului"[26]. De aceea, „mai e mult, foarte mult de lucrat atât pentru culegerea și publicarea izvoarelor, cât și pentru completarea și refacerea cunoștințelor noastre istorice pe baza acestor nouă izvoare"[27].

Raportarea formației sale la școala critică, contactul cu noile informații furnizate de documente explică orientarea lui Alexandru Lapedatu spre studierea istoriei politice. „Căci, cu toate că această istorie e bine și amănunțit cunoscută, totuși din bogatul material ce s-a publicat și așteaptă a mai fi publicat se pot și se vor putea stabili și preciza nu numai faptele și evenimentele necesare expunerii sale pragmatice, ci și anumite aspecte ale ei, puse în lumină în timpul din urmă. Într-adevăr,

---

[20] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903.

[21] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *op. cit.*, p. 105.

[22] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea . . .*, p. 126—127.

[23] Alexandru Lapedatu, *Documente istorice din Arhivele Brașovului. Răspuns la o critică*, București, 1903.

[24] Idem, *O nouă publicație de documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV—XVI. Recenziune*, extras din *Convorbiri literare*, an XL, București, 1906.

[25] *Ibidem*, p. 10.

[26] Idem, *Nouă imprejurări . . .*, p. 66.

[27] *Ibidem*, p. 71.

cu cât s-a pătruns mai adânc în cunoașterea trecutului Țărilor Române, cu atât s-a văzut mai bine că viața lor politică a avut, în istoria Orientului european, o însemnătate mult mai mare decât se credea"[28].

Aplecarea spre studierea istoriei politice — considerată „cel mai important tărâm de studii"[29] — reprezintă o direcție dominantă a operei sale istorice, chiar dacă, ulterior, se ocupă de probleme de istorie a artei medievale și de istorie culturală.

Încă din perioada studiilor, Lapedatu abordează problematica spinoasă și dificilă, inițiată de A. D. Xenopol și D. Onciul, a începuturilor statelor feudale românești, „întrebând" documentele despre realitatea informațiilor furnizate de legende și de cronici. Soluțiile oferite de studiile *„Marghita doamna Negrului vodă"*[30] și *„Cum s-a format tradiția națională despre originile Țării Românești"*[31] nu sunt definitive, ci reprezină „un pas mai departe spre luminarea problemei originilor Țării Românești — obținute nu prin complicare, ci prin simplificarea în analizare și interpretare a elementelor acestei probleme, singura, de altminterea, prin care se poate ajunge la capătul unei lucrări începute cu atâta ardoare și continuate, cu stăruință de câteva generații de merituoși și iluștri cercetători"[32].

Studiile de istorie politică medievală îl prezintă pe Alexandru Lapedatu ca un istoric atent la spiritul timpurilor. Interesul pentru cunoașterea Evului Mediu este determinat de faptul că în această perioadă s-au pus bazele civilizației românești. Micromonografiile dedicate lui Ștefan cel Mare, Vlad Vodă Călugărul, Radu cel Frumos, Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Mihai Viteazul, episcopia Strehaiei, capitalelor Țărilor Române: Baia și Argeș[33] etc., denotă concentrarea pe studierea istoriei secolelor XV—XVI. El a intenționat să reconstituie monografic unele domnii de plan secund. Necesitatea reconstituirii istoriei secolelor XV—XVI fusese susținută mai întâi de N. Iorga, care făcea mențiunea că aceste două secole ar fi fost cel mai puțin cunoscute. Din păcate angajarea sa la Biblioteca Academiei și la Comisia Monumentelor Istorice a făcut imposibilă realizarea acestui plan[35].

Metodologic, studiile sale de istorie politică sunt ilustrative pentru modul în care se făcea cercetarea și se scria istoria la începutul secolului XX. D. Onciul, de la care și-a însușit metoda de lucru, i-a coordonat și primele studii. Întrebările pe care le pune trecutului sunt sugerate

---

[28] *Ibidem*, p. 71—72.

[29] *Ibidem*, p. 72.

[30] Idem, *Marghita, doamna Negrului Vodă. Studiu istoric*, în *Un mănunchi de cercetări istorice*, București, 1915, p. 5—15.

[31] Idem, *Cum s-a alcătuit tradiția națională. Despre originile Țării Românești*, Comunicare făcută la Academia Română, în ședința de la 21 septembrie 1923, extras din *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 1923; publicată și în extras, București, 1924.

[32] *Ibidem*, p. 313—314.

[33] Pentru informații detaliate, asupra numărului lucrărilor de istorie medievală, vezi Ioachim Crăciun, *Alexandru Lapedatu, Studiu biobibliografic*, în *Fraților Alexandru și Ion Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. XXX—XLIII.

[34] Al. Lapedatu, *Scrieri alese*..., p. 182 și P. Teodor, *Al. Lapedatu, istoric al românilor*, în *op. cit.*, p. 37.

[35] *Ibidem*, p. 182.

de informațiile furnizate de documentele pe care le-a inventariat la Biblioteca Academiei sau din studierea corpusurilor de documente din colecția Hurmuzaki sau cele publicate de Andrei Veress, N. Iorga, I. Bogdan etc. Printr-o analiză critică, fiecare infirmație furnizată de document era folosită cu eficiență. Se evidențiază la Lapedatu aplecarea spre o cercetare de amănunt, sugestie oferită de Iorga elevilor săi, amănuntul fiind considerat „o fereastră mai mare sau mai mică deschisă asupra întregii lărgimi a câmpului din față"[36]. Alexandru Lapedatu se apleacă asupra amalgamului de informații pe care le deține cu o gândire sistematică și sintetizatoare, organizându-le pentru a răspunde întrebării pe care o adresează întregului corpus de fapte al trecutului.

Toate studiile sale au o construcție similară: după o introducere în problematică (cadru general) referitoare la evenimentele pe care le descrie, urmează o expunere în capitole separate „pe săltărașe" a vieții economice, sociale, administrative, a relațiilor diplomatice și a celor politice insistând asupra tensiunilor și conflictelor. Importantă în această istorie este personalitatea voievodului, singura capabilă să decidă cursul evenimentelor. La sfârșit, este adăugat un capitol de „viață culturală", ce pune accentul pe ctitoriile bisericești ale domnului sau ale boierilor și episcopilor „patroni" ai actului de cultură.

Semnificative pentru acest tip de studii sunt monografiile dedicate lui Vlad Vodă Călugărul, Radu cel Frumos, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul etc. Fiecare studiu urmărește strict problema propusă fără divagații, susținându-și fiecare afirmație cu citate din documente. Astfel aparatul critic de la subsolul lucrărilor devine extrem de bogat. Sunt reproduse documente și scrisori latinești și slavone (în ultimul caz în traducere românească) indicând exact locul de unde a fost extrasă informația. Bogăția aparatului critic, modul în care informațiile sunt selectate și analizate face ca notele de subsol să apară ca un studiu secundar. Informațiile extrase din documente sunt comparate între ele, ceea ce denotă o personalitate erudită cu vaste cunoștințe în domeniul istoriei medievale. Comparația devine necesară pentru istoricul care este conștient de valoarea subiectivă a documentelor, ce sunt produsul activității omului. Din această cauză informațiile din documente sunt confruntate cu cele oferite de arheologie, numismatică, heraldică, diplomatică, istoria artei și, nu în ultimul rând, de filologie.

Lucian Boia remarcă următoarele calități ale istoricului Lapedatu: „un istoric foarte minuțios, întotdeauna bine documentat, precis și sobru în expunere, mai mult apropiat de școala critică decât de tradiția transilvăneană. Exactitatea și claritatea sunt marile lui calități". Nu l-au interesat, în general, problemele teoretice sau studiile de sinteză. Toate lucrările rămase de la el tratează perioade sau probleme de amănunt"[37].

Restituirea faptelor se face foarte obiectiv, încercând să elimine subiectivitatea istoricului, conștient de faptul că un istoric nu descoperă numai faptele și cauzalitatea lor, ci le și relaționează atât unele cu altele, cât și cu conștiința sa. Studiile rezultate sunt sobre, precise, științifice, urmărind adevărul istoric „oricare și oricum ar fi el", fără a dezminți

[36] Al. Zub, *De la istoria critică . . .*, p. 199.
[37] Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei românești*, București, 1976, p. 299.

însă talentul său literar. La fel cu N. Iorga, Alexandru Lapedatu aprecia frumusețea scrierilor istorice, armonia și moralitatea lor. El remarcă „necesitatea unei arte de a prezenta rezultatul studiilor și cercetările întreprinse, nu numai clar și metodic, dar cât mai interesant și instructiv, mai plăcut și atrăgător, mai viu și mai animat...“[36]. Elocvente, pentru modul în care Lapedatu își scria studiile, sunt cuvântările ținute cu diferite ocazii în perioada ministeriatului. În aceste cuvântări erudiția istoricului se întâlnește cu abilitatea oratorului, cu modestia și patriotismul cetățeanului și cu talentul literatului[39].

Alexandru Lapedatu nu a scris doar o istorie factologică, el și-a îndreptat privirile spre cultura și arta medievală ecleziastică, considerată ca un rezultat al creației spirituale a poporului român. „Adiacent studiilor din sfera medievisticii, în legătură cu activitatea lui la Comisia Monumentelor Istorice s-a constituit un adevărat florilegiu de articole de istoria artei medievale ecleziastice despre mănăstirile din Țara Românească și Moldova, despre meșterii bisericilor și cetăților medievale, icoanelor, inscripțiilor etc.“[40]. Considerăm aceste studii ca fiind deosebit de importante pentru reconstituirea profilului istoricului.

Așa cum am menționat, orientarea spre studierea istoriei artei a fost determinată de angajarea sa în funcția de secretar al Comisiei Monumentelor Istorice și de funcția de redactor al Buletinului Comisiei Monumentelor Istorice (1908). Timp de opt ani — până la începerea primului Război Mondial — cât a deținut aceste funcții, a reușit să dea Buletinului o „personalitate“ specială remarcată în calitatea studiilor publicate în el, în prezentarea grafică deosebită a Buletinului și în concepția de care istoricul a fost animat în timpul publicării lui. Buletinul trebuia să devină o arhivă a spiritualității românești, spiritualitate oglindită în monumentele de artă cercetate. În felul acesta se contribuia la progresul studiilor istorice, artistice și arhitectonice. Cultivarea acestui gen de studii constituia, din punctul de vedere a lui Lapedatu, „o caracteristică, cel puțin în domeniul științelor morale, a culturii generale a timpului“[41].

Spiritul sistematic și riguros al lui Lapedatu, împletit cu un profund interes pentru destinul monumentelor istorice, este prezent în toate studiile pe care le publică în Buletin. Credincios formației sale de istoric medievist și adept al metodei pozitiviste, el documentează evoluția istorică a monumentelor aflate în planurile de restaurare ale Comisiei Monumentelor Istorice: mănăstirile Comana, Hurezi, Probota, Clincea, Cozia, Baia, Bistrița (Vâlcea), bisericile din Bălteni, Ludești, mănăstirea Radu Vodă și biserica Bucur din capitală etc., valorificând toate informațiile documentare, inscripțiile, pisaniile și picturile murale pe care

[38] Al. Lapedatu, *Răspuns la discursul de recepție la Academia Română a lui Gheorghe I. Brătianu, pe tema „Nicolae Iorga, istoric al românilor“*, în *Scrieri alese...*, p. 110 și N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944.

[39] Al. Lapedatu, *Miscellanee. Cuvinte comemorative, panegirice, ocazionale și politice*, București, 1925, 217 p.

[40] P. Teodor, *Alexandru Lapedatu, istoric al românilor...*, în *op. cit.*, p. 38.

[41] *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* (B.C.M.I.), I, 1908, București, p. 6.

le cercetează. Uneori, studiile sunt însoțite de scurte descrieri arhitectonice care pun în lumină cunoștințele sale de istoria artei[42].

Metoda de lucru a acestor studii este identică cu cea folosită în cele de medievistică. Aparatul critic foarte bogat, faptul că și în acest caz cercetarea este fundamentată pe documente, scrisori de epocă inedite sau publicate de Iorga, I. Bogdan etc. îl fac pe profesorul P. Teodor să afirme că studiile sale despre meșterii bisericilor moldovene și din Țara Românească din sec. XV—XVI nu se limitează la introducerea în cadrul cercetării a unei problematici speciale, ci se remarcă prin metoda care o practică și anume aceea a „mărturiilor speciale" documentare . . ., cercetările sale au îngăduit reconstituirea relațiilor artistice din spațiul românesc cu țările învecinate și în general cu istoria artei europene[43].

Alexandru Lapedatu nu analizează întreg ansamblul culturii medievale ci doar felii ale ei: arta medievală ecleziastică, cultura monastică, mentalitatea populară sunt doar câteva aspecte abordate. El nu a intenționat să fie un istoric al culturii, dar contactul cu documentele și manuscrisele vechi, informațiile furnizate de ele, ucenicia la „școala" lui I. Bogdan și N. Iorga și prietenia cu ei l-au direcționat spre abordarea acestui gen de istorie care nu privește numai la seria evenimentelor politice, ci încearcă reconstituirea unui tablou cât mai complet al trecutului.

Interesant este faptul că Lapedatu leagă istoria culturală cu istoria bisericii: cultura medievală românească este indisolubil legată de biserică și de spiritualitatea creștină, cele mai multe studii de istorie culturală oferind date despre dezvoltarea culturii monastice, despre răspândirea și circulația cărților de cult și dogmă. Semnificative sunt cataloagele de manuscrise de la mănăstirile moldovene Bisericani și Râșca, de la Dălhăuți etc.[44]. Profund influențat de gândirea lui N. Iorga, notele sale de subsol trimit la lucrările marelui istoric, chiar modelul de catalog îi este cu certitudine sugerat de către marele istoric[45].

Interesat de traducătorii și copiștii cărților de cult și de circulația acestor cărți, Alexandru Lapedatu valorifică informațiile insolite din manuscrise și surprinde, cu o deosebită satisfacție, procesul de înlocuire a limbii slavone și grecești din cărțile de cult și dogmă cu limba română din secolul al XVIII-lea. Apariția *„tălmăcitorilor pe rumânie"* îl „determină" să le schițeze portretul acestor „învățați" români: *Damaschin episcopul și dascălul*[46], *Popa Floru, logofătul Mihalcea Litterati*[47], căr-

---

[42] Vezi Anca Gogâltan, *Activitatea publicistică a lui Alexandru Lapedatu ca secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice*, în *Ars Transilvaniae*, Cluj-Napoca, II, 1982, p. 205—212.

[43] P. Teodor, *Alexandru Lapedatu istoric al românilor*, în *op. cit.*, p. 39.

[44] În toamna anului 1904 Alexandru Lapedatu îl însoțește pe administratorul „Casei bisericilor", Petre Gârboviceanu, în vizită la mănăstirile moldovene Râșca, Bisericani etc., achiziționând pentru Biblioteca Academiei Române manuscrisele păstrate în bibliotecile acestor mănăstiri. Al. Lapedatu este însărcinat să întocmească cataloagele acestor manuscrise.

[45] Al. Lapedatu, *Manuscrisele de la Bisericani și Râșca*, București, 1904, p. 5—6.

[46] Idem, *Damaschin episcopul și dascălul. Traducătorul cărților noastre de cult*, București, 1906, extras din *Convorbiri literare*, an XL, p. 3—21.

[47] Idem, *Manuscrisele de la Bisericani . . .*, p. 34.

turarii ardeleni Ioan și Radul Duma[46] etc., evidențiind atmosfera culturală a epocii și respectul și prețuirea de care se bucurau cărțile în epocă.

Un ultim aspect pe care ne-am propus să-l abordăm în acest capitol de concepție și metodă ar fi cel legat de *poziția lui Al. Lapedatu față de filosofia istoriei* și aceasta cu atât mai mult cu cât poziția sa în această privință este departe de a fi explicită, abordările anterioare omițând acest aspect.

Se știe că școala critică[49] a manifestat un refuz aproape ostentativ față de filosofia istoriei, aceasta datorită abuzurilor filosofiei în raport cu istoria. Al. Zub remarcă „două atitudini semnificative în istoriografia românească la sfârșitul secolului XIX: una de respingere a oricărei filosofii aplicate în acest domeniu și de reconsiderare a istoriei la nivel pragmatic, ameliorând treptat instrumentarul de care dispune; alta de regândire a statutului epistemic al istoriei, nu pe bază speculativă ci pornind de la praxis"[50].

Concepția lui Alexandru Lapedatu despre universul istoric și despre Istorie ca disciplină se formează în timpul studiilor sale la București cu D. Onciul, I. Bogdan și N. Iorga. Având în vedere formația sa, nu este surprinzător faptul că nu adoptă o poziție fermă în interiorul unui sistem de filosofie a istoriei[51], fiind, mai degrabă, un reconstituitor al faptului istoric decât un teoretician. Pentru el reconstituirea trecutului este o modalitate de a surprinde faptele umane ale trecutului, modul în care ele au fost trăite de oamenii reali, pornind de la anumite intuiții ale istoricului la care se adaugă o riguroasă disciplină. Istoricul are nevoie, în afară de disciplină, erudiție și un vast orizont cultural, „de calități, daruri, care nu vin din afară, de la pregătirea intelectuală, ci dinlăuntru, de la dispoziții înnăscute, și anume — acea rară intuiție ce oferă istoricului posibilitatea de a pătrunde și înțelege chestiuni, care pe calea documentației obișnuite ori a logicii nu pot fi lămurite și dezlegate, ori de a vedea și descoperi, mai repede și mai lesne, lucruri pe care alții nici măcar nu le întrezăresc ori le rămân necunoscute"[52].

Nu se poate spune despre Alexandru Lapedatu că ar fi fost un istoric lipsit de idei, deoarece multitudinea studiilor sale prezintă un om profund interesat de studiul trecutului și de reconsiderarea adevărului „oricare și oricum ar fi el", descrierea evenimentelor făcându-se exact așa cum s-au petrecut în trecut. Istoricul, ca și ochi al Providenței, planează deasupra evenimentelor, apoi pătrunde în situațiile pe care le prezintă. El narează evenimentele așa cum au fost trăite, după ce în prealabil și-a adunat un material documentar pe care l-a organizat și selectat după anumite criterii ce țin de datele personalității sale, de filosofia sa de viață și nu în ultimă instanță de implicarea sa în viața politico-

[48] Idem, *Doi cărturari brașoveni din secolul al XVIII*, București, 1915.

[49] A. D. Xenopol a scris *Les principes fundamenteaux de l'histoire*, în care preciza că nu urmărește crearea unui sistem de filosofie a istoriei; N. Iorga refuză și el, ostentativ, orice filosofie a istoriei; I. Bogdan și D. Onciul, la rândul lor, nu propun nici ei un sistem de filosofie a istoriei, ei pun accentul pe reconstituirea faptelor trecutului.

[50] Al. Zub. *De la istoria critică ...*, p. 14.

[51] *Ibidem*, p. 201.

[52] Al. Lapedatu, *Răspuns la discursul de recepție al lui Gh. I. Brătianu ...*, p. 109—110.

socială. În felul acesta stă la egală distanță de primejdia înecării într-o factologie lipsită de perspective și de ispita elaborării unei teorii anterioare oricărui contact cu faptele.

Opera lui de istorie politică medievală, consacrată secolelor XV—XVI denotă un orizont cultural, spirit critic și „obișnuința de a privi lucrurile sub specia istoriei, istoria fiind ea însăși o metodă de gândire"[53].

În finalul studiului dorim să punem încă odată în valoarea locul și rolul istoricului Alexandru Lapedatu în istoriografia românească. Acum, când traversăm o perioadă de regândire a istoriei și istoriografiei românești, numele lui Alexandru Lapedatu exprimă o realitate ce acoperă o activitate dintre cele mai semnificative: cea de istoric și de om politic. Puțini istorici au reușit să se implice în viața politică din dorința de a construi o „Românie prosperă și liniștită" și să se detașeze în același timp de politică pentru a scrie o istorie care să respecte „adevărul istoric oricare și oricum a fost el". Această calitate este un apanaj al marilor istorici, a căror operă și activitate este prețuită pe măsura scurgerii timpului.

Alături de D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, G. Giurescu, V. Pârvan, I. Ursu, Ilie Minea, D. Russo etc., Alexandru Lapedatu a făcut parte din galeria marilor istorici care, la cumpăna dintre secolul XIX și XX a așezat istoriografia noastră pe temeiurile sigure ale erudiției critice.

Opera lui de istorie politică medievală, consacrată secolelor XV—XVI (perioadă mai puțin cunoscută la începutul carierei sale de istoric), este definitorie pentru un spirit erudit, dedicat restituțiilor critice — pe temeiul izvoarelor inedite — ale monografiilor domnilor Țării Românești din secolele XV—XVI. Studiile sale sunt reprezentative pentru o istoriografie care preluase ideile pozitivismului francez și german (în special ale lui Leopold von Ranke, G. Monod etc.), cultul pentru document și filologia de text, racordând, prin studiile sale istorice, istoriografia românească la cea universală.

Opera lui Alexandru Lapedatu poate fi pe deplin înțeleasă în măsura în care este raportată la contextul istoriografiei naționale, la ceea ce s-a realizat prin metoda riguroasă, spiritul critic și erudiție pe tărâmul unei discipline în care mai dăinuia spiritul vechii școli romantice. „Astfel el se înscrie alături de D. Onciul, I. Bogdan, V. Pârvan, Demostene Russo, G. Giurescu în direcția maioresciană căreia cu deosebire Ioan Bogdan i-a dat viață atunci când „Convorbirile Literare" devin cu precădere o revistă a spiritului critic în istorie"[54].

Atașat școlii critice, el s-a orientat influențat de D. Onciul spre studierea istoriei politice a Evului Mediu. Credincios metodei de lucru a profesorilor, sub îndrumarea lui I. Bianu, s-a ocupat cinci ani la B.A.R. de problema spinoasă a inventarierii și publicării documentelor și manuscriselor. Meritul lui constă în a-și fi bazat toate studiile pe surse documentare edite sau inedite, valorificând și comparând cele mai mici detalii din informațiile furnizate de acestea. În acest domeniu, spiritul critic și sobru, gândirea sintetizatoare și ordonatoare s-au desfășurat cel

[53] Al. Zub. *De la istoria critică . . .*, p. 206.

[54] P. Teodor, *Erudiție și istorie la Constantin Giurescu*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, Cluj-Napoca, 1977, p. 66.

mai pregnant. Lectura studiilor sale de istorie politică și de istorie a artei medievale este și va rămâne un bogat izvor de informație. Evidente sunt în acest sens studiile sale publicate în „Convorbiri Literare" și în *B.C.M.I.*, studii ce mărturisesc apartenența lui la școala critică.

Reconstituirea monografică a domniilor Țării Românești în sec. XV—XVI, evidențierea liniei politice de echilibru între creștini și turci inițiate de aceștia precum și a rolului pe care „grupările boierești" îl au în această politică constituie piatra unghiulară a operei sale. La aceasta pot fi adăugate și alte două aspecte ale operei sale de medievist: primul legat de istoria artei medievale și al doilea de istoria culturală a secolului XVIII.

În primul caz, opera de pionierat ce a constat în reconstituirea istoricului monumentelor de artă ecleziastică și civilă a avut ca rezultat elaborarea unei concepții originale în ceea ce privește receptarea lor ca „document" și restaurarea și conservarea lor. În calitatea lui de președinte al C.M.I.T. și de profesor la Universitatea clujeană — mai ales prin faptul că a numit ca membri C.M.I.T. pe profesorii Universității și pe directorii unor renumite muzee din Transilvania și Banat — a realizat o unitate organică între Comisie, Universitate și Muzee, impulsionând studiile istorice și punând bazele noii școli istorice clujene. Astfel Alexandru Lapedatu a pus în practică concepția modernă de integrare a învățământului cu cercetarea științifică și cu activitatea culturală.

Al doilea aspect pe care opera sa de medievist îl relevă este cel al unității culturale românești. Reconstituirea trecutului cultural pe bază surselor reliefează atât erudiția istoricului, modul în care a înțeles responsabilitatea pe care o implică restituirea trecutului prin valorificarea documentelor, cât și idealurile de împlinire a deziderateloe de realizare a unității culturale și politice de care erau animați el și generația sa. Prin studiile sale vorbește atât eruditul cât și istoricul familiarizat cu problematica istoriei culturale. Acestea denotă un orizont cultural larg și orientarea desăvârșită în sursele literaturii românești care-l ajută să aibă o viziune de ansamblu asupra originalității vechii culturi românești.

Importanța pe care Alexandru Lapedatu o acordă reconstituirii trecutului denotă un istoric atent la spiritul vremii sale care precede marea împlinire națională din 1918. Din această cauză multe din studiile sale — în special cele legate de Conferința de Pace de la Paris — vin să legitimeze prezentul. Factorii politici și-au pus amprenta asupra tematici studiilor lui Lapedatu, determinându-l să se orienteze, după 1923, spre studierea problemelor de istorie modernă și contemporană.

Studiile lui Alexandru Lapedatu de istorie politică, istoria artei medievale și istorie culturală oferă cercetătorilor o importantă masă documentară și un model de analiză. Pentru școala istorică clujeană, opera lui Alexandru Lapedatu, spiritul său critic și capacitatea organizatorică sunt un exemplu. El a fost în ambianța clujeană o prezență care a format și modelat generații de cercetători și profesori.

TEODORA DANIELA SECHEL

ALEXANDRU LAPEDATU — MEDIEVALIST HISTORIAN. CONCEPTION AND HISTORICAL METHOD

(Abstract)

Alexandru Lapedatu is a remarkable historian and politician who contributes through his research on historical fields and through political activities during 1918—1947 to the progress of historical science and to the development of the Romanian state which his generation has founded.

At the beginning of the century, the Romanian historiography, dominated at the time by the spirit of historical positivism, aspired to settle the research on a new documentary basis, on the critical spirit originating in text hermeneutics, by which not only updating of the information could be achieved, but also a reconstitution of historical facts, in keeping with the precepts of the European — German and French — positivist seminaries.

Al. Lapedatu was a student of Nicolae Iorga, Dimitrie Onciul and Ion Bogdan. His training in the spirit of critical school explains his work as medievalist in terms of themes and methodology. As we can see from his studies of the Middle Ages, he was interested in political history. He wrote small monographs of Radu cel Frumos, Vlad-Vodă Călugărul, Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul, the capitals of Rumanian countries (Argeş, Baia), the diocese of Strehaia, the tradition regarding the founding of the state of Wallachia, all published as a part of a series of contribution to military history and history of the relations with neighboring countries specially during the 15th—16th centuries. Besides his medievalistic studies he wrote about the historical past of medieval fortresses, monasteries of Wallachia and Moldavia, about the artisans of the churches, icons, inscription, etc.

Methodologically, his studies are illustrative for the way the historians questioned the past and wrote history at the beginning at the XXth century. His questions adrressed to the past are suggested by the unpublished and published documents from the Library of the Romanian Academy and mainly the result of his activity at the Committee for Historical Monuments. All his studies are dealing with minutest problems offering precious and precise information about the political events, information given by the documents he studied.

Alexandru Lapedatu's opera presents an historian deeply interested in the study of the past, who has a method of research and a wide cultural horizon.

CREAREA PARTIDULUI NAȚIONAL ȚĂRĂNESC
(10 octombrie 1926)

Aducerea la putere în martie 1926 a generalului Alexandru Averescu de către Regele Ferdinand cu concursul lui Ion I. C. Brătianu a surprins opinia publică românească. Partidele Național și Țărănesc, care dețineau cele mai multe locuri în Corpurile Legiuitoare sperau ele să preia conducerea țării. Această grea și neașteptată înfrângere le-a convins de necesitatea întăririi unității lor de acțiune.

În noile împrejurări s-a desfășurat la Cluj Congresul Partidului Național Român pe 17—18 aprilie 1926, care a restabilit calmul în fruntea partidului, perturbat de frământările din viața politică românească. Principala problemă discutată a fost cea legată de modul în care partidul condus de Iuliu Maniu și Nicolae Iorga va participa la alegerile parlamentare organizate de guvernul Averescu. Congresul a elaborat o hotărâre prin care se propunea Partidului Țărănesc fuziunea, iar în caz de neprimire cartel electoral pentru alegerile generale[1].

Oferta făcută de conducerea Partidului Național a fost primită favorabil de liderii Partidului Țărănesc. În urma discuțiilor purtate în cadrul Delegației Permanente, fruntașii țărăniști au comunicat că pentru moment se impunea doar încheierea unui cartel electoral cu Partidul Național. Acordul electoral a fost semnat de Iuliu Maniu și Ion Mihalache, președinți ai celor două formațiuni politice. Cei doi șefi de partid au precizat că fuziunea nu se poate realiza imediat din lipsă de timp, problema alegerilor fiind foarte presantă. Potrivit documentului, cele două partide depuneau liste comune. În trei circumscripții din Transilvania au fost desemnați potrivit înțelegerii în fruntea listelor comune membrii marcanți ai Partidului Țărănesc. În schimb, opt circumscripții din Vechiul Regat aveau pe primul loc fruntași ai Partidului Național[2].

Cartelul electoral semnat între naționali și țărăniști a fost un fapt pozitiv care a contribuit la întărirea unității de acțiune între cele două formațiuni politice. Această unitate era cu atât mai necesară, cu cât în cadrul campaniei electorale pentru alegerile din mai 1926, aparatul de stat: poliție, jandarmerie, armată, administrație a intervenit deseori în favoarea guvernului. Astfel prin ordinul confidențial nr. 1369 din 11 aprilie 1926, semnat de comandantul Corpului de jandarmi, generalul Ștefănescu se cerea corpurilor, regimentelor și legiunilor de jandarmi să interzică și să distrugă afișele electorale ale opoziției, să mărească

---

[1] Biblioteca Academiei Române Secția Manuscrise (în continuare se va cita B.A.R., Secția Mss.), Coresp. N. Iorga, vol. 333, 1926, f. 342—343; Scrisoarea lui Ion Mihalache din 21 septembrie 1926 către N. Iorga; *Patria*, Cluj, VIII, nr. 86, din 21 aprilie 1926; *Neamul Românesc*, XXI, nr. 89, din 19 aprilie 1926.

[2] *Aurora*, VI, nr. 1339, din 26 aprilie 1926.

efectivele de jandarmi sub comanda unui ofițer în cadrul centrelor de votare[3].

De asemenea au fost confiscate de poliție și jandarmerie, materiale de propagandă electorală, au fost împiedicate întruniri ale partidelor de opoziție, administrația de stat a fost transformată în agentură electorală, iar armata a susținut guvernul, deși legea electorală interzicea acest lucru[4]. Astfel în comuna Reni din județul Hunedoara, autoritățile locale au făcut apel la armată și la organele de ordine, incidentele soldându-se după unele surse cu doi morți și numeroși răniți[5]. La fel în județul Ciuc un agent electoral averescan deținea în mod ilegal 17 buletine de vot[6].

Documentele vremii atestă și alte abuzuri ca arestarea unor agenți electorali și simpatizanți ai opoziției. În județul Ilfov, potrivit unor informații au fost reținute circa șase sute de persoane[7], cifră care ni se pare exagerată.

Reacția opoziției a fost destul de puternică. Fruntașii partidelor național și țărănesc I. Maniu, N. Iorga, C. Argetoianu, I. Mihalache ș.a. au luat atitudine fermă împotriva măsurilor întreprinse de autoritățile guvernamentale, precizând că în felul acesta legea electorală a fost total ignorată, încercându-se astfel introducerea „unui regim de abuz și ilegalitate manifestată pe timpul actualelor alegeri parlamentare"[8].

Prin măsurile întreprinse, prin mijloace neconstituționale și alte manevre, Partidul Poporului a obținut un succes confortabil deținând împreună cu partidele maghiar (5%) și german (2%) cu care s-a cartelat 52,09% din totalul voturilor pe țară, adică 292 mandate în Parlament. Blocul Național-Țărănesc format din Partidul Național și Partidul Țărănesc a obținut 27,73% din voturi și 69 de locuri, Partidul Național Liberal — 7,34% din voturi și 16 mandate, Liga Apărării Național Creștine (L.A.N.C.) 4,76% din voturi și 10 mandate. Celelalte liste electorale nu au îndeplinit pragul electoral de 2% instituit de noua lege electorală și în consecință nu au putut fi reprezentate în Corpurile Legiuitoare[9].

În noul parlament, partidele muncitorești nu au avut nici un reprezentant. Blocul Muncitoresc-Țărănesc a primit 39.203 voturi sau 1,49% din total, iar Federația Partidelor Socialiste a câștigat doar 40.594 voturi sau 1,55% din total[10]. Rezultatele obținute în alegeri de Partidele Național

[3] Arhivele Naționale București, fond Ministerul Afacerilor Interne (în continuare se va citi Arh. Nat. București, fond M.A.I.), dosar 568/1926, f. 2.

[4] *Idem*, dosar 556/1926, f. 1; M. Rusenescu, I. Saizu, *Viața politică în România 1922—1928*, București, 1979, p. 197.

[5] *Adevărul*, XXXIX, nr. 13 043, din 26 iunie 1926.

[6] *Monitorul Oficial*, partea I, nr. 2, din 1 iulie 1926, p. 13.

[7] Cf. M. Florescu, *Alegerile parlamentare în lumina cifrelor și faptelor (1918—1937)*, București, 1946, p. 30. Despre alte abuzuri și ilegalități vezi. Arh. Nat. București, fond M.A.I., dosar 568/1926, f. 2; dosar 584/1926, f. 2; dosar 588/1926, f. 3.

[8] Arh. Nat. București, fond M.A.I., dosar 568/1926, f. 2.

[9] Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919—1932*, Sibiu, 1933, tabloul IV; I. Scurtu, *Alegerile parlamentare din mai 1926*, în *St. Com. Brukenthal*, XVII, 1974, p. 227; I. Saizu, Gh. I. Florescu, *Alegerile parlamentare din România (1926—1928)*, în *C.I.*, IX—X/1978—1979, p. 479—494.

[10] M. Ivan, *op. cit.*, p. 20; S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *Electoratul din România în anii interbelici*, Cluj-Napoca, 1981, p. 105—106.

și Țărănesc nu au fost pe măsura așteptărilor. Ele s-au datorat atât îngerințelor autorităților guvernamentale, dar și unor deficiențe proprii de organizare. În unele județe, mai cu seamă în Vechiul Regat, cele două partide nu au depus liste comune în alegeri. Astfel, la Buzău, Anton Filotti, șeful organizației locale a Partidului Național, fost lider „takist" a depus o listă proprie în alegeri, cu toată opoziția fruntașilor țărăniști buzoieni[11].

La rândul lor, unii conducători ai „naționalilor" din Botoșani, Brăila, Covurlui au refuzat să depună liste comune de candidați, nerespectând astfel hotărârea venită de la centru[12].

Conlucrarea Partidului Național cu Partidul Țărănesc s-a afirmat și în cadrul alegerilor parțiale desfășurate în septembrie 1926. Ele au fost pregătite cu atenție de naționali și de țărăniști, cartelul electoral semnat în mai 1926 funcționând în continuare. Cele două partide încercau să obțină noi mandate în Parlament, consolidându-și astfel poziția în Corpurile Legiuitoare. Iuliu Maniu îl informa pe N. Iorga încă din 18 iunie 1926 în legătură cu modul în care a acționat pentru pregătirea acestei consultări a electoratului. El a arătat că a venit la București unde a discutat cu membrii Delegației permanente care se găseau în capitală, modul de abordare a alegerilor parlamentare parțiale care se apropiau: „Am fost de acord cu toții că menținerea cartelului electoral cu țărăniștii este necesară atât din punct de vedere politic general, cât și ținând seama de posibilitățile electorale". Maniu aprecia că naționalii au pus candidaturi la Bihor, Covurlui și Tutova, în Ilfov și Ialomița, dar și în Caliacra. Fruntașul politic ardelean aducea la cunoștință colegului de la șefia partidului faptul că la București s-a propus candidatura lui Pantelimon (Pan) Halippa, care „a întâmpinat oarecari rezistență la organizația noastră din Capitală". El sublinia că această candidatură are mai degrabă un caracter național, nefiind doar a Partidului Țărănesc.

Liderul naționalilor ardeleni avea deci în vedere meritele incontestabile ale lui Halippa în realizarea actului Unirii Basarabiei cu România. I. Maniu îl informa tot prin acest mesaj pe N. Iorga că organizația din județul Covurlui este divizată, disputa având la bază ambiții politice. I. Maniu dezmințea, în final, unele zvonuri privind tratativele între naționali și liberali, precizând că ele au un caracter fantezist[13].

Aceste zvonuri nu erau lipsite de temei. Potrivit informațiilor furnizate de Pamfil Șeicaru în iunie 1926 s-a creat un comitet de acțiune compus din Sever Dan, dr. Aurel Dobrescu, Popa Nan, profesorul Coltor, dr. Solomon ș.a. care cerea fuziunea imediată și fără condiții cu Partidul Liberal[14]. Cert este însă faptul că Partidul Național se afla în criză. O răbufnire a ei s-a produs prin intrarea grupului condus de Vasile Goldiș

[11] Arh. Naț. București, fond I. Mihalache, dosar 46/1926, f. 5.

[12] B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 264/1926, f. 354—355; vol. 343, 1926, f. 2—3.

[13] *Idem*, vol. 333/2, 1926, f. 378—379; C. I. Stan, *Activitatea politică a lui Iuliu Maniu în preajma preluării puterii (1926—1928)*, în *Acta MP*, XIX, 1995, p. 306, anexa I.

[14] P. Șeicaru, *Istoria partidelor național, țărănist și național țărănist*, vol. II, Madrid, 1963, p. 15.

în guvernul Averescu, ca urmare a dezacordului cu conducerea centrală a Partidului Național în special cu Iuliu Maniu, început încă din vara anului 1924 când a eșuat fuziunea cu Partidul Țărănesc[15].

În urma intervenției conducerii centrale șefia organizației gălățene a fost preluată de Alexandru Scurtu. Totuși, neînțelegerile nu au luat sfârșit, noul conducător local fiind nevoit să-și prezinte demisia în data de 10 iulie 1926, inclusiv din Partidul Național[16].

Eșecul suferit în alegerile parlamentare din mai 1926 de Partidul Național și Partidul Țărănesc a grăbit fuziunea celor două formațiuni politice. Întărirea colaborării lor era necesară în actualele condiții și avea la bază și similitudinea de obiective și aspirații ale celor două grupări politice, ele izvorând din necesitatea unirii eforturilor în scopul înlăturării guvernului averescan, venit la putere, după opinia lor în condiții ilegale. Era necesară, de asemenea, o concentrare a opoziției antiaverescane.

Chiar participarea în alegeri a opt formațiuni în 1926 față de 15 în 1922 arată o maturizare a vieții politice românești, fiind și o consecință a prăbușirii partidelor conservatoare și a fuziunilor din anii 1924—1925. Se realiza astfel o diminuare a fărâmițării politice.

Având în vedere situația internă Comitetul Central Executiv al Partidului Țărănesc întrunit în zilele de 10—11 iulie 1926 a apreciat că momentul este potrivit acceptării propunerii de contopire a celor două partide. Delegația permanentă a Partidului Țărănesc a fost de acord cu participarea la tratativele privind contopirea cu Partidul Național. A triumfat deci ideea fuziunii cu naționalii. Și în Partidul Țărănesc existau păreri divergente. Unii lideri nu doreau contopirea cu Partidul Național. C. Stere, potrivit lui P. Șeicaru, „era convins că în urma unei asemenea fuziuni, ideologia țărănistă ar fi fost anulată, Partidul Țărănesc urmând să fie înghițit de cel național"[17].

Pe aceiași poziție se situa Grigore Iunian. În schimb, Virgil Madgearu și I. Mihalache se pronunțau în favoarea contopirii cu Partidul Național. Pe baza celor hotărâte de conducerea Partidului Țărănesc, I. Mihalache a început demersurile necesare. El a expediat la 12 iulie 1926 o scrisoare lui Maniu, informându-l că acceptă cu plăcere să examineze împreună problema fuziunii celor două grupuri politice. Cu acest prilej, liderul țărănist a fixat ziua de 31 august 1926 ca dată limită de desfășurare a tratativelor[18].

Pertractările pentru fuziunea celor două formațiuni politice au început la 17 august 1926 în capitală și au fost purtate chiar de președinții I. Maniu și I. Mihalache, fapt care demonstrează importanța deosebită acordată de cele două partide tratativelor.

Conducătorii naționalilor și țărăniștilor au convenit ca: „Partidul Național și Partidul Țărănesc să fuzioneze într-un singur partid care se va numi Partidul Național Țărănesc. II. Principiile de bază programatice ale partidului fuzionat vor fi cele zece puncte stabilite în 1924.

---

[15] V. Goldiș, *Corespondență 1888—1934*, vol. I, Ediție de Gh. Șora, Cluj-Napoca, 1982, p. 96.

[16] B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 334/1926, f. 28.

[17] P. Șeicaru, *op. cit.*, p. 20.

[18] *Țărănismul*, II, nr. 12, din 12 iulie 1926.

III. Organizarea partidului fuzionat se va face pe baza statutului întocmit în 1924; IV. Organizarea provizorie până la Congresul general al Partidului fuzionat se va face după următoarele norme: 1) Conducerea centrală a Partidului fuzionat va fi încredințată unui Comitet Central compus din actuala Delegație permanentă a Partidului Național și actualul Comitet Central al Partidului Țărănesc. Președintele Partidului fuzionat va fi desemnat de acel Comitet de Direcție. Partidul Țărănesc s-a fixat și menține președinția d-lui Iuliu Maniu. 4) Secretarul general va fi ales dintre membrii Partidului Țărănesc; 5) Coi doi vicepreședinți vor fi desemnați de fiecare partid. 6) Casierul va fi desemnat din sânul Partidului Național. 7) Biroul este organ pur executiv. Organele deliberative sunt Comitetul Central și Comitetul de Direcție. Prezidiul ia parte la votare. În caz de paritate de voturi hotărârea se va da de partea unde votează președintele".

Potrivit înțelegerii stabilite, chestiunea fuziunii se va rezolva până la 25 septembrie 1926[19].

Discuțiile între Iuliu Maniu și Ion Mihalache au continuat în data de 28 august 1926. Conform procesului verbal încheiat, s-a ajuns la înțelegerea ca organizațiile din provincii să fie conduse de comitete provinciale provizorii care se vor compune din contopirea actualelor comitete provinciale aflate în funcțiune.

Comitetul provincial din Ardeal și Banat (unul singur) va fi prezidat de actualul președinte al Partidului Național, Iuliu Maniu.

Comitetul provincial din Basarabia va avea în frunte pe actualul președinte al Partidului Țărănesc Basarabean.

Pentru Bucovina va fi desemnat președinte provizoriu Al. Vaida Voievod și secretar general deputatul T. V. Săveanu. În Vechiul Regat, chestiunea constituirii Comitetului provincial rămâne în suspensie deoarece Partidul Național nu a avut un astfel de comitet, iar Partidul Țărănesc a avut mai multe. Până la crearea acestui comitet, conducerea acestei provincii revine Comitetului de Direcție. Partidul Țărănesc reclamă pentru sine președinția acestui comitet. Iuliu Maniu nu se va pronunța în această chestiune.

Pentru organizațiile județene se vor crea comitete provizorii precizându-se vă există principiul de liberă înțelegere între ele. În caz de neînțelegere va interveni centrul prin intermediul unei comisii de arbitri cu voturi în număr egal pentru fiecare partid, aplicându-se în caz de nevoie absolută și de președinte de la centru.

Iuliu Maniu cere o prealabilă clarificare în unele județe pentru a evita o serie de neînțelegeri[20].

În seara aceleiași zile s-a încheiat un nou proces verbal în care se punea în discuție problema conducerii unor organizații județene ale partidului fuzionat. I. Maniu a cerut cu acest prilej: a) În Basarabia președinția a două județe; b) în Bucovina în două sau trei județe; c) În Vechiul Regat, președinții actuali ai Partidului Național din următoarele județe care sunt membri în conducerea mai restrânsă a Parti-

[19] V. Arimia, I. Ardeleanu, Al. Cebuc (eds.), *Istoria Partidului Național Țărănesc. Documente 1926—1947*, București, 1994, p. 15—16, doc. 2.

[20] *Idem*, p. 16—17.

dului Național: 1) Dorohoi (N. Iorga), Dolj (C. Argetoianu), 3) Ialomița, 4) Vlașca, 5) Vaslui, 6) Durostor, Caliacra, 8) Ilfov, județ sau Capitală (în caz de neînțelegere între cele două actuale organizații, 9) Romanați, 10) Covurlui, 11) Botoșani, 12) Brăila, 13) Tutova.

I. Mihalache aprecia că rezolvarea acestor chestiuni trebuia să se facă după contactul cu organizațiile județene respective. Totuși în dorința de a înlesni fuziunea admitea în prealabil: a) În Basarabia, un județ pentru dl. Pelivan, b) În Bucovina două județe (cu doi președinți), c) Vechiul Regat patru județe de sub punctele 1—8. Pentru rest nu se poate pronunța. Obligatoriu până nu consultă și alți conducători ai partidului său[21].

În cele din urmă, șeful P.N.R. a acceptat în principiu ca președinția organizației din Vechiul Regat să fie asigurată de un lider țărănist.

I. Maniu a sacrificat pe „iorghiști" cărora le-a rezervat în final conducerea în numai două județe (Dorohoi și Râmnicu Sărat), dar a susținut în schimb pe foștii „tachiști" care au primit șefia organizațiilor județene Ialomița, Romanați, Vaslui, Muscel și Argeș. Într-o scrisoare adresată în septembrie 1926 lui I. Maniu, I. Mihalache il informa că a acceptat multe concesii dar preciza „am onoarea să vă comunic că mi-e imposibil a-mi lua angajamente personale peste cele ce mi-am luat. Nu mi-aș putea angaja răspunderea mai departe decât când ați putea păși și dumneavoastră spre concesii în Ardeal".

Președintele Partidului Țărănesc solicita conducerea provizorie a organizațiilor din trei județe pentru partidul său Maramureș, Bistrița și încă unul din județele minoritare[22].

I. Maniu a ținut o strânsă legătură cu N. Iorga. La 1 aprilie 1926, el îi trimitea un mesaj marelui istoric care însoțea „convocatorul" pentru Congres „cu rugămintea să binevoiți a-l semna"[23]. La 30 august 1926, I. Maniu îl informa pe colegul său de la șefia Partidului Național că a purtat în ultimele zile fructuose tratative cu I. Mihalache. Cei doi interlocutori au constatat că „alegerile parțiale în curs împiedică tratativele prealabile de fuzionare, cât și convocarea delegațiilor permanente ale partidelor până la termenul de 1 septembrie 1926".

I. Maniu preciza, în continuare, că a căzut de acord cu I. Mihalache ca tratativele între cele două formațiuni politice să fie încheiate până cel târziu în a doua jumătate a lunii septembrie 1926, motivând atitudinea „ca să se termine odată această chestiune care frământă de mult opinia publică, împiedică libera acțiune a ambelor partide, dă prilej de atâtea intrigi și la atâtea încercări de ademenire din partea adversarilor noștri".

Maniu îl asigura pe N. Iorga că va primi din partea lui I. Mihalache propuneri concrete arătând, totodată, că discuțiile cu șeful Partidului Țărănesc au fost încununate de succes. Șeful Partidului Național afirma că în urma întrevederii sale cu liderul țărăniștilor „am putut constata armonia dorită și necesară între vederile noastre politice, atât ca program politic, cât și ca program guvernamental". Deci se avea în vedere

[21] *Idem*, p. 17.
[22] *Idem*, p. 17—18.
[23] B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 333/1, 1926, f. 312.

și o posibilă preluare a puterii politice. Autorul mesajului își exprima regretul că nu a putut discuta personal cu N. Iorga aceste probleme, dar a fost nevoit să se deplaseze în județul Bihor, unde urma să se desfășoare o alegere parțială. El îi cerea marelui istoric să-l avizeze telegrafic la Cluj dacă acceptă termenul de 26 septembrie pentru ținerea Delegației Permanente spre a lua în discuție problema fuziunii cu țărăniștii[24].

La 21 septembrie 1926 I. Mihalache a expediat un mesaj lui N. Iorga informându-l că a fost delegat de Comitetul Central al Partidului Țărănesc pentru a examina cu Partidul Național posibilitatea înfăptuirii acestei fuziuni. Conducătorul țăraniștilor preciza că a avut discuții cu I. Maniu ajungându-se la realizarea contopirii celor două partide pe baza „preliminarelor programatice de fuziune din 1924. I. Numirea partidului fuzionat va fi Partidul Național Țărănesc; II. Principiile de bază programatică a partidului fuzionat vor fi cele 10 puncte stabilite în 1924. Ca program de guvernământ cu soluții practice potrivite împrejurărilor de azi va servi cel întocmit în 1924 cu revizuirile necesare făcute prin acord comun. Semnatarul scrisorii trecea apoi în revistă organizarea noului partid care „se va face pe baza statutului întocmit în 1924, de asemenea, revizuit prin comun acord".

Această organizare are un caracter provizoriu, ea urmând să fie definitivată la Congresul general al partidului fuzionat. I. Mihalache prezintă lui N. Iorga organele de conducere ale noii formațiuni politice. El arată că în ceea ce privește președinția, I. Maniu a cerut cu insistență ca desemnarea președintelui să fie făcută de Partidul Național și pe seama unei persoane din sânul său, Partidul Țărănesc condiționează ca fuziunea să se facă și de această dată sub președinția d-lui Iuliu Maniu.

Această propunere avea drept scop să micșoreze nemulțumirile lui N. Iorga care nu a participat la tratative și se considera marginalizat, deși era copreședinte al Partidului Național. Mai mult, doi dintre liderii țărăniști, Virgil Madgearu și D. R. Ioanițescu au făcut o vizită lui Iorga la Vălenii de Munte cu scopul de a obține aprobarea propunerii menționate, dar s-au întors fără nici un rezultat[25].

Conducătorul țăraniștilor evidenția în scrisoarea amintită mai sus că la 26 septembrie 1926 a fost convocat Comitetul Central al Partidului Țărănesc spre a se pronunța asupra fuziunii.

I. Mihalache îl ruga, totodată, pe marele istoric să examineze problema fuziunii „în ședința Delegației Permanente a Partidului Național ce suntem informați că ați convocat pentru ziua de 26 septembrie a.c.". În final, șeful Partidului Țărănesc își exprima speranța că cele două conduceri vor stabili contopirea partidelor Național și Țărănesc. „Am fi fericiți — preciza învățătorul din Topoloveni — ca hotărârile celor două organe să fie identice și unanime, înfăptuindu-se astfel actul atât de important pentru viitorul Statului Român, act de mult așteptat de masele partidelor noastre și de întreaga opinie publică a Țării"[26].

---

[24] *Idem*, f. 372—373; C. I. Stan, *op. cit.*, p. 306—307, anexa II.

[25] P. Țurlea, *Nicolae Iorga în viața politică a României*, București, 1991, p. 231.

[26] B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, val. 333/1, 1926, f. 342—343.

La 27 septembrie 1926, I. Maniu a expediat prin intermediul lui Saint Georgiu o convocare lui N. Iorga trimisă de omul său de încredere I. Lugoșianu. Convocarea era privitoare la Congresul General al Partidului Național „și prin urmare publicarea ei ar fi foarte urgentă".

Lugoșianu îi cerea lui S. Georgiu să i-o restituie „cât mai grabnic cu aprobarea sau observațiunile d-lui profesor Iorga"[27].

Cu toate acestea, N. Iorga nu a sprijinit fuziunea Partidului Național cu Partidul Țărănesc. El aprecia că I. Maniu a acționat în așa fel încât să rămână unicul conducător al partidului fuzionat participând singur la tratativele cu I. Mihalache. La 3 octombrie 1926, marele istoric a expediat o scrisoare deschisă lui I. Maniu, publicată în paginile suplimentului ziarului *Neamul Românesc* din 11 octombrie 1926, în care își exprima dezaprobarea față de fuziune, condamnând „pe cei care cu puțin timp înainte se pronunțau în favoarea contopirii cu liberalii, iar acum sunt adepții unirii cu Partidul Țărănesc".

Autorul scrisorii apreciază, totodată, ca fiind incorect procedeul „aprobării statutului discutat și votat fără nici-o seriozitate și fără măcar dovadă de atenție a mă înștiința despre pretinsa dicuție și a-mi comunica rezultatul, e pentru mine doar încă o jignire, iar nu o realitate politică acceptabilă". N. Iorga dezvăluie faptul că fuziunea nu s-a realizat cu unanimitate de voturi, căci cei zece membri iorghiști ai Delegației Permanente a Partidului Național s-au abținut de la vot și atunci s-a recurs la aprobarea prin „aclamații" a fuziunii. Semnatarul scrisorii consideră că problema unirii cu Partidul Țărănesc nu a fost discutată în cadrul organizațiilor locale, membrii congresului fiind puși în fața faptului împlinit „înfățișându-se ca definitiv rezultatul negocierilor".

În felul acesta, preciza marele istoric „un act care putea fi folositor țării se preface în încoronarea de simplă formă a unor pertractări care au avut aerul unui complot pentru simple satisfacții și ambiții". Având în vedere acest lucru, N. Iorga nu se considera legat „prin nimic de aceste acte abuzive", declarând cu fermitate că „rămânând cu numele la care am dreptul, cu prietenii mei nedezlipiți de steagul de democrație națională pe care cei ce fuzionează arată că îl părăsesc"[28].

Atitudinea lui N. Iorga era în mare parte îndreptățită deoarece Partidul Național Țărănesc s-a realizat în urma unor aranjamente „de culise" între Iuliu Maniu și Ion Mihalache care au fost principalii „actori politici" ai fuziunii celor două partide. Iorga a trebuit să țină seama și de poziția unor fruntași naționaliști democrați care considerau că vor juca roluri subordonate în noul partid. Unul dintre aceștia Constantin Cihodariu, colaborator apropiat al lui N. Iorga propunea gruparea celorlalte forțe opoziționiste în jurul Partidului Național, „iorghiștii" păstrându-și astfel un rol major[29].

Din aceste motive, la 10 octombrie 1926, N. Iorga expedia lui I. Maniu o nouă scrisoare în care solicita că fie adusă la cunoștința Congre-

---

[27] *Idem*, vol. 335/1, 1926, p. 227.

[28] *Idem*, f. 433—434; N. Iorga, *Corespondență*, vol. II. Ediție de Ecaterina Vaum, București, 1986, p. 286—289; *Idem*, *Supt trei regi*, București, 1932, p. 406—407.

[29] *Neamul Românesc*, XXI, nr. 103, din 24 mai 1926; nr. 105, 107, din 7 și 21 mai 1926.

sului hotărârea sa irevocabilă de a nu participa în nici o calitate la conducerea partidului până când „el nu-şi va avea coeziunea şi credinţa necesară faţă de şeful unic". Autorul mesajului afirmă că reprobă „orice alianţă sau colaborare care, implica renunţarea oportunistă fie la principii de naţionalism, fie la acele de onestă democraţie culturală"[30].

N. Iorga s-a delimitat programatic de Iuliu Maniu şi de Ion Mihalache, fapt relevat de marele istoric cu ocazia unor întruniri ale partizanilor săi politici de la Galaţi, Craiova, Bucureşti şi în alte oraşe.

În noile condiţii, forţele „naţionaliste" se regrupează în jurul lui N. Iorga a cărui personalitate era dominantă, fapt care dovedeşte, totodată, că ierghiştii nu vizau satisfacerea unor interese materiale personale sau ambiţii politice egoiste. La baza poziţiei lor stăteau acceptarea principiilor renumitului istoric[31].

Tot la 10 octombrie 1926 s-a desfăşurat Congresul Partidului Naţional în lipsa lui N. Iorga. Acest for a adoptat cu aclamaţii o rezoluţie prin care aproba hotărârea de fuziune a Partidului Naţional cu Partidul Ţărănesc. Denumirea noului partid urma să fie Partidul Naţional Ţărănesc. Principiile de bază programatice erau cele zece puncte stabilite în 1924.

În introducere, documentul afirma că Partidul Naţional şi Partidul Ţărănesc fuzionează într-un singur partid sub denumirea de Partidul Naţional Ţărănesc. În planul formei de guvernământ programul prevedea că în fruntea statului se află un monarh constituţional, exprimându-se astfel ataşamentul faţă de rege.

Noua formaţiune politică se întemeia „pe solidaritatea tuturor claselor muncitoare şi producătoare cu ţărănimea", considerată ca fiind „factorul principal de producţiune naţională, baza structurii noastre sociale". Prin această prevedere, documentul insera unul din principiile fundamentale ale doctrinei ţărăniste, adică consolidarea ţărănimii ca forţă primordială de producţie. Tot pe planul vieţii politice interne, programul stabilea înlăturarea corupţiei, întărirea rolului puterii judecătoreşti prin „întronarea în viaţa de stat a unui regim legal şi constituţional". De asemenea în acest act programatic se stipula respectarea şi întărirea drepturilor şi libertăţilor cetăţeneşti. Se avea, de asemenea, în vedere descentralizarea administrativă şi autonomia locală. În domeniul vieţii economice, documentul punea la baza dezvoltării economiei naţionale sistemul cooperaţiei şi „şi cea mai largă producţie şi dezvoltarea proprietăţii ţărăneşti".

O atenţie importantă se acorda dezvoltării industriei naţionale prin luarea unor măsuri de intensificare a producţiei, folosirea surselor de energie, valorificarea resurselor interne, în special a produselor agricole. În acelaşi timp, se punea accent pe dezvoltarea industriei mici şi mijlocii. Pentru refacerea utilajului economic, sau în vederea utilării unor noi întreprinderi mici şi mijlocii, programul în zece puncte prevedea conlucrarea capitalului românesc cu cel străin pe baza egalităţii de tratament în faţa legii şi administraţiei.

---

[30] B.A.R., Secţia Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 335/1, 1926, f. 157—158; N. Iorga, *Corespondenţă* . . ., II, p. 289—290.

[31] P. Ţurlea, *op. cit.*, p. 233.

În domeniul militar, documentul dovedea „specială preocupare pentru armată" care trebuia „să corespundă pe deplin chemării sale de apărare națională". În domeniul vieții sociale, programul avea în vedere adoptarea unei legislații de ocrotire a muncii după normele stabilite în statul internațional al muncii, afirmat și în tratatele de pace.

Pe plan extern se afirma menținerea și întărirea raporturilor cu aliații „alături de care statul român a luptat în decursul războiului. Partidul va tinde — continua documentul — pentru a realiza o politică a păcii întemeiată pe menținerea și executarea cinstită și loială a tratatelor și a alianțelor încheiate și a asigura raporturile de bună vecinătate cu statele și națiunile împrejmuitoare". Totodată se reafirma atașamentul și colaborarea cu Societatea Națiunilor care trebuie „să devie o instituție prin care să garanteze pacea, respectul tratatelor încheiate și dreptatea între popoare"[32].

Pe lângă cele zece puncte, Congresul Partidului Național a aprobat „cu aclamații" fuziunea, programul și statutul Partidului Național Țărănesc.

Simultan în sala „Amiciția" din capitală s-a desfășurat Congresul Partidului Țărănesc, care, la rândul său, a aprobat programul și statutul noii formațiuni politice. Ion Mihalache a arătat cu acest prilej că „nici ținta nici drumul Partidului Țărănesc nu sunt alterate. Mergem pe aceiași cale și cu aceleași mijloace, nimic nu s-a schimbat". Liderul țărănist își asigura auditoriul că „Partidul Național a declarat că face proprietate comună din ideologia Partidului Țărănesc"[33].

Congresul de fuziune din 10 octombrie 1926 a ales Delegația permanentă și Comitetul Central Executiv, Partidul Național Țărănesc avea în frunte pe Iuliu Maniu în calitate de președinte.

Vicepreședinți erau I. Mihalache și dr. N. Lupu din partea Partidului Țărănesc și Al. Vaida Voievod și P. Brătășanu (din partea Partidului Național). Casier era numit Mihai Popovici (Partidul Național), iar secretar general Virgil Madgearu (Partidul Țărănesc). Comitetul de direcție era compus din 24 de membri: 12 desemnați de fostul Partid Național și tot 12 de fostul Partid Țărănesc. Printre cei 24 se afla și C. Stere, propulsat în eșalonul conducător prin voința congresului[34].

Crearea P.N.Ț. a fost un remarcabil succes al opoziției. S-a constituit un puternic partid antiliberal. Se desființa astfel monopolul politic al unei singure formațiuni. Sesizând forța noului partid, șeful guvernului, Al. Averescu și liderul Partidului Poporului aflat în declin a propus în cadrul unor tratative purtate la mijlocul lunii decembrie 1926 cu I. Maniu un număr de 20—30 de locuri în Parlament (prin demisia unor deputați ai partidului) și 2—3 posturi într-un viitor cabinet de coaliție. Șeful P.N.Ț. a refuzat oferta cerând cu insistență fuziunea

[32] C. I. Stan, *Activitatea politică a lui Iuliu Maniu în anii consolidării României Mari (1921—1926)*, în *Acta MP*, XVIII/1994, p. 358—359.

[33] *Patria*, VIII, nr. 230, din 20 octombrie 1926.

[34] A. Stan, *Iuliu Maniu. Biografia unui mare român*, București, 1997, p. 157; M. Nedelea, *Aspecte ale vieții politice din România în anii 1922—1926*, București, 1987, p. 255.

celor două formațiuni politice și organizarea de noi alegeri parlamentare[35].

Al. Averescu nu a fost de acord cu această propunere, iar tratativele s-au rupt. După 10 octombrie 1926, sesizând că Partidul Poporului se dezintegrează treptat, Nichifor Crainic i-a sugerat lui Vasile Goldiș fost lider al Partidului Național ca împreună cu Ion Petrovici să devină membri ai P.N.Ț., propunere refuzată de omul politic ardelean, care nu dorea să revină în partidul care l-a consacrat. Marele tribun al luptei naționale și-a motivat refuzul prin faptul că I. Maniu „era dușmănit de liberali, de averescani și de N. Iorga"[36].

Cu toate acestea la 22 ianuarie 1928, Goldiș scria, din nou, lui N. Crainic arătând că încă din 29 martie 1926 i-a propus lui I. Maniu să realizeze „pentru noul guvern o listă comună cu Partidul Țărănesc urmând imediat fuziunea".

După părerea partidului, datorită refuzului lui Maniu de a crea atunci „cel de al doilea partid de guvernământ", Goldiș sublinia că s-a apropiat de generalul Averescu „tot cu gândul ca să facem apoi un singur partid țărănesc (. . .). Când am fuzionat cu generalul Averescu i-am spus că e o necesitate istorică să ne unim cu toții în Partidul Național Țărănesc".

În urma propunerii lui Goldiș s-a creiat chiar „o comisie alcătuită din C. Garoflid, C. Meissner și I. Petrovici ca să trateze cu d. Maniu, fuziunea"[37]. Acțiunea nu a reușit datorită opoziției lui Maniu. De altfel, averescanii considerau că rolul principal în cadrul fuziunii l-au avut țărăniștii care „sunt aceea care și-au impus punctul lor de vedere în toate chestiunile principale"[38].

Pe aceiași linie se înscrie și poziția liberalilor care susțineau prin intermediul oficiosului lor ziarul *Viitorul* că „Partidul Național a intrat fără condiții în Partidul Țărănesc"[39].

P.N.L. a încercat, de asemenea, să minimalizeze rolul fuziunii, ziarul *Viitorul* arătând că nu s-a realizat un mare partid democratic, ci doar un conglomerat „fără să reprezinte vreo utilitate pentru viața politică a țării". Oficiosul liberal continua pe linia lui negativistă considerând că noua formațiune politică „însemna perpetuarea sub o formă nouă a aceleiași politici de negațiune care a făcut în trecut atât rău operei de organizare și de consolidare a statului român reîntregit"[40].

Preocuparea liberalilor de a subestima importanța și rolul P.N.Ț. în viața politică a României era evidentă. De altfel, adepții lui Ion I. C. Brătianu urmăreau să mențină dezbinați naționalii și țărăniștii. Sesizând acest lucru, cunoscutul lider P.N.Ț. Armand Călinescu, aflat atunci la începutul carierei politice, consemna în memoriile sale că

---

[35] *Întrevederea Averescu — Maniu*, în *Viitorul*, XIX, nr. 5642, din 16 decembrie 1926.

[36] V. Goldiș, *Politică și cultură (1919—1934)*. Ediție de A. Ardelean și V. Popeangă, Arad, 1993, p. 114—115, doc. 17.

[37] N. Crainic, *Corespondență*, în *Manuscriptum*, XXVI, nr. 1—4, 1995, p. 310—313.

[38] *Îndreptarea*, VIII, nr. 236, din 12 octombrie 1926.

[39] *Viitorul*, XIX, nr. 5587, din 13 octombrie 1926.

[40] *Fuziunea și democrația*, în *Idem*, nr. 5581, din 6 octombrie 1926; I. Scurtu, *Ion I. C. Brătianu. Activitatea politică*, București, 1992, p. 86.

„În politica internă se înregistrează oarecari încercări ale liberalilor de a menține divizați pe naționali și țărăniști. Prin Tătărăscu încearcă apropierea de naționali, prin Inculeț, de țărăniști. Jocul e prea transparent pentru ca aceștia să nu-l întâmpine cu măsuri. Pentru a-i pune capăt, Maniu și Mihalache au dese întrevederi și ajung la formularea definitivă a fuziunii"[41].

Adversitatea liberalilor față de crearea P.N.Ț. era clară. Ei nu doreau să se formeze un mare partid politic de opoziție deoarece acesta ar urma să fie un concurent extrem de puternic. La rândul ei, monarhia a socotit crerea P.N.Ț. ca un fapt pozitiv. Deși bolnav, Regele Ferdinand a salutat acest act considerându-l ca un fapt capabil să determine reintoarcerea la sitemul bipartid, asigurându-se astfel succesiunea la guvernare fără complicații. Suveranul spera ca prin echilibrarea vieții politice să se ajungă la diminuarea intensității luptei între partide, care să permită crearea unui guvern de „uniune națională" pentru pacificarea spiritelor[42].

Șeful statului urmărea astfel să evite rediscutarea problemei carliste, având în vedere faptul că unii lideri naționali-țărăniști simpatizau cu fostul prinț moștenitor. Și alți observatori politici au sesizat rolul pozitiv pe care P.N.Ț. urma să-l joace pe arena vieții politice. Unul dintre aceștia, N. N. Petrașcu scria peste aproape un deceniu și jumătate într-o încercare de monografie a vieții politice interbelice românești că formațiunea creată la 10 octombrie 1926 reprezintă un factor politic de înlocuire a Partidului Conservator în condițiile declinului Partidului Poporului[43].

P.N.Ț. devenea astfel o alternativă de guvernare, în condițiile erodării politice a P.N.L. În schimb, socialiștii și comuniștii au apreciat că fuziunea s-a făcut ca urmare a sacrificiilor programatice și ideologice făcute de țărăniști. Cunoscutul lider social-democrat, Constantin Titel Petrescu scria în paginile ziarului *Socialismul* că „Partidul Țărănesc a capitulat pur și simplu în fața Partidului Național"[44]. La rândul său, militantul comunist, Alexandru Dobrogeanu Gherea afirma că prin actul fuziunii „Partidul Țărănesc a capitulat în fața Partidului Național" și totodată „a trădat interesele maselor țărănești"[45].

Aprecieri similare asupra semnificației fuziunii le găsim și în organele de presă ale Partidului Comunist din România. Astfel, revista de studii a comuniștilor *Lupta de clasă* sublinia că acest act a urmărit să evite „mobilizarea și ridicarea maselor, să frâneze acțiunile lor revoluționare, să canalizeze capacitatea lor combativă în direcția dorită de

---

[41] A. Călinescu, *Însemnări politice 1916—1939*. Ediție de Al. G. Savu, București, 1990, p. 59.

[42] I. Scurtu, *Regele Ferdinand (1914—1927). Activitatea politică*, București, 1995, p. 108.

[43] N. N. Petrașcu, *Evoluția politică a României în ultimii douăzeci de ani 1918—1938*, București, 1939, p. 13.

[44] C. Titel Petrescu, *Fuziunea național-țărănistă*, în *Socialismul*, XX, nr. 42, din 13 octombrie 1926.

[45] I. Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, ed. a II-a, București, 1994, p. 52.

liderii P.N.Ţ. să întărească opoziţia burgheză şi să o pună în situaţia de a trata de la egal la egal cu liberalii"[46].

În adevăr, Partidul Ţărănesc a fost nevoit să facă o serie de concesii programatice şi organizatorice. Şefia noului partid a fost încredinţată lui Iuliu Maniu în timp ce secretar general a devenit ţărănistul Virgil Madgearu. De asemenea a fost sacrificat Constantin Stere, principalul doctrinar al Partidului Ţărănesc şi unul din membri fondatori, nevoit să-şi prezinte demisia. Ţărăniştii au fost obligaţi să renunţe la multe din principiile lor programatice de stânga. În special se atenua acea componentă ce accentua lupta de clasă, iar în locul ei Maniu preciza că „Partidul Naţional Ţărănesc se întemeiază pe solidaritatea tuturor claselor muncitoare şi producătoare cu ţărănimea"[47].

Aceste principii programatice au fost înscrise în programul de întemeiere a partidului, când situaţia ţării era foarte grea datorită dificultăţilor generate de război, atunci când se punea problema democratizării ţării, înfăptuirii reformei agrare erau necesare măsuri radicale.

O serie de compromisuri a făcut şi Partidul Naţional. Fuziunea a creat nemulţumiri în rândurile grupului „iorghist" care a părăsit partidul. Acelaşi lucru l-a făcut după scurt timp şi fracţiunea condusă de Constantin Argetoianu[48]. Acesta din urmă aprecia fuziunea ca un act care strânge într-un mănunchi „poftele şi ambiţiile celor lihniţi şi ahtiaţi, mânaţi de lăcomie şi de ambiţie", dar era mai ales mâhnit pentru faptul că actul de la 10 octombrie „se îndrepta cu paşi siguri spre o poziţie de extremă stângă, poziţie în care nu poate fi loc pentru mine"[49].

Poziţia conservatoare a lui C. Argetoianu era desigur evidentă. Din acest motiv a părăsit partidul condus de I. Maniu. Crearea P.N.Ţ. a fost deci un compromis făcut de cele două formaţiuni politice. Ion I. C. Brătianu avea acum un adversar redutabil care se opunea cu fermitate dominaţiei sale autoritare în viaţa politică românească.

Au existat şi dificultăţi. Contopirea organizaţiilor locale s-a făcut însă în cursul anului 1927. S-au manifestat o serie de asperităţi mai ales în Vechiul Regat unde foarte multe probleme au fost create de grupul „tachist". Unele organizaţii ţărăniste s-au ridicat împotriva foştilor conservatori democraţi. Astfel, Ion Diaconescu, şeful organizaţiei ţărăniste din judeţul Dâmboviţa scria chiar în ziua de 10 octombrie 1926 lui Ion Mihalache exprimându-şi temerea că gruparea ţărănistă va fi dominată de naţionali şi takişti: „Eu cred că partidul nostru nu este atât de puternic să poată mistui atâţia monştri ardeleni, plus pe „takişti" care în fiecare capitală de judeţ bat în pinteni de bucurie văzând că le surâde soarta să ia cârma partidului ceea ce ştiţi şi Dum-

---

[46] *Lupta de clasă*, nr. 2—3/1926, p. 11; Cf. M. Muşat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II/1, 1918—1933, Bucureşti, 1986, p. 514—515.

[47] G. Ţepelea (coord.), *Iuliu Maniu în faţa istoriei*, Bucureşti, 1993, p. 43—44.

[48] Hotărârea a fost luată în cadrul unei consfătuiri desfăşurată în locuinţa lui C. Argetoianu la 27 octombrie 1926, stârnindu-se unele confuzii. Fraţii Haneş, participanţi la întrunire au rămas în P.N.Ţ. (vezi Arh. Naţ. Bucureşti, fond I. Mihalache, dosar 45/1926, f. 10 (Scrisoarea lui V. V. Haneş din 27 octombrie 1926 către I. Mihalache).

[49] C. Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VIII/1926—1930, Ediţie S. Neagoe, Bucureşti, 1997, p. 39.

neavoastră că s-a întâmplat chiar acum în mai multe județe". Semnatarul scrisorii mărturisea liderului său politic că s-a confruntat în județul său Dâmbovița „cu tendințele de hegemonie ale „takiștilor" (advocaților) și mulți din ei au plecat când au văzut că nu-și pot ajunge scopurile lor".

În pofida acestor dificultăți, I. Diaconescu continua mai optimist sperând că liderii țărăniști vor reuși să contracareze aceste tendințe: „Dar am deplină încredere în tactul și înțelepciunea conducătorilor partidului, deosebită apreciere în concepția și practica Dumneavoastră în conducere ca șef". Semnatarul mesajului îi sugera lui I. Mihalache să fie prudent, să promoveze oameni corecți, competenți înlăturând pe carieriști și farseuri: „V-am spus la Vulcan și repet acum să cântăriți bine pe lingușitori și în special pe așa zișii intelectuali, căci cei mai mulți sunt curate lichele"[50].

În unele județe în special din Transilvania fuziunea s-a realizat cu ușurință. Astfel în județul Alba nu au fost înregistrate dificultăți și datorită prestigiului de care se bucura Iuliu Maniu pe aceste meleaguri unde a fost ales în mai multe rânduri deputat și senator[51]. Și în județul Râmnicu Sărat nu au fost probleme. Încă din 3 aprilie 1926, N. Dicescu, șeful organizației locale a Partidului Național arăta că mulți partizani politici cer fuziunea cu Partidul Țărănesc „De aceea făcându-mă interpretul voinței poporului din Râmnic, vă rog a face tot posibilul ca să ne unim cu țărăniștii imediat"[52].

Relativ simplu s-a realizat fuziunea celor două partide în județul Dolj. Într-o informare a președintelui organizației P.N.Ț. adresată în noiembrie 1926 președintelui partidului se arătă că deși unii membri ai fostului Partid Național „n-au aderat la fuziune și au urmat unii pe dl. Argetoianu, iar alții pe dl. Iorga", lucrurile au mers relativ bine. Virgil Potârcă ales președinte al organizației partidului fuzionat arată, în continuare, că în discuțiile avute cu Alexandru Carianopol s-au stabilit modalitățile de înfăptuire a contopirii celor două organizații județene:

1) Contopirea ambelor comitete județene în funcțiune la data fuziunii.
2) Alegerea Comitetului de direcție compus dintr-un număr de membri proporțional cu membrii Comitetului județean.

În cadrul discuțiilor din noiembrie 1926 s-a hotărât 1. Fuziunea celor două comitete județene în funcțiune. 2. Asupra numărului cu care urmau să vină fiecare partid în Comitetul de Direcție am stabilit că îl putem mări până la 25—26, iar în acest comitet de direcție, țărăniștii să aibă doi membri în plus[53].

Potrivit informațiilor furnizate de Constantin Cihodaru lui N. Iorga, 19 organizații județene ale Partidului Național s-au pronunțat în pro-

[50] Arh. Naț. București, fond I. Mihalache, dosar 45/1926, f. 8.
[51] V. Moga, *Iuliu Maniu și Alba Iulia*, în *Îndrumător pastoral* (Alba-Iulia), vol. XVII/1993—1994, p. 122—126.
[52] B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 333/1, 1926, f. 310.
[53] Arh. Naț. București, fond I. Mihalache, dosar 15/1926, f. 1—5; V. Arimia, I. Ardeleanu, Al. Cebuc, *op. cit.*, p. 29—32, doc. 6.

blema fuzionării majoritatea declarându-se împotrivă. Cele mai vehemente fiind la Durostor, Ialomiţa şi Dâmboviţa.

La Argeş situaţia era neclară, iar în capitală, Covurlui, Teleorman şi Gorj forţele potrivnice erau în echilibru cu cele favorabile fuziunii[54].

În judeţul Buzău existau mari neînţelegeri între cele două grupări: Anton Filotti (Partidul Naţional) şi Pompiliu Ioaniţescu, Vasile Antonescu şi Apostol Albu (Partidul Ţărănesc), fiecare dorind şefia organizaţiei partidului unificat. Pentru înlăturarea disensiunilor apărute, conducătorii locali au fost convocaţi în data de 7 mai 1927 în cadrul unei conferinţe a P.N.Ţ. la Bucureşti unde după „o discuţie foarte aprinsă între membrii celor două grupări" s-a hotărât fuziunea şi alegerea organelor provizorii de conducere. Preşedinte al organizaţiei buzoiene a fost ales chiar Ion Mihalache pentru înlăturarea disputelor locale[55]. Cu toate acestea, disensiunile din rândul naţionalilor şi ţărăniştilor buzoieni nu s-au încheiat. De aceea nu a fost depusă o listă comună în cadrul alegerilor pentru consiliul judeţean[56]. Abia la 6 ianuarie 1928 a fost votată fuziunea între cele două organizaţii buzoiene preşedinte fiind ales Anton Filotti, iar vicepreşedinţi au fost desemnaţi prin vot Pompiliu Ioaniţescu şi Apostol Albu[57].

În timp ce se desfăşura procesul de fuziune, dr. N. Lupu care a avut o poziţie oscilantă în această chestiune în şedinţa Comitetului Central al Partidului Ţărănesc votând împotriva contopirii cu Partidul Naţional, iar la Congresul din 10 octombrie 1926 a votat pentru, a părăsit P.N.Ţ. al cărui vicepreşedinte fusese ales. Pretextul poziţiei sale a fost declaraţia lui I. Mihalache din 24 ianuarie 1927 prin care afirma că P.N.Ţ. se pronunţa în favoarea revizuirii actului de la 4 ianuarie 1926. Disensiunile erau însă mai profunde. Dr. Lupu nu putea colabora cu foştii „takişti" din partid pe care îi combătuse vehement ani în şir.

La 19 februarie 1927 a avut loc un banchet în onoarea dr. N. Lupu în sala „Piccadily" din Bucureşti în cadrul căreia s-a hotărât reînfiinţarea Partidului Ţărănesc[58].

În paralel, la 3 noiembrie 1926 s-a înfiinţat Cercul de studii al Partidului Naţional Ţărănesc condus iniţial de G. G. Mironescu, iar de la 1 noiembrie 1927 de renumitul geolog şi paleontolog, prof. univ. Sabba Ştefănescu[59].

Crearea P.N.Ţ. a fost, prin urmare, un succes al opoziţiei, ea constituind un moment de cotitură în viaţa politică românească interbelică. Acest act a fost un proces complex desfăşurat pe parcursul mai multor ani, nu lipsit de dificultăţi. Relevând acest lucru I. Mariu preciza în Comera Deputaţilor că realizarea P.N.Ţ. reprezintă „rezultatul comuni-

[54] B.A.R., Secţia Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 335/1926, f. 2—3; I. Ciupercă, *Opoziţie şi putere în România anilor 1922—1928*, Iaşi, 1994, p. 199—200.

[55] G. Vioreanu, *Aspecte din istoria partidelor politice la Buzău în perioada 1918—1928*, în *Mousaios*, III/1981, p. 108.

[56] Arh. Naţ. Bucureşti, fond I. Mihalache, dosar 46/1926, f. 10.

[57] Veronica Nistor, *Din activitatea partidelor buzoiene şi râmnicene în perioada anilor 1917—1937*, în *Mousaios*, IV/2, 1994, p. 176.

[58] *Aurora*, VII, nr. 1588, din 21 februarie 1927; I. Scurtu, *Întemeierea şi activitatea Partidului Ţărănesc dr. N. Lupu (1927—1934)*, în *R.I.*, nr. 5/1976, p. 697—700.

[59] *România*, III, nr. 898, din 5 noiembrie 1926; *Dreptatea*, I, nr. 15, din 3 noiembrie 1927.

tăţii de program şi de principii a două mari partide populare. Ea a fost pregătită prin colaborările constante ale celor două partide şi a fost impusă de corpul electoral, care în alegerile din urmă a votat candidaţii noştri pe baza ideii şi programului fuziunii". Maniu exprima, de asemenea, părerea că noul partid „reprezintă interesele colective ale naţiunii şi se întemeiază pe solidaritatea tuturor claselor muncitoare şi producătoare cu ţărănimea, baza structurii noastre sociale, cel mai important factor al producţiei naţionale şi astfel temelia vieţii noastre de stat"[60].

Constituirea P.N.Ţ. nu are un caracter întâmplător, nu a reprezentat o surpriză pentru observatorii politici şi pentru opinia publică românească. Prin programul său democratic, prin larga bază electorală, noua formaţiune politică, neuzată în cadrul nici unei guvernări se va impune repede în viaţa politică românească reprezentând o serioasă alternativă de guvernare. P.N.Ţ. a devenit în scurtă vreme cel mai puternic şi influent partid din România, iar I. Maniu în calitate de preşedinte şi-a asumat misiunea de a aşeza societatea românească pe baze noi, democratice[61].

Întemeierea P.N.Ţ. a micşorat considerabil fărâmiţarea din viaţa politică românească de după primul război mondial. Se simplifica astfel configuraţia politică a României. Alternativa la putere instaurată de Regele Carol I prin celebra „Rotativă guvernamentală" trebui acum readusă în actualitate.

CONSTANTIN I. STAN

ANEXA I

Scrisoarea lui Iuliu Maniu din 1 aprilie 1926 către N. Iorga

Stimate Domnule Profesor,

Alăturat îmi permit a vă transmite convocatorul pentru congres cu rugămintea să bineveniţi a-l semna. La propuneri va fi loc pentru programul partidului despre care se va vorbi în raportul Delegaţiei permanente.

Devotat
I. Maniu

Sursa: B.A.R., Secţia Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 333/1, 1926, f. 312.

ANEXA II

Scrisoarea lui Ion Mihalache din 21 septembrie 1926 către N. Iorga

Stimate Domnule Iorga,

În urma Congresului ţinut la 17 aprilie a.c. Partidul Naţional a binevoit a propune Partidului Ţărănesc fuziunea, iar în caz de neprimire „cartel electoral" pentru alegerile generale.

[60] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, Sesiunea 1926— 1927, nr. 2, Şedinţa din 15 noiembrie 1926, p. 13; I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 201.
[61] I. Scurtu, *Iuliu Maniu. Activitatea politică*, Bucureşti, 1995, p. 44.

Partidul Țărănesc primind cartelul ca imediat realizabil a răspuns Partidului Național că primește principial fuziunea, urmărind ca realizarea ei să se efectueze după alegerile generale.

Precum vă este cunoscut, în cursul lunii iulie a.c., Comitetul Central al Partidului Țărănesc a delegat pe subsemnatul să examineze cu Partidul Național posibilitatea de înfăptuire a acestei fuziuni. Din conversațiile avute cu d. Iuliu Maniu am avut impresia că întrucât Partidul Țărănesc a înclinat să se țină seama de preliminarele programatice de fuziune din 1924 realizarea atât de necesară a fuziunii este posibilă pe bazele următoare:

I Denumirea partidului fuzionat va fi Partidul Național Țărănesc.

II Principiile de bază programatică a partidului fuzionat vor fi cele 10 puncte stabilite în 1924.

Ca program de guvernământ cu soluții practice potrivite împrejurărilor de azi va servi cel întocmit în 1924 cu revizuirile necesare făcute prin acord comun.

III Organizarea definitivă a partidului fuzionat se va face pe baza statutului întocmit în 1924, de asemenea revizuit prin comun acord.

IV Organizarea provizorie până la congresul general al partidului fuzionat care va fi chemat să aplice statutul se va face după următoarele norme:

1) Conducerea centrală a partidului va fi încredințată unui Comitet Central compus din actuala Delegație Permanentă a Partidului Național și din actualul Comitet Central al Partidului Țărănesc întregite în număr egal de fiecare partid.

2) Un Comitet de direcție mai restrâns care se compune din câte 10—12 membri delegați de fiecare partid .număr egal) din sânul Comitetului său central.

3) În ce privește președinția, deși Dl. Iuliu Maniu a cerut cu insistență ca desemnarea președintelui să fie făcută de Partidul Național și pe seama unei persoane din sânul său. Pratidul Țărănesc condiționează ca fuziunea să se facă și de astă dată sub președinția D-lui Iuliu Maniu.

Secretarul general va fi desemnat dintre membrii Partidului Țărănesc, iar casierul dintre membrii Partidului Național.

Câte doi vicepreședinți vor fi desemnați de fiecare partid.

Biroul este organ pur executiv.

4) Organe deliberative sunt Comitetul Central și Comitetul de Direcție. Președintele ia parte la votare. În caz de paritate de voturi, hotărârea se va da de partea unde votează președintele.

5) Provinciile vor fi conduse de comitetele provinciale provizorii care se vor compune din contopirea actualelor comitete provinciale aflate în funcțiune.

Comitetul provincial din Ardeal și Banat, unul singur va fi prezidat de actualul președinte al Partidului Național.

Comitetul provincial din Basarabia va fi prezidat de actualul președinte al Partidului Țărănesc Basarabean.

Pentru Bucovina va fi delegat provizoriu d-l. Alexandru Vaida Voievod, iar secretar general Dl. T. S. Săveanu, deputat.

6) Cu privire la fuzionarea organizațiilor județene pentru epoca de provizorat:

a) În principiu toate organizațiile județene vor căuta să se înțeleagă singure supunând aprobării centrale aceste libere înțelegeri. În caz de neînțelegere va interveni centrul printr-o comisie de arbitri cu voturi în număr egal pentru fiecare partid, aplicându-se la caz de nevoie absolută și desemnarea de președinți de la centru.

b) În județele unde unul din președinții celor două organizații au făcut parte din conducerea centrală, Delegația permanentă a Partidului Național și Comitetul Central al Partidului Țărănesc prezidarea devine de drept aceluia.

În caz că ambii președinți au făcut parte din conducerile centrale respective, prezidarea provizorie revine aceluia care a avut o situație preponderentă.

Comitetul Central al Partidului Țărănesc a fost convocat pentru 26 septembrie spre a se pronunța asupra fuziunii pe bazele mai sus arătate.

Vă rugăm să binevoiți a le examina și D-voastră în ședința Delegației Permanente a Partidului Național ce suntem informați că ați convocat-o pentru ziua de 26 septembrie a.c.

Am fi fericiți ca hotărârile celor două organe să fie identice și unanime înfăptuindu-se astfel actul atât de important pentru viitorul Statului Român,

act atât de mult așteptat și de masele partidelor noastre și de întreaga opinie publică a Țării.

Cu această speranță vă rugăm să binevoiți a primi încredințarea prea deosebitei noastre stime.

Delegatul Partidului Țărănesc
I. Mihalache

Sursa: B.A.R., Secția Mss., Coresp. N. Iorga, vol. 333/1, 1926, f. 342—343.

ANEXA III

Scrisoarea lui Ion Diaconescu din 10 octombrie 1926 către Ion Mihalache

Iubitul nostru Șef și Fiu duhovnicesc Ion Mihalache

Sunt tot suferind cum mă știți. În ce privește starea generală a corpului sunt mai bine.

Am urmărit cu mare atențiune mișcarea politică și în special svârcolirile fraților de dincolo, farisei fățarnici și pui de lele potentați.

Ați hotărât fuziunea. Eu nu cred că partidul nostru este atât de puternic să poată mistui atâția monștri ardeleni, plus takiști care în fiecare capitală de județ bat în pinteni de bucurie văzând că le surâde soarta să ia ei cârma partidului ceea ce știți și Dumneavoastră că s-a întâmplat, chiar acum în mai multe județe.

Eu în județul meu am luptat foarte mult contra tendințelor de hegemonie ale tachiștilor (advocaților) și mulți din ei au plecat când au văzut că nu-și pot ajunge scopurile lor.

Dar am deplină încredere în tactul și înțelepciunea conducătorilor partidului deosebită apreciere în concepția și practica Dumneavoastră în conducere ca șef. V-am spus la Vulcan și repet acum să cântăriți bine pe lingușitori și în special pe așa zișii intelectuali, căci cei mai mulți sunt curate lichele.

Acum o afacere familiară.

Am bucuria să vă vorbesc că, cu ajutorul lui Dumnezeu sunt Socru mare. Însor pe Octavian și doresc din tot sufletul să-l cunoașteți. Dumneavoastră o să-l aveți stâlp neclintit al partidului în Dâmbovița.

Cred că merit o satisfacțiune morală față de adversarii mei din județ ca o răsplată locală, ce am îndurat atât de la ei cât și de la întregul aparat oligarhic fanariot.

Nunta este la 24 curent. Puteți veni cu trenul de 11 a.m. și pleca cu trenul de șase sau de 10 dimineața luni.

Vă îmbrățișează și vă binecuvântează Patriarhul partidului.

Ion Diaconescu

Sursa: Arh. Naț. București, fond Ion Mihalache, dosar 45/1926, f. 8.

ANEXA IV

Scrisoarea lui Vasile V. Haneș din 27 octombrie 1926 către Ion Mihalache

Iubite Domnule Mihalache,

Țin să aibă cunoștință că contrar unor zvonuri fratele meu a rămas în Partidul Național Țărănesc.

La întrunirea (sau consfătuirea. care a avut loc la d-l Argetoianu, d-l Petre Dragomirescu a susținut un punct de vedere — trecerea la liberali, iar fratele meu celălalt punct de vedere — fuziunea cu Partidul Țărănesc. *Cuvântul* a înregistrat numai prima părere, fiindcă așa îi convenea; n-a înregistrat-o și pe a doua.

Am socotit că e bine să știți exact cum stă această chestiune.

Astăzi desigur sunteți la Cândești, de ziua părintelui Nistor. I-am dat și eu o telegramă. Împărtășesc și eu bucuria Dumneavoastră la asemenea prilejuri.

Respectuoase sărutări de mâini Doamnei.

Cu salutări cordiale
Devotat
V. V. Haneș

Sursa: Arh. Naț. București, fond Ion Mihalache, dosar 45/1926, f. 10.

THE FOUNDATION OF THE NATIONAL PEASANT PARTY (OCTOBER 10, 1926)

(Summary)

The National Peasant-Party emerged in the context of the deep going economic, social and political changes following the Great Union of 1918 and developed into one of the most powerful and influiential political parties in Romania. It was set up in october 1926 by the merger of the National Party and Peasant Party.

The removal of the National Party and of the Peasant Party from the succesion to the government the merger. On the basis of some mutual concession the National Party merged with the Peasant Party on october 10, 1926.

The setting up of the National Peasant Party cleared up the political situation as it put an end to the period of negotiations and mergers for the foudation of the political domination exerted by the National Liberal Party. The platform of the new party put forth big promises of democratic reforms in the implementation of which were intersted large social categories bat it actually pursued the consolidation of the position of the rural bourgeoisie and of the party and middle bourgeoisie in towns, the formed the social basis of the National Peasant Party.

REGIMUL MINORITĂȚILOR NAȚIONALE ÎN ROMÂNIA (23 august 1944—1945)

Resurecția generală a naționalismului în Estul Europei după căderea comunismului a readus în atenția publică relația antitetică (fundamentală pentru orice ideologie identitară) *noi — ei*. Dacă acești *ei* trăiesc în interiorul granițelor propriului *nostru* stat, sunt definiți, în general, prin sintagma „minorități naționale"*, iar trecutul lor este un teren de instrumentalizare politică și mai puțin unul de investigare istorică. Iată de ce credem că o discuție asupra locului ocupat de minorități în politica statului român în perioada imediat postbelică este utilă. Ne-am propus să urmărim evoluția statutului oficial al minorității în general, cât și evoluția situației unor minorități în unele cazuri particulare, ambele sesizabile în primul rând din analiza legislației referitoare la problemele în cauză. De altfel, legislația este sursa principală a acestei lucrări și credem că este cadrul în care se manifestă efectiv atitudinea deținătorilor puterii față de problema minoritară.

De la început trebuie să precizăm că semnul sub care stă situația minorităților și cursul politicii statului român față de ele este cel al alertei schimbări, la care concură câțiva factori interni și externi, pe care îi vom enumera în continuare. Între cei externi, cel determinant pentru întreaga evoluție politică a României în perioada postbelică s-a dovedit a fi implicarea U.R.S.S. Până la un punct justificabilă și explicabilă (din punct de vedere sovietic, România fusese un stat inamic), imixtiunea sovietică s-a concretizat prin ocupația militară și s-a instituționalizat prin Comisia Aliată de Control, organ care se manifestă nu de puține ori ca primă putere de decizie internă, în condițiile deposedării guvernului de la București de majoritatea competențelor sale. De aceea, când folosim formula „politica statului român față de minorități", trebuie să avem neapărat în vedere amendamentul enunțat mai sus, și anume, inexistența practică a suveranității.

Încadrând evoluția politică din România în contextul situației din Centrul și Sud-Estul Europei, o serie de autori au ajuns la concluzia că România a făcut parte — inițial — dintr-o primă zonă de securitate a

* În lucrarea de față folosesc noțiunea „minorități" în accepțiunea în care înseamnă „grupuri sociale unite prin legături de descendență, limbă sau religie comune și care se percep ca diferite în aceste privințe de majoritatea locuitorilor unei anumite entități politice" (cf. Encyclopedia Britannica, ed. 1961). Acestei definiții îi trebuie adăugată precizarea că noțiunea de „minorități naționale" exprimă poziția *numerică* a respectivului grup social din punct de vedere etnic, lingvistic, confesional, în raport cu restul populației respectivei entități politice. În cuprinsul lucrării vor apărea formulele „politica națională" sau „politica minoritară". Pentru a evita confuziile, cititorul este rugat să înțeleagă prin aceste formule „conduita puterii politice în privința minorităților naționale".

U.R.S.S., împreună cu Bulgaria și Polonia. Se explică astfel abrupta evoluție — stimulată — a regimului politic românesc după 1944, evoluție vizibilă și din perspectiva subiectului pe care intenționăm să-l tratăm.

Prezența sovietică s-a făcut simțită în România nu doar militar sau prin intermediul Comisiei Aliate de Control, ci și prin activitatea și rapida ascensiune a unei formațiuni politice prin care U.R.S.S. viza penetrarea sistemului politic românesc și instrumentalizarea lui: Partidul Comunist din România (din octombrie 1945, Partidul Comunist Român, iar din 1948 Partidul Muncitoresc Român). El însuși obiect al suspiciunii cvasigenerale (datorată atât importului de ideologie sovietică, cât și faptului — descalificant în viața politică a României interbelice — că rândurile sale erau formate din minoritari), Partidul Comunist utiliza consecvent un discurs politic care promitea o nouă abordare a problemei minorităților, radical diferită și mai „democratică" decât cea a vechilor forțe politice.

Între factorii interni ce influențează evoluția politicii minoritare, cel mai important rezidă în modificările juridice ce se produc în sistemul politic românesc începând cu august 1944. Lovitura de stat de la 23 august constituie începutul unei evoluții marcate în primă instanță de efortul aproape general al factorilor politici interni de a proceda la construcția unui sistem politic bazat pe precepte democratice. O primă acțiune în acest sens a fost decretul regal din 2 septembrie 1944[1], prin care erau recunoscute drepturile cetățenilor cuprinse în Constituția din 1923. Ca urmare, o mare parte din legislația emisă în ultimii șase ani necesita o grabnică revizuire sau abrogare, deoarece venea în contradicție cu principiile Constituției din 1923, devenită punct de reper al noului sistem pe cale a se infiripa. În consecință, printre problemele ce urmau să cunoască noi abordări legislative se afla și aceea a minorităților.

Pe lângă factorii enumerați mai sus, mai exista o reglementare juridică internațională, care tratează tangențial și problema minorităților: Convenția de Armistițiu dintre România și Națiunile Unite, semnată în septembrie 1944. Articolul 6 al acestei convenții stipulează următoarele: „Guvernul român va elibera imediat, fără distincție de cetățenie sau naționalitate, toate persoanele arestate [...] din cauza originii lor rasiale și va desființa orice legislație discriminatorie și restricțiile impuse din această cauză"[2].

În perioada interbelică, problema minorităților naționale se dovedise a fi una destul de acută. Maniera de tratare a acesteia din partea statului, precum și reacția ostilă a unora dintre grupurile minoritare au condus la existența unor raporturi destul de încordate între stat, pe de o parte și unele minorități (în special cea maghiară[3]), pe de altă parte.

---

[1] *Monitorul Oficial*, partea I (în continuare M.O., I), nr. 202/2 septembrie 1944, p. 6232.

[2] *Relații internaționale în acte și documente* (coord. C. Bușe, Al. Vianu, Z. Zamfir, Gh. Bădescu), vol. II, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1976, p. 166.

[3] Vezi, de ex., Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania*, Cornell University Press, 1995, pp. 176—183.

Intervalul în care aceste raporturi cunosc cea mai accentuată deteriorare coincide, în linii generale, cu perioada celui de-al doilea război mondial. Remarcăm — în această perioadă — tratarea diferențiată, pe criterii etnice, rasiale sau confesionale a minorităților. Această situație, credem, este în principal consecința subscrierii regimului Antonescu la principii derivate din ideologia național-socialistă germană (în condițiile știute). Un alt factor, secundar însă, îl considerăm a fi accentuarea naționalismului în care s-a retranșat statul român după pierderile suferite în 1940. Să exemplificăm. Guvernul român este nevoit să accepte constituirea totalității membrilor minorității germane, prin legea 830 din 2 noiembrie 1940, într-un grup etnic, corporație de drept public, pusă sub directa protecție a Reich-ului german și care conferea membrilor ei privilegii colective. Reich-ul a presat Bucureștiul să procedeze astfel din evidente rațiuni ideologice (naziștii considerau că toți germanii aparțineau unei unice comunități, *Volksgemeinschaft*). La polul se afla minoritatea evreiască, supusă unui tratament discriminatoriu, cu caracter rasist, fidel principiului inegalității juridice și sociale a individului în funcție de apartenența rasială, confesională sau etnică[4]. Aceste două situații, cea a minorității evreiești și cea a Grupului Etnic German erau extremele între care se aplica politica regimului Antonescu față de minorități.

Deci, situația existentă la 23 august 1944 era complexă și se cerea soluționată în acord cu principiul deplinei egalități a cetățenilor, înscris atât în constituția recent repusă în vigoare, cât și în articolul 6 al Convenției de Armistițiu. Măsurile care se vor lua în continuare în problema minoritară pot fi împărțite în două categorii: cele vizând situații speciale și cele vizând reglementări globale. Pentru început vom analiza măsurile din prima categorie.

Paradoxal, la prima vedere, în România nu se renunță la tratarea diferențiată a minorităților nici după 23 august 1944. Situația comportă două explicații. Prima ar fi necesitatea soluționării problemelor fiecărui grup minoritar (individualizat ca atare și uneori izolat prin măsurile legislative din perioada 1938—1944) în parte. A doua explicație: această conduită este, de fapt, o „rezervă legală" pe care factorii de decizie din viața politică internă românească și-o asigură, pentru a promova măsuri de discriminare negativă sau pozitivă a unor grupuri minoritare. Cel mai elocvent exemplu de discriminare negativă este cel al minorității germane.

În primă instanță, se procedează la desființarea Grupului Etnic German, la 8 octombrie 1944[5]. Prin această măsură — în fond, normală — se urmărea anularea diferențelor juridice dintre minoritatea germană și restul populației. Lucrurile nu se opresc însă aici, și evoluția din România este integrabilă celei din zona central-est-europeană, unde sovieticii devin în 1944—1945 factorul prim de putere. Încă înainte de

[4] Lya Benjamin, „Studiu introductiv" la *Evreii din România între anii 1940—1944*, vol. I — Legislația antievreiască, ed. Hasefer, București, 1993, p. XIX; Victor Neumann, *Istoria evreilor din România — studii documentare și teoretice*, ed. Amarcord, Timișoara, 1996, p. 211—234.

[5] M.O., I, nr. 233/8 oct. 1944, p. 6558.

desființarea Grupului Etnic German începe (supervizată și coordonată de Comisia Aliată de Control), o adevărată campanie de măsuri punitive, legal nejustificată, aplicată minorității germane în ansamblu, socotită aprioric de sovietici instrument al nazismului în România[6]. Soluționarea din punct de vedere sovietic a problemei germanilor din întreaga zonă central-est-europeană s-a bazat pe considerente strategice, însă asemănarea a ceea ce s-a petrecut cu o răzbunare pe baze etnice este prea mare pentru a nu fi luată în considerare.

Statele din Centrul și Estul Europei au trecut aproape fără excepție, în primii ani postbelici, la măsurile de culpabilizare colectivă a minorității germane, însoțite de represalii. Astfel în Polonia se petrece, coroborat cu modificările teritoriale pe care le cunoaște acest stat, un adevărat exod al germanilor, iar în 1945 cetățenii polonezi de origine etnică germană sunt deposedați de cetățenie[7]. Măsurile represive culminează cu deportări masive de populație germană din Iugoslavia[8], Cehoslovacia[9], Ungaria[10]. De menționat că această adevărată „migrație a popoarelor" s-a produs cu acceptul Marii Britanii și S.U.A., dat U.R.S.S. la întâlnirea de la Ialta și apoi la cea de la Postdam[11].

Pe scena politică românească, Partidul Comunist se manifesta în concordanță cu politica externă sovietică, inclusiv în problema etnicilor germani. Acest fapt este vizibil în platforma Frontului Național Democrat, apărută la sfârșitul lunii septembrie 1944[12]. Interesul sovietic vis-a vis de minoritatea germană s-a manifestat cu o intensitate crescândă, culminând în cea de-a doua parte a lunii ianuarie 1945, când din România au fost ridicați cca. 75.000 de membri ai acestei minorități. Deportarea lor în U.R.S.S. a fost ascunsă sub eticheta de „reabilitare voluntară"[13], iar criteriile de deportare erau apartenența etnică și vârsta — bărbații între 17—45 ani; femeile între 18—30 ani[14]. Dintre cei deportați au murit în U.R.S.S. între 15 și 20%. În plan oficial nu apare nici o măsură care să legifereze tratamentul la care sunt supuși etnicii germani[15]. Singura mențiune referitoare la acest tratament este o lege din 7 august 1946 care reglementa „modul de justificare a cheltuielilor

---

[6] D. Șandru, „Studiu introductiv" la *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică — 1945*, Forumul Democrat al Germanilor din România, 1994, p. 7—8 (în continuare D. Șandru, „Studiu...").

[7] Glatz Ferenc, *Minorități în Europa Centrală — analiză istorică și un cod al comportamentelor*, Europa Institut, Budapest, 1993, p. 37.

[8] G. C. Paikert, *The Danube Swabians*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1967, p. 285—286.

[9] *Ibidem*, p. 205.

[10] *Ibidem*, p. 195.

[11] Z. A. B. Zeman, *The making and breaking of communist Europe*, Blackwell, 1991, p. 210.

[12] D. Șandru, *Die Politik der Rumänischen Regierungen gegenüber der Deutschen Minderheit aus Siebenbürgen in den Jahre 1944—1945*, in: Transylvanian Review, I, 1/1992, p. 67.

[13] G. C. Paikert, *op. cit.*, p. 259.

[14] *Deportarea etnicilor germani...*, p. 38; pentru situația germanilor din România, vezi și Mihai Pelin, *Requiem pentru Convenția de la Geneva*, ed. Paco, București, 1996; pentru deportarea în U.R.S.S., vezi *Die Deportation von Siebenbürgische Sachsen in die Sowjetunion, 1945—1949, vol.* I—III, Böhlau Verlag, 1995.

[15] Vezi G. C. Paikert, *op. cit.*, p. 259; D. Șandru, *Studiu...*, p. 13.

ce se fac în legătură cu ridicarea cetățenilor de origine etnică germană [. . .]"[16].

Direcția principală a măsurilor speciale luate în România după 23 august este normalizarea situației minorității evreiești. Adusă într-un stadiu de inferioritate juridică printr-o întreagă politică discriminatorie, minoritatea evreiască aștepta să fie repusă, în ansamblul ei, prin legi speciale, în posesia drepturilor cetățenești fundamentale. Restabilirea acestor drepturi a avut o evoluție interesantă. Prima lege reparatorie este emisă la 22 septembrie 1944. Ea abroga măsurile care restrângeau accesul evreilor la învățământul de toate gradele și retitularizează profesorii evrei eliminați din învățământ în baza legilor discriminatorii[17]. A doua măsură legislativă promovată de guvernanți viza reintegrarea evreilor în armată, precum și abrogarea legii referitoare la statutul militar al evreilor[18]. Deși erau în fond reparatorii, aceste legi erau oarecum colaterale principalelor așteptări ale comunității evreiești, așa cum consideră și conducătorul ei spiritual din epocă, șef-rabinul dr. Alexandru Șafran[19]. El oferă și o explicație situației, considerând că legea pentru restabilirea statutului militar al evreilor a fost adoptată prioritar din dorința factorilor politici ca acesta să fie pentru membrii comunității evreiești un prim contact cu calitatea de cetățean[20] prin integrarea într-o armată care mai lupta încă împotriva nazismului. Pe baza acestei legi au fost reintegrate în armată 3445 cadre militare (în ianuarie 1945)[21]. Tot în ianuarie apare o lege care viza o problemă stringentă: repunerea în drepturi a farmaciștilor evrei. Se încerca astfel restaurarea unei părți a componentei economice a vieții comunitare evreiești, cunoscută fiind (statistic) marea răspândire a acestei profesii în rândul comunitarilor evrei.

Pașii cei mai importanți în direcția normalizării statutului juridic al minorității evreiești s-au întreprins odată cu adoptarea la 19 decembrie 1944, a legii 641, care abroga toate măsurile legislative antievreiești[22]. Probabil că întârzierea elaborării acestei legi își găsește o explicație în multitudinea de probleme cărora ea trebuia să le ofere rezolvare. Legea opera pe mai multe paliere ale vieții comunității evreiești. Primul era cel colectiv, unde putem încadra, pe lângă amintita abrogare explicită a măsurilor antievreiești și efectul implicit al acesteia: reintrarea în posesia drepturilor cetățenești[23]. Articolul 1 al legii 641 prevedea abrogarea dispozițiilor juridice date pe baza legilor discriminatorii, precum și a dispozițiilor discriminatorii date fără bază juridică.

---

[16] *Colecțiunea de legi și regulamente* (în continuare CLR), tom XXIV, august 1946. pp. 1739—1740.

[17] M.O., I, 219/22 sept. 1944, p. 6377.

[18] CLR, tom XII, oct. 1944, p. 23.

[19] Alexandru Șafran, *Un tăciune smuls flăcărilor — comunitatea evreiască din România, 1939—1947. Memorii*, Ed. Hasefer, București, 1996, p. 146.

[20] *Ibidem*, p. 146—147.

[21] Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, Ed. ALL București, 1996, p. 81.

[22] M.O., I, nr. 294/19 dec. 1944, p. 8236—8239.

[23] De remarcat că legislatorul nu folosește formula „redare a drepturilor"; comunitatea evreiască *reintră* în vechile drepturi.

Un alt nivel (și cel mai consistent) la care legea operează este cel socio-economic. Prevederile cuprinse aici vizează salariații publici și privați, bunurile și contractele. Reprimirea în serviciu a salariaților concediați pe baza legislației antievreiești se făcea la cerere și constituia o măsură menită a reabilita economic un segment important al comunității. O secțiune aparte e consacrată repunerii în legalitate a exercitării meseriilor și oricăror profesiuni de către membrii comunității evreiești, incluzând aici și posibilitatea relegalizării firmelor de comerț și industrie radiate în temeiul legislației rasiale. Bunurile confiscate reveneau proprietarului evreu, iar în cazul inexistenței acestora, este prevăzută posibilitatea despăgubirii fostului proprietar evreu de către stat. Un al treilea palier vizat de legea 641 era cel al statului personal al membrilor comunității evreiești. Se încerca înlăturarea, în măsura posibilului, a efectelor imixtiunii brutale a legislației discriminatorii, la nivelul relațiilor interumane, personale, prevăzându-se posibilitatea anulării divorțurilor pronunțate pe baze legale discriminatorii.

Marcată de experiența traumatizantă a Holocaustului, comunitatea evreiască europeană se reintegra lent în viața socială. Nu fac excepție nici evreii din România. Reacția lor nu este promptă la adoptarea măsurilor reparatorii. Astfel, la 16 aprilie 1946 apare o lege (legea 292/1946)[24], prin care foștilor salariați evrei, care nu făcuseră cereri de reprimire în serviciu în termenul prevăzut de legea 641/1944 li se acorda un nou termen de 15 zile pentru a o face. Tot în 16 aprilie 1946 era publicată o lege similară (294/1946)[25] în legătură cu reinstalarea chiriașilor evrei în locuințele din care au fost evacuați în perioada 6 septembrie 1940—23 august 1944. Din moment ce erau necesare legi speciale care să reconfirme intrarea în posesia vechilor drepturi, înseamnă că existau un număr important de membri ai comunității evreiești care nu făcuseră demersurile necesare pentru a beneficia de efectele legilor reparatorii[26].

Modificări importante au loc la nivel instituțional. În perioada interbelică funcționase Federația Uniunilor de Comunități Evreiești din România. Aceasta a fost desființată în 1941 și înlocuită cu o nouă instituție, Centrala Evreilor din România, creată la 17 decembrie 1941, care era de fapt o variantă a *Judenrat*-ului creat de Germania Nazistă în statele europene aflate sub dominația sa[27]. Centrala Evreilor era singurul organism abilitat cu reprezentarea în bloc a comunității evreiești în relațiile cu statul, funcționarea sa fiind reglementată de legi speciale, integrabile în vasta campanie legislativă antievreiască.

După 23 august 1944, o primă și provizorie formă de organizare și reprezentare a intereselor comunității evreiești a fost Consiliul General Evreiesc, organism oficializat în septembrie și menit a funcționa

---

[24] M.O., I, nr. 249/19 dec. 1944, p. 9236—8239.
[25] *Ibidem*, pp. 3911—3912.
[26] Bibó Istvan vorbește chiar de o criză de identitate comunitară, de o alienare a unei părți a evreilor. Aceștia refuză calificarea „evreu", folosind pentru autoidentificare termeni ca „deportat" sau „fost persecutat rasial". Bibó István, *Misere des petits etats d'Europe de l'Est*, Albin Michel, 1993, pp. 337—338.
[27] Lya Benjamin, *op. cit.*, p. XLIII.

până la restabilirea Federației Uniunilor de Comunități Evreiești[28]. Departe de a fi doar atât, Consiliul a fost încă un teren de manifestare a fricțiunilor scenei politice românești, determinate de ascensiunea stimulată a stângii. Desființarea Centralei Evreilor se produce prin Legea 547/31 octombrie 1944[29], prin aceeași lege fiind repusă în funcțiune Federația Uniunilor de Comunități, ceea ce reprezenta, printre altele, și repunerea cultului mozaic în drepturile sale anterioare[30]. Totuși, se observă cu destulă ușurință că legea 547 nu făcea din Federație un organism independent de voința politică și ferit de imixtiunea statului. Funcționarea îi era reglementată de către stat, la fel și componența conducerii. Legea din 2 februarie 1945[31], confirmă această tendință, ea modificând structura comitetului de conducere a Federației.

Evoluția politică postbelică a României a alimentat un fenomen care se dovedește a fi deosebit de longeviv: persistența unui stereotip existent încă din perioada interbelică, și care asocia, printr-un mecanism reducționist, evreii cu comunismul. Abia ieșită dintr-o perioadă în care i-a fost periclitată însăși existența, minoritatea evreiască era identificată de o parte a societății românești cu comunismul. Problema relației dintre evrei și instaurarea comunismului a fost discutată într-un recent articol, care scoate în evidență complexul de factori care a favorizat această asociere forțată[32]. Din punctul de vedere al problemei pe care o avem în atenție, dorim să precizăm că regimurile procomuniste sau comuniste au fost departe de a aduce minoritatea evreiască într-o poziție superioară în raport cu alte minorități sau cu ansamblul societății. Dimpotrivă, comunismul a acționat ca un factor de disoluție a minorității evreiești, continuând pe noi coordonate imixtiunea statului în existența acestei comunități[33].

*

* *

Aminteam în prima parte a lucrării o altă categorie de măsuri luate de statul român în problema minorităților, și anume măsurile cu caracter general, adică acelea care aveau drept cadru de aplicabilitate minoritatea în general, fără specificări explicite. Primul organism însărcinat cu rezolvarea problemelor minoritare a fost un departament al Oficiului pentru Lichidarea Patrimoniului fostului Centru Național de Românizare[34], care a funcționat cca. 3 luni, fiind desființat la 11 decembrie 1944[35]. Între timp, odată cu numirea celui de al doilea guvern Sănătescu, la 5 noiembrie 1944 apare în componența acestuia un departament al minorităților, condus de reprezentantul unei formațiuni-satelit a Parti-

[28] Liviu Țârau, *Instaurarea comunismului în România și evreii*, în: Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, vol. XXXV, 1996, p. 239.
[29] M.O., I, nr. 252/31 oct. 1944, p. 6991.
[30] *Ibidem*.
[31] M.O., I, nr. 26/2 feb. 1945, pp. 708—709.
[32] Liviu Târau, *op. cit.*, pp. 289—302.
[33] Pentru U.R.S.S. vezi Arkadi Vaksberg, *Stalin against Jews*, Vintage Books, New York, 1995; pentru România vezi Al. Șafran, *op. cit.*
[34] M.O., I, nr. 202/2 sept. 1944, p. 6253.
[35] M.O., I, 287/11 dec. 1944, p. 8045.

dului Comunist (Uniunea Patrioților), Gheorghe Vlădescu-Răcoasa. Acest departament se transformă la 6 decembrie 1944 într-un minister[36] fapt semnificativ pentru ascensiunea pe care discuția asupra problemei minorităților o cunoaște în spațiul public românesc. Se naște o întrebare firească: cum s-a produs această ascensiune? Credem că această problemă trebuie discutată în strânsă legătură cu acțiunea sinergică a doi dintre factorii amintiți în prima parte a lucrării: U.R.S.S. și „reprezentanța" acesteia în România, Partidul Comunist.

Pentru tratarea temei propuse, credem că este utilă — chiar cu riscul de a ne abate temporar de la subiect — o succintă prezentare a locului ocupat de problemele naționale în cadrul politicii interne a U.R.S.S.; dorim să reliefăm în special unele probleme pe care le considerăm esențiale din perspectiva analizei pe care o intenționăm.

Confruntați cu realitatea că „paradigma națională" conținea în epocă modelul general de identificare colectivă (națiunea, cu accent pe etnic în estul Europei) și de structurare politică (statul-națiune', bolșevicii au căutat să o integreze „dialectic" pe aceasta în propriul corpus ideologic. Piatra de temelie în acest sens este pusă de nimeni altul decât I. V. Stalin cu al său articol *Marxismul și chestiunea națională*, scris în 1913 și purtând marca influenței social-democratului austriac Otto Bauer[37]. Definind națiunea ca „o comunitate constituită istoric"[38], Stalin considera că acesta este supusă așa-ziselor „legi ale istoriei"[39] și că în virtutea acestora, ea va dispărea mai devreme sau mai târziu. Realitățile cu care sunt confruntați bolșevicii odată ajunși la putere îi fac pe aceștia să-și moduleze discursul în problema națională. Lenin distinge între un naționalism „burghez", rău, al „națiunilor opresoare" și un naționalism legitim, al „națiunilor oprimate"[40], al cărui potențial putea fi folosit în sens revoluționar. Bolșevicii percepeau națiunile într-o manieră tipic organicistă, așezându-le pe diferite „trepte ale evoluției". Existau, după această schemă, națiuni avansate și națiuni înapoiate. Considerându-se meniți să grăbească mersul „evoluției istorice", comuniștii au considerat că principala lor sarcină în această problemă este să acționeze pentru „egalizarea" (din punct de vedere al evoluției) diferitelor națiuni.

Convinși că pentru „lichidarea înapoierii" unor națiuni ale fostului Imperiu Țarist, efortul principal trebuia să se producă pe tărâm cultural, comuniștii sovietici au dus o consecventă politică de cultivare și protejare a diferitelor culturi naționale, în speranța că astfel tensiunile naționale vor dispărea, facilitând omogenizarea socială atât de dorită de

---

[36] M.O., I, nr. 257/6 dec. 1944, p. 7182.

[37] Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution*, London, Methuen, 1961, p. 339.

[38] „O națiune este o comunitate de indivizi, istoric constituită, stabilă, formată pe baza unei limbi, unui teritoriu, unei vieți economice și unor caracteristici psihologice comune, manifestate într-o cultură comună"; cf. *Naționalism*, J. Hutchinson and Anthony D. Smith (eds.) Oxford University Press, 1994, p. 20.

[39] „[...] o națiune, ca orice fenomen istoric, este supusă legilor schimbării, are propria istorie, propriul început și propriul sfârșit", cf. *Ibidem*.

[40] Yuri Slezkin, *The URSS as a communal apartment or how a socialist state promoted ethnic particularism*, in: Slavic Review, vol. 53, nr. 2/1994, pp. 418—419.

adepții „dictaturii proletariatului". Dogma de la care se împărtășeau cei ce gândeau în acest fel este cea anunțată de Lenin[41] și repetată de Stalin la Congresul al X-lea al P.C.U.S.: „cultura trebuie să fie națională în formă și socialistă în conținut". Viziunea bolșevică s-a concretizat în plan politic printr-o formulă federală (U.R.S.S.), care rezerva autonomie *culturală* părților componente. Scopul politicii minoritare a Uniunii Sovietice era, deci, nivelarea asperităților naționale, omogenizarea și din această direcție a societății și construirea „națiunii socialiste" la care Stalin se referă în 1929[42]. Scopul politicii minoritare a comuniștilor sovietici s-a dovedit a fi utopic. În realitate, ingeniosul, dar inutilul procedeu omogenizator imaginat în U.R.S.S. a stimulat și a promovat particularitățile naționale, generând, nu de puține ori, tensiuni[43].

Dreptul constituțional sovietic trebuia să țină pasul cu evoluția politicii față de minorități. Apar astfel definite ca noțiuni juridice câteva noțiuni ca „națiune" și „naționalitate"[44]. Politica de cultivare a particularismului național începe să capete noi dimensiuni spre sfârșitul anilor '30, când se înregistrează spectaculoasa emergență a rușilor ca grup național din ce în ce mai mult identificat cu U.R.S.S. Această tendință este accentuată în cursul celui de-al doilea război mondial, când Stalin găsește resurse noi în discursul național/patriotic[45] și chiar panslav. Astfel, preceptele ideologice ce ghidau politica sovietică în problema naționalităților în timpul N.E.P.-ului și chiar până la mijlocul deceniului patru sunt umbrite de resurecția „paradigmei naționale" sprijinită etnic pe ruși, iar politic pe U.R.S.S. Hélène Carrère d'Encausse e îndreptățită să afirme că în timpul celui de al doilea război mondial, statul comunist sovietic pare să fi „cedat locul [. . .] unui stat tradițional, atașat valorilor comune ale societății internaționale: patriotismul, patrimoniul istoric al națiunii, securitate"[46]. În ofensiva împotriva Germaniei naziste, U.R.S.S. intra în contact cu realitățile etnice ale Europei Centrale și de Est. Aici problemele minorităților se dovediseră acute încă imediat după primul război mondial și rămâneau la fel după cel de-al doilea, în condițiile înaintării spre vest a armatelor și apoi a sistemului politic sovietic. Acum U.R.S.S. nu mai vedea statele Europei Centrale și de Est în termenii mesianismului revoluționar(așa cum se întâmpla în momentul înființării Cominternului) ci, așa cum spune Adam Westoby, „în termeni de teritoriu și de populație posedate"[47]. Cazul mișcărilor de populație de origine etnică germană este elocvent pentru maniera în care sovieticii tratau problemele naționale în statele

---

[41] *Ibidem*, p. 424.

[42] *Ibidem*, p. 419.

[43] *Ibidem; Soviet Nationalities Policy in Practice* (Robert Conquest ed.), Fr. A. Praeger, Publishers, 1967, passim.

[44] V. Țârău, *Le probleme national dans la politique du Parti Comuniste entre 1944—1945*, in: Transylvanian Review, vol. V, nr. 4/1996, p. 23 (în continuare: V. Țârău, *Le probleme . . .*).

[45] Hélène Carrère d'Encausse, *Le grand frère. L'Union Sovietique et l'Europe sovietisée*, Flammarion, 1983, p. 16.

[46] *Ibidem*, p. 15.

[47] Adam Westoby, *Communism since World War II*, Harvester Press, 1981, p. 10.

ocupate militar de ei. Moscova nu a ezitat să utilizeze disensiunile naționale și teritoriale existente între și în statele Europei Centrale și de Est, instrumentalizându-le în vederea obținerii propriilor scopuri[48].

Circumscriind, — după această lungă paranteză — discuția la situația României, mai mulți cercetători au ajuns la concluzia că U.R.S.S. a folosit disputa româno-maghiară asupra Transilvaniei în scopul instaurării unui guvern comunist la București[49]. Primul pas în amorsarea crizei politice din România a fost instalarea, în noiembrie 1944 de către U.R.S.S., a propriei administrații militare în Transilvania de Nord-Vest. Pretextul folosit de sovietici era, după cum se știe, existența conflictelor româno-maghiare (cu autori principali români) care periclitau stabilitatea situației în spatele frontului. Iată, deci, o abilă readucere în discuție a relațiilor interetnice și a problemei minoritare, instrumentalizate și folosite ca fațadă în problema retrocedării către statul român a nord-vestului Transilvaniei; miza reală era, reamintim, accederea la putere, la București, a unui guvern comunist.

Examinând retrospectiv evoluția situației politice din România primilor ani postbelici, remarcăm că intervenția sovietică s-a produs în principal pe două căi: direct (uneori folosind forța militară), și indirect, prin acțiunea Partidului Comunist, prin care se urmărea penetrarea și destructurarea sistemului politic autohton. Traducând această schemă în termenii problemelor minorităților, distingem faptul că U.R.S.S. a acționat direct în cazul etnicilor germani. Vehicul al puterii sovietice, Partidul Comunist utiliza o largă paletă tactică în această problemă, în funcție de evoluția situației politice interne și de creșterea propriei puteri decizionale. Putem distinge astfel două perioade: prima (august 1944—martie 1945) în care Partidul Comunist din România se afla la putere, dar în cadrul unei coaliții; deținând practic ministerul de resort, poate să impună, în anumite limite, politica proprie în problema națională. A doua perioadă este cea care începe cu martie 1945. Obținând aproape în exclusivitate puterea, comuniștii trec la impunerea mai directă a propriilor principii în domeniu. Totuși, în toate aprecierile făcute în legătură cu activitatea Partidului Comunist în problema națională, trebuie să se țină seama că această activitate se desfășoară în limitele impuse de rațiunile de securitate ale U.R.S.S. și se pliază pe obiectivele politicii externe a acestui stat.

În primă instanță, după august 1944, Partidul Comunist adoptă un discurs liberal (chiar de factură occidentală) în problema națională, speculând abil neajunsurile conduitei interbelice în politica referitoare la minorități. Preceptele sovietice (principii, scopuri, metode) nu se impun, în general, în prim-planul discursului comunist, ci apar mai degrabă izolat, în cuprinsul unor articole propagandistice[50]. Ceea ce caracterizează totuși atitudinea Partidului Comunist (și constituie în același

[48] Vasile Puşcaş, *National and Territorial Conflicts in Central and Eastern Europe and the Enforcement of the Soviet Domination*, în: Transylvanian Review, IV, nr. 4, 1995, pp. 20—28.

[49] V. Puşcaş, *op. cit.*; V. Ţârău, *Problema Transilvaniei în ecuaţia comunizării României*, în vol.: Sovietizarea nord-vestului României, 1944—1950, Ed. Muzeului Sătmărean, 1996, pp. 87—93 (în continuare: V. Ţârău, *Problema Transilvaniei...*).

timp un import sovietic) este susținuta campanie de modificare a terminologiei juridice românești referitoare la problema minoritară. Cel mai elocvent caz este pledoaria pentru înlocuirea termenului „minoritate" cu cel de „naționalitate conlocuitoare"[51]. Impunerea acestei sintagme se produce din dorința Partidului Comunist de a asigura o marcă vizibilă și inconfundabilă politicii sale în domeniul național. La nivel oficial, prima modificare de terminologie, semnificativă din punct de vedere al evoluțiilor ulterioare, este cea remarcată de Virgiliu Țârau: se renunță oficial la uzul substantivului „minoritate" în favoarea construcției „naționalitate minoritară"[52], parcurgându-se astfel jumătate de drum în sensul impunerii sintagmei „naționalitate conlocuitoare". Folosirea adjectivului „minoritar" atenua, în opinia comuniștilor, neta separare impusă de folosirea substantivului „minoritate".

La finele lunii ianuarie a anului 1945, în timp ce se amorsa criza ce avea să ducă la înlăturarea guvernului Rădescu și concomitent cu deportarea etnicilor germani în U.R.S.S., Partidul Comunist își anunță intențiile în chestiunea minoritară prin intermediul programului de guvernare al Frontului Național Democrat. La punctul patru al acestui program, F.N.D. se angaja la „înfăptuirea unei politici democratice și de *înfrățire între naționalitățile conlocuitoare ale țării*" (s.n.), ceea ce va duce, după același program, la retrocedarea Transilvaniei de Nord-Vest, României[53]. Semnalul pe care îl transmitea astfel Partidul Comunist viza orizontul de așteptare pe care sovieticii îl creaseră prin punerea în relație a reglementării democratice a problemei naționale cu retrocedarea Transilvaniei de Nord-Vest. Mesajul cuprins în programul F.N.D. era adresat exclusiv societății românești; pentru sovietici, acesta nu avea relevanță, așteptările lor mergând în altă direcție[54].

Organizarea Ministerului Naționalităților Minoritare (M.N.M.) se oficializează la o lună de la înființare, prin Legea 7 din 5 ianuarie 1945[55]. Semnificativ din punct de vedere al mesajului transmis, în textul legii apare de două ori sintagma *naționalități minoritare conlocuitoare*. Formula ca atare este un hibrid menit să concilieze termenii folosiți în titulatura ministerului (M.N.M.), cu cei aparținând tipologic discursului comunist. Situația evoluează odată cu adoptarea, la 7 februarie 1945 a legii 86, intitulată „Statutul Naționalităților Minoritare".

---

[50] „Orizont", an 1, nr. 3, 15 dec. 1944, p. 3; Înnoirea pe care Partidul Comunist urma să o aducă odată ajuns la putere este subliniată într-un articol al acestei reviste, sugestiv intitulat *De la minorități la naționalități*. Semnatarul articolului vede în exemplul URSS în tratarea problemei naționale o pildă grăitoare de „lichidare a vrajbei între națiuni" și a „patimilor naționaliste".

[51] V. Țârău, *Le probleme* ..., p. 23.

[52] *Ibidem*.

[53] *România. Viața politică în documente — 1945*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, p. 94, doc. 7.

[54] Totuși, în telegrama prin care URSS retroceda, la 9 martie 1945 guvernului Groza, Transilvania de Nord-Vest, Stalin continua „jocul" în aceiași termeni: „Având în vedere că noul guvern român care a preluat actualmente guvernarea țării își asumă răspunderea pentru cuvenita ordine și liniște pe teritoriul Transilvaniei și *asigurarea drepturilor naționalităților* (s.n.) [...], guvernul sovietic a hotărât... să consimtă pentru instaurarea în Transilvania a administrației Guvernului român". *România. Viața politică în documente 1945*, p. 198, doc. 44.

[55] M.O., I, nr. 4/5 ian. 1945, p. 64—65.

Statutul reglementa drepturile pe care le aveau cetățenii aparținând minorităților naționale la mai multe niveluri. Unul dintre acestea este cel al drepturilor individuale. Se statuează principiul de bază al egalității în fața legii, fără nici o deosebire de rasă, naționalitate etc., principiu existent și în Constituția aflată în vigoare în vremea respectivă. Cea mai consistentă parte a „Statutului" este aceea care cuprinde dispozițiile privitoare la limbă. Deși limba oficială este declarată româna, există o serie de prevederi care reglementează uzul oficial al altor limbi, într-o arie destul de largă de domenii. Dacă în cuprinsul unei unități administrative domiciliau într-o proporție de cel puțin 30% cetățeni români aparținând unei minorități naționale, aceștia aveau dreptul să-și folosească limba maternă fără restricții în justiție și administrație[56]. Prin aceste prevederi care nu aveau precedent în legislația românească, se statuau de fapt drepturi colective pentru unele minorități[57].

În legătură cu caracterul și motivația adoptării acestei legi s-au emis de-a lungul timpului mai multe păreri. Propaganda oficială aprecia „Statutul"în mod pozitiv sub toate aspectele[58]. Unii autori — Kendi Erich — consideră că „Statutul" conține o codificare detaliată a protecției minorităților[59], și acesta este cu atât mai remarcabil cu cât în acea perioadă nu exista, așa cum spune Nicola Girasoli, un sistem legislativ internațional de protecție a minorităților, așa cum se intenționa în perioada interbelică[60]. Un alt autor, Tóth Sándor, merge mai departe, considerând că „Statutul" era de-a dreptul „o negare a ideii de stat național, cu o singură limbă"[61]. După ce îi constată din perspectivă actuală ineficacitatea, același autor afirmă că funcția „Statutului" a fost aceea de „a induce în eroare opinia publică din străinătate și de a sugera că România se va regenera sub semnul unei democrații sincere"[62]. În aprecierea acestei afirmații, trebuie să ținem cont că Partidul Comunist deținea Ministerul Naționalităților și, deci, „Statutul" reflecta discursul comunist de la acea dată. Deși puțin forțată, afirmația lui Tóth surprinde o parte din rațiunile adoptării acestei legi. Una dintre aceste rațiuni este chiar „asigurarea fațadei democratice" a politicii Partidului Comunist, remarcată în alți termeni de Tóth. De asemenea, adoptarea acestei legi trebuie pusă în legătură cu alte două aspecte. Primul dintre ele este situația din Transilvania de Nord-Vest, unde Consiliul Consultativ Suprem (forul legislativ al zonei aflate sub ocupație sovietică), adoptă o lege a minorităților prin care acestora li se acordau drepturi largi[63]. În legătură cu aceasta, remarcăm că unele din prevederile „Sta-

[56] M.O., I, nr. 30/7 feb. 1945, p. 819, sqq.

[57] Vezi Tibor Várady, *Collective minority rights and problems in their legal protection: the example of Yugoslavia*, în: East European Politics and Societies, vol 6, nr. 3, 1992, p. 270.

[58] *Trei ani de aplicare a Statutului Naționalităților*, Subsecretariatul de Stat al Naționalităților, București, 1948 (în continuare: *Trei ani*...).

[59] Kendi Erich, *Minderheitenschütz in Rumänien*, R. Oldenbourg Verlag, 1992, p. 43.

[60] Nicola Girasoli, *National Minorities. Who are they?* Akademiai Kiadó, Budapest, 1995, p. 28.

[61] Tóth Sándor, *Quo Vadis, Romania?* Hungarian Human Rights Foundation, Katalizátor Iroda, Budapest, 1990, p. 36—37.

[62] *Ibidem*, p. 37.

[63] V. Țârău, *Problema Transilvaniei*..., p. 89—90.

tutului" erau concepute pentru a fi aplicate pe teritoriul Transilvaniei de Nord-Vest, care la acea dată nu aparținea încă României (de exemplu, art. 22). Al doilea aspect legat de adoptarea „Statutului" este că acesta se adresa în special minorității maghiare din Transilvania. Deși prevederile sale au un caracter general, ele creează (ținând cont de realitățile demografice din România, plus Transilvania de Nord-Vest), o situație favorabilă minorității maghiare. În plus, articolul 22 al „Statutului" prevedea crearea unor catedre cu limba de predare maghiară și germană pe lângă Facultatea de Drept și cea de Litere de la Universitatea din Cluj. Acest articol 22 conține „nucleul" legislativ care, dezvoltat prin legi ulterioare, va duce la apariția Universității Bolyai. Reacția populației maghiare la acest „Statut" este insuficient studiată. Credem, totuși, că ea a fost în general defavorabilă. Minoritatea maghiară nu aștepta în acea vreme o lege, fie ea foarte favorabilă, din partea statului român, ci o eventuală (și foarte probabilă, în epocă) alipire a Transilvaniei la statul ungar.

Revenind la discutarea legilor 7 și 86 din 1945, observăm că în rapoartele care însoțesc textele acestor legi și chiar în conținutul legilor, se produc noi modificări terminologice. Autorul acestor rapoarte, ministrul Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, urmărește consecvent să introducă oficial noțiunea de „naționalitate conlocuitoare" în uzul juridic, fără a o defini și a-i justifica necesitatea. Deși ministerul pe care îl conduce se numește Ministerul Naționalităților Minoritare, Vlădescu-Răcoasa scrie în raport despre existența „naționalităților conlocuitoare"[64]. În raportul aferent „Statutului", Vlădescu-Răcoasa evită cu grijă folosirea termenului „minoritate", chiar dacă acesta se impunea din rațiuni de claritate a textului. Astfel, întâlnim formula „naționalități conlocuitoare mai puține numeric"[65]. Situația se complică în textul legii „Statutului", datorită inovațiilor terminologice operate de legislator. În articolul 4 al acestei legi se statuează egalitatea tratamentului între cetățenii români „aparținând unor *naționalități de altă rasă, limbă sau religie decât cea română* (s.n.)" și ceilalți cetățeni români. Această formulare, în pofida nebulozității sale, este admisă din punct de vedere juridic, în locul mai adecvatei formule: „minorități de rasă, limbă și confesiune"[66].

După 6 martie 1945 se observă radicalizarea, atât în formă, cât și în fond, a politicii minoritare a Partidului Comunist. În prim-planul discursului comunist începe să se afle tot mai mult formula „rezolvarea problemei naționale"; odată ajunși la putere, comuniștii români se inspiră (mai pe larg decât o făceau înainte) din principiile și frazeologia bolșevică în legătură cu această problemă. Relevante în această direcție credem că sunt două legi adoptate în august 1945 și ale căror prevederi se completează reciproc: legile 629 și 630/1945[67]. Prima dintre ele elimină termenul „minoritate" din conținutul legilor 7 și 86/1945, înlocuindu-l cu sintagma „naționalitate conlocuitoare". Legea 630 stabi-

[64] M.O., I, 4/5 ian. 1945, pp. 64—65.
[65] M.O., I, nr. 30/7 feb. 1945, p. 819, sqq.
[66] cf. V. Țârău, *Le probleme* . . ., p. 23.
[67] M.O., I, nr. 176/6 aug. 1945, pp. 6794—6797.

leşte definirea şi pedepsirea unor infracţiuni la „Statutul Naţionalităţilor".

O lectură mai atentă a acestor legi ne aduce în atenţie câteva date importante ce intervin în politica oficială faţă de minorităţi după accederea Partidului Comunist la putere. Adoptarea legilor este motivată oficial prin „necesitatea de a se pune de acord legislaţia existentă cu noua concepţie cu privire la chestiunea naţională"[68] (evident, concepţia Partidului Comunist). Noua concepţie, axiomatic decretată optimă, era ridicată la rang de dogmă şi determina implicit eliminarea „prejudecăţilor trecutului". Aici am putea încadra şi eliminarea mai sus amintită a termenului „minoritate". Un alt exemplu este eradicarea din terminologia juridică şi din uzul public a noţiunii de „origine etnică", considerată „produs al concepţiei rasiale din trecut". Mai mult preocupat de chestiuni formale, legislatorul este inconsecvent în privinţa definirii juridice a acestei noţiuni de „origine etnică". Articolul 1 al legii 630 prohibeşte folosirea în acte publice a indicaţiei „origine etnică" sau *a oricărui alt sinonim*, sub ameninţarea pedepsei pentru rasism. Adoptată în aceeaşi zi, legea 629, prin art. 1, crează o sinonimie între conţinutul noţiunii „origine etnică", recent eliminată, şi cel al noţiunii de „naţionalitate" (care o înlocuieşte oficial pe cea de „origine etnică")[69]. De vreme ce conţinutul celor două noţiuni este identic şi validat juridic în noua politică minoritară, ajungem la concluzia că doar forma noţiunii era cea care „o rupea cu trecutul".

„Noua concepţie" nu se manifestă doar la nivel terminologic. Legea 630 îi asigură aplicarea în plan penal, definind noi infracţiuni la legislaţia privitoare la minorităţi şi stabilind pedepsele aferente. Întâlnim astfel delictul de „abuz prin alterarea numelui", pedepsit cu 1—3 luni închisoare; delictul de rasism, comis în cazul folosirii noţiunii de „origine etnică", pedepsit cu închisoare de la 3 luni la un an, iar cel mai grav delict definit este cel de „învrăjbire naţională" pedepsit cu 1—5 ani închisoare fără posibilitatea suspendării pedepsei.

Caracteristică din punct de vedere al substratului ideologic este infracţiunea de „ofensă contra armoniei dintre naţionalităţile conlocuitoare", pedepsită cu închisoare de până la 3 ani. De fapt, ne aflăm în faţa impunerii unei alte dogme: postularea intenţiei şi dorinţei naţionalităţilor de „armonioasă conlocuire"[70]. Primele semne ale conturării acestei dogme se pot distinge în amintitul program de guvernare al F.N.D. de la sfârşitul lunii ianuarie 1945. Ea se regăseşte constant la nivelul discursului oficial în întreaga perioadă comunistă. La 9 aprilie 1946, în motivaţiile oficiale ce însoţesc adoptarea legii 276/1946 privind înfiinţarea Conservatorului Maghiar de Muzică şi Artă Dramatică din Cluj, Mihail Ralea, Ministrul Artelor menţionează că înfiinţarea acestei instituţii corespunde „[...] tendinţei actuale de *înfrăţire a populaţiei române*

---

[68] *Ibidem*.

[69] „Toţi cetăţenii români interesaţi în precizarea vechii lor naţionalităţi (origine etnică, în concepţia rasială din trecut), vor putea sesiza din proprie iniţiativă [...] primăria [...]".

[70] M.O., I, nr. 176/6 aug. 1945. Pp. 6795—6797.

[71] M.O., I, nr. 85/9 apr. 1946, pp. 3618—3619.

cu cea maghiară (s.n.)"[71]. Negând aprioric posibilitatea tensiunilor interetnice, comuniștii comit eroarea, din punctul nostru de vedere, de a subordona complexitatea relațiilor sociale (în sens larg) și a celor interetnice (în sens restrâns) unei scheme ideologice. Această conduită nu este singulară în statele ajunse sub regimuri de tip sovietic, fiind remarcată de F. Warner Neal și în cazul Iugoslaviei[72], semn că avem de-a face cu același tip de abordare ideologică întâlnit în U.R.S.S. (wishful thinking). Considerăm că legile 629—630 marchează transplantarea în sistemul politic și juridic românesc a principiilor, metodelor și obiectivelor politicii minoritare aplicate în U.R.S.S. în perioada interbelică.

Discursul oficial se axează, începând cu 1945, pe promovarea unui nou tip de construct social[73], *poporul muncitor,* în defavoarea vechiului tip de solidaritate identificare, cel bazat pe națiune. Această direcție se concretizează în textul Constituției adoptate în 1948. România (Republica Populară Română) este definită ca „stat popular, unitar, independent și suveran"[74]. Diferența față de formularea „stat național" existentă în constituțiile din 1923 și 1938 este imensă și nu are nevoile de comentarii. Deci, *națiunea* dispare din discursul oficial, se vorbește însă foarte mult de *naționalități*[75]. Pentru a accentua aceasta, un text propagandistic din 1949 menționează următoarele: „Copiii învață în școli în limba lor maternă, manualele fiind tipărite în cele 14 limbi vorbite în țara noastră"[76].

Începând din august 1945, dogma „înfrățirii" apare constant în propaganda comunistă[77] și este pusă tot mai des în legătură cu relațiile dintre etnicii români și cei maghiari. Conform propagandei, aceste relații cunosc o constantă îmbunătățire, ele devenind leit-motivul discursului comunist în legătură cu problema națională și model de tratare a acesteia.

Dacă scopul politicii minoritare a Partidului Comunist coincide cu cel sovietic din perioada interbelică (aplatizarea asperităților naționale), metodele sunt și ele copiate în parte. Ne referim la tactica stimulării culturale a minorităților, amintită ceva mai sus. Mai exact, această stimulare culturală în sens pozitiv se produce mai ales în cazul unei minorități — cea maghiară. Începuturile acestei tendințe pot fi detectate în prevederile generoase ale „Statutului Naționalităților" cu privire la uzul limbii diferitelor minorități în justiție și în administrație, precum și în cele cu privire la învățământul în limbile minorităților. În decursul următorilor ani, asistăm la structurarea unui puternic sistem de învățământ cu predare în limba maghiară. Catedra înființată la Universitatea din Cluj, prin articolul 22 al „Statutului" se transformă la 29 mai 1945

---

[72] F. Warner Neal, *Yugoslav approaches to the nationalities problema. The politics of circumvention*, in Easta European Quarterly, vol. XVIII, 1984, p. 328.

[73] Katherine Verdery, *Nationalism and National Sentiments in Post-Socialist Romania*, in Slavic Review, vol. 52, nr. 2, 1993, pp. 179—203.

[74] *Constituția Republicii Populare Române*, Imprimeria Centrală, București, 1949, p. 5.

[75] În URSS accentul se punea în aceeași perioadă pe națiune și nu atât pe naționalități.

[76] *Patriotismul și internaționalismul proletar*, ed. P.M.R., 1949, p. 30.

[77] Gh. Gheorghiu-Dej, *Poziția P.C.R. față de curentele șovine și revizioniste*, ed. P.C.R., 1946; *Trei ani . . .*, passim.

într-o universitate separată, cu limba de predare maghiară, în cadrul căreia funcționau patru catedre: 1. Litere și Filosofie; 2. Drept și Economie politică; 3. Științe; 4. Medicină umană[78]. În completarea legii de la 26 mai vin două măsuri adoptate în cursul anului 1946. Este vorba de organizarea unui seminar pedagogic universitar pe lângă Universitatea cu limba de pretare maghiară[79] (la 25 ianuarie 1946); câteva luni mai târziu are loc înființarea Conservatorului Maghiar de Muzică și Artă Dramatică[80]. Toate aceste instituții preiau studenții care au urmat cursurile fostei Universități maghiare din Cluj între anii 1940—1944, precum și, se pare, o parte din corpul profesoral.

Nu doar la nivelul învățământului superior se produc astfel de evoluții, ci și la nivel secundar sau primar. La 3 decembrie 1945 se înființează școli industriale cu limba de predare maghiară, prin împărțirea unor foste școli industriale cu limba de predare română, în secții românești, respectiv maghiare și apoi constituirea secției maghiare într-o școală separată[81]. Dezvoltarea exponențială a rețelei de învățământ cu limba de predare maghiară determină, ca un corolar al măsurilor trecute în revistă mai sus, înființarea (23 noiembrie 1946) a două inspectorate școlare regionale speciale, cu sediul la Cluj și Brașov. Acestea trebuiau să supervizeze activitatea învățământului de stat și confesional cu limba de predare maghiară din România[82].

Astfel de măsuri favorabile minorității maghiare nu se localizează doar la nivelul învățământului. În mod similar stau lucrurile și cu alte domenii culturale, astfel încât în octombrie 1946 este necesară o lege prin care se înființează Inspectoratul General al Artelor pentru Probleme Maghiare[83], cu sediul la Cluj. Acest organ gira activitatea instituțiilor de cultură ale minorității maghiare, având trei secțiuni: teatru, muzică, arte plastice.

Această evoluție trebuie corelată, în opinia noastră, cu lunga existență (până în 1953) a unei formațiuni politice care reprezenta minoritatea maghiară în ansamblu: Uniunea Populară Maghiară. Deși formațiune politică de stânga, credem că frazeologia marxistă adoptată de U.P.M. era doar un adstrat menit să o facă să supraviețuiască într-un sistem politic în care „rolul conducător" al Partidului Comunist se afirma tot mai mult. De fapt, credem că U.P.M. era o formulă de prezervare a identității naționale a minorității maghiare, atât prin intermediul reprezentării politice *separate* a acesteia (într-o perioadă de monolitism politic, după 1947), cât și prin activitatea cu preponderență culturală pe care acesta o întreprindea.

Acestea fiind spuse, am încerca formularea unei concluzii provizorii. Se observă similaritatea (subliniată mai sus) dintre politica minoritară sovietică (din anii N.E.P.-ului și chiar de mai târziu, până la mijlocul anilor '30), și tratamentul oarecum „preferențial" adresat minorității maghiare. Acest tratament răspunde unei duble exigențe din punct de

[78] M.O., I, nr. 119/29 mai 1945, p. 4424.
[79] M.O., I, A, nr. 22/26 ian. 1946, p. 556.
[80] M.O., I, A, nr. 85/9 apr. 1946, p. 3618—3619.
[81] M.O., I, nr. 286/3 dec. 1945, p. 10883.
[82] CI.R, tom. XXIV, 23 nov. 1946, pp. 2535—2536.
[83] CI.R, tov. XXIV, 2 oct., 1946, pp. 2236—2237.

vedere sovietic. Pe de o parte, stimularea culturală a minorității era „ortodoxă" din punct de vedere al ideologiei leniniste. Această primă exigență ideologică se pliază foarte bine pe conduita „instrumentalizatoare" a U.R.S.S. Sovieticii au avut ocazia să constate din proprie experiență că această conduită în problema minorităților nu reduce, ba chiar stimulează diferențele naționale, deseori izbucnind conflicte între pretențiile centralizatoare ale statului sovietic și tendințele separatiste ale diferitelor minorități. Prin discriminarea pozitivă practicată în România la adresa minorității maghiare, U.R.S.S., prin intermediul factorilor locali de putere, continua să utilizeze potențialele tensiuni româno-maghiare, plasându-se în postura de arbitru și controlând astfel mai ușor situația politică din România.

Astfel, România se integrează în aria est-europeană în care rațiunile strategice sovietice dictează păstrarea patrimoniului ideologic internaționalist (vezi dogma „înfrățirii"), în timp ce în U.R.S.S. se continuă tendința, observată încă din timpul războiului, de a-l abandona[84] treptat.

CĂLIN MORAR-VULCU

THE NATIONAL MINORITIES STATUTE IN ROMANIA (23rd OF AUGUST 1944—1945)

(Abstract)

The paper deals with the issue of the national minorities policy in Romania between August 1944 and 1945. We focused upon this period of time, because it contains significant evolutions which prefigure the course of the policy towards the minorities in the early years of the communist regime. In 1944 and especially in 1945 take place important changes, brought up by a complex of factors, of which the most important is the Soviet involvement. As a consequence, the discrimination of minorities continues after August 1944, the main victim being the German minority of Romania. Besides this, we had in view the main legislative measures that restored the situation of the Jewish minority, abolishing the discriminating laws that had been adopted between 1938 and 1944. Noteworthy is the attitude of the Communist Party of Romania in the national question in this period. Serving Soviet purposes, the C.P. of Romania used a great deal of tactics, including the liberal discourse and, after March 1945, the Soviet — inspired one. Characteristic are some changes that occur at the terminological level (e.g. the communists replace the term "national minority" by the on of "coinhabiting nationality").

[84] Simptomatice în acest sens ni se par izbucnirile naționaliste și antisemite ale lui Stalin din ultimii ani ai vieții sale. În 1950, combătând teoriile lingvistului N. I. Marr, Stalin afirma primatul etnicității asupra claselor sau ideologiilor (vezi Y. Slezkine, *op. cit.*, p. 446).

MISCELLANEA

TAXA VAMALĂ TRICESIMALĂ ŞI FRECVENŢA TRANSPORTURILOR LA OFICIUL VAMAL DIN CLUJ (1599—1637) EXISTENT ŞI ÎNTREGIRI

Activitatea comercială desfăşurată de cetăţenii oraşului Cluj în veacurile XVI—XVII (scoaterea de mărfuri şi ducerea lor spre vânzare în Transilvania sau în alte ţări, aducerea de mărfuri de peste hotare sau din alte localităţi ori zone ale Transilvaniei) s-a bucurat până în prezent doar de atenţie unilaterală. Dacă pentru secolul al XVI-lea exista ampla şi documentata monografie a lui S. Goldenberg[1], documentaţia arhivală pentru veacul următor, bogată şi preţioasă, a fost, până de curând, utilizată doar în frânturi, atare utilizare frustrând materialul documentar de realele sale valenţe istorice.

Materialul documentar în cauză este păstrat în prezent în patrimoniul Arhivei Naţionale din Bucureşti, iar Filiala Cluj — fostul posesor — păstrează microfilme ale originalului. El constă din registrele de tricesimă (vama comercială care reprezintă a 30-a parte din preţul de cumpărare al mărfii) întocmite de funcţionarii oficiului vamal clujean anume încredinţaţi cu perceperea vămii, aşa-numiţii *dispensatores* (ung. *sáfárpolgár*) între anii 1599 şi 1637, cu prilejul prezentării la vamă a negustorilor clujeni cu mărfurile pe care le scoteau din oraş, ori cu care veneau de pe alte meleaguri[2]. Am cercetat, parcurs, prelucrat integral acest material, publicând rezultatele într-un şir de articole[3].

Însemnările făcute zi de zi de către *dispensatores* conţin informaţiile esenţiale pentru fiecare transport de mărfuri (adică fiecare stoc în parte, cu care câte un negustor se înfăţişează oficiului vamal spre a plăti taxa tricesimală ce urma să se stabilească după fiecare marfă pe care o conţinea stocul). Se specifică: data calendaristică, numele celui care transportă, locul (oraşul, ţara, zona) înspre care este îndreptat sau de unde se aduce transportul, sortimentele de mărfuri în parte, fiecare cu cantităţile, de multe ori cu preţul pe unitate de măsură, cu

---

[1] S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958.

[2] Arhiva Naţională, Filiala Cluj, Fondul Socotelile oraşului Cluj, 8, XIV (1599); 9, XXXV (1602); 12, VII (1610); 12b, VIII (1611); 13a, VI (dec. 1611—nov. 1612); 13a, XVI (dec. 1612—nov. 1613); 13a, XXIII (dec. 1613—nov. 1614); 13b, IX (dec. 1614—ian. 1616); 14a, I (ian.—dec. 1616); 14a, XXII (ian.—nov. 1617); 14a, XXV (dec. 1617—ian. 1619); 15a, III (ian.—iun. 1619); 15b, XII (dec. 1621—ian. 1622); 15b, XVIII (ian. 1622—ian. 1623); 16, XI (ian.—nov. 1623); 16, XXVII (conţine administrarea municipală a taxelor percepute în 1625); 18b, IV (febr. 1630—ian. 1631); 19, I (*Brevis Ratio Tricesimae*, 1630—1633); 19, VII (ian. 1632—dec. 1633); 19, XI (ian.—nov. 1634); 20, I—II (dec. 1634—nov. 1635); 20, V—VI (dec. 1635—nov. 1636); oct.—nov. 1637 (fascicol aparte, dar cu aceeaşi cotă 20, VI).

[3] Vezi *ActaMN*, VII, IX, XI—XX, XXII—XXXIII, *AIIAC*, XXIX, *Történelmi Szemle*, 1991/3—4, *Mezőváros-kisváros*, Debrecen, 1995 ş.a.

prețul pentru întreaga cantitate, tricesima pentru fiecare poziție în parte (întotdeauna), la sfârșit totalul tricesimei percepute pentru întregul transport (nu întotdeauna). În afară de aceste date, găsim uneori însemnări privind persoana negustorilor, mandatarul (care, în afara vehiculantului propriu-zis, putea fi și vreun alt orășean, sau — mai ales în cazul exportului de vite de jug — vreun nobil și, nu rareori, chiar principele), scutiri parțiale sau totale de vamă, mai ales pentru vitele de jug transportate pe seama principelui, cazuri de evaziune vamală[4]. Prin natura informațiilor, prin multitudinea, amănunțimea și caracterul lor sistematic, prin durata lor, ca și prin continuitatea întocmirii, registrele tricesimale clujene constituie cel mai lămuritor și amplu material al vremii, de această natură, nu numai din țara noastră, ci din întreaga Europă centrală (Ungaria, Cehia, Slovacia, Austria, Polonia). Prelucrat pe țări, zone, localități, soiuri de mărfuri, cantități[5], valoare comercială și vamală în conexiune cu mișcările de prețuri ale vremii[6], orientare comercială, direcții de transport, rute[7], cât și sub alte aspecte, materialul tricesimal, pe lângă lărgirea bagajului informațional, a rectificat sau chiar schimbat sentințe cu caracter de prejudecată intrate în circuitul de specialitate, a dus la întregirea și chiar modificarea unor concluzii prea grăbite bazate pe cunoașterea insuficientă și superficială, adeseori preluarea din a doua mână și necritic a documentației arhivale[8].

Registrele se întind, după cum am menționat, pe aproape patru decenii, dar cu discontinuități, datorate lipsei (nu știm, din ce cauză) unor volume din fondul arhival. Există registre pentru anii 1599, 1602, 1610—1619, 1621—1623, 1630/31—1637, dar lipsesc acelea din anii 1600, 1601, 1603—1609, 1620, 1624—1629, majoritatea anului 1631. Prin urmare, totalizările pe care le-am efectuat și graficele executate s-au putut referi numai la anii existenți. Am efectuat asemenea operațiuni pentru sumele (anuale și totale) percepute ca taxă tricesimală (tab. I) și pentru intensitatea traficului comercial, adică numărul transporturilor (anual, total; tab. II).

---

[4] Francisc Pap, *Despre plata tricesimei la Cluj în sec. XVII*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 597.

[5] Francisc Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale*, (I), în *ActaMN*, XI, 1974, p. 169—184, (II), în *ActaMN*, XII, 1975, p. 237—250; idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 371—400; idem, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599—1637)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 235—249; idem, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599—1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 171—190; Pap Ferenc, *Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai*, în *Történelmi Szemle*, 1991, 3—4, p. 239—248 ș.a.

[6] Francisc Pap, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 239—250.

[7] Francisc Pap, *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 209—218; idem, *Orientarea balcano-otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 93—103; etc.

[8] A. Oțetea (redactor responsabil), *Istoria Romîniei*, II, București, 1962, p. 888—889, III, București, 1964, p. 105—108; etc.

Tab. I

Treeslma percepută la Cluj, 1599—1637

Anul	Total anual	Din care	
		Aduse	Scoase
1599	3967,09	3331,65	635,44
1602	2216,99	1757,03	459,96
1610	1922,625	1592,845	329,78
1611	1091,925	708,37	383,555
1612	2029,485	1589,495	439,99
1613	2581,36+x	1853,47	727,89+x
1614	3113,61	2235,23	878,38
1615	2670,155	1823,92	846,235
1616	2403,885	1553,425	850,46
1617	2133,705+x	1528,875+x	604,83+x
1618	3768,30	2386,245	1382,055
1619	1309,835	730,00	579,835
1621/22	215,295*	174,46	40,835
1622	2506,12	1857,575	648,545
1623	917,73	424,755	492,975
1630	7099,65	2403,465	4696,185
1632	5171,43	2230,65	2940,78
1633	5041,30	2723,315	2317,985
1634	4358,745	1740,69	2618,055
1635	7825,015	3396,885	4428,13
1636	9472,96	2143,505	7329,455
1637	251,71*	229,47	22,24
Total	72068,92+x	38415,325+x	33653,595+x

* = an incomplet.

Suma este indicată în florini de calcul (1 fl. calc. = 100 denari).

Tab. II

Intensitatea traficului comercial la Cluj, 1599—1637

Anul	Total anual	Din care	
		Aduse	Scoase
1599	147	90	57
1602	59	32	27
1610	171	85	86
1611	85	38	47
1612	160	75	85
1613	168	91	77
1614	189	88	101
1615	212	104	108
1616	213	90	123
1617	186	91	95
1618	230	114	116
1619	92	36	56
1621/22	30	17	13
1622	218	143	75
1623	157	57	100

Tab. II (continuare)

1630	511	209	302
1632	385	192	193
1633	348	186	162
1634	241	129	112
1635	369	205	164
1636	327	138	189
1637	32	19	13
Total	4530	2229	2301

Din situația cifrică și cea grafică (fig. 1, 2) reies următoarele:

A. *Valoarea totală a comerțului clujean* (reprezentată prin totalizarea valorilor bănești tricesimale specificate documentar; v. tab. I col. I, fig. 2 linia continuă) este relativ ridicată în penultimul an al veacului al XVI-lea (1599). În anul 1602 și în deceniul al doilea al sec. XVII, ea fluctuează în limite inferioare anului 1599. Începutul deceniului 3 este neconcludent, înregistrările pentru anii 1621 și 1622 nefiind efectuate pentru întregul an. În schimb, în deceniul 4 media valorică anuală întrece mult pe cea din 1599 (anul 1637, al ultimei înregistrări, este însă incomplet în materialul de care dispunem).

Valoarea totală a comerțului clujean este suma valorii mărfurilor aduse (A1) și a celor scoase (A2).

A1. Valoarea mărfurilor aduse (v. tab. I col. 2, fig. 2 linia sacadată) se împarte în valori anuale ce urmează, cu unele excepții, linia valorilor totale, dar, în timp ce până în anul 1622 valoarea mărfurilor aduse este proporțional mai mare, decât cea a mărfurilor scoase, începând din anul 1623 (cu două excepții, neconcludente) ea va constitui mai puțin de jumătate din încasările anuale de taxe vamale. Procesul invers îl constatăm la totalizarea pe ani a tricesimei pentru mărfurile scoase din Cluj.

A2. (V. tab. I col. 3, fig. 2 linia sacadată întreruptă prin punct). Dincolo de faptul că sinuozitățile acestei linii urmează și ele — ca și acelea ale liniei lui A1 — pe acelea ale liniei valorilor totale anuale, se observă că în deceniul 4 scoaterea de mărfuri întrece valoric, uneori chiar mult, ca în 1636, aducerea de mărfuri la Cluj.

Fenomenul prezentat îl putem explica prin:

a) creșterea prețurilor (mai ales la postavuri și unele textile de import)[9], deprecierea monedei de schimb (alterarea valorii sale intrinsece) și, în consecință, procesul inflaționist în plină progresiune[10] — pentru deceniul 2;

b) un nou val de creștere a prețurilor, creșterea cererii generale de produse (mai ales materii prime textile, piese vestimentare, chimicale-coloranți, coloniale) pe piața clujeană[11] — în deceniul 4.

[9] Stanislas Hoszowski, *L'Europe centrale devant la révolution des prix*, în *AESC*, 3, 1961, p. 441—456.

[10] Huszár Lajos, *Bethlen Gábor pénzei*, Kolozsvár, 1945, passim.

[11] S. Goldenberg, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Scripta Mercaturae*, 1, 1977, p. 5—23.

B. *Frecvența transporturilor*. Dinamica sa este foarte asemănătoare celei a valorii comerțului. Linia frecvenței totale (v. tab. II col. 1, fig. 1 linia continuă), cea a frecvenței cazurilor de aducere de mărfuri (B1; v. tab. II col. 2, fig. 1 linia sacadată) și cea a frecvenței cazurilor de scoatere a mărfurilor dincolo de porțile orașului (B2; v. tab. II col. 3, fig. 1 linia sacadată întreruptă prin punct) urmează toate trei același sens, totalul nefiind astfel o însumare a unor sensuri contrare, ci o medie a cazurilor relativ echilibrate de aducere și scoatere de mărfuri. Dacă urmărim proporția în care aceste două aspecte ale schimbului de mărfuri clujean sunt prezente în ansamblul său an de an, vom constata echilibru și pe acest tărâm: prezența aducerii, respectiv a scoaterii de mărfuri este oscilantă, când una, când alta, între 40—60% în fiecare an. Întrucât știm care erau prețurile produselor vehiculate de negustorii clujeni, cunoaștem și cantitățile și prețul global pe întreaga perioadă 1599—1637 al fiecărui sortiment, putem stabili faptul că echilibrul amintit se explică prin aducerea anuală intensă în primul rând a postavului, apoi a pălăriilor, pânzeturilor, mărunțișurilor și articolelor de mercerie, colonialelor (mai ales a piperului), cuțitelor, mătăsurilor, blănurilor, catifelei, hârtiei, uneltelor agricole, metalelor, pielii, chimicalelor, obiectelor din metal, pe lângă zeci de alte sortimente ce apar mai rar în însemnările de care ne ocupăm. În același timp, echilibrul se datorează scoaterii și ducerii în alte zone (țări) în primul rând a animalelor (în cea mai mare parte vite, dar și cai) ce ocupă aproximativ 2/3 din totalul valorii de export, apoi a cerii, mierii, încălțămintei, pielii, chimicalelor (o curentă marfă de tranzit), blănurilor, produselor de mercerie (și ele, deseori tranzitate din sudul otoman înspre Europa centrală), pe lângă relativ mai redusele cantități și mai puținele cazuri de transport a numeroase alte sortimente. (Am enumerat soiurile de mărfuri aduse și scoase a căror proporție se ridică la cel puțin 1% din totalurile respective.)

Evoluția numerică și grafică a cazurilor de transport pe decenii (tab. II, fig. 1) urmează în general tendința evolutivă a valorii vamale percepute. Totuși, confruntarea valorilor anuale de la A și B scoate în evidență aducerea — scoaterea a mai multe soiuri de marfă mai scumpă în anii 1614, 1630 și mai ales 1635, 1636, ani în care discrepanța între sumele tricesimale ridicate și relativ mai puținele cazuri de transport (intensitatea ceva mai reținută a circulației negustorilor) este bătătoare la ochi.

Dacă în privința dinamicii taxei tricesimale am putut preciza influența fenomenului european de „revoluție a prețurilor" asupra valorii comerțului clujean în deceniul 2, precum și o nuanțare, categoric resimțită, în deceniul 4, a structurii comerțului clujean, dinamica schițată a frecvenței transporturilor atrage atenția asupra unei semnificative mișcări în structura societății clujene, și anume consolidarea materială și creșterea numerică a păturii de comercianți. Departe de a rămâne neobservați în masa meșteșugarilor breslași — așa cum adesea se mai afirmă și astăzi —, negustorii clujeni ajung să constituie cel puțin încă din a doua jumătate a sec. XVI o pătură socială distinctă, prin îndeletnicirea lor de bază, prin creșterea continuă a numărului, prin augmentarea capitalului comercial necesar desfășurării afacerilor pe o arie tot mai

extinsă, într-un cadru din ce în ce mai larg, organizate fiind adevărate case comerciale, care întreţineau relaţii de afaceri curente cu factori economici similari din ţară şi de peste hotare[12].

*

Dacă totalizările la care am ajuns prin operaţiuni matematice elementare au dus la rezultatele schematic expuse mai sus, descoperite rămâneau, în schimb, unele intervale de timp: acela al aproape întregului deceniu 1 al sec. XVII (1600—1601, 1603—1609), cât şi al unor ani din cel de al treilea deceniu (1624—1629). Faptul este cu atât mai regretabil, cu cât acei primi ani ai deceniului întâi sunt străbătuţi de mari frământări politice. La loc de frunte se situează, printre acestea, episodul Mihai Viteazul, urmat de evenimentele tulburi din timpul invaziei trupelor habsburgice conduse de generalul Gheorghe Basta, invazie ce a întâmpinat rezistenţa armată autohtonă de sub conducerea lui Moise Székely şi apoi a lui Ştefan Bocskai. Pe acesta din urmă, moartea timpurie l-a împiedicat să-şi continue opera de redresare a treburilor Principatului, în fruntea căruia fusese ales[13]. Nici scurta domnie a lui Sigismund Rákóczi şi începutul domniei lui Gabriel Báthori, care mai intră în perioada pentru care lipsesc registrele tricesimale, nu au redresat economia ţării[14]. Poate şi mai regretabilă este lipsa acestor registre pentru anii 1624—1629, când, se ştie, principele Gabriel Bethlen a consolidat în modul cel mai trainic economia Transilvaniei, sprijinind meşteşugurile şi negoţul[15], înfăptuind o reformă monetară care a stăvilit deprecierea monedei şi inflaţia, ajunse la culme în cursul deceniului al doilea şi la începutul celui de al treilea deceniu[16].

Experimentul în colaborare la care ne-am angajat şi-a propus să intervină pentru a suplini — pe cât este posibil — tocmai această lacună a documentaţiei istorice.

În vederea obţinerii unor informaţii eventual plauzibile s-a încercat pentru început o interpolare globală cu ajutorul polinomului lui Lagrange[17] pentru intervalul anilor 1599—1637, adică determinarea unui polinom de gradul 21 care pe cele 22 puncte date să ia valorile cunoscute din documente.

---

[12] Francisc Pap, *Negustori şi capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *AIIAC*, XXIX, 1989, p. 154; Pap Ferenc, *A kolozsvári kereskedőréteg a 17. század első felében (elemzés a harmincadvámnaplók alapján)*, în *Mezőváros-kisváros*, Debrecen, 1995, p. 88, 95.

[13] Pentru episoadele Mihai Viteazul, Basta, Székely, pentru domnia lui Bocskai, vezi *Erdély rövid története*, Budapest, 1989, p. 260—265.

[14] *Idem*, p. 268—272.

[15] Mráz Vera, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, în *Századok*, 4, 1953, p. 517—572.

[16] Zimányi Vera — Harald Prickler, *Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1974, 1—2, p. 100.

[17] I. S. Berezin, N. P. Zidkov, *Metode de calcul* (l. rusă), I, Moscova, 1962; * * *, *MATH-II, Bibliotecă de programe ştiinţifice pentru calculatoare personale româneşti*, ITCI, Filiala Cluj-Napoca, 1989.

Fiind date valorile $x_1, x_2, \ldots, x_{22}$ ale anilor cu documentație existentă în care sunt date valorile $y_1, y_2, \ldots, y_{22}$, polinomul lui Lagrange are expresia

$$L(x) = \sum_{i=1}^{22} y_i \cdot \frac{(x - x_1) \ldots (x - x_{i-1})(x - x_{i+1}) \ldots (x - x_{22})}{(x_i - x_1) \ldots (x_i - x_{i-1})(x_i - x_{i+1}) \ldots (x_i - x_{22})}$$

cu adaptările corespunzătoare pentru $i = 1$ și $i = 22$.

Acest polinom are proprietatea că $L(x_i) = y_i$ pentru $i = 1, 2, \ldots, 22$. Pentru fiecare an lipsă z se calculează valoarea $L(z)$ care este valoarea y corespunzătoare anului z.

Metoda nu a furnizat rezultate acceptabile din cauza apariției unor valori negative sau foarte depărtate de posibilitățile reale. Acest lucru se explică prin faptul că se obțin pante prea abrupte, alura polinomului nefiind adecvată modelării fenomenului.

Din această cauză s-a apelat la polinomul de regresie, care utilizează cunoscuta metodă a celor mai mici pătrate.

Se determină un polinom P de gradul n astfel încât

$$\sum_{i=1}^{22} (P(x_i) - y_i)^2$$

să fie minimă. În cazul nostru s-a utilizat $n = 4$, care a dat rezultatele cele mai plauzibile. Pentru efectuarea calculelor și realizarea graficelor s-au folosit produse program existente. Calculele au fost efectuate pe un calculator personal HC—85 cu ajutorul programelor din biblioteca MATH—II (Bibliotecă de programe științifice pentru calculatoarele personale românești, ITCI — Filiala Cluj-Napoca și Universitatea Cluj-Napoca, 1989).

Graficele au fost realizate pe un microcalculator M—216 cu ajutorul programului LOTUS — 1 — 2 — 3 sub sistemul de operare MS — DOS.

Vom reda, în cele ce urmează, rezultatele calculelor (tab. III și IV), integrate în șirul deja cunoscut din tab. I și II; în acest mod, confruntarea existentului cu cele calculate prin aplicarea polinomului de regresie va fi mai la îndemână.

Marcăm cu x rezultatele obținute prin acest din urmă procedeu.

(V. tab. III și IV la p. 172—173).

Examinarea tabelelor III și IV, ca și a reprezentării grafice a valorii tricesimale percepute (fig. 3, 4, 5) și a intensității comerțului clujean, ilustrată de frecvența anuală a transporturilor de mărfuri (fig. 6, 7, 8), duce la următoarele constatări:

a) în anii primului deceniu al sec. XVII, în condițiile unei instabilități politice pronunțate, ale unor dese tulburări sociale, care au afectat substanțial echilibrul economic al țării și al locuitorilor, se prezumă *doar* o ușoară descreștere a intensității valorii comerțului desfășurat de negustorii din *civitas primaria* a Transilvaniei în exteriorul incintei orășenești (v. fig. 3, linia în pantă lent coborîtoare a anilor 1603—1609). Descreșterea este ceva mai abruptă în domeniul aducerii mărfurilor (fig. 4), pe când la scoaterea mărfurilor valorile anuale sunt

Tab. III

Tricesima percepută la Cluj, 1599—1637
(pe baza registrelor de tricesimă și a aproximării prin polinomul de regresie gr. IV)

(în florini de calcul)

Anul	Total	Aduse	Scoase	Obs.
1599	3967,09	3331,65	635,44	
1600	3042,14	2530,82	511,32	x
1601	2889,41	2424,73	464,68	x
1602	2216,99	1757,03	459,96	
1603	2623,01	2228,65	394,36	x
1604	2509,35	2138,66	370,69	x
1605	2408,73	2054,04	354,69	x
1606	2321,17	1974,81	346,36	x
1607	2246,66	1900,95	345,71	x
1608	2185,23	1832,48	352,75	x
1609	2136,87	1769,39	367,48	x
1610	1922,625	1592,845	329,78	
1611	1091,925	708,37	383,555	
1612	2029,485	1589,495	439,99	
1613	2581,36+x	1853,47	727,89+x	
1614	3113,61	2235,23	878,38	
1615	2670,155	1823,92	846,235	
1616	2403,885	1553,425	850,46	
1617	2133,705+x	1528,875+x	604,83+x	
1618	3768,30	2386,245	1382,055	
1619	1309,835	730,00	579,835	
1620	2470,98	1432,28	1038,70	x
1621/22	215,295	174,46	40,835	
1622	2506,12	1857,575	648,545	
1623	917,73	424,755	492,975	
1624	2987,66	1472,51	1515,15	x
1625	3149,89	1496,18	1653,71	x
1626	3325,37	1525,32	1800,05	x
1627	3514,09	1559,91	1954,18	x
1628	3716,08	1599,96	2116,12	x
1629	3931,34	1645,49	2285,85	x
1630	7099,65	2403,465	4696,185	
1631	4401,72	1752,95	2648,77	x
1632	5171,43	2230,65	2940,78	
1633	5041,30	2723,315	2317,985	
1634	4358,745	1740,69	2618,055	
1635	7825,015	3396,885	4428,13	
1636	9472,96	2143,505	7329,455	
1637	251,71	229,47	22,24	

Tab. IV

Intensitatea traficului comercial clujean, 1599—1637
(pe baza registrelor de tricesimă și a aproximării prin polinomul de regresie gr. IV)

Anul	Total	Aduse	Scoase	Anul	Total	Aduse	Scoase
1599	147	90	57	1619	92	36	56
1600	92	56	36x	1620	201	96	105x
1601	97	57	40x	1621/22	30	17	13
1602	59	32	27	1622	218	143	75

Tab. IV (continuare)

1603	108	60	48x	1623	157	57	100
1604	113	62	51x	1624	225	107	118x
1605	118	63	55x	1625	231	111	120x
1606	124	65	59x	1626	237	114	123x
1607	129	67	62x	1627	243	117	126x
1608	134	69	65x	1628	249	120	129x
1609	140	70	70x	1629	255	123	132x
1610	171	85	86	1630	511	209	302
1611	85	38	47	1631	268	130	138x
1612	160	75	85	1632	385	192	193
1613	168	91	77	1633	348	186	162
1614	189	88	101	1634	241	129	112
1615	212	104	108	1635	369	205	164
1616	213	90	123	1636	327	138	189
1617	186	91	95	1637	32	19	13
1618	230	114	116				

x = lipsesc registrele de tricesimă.

aproape egale între ele (tab. III), reprezentarea grafică corespunzătoare concretizându-se într-o linie aproape dreaptă.

În aceiași ani, intensitatea comerțului (frecvența transporturilor) înregistrează o creștere lentă, echilibrată (atât la aducerea, cât și la scoaterea de mărfuri).

Explicația acestei aparente contradicții poate fi dată numai dacă admitem ca plauzibil (și documentar dovedit în atâtea alte cazuri) că în primul deceniu al veacului au precumpănit în rândul sortimentelor vehiculate de clujeni mărfurile de mai redusă valoare comercială (articolele de mercerie, mărunțișurile, textilele, pânzeturile ieftine, obiectele de menaj ș.a.), postavurile aduse nu erau sortimente din cele scumpe, iar scoaterea animalelor peste porțile orașului se făcea mai rar și în cantități mai reduse, exportându-se mai mult ceară, articole de piele ieftine, postav local ieftin ș.a.

b) În anii deceniului al treilea pentru care nu dispunem de înregistrări (1624—1629), taxa tricesimală totală crește continuu, grafic această creștere totală fiind rezultanta unei linii mai abrupte a taxei plătite pentru mărfurile scoase din orașul Cluj și a uneia ceva mai line pentru mărfurile intrate în oraș. La fel se prezintă situația intensității traficului comercial. Această imagine grafică argumentează situația istorică cunoscută — deceniul în cauză fiind, precum am mai menționat-o, de maximă prosperitate, sub cârma principelui Gabriel Bethlen — în care se acordă importanță de prim rang exportului vitelor de jug, iar în domeniul aducerii de mărfuri se înviorează mult importul de postav apusean și central-european. Atare orientare comercială intra în vederile economice ale lui Gabriel Bethlen[18]. Urmașul său, Gheorghe

[18] Mráz Vera, *op. cit.*, p. 517—572. — O utilă imagine de ansamblu a comerțului în perioada domniei sale vezi în Imreh István, *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*, Kolozsvár, 1992, p. 82—87.

Rákóczi I, va ști să conserve prosperitatea economică, e drept, în primul rând prin acumularea de proprietăți funciare în mâna sa[19]. Valorile de trafic comercial clujean mai sus documentate arată fără echivoc că atare prosperitate a rămas proprie și orașului de frunte al Transilvaniei.

FRANCISC PAP — GAVRILĂ GOLDNER — ZOLTÁN KÁSA

LA TAXE DOUANIÈRE DE TRENTIÈME ET LA FRÉQUENCE DES TRANSPORTS À L'OFFICE DOUANIER DE CLUJ (1599—1637). L'EXISTENT ET COMPLÉTIONS

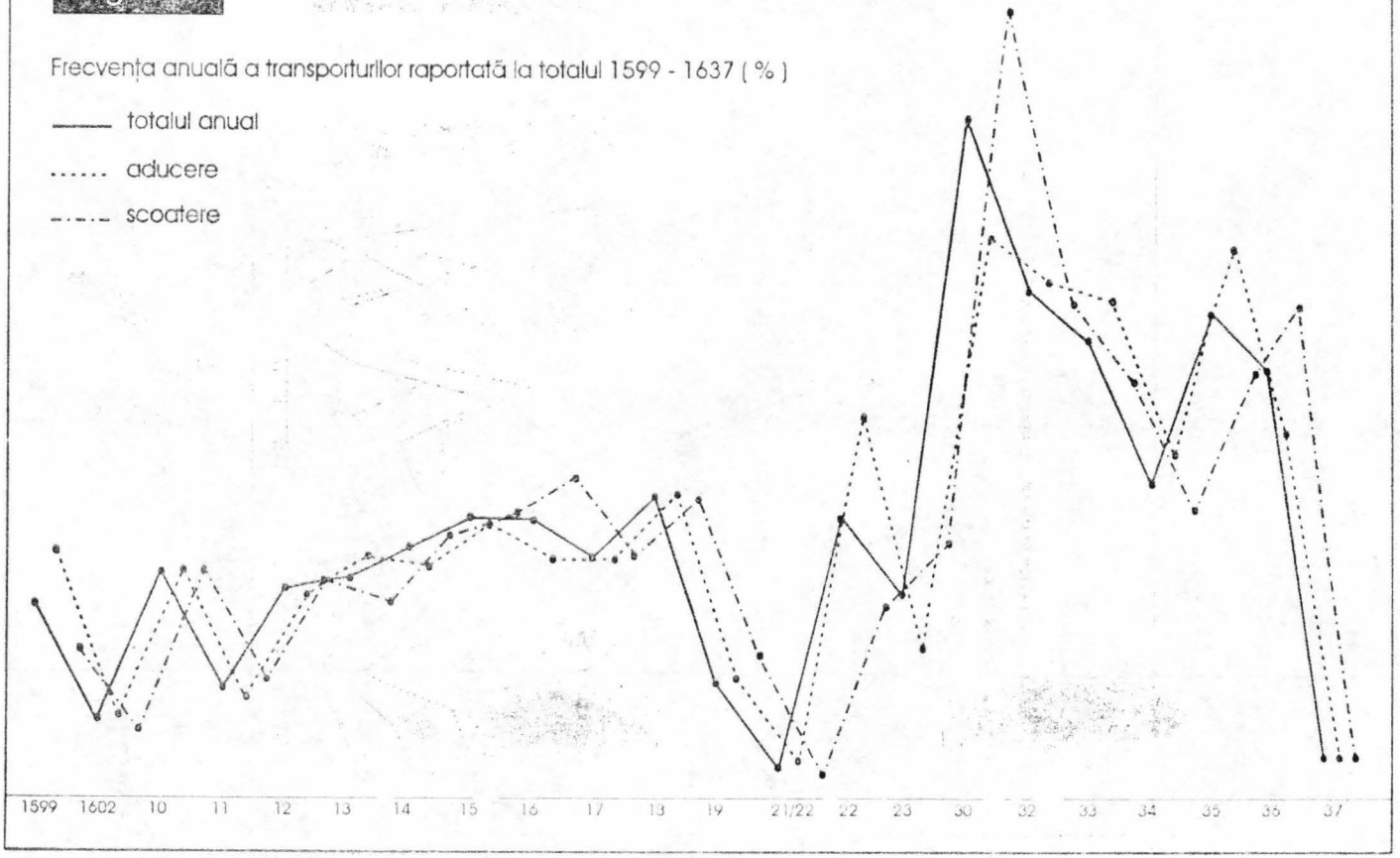
(Résumé)

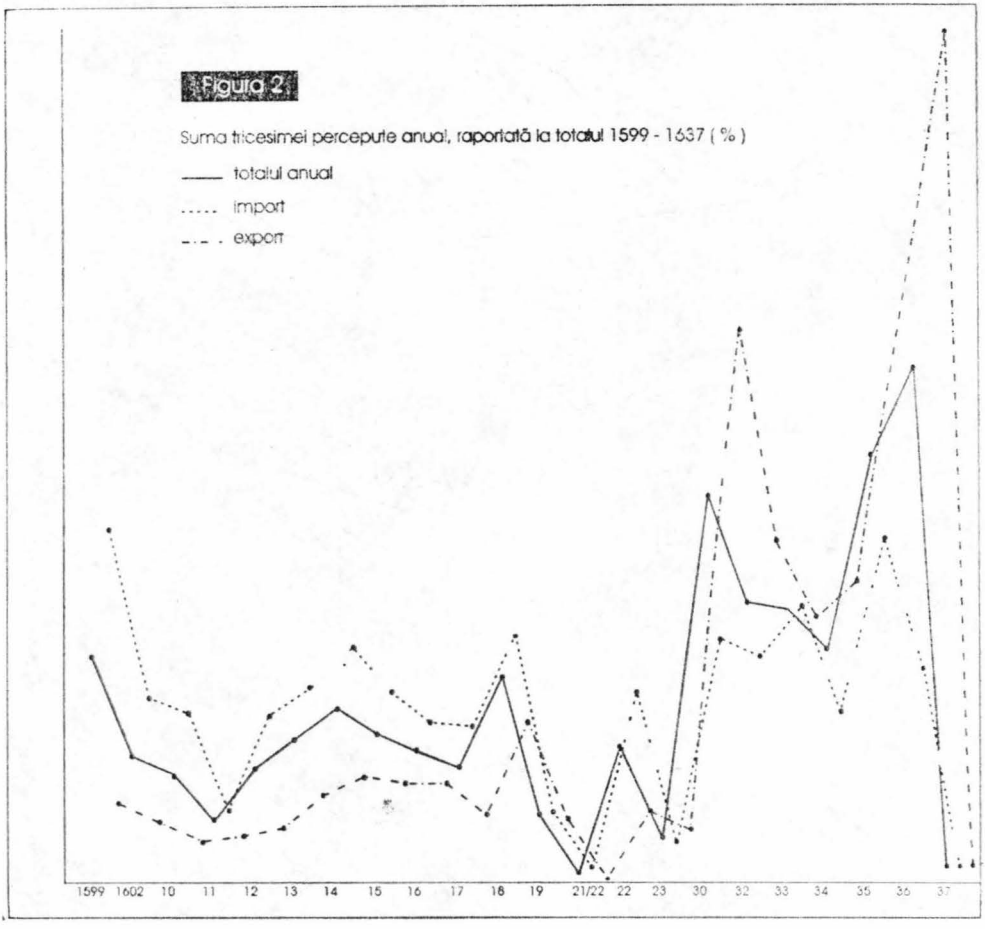
Après avoir montré le contenu des notations du trentième perçu à Cluj entre 1599 et 1637, les auteurs énumèrent les ans dont il y a de régistrations (1599, 1602, 1610—1619, 1621—1623, 1630—1637) et ceux pour lesquels cettes-ci manquent (1600—1601, 1603—1609, 1620, 1624—1629). On présente la somme annuaire et totale de la trentième effectivement perçue (tab. I), aussi que la situation numérique annuaire et totale des transports de marchandises (tab. II). Après avoir tiré les conclusions de ces chiffres, on expose un expériment mathématique qui se propose pour but de remplir les lacunes de la documentation historique archivale. En utilisant le polynome de régression, on a obtenu de résultats plausibles pour la somme du trentième et l'intensité du trafic commercial, manquants des régistres de trentième. Les auteurs offrent une explication pour la décroissance légère que l'on constate dans le premier décennie du 17e siècle, aussi que pour la croissance continuelle présumée pour la période 1624—1629.

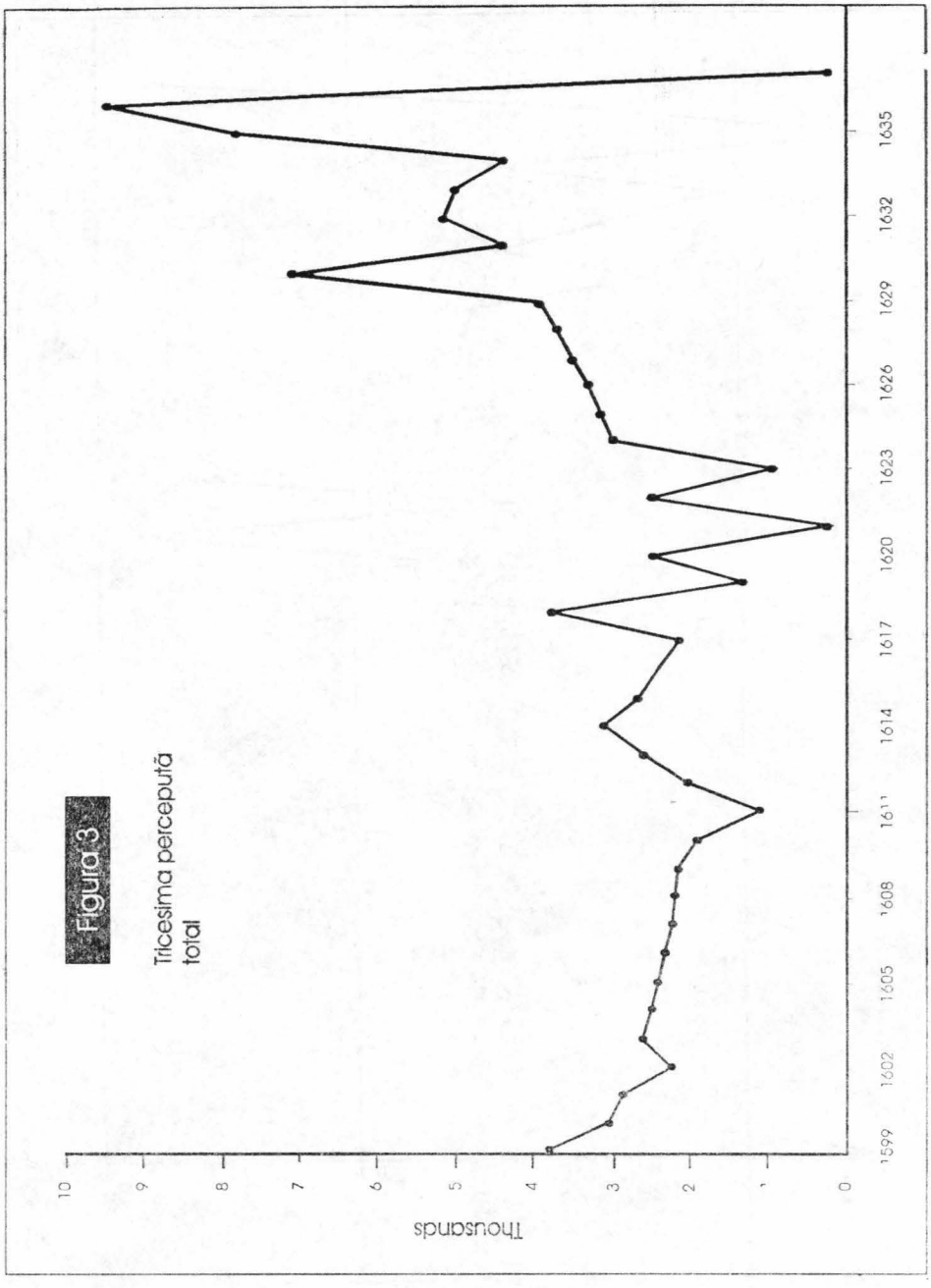
[19] Vezi *Erdély rövid története*, p. 289—291.

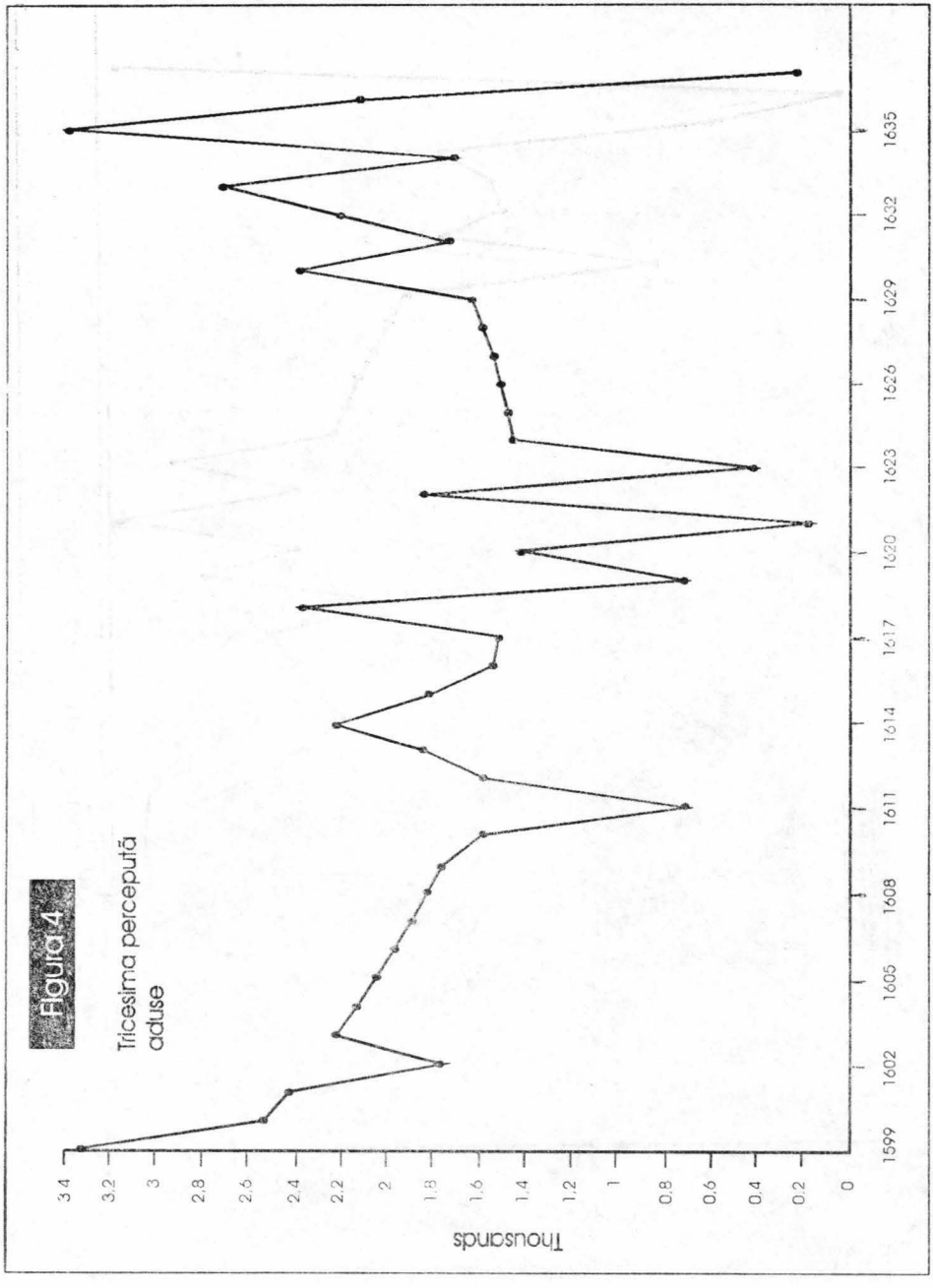
Figura 1

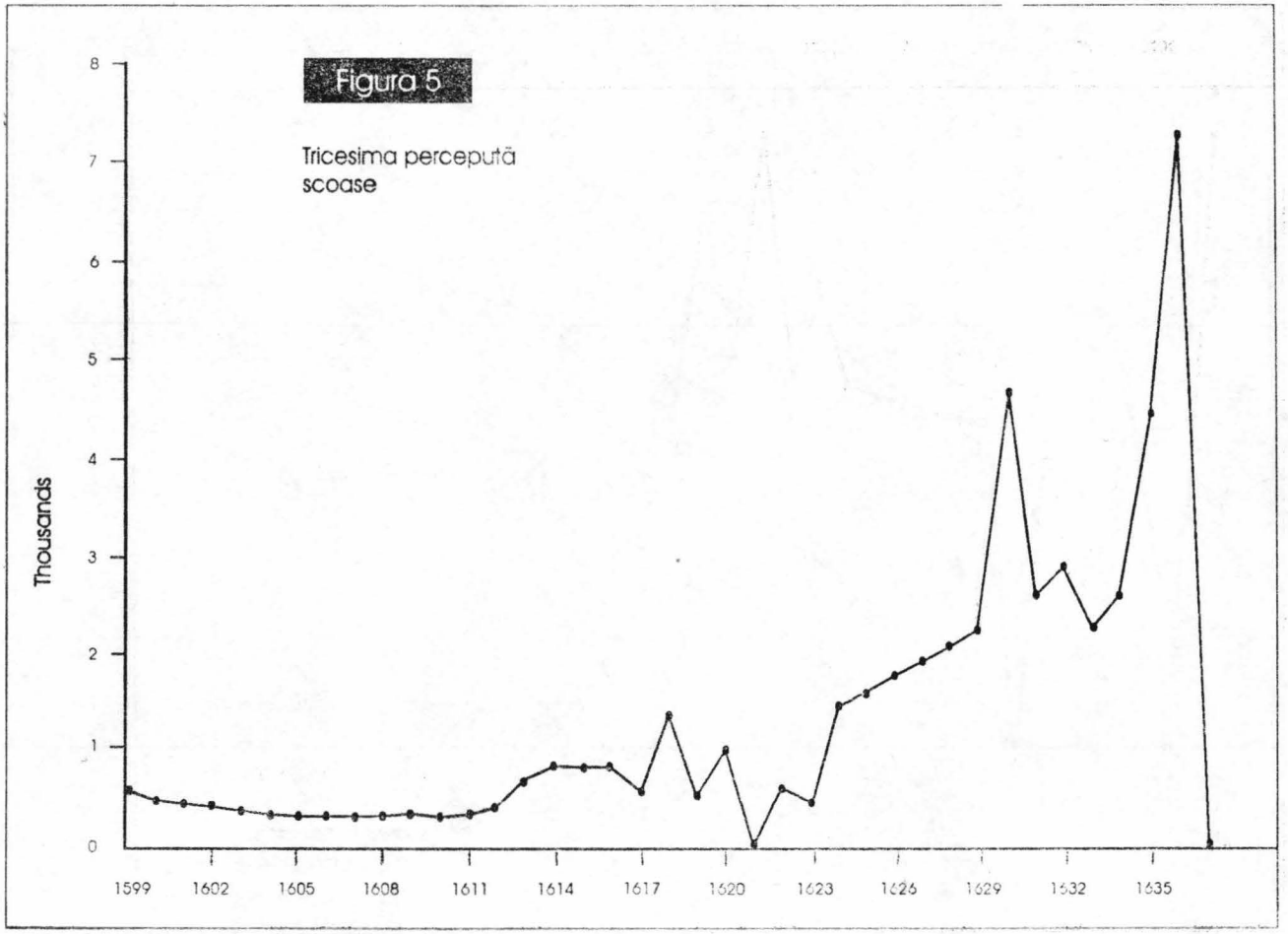
Frecvența anuală a transporturilor raportată la totalul 1599 - 1637 (%)

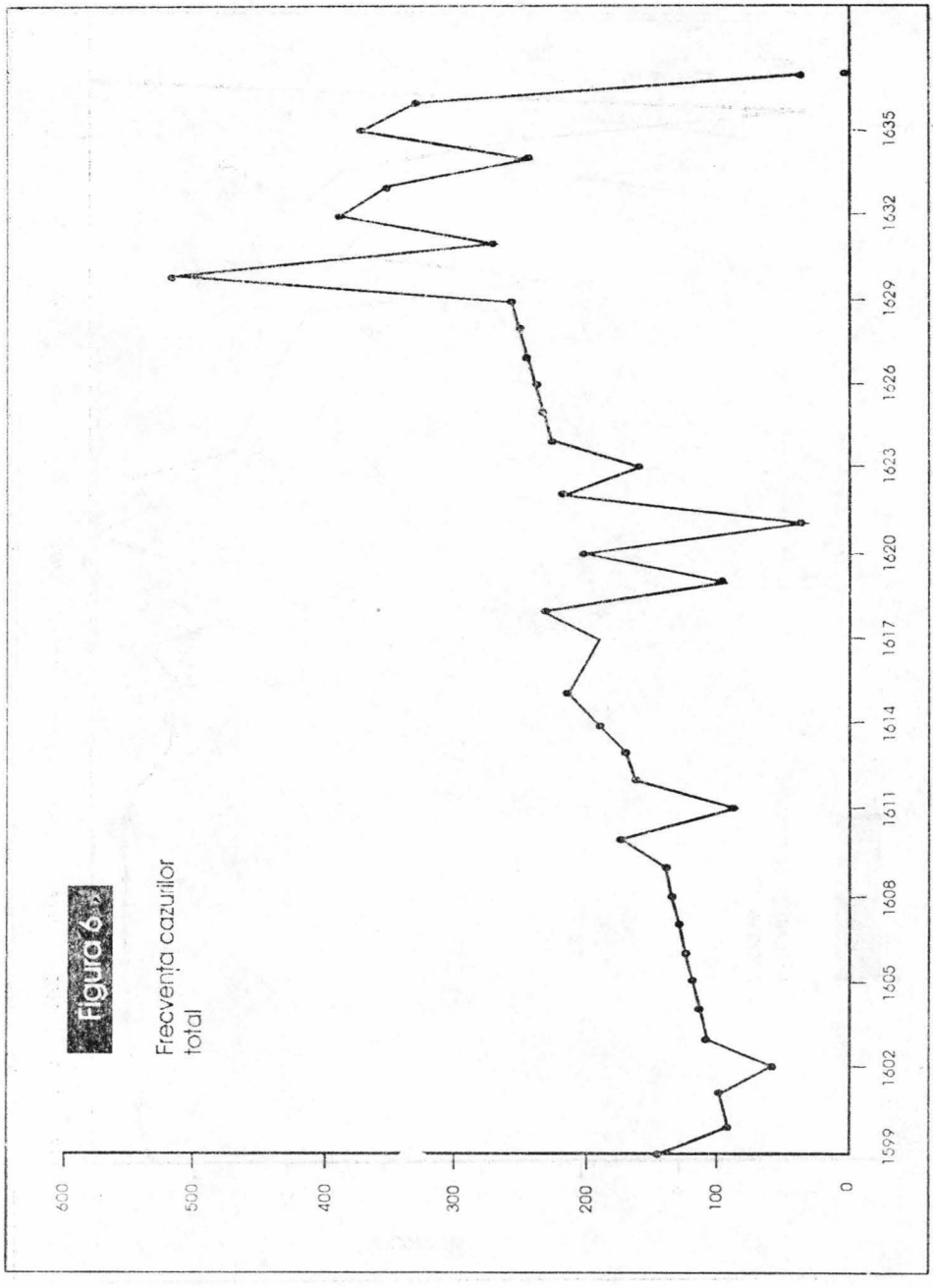

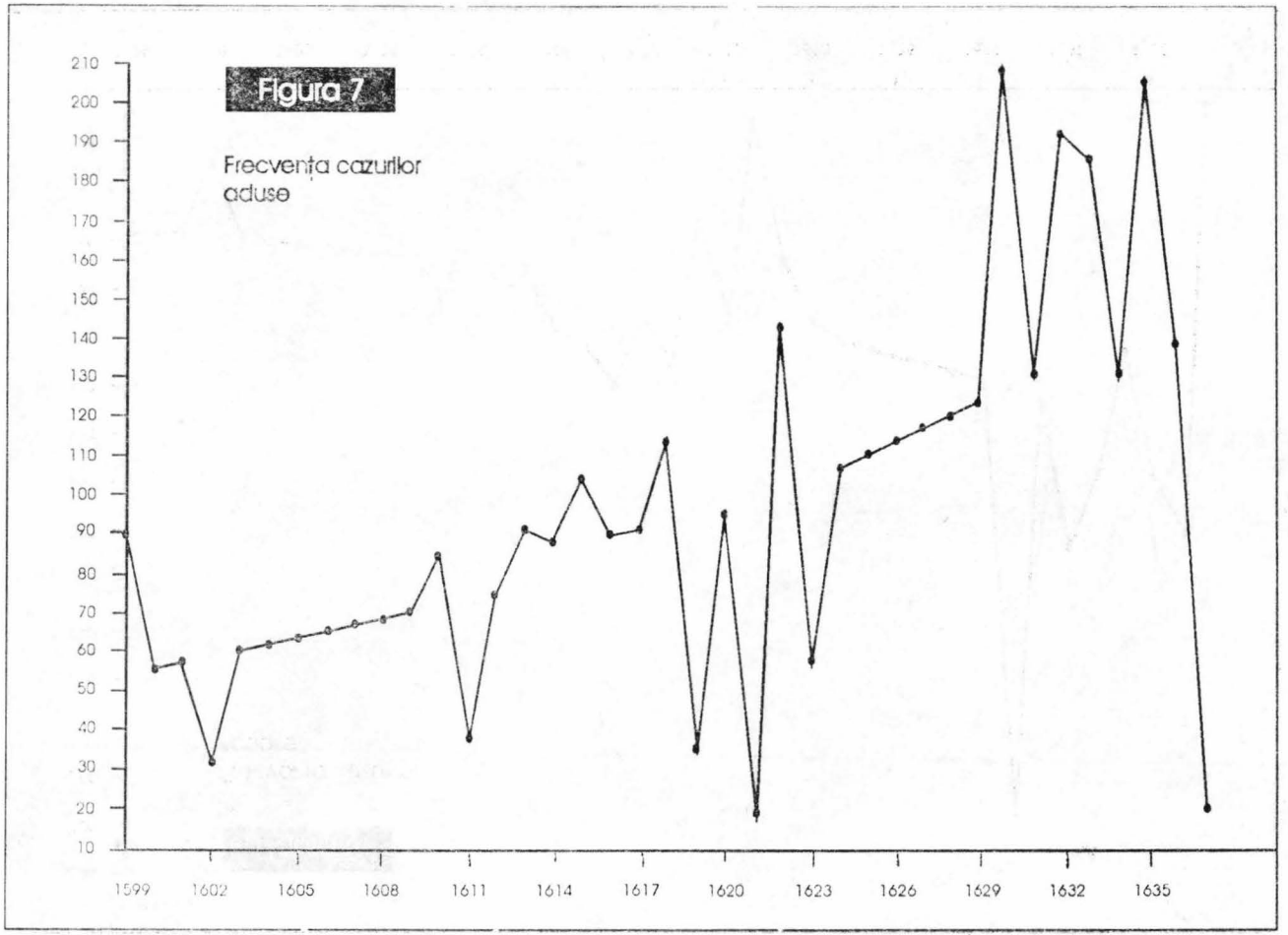

Figura 2
Suma tricesimei percepute anual, raportată la totalul 1599 - 1637 (%)
totalul anual
import
export
1599
1602
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
21/22
22
23
30
32
33
34
35
36
37

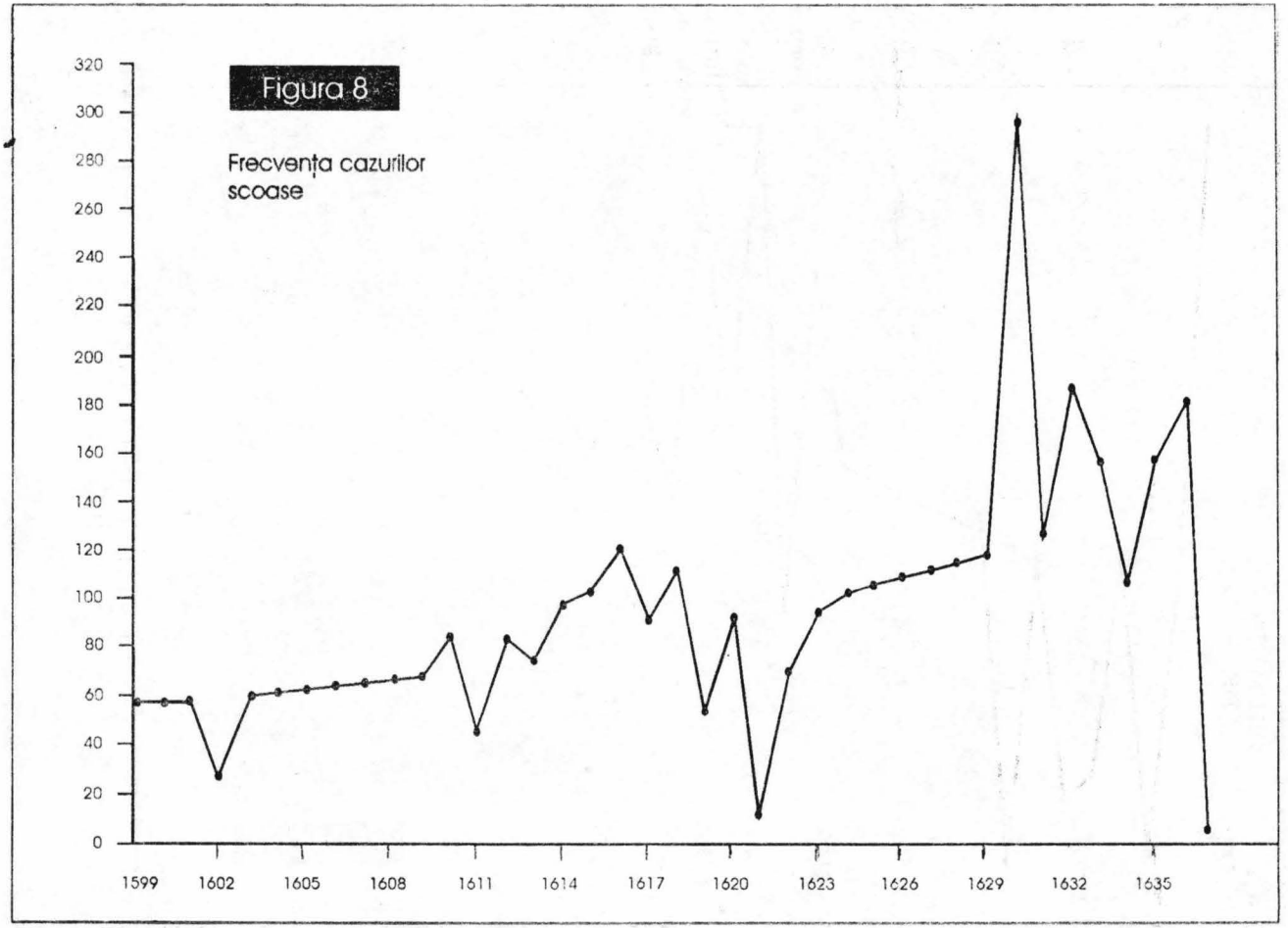

Figura 3
Tricesima percepută
total
Thousands
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

Figura 4
Tricesima percepută
aduse
Thousands
3.4
3.2
3
2.8
2.6
2.4
2.2
2
1.8
1.6
1.4
1.2
1
0.8
0.6
0.4
0.2
0
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

Figura 5
Tricesima percepută
scoase
Thousands
0
1
2
3
4
5
6
7
8
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

figura 6
Frecvenţa cazurilor
total
600
500
400
300
200
100
0
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

Figura 7
Frecvența cazurilor aduse
210
200
190
180
170
160
150
140
130
120
110
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

Figura 8
Frecvența cazurilor scoase
320
300
280
260
240
220
200
180
160
140
120
100
80
60
40
20
0
1599
1602
1605
1608
1611
1614
1617
1620
1623
1626
1629
1632
1635

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBRI SEPTEM DE RUDOLPH BZENSZEKY (II)

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBER SECUNDUS

De veteri Transylvaniae religione
Praefatio

Tantam veterum religionis rituum observavi apud historicos sterilitatem, ut vix animum adicere potuerim ad ista, quae paucula reperi in librum coordinanda maluerimque in modum cuiuspiam prolegomeni haec eadem recensere. Quia vero ad historicam praesentis opusculi substantiam vel maxime pertinere credidi, ut priusquam recentium saeculorum haereses attingerentur, primae religionis vetustas commemoraretur, ista Collectanea prope invitus librum secundum inscripsi, libri nomine vix digna, quod pro reliquis librum tenuem ac sterilem conficerent. Motivo tamen opinor fore historiophilis hanc ipsam libri istius sterilitatem, ut in posterum solertius talia annotare ac posteritati relinquere non graventur. Vale.

INDEX LIBRI SECUNDI

De veteri Transylvaniae religione

Caput primum. De antiquitate religionis Transylvaniae.
1. Sanctus Nicolaus intulit Catholicam fidem primus in Daciam. 2. Ariana haeresis in Dacia inter gentiles plantabatur sub Valente Imperatore circa annum Christi 370. 3. Transylvania fit Ariana. 4. Sanctus Stephanus purgat Transylvaniam ab Arianismo. 5. Ariani nunc nominati Unitarii, rursus aucti in Transylvania.

Caput secundum. Vita Sancti Stephani I Regis Hungariae. Ex „Horis Canonicis" et Literae Silvestri II Pontificis Maximi.

Caput tertium. Transylvania per Sanctum Stephanum Hungariae Regem ad fidem Catholicam convertitur.
1. Sanctus Stephanus Rex Catholicum Ducem praeficit Transylvaniae. 2. Transylvania divinitus a barbaro hoste protecta. 3. Proelium pro religione adornatum. 4. Transylvania cum Duce Gyula subicitur Hungariae. 5. Gloriosa victoria de Cea, Bulgarorum Duce. 6. Spolia sub novo Duce Zoltan in sacros usus conversa. 7. Haereses irrepsere in Transylvaniam. 8. Valachi ritus Graeci coeperunt renunciare schismati. 9. Valachi nonnisi uniti recipiuntur inter Status Transylvaniae.

Caput quartum. De primo regum zelo pro Catholica religione eiusdemque fortuna.

1. Sanctus Stephanus Rex filio Emerico praecepta religionis tradit. 2. Quaedam documenta ex Libro decretorum Hungariae pro filio Sancto Emerico. 3. Alia documenta pro populo Hungarico. 4. Felicitas Transylvaniae florente religione Catholica. 5. Infelicitas eiusdem ob confusionem religionis.

Caput quintum. De Episcopatibus et Decanatibus Transylvaniae.

1. Quatuor Episcopales in Transylvania Sedes nominatae a scriptoribus Milkoviensis, Cibiniensis, Albensis et Bistrizensis. 2. Decanatus et Capitula. 3. Superintendens Luthericus, Calvinianus et Episcopus Valachorum.

Caput sextum. De religiosis ordinibus, qui olim in Transylvania floruere.

1. Difficultas scribendarum sacrorum fundationum. 2. Abbatiae duae. 3. Ordo Sancti Dominici. 4. Monasteria Sancti Francisci. 5. Coenobia ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. 6. Felicitatis Transylvaniae ruina.

LIBRI SECUNDI
DE VETERI TRANSYLVANIAE RELIGIONE
CAPUT PRIMUM

De antiquitate religionis Transylvaniae

1. Sanctus Nicolaus intulit Catholicam fidem primus in Transylvaniam.

Innotuit Dacica Catholica fides olim per Sanctum Nicolaum Episcopum (cuius festum celebre per Hungariam esse statuit rex Ladislaus, Decretorum libro primo, capite 28) corruptaque deinceps refloruit a saeculo octavo, sed rursum recidit in gentilismum, in quo usque ad tempora Sancti Stephani I Regis Hungariae perseverare Transylvani. Annotavit id Martinus Szentivany Societatis Jesu in „Miscellaneis", Decade 1, Synopsi 8, paragrapho 2, sic brevissime: „Bosnenses, Valachi et Moldavi a Sancto Nicolao Episcopo conversi, qui obiit 6 Decembris anno Christi 326. Octavo autem saeculo Daci (nunc dicti Moldavi, Transylvani et Valachi) plenius convertebantur".

2. Ariana haeresis in Dacia inter gentiles plantabatur sub Valente Imperatore, circa annum Christi 370.

Est itaque creditu facile, quod gentilibus permissi fuerint aliquot retro saeculis Ariani, de quibus in praecoce libello recens contra Romanocatholicos edito, de Transylvanicis ecclesiis, Georgius Haner Schösburgensis libro 2, paginis 53 ad 57, sic scripsit: „Magnam Gothorum partem Imperium Hungarorum respuentem cedendum et ex Hungaria emigrandum statuisse ac trans Istrum Duce Alavivo (ut est apud Marcellinum) cum liberis et uxoribus expetiisse ab Ariano imperatore Valente sedem in Moesia atque Thracia ac impetrasse eo fine, ut essent veluti propugnaculum Romani Imperii eiusque fines ab Hunnorum incursionibus tue-

rentur ideoque Episcopos pestilentissimo dogmati Ariano addictos obtinuisse (quorum primus fuerit Ulphila natione Geta adeoque linguae eorum Germanicae seu Gothicae gnarus), a quibus baptizati sint et Christiani dicti at Ariani facti". Eundem Ulphilam, teste Socrate, „Historia Ecclesiastica", libro 4, capite 33, Sacras Scripturas in Gothorum sermonem convertisse effecisseque ut barbari divina eloquia addiscerent.

3. Transylvania fit Ariana.

Eadem confirmantur ex Theodoreto et Sozomeno, apud Haner loco citato, ubi pagina 60 ait effectum esse, ut hi, qui adhuc deorum sequebantur cultum, fermento Arianorum inficerentur ac Transylvania fieret Ariana. Et pagina 66 sic: „Interea Transylvani seu Dacoteutones et servitutis iugo, et erroribus suis Arianis obruti in tenebris latebant."

4. Sanctus Stephanum purgat Transylvaniam ab Arianismo.

Idem Haner, libro 3, pagina 69 quaque scribit: „Tempore sancti Regis Stephani, eos, qui errores Arianorum sequebantur, suscepto denuo baptismo, in viam esse reductos." Et pagina 70 haec verba addit: „Daci Teutones sive Saszi cum Szekeliis et Valachis et omnes Transylvaniae incolae, opera Sancti Stephani Regis, quidam delectabili Ariana haeresi, alii idololatria remota, Ecclesiae Catholicae adiuncti sunt." *Haec ille.*

5. Ariani, nunc nominati *Unitarii,* rursus aucti in Transylvania.

Sed iam aucti iterum *Ariani* (vulgo dicti *Unitarii*) anno Christi 1698 centum et triginta suos numerabant Ministellos in 180 pagis oppidisque per Transylvaniam. Quia vero anno Christi 1700 in generalibus comitiis Leopoldus I Romanorum Imperator aequalitatem privilegiorum religionis Catholicae, multum ab haereticis pressae, perurgeri facit, quae deinceps et quanta Arianorum seu Unitariorum potentia viguerit videbitur libro ultimo. Ut vero sanctitatem Sancti Stephani primi Hungarorum Regis cognoscamus eam vita sua, consulto hic descripta, indicabit.

CAPUT SECUNDUM

Vita Sancti Stephani, Primi Regis Hungariae. Ex Horis Canonicis.

Ea tempestate qua Hungarorum gens Ecclesiam DEI populabatur, rebus omnibus miserandam afferebat vastitatem, Geysa Princeps (quartus ab eo qui Hungaris iterato Pannoniam ingressis Ducem se praebuit) rerum potiebatur. Is DEI benignitate praeventus, fidei Christianae veritatem agnovit, eamque publice professus, salutaribus aquis est expiatus. Rex salute propria contentus, eo cogitationes defixit, ut subditum sibi populum Christo lucrificaret: ideoque viros Christianae fidei peritos undique accersere ac templa extruere coepit. Cum autem in ea cogitatione anxius esset, nocte secundum quietem dididicit ab angelo, filium qui sibi nasceretur regis titulo decorandum idque perfecturum, quod ipse animo conceperat. Uxor quoque Geysae, partui propinqua, meruit in visione a Sancto Stephano Protomartyre de nascituro filio confirmari simulque edoceri suo cum patrocinio tutandum, suum ei nomen

imponi debere, ipsum suae gentis regium titulum et coronam primum habiturum. Nascitur ergo Stephanus in oppido Strigoniensi atque a Sancto Adalberto Antistite sacro fonte abluitur. Adolescens bonis moribus et optimis disciplinis imbuitur et ad futuram Regni gubernationem cum doctrina tum praeceptis politicis egregie instruitur. Patre Geysa vita functo et Adalberto in Russia martyrio coronato, administrationem Christianam longe lateque propagare totis viribus est agressus. Sed omnis boni hostis diabolus, malignitate et invidentia plenus, populum maxima adhuc parte gentili caecitate laborantem immani adversus eum et Chriastianos furore concitavit. Christi virtute confortatus, Stephanus adversus hostes processit et, collatis signis, dum anceps pugna ferveret, ad preces conversus, decimas rerum omnium, obtenta victoria, ecclesiis addixit. Vix orationem finierat et, inclinata hostili acie, plenam victoriam reportavit. Itaque cum alia pie suscepta vota exsolvit, tum vero Sancto Martino, cuius precibus victoriam adscribebat, insigne monasterium exstruxit multisque possessionibus ac donariis ornavit. Post superatos Christiani nominis hostes, Stephanus humi saepe abiectus, in cinere et cilicio DEI supplicabat pro fidei Christianae in Hungaria augmento. Cuius pia consilia cum toto orbe vulgata essent, multi viri religiosi salutis animarum cupidissimi ex variis mundi partibus ad ipsum confluebant: quos omnes Stephanus admirabili benignitate et munificentia est complexus, exstructis passim coenobiis, quae possessionibus ac libertatibus amplissimis gaudere voluit. Quoque pro religionis stabilitate reliquum erat Archiepiscopatum Strigoniensem et decem Episcopatus in Hungaria constituit: quos omnes privilegiis et praediis munificentissime dotavit. Quibus ita constitutis, ut suprema tam immenso operi manus imponeretur, Stephanus divino plane consilio Astricum, primum Colocensis Ecclesiae Praesulem Romam ad Summum Pontificem cum mandatis misit. Quem Pontifex perbenigne accepit cunctisque Sancti Stephani postulatis ultro assensit. Itaque Apostolicam Benedictionem non modo recens conversae ad Christum Pannoniae Episcopatuumque confirmationem impertivit, verum etiam regiam coronam, quam Missae Poloniae Duci, nuper ad fidem Christi aggregato, confici curarat, ab Angelo praemonitus, Stephano transmisit eumque Regem salutavit et Hungarorum Apostolum nominavit suasque illi vices in ordinandis ecclesiis concredidit, facta a Romano Pontifice ipsi posterisque Regibus perferendae Crucis potestate. His tantis tamque eximiis a Sede Apostolica Stephanus ornatus insignibus, praeter alia innumera DEI ministris et populo Christiano exhibita regiae pietatis et munificentiae argumenta, in ipsa Regiae Sedis civitate Alba, grandem imprimis ac prorsus insignem Virgini Deiparae basilicam condidit, in qua regnum et coronatio perageretur et corpora sepelirentur. Divam vero Virginem Mariam non solum in omni vita singulari pietate coluit, verum etiam Regni sui Hungariae patronam adoptavit. Et in eius rei memoriam, ut dies Assumptionis Deiparae dies Magnae Dominae vocaretur celebrisque ab omnibus haberetur edixit. Fontibus Hungariae contineri non potuit Sancti Regis Stephani pietas ac divini cultus promovendi desiderium: sed in longe dissitas etiam regiones sese effudit. Itaque Hierosolymis insigne Coenobium Monachorum aedificavit praediisque et vineis dotavit. Romae quoque duodecim Canonicorum Collegium in honorem Sancti Stephani

Protomartyris dicatum erexit rebusque instruxit vitae necessariis. Domos etiam et hospitia Hungaris, voti aut devotionis causa Romam confluentibus, aedificavit ac dotavit. Denique Constantinopoli eximii operis templum extruxit et sacro apparatu abunde instruxit. In ipsa vero Hungaria, tam multa et tam ampla religiosorum domicilia erexit, ut iniri numerus vix possit. Et quamvis Rex Sanctus, admiranda sanctitate cunctisque ornatus esset virtutibus, assiduarum tamen calamitatum ac aerumnarum molestiis divinitus exercebatur. Tribus annis continuis gravi ac molesta invaletudine laboravit: ubi primum sanitati restitutus est, unicum eumque sanctissimum filium Emericum mortuum vidit, quod licet acrem ei doloris sensum identidem excitaret, animo tamen ad DEI voluntatem praeclare composito ad maiora et perfectiora pietatis opera sedulus incumbebat. Politicam Regni gubernationem ita ordinavit, ut diurnum quidem tempus tractandis et consultandis negotiis impenderet, nocturnas vero horas maiori parti in vigiliis et precibus profuso lacrimarum imbre traduceret. Licet vero ob praeclare pietatis et iustitiae opera universa eum summi infimique mirifice colerent et amarent: non defuere tamen quatuor viri primarii, nec dum gentili idolatria deposita perfidi, qui eius necem conspirarent. E quibus unus scelere audacior cum vespere cubiculum ingreditur Regem iugulaturus, gladius e manibus perditi hominis coelesti impulsu excidit Regemque tinnitu excitavit. Cui nihilominus cum lacrimis veniam petenti. Rex clementissimus ad omnium stuporem ignovit. Porro inter omnia coelestis gratiae munera Beato Regi Stephano a largitore bonorum omnium Deo copiose collata, nullum videtur illustrius quam quo misericordiae opera noctes et dies studiose diligenterque exercuit. Nam praeter immensam pecuniae vim et quotidianos sumptus alendis pauperibus destinatos, ipse horis nocturnis incredibili alacritate pauperum abluebat pedes et largam eis eleïmosynam suis manibus erogabat. Quadam vero nocte, cum pro more crumenam nummis benerefertam manu gestaret ac pecuniam pauperibus incognitus elargiretur, orta in occursu contentione inter paupe-res, barbam viri sanctissimi magna ex parte convellunt. Quam ille iniuriam non tantum aequo tulit animo, sed gaudio etiam ingenti perfusus, positis in terram genibus gratias egit Virgini Matri, quod a servis DEI dulcem adeo contumeliam pro beneficio retulisset. Nec solum multorum inopiam infita caritate Rex benignissimus sublevabat, verum etiam varias corporis calamitates et morbos, pane, vel pomo, medicinae loco a se missis, profligabit: ita ut non solum pietate, iustitia, zelo fidei, benignitate omnibusque virtutibus esset ornatissimus, sed miraculosorum gloria imprimis clarus haberetur. Quare emanabat iam tum per totum orbem Sancti Regis fama et insignis eius sanctitatis existimatio erat apud omnes celeberrima. Adveniente tempore quo DEUS servum suum de terreno regno ad coelestem transferret gloriam, febre Rex Sanctus corripitur. Itaque tempus obitus sui praesentis censens adesse, publica Regni negotia prudenter disposuit. Tum Sanctissima Eucharistia, magno pietatis sensu refectus, Extremam quoque Unctionem insita devotione percepit. Ad extremum circumstantibus eum ad lugentibus Episcopis et Proceribus, ille gaudio et exultatione coelesti plenus, ipsa Beatissimae Virginis in coelos assumptae solemnitate, uti precibus a DEO poposceret, ex hac vita sanctissime excessit. Corpus eius ad regiam

urbem Albam incredibili omnium luctu delatum est et in aede Divae Virginis a se constructa honorifice conditum. Ubi postquam annos omnino quinque et quadraginta, insigni miraculosorum gloria coruscans, quievisset, post eius canonizationem, volens Sanctus Ladislaus corpus Sancti Regis sublevare, saxum sepulchro impositum nulla vi dimoveri potuit. Sed ubi divino responso monitus, Sanctus Ladislaus fratrem Salomonaeum, quem vinctum tenebat, dimisisset, nullo labore lapis amotus, mira consertim suavissimi odoris fragrantia templum repletum est. Liquor vero admirabilis e sacro corpore ubertim manabat: qui licet assidue hauriretur ad aegrotorum generis omnis curationem exhauriri tamen haud poterat. Quo factum est, ut nemo quovis morbi genere affectus beneficiorum Sancti Regis expers abiret. Elevatis venerandis reliquiis, cetera quidem membra resoluta apparuerunt: sola manus dextra integra et ab omni corruptione immunis deprehensa, divino plane consilio, ut manus quae tot eleïmosynarum largitione in vivis nunquam fessa fuit, etiam post mortem florens et incorrupta permaneret. Migravit ex hac vita Sanctissimus Rex anno salutis millessimo tricentesimo octavo, decimo octavo Kalendas Septembres. Hac vero die corpus eius translatum est, qua etiam solemnitas celebrari consuevit.

LITERAE
SILVESTRI II PONTIFICIS MAXIMI AD SANCTUM STEPHANUM I HUNGARIAE REGEM.

Ex ecclesiasticis privilegiis concessis Hungariae legitimis Regibus: *desumptae ex archivio Traguriensis ecclesiae.*

Silvester servus servorum DEI Stephano Duci Hungarorum salutem et Apostolicam Benedictionem. Legati Nobilitatis Tuae imprimis vero carissimus frater noster Astricus, venerabilis Colocensis Episcopus, tanto maiori cor nostrum laetitia affecerunt, ac minori officium suum labore confecerunt, quanto divinitus praemoniti cupidissimo animo illorum adventum, de ignota nobis gente praestolabamur. Felix legatio, quae coelesti praeveta nuncio atque angelico pertractata ministerio, prius DEI conclusa est decreto, quam a nobis audita fuisset. Vere non volantis neque currentis, sed secundum Apostolum, miserentis est DEI, qui teste Daniele mutat tempora et aetates, transfert regna atque constituit, revelat profunda et abscondita et novit in tenebris constituta, qui lux cum eo est, quae, sicut docet Ioannes, illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. Primum ergo gratias egimus DEO Patri et Domino nostro Iesu Christo, qui temporibus nostris invenit sibi David, filium Geisae, hominem secundum cor suum et luce irradiatum coelesti, suscitavit illum pascere Israël, populum suum, elatam gentem Hungarorum. Deinde laudamus pietatem Sublimitatis Tuae in DEUM et reverentiam erga Sedem Apostolicam, cui Divina patiente misericordia nullo meritorum nostrorum suffragio praesidemus. Tum vero largitatem liberalitatis, qua Beato Petro, Apostolorum Principi, regnum et gentem, cuius Dux es cunctaque tua ac te ipsum per eosdem legatos et literas perpe-

tuum obtulisti, digno praeconio commendamus. Hoc enim facto egregio aperte testatus es et re vera talem de merito esse demonstrasti, qualem ut nos te declarare dignaremur studiose expetivisti. Sed parcimus. Neque enim necesse est, ut quem tot ac talia praeleari pro Christo gesta facinora voce publica clamant, quemque DEUS ipse commendat, amplius commendamus. Quare, gloriose fili, cuncta a Nobis et Sede Apostolica exposcitata, diadema nomenque regium, Omnipotentis DEI ac Beatorum Petri ac Pauli, Apostolorum eius, auctoritate praemonente atque ita iubente eodem Omnipotente DEO, cum Apostolica et Nostra benedictione libenter concessimus, concedimus et impertimur. Regnum quoque a munificentia tua Sancto Petro adlatum teque una ac gentem et nationem Hungaricam praesentem et futuram sub protectionem Sanctae Romanae Ecclesiae acceptantes Prudentiae Tuae haeredibus ac legitimis successoribus tuis habendum, tenendum, regendum, gubernandum ac possidendum reddimus ac conferimus. Qui quidem haeredes ac successores tui quicumque, postea quam per optimates legitime electi fuerint, teneantur similiter nobis et successoribus nostris per se vel per legatos debitam obedientiam ac reverentiam exhibere seque Sancte Romanae Ecclesiae, quae subiectos non habet ut servos, sed ut filios suscipit universos, subditos esse ostendere atque in Catholica fide Christique Domini ac Salvatoris nostri religione firmiter perseverare eandemque promovere. Et qui Nobilitas Tua apostolorum gloriam aemulando, apostolicum munus, Christum praedicando eiusque fidem propagando gerere non est dedignata Nostraque et sacerdotii vices supplere studuit atque apostolorum principem prae ceteris singulariter honorare, idcirco et Nos singulari insuper privilegio Excellentiam Tuam Tuorumque meritorum intuitu haeredes et successores tuos legitimos, qui, sicut dictum est, electi atque a Sede Apostolica approbati fuerint, nunc et perpetuis futuris temporibus condecorare cupientes, ut, postquam tu et illi corona quam mittimus rite iuxta formulam legatis tuis traditam coronatus vel coronati extiteris, crucem ante se, apostolatus insigne, gestare facere possis et valeas atque illi possint valeantque et secundum quod Divina Gratia te et illos docuerit, ecclesias Regni tui praesentes et futuras nostra ac successorum nostrorum vice disponere atque ordinare, apostolica auctoritate te similiter concedimus, volumus et rogamus, sicuti in aliis literis, quas in communi ad te optimatesque Regni et cunctum fidelem populum per Nuntium Nostrum, quem ad te dirigimus, deferendis, plenius haec omnia explicata continentur. Oramus omnipotentem DEUM, qui te de utero matris tuae vocavit nomine tuo ad regnum et coronam, quique diadema, quod Duci Polonorum confectum per Nos fuerat, tibi dandum mandavit, augeat incremento frugum iustitiae Suae, novellas plantas Regni tui rore Suae benedictionis perfundit largiter Regnumque tuum tibi teque Regno servet incolumem; ab hostibus visibilibus ac invisibilibus protegat ac post terreni regni molestias in Coelesti Regno corona adornat aeterna. Data Romae VI Calendas Apriles, indictione decima tertia. Hactenus Silvester II Pontifex Maximus. Hoc idem Regum Hungariae privilegium tempore Sigismundi Imperatoris et Regis Hungariae, una cum aliis compluribus Regni eiusdem libertatibus, confirmatum est in generali ac celeberrimo concilio Constantiensi iurisque iurandi religione roboratum.

CAPUT TERTIUM

Transylvania per Sanctum Stephanum Regem Hungariae ad Catholicam fidem convertitur

1. Stephanus Rex Catholicum Ducem praeficit in Transylvania

Mansit Dacia Mediterranea seu Transylvania gentilibus addicta ritibus, Arianismo quoque infecta, usque ad annum Christi secundum supra millesimum, quo anno Sanctus Stephanus, primus Hungariae Rex Apostolicus, contra Bulgaros victoriosum bellum intra Transylvaniam gessit et victor Catholicum Ducem Soltam, proprium proavum, Transylvaniae praefecit fidemque Catholicam plantavit. De haec libet ipsa Bonfinii (ex Decade 2 libro 1 Rerum Hungaricarum) verba hic inserere.

2. Transylvania divinitus a barbaro hoste protecta

„Tantum sua in DEUM pietate praepolluit Divus Rex Stephanus, ut sub tutela DEI, auspiciisque divinis, Régnum geri experientia declararetur. Quadam nocte in somniis e coelo admonitus, continuo experrectus, cubiculo exsiliit. Veredarium, Praefectum legionis, e vestigio accitum, in Transylvaniam ulteriorem, Daciae partem, properare iubet, ut populos vicatim degentes admoneat imperetque facultates omnes in oppida minutissimaque loca conferant, quum Bessi, qui Istri ora colunt, ab omni religione alieni et Hungaricae gentis hostes acerrimi, Regni limitibus immineant. Vix Veredarius mandata peregit ac illi in tutum bona congesserunt, ecce barbari immites adventant, agros passim discursant, igni ferroque cuncta vastant, quos inveniunt, licet perquam paucos, sine aliqua sexus et aetatis ratione trucidant. Desides tantum aliquos invenere hique socordiae suae luere poenas et, nisi hoc monitu suis rebus ipse prospexisset, iam de Transylvania fuisset actum. Item alia successere bella, quae divina benignitate prospere gessit.

3. Bellum pro religione adornatum.

Anno Christi, anno salutis secundo supra millesimum, inter Stephanum et Gyulam avunculum intestina bella oriuntur. Is enim nepotem Christiana fide initiatum et Scythica religione desciscentem iniquissimo animo ferebat; quare non solum verbis saepe Regem acerrime corripuerat, verum etiam armis lacessere nitebatur, ut ad patrias hunc ceremonias revocaret. Ubi verbis se nihil efficere posse intellexit, a Transylvaniae montibus, cui praeerat, Hungariam quotidie incursionibus et rapinis infestat. Contra Rex pietissimus, ne cum suo sanguine manum conserere cogeretur, per legatos et feciales obsecravitque saepissime, ne in Scythica feritate persisteret, verum DEUM et Servatorem suum agnosceret; omnis tamen opera cludebatur. Proinde hunc Hungaris quotidie insultantem et varia detrimenta inferentem armis coërcere cogitur.

4. Transylvania cum Duce Gyula subicitur Hungariae

Comparato ne mediocri quidem exercitu, in Transylvaniam contenditur, paucis mensibus universa capitur. Gyula cum uxore duobusque liberis postremo captus inque Pannoniam ductus. Pretiotissima regio et auri, vini, frumenti, pecorum omniumque rerum feracissima ex eo tempore Hungariae Regno est adiecta. Populi omnes, qui eum Daciae tractum incolebant, partim vi, partim sponte, in Christianam fidem assecti sunt. In avunculi regia ingens auri et argenti copia deprehensa, facinorissime comparata, ex qua basilicam Albae praestantissimam Rex erexit; quae quum saepe incendio fuerit obnoxia, hinc publica nata est opinio et explorata fides templum idcirco diro saepe incendio laborasse, quia ex pecunia scelestissime parta fuerit aedificatum. Gyula cum liberis et uxore inviti Orthodoxam fidem subiere baptismate expiati, a Rege vinculis liberati sunt et pro dignitate tractati.

5. Gloriosa victoria de Cea, Bulgarorum duce.

Paulo post ingens e Bulgaris, Sclavorum genere natis, bellum exoritur. Quippe qui inferiore Mysia quondam positi, quae ultra citraque Istrum ad Euxinum usque Pontum effunditur, nunc iidem, Cea duce, finitimos adoriuntur, praedas abigunt ingentes, ac latrociniis et incursionibus late vagantes, pro viribus cunctos infestant, nunc Transylvaniam, nunc Hungariam diripere contendunt. Ad coërcendam horum audaciam, magnum ubique delectum Rex habere cogitur. Nam non solum hostes, numero roboreque potentes, verum etiam locorum difficultate munitioneque inaccessibiles aditurus erat. Comparatis igitur magnis copiis, inferiorem Mysiam ingreditur, durum hostem invenit, saepius manu aequo Marte consertum. Bulgari tandem novissimo proelio terga vertunt lateque funduntur fuganturque. Ceas, eorum Princeps, caesus in pugna, castraque direpta, e quibus tanta praeda acta est, ut nemo spoliis hostium inoneratus abierit, tantaque auri, argenti ac lapillorum inventa copia, ut quicquid multis illis bellis congesserant, uno proelio amiserint.

6. Spolia sub novo Duce Zoltan in sacros usus conversa

Et quum pugna in ulteriori Dacia, quam Transylvaniam dicunt, gesta fuerint, ditissimae regioni praefecit proavum, quem Zoltan nominabant. Hostilis praeda non in usum humanum, sed divinum conversa, aurum et argentum cum gemmis in cruces, calices, phialas et vestimenta pontificia erogatum, unde tot templorum ornamenta confecta sunt, ut ne minima quidem Pannoniae aedicula expers tam piae fuerit prodigalitatis.“ *Haec omnia ad verbum ex Bonfinio.*

7. Haereses irrepsere in Transylvaniam

Catholica deinceps mansit Transylvania Catholicisque regebatur per annos quingentos ducibus (qui *Vaivodae* Illyrico nomine appellabantur) donec ab anno Christi 1521 Lutherica, quae nunc se Evangelicam nuncupat, paulo post Ariana, quae Unitariorum nomen assumpsit et Calviniana Reformatorum dicta ac Anabaptistarum aliaque haeresum colluvie permisceretur.

8. Valachi ritus Graeci coeperunt renuntiare schismati.

Ritus *Graecus* inter Valachos (id est Moldavos et Transalpinos), Romanorum posteros, etiam per Transylvaniam copiose (sed Servorum nomine) diffusos, viguit a multo tempore, sed haeresi de processione Spiritus Sancti. Eucharistia et Purgatorio schismateque in Sedem Apostolicam contaminatus. Quo circa iam in anno Christi 1698, cum schisma eiurare ac se Ecclesiae Romanocatholicae unire decrevisset, Transylvaniam incolens Valachicus Clerus, quatuor sequentes articulos publice professus fuit. *Primo,* Romanorum Pontificem esse caput universale totius difusae per orbem ecclesiae. *Secundo,* panem azymum esse sufficientem materiam sumendae Coenae Dominicae, seu Sacramenti Eucharistiae. *Tertio,* praeter Coelum, sedem beatorum, et Infernum, carcerem damnatorum, tertium dari locum, in quo animae nondum satis expiatae detinentur ac purificatur. *Quarto,* Spiritum Sanctum, tertiam in Trinitate personam, a Patre et Filio procedere.

9. Valachi nonnisi uniti recipiuntur inter Status Transylvaniae.

Anno Christi 1698 tam numerosi fuerunt in Transylvania Valachi, ut soli Ecclesiastici sub Episcopo Graeci ritus Albae Iuliae residente, coelibes simul et coniugati, animarum curatores bis millesimum numerum superarint. Non tamen recepti sunt Valachi in numerum Statuum Transylvaniae, nisi ut uniti cuidam e quatuor receptis religionibus: Catholicae, aut Lutheranae, aut Calvinianae, aut Unitariae. De Iudaeorum Zingarorumque faece hic nihil dixero, cum vagi sint et sordidi.

CAPUT QUARTUM

De primo Regum zelo pro Catholica religione eiusdemque varia fortuna

1. Sanctus Stephanus Rex filio Emerico praecepta religionis tradit

Maximae curae erat Regibus Hungariae Sanctae Romanae Catholicae et Apostolicae Ecclesiae firmitas et augmentum, quo circa multas leges et sanctiones tradebant populis. Primum quidem Sanctus Stephanus, Hungariae apostolicus Protorex, satagebat maxime, ut sancte educatus amabilissimus filius Emericus, Regni haeres, Catholicam pietatem sancte semper coleret, ideoque documenta, praecepta et consilia lectu dignissima ad id propositum ei transcripsit, ut videre est in Libro Decretorum Regum Hungariae, ex quibus placuit excipere.

2. Quaedam documenta ex Libro Decretorum Regum Hungariae pro filio Sancto Emerico

Libro I Decretorum Sancti Stephani, capite 1 ita legitur: „Quoniam ad regalis dignitatis ordinem non opportet nisi fideles et Catholica fide imbutos accedere, idcirco sanctae fidei in nostris mandatis primum damus locum. In primis praecipio, consulo, suadeo, fili carissime, si regalem cupis honestare curiam, ut fidem Catholicam et Apostolicam tali diligentia et custodia conserves, ut omnibus tibi a DEO subiectis exemplum praebeas cunctique ecclesiastici, filii, merito te verum Christianae pro-

fessionis nominet virum." *Et capite 2:* „Fili mi, ferventi studio debes invigilare in Sancta Ecclesia de die in diem, ut potius capiat augmentum, quam detrimentum patiatur, inde quidem in primis reges augusti dicebantur, quia augebant Ecclesiam. Hoc et tu facias, ut tua corona laudabilior et vita beatior ac prolixior habeatur." Capite 3: „Carissime fili, seniores illos *(de Episcopis et Prelatis est sermo)* ita custodias sicut oculorum pupillas." *Capite 9:* „Observatio orationis maxima acquisitio est regalis salutis. Tu autem fili mi, quotiescumque ad templum DEI curris, DEUM adores cum Salomone filio Regis et ipse Rex semper dicas: «Emitte Domine sapientiam de sede magnitudinis tuae, ut mecum sit et mecum laboret, ut sciam, qui sit coram te omni tempore»" *Capite 10:* „Ego, fili mi amabilissime, dulcedo cordis mei, spes futurae sobolis, praecor, iubeo, ut per omnia et in omnibus pietate fultus, non solum parentelae et cognationi vel principibus vel ducibus sive divitibus seu vicinis et incolis sit propitius, verum etiam extraneis et cunctis ad te venientibus. Nam opus pietatis ad summam te ducet beatitudinem. Sis misericors omnibus vim patientibus, semper illud Domini in tuis praecordiis habens exemplum: Misericordiam volo et non sacrificium. Sis quoque humilis, ut DEUS te altum faciat, hic et in futuro. Sis pudicus et cunctos libidinis foetores sicut stimulum mortis evites."

3. Alia documenta pro populo Hungarico.

Talia quoque carissimo populo Hungarico, quem paterno simul et fraterno amore dilexerat, decernebat. Mandavit (ibidem Libro 2, capite 4) ut Sacerdotum cura singularis haberetur. „Scitote, inquit, fratres cuncti, quod supra omnes laborant Sacerdotes. Unusquisque enim vestrum suum fert laborem proprium, illi vero et suum et singulorum. Ideo sicut et illi pro omnibus vobis, ita vos omnes pro eis summopere laborare debetis in tantum, ut, si necessitas fuerit, animas vestras pro eis ponatis." *Et capite 8, ut Dominica die templum frequentetur, sic praecipit:* „A Sacerdotibus vero et comitibus commendetur omnibus villicis, ita ut ipsorum visu omnes concurrant die Dominica ad ecclesiam, maiores et minores, viri et mulieres, exceptis illis, qui ignes custodiant. Si quis vero obstinatus remanebit, propter illorum negligentiam vapulent et depilentur." *Et capite 9 de observatione 4 temporum* sic: „Si quis quatuor temporum ieiunia, cunctis cognita, carnem manducans violaverit, per spatium unius hebdomadae inclusus ieiunet." Non absimilia leguntur in decretis aliorum regum Hungariae, quae omnia cum testimonio totius cleri et populi constituebantur.

4. Felicitas Transylvaniae florente religione Catholica.

Quamdiu nempe Transylvania Sanctae Romanae Ecclesiae, Matri nostrae, obediens parebat fidelemque sese filiam in mantenenda tuendaque Catholica religione exhibebat, tam diu amoena pace omnigenarumque rerum ubertate foecunda conspiciebatur religiosissimae pietatis in DEUM augendaeque semper divinae gloriae zelo illustrem faciem praeferebat, eminenti quoque doctrina insignis apparebat, prout id examplissimis aeque ac vetustissimis ecclesiasticarum religiosarumque

familiarum, templorum, scholarum atque eiusmodi ad augendum DEI gloriam institutam fundationum monumentis satis superque comprobatum habemus.

5. Infelicitas eiusdem ob confusionem religionis.

„Invalescentibus autem sectarum monstris consecuta (ut loquitur Transylvanus scriptor Laurentius Töppeltinus) ira Domini temerario bello patriam nostram viris exhausit, emasculatam civilibus armis confundit, armavit principem contra principem, principes adversus regnum concitavit, regnum cum principe suo commisit, patres in filios, servos contra dominos, fratrem in fratres et plerasque familias in viscera saevire permisit; omnes omnium facultates occupanti dedit, quod a spoliis superfluit incendio sustulit, e strage reduces captivos tradidit, saepe in hostium castis vendidit Transylvanum unum pro fumibulo tabacchi aut pro flagello uno aut scutica, qua urgerentur caeteri. Et cum cuncta, quae pati poterant se perpessos crederent Transylvani, passi sunt pestem magnum aerumnarum praemium.“ Sic Töppeltinus ad verbum in sua epistola dedicatoria.

CAPUT QUINTUM

De Episcopatibus et Decanatibus Transylvaniae

1. Quatuor Episcopales in Transylvania Sedes nominatae a scriptoribus: Albensis, Milkoviensis, Cibiniensis et Bistriziensis.

Episcopales Romanocatholicas Sedes quatuor in Transylvania pro varietate templorum lego nominatas *Albensem,* quae etiamnum durat licet diu caruerit episcopo: fuisse 24 Decantibus illustrem, quidam scripserunt. Plura de hoc Episcopatu lege supra libro 1, prolegomeno 6, numero 3. De Transylvanicis ecclesiis, pagina 71, haec ex manuscriptis Hermanni, Ministri Mediensis, transcripsi: „Ecclesia post Albensem prima erat, quae ad perfectionem veniebat, *Milkoviensis,* cui etiam Episcopatus officium concredebatur, reliquae his duabus subicebantur, unde etiam factum, ut tota Transylvania antiquitus duos Episcopos haberet, *Albensem* et *Milkoviensem,* quorum ille Archiepiscopum Collocensem, hic Strigoniensem agnoscebat Metropolitanum.“ *Et pagina 115:* „Non solum vastaverant, sed et funditus deleverant *Milkoviam* Tartari. Eius iura episcopalia Decanatus et Capitulares Cibinienses (ad edicta Papae et Regis) sibi retinebant. Habentur acta in arca Capituli Cibiniensis.“ *Cibiniensem,* cuius Episcopus etiam Valachiae Ecclesiae ius dicebat, atque olim Collocensi Archiepiscopo parebat. De hoc, supra, libro 1, prolegomeno 7, numeris 5 et 6. Alii quoque *Bistriziensem* Episcopatum nominant eiusque Episcopum in celebri monasterio Bistriziensis civitatis habuisse sedem et fuisse regularem, aiunt. *Sed certiora dabunt in appendice huius libri.*

2. Decanatus et capitula.

Clerus Transylvaniae reservavit postremis temporibus Decanatus quinque, cum octo Capitulis: *primo, Bistriciensem,* qui habebat duo capitula: *Bistriciense,* cum 23 pagis regiis, et *Regense,* cum pagis 30. *Secundo, Cibiniensem,* qui ex tribus capitulis constabat: *Sebesiensi,* vulgo *Saassebes,* aut *Millenbach,* quo Sasvaros seu Bros pertinebat; item Serdahely seu Reismark et regii pagi 17, *Cibiniensi* primo, cum regiis pagis 23, Cibiniensi altero, quod *subrogativum* dicebatur, continens sedes Saxonicales duas, Gros Schink et Lessink, cum pagis regiis 22. *Tertio Brassoviensem* seu *Coronensem* habentem capitulum *Barzenk,* cum pagis regiis 13. *Quarto Kisdensem,* cum *Segesvariensi,* aliter dicto *Schösburgensi,* Capitulo et pagis 48. *Quinto Sasiniensem,* cum capitulo Medienensi et pagis regiis 36. *Idem refert Reichersdorff, Tröster et Krekvitz.*

3. Superintendens Unitarius, Luthericus, Calvinianus et Episcopus Valachorum.

Acatholici Superintendentes, qui per abusum se Episcopos nominant, tres hic sunt: *Arianus seu Unitarius, degens Claudiopoli,* Luthericus, habens sedem in oppido *Birthalmen,* Calvinianus, residens Albae Iuliae; extra quam urbem residet Graeci ritus Episcopus Valachorum, qui cum clero suo anno Christi 1698 schisma eiuravit ac in Romanae Ecclesiae gremium receptus est.

CAPUT SEXTUM

De religiosis Ordinibus, qui olim in Transylvania floruere

1. Difficultas scribendarum sacrarum fundationum.

Quam infeliciter memoriae veteres interierint, facile colligimus ex actis Synodi diaecesanae Strigoniensi anni 1629, recussis anno 1664, ubi explicatur quam difficile fuerit ecclesiarum sacrarumque Ordinum fundationes conquirere et conscribere, quas, cum fidentius habere mihi non licuerit, ex iisdem actis deprompsi sequentia.

2. Abbatiae duae.

Egeres *Abbatia Sancti Benedicti* Kolos Monostor Beatae Virginis Transylvanensis Diaecesis in Comitatu Colosiensi, penes Claudiopolim. Ex pagina 103.

Abbatia de Gyero-Monostor, in Transylvanensi diaecesi, ex pagina 107: haec dubia an fuerit Sancti Benedicti.

3. Ordo Sancti Dominici.

Conventus Dominicanorum: Albae Iuliae Beatae Mariae Virginis, Cibinii, Bistrizii, Claudiopoli, in veteri civitate. Ex pagina 116.

4. Monasteria Sancti Francisci Seraphici.

Monasteria Ordinis Sancti Francisci Albae Ecclesiae, alias Feher Egyház in bonis Dominorum Haller, in Transylvania.

Brasso seu Coronense, in Transylvania.

Bistriziae, in Transylvania. Datum ab Episcopo Transylvaniae pro Minoritis anno 1336. Ex pagina 117.

Claudiopolitanum, in Transylvania.

Fori Siculorum, alias Székely Vasárhely, datum Observantibus anno Christi 1446, olim Conventualium fuit.

Felfalu, in Transylvania, in bonis Dominorum Kendi. Ex pagina 118.

Hunyadense, alias de Vaida Huniad, BEATAE MARIAE Virginis, quod Ioannes de Hunyad pro Eremitis Sancti Augustini inchoaverat, sed Mathias Rex absolvit et a Paulo II obtentum, dedit Observantibus.

De Jenö Karansebes.

Kesztel, extructum a Stephano, vaivoda Transylvaniae.

Lippa, Sancti Ludovici Episcopi, fundatum anno Christi 1327 a Ludovico I, Rege Hungariae, Sancti praedicti consanguineo.

Megyense. Ex pagina 119.

Orsuense, ad Portam Ferream.

Sasvaros, in Transylvania, fundatum ab Elisabetha Regina, anno 1370 circiter. Ex pagina 120.

De Somlyo.

BEATAE MARIAE Virginis Visitatae, in Chikensi, Sede Siculorum, in Transylvania, Provinciae Sancti Salvatoris.

Nempti, in Transylvania.

Tovis, in Transylvania, extruxit Ioannes de Hunyad ob victoriam de Turcis obtentam ad sanctum Emericum, prope Albam Iuliam. Ex pagina 121.

De Udvarhely, in Transylvania. Ex pagina 120.

5. Coenobia Ordinis Sancti Pauli I Eremitae.

Ordo Eremitarum Sancti Pauli I Eremitae, Vicarius de Erdely, sub quo prior de Székely Háza Beatae Mariae Virginis in Transylvania fundatur, anno 1370.

De Pokafalva, in Transylvania, fundavit anno 1416 Ladislaus, Praepositus Cibiniensis: hoc claustrum postea datum fratribus de Observantia. De Totfalud (alias de Szent Mihaly Köve), prope Albam Iuliam, fundatur per Goblinum Episcopum Transylvaniae anno 1348 augeturque per Emericum Episcopum, eius successorem. Ex pagina 124.

De Pathalan seu Pathlan, in Transylvaniae partibus fundatum anno 1328 a Domino Chibax de Mindszent. Ex pagina 128.

Inter *incognita* ponitur Monasterium Claudiopoli Monialium.

6. Felicitatis Transylvaniae ruina.

Me quidem recordatio pulcherrimi status patriae dulcissimae reficit. Quid enim vel ad aspectum iucundius, vel ad securitatem tutius esse potuit, quam videre tot castrorum acies ordinatus pro salute Hungariae excubantes, quot fuere religiosorum coenobia? Hi nimirum oratione, lacrimis, ieiuniis, omnibus vitae religiosae exercitationibus DEI favorem impetrabant, iram avertebant, murum se pro domo DEI apponebant. Ita in pulchritudine pacis, in requie opulenta, protectione DEI coeli commorabatur gens nostra. Nunc (proh dolor!) dissipatis lapidibus Sanctuarii, cultis religiosorum virorum exanimibus, (qui tamen non legibus exclusis,

sed metu irruentis Turcae) deum a trepidis fugientibus vacua relicta sunt Monasteria et inter regum pro corona pugnas a viris saecularibus occupabantur et occupata nonnnulla aegre per Clerum recuperabantur; destructis nempe Monasteriis, migravit una DEI favor ac indignatio Omnipotentis innumeris cladibus, tanto iam saeculi tractu, patriam hanc mersit et adhuc manus eius extenta. Rogemus omnes, quae ad pacem sunt patriae ac, ut iuxta dies pristinos fiat nobis DEI praepotentis clementiam, exoremus. *Sic in praefato synodali libro. Adde quod in Reichersdorff, „Chorografia" legitur: Cherz ad Alutam situs pagus olim abbatia, a Cherusiis nomen derivat, et Cherzrelandt ac Chertzregsbiirg nomen vicinia habet.*

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBER TERTIUS

DE TRANSYLVANIS IN HAERESIM LUTHERANAM PROLAPSIS

Praefatio

Prima haereseon secta, quae irrepsit in Transylvaniam, fuit Lutherica, sub Vaivoda seu Praefecto Transylvaniae Ioanne Zapolia, Scepusiensi Comite, Stephani Palatini Hungariae regiaeque coronae custodis ac Astridae filio. Ambitiosus erat atque crudelis genii in iuventute Ioannes et, quia sub annum Christi 1514 in quospiam rebelles, non tam Christiani iudicis, quam tyranni partes egit, duplici a DEO poena est castigatus: altera quod, vix inchoato proelio, illico in turpem a Turcis fugam sit actus; altera quod sacrosanctam Eucharistiam, dum ea a sacrificante sacerdote elevabatur, tot biennio videre non potuerit, diutius non visurus, nisi assiduis suis suorumque precibus et ieiuniis (erogato ab iisdem in egenos religiosaque domicilia magno auri pondere) DEUM placavisset. Legatur Isthvanfius in „Historia Hungariae" de hoc Ioanne. Hoc libro tertio acta Lutherizantium in Transylvania referentur a sua origine, prout usque ad finem vitae praefati Ioannis de Zapolia continuabuntur.

Vale.

INDEX LIBRI TERTII

De Transylvanis in haeresim Lutheranam prolapsis

Caput primum. Haeresis Lutheri Cibinium infertur.

1. Lutheri reformatio 6 punctis constans. 2. Doctrina Lutheri. 3. Libelli Lutherici proferuntur in Transylvaniam. 4. Cibinienses duo canonici in fide vacillant. 5. Lutheranae conciones Cibinii habere coeptae et schola. 6. Plebs in pagis seducitur. 7. Propter bella non impediebatur haeresis.

Caput secundum. De regia adversus Lutheranismum resistentia.

1. Conatus regius inefficax adversus haeresim Cibinii. 2. Lutherani poenae puniri capitis decernuntur. 3. Regius mandatum de conburendis libris Luthericis.

Caput tertium. De Archiepiscopali adversus Lutheranismum resistentia.

1. Archiepiscopi Strigoniensis mandatum de excommunicandis Lutheranorum dogmatum sequacibus. 2. Litterae Archiepiscopales ad Cibiniensem et Coronensem Decanos contra Lutherizantes.

Caput quartum. De pertinaci Cibiensium favore erga Lutheranos.

1. Seditionis periculum ob excommunicationis publicationem. 2. Advenae Lutheranae amanter foventur. 3. Regiis mandatis magistratum non paret. 4. Apostatae Pauperis Scholastici pervicacia. 5. Decretum de comburendis Lutheranis. 6. Poena apostatae resipiscenti iniungitur et libri Lutherani comburuntur. 7. Rex mandatis contra Lutheranos instat. 8. Literae regiae comminatoriae ad Regium Iudicem. 9. Bellum Catholico Statui nocivum.

Caput quintum. De clero Transylvanico ad castra coacto et querelis venerabilis Capituli Cibiniensis contra Lutheranos.

1. Edictum regium ad castra clerum evocans promulgatur in Transylvania. 2. Literae Capituli Cibiniensis de audacia Lutheranorum.

Caput sextum. De Hungarica clade ad Mohaczi in proelio Turcico.

1. Ludovicus II Rex Hungariae in Turcico proelio ad Mohacz submergitur et cladem patitur exercitus. 2. Clades Episcoporum Hungariae. 3. Iocoseria prognosis Hungariae cladis. 4. Misericordia Illustrissimae viduae Dorotheae Prinyi sepelitur caesus exercitus. 5. Solimani effatum de septem Episcoporum sibi ellatis capitibus.

Caput septimum. De Ioannis Zapolia Vaivodae regia coronatione et abalienatis Hungariae Episcopatibus.

1. Ioannes Zapolia, Transylvanus Vaivoda, sollicitat coronam Hungariae. 2. Comitia pro coronatione regia indicuntur. 3. Coronatur Ioannes, insalutato Ferdinando, ius haereditarium ad Regnum habente. 4. Coronatur legitime Ferdinandus. 5. Episcopatus tradebat Ioannes Zapolia laicis.

Caput octavum. De Ioannis Zapolia zelo contra Lutheranos.

1. Conscientia stimulat Ioannem ad impediendam haeresim Lutheranam. 2. Literae Ioannis ad Cibinienses contra admissam haeresim. 3. Dissensio de rege legitimo impediens effectum mandati Ioannis. 4. Transylvania Catholicis auxiliis destituta.

Caput nonum. Ioannes Zapolia devictus exulat et, Transylvania Turcis subiecta, coronam Hungariae recuperat.

1. Ioannes Regno exulitur. 2. Per legatum opem Turcicam contra Ferdinandum exposcit. 3. Transylvaniam facit Turcis tributariam. 4. Sacra Hungariae corona datur Solimano, Turcarum Imperatori. 5. Ioanni regnum et coronam tradit Solimanus. 6. Paulus Episcopus et Petrus Prinyi gratiam recuperant.

Caput decimum. Catholicorum Cibiniensium a Lutheranis proscriptionem calamitas Hungarotransylvana consequitur.
1. Utriusque sexus Catholici proscribuntur Cibinio a Lutheranis. 2. Martinus Fölker pro servanda sua praebenda apostavit. 3. Bellum et pestis in Transylvania. 4. Paulus Archiepiscopus foederatur Ferdinando Regi et Petrus Prinyi miseram vitam in carcere finit. 5. Solimanus in transnatando Dravo periculum.

Caput undecimum. Ioannis de Zapolia foedus, conubium, mors. 1. Episcopatus clero restituuntur et Luthericolae e plebaniis Hungaricis proscripti in Transylvaniam serpunt. 2. Occiso uno Transylvaniae praefecto, succedunt duo. 3. Puncta pacis inter Ferdinandum Regem et Ioannem Interregem. 4. Matrimonio iungitur Ioannes. 5. Dissensio inter partes Ferdinandi et Ioannes in Transylvania. 6. Divitiae rusticorum. 7. Ioannis de Zapolia morbus et mors.

LIBRI TERTII
DE TRANSYLVANIS IN HAERESIM LUTHERANAM PROLAPSIS
CAPUT PRIMUM

Haeresis Lutheri Cibinium infertur

1. Lutheri reformatio sex punctis constans.

Marthinus (sic!) Lutherus, Germanus apostata et haeresiarcha, anno Christi 1517 Witenbergae perturbare coepit Ecclesiam et perturbavit usque ad annum Christi 1546 (educatis interim ex moniali apostata quatuor prolibus: Ioanne, Martino, Paulo et Margareta) eoque anno infelix obiit. Reformatorem Ecclesiae se esse pactavit et reformationem sex punctis conclusit. 1. Reformavit unionem Christianam: suos enim sequaces pertraxit ab unitate sententiarum et dissensiones, ob quas rixae vigent et odia. 2. Obedientiam Pastori debitam: seduxit enim oves Christi ad licentiam arietandi et recalcitrandi. 3. Castigationem corporis: mortificationes enim cum sensualitate commutavit. 4. Reformavit ieiunia quae gulae subiecit. 5. Castitatem, quam ad carnis delicias migrare facit. 6. Vota: nam se et plures votis obstrictis, a salutari vinculo ad apostaticam dissolutionem transtulit.

2. Doctrina Lutheri.

Docuit idem Lutherus errores plurimos, sed praecipui sunt: hominem solam fidem iustificari; liberum arbitrium periisse per peccatum; Papam esse Antichristum; in eucharistia remanere substantiam panis cum corpore Christi; indulgentias nihil valere; non esse Purgatorium; per sacramenta non dari gratiam; peccata, cum remittuntur, non deleri, sed non imputari: et alia id genus multa.

3. Libelli Lutherici perferuntur in Transylvaniam.

Et huius modo doctrinae typo mandatis libellis (in quibus non solum Sanctam Romanam Ecclesiam Lutherus calumniabatur, sed et Sacrarum Literarum textus corrupte venenoseque interpretabatur) corruptela

animarum adaugebatur ac late diffundebatur. Nam post apostasiae Lutheri biennium (nempe anno Christi 1519) tales libelli per mercatores ultro citroque commeantes, etiam Cibinium (Hermanstatt) Transylvano-saxonum metropolim deferabantur.

4. Cibinienses duo canonici in fide vacillant.

Hos ex venerabili Cibiniensium Canonicatu Mathias Colomannus Plebanus caeteris diligentius volebat atque intra spatii biennii ab obedientia ritibusque Sanctae Romanae Ecclesiae adeo defecisse visus fuit, ut, cum anno Christi 1521, 8 Augusti moretur, a Cibiensibus *Fundamentalis* Luthericae sectae propugnaculi lapis, idem alter Moyses esse praedicaretur. Huic demortuo Plebano successit in Cibiniensi Parochia Mathias Ramaschi, vir propensi (ut fama ferebat) in Lutheri sectam animi, qui cum praefato Colomanno privatim lectitaverit ac discutere solitus fuerat Lutherarana dogmata. Hoc Mathia existente Plebano, Lutheranismus tanta sumpserat incrementa, ut encomii loco nomen alterius Iosue, sicut praedecessor Colomannus alterius Moysis, a Lutheranis reportaret, teste Lutherico historiographo Mathia Miles in historia saeculi 15 (turpi errore scripto pro saeculo 16) dicta „Wirg Engel", pagina 13.

5. Lutheranae conciones Cibinii haberi coeptae et Scholae.

Plurimum autem nocuit Ioannes Surdaster, apostata monachus, qui primus publice conironabatur contra Romanam Ecclesiam sub Dio extra Cibiniensem urbis portam Sanctae Elisabethae dictam, ubi Effigies Christi Crucifixi ab annis centum honorabatur. Sed frequentior aurae intemperies novit Senatum et Centumviratum Cibiniensem, ut non iam sub Dio apud praedictam Sanctam Crucem, sed intra Sanctae Elisabethae templum in urbe Surdaster apostata concionari iuberetur. Quod cum executioni mandatum fuisset (frustra contra vim Magistratus, maxime Regii Iudicis Marci Penflinger, nitente venerabili Capitulo Cibiniensi) tanta auditorum copia ad templum Sanctae Elisabethae concurrebat, ut Catholica reliqua templa perpaucum auditorem numerarent. Effecerunt etiam apostatae monachi, ut scholae instituerentur Cibinii in domo Weissdenhauss dicta, in foro sita, protegente eam domus incola Ioanne Czukas seu Hecht, viro senatorio iurato. Hic explanabatur catechismus Lutheri et docebantur contiunculae haeretici missaque Germanice canebatur.

6. Plebs in pagis seducitur.

Excurrebat apostatae Dominicis diebus etiam ad filiales (etsi contra niterentur Parochi) ecclesias ac rurali plebi idem venenum, profana quorundam de Magistratu auctoritate freti proponebat eo effectu, ut plebicula non tantum Romani Pontificis obedientiae omnino abrenuntiarent, sed propriis etiam Parochis insultaret idque sub nomine ac praetextu Christianae evangelicaeque libertatis.

7. Propter bella non impediebatur haeresis.

Quamvis autem ad Archiepiscopum et ad Regem Hungariae cleri Catholici querelae iterarentur, ardentium tamen bellorum tumultus non patiebatur, ut hoc tempore talia complanerentur negotia. Fuerant nimirum haec tempora variis bellis nimium quantum inquieta, nam et Bel-

gradum anno Christi 1521, 29 Augusti Turcis cessit imperante Solimanno, qui Turcarum Imperator eodem anno Serviam, Valachiam utramque (Transalpinam nempe et Moldaviam) item Transylvaniam exercitu suo inundavit, ut Vaivoda Ioannes de Zapolia eius metu, sua confamilia Budam profugerat Nobilitateque Transylvana arcibus sese includente. Plebs plurima, quae sese in silvis non abdiderat, abducenda tyranno reliqueretur. Hanc ob causam Transylvani, omnia templa per modum castellorum ab anno Christi 1521 munire coeperunt, in quibus protegit defendique possent. Vide Mathiam Miles in „Wirg Engel", pagina 12. Quisquis ergo hodiedum Transylvaniam inviseret pleraque templa vallo turribus moenibusque munita aspiciet. Non tamen tam liberi sese Cibinii diffundere potuit Lutheranismus, ut non gravissimis a rege Hungariae ac Archiepiscopo inhibitionibus poenisque coërcerentur.

CAPUT SECUNDUM

De regia adversus Lutheranismum resistentia

1. Conatus regius adversus haeresim Cibinii inefficax

Convalescente Lutheranismo frequenter hisce annis recurrebat supplex clerus ad Ludovicum II, Hungariae Regem et Ladislaum Solcanum, Archiepiscopum Strigoniensem, primatem Regni Hungariae et Legatum natum, delatum Ludovici Consiliarium ac dilectum Moderatorem creatum Sancti Martini in Montibus, Sanctae Romanae Ecclesiae Presbyterem Cardinalem et Patriarcham Constantinopolitanum. Rogabantur ipsi a venerabili Capitulo Cibiniensi, ut huic malo in tempore obviaretur. Et vero tam sollicite conati sunt Rex cum Archiepiscopo obviare, ut anno Christi 1522 in Transylvania communi consensu dogma Lutheri damnatum esse audieretur, sed Cibinii incassum labor vertebatur.

2. Lutherani poena capitis puniri decernuntur

Anno Christi 1523, in Diaeta Budae ad Festum Sancti Georgii Martyris celebrata, propositum fuit a regnicolis postulatum in haec verba: „Omnes Lutheranos et illorum fautores ac factioni inhaerentes, tamquam publicos haereticos hostesque Sacratissimae Virginis Mariae, Maiestas Regia poena capitis et ablatione bonorum omnium suorum, veluti princeps Catholicus punire dignetur." Hoc postulatum insertum est Constitutionibus regis Ludovici regioque assensu firmatum, locum obtinuit articuli quinquagesimi quinti. Interea mors Hadriani VI Pontificis Maximi coëgit Archiepiscopum Ladislaum Romam ad Clementis VI electionem discedere. Quo tempore Marcus Iudex Regius negotium prorogabat apud Regem usque ad Ladislai reditum. Apostaverunt etiam duo Concionatores ex venerabili capitulo Cibiniensi, Ambrosius Slesita et Conradus Weich.

3. Regium mandatum de conburendis Luthericis libris.

Anno 1524 resumebatur strenue id negotium religionis, cuius aequitas ut manifestior sit, placet ipsas Ludovici Regis literas Cibiniensibus inscriptas proponere, quae sic habent:

„Ludovicus, DEI gratia Rex Hungariae et Bohemiae, fidelibus nostris prudentibus et circumspectis Magistro ac Iudicibus Regio et Sedis caeterisque iuratis senioribus civitatis nostrae Cibiensis salutem et gratiam nostram.

Non sine animi nostri displacentia accepimus dogmata sacrilega cuiusdam Martini Lutheri, iampridem a Sede Apostolica una cum sequacibus eius excommunicati, adeo mentes hominum ubique obcaecasse, ut veritate evangelica institutisque Sanctorum Patrum relictis, doctrinae eius et libelli per eum conscripti, vulgo ab omnibus in medio vestri manuteneantur et legantur et observantur. Quo quidem assertiones et libelli eiusdem Martini Lutheri, cum sint contra veritatem ipsam et sint etiam per Sanctam Sedem, ut diximus, Apostolicam iampridem excommunicati, vehementer nobis displicet vos quoque concives et mercatores vestros aliosque istius civitatis nostrae inhabitatores, libellos eosdem vendere, emere et tractare iam coepisse. Cum autem vestigiis divorum Regum Hungarorum, nostrorum praedecessorum, inhaerendo officii nostri intersit fidem et religionem nostram Christianam (ne ab haereticis excommunicatis eadem invadatur et contaminetur) ubique in hoc Regno nostro et partibus eidem subiectis illibatam conservare, volumus et Fidelitatibus Vestris harum serie firmissime, sub amissione omnium bonorum vestrorum, committimus et mandamus, quatenus, statim acceptis praesentibus, tam in ista civitate nostra Cibiniensi, quam in locis aliis vobis subditis, assertiones, figmenta et libellos praefati Martini Lutheri, tamquam excommunicatos vicatim et per singulas domos requiri inventosque publice comburi faciatis et deinde publicare palamque facere debeatis, ne quisquam cuiuscumque demum conditionis existat eiuscemodi dogma, assertiones et libellos eosdem vendere, emere, legere et tractare, sub poena confiscationis bonorum omnium suorum praesumat. Alioquin committimus rursus vobis seriosius, ut rebellos quosque et contumaces ac huiusmodi mandati nostri transgressores, ut, si qui reperti fuerint, poena praemissa puniatis, auctoritate nostra regia praesentibus vobis in hac parte concessa mediante, aliud in praemissis nullo modo facturi, praesentibus perlectis, exhibenti restitutis. Datum Budae, feria quarta proxima post Domenicam Laetare, anno Domini milessimo quingentesimo vigesimo quarto."

CAPUT TERTIUM

De Archiepiscopali adversum Lutheranismum resistentia

1. Archiepiscopi Strigoniensis mandatum de excommunicandis Lutheranorum dogmatum sequentibus.

Adidit Archiepiscopus Ladislaus Solcanus ecclesiasticam salutari negotio efficaciam misitque in Transylvaniam ad Cibiniensem et Coronensem suae iurisdictionis Clerum, sub dato 15 Augusti 1524 mandatum, ut clerus et monachi in parochiis, monasteriis, templis et capellis, per singulos Domini festosque dies de cathedra publicari faciant excommunicationem contra eos, qui libros Lutheri lectitaverint, emerint, vendi-

derint eiusve doctrinam secuti fuerint, ac filialem Sanctae Matri Ecclesiae oboedientiam non praestiterint atque uti refractarii debitum sacerdotibus ex clero honorem reverentiamque gravius violaverint. Literas, quas subicimus, perlegere libeat.

2. Literae Archiepiscopales contra Lutheranizantes ad Cibiniensem et Coronensem Decanos.

„Ladislaus miseratione divina Archiepiscopus Ecclesiae Strigoniensis, loci eiusdem Comes Perpetuus, Primas et Legatus natus Regni Hungariae ac Summus Secretarius, Cancellarius Regiae Maiestatis etc. dilectis nobis in Christo venerabilibus et honorabilibus Decanis parochialiumque ecclesiarum Plebanis seu eorum vices gerentibus, ubilibet sub Decanatibus Cibiniensi et Brassoviensi iurisdictionis nostrae Strigoniensis existentibus, salutem in Domino et nostris infrascriptis firmiter obedire mandatis.

Noveritis nos non sine gravi animi nostrae dolore et displicentia ex relatione fidedignorum intelexisse quomodo essent nonnulae tam ecclesiasticae quam seculares utriusque sexus personae sub Dacanatibus, Parochiis et Plebanatibus vestris, quae, Sathana instigante, errores sacrilegos et impia cuiusdam Marthini (sic!) Lutheri dogmata, iampridem per sanctam Sedem Apostolicam una cum auctore et sequacibus eius haereticis, condemnata asserere, probare, publicare et defendere auderent et quod abominabilius est, cantilenas quasdam in probrum et contumeliam eiusdem Sanctae Sedis Apostolicae totiusque Cleri confingere et ore sacrilego decantare; excommunicatos a communione fidelium (veluti oves morbidas, ne totum corrumpant ovile) segregatos, ad divina officia participationemque Sacramentorum ecclesiae admittere; Sacerdotes DEI, quorum misterio Christiani sumus, improbas lernas et inhonestos homines appellare in mortemque eorum assasinos subordinare; diebus ieiuniorum carnibus, caseo, ovis butyro, lacticiniis contra bonos mores Christianorum et prohibitiones Sanctorum Patrum vesci; ius canonicum astu et figmentis daemoniorum non a spirito divino inventum ac iurisdictionem ecclesiasticam tolli prorsus et extingui oportere; oblationes ad altare Dominicum haud quaquam necessarias, confessionem, quae potissima poenitentiae pars et negligendam et privilegia clericorum in totum abroganda fore; aliaque his similia portenta et blasphemias asserere libellosque et tractatus super erroribus et haeresibus eiusdem Martini Lutheri editos, emere, vendere, legere et conservare temere et sacrilegaliter praesumerent, propter quod maioris excommunicationis sententiam iampridem a sanctissimo Domino nostro Clemente Papa Septimo in eos publice latam, eo facto damnabiliter incurisse diagnoscuntur. Cum autem ex debito officii nostri pastoralis obnoxii simus, haereses huiusmodi pestiferas extirpare et evellere a fidibusque fidelium eliminare. Vobis omnibus et singulis Dominis praescriptis, in virtute sanctae obebientiae et sub maioris excommunicationis sententiae poena in literis apostolicis expressa et promulgata firmissime commitimus et mandamus, quatenus statim acceptis praesentibus ac, dum cum praesentibus fueritis requisiti, seu alter vestrum fuerit requisitus, quolibet die Dominico et festivo in ecclesiis seu monasteriis et capellis vestris, dum ibidem populi multitudo ad divina audienda convenerit, maneatis et requiratis in Domino omnes et singulas, tam ecclesiasticas cuiuscum-

que gradus, status et conditionis et praeeminentiae, quam seculares cuiusque sexus personas, sub Parochiis et Decantibus vestris residentes, sub praescriptis maioris excommunicationis et anathematis sententiae poenis in praememoratis literis apostolicis expressis, ne errores, haereses, assertiones et dogmata Lutheri sequaciumque ipsius praefata ac praeinsertas in DEUM et homines blasphemias ullo modo dicere, asserere, laudare, probare, docere, cantare, descendere et publicare libellos et tractatus super erroribus ibidem editos emere, vendere, legere et servare ementibusque, vendentibus, docentibus, asserentibus vel servantibus auxilium, consilium vel favorem praestare, palam vel occulte, directe vel indirecte, quovis modo praesumant, prout et serenissimus quoque Dominus Ludovicus, Hungariae et Bohemiae Rex, Dominus noster generosissimus, identidem per literas et nuncios suos speciales seriosius, Magistris Civium totique communitati incolarum civitatum et districtuum Cibiniensium et Brassovensium faciendum commisit et mandavit. Praefatos vero libellos et tractatus Lutheri et sequacium eius, pestifera dogmata eiusmodi habentes ubicumque repererint, dilacerent et comburent sine mora comburique procurent. Qui si id fecerint, bene quidem: alioquin dictam maioris excomunicationis et anathematis sententiae poenam per literas apostolicas iam (ut praemissum est) contra rebelles et contumaces eiusmodi promulgatam, omnes et singulos utriusque sexus, qui in his culpabiles extiterint, publice alta et intelligibili voce in ecclesiis vestris parochialibus monasteriisque et capellis, coram populi multitudine singulis diebus Dominicis et festivis incursisse declaretis, publicetis et denuntietis et per alios declarari, publicari et denunciari faciatis, tam diu a publicatione et denuntiatione huius modi non cessantes, quousque tales sic rebelles et contumaces ad cor reversi, mandatis nostris huius modi immo verius apostolicis, cum effectu paruerint et de medio absolutionis opportuno sibi ipsis provideri fecerint et post haec seriem monitionis, declarationis, publicationis et denunciationis vestram huius modi et quidquid in praemissis feceritis, nobis suo modo conscientiose rescribatis. Datum Budae in festo Assumptionis Gloriosissimae Virginis Mariae. Anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Franciscus Wylak Secretarius, ex mandato subscripsit."

CAPUT QUARTUM

De pertinaci Cibiniensium favore erga Lutheranos

1. Seditionis periculum ob excommunicationis publicationem.

Eum iam contemptum apud refractarie insolentem Cibinii populum devenit Sanctae Ecclesiae auctoritas, ut Plebanus Cibiniensis, nisi evidens periculum vitae aut seditionis incurrere vellet, a publicanda in refractarios excommunicatione abstinere necesse habuerit, immo urgentibus cogentibusque ipsimet senatoribus debuerit pseudo praedicatores admittere ac tollerare, qui (nefas) plurimum Cibinii diligebantur et fovebantur; nisi forte dicas, Plebanum (nam de affectu erga Lutheri dogmata suspectus erat) Matthiam Ramaschi cum Lutheri assectis coaluisse.

2. Advenae Lutherani amanter foventur.

Apostatae Cibinium adeo promiscue et prompte intromittebantur, ut quoque ad opificia mechanicaque artificia reciperentur, quae nonnulli sacris ordinibus initiati et Diaconi tractare non dedignabantur. Adventabant praeterea complures Lutherani homines, professores etiam, tum clerici cum laici, quibus Cibinii amanter hospitio receptis, publicum haereseos exercitium a magistratu concedebatur iisdemque de omnibus ad victum et amictum necesariis providebatur.

3. Regiis mandatis magistratus non paret.

Etsi vero Cibiniensis Magistratus ac ipsemet etiam Marcus Penflinger (Regius Iudex, Comes Saxonum) a Rege Ludovico decretum acceperint, severe praecipiens ut omnino de Lutheranam haeresim a Sede Apostolica in toto orbe Chirstiano damnatam a Transylvania eliminari et extirpari facerent, ipse tamen Marcus monachum apostatam advenientem ex Saxonia, Georgium Slesitam, cum altero monacho oriundo ex Silesia Paupere Scholastico dicto, domi suae alebat protegebatque ac domesticum praedicatorem esse iubebat, nam Ioannes Czukas seu Hecht utrumque e domo sua nuper, quamvis invitus, dimittere coactus fuit.

4. Apostatae Pauperis Scholastici pervicacia.

Post haec, praefato Regio Iudice Budam, ad Regem Ludovicum negotiorum causa profecto, amplissimus Magistratus ad instantiam reverendissimorum Decani, Plebani et Capitularium regium decretum, ut executioni mandaretur postulantium, apostatam Iudicis Regii praedicatorem, suo totiusque urbis decreto, excedere quidem, sed inefficaciter iussit, opposuit enim se apostata aiens, discedente Domino Regio Iudice, se usque ad eius Buda reditum domi suae remanere iussum fuisse auditusque est insuper audaci pertinacia oggannire seditiosus impostor ac insulse dicere: „Etiam crepent Decanus, Plebanus ac Domini Senatores, ad despectum eorum ego Cibinii manebo".

5. Decretum de comburendis Lutheranis.

Publice quoque per Hungarica comitia anno Christi 1525, in campo Rakos fuit doctrina Lutheri anathemizata emanavitque Decreti Regii Articulus VI, ut qui Lutheri sectae adhaererent, ex Hungaria atque appertinentibus regionibus pellerentur, immo ad rogum pervicaces condemnarentur, his verbis: „Lutherani omnes de Regno extirpentur et ubicumque reperti fuerint, non solum per ecclesiasticas, sed etiam per saeculares personas libere capiantur et comburantur". Verum inter civiles per Germaniam et Panoniam seditiones et discordias optatum negotia ecclesiastica effectum vis uspiam fortiebantur.

6. Poena apostatae resipiscenti iniungitur et libri Lutherici comburuntur.

Eodem anno novus de clero deprehensus est apostata, cui nomen Ioannes Clemens ex Medies, artium baccalaureus. Hunc degradaturus sacer clerus politico magistratu obtulit, qui, si regium mandatum ad caeterorum correctionem exequivoluisset, pertinacem contagiosumque Lutheri asseclam per ignem e medio tollere debuisset, verum ad multorum intercessionem concessa est ipsi vita eidemque converso iniunctum pro satisfactione, ut per ternas dominicas publice in templis *Cibinii*, *Schellenbergae* et in *Gireslau* Sanctae Romanae Ecclesiae e cathedra deprecaretur, errorem revocaret ac Lutheri doctrinam abrenunciaret. Hoc

praestito, libros haereticos ubilibet corrasos apud infamam columnam ex mandato regio, instante etiam clero, Cibinii combussit carnifex. 7. Rex mandatis contra Lutheranos instat.

Plurima tamen Luthericolis connivente Magistratu novum tandem et severum mandatum a Rege Ludovico ad Regium Iudicem Marcum Penflinger missum fuit, ut ipse vi officii sui invalescentem passim Lutheranam haeresim omni studio eliminare ac eradicare conaretur. Literae mandatoriae et comminatoriae Regis Ludovici sunt, quae sequuntur.

8. Literae Regis comminatoriae ad Regium Iudicem.

„Ludovicus DEI gratia Rex Hungariae et Bohemiae, etc.

Egregie, fidelis nobis dilecte, commiseramus tibi prateritis mensibus, per alias literas nostras, ut capita et principes Lutheranae haereseos, quae dudum in illis partibus et civitatibus Transylvanicis pullulare coepit, coërceres in pristinam fidem et religionem tua opera et diligentia reduceres, qua in re ad eo tepide et negligenter te gessisse accepimus, ut iam non secreto is error in paucorum mentibus versetur, sed palam ac publice vagari radicesque altius egisse dicatur, id quod nos ulterius pati nulla ratione volumus. Quare Fidelitati Tuae harum tenore serio committimus, sub privatione officii tui et amissione omnium bonorum tuorum, ut iam, vel deinceps, in illis partibus et civitatibus nostris, eius sectae homines diligenter et religiose inquirere inquisitosque et in errore deprehensos secundum eorum culpam et delictum castigari facere debeas et tenearis. Secus igitur, si et rebus tuis et voluntati nostrae consulere velis, nulla ratione feceris, alioquin poena illorum in te redundabit. Datum Budae, feria V ante festum Beatae Mariae Magdalenae, anno 1526."

9. Bellum Catholico Statui nocivum.

Has optimi Regis Ludovici cum Archiepiscopo Strigoniensi cooperationes intercepit bellum Hungarico-Turcico, quod clade immemorabili Christianitatem Hungaram afflixit et rem Catholicam in statum commiseratione dignum deiecit, quem duo sequentia capita indicabunt.

CAPUT QUINTUM

De clero Transylvanico ad castra coacto et querelis venerabilis Capituli Cibininsis contra Lutheranos

1. Edictum regium ad castra clerum evocans promulgatur in Transylvania.

Hic infelicissimus est ille annus ecclesiae Transylvanae: nam hoc anno 1526 Solimanno, Turcarum Imperatore, cum ducentis armatorum millibus contra Ludovicum II in Hungariam penetrante, colligebatur ad resistendum pagano hosti numerosus exercitus cui etiam Episcopus cum clero Transylvanico iussu Regis adiungi deberunt. Ea propter Ioannes de Zapolia, Transylvaniae Vaivoda, promulgavit in congregationibus et comitiis edictum, ut Plebani in persona (erat tum Episcopus Ioannes Gostoni, successor Nicolai Gerendi) cum omnibus suis clericis et scholasticis ad castra contra Turcas egrederentur ac in tota Transylvania in singulis duabus parochiis unus tantum presbyter vel diaconu, aut alius clericus, pro sacra administratione relinqueretur. Hoc edictum, Statui

ecclesiastico gravissimum, commovit venerabile Capitulum Cibiniense, ut eminentissimo Cardinali Ladislao Solcano, Archiepiscopo Strigoniensi, missis per expressum oratorem supplicibus literis anno Christi 1526, hoc ipsum et plura gravamina dolenter exponeret, nulla tamen propter tempestatem belli consecuta efficacia.

2. Literae Capituli Cibiniensis de audacia Lutheranorum.

Querelarum tenor hic est: „Anno Domini 1526 in civitate Cibiniensi ubi fundamentum est Lutheranae haeresis, in domo magistri Ioannes Czukas facta est quadam schola per quendam scholasticum, ibi canitur symbolum Nicaenum Germanica lingua et aliae cantilenae missam et divina officia concernentes: has uxor et tota familia canunt et nituntur missam facere Germanicam. In domo eiusdem fovetur unus apostata, qui fuit Ordinis Praedicatorum, nomine Georgius, qui dicit se absolutum ab habitu et religione, tamen hactenus non exhibuit absolutionem praedictam, prae se ferebat. Iste irrequisito pastore in ecclesiis filialibus praedicat, sedens populum ab oboedientia, a ieiuniis et praeceptis ecclesiasticis, dicendo illa, quae placent populo, volens se iungere ad officium praedicaturae et pecunias non accipere, ita ut possit plebem seducere; is missus est per Ambrosium Silesitam quondam praedicatorem Cibiniensem, ex partibus illis, ubi degit Lutherius, ut populum retrahat ab oboedientia Romanae Ecclesiae et suorum praelatorum ecclesiasticorum. Idem apostata manifeste gloriatur se accepisse mandatum a Domino Magnifico Iudice Regio, ut Cibinii maneat, donec ipse de Buda redeat, cum tamen Magistratus totius civitatis suo decreto ad petitionem Dominorum Capitularium iusserit, ut civitate exeat, ipse vero nihil curavit et dixit animo improperante: «Etsi crepent Plebanus et Decanus ac etiam Domini Senatores, ad despectum eorum ego Cibinii manebo».

Timenda est seditio in brevi. Adveniunt plerique istius pessime sectae Lutheranae homines, professores, clerici et laici in Cibiniensem civitatem. Nam ibidem foventur et diliguntur, extra civitatem vero nullibi per totam Transylvaniam admittuntur, illi propter despectum praelatorum ecclesiasticorum ibidem honeste a Cibiniensibus tractantur. Senatus Cibiniensis sollicitat apud Plebanum, ut huiusmodi praedicator, aut pseudopraedicatores ad praedicandum admittantur et, cum non eis poissit resistere Dominus Plebanus, necesse habet eos admitere. Ita isti prophetae et mali praedicatores populum in errorem ducunt. Idem apostata in conviviis mercatorum et civium informat et manifeste plus quam 400 annos Evangelium fuisse absconditum; Sacerdotes dicit nullam veritatem praedicasse; Christianos esse liberos libertate evangelica, nec esse obnoxios inventionibus humanis et institutis Patrum, etiam propter huiusmodi sacrilegas doctrinas ipsi Lutherani in praedicto Cibinio venerantur a mercatoribus ferme omnibus, velut idolum et trahuntur cum intimo affectu ad convivia, etiam ad altercationem usque, cum quo isto vel isto cive cibum debeant capere; ex qua officiositate ipsi cornua coeperunt erigere. Item destructa est fere iurisdictio ecclesiastica, nam paucissimi illam experiuntur quandoquidem omnes prope modum, rigore iussionum et minis ultimi supplicii inferendi, forum declinant, dicentes: se habere iudices saeculares, se nolle coram sacerdotibus litigare et quidem in causis mere spiritualibus, ut sunt matrimoniales et inter clerum et laicum. Fundamentum istius disturbii qui sit, orator dicet.

Idem, oratorem praesentem Magistratus constituit privare beneficio suae plebaniae, sua dumtaxat auctoritate fruiturus. Apostatas tolerant, artificia mechanica eos addiscere permittunt, etiam apostatis in sacris Ordinibus vel sub Diaconatu existentibus et in eis magnam habent complacentiam. *Resonet* cantilenam solitam in die Nativitatis Domini ad totius solemnitatis eiusdem laudem et maximam iucunditatem, Lutherani mali homines Cibinienses transmutarunt in linguam Germanicam et in non modicum scandalum immiscentes scurillia verba, cum tamen illud canticum sit a principio iuste et devote in praeconium recentis Puerinati Filii Omnipotentis DEI contextum. In ecclesia Beatae Elisabeth in civitate Cibiniensi est quidam monachus Griseus Ioannes Surdaster, indoctus et fere idiota, similiter Slesita, qui in omnibus suis sermonibus debacchatur in statum ecclesiastici ordinis lutheranizans; hic fovetur ab ipsis negotiatoribus, velut lucem propinans cum tamen fere omnes suae praedicationes tenebrae sint et erroneae, nil nisi venenum Luthericum prae se ferentes. Vocamur in proelium ad Turcas et mandatur nobis sub poenis in congregationibus Regni Transylvanensis descriptis, hoc est poena capitis et omnium bonorum videlicet, belligerare debeamus contra libertatem ecclesiasticam, ut in toto Regno ad duas possessiones unus solummodo clericus aut presbyter remaneat, reliqui vero Plebani cum suis scholasticis et clericis omnibus bello Turcico personaliter interessent; non curassent facere huiusmodi constitutiones contra clericos, cum tamen ipso facto sententiam excommunicationis incurrant; sicque multae animae ibunt in perditionem ex pastorum defectu. Petunt humiles Capitulares Reverendissimae Dominationis Vestrae salutare ac acceleratum remedium. Thesaurarius Nicolaus de Gerend et alii Regni aulici in curiis Plebanorum descendunt, victum ibidem tam pro se, quam pro iumentis distrahunt, consumunt, vi etiam rapiunt, clericis dicas imponunt eosque miserabiliter vexant, minantur etiam bonorum spoliationem. Excommunicatio vero omnino apud nos exctincta est et pro nihilo reputatur. Plebanus Cibiniensis, Reverendissimus Mathias Ramaschi, non auderet etiam sub vitae privatione aliquem renuntiare excommunicatum. Decanum Capituli Cibiniensis Thanhauser, pastorem Horrei Maioris et Vicarium Reverendissimae Dominationis Vestrae quidam negotiator Cibiniensis uno aut altero equite in campo fecit circumveniri, angustiari, terreri et molestari verbis: et sic tantum non verberatum equites ipsum reliquerunt. Ecclesiam quondam parochialem in parvo Horreo Dominus Magnificus Regius Iudex Marcus Penfflinger fecit violari, fores eiusdem violenter demoliendo, nulla Reverendissimae Dominationis Vestrae Vicarii, Decani habita auctoritate, nam adeo invaluit ista pestis Lutherana, ut etiam in civitate, ubi Lutheranus degit, testibus de his partibus venientibus et nobis referentibus, magis saevire non possit. Cibinienses seducunt populum villis circum circa et in sedibus Saxonicalibus, inficiendo eosdem dicta haeresi perfida, ita ut rustici insultent pastoribus eorum. Caeremonias sacrosanctas in festo Palmarum et magnae sectae feriae, omnino despiciunt et benedictiones comestibilium die Paschatis nihil facientes. Villam unam Christianam nomine Bongarth Cibinienses cives devastarunt et Saxonibus mandarunt, ut dicta villa exirent et ita indirecte Plebanum Petrum Pillatorem Plebania sua spoliaverunt, qui propediem cogetur stipem mendicare. Oblegia consueta in quatuor festi-

vitatibus anni sacerdotibus non dant, sed nec pullos gallinaceos decimales, immo quando Domini Capellani Cibinienses de more antiquo alias laudabiliter observato, vadunt pro dictis pullis colligendis probris eos efficiunt et verba stulta evomunt. Die sacratissima Corporis Christi per totam octavam, prout ordinavit Sancta mater Ecclesia, Plebanus Cibiniensis facit solemnes processiones cum Corpore Christi mane, in summa missa, et sero, in Vesperis: tum quidem nonnulli Cibinienses blasphemiam magnam perpetraverunt et cives aliqui dixerunt: «Sacerdotes nostri credunt DEUM factum esse caecum, ex quo tot luminaria incendunt.» Alii dixerunt: «Sacerdotes nostri arbitrantur DEUM esse puerum, quo velit instar puerorum duci et portari in brachiis vetulorum circum circa per civitatem», concludentes esse stultitiam et sacerdotum fraudulentorum deceptionem. Detrahunt Sanctissimae Mariae Virgini; exequias mortuorum explodunt; horas canonicas aiunt esse stultam temporis contritionem, volentes Sanctimoniales et alias personas religiosas a servitio divino retrahere, dicentes Christum docuisse nos tantum orare *Pater noster qui es in Coelis* etc. Et nunc in domo Magnifici Regii Iudicis Cibiniensis manet apostata, qui de domo Domini Magistri Czukas eiectus est.

Reverendissime Archipraesul, his molestiis fatigati, oramus per viscera misericordiae DEI nostri succurrat nobis patrocinio suo Dominatio Vestra, qui etiam nimiis attriti iniuriis, hiscere vix volemus, quandoquidem, si modo Reverenda Dominatio Vestra auctoritatem suam silentio praetergressa fuerit, postea super Reverendissimam Dominationem Vestram et super nos indignos capellanos fulminabitur illud verbum: *Facti sumus opprobrium hominum et abiectio plebis.*" Hoc usque literae datae anno Christi 1526 nomine venerabilis Capituli Cibiniensis ad Eminentissimum Cardinalem Ladislaum Solcanum, Archiepiscopum Strigoniensem.

CAPUT SEXTUM

De Hungarica clade in Turcico proelio ad Mohacz.

1. Ludovicus II, Rex Hungariae, in Turcico proelio ad Mohacz submergitur.

Anno Christi 1526, die 26 Augusti calendarii veteris, qui Decolationi Sancti Ioannis Baptistae sacer est, in proelio Turcico ad Mohacz oppidum Episcopatui Quinquecclesiensi subiectum, Ludovicus II, Hungariae Rex, praestantissimae indolis atque ingenii Princeps, ac omnibus corporis atque animi dotibus insignis, in uligine Krasso dicta, lapsu equi suffocatus, nullo relicto haerede interiit. Cum rege vero in eodem proelio occubuit cum Hungarico 26 millium exercitu magna pars Episcoporum, flos Magnatum ac robur Nobilitatis. Nomina Episcoporum attingit Isthvanfius, libro 8, pagina 87, hisce verbis:

2. Clades Episcoporum Hungariae.

„Periere eo proelio partim in acie, partim vero inter fugientium decem millia equitum ac circiter XII millia peditum: e nobilitate vero clari nominis amplius quingenti; praeterea fere omnes Episcopi cum

Ladislao Solcano, Archiepiscopo Strigoniensi, et cum Paulo Tomoraeo, Archiepiscopo Collocensi, Franciscus Perenius Varadiensis, Blasius Paxius Jauriensis, Franciscus Czaki Chanadiensis et Georgius Palnia Bosnensis, iuris scientia clarus. Philippus More, Quinquecclesiarum Episcopus, non ita pridem e legatione ad Senatum et Rempublicam Venetorum obita reversus, quam multis acceptis lethalium vulnerum plagis ex acie sese proripuisset, inter vepres et querceta secus viam concidit et expiravit tonsorique, qui socius periculi aderat, opera frondibus et ramis arborum tectus, post hostium discessum inventus fuit ac sepulchro conditus." Haec *Istvanfius. Cum his interierunt etiam Episcopi Nitriensis, Zagrabiensis et Vaciensis.*

3. Iocoseria prognosis Hungariae cladis.

Cladis huius quasi praescius, Franciscus Perenius, Episcopus Varadiensis, ingeniose dixisse memoratur, cum diem, quo pungnabitur viginti sex millium martyrum Hungarorum, celebri memoriae, qui pro Christiana religione occubuissent, fastis inscribendum ideoque ad eam rem impetrandam Stephanum Brodericum Cancellarium, si superstes et incolumis e proelio evadat, Romam mittendum esse.

4. Misericordia illustrissimae viduae Dorothae Prinyi sepelitur caesus exercitus.

Cum autem caesorum adeo grandis numerus esset, ut tetro recentium tot cadaverum odore non campi solum, sed aër ipse infici et corrumpi videretur ac post discessum hostium tam magna canum multitudo ad ea voranda confluxisset, ut etiam vivi homines viatoresque illac iter facientes absque vitae periculo transire non posse dicerentur, Dorothea Canisiana, Emerici Pereny palatini vidua, singulari pietati foemina, Christianorum hominum, qui pro tuenda patria fortiter accubuissent, quadringentos homines pecunia sua conduxit, qui strata et iacentia passim corpora, ne ea feris et alitibus atque canibus lanianda ac voranda relinquerentur, ingentibus factis scrobibus sepelienda curavit.

5. Solimanni effatum de Episcoporum sibi allatis capitibus.

Interea Budam ad Solimannum, Turcarum Imperatorem, qui ibi ad Danubium castra metabatur, allata sunt Episcoporum capita, quae torvo vultu despiciens Solimannus, caput Ladislai Solcani (Cardinalis et Archiepiscopi) avaritiae reum arguit, quod suis divitiis non satis Regem adiuvisset. Caput Pauli Tomoraei Archiepiscopi Collocensis (huius proelii Campi Ducis) arguit insipientiae, quod paucas copias numerosissimo Exercito opponere praesumpsisset. Caput Francisci Pereny, Varadiensis Episcopi, laudavit, quod non erronee in bellico Regis consilio hancce cladem praesagiisset, ut supra, numero 8 memoravimus. Caetera quae aspexit capita, imperitiae militaris Imperator incusavit.

CAPUT SEPTIMUM

De Ioannis Zapolia Vaivodae regia coronatione et abalienatis Hungariae Episcopatibus.

1. Ioannis Zapolia, Transylvanus Vaivoda, sollicitat coronam Hungariae.

Advenerat ante Turcicum proelium, quod intempestivo consilio deproperatum fuit, Ioannes de Zapolia, Transylvaniae Vaivoda, Segedi-

num (ad Tibisci et Marusii confluentem, nobile liberumque oppidum) cum suis copiis e Siculis, Hungaris, Saxonibus, Valachis adiunctoque clero conflatis, in quo exercitu 40 millia hominum censebantur et ecce de infelici ac lugubri adversae pugnae exitu inopine fama advolavit et aeque attonitos metuque perpulsos perterruit ac perturbavit. Ioannes Vaivoda suo usus consilio, nobilitas animos statim largitione munerum aliisque bonis sibi devincire et, ut in Regem eligeretur procurare coepit. Voto potitus est celerem Solimanni cum suo victorioso exercitu a spoliata Metropoli Hungariae Buda Constantinopolim versus reditum, quem hiems imminens et Asiatica quaedam seditio domum revocabat.

2. Comitia pro coronatione regia indicuntur.

Tocaium ad suam arcem oppidumque se primum Ioannes contulit et copias in subiectis campis castra metari iussit. Hic sibi Petrum Perenium, qui secum dignitatem custodis coronae habuerat, ita devinxit, ut non solum coronae regiae potestatem obtulerit, sed etiam proceribus ac eodem convocatae nobilitati suadendo hortandoque auctor fuerit, ut Ioannes Vaivoda (praeterito Ferdinando, Archiduce Austriae, qui Annae, sororis Ludovici, cladem ad Mohacz passi Regis, maritus erat) Rex Hungariae declaretur, itaque est, ut comitia Albam Regalem coronando Regi ad Divi Martini ferias indicerentur. Inde itum Budam, quam, cum vacuam miroque modo deformatam Ioannes vidisset, eam expurgatam, praefecto imposito firmavit ac illice Albam ad comitia a se illegitime convocata, iter aggressus est.

3. Coronatur Ioannes, insalutato Ferdinando ius haereditario ad Hungariae Regnum habente.

Ut primum ista Albae Regali celebrata comitia Ioannem regem declaraverunt, ipse Ludovici II, Regis Hungariae, a Cetesky, regio cubiculario ac armigero, genere Bohemo, in palude Mohaciensi repertum ac protractum corpus, solenniter in aede Deiparae sepelivit. Quo facto, peragebatur coronatio praesentibus fere omnibus proceribus, etiam iis, qui Ferdinando Austriaco Annaeque, coniugi eius, in occulto fovebant; sed, quia in superiorem Germaniam profectus, procul aberat Ferdinandus, quid haberet accipiendo regno animi, non sine summo dolore ignorabant. Eam autem coronationem e pontificalibus libris depromptam, Paulus Vardanus, quem Vaivoda Arciepiscopum Strigonii declaraverat ac Stephanus Brodericus, Episcopus Vaciensis Ioannesque Statilius, quem ex Praeposito veteris Budae Episcopum Albae Iuliae fecerat Ioannes solitis ceremoniis perfecere, *die 11 Novembris, anno Christi 1526.*

4. Coronatur legitime Rex Ferdinandus.

Sed cura Reginae Mariae, Ludovici Regis viduatae coniugis ac Emerici Priny, Hungariae Palatini, effectum, ut in coactis Posonii novis legitimisque comitiis Ferdinandus, Caroli V Caesaris ac Mariae, viduae Reginae Hungariae, frater, in Germania absens, votis et magna omnium ordinum publicae laetitiae acclamatione Rex Pannoniae declararetur. Postea, anno Christi 1527 ad Calendas Novembres Albam Regalem pro exsequenda sua coronatione (occupata prius Buda metropoli) alia comitia indixit. Eo praefatus Ferdinandus, quinta die eius mensis, qui fuit dies Solis adstipulante et coronam proferente Perenio, de manu Pauli Vardani Archiepiscopi Strigoniensis, solenni more accepit; nullis

praetermissis laetitiae hilaritatisque signis, quae in eiusmodi pompis et celebritatibus fieri et usurpari consuevere.

5. Episcopatus tradebat Ioannes de Zapolia laicis.

Annus intercesserat inter illam Ioannis et hanc Ferdinandi coronationem; quo intercedente, Ioannes, illegitimus Rex, Hungaricos aliquos Episcopatus bene meritis officialibus, nullo sacro ordine initiatis, cum inexplicabili rerum divinarum iniuria et Praefecti Temesvariensis dignitate cohonestarat, contulit Varadiensem Episcopatum; sic Ioannem Saracenum, sive Szeceni, Quinquecclesiensem Episcopum esse iussit; sic Valentinum Török Nitriensem; sic Paulum Baguitium Jauriensem; sic Gasparum Berusithium Chanadiensem. Etiam Petrus Prinyi, post obitum Tranyipani antistitis, vi occupata Agria, Episcopatum eius sibi addixit et post obitum Ioannis Statilii, Franciscus Bodo Albam Iuliam. Vide Isthvanfium, libro 12, pagina 130, colona 2.

CAPUT OCTAVUM

De Ioannis Zapolia zelo contra Lutheranos.

1. Conscientiam stimulat Ioannem ad impediendam haeresim Lutheranam.

Clero Hungariae Catholico plurimum in Hungaro-Turcica pugna ad Mohacz attrito cum pluribus ad laicos dominos translatis Episcopatibus, educto ad castra clero Transylvaniensi et novo creato hic Vaivoda Petro Prinyi, Ioannes de Zapolia illegitime coronatus Rex Hungariae, sic suum catholicum pro Sancta Ecclesia zelum, quem iam non mediocriter vitaverat, conscientia stimulante explicaret sequens mandatum regio nomine ad Magistratum Cibiniensem transmisit.

2. Literae Ioannis ad Cibinienses contra admissam haeresim.

„Ioannes DEI gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, etc. prudentibus et circumspectis, Magistro Civium ac Iudici et Iuratis Civibus civitatis nostrae Cibiniensis salutem et gratiam. Ad auditum maiestatis nostrae non sine gravi animi nostri displicentia venit, inveniri sceleratos quosdam, honoris et salutis propriae innumeros, in civitate ista nostra Cibiniensi, qui haeresim illam Lutheranam, a Sede Apostolica in toto orbe Christiano damnatum, interdictam et explosam non solum legere, asserere et probare, verum etiam publice laudare, profiteri, publicarique in vilipendentiam et contemptum sacrosanctae fidei nostrae Catholicae Sanctaeque Sedis Apostolicae manifestum non erubescerent. Cum autem ex iuncto regiminis nostri officio nobis incumbat, populum fidelem nutu divino moderamini nostrum subiectum, a labe et peste eiusmodi haeretica aliisque erroribus, quantum cum DEI adiutorio possumus tueri et praeservare: mandamus Fidelitati Vestrae harum serie firmissime, aliud habere nolentes, quatenus statim acceptis praesentibus omnes et singulas personas saeculares civitatis et districtus Cibiniensis, cuiusque status, gradus et conditionis et praeeminentia existant, quae praescriptam haeresim Lutheranam legere, asserere, laudare, profiteri vel publicare praesumerent, auctoritate nostra regia, vobis in hac parte concessa, captivare, vincire et bona universa ipsorum, quocumque nomine cen-

seantur dispositioni Maiestatis nostrae reservare aliisque viis et modis, quibus vobis expedire videbitur, easdem de praedicta haeresi perfida retrahere et coërcere debeatis ac teneamini. Scripsit praeterea Reverendissimus Dominus Paulus, Archiepiscopus Strigoniensis, ad Decanatum et Communitatem Plebanorum aliarumque personarum ecclesiasticarum etiam regularium cuiusvis ordinis, civitatis et districtus nostri Cibiniensis ut, si quipiam ex iis labe haeretica praescripta infecti essent, auctoritate sua ordinaria per Commissarium suum specialem ad id transmissum et decanum Cibiniensem emendaretur. Volumus itaque et Fidelitati Vestrae harum serie firmissime committimus et mandamus, quatenus dum et quando per Commissarium eundem et Decanum requisiti fueritis, omni ope, favore et auxilio eisdem adesse debeatis ac teneamini. Secus nulla ratione facturi, praesentibus perlectis, exhibentis restitutis. Datum Strigonii, in festo Conversionis Sancti Pauli, anno 1527."

3. Dissensio de Rege legitimo impediens effectum mandati Ioannis.

Hoc mandatum illegitime coronati regis Hungariae non sortiebatur effectum, quia inter Proceres dissensio erat, an a Ioanne desciscere et iuxta voluntatem Reginae ac Palatini Hungariae ad Ferdinandi Archiducis legitime eligendi regis partes accedere debeant. Ignari itaque etiam Cibinienses, cuius partes amplecti oporteret, id mandatum exsequi nec volebant, nec consultum esse putabant. Immo ne impediri posset a clero Catholico Lutheranae reformationis negotium, omnes potius Romanocatholicos homines ex civitate propulsare satagebant.

4. Transylvania Catholicis auxiliis destituta.

Rex Ioannis brevi etiam a Ferdinando Austriaco cedere coactus fuit. Sed nec Petrus Prynus, actualis Vaivoda (cui simul manus coronae regiae concredebatur) Transylvanis adesse potuit, nam ad partes Ferdinandi a regina et Palatino traductus, pro eodem coronando ad comitia proficisci necesse habuit. In hac ergo rerum serie Archiepiscopo quoque Strigoniensi Paulo de Varda vanae fiebant sine viribus irae.

CAPUT NONUM

Ioannes de Zapolia devictus exulat ac Transylvania Turcae subiecta, Coronam Hungariae recuperat.

1. Ioannes regno exuitur.

Legitime coronatus rex Ferdinandus, cum Ioannem de Zapolia armatum se per fugam intelexisset, exercitum e Germanis et Hungaris collectum, ad eum insequendum emisit mense Martio 1528, quem demum plane devicit, in fugam egit, regno exuit ac in Poloniam profugum exulare coëgit. Quia vero in exercitu Ioannis non pauca erat Hungara ei adhaerens nobilitas, inter has et Ferdinandi partes crudele oriebatur dissidium, seditio, intestinum bellum, rapinae, sacrilegia, mutuae caedes, transfugia, scelerum impunitates caeteraque civilibus bellis oriri sueta malorum genera idque tum in Hungaria, tum in Transylvania. Sub haec tempora exilium pertaesus Ioannes ac desperato similis, Iunonium illud ex Marone usurpans: „Flectere si nequeo superos Acheronta movebo".

2. Per legatum opem Turcicam contra Ferdinandum exposcit.

Ad Portam Ottomanicam recurrit et ad id negotium delegit Hyeronimum Laschum Siradiensem Palatinum, virum inter Sarmatos ab illustri nobilitate eruditaque, virtutis nomine clarissimum, qui non invitus in Ioannis gratiam legationem Bysantium susceperat, ut Solimannum, Turcarum Imperatorem, adversus Ferdinandum in Hungariam invitaret.

3. Transylvaniam facit Turcis tributariam.

Ubi vero intellexit legationem feliciter esse peractam pollicitumque Solimannum, se in persona sub vernum tempus anni 1529 ad Hungariae confinia cum exercitu adfore, Ioannes eodem tempore quanto potuit Hungarorum comitiva ipso quoque Lascho comite et ex millium tumultuario exercitu septus, prope Belgradum accessit Solimannum primusque post tot praedecessores Vaivodas Transylvaniam anno Christo 1529 Tyranno iniquissime tributariam fecit.

4. Sacra Hungariae corona datur Solimanno, Turcarum Imperatori.

Sub idem quoque tempus sacram Hungariae coronam Solimannus inopino casu obtinuit: nam Petrus Prinyi, sacri diadematis asservator (non amplius Vaivoda Transylvaniae, nam ei Stephanus Bathori successit post coronationem Ferdinandi) coronam non ad solitam arcis Vicegradensis custodiam detulerat, sed contra leges Regni apud se detinerat. Postquam ita Solimannus a Ioanne Interrege invitatus *ingenti* exercitu in Hungariam venisset, Perenius coronae sibique metuens, cum tota familia et regia suppellectile ipsaque sacra corona ex arce Soklos, tutioris permansionis conservationisque causa, in Saros Patak fuga contendebat iamque pervenerat ad pagum iuxta fluvium Saarvicz, Kaidacz nomine, noctem illic acturus. Cuius causa cognita, ii, qui a parte Ioannis Interregis fuerant, nocte intempesta pagum invadunt ipsumque Perenium cum uxore, liberis et omni thesauro, cui sacrum diadema adiunctum erat, capiunt captumque cum diademate, Solimanno ad obsidionem Viennensem cum trecentis Asiaticae potentiae millibus, illac transeunti offerunt. O! indignum facinus. Cum autem irrita obsidione inglorius cum attrito exercitu Vienna Solimannus rediret et ad Budam subsistereto, in arcem ex castris se contulit Ioanneque ibidem Rege constituto et in clientelam patrociniumque suscepto regium diadema, quod Hungari sacrum appellant, sceptrumque et reliqua insignia atque ornamenta ei tradidit ac adstantibus Ibraim et Purpuratis, quos Veziros vocant, acciri iussit Proceros Hungaros, Ioannis partes secutos, brevique, ut solebat, sermone Ioannem atque illos compellans, per interpretem ita locutus fertur: „Recte abs te factum est, Ioannes Rex, quod calamitate opressus ac a Germanis regno eiectus, confugiendum ad me existimaveris meamque opem imploraveris, quam secundum DEUM immortalem tibi adfuisse nunc expertus es. Itaque postquam bellum, quod reducendi tui gratia susceperam prospere gestum atque confectum est, hodierna die in fratrem et amicum meum te recipio Regemque Budae et Hungariae declaro ac opem tutelamque meam imposterum quoque polliceor. Habes hic coronam sceptrumque ac cetera regia ornamenta, quae, ut accipias ac beneficiis mei memor esse velis partoque mea opera regno diu fruaris et illud ad posteros feliciter transmittas hortor et cupio Vobis vero Proceres aeque iubeo, ut, nisi ultorem hunc gladium experiri velitis

(ensem quo erat accintus manu ostendens), huic Regi vestro omnem honorem deferre et obedire contendatis."

6. Paulus Episcopus et Petrus Prinyi gratiam recuperant.

Quibus dictis hortatus est Ioannem mitioribus verbis (quod in barbaro Principe haud parum mirere) ut Paulo Vardano, Archiepiscopo Strigoniensi, quem secum Vienna reducerat ac Petro Perenio, quem iure belli captum Ioanni donaverat, clementer parcere eosque in gratiam recipere vellet. Quo Ioannes facile concessit et utrumque iuncta dextra in pristinum dignitatis locum restituit ditionemque omnem possidere liberaliter permisit, tametsi de eorum fide et constantia non parum dubitare videretur. Nec diu moratus Imperator Solimannus, his ad hunc modum peractis et Gritto ac duobus trierachis, cum tribus millibus Turcarum, apud Ioannem relictis, iter institutum prosequi et iustis passibus Constantinopolim reverti maturavit.

CAPUT DECIMUM

Catholicorum Cibinensium a Lutheranis proscriptionem calamitas Hungaro-Transylvana consequitur.

1. Utriusque sexus Catholici proscribuntur Cibinio a Lutheranis.

Inter haec belligera tempora Cibinii, Transylvanorum Saxonum metropoli, haeretica Lutheri lues ita iam penetravit senatorum civiumque animos, ut efferata rabie aggredi Romanam Ecclesiam non vererentur neque ullum, seu esset sacerdos seu clericus seu monialis, seu scholasticus intra urbem intra octiduum tolerare non decernerent. Ergo, anno Christi 1529, die 18 Februarii, omnes sub poena capitis, tam eos qui a Zapolianis castris salvi redierant, quam illos qui Cibinii manserant sacerdotes, clericos, monachos, moniales, alumnos, scholasticos, viros simul et mulieres, urbe exesse iussit Magistratus Senatoribus ac Centumviratus Cibiniensis, quo autem arrogato iure? *Iure Lutherico, iudex Deus vindex erit.*

2. Martinus Fölker pro servanda sua Praebenda apostavit.

Unus illic Martinus Fölker remansit, qui, ne ab Hospitali Cibiniensi (ubi anno Christi 1508 sacerdos fuit consecratus) divelleretur, Luthero consensit. Factus apostata atque ita usque ad mortem per annos octo et quinquaginta usque ad annum Christi 1567 (quo anno die 12 Septembris mortuus est) pastorale concinatoris munus in templo praefati hospitalis continuavit et appertinentia ad Praebendam bona oeconomiae administravit, successu temporis reliqua etiam Transylvania, ubi Saxonibus ius erat, Clero Catholico spoliabantur. Sacrae imagines passim exterminabantur neque, nisi pauculis in templis, sunt relictae, quae et hodie non multum vitiatae ibidem conspiciuntur.

3. Bellum et pestis in Transylvania.

Fuit annus hoc Transylvaniae admodum fatalis, propter hostilem irruptionem Petrasko, Moldavi Vaivodae, cum Valachis: nam vastatis ferro et igne oppidis Bartzensibus ac internecioni traditis popularibus, expungnata etiam civitate Corona in festo Sanctorum Simonis et Iudae procurrit usque Bistriziam, ubi tandem in campo victus et e provincia,

sed anno consequente, qui erat 1530 pestis exorta plurimos sustulit.

4. Paulus Archiepiscopus foederatur Ferdinando Regi et Petrus Prinyi miseram vitam carcere finit.

Eodem anno Christi 1530, Paulus de Varda, Archiepiscopus Strigoniensis, cum se Turcicae societatis vinculum (penes Ioannem de Zapolia) adhorrere affirmaret, Ferdinando rursus sese confederavit. Petrus Prinyi vero, etiam praeter spem gratiosius a Solimanno Ioanni fuerat Budae commendatus, ut dictum est capite 9, numero 6, quum haud sine summa animi ingrati significatione a Ioanne defecisset atque, ut necesse erat, ad Ferdinandi partes descivisset, sed neutrius assecla, peculiarem sibi principatum ac privati iuris potestatem affectare, vana ambitione agitatus, coepisset, spe et expectatione sua frustratus, in longe maiores amissae libertatis calamitates incidit. Cum enim reduce Solimanno, Turcarum Imperatore, in Hungariam, Petrus decrevisset expetere, ut fieret absolutus Princeps, ac solummodo Solimanni beneficiarius esset, Ioannis Zapolia praevio consilio per literas dato a Turcis captus iussuque Solimanni extraditur quidem Ioannes Ludovico Gritto Turcae (is Budae stationem cum tribus millibus Turcarum ac paulo post Gubernatoris Hungariae titulum a Ioanne obtinuit) ut Bizantium aduceret commendavit, ubi deinde circumcisus, Turcis adlectus nec amplius a parente Petro visus fuit. Hic idem Petrus Prinyi toto aerumnoso vitae decursu nusquam propitia arridentique fortuna usus, tandem, ut sunt occultae Principum voluntates et irrumpentia ex insperato eorum odia, in vinculis et carcere Ferdinandi Regis expiraret, nec tam eius, pro quo captus erat, sceleris quam multipliciter proditate patriae invectique in Pannoniam primitus Lutherani dogmatis reus, meritas poenas expendisse, multorum hominum indicio censebatur. Vide Istvanfius, libro 10, pagina 3 et libro 15, pagina 166.

5. Solimannus in Hungariam redux a Sancto Martino Episcopo repellitur ad Guntzium oppidum.

Redibat Solimannus in Hungariam, quasi Viennam expugnaturus ac ideo Ferdinandus Rex exercitum ad Viennam collegit nonaginta millia peditum et triginta equitum, inter hos erant Pontificae copiae, quos Legatus Cardinalis Hippolytus Mediceus Clementis nepos conduxerat. Ast Solimannus non Viennam, sed alio deflectens, Güntzium obsidione cinxit, cui restituit eques humana specie augustior et splendentibus armis, ex arce irrumpens plurimosque in auxilium laborantium oppidanorum milites adducens (eum incolae Sanctum Martinum interpretantur, loci patronum) quo viso, Turcae praecipiti fuga e moenibus retrocesserunt.

6. Solimanni in transnatando Dravo periculum.

Inaudita fuit Solimanni audacia, quam ex Isthvanffy, libro 2, pagina 121, colona 2 recensemus: „Solimannus, quod in perficiendis pontibus longam moram interventuram videret, Dravum flumen transnatando superare decrevit idque ex Ibraimi Vezirii consilio, qui illum a Christianorum cervicibus sublatum cupiebat. Igitur supra eum locum ripae, in quo se ipse Solimannus in Fluvium erat demissurus, sex millia equitum praetorianorum ingredi flumen imperat, ut mitiorem eius impetum ac rapiditatem eo modo redderet ipseque postmodum inferius in spatio unius stadii cum Ibraimo ac puero et adolescentibus cubiculo assuetis,

fluvio se commisit et non sine periculo in ulteriorem ripam, stupente et attonito exercitu, evasit. Equites singuli, quorum equi adhuc vegetiores firmioresque erant, mandato Principis singulos ianitzeros in cluneos equorum acceptos transiecere. Multi peditum camelis equisque humilioribus, aut per utres aut colligatos arundinum et virgultorum fasces, ut quis poterat, aegre admodum neque absque discrimine secuti sunt. Multi etiam vorticibus et impetu fluminis abrepti periere. Ceteri animadversa transitus difficultate, captivos, quorum sane in castris non usque adeo magnus erat numerus (se morae et oneri essent) interfecere ac iumenta fessa laboribus et impedimenta quibus carere poterant, facile relinquerunt; ita ut etiam multo maxima campestrium columbrinarum pars reliquusque apparatus, aquis mergeretur.“ Desperavit de superanda Hungaria Solimannus ac in Orientem reversus est. Ioannes Zapolia vero Budae pacem cum Ferdinando inire molitur, ob quam ablegavit etiam Ioannes ad Carolum V Caesarem in Hispaniam Franciscum Frangepani, Collocensem Archiepiscopum, qui rem non quidem infeliciter egit, negotium tamen quod et Solimanni Turcicus assensus expectaretur, longe protrahebatur.

CAPUT UNDECIMUM

Ioannis de Zapolia foedus, conubium et mors.

1. Episcopatus Clero restituuntur et Luthericolae e Plebaniis Hungaricis proscripti serpunt in Transylvania.

Praeerat Emericus Cibak, qui nullis initiatus sacris Varadiensem Episcopatum obtinebat, simul etiam post Stephanum Bathori Transylvaniae, ubi et Saxones et Siculi adhuc Ioanni Zapoliano adhaerebant, usque ad annum Christi 1539, quo anno tandem sese Ferdinando, legitimo Regi Hungariae, subiecere. Interea Fredinandus Rex Episcopatus Hungaricos a secularibus dominis, quibus eos Ioannes distribuerat, rursum ad ecclesiasticas personas transferebat et infectos Lutheranismo plebanos eiciebat e parochiis Hungariae, at complures ex electis in Transylvaniam se recipiebant ac densius haeretica dogmata seminabant.

2. Occiso uno Transylvaniae Praefecto, succedunt duo.

Praefatum Emericum Cibak Ludovicus Grittus Turca sub Ioanne Zapolia Interrege Primoribus adnumeratus per insidias anno Christi 1534 e medio sustulit, qui ipsemet etiam paulo post ex vindicta Transylvanorum occisus est. Ne igitur Provincia absque Praefecto esset, eam Praefecturam Stephano Mailato et Emerico Balassa aequata potestate demandavit Ioannes. Varadiniensem vero Episcopatum Georgio Martinensio monacho Sancti Pauli I Eremitae (addito simul officio Transylvaniae Thesaurarii) contulit.

3. Puncta pacis inter Ferdinandum Regem et Ioannem Interregem.

Cum vero tum Ferdinandi, tum Ioannis partes bello ac dissensionibus fatigatae essent, ad aequiores conditiones descenderunt et in hanc fere sententiam consenserunt: 1. Ut Ioannes donec superstes esset, ea Regni parte, quam ad praesens obtineret, regia potestate potiretur eique Ferdinandus regii tituli honorem literis et sermone tribueret: post eius obitum, totius Regni possessio ad Ferdinandum et liberos eius rediret.

2. Si Ioannes ducta uxore masculum haeredem relinqueret, Transylvania eius ditionis foret ac Ioannis arces paternae omnes illi restituerentur; quibus Ferdinandus in Silesia Oppaviae Principatum, aut alium superaderat, 3. Si bellum a Turcis uni aut alteri inferetur, communibus viribus ei propulsando obstringerentur. Huic transactioni ambo Reges solenni ritu subscripsere fuereque deinceps res in Pannonia aliquamdiu tranquilliores.

4. Matrimonio iungitur Ioannes.

Sic Ferdinandum inter et Ioannem discordiis fine imposito supererat, ut Solimanno (cui haec pax praciudiciosa erat) et Portae Ottomanicae Ioannes conciliaretur effecitque subito Ioannes qua precibus, qua multo auro e templis et religiosis coenobiis corraso, reconciliationem partaque et quiete, Caelibatum abrumpere decrevit. Animum ergo ad nuptias ducendaque coniugem Sigismundi Regis Poloniae filiam Isabellam applicuit, cum qua anno Christi 1547 matrimonium Albae Regali iniit.

5. Dissensio inter partes Ferdinandi et Ioannis in Transylvania.

Sub idem tempus Stephanus Mailatus et Emericus Balassa, duo Transylvaniae Praefecti, cum maiori Saxonum ac Provincialium parte ad Ferdinandum Zapolia desciscere audiebantur: qua propter Ioannes summa cum celeritate praeveniendos eos et praeoccupanda eorum consilia arbitratus, relicta Budae nova nupta, quae uterum gerebat, illaque simul et rerum urbanarum procuratione clarissimis senibus Georgio Pesthenio ac Benedicto Baionio commissa, in Transylvaniam cum aulae comitatu et copiis magna cura conquisitis iter se instituit.

6. Divitiae rusticorum.

Ab hoc Baiano, cum Ioannes, an pecuniam haberet? obiter olim quaesivissit, fertur respondisse, se quidem accumulando auro nunquam studuisse, habere tamen in sua ditione centum subditos, qui, quando opus est, singuli millenos aureos ei quam promptissime numeraturi essent.

7. Ioannis de Zapolia morbus, mors ac sepultura.

Emericum Balassa, expugnatis eius arcibus, supplicem Ioannes habuit eumque in gratiam recepit, Stephanum autem Mailatum in arce Fogarass obsidione cinxit, quo tempore in morbum incidit Ioannes et ad oppidum Saas Sebes (Müllenbach) devectus, cum eo laetissimus nuntius Buda advolasset, Isabellam felici partu elegantem masculum enixam esse referens, Ioannes solatio efusse laetus, adhibitis convivio Proceribus, liberalius vino indulsit ac postero die appoplecticum deliquium passus, morte sera e vivis exessit, cum annum aetatis quinquagesimum tertium absolvisset. Transylvaniae interim Georgius, Varadiensis Episcopus ac Thesaurarius, summae potestatis auctoritate imperitabat, donec pupillus Ioannis Regis filius adolesceret, nam Stephanus Mailatus in Fogarasch ope Turcica expugnatus Bizantium abductus, ibidem obiit. *Alii scribunt cadaver Ioannis Albam Regalem, concitantibus nonnullis legionibus, de exercitu, quem in Transylvania habuerat, devectum ac ibidem, ubi sepulchra regum visuntur, solemniter humatum esse. Toppeltinus de ultimo ante mortem sermone sic scribit: „Qui vitae finem adve-*

nisse conspiceret, filium testamento reliquit haeredem; Georgium Martinusium, Varadiniensem Antistitem, propter eximiam fidem et Petrum Vicchium sanguine sibi coniunctum, tutores instituit obtestatusque est singulos Proceres, per antiquum Hungariae nominis decus, ut sui sanguinis potius, quam externa atque inimica gentis Regem in Pannonia regnare paterentur; futurum enim esse, ut Solimannus Regni tutelam susciperet, si ad eum legati propere mitterentur. Quod et factum." De his Isthvanffius, libro 13, pagina 147 et 148. *Sepultus Scepusii anno Christi 1553.*

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBER QUARTUS

DE AUGMENTO HAERESUM VIVENTE STEPHANO

(nominato deinceps Ioanne Sigismundo), filio Ioannis de Zapolia.

Praefatio

Colluviem haeresum ac turpem sententiarum fidei confusionem patefaciet hic liber: cum enim hactenus monomachia subeunda esset statui Catholico cum sola Lutherana haeresi, aliud monstrum hydrae simile prodiit, cum quo plus quam monomachiam luctandum erat. Prodierunt nempe praeter discordes Lutheri ritus Zviglii, Calvini, Arianorum Anabaptistarumque rixae, quae tot erexere capita, quot sectas protrusere. Id infelicissimum, quod Ioanni de Zapolia peior Transylvaniae praefectus successerit, proprius filius Stephanus, deinceps vocatus Ioannes Sigismundus: nam regnante patre solum Lutheri venenum diffundebatur, sub filio autem ex contagioso plurium haeresum monstro saeva pestis grassari coepit adeo ut ipsum hunc corriperet filium Ioannem Sigismundum. Vixit enim et sepultus fuit Arianus. Quia vero plurima fiebant dissensiones et rixae ex controversa sententia de Coena Domini (ut hoc libro videbitur), an verum vivumque Corpus Christi sumamus Christiani, an non? Placuit hic ob oculos ponere ipsa Consecrationis Dominicae verba, quae per elegans anagramma veritatem proferunt litemque decidunt.

Programma

Hoc est enim Corpus meum. Hic est calix sanguinis mei, novi et aeterni testamenti, mysterium fidei, qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum.

Anagramma purum

Calvine! non est rei figura; Luthere! non est panis, corpus est DEI optimi, maximi effuse semetipsum mihi communicatis in cibum. Nosce quo ritu et mysterio reum te redemit.

Vive, Lector et vale!

INDEX LIBRI QUARTI

De augmento haeresum regnante regio vaivoda Ioanne II de Zapolia.

Caput primum. Lutherana haeresis novas radices figit in Transylvania.

1. Filius Ioannis de Zapolia nomen Stephani adeptus in baptismo postea Ioannes Sigismundus nuncupabatur. 2. Catholicorum cum haereticis negotium inefficax. 3. Promotio haereseos Cibinii et Coronae. 4. Deserta monasteria in usum scholarum data. 5. Cura Ferdinandi I pro convertendis haereticis. 6. Superintendens Lutheranorum primus in Transylvania.

Caput secundum. De caede Georgii Martinusi Cardinalis et Archiepiscopi Strigoniensis.

1. Negotium confoederationis Ferdinandi I cum Isabella et Ioanne Sigismundo, ut a Turcis desciscerent. 2. Matris Iasabellae cum tutoribus dissidium. 3. Confoederatio Regis Ferdinandi et caedes Georgii Cardinalis. 4. Georgii Cardinalis diu inhumati tumultuaria sepultura. 5. Auctores caedis divinitus puniti. 6. Parochus Musnensis ab haereticis occiditur.

Caput tertium. De novis catholicorum persecutionibus ab haereticis.

1. Populi et Regis erroneum iudicium de iustitia caedis cardinalis Georgii. 2. Creato novo Vaivoda, seditio orta contra Caesarianos et defectio a Rege consecutaque pestis. 3. Petrovitius et Blandrata, Catholicorum gravissimi osores. 4. Mors Petrovicii et Isabellae. 5. Edictum Isabellae contra impedientes libertatem ecclesiasticam.

Caput quintum. Ariana haeresis et cum illa plures aliae in Transylvaniam irrepunt.

1. Aula inficitur Arianismo. Lutherani altaria Catholicorum laedi vetant. 2. Variae haereses protuberant in Transylvania. 3. Arii sequaces augentur et Claudiopoli Superintendentem creant. 4. Calvinistarum in administratione Sacramentorum impudentia. 5. Stankari et Davidis importuna haeresis ac impia mors. 6. Unitarii Sanctissimam Trinitatem exosi Lutheranis praevalebant. 7. Sententiarum divisio inter Unitarios.

Caput quintum. Haeresum Transylvanorum controversia de Coena Domini.

1. Turpis mors primi in Transylvania Calvinistae haeresim suam docentis. 2. Ambientes munus Superintendentis desciscunt ad Arianismum. 3. Literae Ioannis II de sopienda controversia Coenae Domini et constituendis ideo Superintendentibus. 4. Liberum religionis exercitium imperatur. 5. Mandatum de proventibus ecclesiasticis sub cura saecularis Magistratus non servandis. 6. Concessa libertas Hungariae sumendae Sanctae Eucharistiae sub utraque specie revocatur propter haereticam pertinaciam.

Caput sextum. De apostasia et morte Sthepani (vulgo Ioannis Sigismundi et Ioannis II) de Zapolia, regii Vaivodae.
1. Ioannes II de Zapolia fit Arianus seu Unitarius et confirmat haeresim. 2. Libertas creandi successorem negatur eidem Ioanni II. 3. Idem Transylvaniam commendat Maximiliano II, Romanorum Imperatori. 4. Mors et sepultura Ioannis II. 5. Poena apostasiae eiusdem. 6. Fama de circumcisione Turcica eidem Ioanni facta.

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBER QUARTUS

De augmento haeresum vivente Stephano (nominato deinceps Ioanne Sigismundo) filio Ioannis de Zapolia.

CAPUT PRIMUM

Lutherana haresis novas radices figit in Transylvania

1. Filius Ioannis de Zapolia nomen Stephani adeptus in baptismo, postea Ioannes Sigismundus nuncupabatur.

Mortuus iam erat Ioannes de Zapolia, relicta vidua coniuge Isabella, quae filium genuit anno Christi 1540 dictum in baptismate *Stephanum*, dein a matre (ut avi materni simul et patris memoria repeteretur) nominatum *Ioannem Sigismundum* et tum adolesceret, Ioannem II Regis enim titulo uti voluit, qui illegitime in ulnis maternis (vivente legitimo Rege Ferdinando) fuit coronatus ideoque regius Transylvaniae *Vaivoda* magis quam *Rex* hic nobis erit nuncupandus. Huic *Stephano* seu *Ioanni Sigismundo* tutor datus fuerat a muribundo *Ioanne* parente Georgius Martinusius, factus ex monacho Sancti Pauli I Eremitae Episcopus Varadinensis ac Petrus Vichius, vulgo dictus Petrovicius, Zapolianorum consanguineus.

2. Cahtolicorum cum haereticis negotium inefficax.

Isabella vidua Catholica sedem Albae Iuliae nacta, cum resistere haeresi cuperet, citatos evocavit ad comitia Albam Iuliam anno Christi 1543 varios seditiosae sectae Luthericos Primores; inter quos Corona Honterus (de quo supra, libro I, prolegomeno 8, numero 4) simul cum deputatis de magistratu. Ne autem pavidus Honterus adesse cogeretur, substitui sibi fecit apostatam ex oppido Rupes (vulgo Reps) assumptum collegam Matthaeum Calvinum, aliis dictum Glatzium. Causam cur Honterus pavidus fuerit assignat Haner, libro 4, pagina 199; quod maximum discrimen se habiturum putarit ex recenti Varadinensis aeditui propter contemptum praesentia Episcopi Georgii Martinusii, quoniam is aedituus alapam in templo mulieri Catholicae coram sacra imagine flexis genibus oranti infregerat. Sed quia ob negotiorum publicorum pluralitatem cura religionis in hisce comitiis debilem nacta fuit efficaciam, sunt omnes

haeretici ad sua demissi. Cum enim Georgius Episcopus Ioannis Sigismundi Regis pupilli tutor Lutherani adversaretur, Petrovicius consors tutor patrocinabatur, qui et catholicorum templa spoliando, sacrum imminuere splendorem non est veritus.

3. Promotio haereseos Cibinii et Coronae.

Ex hinc audaciores facti Luthericolae, Cibinii quidem per Ioannem Surdastrum, veterem apostatam, Lutheri dogmata pertinacissime promovebant; Coronae vero per dictum Honterum, qui deposito Catholico Decano Capituli (*Archipresbyterum* nominat Coronensem Decanum Istvanffius libro 12, pagina 130, coiona 2) successit ipsemet huius Decanatus Haeresiarcha. Cum vero Coronae multi Graecorum commorarentur, praesumpsit quidam Wagnerus Graecorum Catechesin proelo subicere et contagionem Lutheri propagare; at Vlachi licet Graeco ritu uterentur, Catechesin illam respuebant: Haner, libro 4, pagina 205.

4. Deserta monasteria in usum scholarum data.

Anno Christi 1548 iubebat Ferdinandus I, Romanorum, Hungariae et Bohemiae Rex deserta bona ecclesiastica monasteria sensim applicari ad erectionem scholarum doctorumque virorum sustentationem, ut divinus cultus ac religio Catholica celerius repullularet atque haereses undique tollerantur. Vide Decreti Posoniensis eo anno emanati Articulum quintum et decimum secundum.

5. Cura Ferdinandi I pro convertendis haereticis.

Sed et anno Christi 1550 per Decretum Posonii editum Rex Ferdinandus I praeter plurimos pro Romanocatholica religione variis in comitiis, diversis annis editos Articulos, istum tunc edidit numero decimo secundo: «Porro quod Maiestatis Suae diserte simul et pie fideles suos hortari dignitati est unionem fidei et religionis, agnoscunt in hoc quoque Ordines et Status Regni singularem in DEUM optimum maximum regiae maiestatis pietatem et in subditos decentiam arbitraturque secundum benignam et paternam admonitionem Suae Maiestatis, enitendum esse omnibus modis, ut sancta et catholica Fides ac religio DEI que optimi maximi cultus (iuxta veterem Sanctorum patrum doctrinam) longo tempore per universum orbem Christianorum recepta atque approbata ubique in Regno haeresibus et impiis doctrinis Sanctae Romanae et catholicae Ecclesiae (quae unica est et sibi continuo constans errare non potest) omnes ex omnibus Ordinibus et Statibus Regni perpetuo adhaereant, ut sic vera et solida animorum coniunctio in dies augeatur.» *Sic Ferdinandus Rex.*

6. Superintendens Lutheranorum primus in Transylvania.

Cum autem Lutherani sese per Transylvaniam late iam diffundissent, tandem anno Christi 1533, multam in suam haeresi confusionem experti, Superintendentem, quem nunc vocitare amant Episcopum, sibimet creaverunt eidemque sedem in Birthalmen designarunt, quod oppidum a sagis adeo in fama fuit, ut recens memoria sit, unam etiam Superintendentis huiusmodi Lutheranam uxorem deprehensam magia ream atque ad rogum condemnatam publicum ibi ignis supplicium sustinuisse. Primus autem superintendens haereticarum Lutheri ecclesiarum in Transylvania creatus fuit Paulus Viener Labacensis cum esset ministellus Cibiniensis: obiit anno Christi 1554 ex peste.

CAPUT SECUNDUM

De caede Georgii Martinusii Cardinalis, Archiepiscopi Strigoniensis.

1. Negotium confoederationis Ferdinandi I cum Isabella et Ioanne Sigismundo, ut a Turcis desciscerentur.

Anno Christi 1550 graves controversiae in Transylvania exortae fuerunt inter Isabellam Reginam et Georgium, Episcopum Varadinensem, qui simul Transylvaniae locumtenens fuerat. Eas enarrat exacte Isthvanffius, libro 16, ad annum 1550, unde paucula libuit delibare. Erant pupilli regii tutores duo: Georgius Martinusius, Episcopus Varadinensis et Petrovitius, consanguinitate Zapoliis iunctus. Mater pupilli, Isabella, Turcis confoederata vivebat inter Transylvanos, Georgius vero tutor Ferdinando, Regi legitimo satagebat confoederare Isabellam. Ablegati Caesarei spondebant, Ferdinandum Regem pro eo quo erga Rem publicam afficiebatur, studio ac pietate daturum Isabellae in Silesia, pacata et ab hostibus barbaris longe dissita provincia, tutum manendi locum; Opoliensem nimirum Principatum cum idoneis redditibus: haereditatem aliquam quam pater reliquerat, amplissimam prorsum et plane principalem rediturum et pupillum in filium adoptaturum; et se eum firmata aetas virum fecerit, filiam Iohannam, quum ad nubiles annos aetatem produxerit, ei desponsaturum. Pro novata vero opera ipsi Georgio Episcopo Arciepiscopatum Strigoniensem de manu traditurum et apud Summum Pontificem partes suas impositurum, ut in numerum Cardinalium paucos post dies recipiatur. Atque de his omnibus non tantum diplomata edi cupere, verum etiam pacta utrinque iuramento confirmari. Ad quae Georgius brevi sermone respondit, se iisdem rationibus adductum esse, ut ab hostibus barbaris desciscceret ac idem Pannonicis serviret emolumentis.

2. Matris Isabellae viduae cum tutoribus dissidium.

Deinceps Isabella Lippam, vel ad matrem in Poloniam secedere volente, Turcisque negotium rescientibus, coacta sunt Claudiopoli comitia, exinde tutores duo. Georgius et Petrovicius graviter dissidere coeperunt, nec aliud, quam bellum Turcicum propter Transylvaniam imminebat, imo intra viscera iam oriebatur tum ad Hazaktum cum ad Brasso, donec per renovata comitia pacem iniret Isabella cum tutoribus, at nimis infirmam, quia Georgio iam submittebatur a Rege Ferdinando exercitus, cui praeerat infirmam, quia Georgio iam submittebatur a Rege Ferdinando exercitus, cui praeerat Ioannes Baptista Castaldus, Magister castrorum Caroli V Caesaris, vir valida viridique senecta e contubernio et disciplina Ferdinandi Davali Marchionis quondam Piscarii, celeberrimi Ducis, ad illud summi imperii fastigium evectus.

3. Confoederatio Ferdinandi et caedes Georgii Cardinalis.

Cum a Caesarianis Alba Iulia expugnabatur, Isabella cum pupillo decenni filio secum Transylvania Regi Ferdinando subiecit in comitiis Claudiopolitanis anno Christi 1550 coronamque Hungariae et insignia Regis legatis Ferdinandi obtulit eidem transferenda; arces autem omnes Isabellae nomine tenebantur, praeter arcem Munyaz, quae Petrovitis promissa fuerat. Isabella subito Casoviam discedente e Transylvania,

Georgius in Cardinalium Romanae Ecclesiae collegium cooptabatur. Orta est autem dissensio inter Cardinalem Georgium et Campi Ducem Castaldum tanta, ut Castaldus crederet salvo Georgio, *de ambitione Principatus Transylvaniae per collectionem cum Turcis suspecto*, inquietam fore Transylvaniam idque ipsum significaret Regi Ferdinando. Ergo struuntur insidiae Georgio in castello Alvincz (situm in fine campi, qui de *panibus* nomen habet) ubi etiam dolose interficitur anno Christi 1550, Idibus Decembribus. Nempe Marcus Antonius Ferrarius, Castaldi amanuensis, patria Alexandrinus sua et minore ideoque occulto, sclopeto instructus, Georgio preces exeguenti per cubicularium puerum nuntiat, se habere arduum magnique momenti negotium cum eo paucis communicandum. Admissum in conclave literas profert ad Ferdinandum Regem, in sui commendationem scriptas quibus ut nomen suum subscribat enixe orat; sumpto calamo cum prono in literas vultu se inclinasset, ille pugione eius iugulum lethali ictu transadigit. Strepitu simul et clamore exorto, Sforcia et caeteri decem numero irrumpunt strictisque gladiis eum Christi DEI Divaeque Virginis Matris opem implorantem circumsistunt et ictus ingeminant. Marcus Antonius iustae rabidae ferae procidentis et palpitantis pectori sclopetum intendit et glande traicit, nec mora reliqui multis caesim cunctimque illatis vulneribus confodiunt; puerum quoque, cui Francisco Ferreo nomen erat, qui inermis attonitoque similis horribile facinus aspectabat, septem assectum plagis seminecem relinquunt ac se subito cubiculo proripiunt.

4. Georgii Cardinalis diu inhumati tumultuaria sepultura.

Interfecto in hunc modum Georgio, dextram auriculam eius, quae continuo pilosa erat, Mercadus praecidat et, ut res Ferdinando evidentius acta constaret, per celeres dispositosque equos Viennam indeque Pragam pertulit. Cadaver multis foede confossum vulneribus, cruore tabeque deformatum, incredibili rerum humanarum inconstantiae exemplo, septuaginta amplius dies neglectum inhumatumque in vestibulo eius cubiculi, in que erat occisus, iacuit; nec, nisi ad initium mensis Martii tumultuario funere a sacerdotibus collegii Albensis in maiori aede Divo Michaëli sacra tumulatum, cum Idibus Decembris crudeliter fuisset trucidatus.

5. Auctores caedis divinitus puniti.

Georgius an insons et ea caede indignus fuerit, an eam promeritus dubitabatur, nam utrumque vulgi sermonibus iactabatur, certe tamen caedis eius auctores non multo post tempore, diversis poenorum generibus divinitus, ut credi par est, irrogatis, partim in summas calamitates incidere, partim miserabili vitae exitu interiere. Sfortia enim, non toto vertente anno, a Turcis, caeso exercitu, captus ac apud eos virgis et fustibus exceptus, multo auro se redemit. Marcum autem Antonium Ferdinandus Cenzaga, Mediolani Caroli V Caesaris Praefectus, alterius noxae capitalis crimine convictum in praealta furca, latronum more suspendandum curavit. Campegio Augustae Vindelicorum dextra manus, qua interficendo Cardinali usus, erat, primo nocturna in rixa detruncata est; nec multo post, dum Viennae, in Ferdinandi Regis comitatu feras venaretur, ab apro terribili dentis laniatus et, effusis visceribus, interfectus fuit. Scaramuccia in Gallia Narbonensi a militibus quibusdam in frusta

dissectus foeda morte, alii vero infami lethi casibus scelerum poenas exsolvere.

7. Parochus Musnensis ab haereticis occiditur.

Anno Christi 1553, Franciscus natus in civitate Medgyes, Parochus Musnae, Episcopi Albae Iuliae Vicarius, iuris utriusque doctor, occisus fuit in Monastor, vicinia Claudiopoleos. Hic praxim reducendi Statum Catholicum in Transylvania ad pristinum vigorem, a se conceptam, deferre contendebat Viennam ad regem Ferdinadum. Sed iam itineri accintus, cum in Monastor quiesceret, ab insidiatoribus haereticis interceptus ac pulvillis ori violenter impositis, suffocatus fuit. Sepultus est ante summam aram templi Deiparae ibidem in Monostor, ad Claudiopolim.

CAPUT TERTIUM

De novis Catholicorum persecutionibus ab haereticis.

1. Populi et Regis Ferdinandi erroneum iudicium de iustitia caedis Cardinalis Georgii.

Post caedem Georgii cardinalis nec excusationibus, nec largitione neque blandimentis obtineri potuit, quin vulgus iudicaret merito hunc Cardinalem esse occisum, imo ipse Ferdinandus Rex nimiae credulitatis accusatoribus facile praestitae infamiam sustinebat, qua etiam apud Iulium Pontificem et Cardinalium Collegium non multo post maxime laboravit, qui ei caedis eiuscemodi nomine Romam citato diem dixerunt; eos tamen labore multo summaque cum difficultate tandem placavit.

2 Creato novo Vaivoda, seditio orta contra Caesarianos et defectio a Rege consecutaque pestis.

Ferdinandus Rex deinceps ut animos Transylvanorum demereretur Andream Bathori ipsis Vaivodam constituit, sub quo Germanorum Hispanorumque militum exorta est seditio, diu frustra sua stipendia urgentium, hi enim nullis Castaldi, sui Ducis, precibus aut minis retineri poterant, quin, arreptis signis et novis ducibus creatis (quod in huiusmodi motibus solemne est), iniussi per Pannoniam Viennam versus iter caperent, quos, cum aliud non posset brevi subsecutus Castaldus, arrepta hinc, ut creditur, honesta occasione, qua se periculo coniurationis Procerum, a quibus cum Hispanis suis opprimi debuerat, homo providus subduceret. Quo facto, universa Transylvania statim sub Isabellae iura concessit, quae indictis Cibinium comitiis ex Ordinum Consilio res in Provicia ordinavit. Sed eam laetitiam secuta pestis, quae biennium integrum per eas regiones crudeliter grassata, partim imminuit, partim quia bellum interea geri non poterat, res Transylvanas stabilivit. Restituta in Regnum Isabella Transylvaniae cum filio, animum applicuit ad conciliandos sibi Proceres.

3. Petrovitius et Blandrata, Catholicorum gravissimi osores.

Paulo post, duo viri, haeresum promotores prosilierunt, Georgius Blandrata et Petrovicius. Hic Petrovicius, post occisum Cardinalem Georgium, rerum potiebatur, ex voluntate Reginae Isabbellae suique pupilli filii, quamvis Rex Ferdinandus Andreae Bathori supremam

Transylvaniae administrationem collatam voluerit, qui tamen paulo post eam Stephano Dobo et Francisco Kendi cesserit anno Christi 1553. Factus est autem e Catholico primum Lutheranus, postea Arianus. Post discessum Episcopi Albensis Pauli Bornemissa, ad Nitriensem Episcopatum promoti, passim eiciebat Catholicos sacerdotes, canonicos et monachos eorumque facultates fisco addicebat. Sic tamen, ut bonam partem ipse servaret, caeteris nobilibus similiter reliqua bona ecclesiastica invadentibus et occupantibus. *Albae Iuliae conciones Lutheranae (procurante id potissimum Barhtolomeo Corvato, auxiliarii militiae Praefecto) statim in publico haberi coeperunt, eo progressu ut edicto Turda promulgato ipsis concessum fuerit publicum religionem suam exercendi ius, eo pacto, ut reliquae omnes sectae prohibitae intelligerent, ut et sacramentariorum.* Catholicorum hostis fuit acerrimus, adeo ut Turcas plerique et in oppido ab ipsis occupata confugere sint coacti inde factum, ut ecclesiastici metu Petrovitianae Tyrannidis desertis gregibus alio obierint, alii vero officiis et dignitatibus exuti, in solitudinibus, quod reliquum ipsis fuit vitae, misere exegerint; quod si quis contradicere aut resistere auderet, eius fronti signum „Tau" inurebatur. Idem novacula non coronam tantum, sed cutem etiam et carnem sacerdotibus abradi curabat, qua crudelitate nonnulli in desperationem acti uxoribus ductis religionem mutare maluerunt, quam in tam horribili persecutione votis obstricti remanere. Claudiopoli iussu eiusdem altaria diruta, statuae confractae omniaque ecclesiastica ornamenta profanata sunt. Quia vero iuxta antiques Regni leges sine ecclesiasticorum et canonicorum consensu de iis, quae ad Rem publicam pertinent, nihil decerni aut fieri licet; quatuor ex nobilitate laici ab illis electi sunt, capitulares appellati, qui cum eadem qua veri canonici auctoritate et potestate publicis consiliis interessent. Georgius Blandrata natione Pedemontanus ex Italia Subalpina et Allobrogibus, ob pestiferum Ariani dogmatis virus (quo ab inferis revocato erat infectus) Ticini ex inquisitorum manibus elapsus, Genevam inde in Helvetiam primum et Germaniam, postea in Poloniam, exinde in Transylvaniam profugit ad medicam operam ab Isabella Regina ac Petrovicio assumptus est.

4. Mors Petrovicii et Isabellae.

Mortuus est Petrovicius, morbo et senio gravatus, celebs anno Christi 1559 et bonorum omnium ac facultatum haeredem Reginam Isabellam eiusque pupillum filium reliquit. Isabella Melchiorem Ballasium fecit administrationis Transylvaniae successorem, qui ad Ferdinandum deinde descivit anno Christi 1560. Eodem anno Isabella, nondum quadragenaria diem obiit extremum et Ioannes Sigismundus filius ad Ferdinandi partes, consentientibus Turcis, ut filiae Ferdinandi I, iam Caesaris. Iohannae, matrimonio iungi posset, transivit. Sed inconstans haec fides fuerat.

5. Edictum Isabellae contra impedientes libertatem ecclesiasticam.

Inter monumenta Isabellae zeli pro Catholica religione remanserant ad Segesvar civitaem Lutherizantem, quae sequuntur: „Isabella DEI gratia Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, etc. Fidelibus nostris circumspectis Magistro Civium, Villicis caeterisque Iuratis Senatoribus

Sedis nostrae Saxonum Segesvar salutem et gratiam. Ex Supplicatione fidelium nostrorum venerabilium sacerdotum Capituli, eiusdem Sedis nostrae Saxonicalis Szaszkyd accepimus, quatenus vos, citra omnem iustitiam ac consuetudinem huius nostri Regni hactenus observatam in causis Sedem spiritualem concernentibus, violenter ingeretis, non contenti iurisdictione vestra, sed etiam iurisdictionem ecclesiasticam usurpantes, denique libertate eorum ordinaria, hactenus in hoc Regno nostro habita et a Regibus et Principibus Hungariae, nostris praedecessoribus, eis et ecclesiae eorum concessa omnino spoliare et privare cuperetis, in maximum totius ecclesiastici Status et Ordinis praeiudicium et damnum manifestum. Nos itaque ob intuitum omnis iustitiae venerabiles plebanos et sacerdotes universos in praefata sede nostra existentes in libertate eorum ordinaria omnibus et iurisdictionibus et privilegiis ipsorum hactenus habitis conservare volentes, Fidelitatibus Vestris harum serie mandamus firmiter, ut a modo deinceps vos ad causas Sedem Spiritualem concernentes, puta testamentorum, bonorum ecclesiae, domorum episcopalium, viduarum, pupillonum, maximo vero matrimoniales et ad sedem eorum deductas, ausu temerario contra potestatem eorum iudiciorum ingerere et immittere neque iudicium interturbare quoquo modo praesumatis saeculares cuiuscumque conditionis pro testimonio ad Sedem eorum citatis, ne coram iudicibus ecclesiasticis compareant impedire, terrere et inhibere debeatis. Si qui in medio vestrum contumaces reperti fuerint, auctoritatem ecclesiasticam vilipendentes, Decanus auctoritate sua ordinaria, qua fungitur, per censuram ecclesiasticam coërcere et huiusmodi inobedientes punire debeat. Volumus praeterea ne verbo aut facto aliquo eos perturbare vel laedere audeatis, sed magis debitam reverentiam, obedientiam ac honorem ipsis deferre modis omnibus debeatis ac teneamini. Secus in praemissis sub indignatitonis nostrae poena nulla ratione facere praesumatis, praesentibus perlectis. Datum in Colosvaro, 5 Februarii, 1558."

CAPUT QUARTUM

Ariana haeresis et cum illa plures in Transylvania irrepunt.

1. Aula inficitur Arianismo. Lutherani altaria Catholicorum laedi vetant.

Dictum est libro 2, capite 1, numero 2 Arianam haeresim sub Valente Ariano (qui post Annum Christi 364 per annos 25 regnavit Orientis Imperator) in Dacia innotuisse eaque Transylvaniam non mediocriter inter gentiles infectam fuisse, extinctam autem opera Sancti Stephani I Regis Hungariae, qui Catholicae fidei Transylvanos addixerat. Sed haec haeresis consimilibus aliorum haereticorum permixta erroribus, sese rursum insinuavit gubernante Transylvaniam Principe Ioanne Sigismundo, quando Georgius Blandrata Allobrox Ariana infectus peste Principem et aulam eius eodem veneno infecerat, cum hactenus Lutherani soli Catholicis fuerint per sectam suam contagiosi. Qui anno Christi 1552 in oppido Bergsas congregati corcludebant, ut altaria ex ecclesiis eiecta ni reaedificarentur, ubi autem ea nondum sublata essent ac ab auditoribus deti-

nerentur. Pastores ex iisdem administrare sacramenta posse, modo doctrina urgeretur, confirmabant.

2. Variae haereses protuberant in Transylvania.

Nec dubitandum est usque ad hoc tempus sese privatim in Transylvaniam plures haereses, imo et in publicum prorupisse notavit Hanner, libro 4, pagina 217, quod anno Christi 1552 ministri ecclesiarum Saxonicarum synodum conscripserint electoque Paulo Viener Labacense, pastore ecclesiae Cibiniensis, in primum Episcopum seu Superintendentem Generalem, ordinationis munere sibi demandato, praescripserint conditiones, ex quibus haec habetur numero quarto: «De articulis controversis contra Pontificos, Sacramentarios, Anabaptistas, Antitrinitarios et similes veram sententiam (Lutherani) ostendant ac testimoniis scripturae confirment». Anno sequente excedenti ex vivis Paulo Viener successit Mathias Hebler factaque est Transylvania (ut Miles Transylvanus scriptor pagina 66 loquitur) nidus et domicilium omnium errorum. Quia vero anno Christi 1550 Ferdinandus Rex per decretum Posoniense contra Anabaptistas Articulum numero 26 edidit: „Statutum est etiam ut Anabaptistae omnes de omnium dominorum bonis ac nobilium caeterorumque possessionatorum ditionibus spatium 7 hebdomadarum, sub gravissimae indignationis Regiae Maiestatis poena e Regno penitus eiciantur; hoc iam tempore putantur Anabaptistae in Transylvaniam ex Hungaria irrepsisse, qui post multos annos a Gabriele Bethlen in Vinz sedem fixam nacti sunt atque etiam hodie ibi haerent.

3. Arii sequaces augentur et Claudiopoli Superintendentem creant.

Nulla tamen haeresis praevaluit Arianae: nam inter belli strepitus e Borussia ingressus etiam fuerat Claudiopolim, Transylvaniae civitatem, Franciscus Stankarus Italus Mantuanus, Catholicorum apostata, linguarum gnarus, sacrarum paginarum interpretes et medicinae doctor, e Regio-Montana, Prussiae metropoli pulsus, vir scandalosus, qui Articulos aliquos condidit eorumque primum, ut omnes errores novorum Nestorianorum omniumque sacramentariorum, videlicet Berengarii, Viklefii, Carlstadii, Zvinglii, Oecolampadii, Calvini etc. damnentur: vide Haner, libro 4, paginis 221 et 22, qui ad annum Christi 1554 narrat Demetrium Tordai pastorem Ösvariensem (Claudiopoli) primum Hungarorum Superintedentem esse electum.

4. Calvinistarum in administrandis sacramentis impudentia.

Nemo sibimet facile persuadere potest quanta confusio dogmatum Romanocatholicae Ecclesiae contrariorum procreaverit sub hoc regio Vaivoda Ioanne Sigismundo, imposterum Ioanne II nuncupato. Nobilitas decernebat plusquam ecclesiarum ministri et articulos pure ecclesiasticos condere iustitiam esse credebat. Etiam ad annum Christi 1554 ausus fuit Calvinista *Munkacziensis tum* Debreciensis, *demum a Petrovitsio in Transylvaniam introductus,* ministellus *Martinus Kalmaneschi,* vulgo Santa dictus, novum baptismi ritum practicare, extrahebat enim immunda hara porcorum lintrem in plateam publicam infusaque aqua adductos baptizabat infantes hac formula: «Haec est libertas Christiana» habuitque permultos doctrinae (quae Calvina dicebatur) sequaces (Haner, libro 4, pagina 227), qui tres celebriores articulos promulgabant de Sacra Coena. 1. Circumgestationem Hostiae esse reiciendam. 2. Prohibitionem

alterius speciei damnandam. 3. Transsubstantionem non admittendam. Ob tales controversias Calvinistae appellati sunt Sacramentarii.

5. Stankari et Davidis importuna haeresis ac impia mors.

Interea Stankarus apud senatum Cibiniensem literis interpellarat, ut in urbem recipieretur et aliquem ibi commorandi locum obtineret sancte promittens se civibus neque gravem, nec ullius seditionibus auctorem per nova dogmata futurum. Quod cum impetrasset, Cibinium cum uxore et liberis veniens et per aliquot menses ibi degens, suum Arianum de persona Christi doctrinae genus profitebatur et aliquos in suam sententiam trahebat, sed re intellecta, illuc unde venerat, redire iubebatur. Ex urbe pulsus, Claudiopolim maximo suo cum damno denuo veniebat, sed ubique confusus, Vassarhelynum ad Marusium gratia Kendi se demum contulit. Huic Stancaro se aliquamdiu opposuit Franciscus Davidis primum Catholicus, tum Lutheri aliquamdiu sectator, mox antagonista Colosvarigena. Davidis opificis calcearii filius, Cladiopolitanus plebanus primum Catholicus, tum Lutheri aliquamdiu sectator, mox antagonista (nam et cum Georgio Maiore Vittenbergae professore theologico per literas disputabat) demum factus Arianus, in qua heretica secta Superintendens, infelicem tandem animam a vermibus, in carcere arcis Devae, corrosus exhalavi. Etiam Statnkarus in Transylvania non ausus durare, in Poloniam discessit ibidemque animam evomuit.

6. Unitarii Sanctissimam Trinitatem exosi Lutheranis praevalent.

Ariani iam hic dicebantur mutato nomine Unitarii obtinuerintque typographiam a Ioanne Sigismundo Vaivoda ac Albae Iuliae scholam, cui praeerat Paulus Iulanus, sed et Colosvariensem possidebant Ecclesiam, cui adhaerebat pastor Stephanus Basilii. Anno Christi 1570, ita iam multiplicati fuere Ariani, ut Claudiopoli Lutheranis deficeret locus ideoque haec civitas e numero septem Saxonicalium urbium fere eliminari cogeretur. Blasphemant vulgo hi Ariani, quod ferro et igne DEUM Trinum e Regno pellere decreverint.

7. Sententiarum divisio inter Unitarios.

Anno Christi 1570 gravissimam passi fuerunt confusionem Ariani et plerique sententiam mutaverunt suumque Arianismum reformarunt, quando aegrotus Franciscus Davidis, Superintendens Arianorum, ad Tordensem Synodum trium Transylvaniae nationum: Hungarae, Saxonicae et Siculae vectus ac Albam Iuliam revectus, ibi a Georgio Blandrata ex Basilea vocato Fausto Socino, Laetii Socini nepote Calvinista, ad sectam Arianorum proclivi, coram Ioanne Sigismundo, Regio Vaivoda, publice accusatus, purgare sese ac errores revocare iussus fuit: quod cum ageret, Iudaico-Mahometicam magis, quam Arianam iam sententiam tueri videbatur ac idcirco plerique ab Arianismo Francisci Davidis ad Arianismum Georgii Blandratae transierunt; nec enim solummodo aiebat Franciscus Christum non esse DEUM, nec etiam abordandum, nisi solum Patrem coeli et terrae Conditorem. Sed etiam per peccatum habere (eo), qui Christum, quam eos, qui *Mariam, Petrum* et *Paulum* invocarent etc. Ergo ad perpetuos Transylvaniae arcis Deva carceres condemnatus, ibidem inter pediculos et sordes est mortuus, postquam suam hereticam fidei confessionem adversariis suis porrexerat.

CAPUT QUINTUM

Haeresum Transylvanorum controversia de Coena Domini

1. Turpis mors primi in Transylvania Calvinistae suam haeresim docentis.

Inter primos Transylvano-calvinianae haereseos propagatores numerandus est *Sacramentarius ex Munkacz a Petrovitio introductus*, Martinus Kalmancseky. Sed turpi doctrinae turpi morte poenas luit anno Christi 1558. De hoc sic Haner, libro 4, pagina 223: „In aegritudinem incidens, Martinus blasphemi huius asserti, quod et animus meminisse horret, per recessum egeri Corpus Domini necesse est. Si in Sacra Coena sacramentali et reali manducatione acciperetur, poenas ex iustissimo DEI iudicio ei illatas dabat. Cum enim horrore mortis opprimeretur, stercus per os proprium multa vi et tentamine, miserabili cum eiulatu evomere coactus est atque ita suffocatus excrementis propriis interiit." *Haec salvis auribus Haner.*

2. Ambientes munus Superintendentis desciscunt ad Arianos.

Inter primos fuit et Petrus Maelius, ex pastore Debreczinensi Superintendens. Is maximam partem nobilium, praesertim Hungarorum ac Siculorum ad Calviniana dogmata trahebat. Franciscus Davidis (de quo dictum supra, capite 4, numeris 5 et 7), prius Lutheranus, dein Calvinista, et Caspar Heltus, ultimus Luthericolarum Claudiopoli pastor publicus, ad Arianos desciverunt per Georgium Blandrata, Archiatrum eiusdem Principis, ad id persuasi; maxime quod occasio sese insinuaret, multiplicandae Superintendentium dignitatis, quam praecepit Ioannes Sigismundus, id quod innunt sequentes literae.

3. Literae Ioannis Sigismundi de sopienda controversia Coenae Domini et constituendis ideo Superintendentibus.

„Ioannes II DEI gratia electus Rex Hungariae etc., etc. Fidelibus nostris reverendis, honorabilibus Superintendenti, Decano, Parochis ac universis ministris ecclesiarum Hungaricalium in praesenti Synodo Enyedensi constitutis salutem et favorem. Delegavimus ad praesentem Synodum, cum pleno mandato et auctoritate nostra, hunc praesentem nostrum excellentissimum Georgium Blandratam, doctorem nostrum physicum, virum gravem, eruditum et in sacris literis non mediocriter versatum, ut coloquiis et differentiis vestris de Coena Domini conciliandis intersit et universas rixas, inciviles tumultus ac dissensiones, in ipsa Synodo pro viribus sedare et compescere studeat atque hac occasione odia, iniuria, contentiones inter eos, qui veterum priorum Patrum assertionem et verum indicium pro manifesto verbo DEI sequuntur, praesentiam Corporis Christi affirmant ac inter eos, qui diversam intelligentiam ex verbis Coenae erunt, sopiantur et subsidant, ut in ecclesia DEI floreat vera pax et concordia. Statuimus autem magis e re futurum, si scripto utraque pars suam assertionem proponat. Ita enim arbitramur fore, ut tum iurgia et convitia, quae nonnunquam ex incandescentibus hominum affectibus subnasci consueverunt, tollantur ac praeter offensionem et scandalum infirmorum veritas elucescat, quod quidem in usum et priorum aedificationem maxime vellemus. Sin autem id, quod postulamus,

sequi non poterit, saltem fiant ordinationes piae in tranquillitatem ecclesiarum, ut ecclesiae Saxonicae et quicumque praesentiam Corporis in Coena asserunt, habere possint unum certum Superintendentem, virum gravem, pium et eruditum gregi Domini sedulo invigilantem, qui in unitate doctrinae et ceremoniarum conformitate ac disciplina evangelica ecclesias gubernet ac insontes et inobedientes digna poena animadvertat. Rursus qui diversam assertionem absentis Corporis Christi contendunt, suum habeant Superintendentem, cuius cura et vigiliis, solitis ritibus et ceremoniis ecclesiae eorum in disciplina evangelica gubernentur atque ita distinctis limitibus et functionibus quibuscumque suis omnibus prospiciant et controversiae ac contentiones passim inter utramque partem grassantes vel hoc modo sedentur. Mandamus igitur Fidelitatibus Vestris, ut ipsum Georgium Blandratam honorifice in colloquim excipere, et pro persona in hac functione a nobis deputata habere, recognoscere et acceptare debeatis, simul etiam hortantes benevole, ut collatis mutuis sententiis veram et optatam unionem atque pacem in hac Coenae controversia conplectamini. Datae in civitate nostra Alba Iulia, Dominica „Quasimodo geniti", anno 1564.

Iohannes Rex electus."

4. Liberum religionis exercitium imperatur.

Anno Christi 1563, 28 Maii, Tordae in comitiis Transylvanicis conclusum fuit, quod anno Christi 1557 postulatum et non sat firmiter conclusum erat, ut in omnibus statibus liberum religionis exercitium haberetur neque ullus alteri hostiliter contradiceret: qui comitiorum articulis perniciosorum errorum ac sectarum in Transylvania origo fuit, nam quotidie novae optiones et sensuum divisiones prodiderunt; quod ipsum querule in publico consessu Albae Iuliae indicatum est Ioanni Sigismundo Vaivodae.

5. Mandatum de proventibus ecclesiasticis sub cura saecularis Magistratus non servandis.

Ioannes Sigismundus seu Iannes II Regius Vaivoda Schesburgum veniens certior factus quod Schesburgensis et Rupensis Magistratus ecclesias omnes proventibus privare alioque salario ecclesiarum ministros sustentare allaborarent, antiqua privilegia hocce scripto firmavit anno Christi 1563: „Cum decimae non per Maiores vestros neque per vos, verum per divos praedecessores nostros Reges Hungariae a fisco eorum regio, ad quem eodem divino et humano iure spectabant, avulsae ministris ecclesiarum qui saluti populi ex officio invigilare debent, donatae et collatae sint. Nosque pro functione regia nostra ipsas ecclesias ac eorum ministros in eorum libertatibus, salvis decimis, reditibus ac quibusvis proventibus eorum (quo ipsi ministri a corporali acquirendi sollicitudine vacui, spiritualibus eo diligentius incumbere possint) mediantibus literis nostris privilegialibus, ecclesiis Transylvanicis super inde concessis observare ac observari facere statuerimus. Propterea Fidelitatibus Vestris harum serie firmissime iterum mandamus, aliud omnino nolentes, ut vos et quilibet vestrum omnino imposterum universas decimas musti, frugum, avenae, milii, canabis et aliarum terrae nascentium, nec non apum agnellorumque alios etiam quoslibet reditus, proventus et emolumenta ipsis parochis de iure et ab antiquo de medio vestri

pervenire solita, tempore debito, pure et integre, liquido ac citra quemlibet fraudem, dolum, fucum et defectum prout leges et iustitia requirunt eisdem reddere et restituere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus nullo modo facturi, praesentibus perlectis, exhibenti restitutis. Datum in civitate Segesvar, feria quinta post Domenicam „Reminiscere" anno 1563" Hisce temporibus Transylvaniae Principes *Partium Regni Hungariae Dominorum* titulum usurpare coeperunt et hodiernum usque diem usurpant atque sic Transylvania, quae olim dicebatur solummodo *pars Regni Hungariae,* iam Partium Regni Hungariae *Domina* appellari coepit.

6. Concessa libertas Hungariae sumendae Eucharistiae sub utraque specie revocatur propter haereticam pertinaciam.

Primariam controversiam haeretici concitabant de Coena Domini: an post verba consecrationis a sacerdote prolata vivus DEUS homo sub specie panis illico adesset, annichilata substantia panis? uti credunt Catholici. An vero remaneret substantia panis, nec adesset vivus DEUS homo, nisi a credente sumatur? uti praedicant Lutherani. An tandem tota Coena Catholicorum sit pure figura et raepresentatio atque commemoratio vere Coenae Domini, quam ultimam ante sanguinis effusionem et horribilem signum crucis mortem, cum Apostolis instituit Christus? uti sentiunt Calviniani et Unitarii. Huius ipsius controversiae sopiendae causa Tridentinum Concilium (ex Ecclesiae Catholicae libertate, quae nec e sacris literis, nec ex alio praecepto divino, aut Apostolica doctrina fuit restricta) concessit, ad tempus, Sacrae Eucharistiae sumptionem sub utraque specie, in bellica hac tempestate Catholicis, ut experientia doceret, an sepelienda esset haeresis (ut fama ferebat). Si hic Articulus de sumptione Sacrae Eucharistiae sub utraque specie liber omnibus fieret: vide Isthvanffium, libro 22, pagina 295, colona 1, anno Christi 1569. Sed experientia docente nihil profuit ista concessio, propter haereticam pervicaciam ideoque licentia sub utraque specie sumendi Coenam Domini concesa laicis finem habuit.

CAPUT SEXTUM

De apostasia et morte Stephani (vulgo Ioannis Sigismundi) de Zapolia Regii Vaivodae

1. Ioannes de Zapolia fit Arianus seu Unitarius et confirmat haereses.

Deinceps eo flagitii devenit Regius Vaivoda dictus Ioannes II Blandratae Ariani, medici sui, opera corruptus, ut nemo nisi Arianus in pretio esset, nemini magistratus nec praefectura nisi Ariana peste infecto daretur ac plurimum officiorum ambitu, nec ullo conscientiae pavore, ad Arianismum foedissime prolaberentur. Christianis autem Principibus ita se invisum fecit, ut, reconciliato etiam Caesare Maximiliano, neptis, Bavari Principis filia, hanc rationem praetendens, quod Arianae sectae Principi nubere nollet: ipsum autem fuisse Arianum confirmant passim historici scriptores. Multos tamen articulos reliquit, quibus non solum *Ariana* secta, sed et Romanocatholica religio et introductae recenter haereses Lutherana et Calviniana tolerari imperabantur.

2. Libertas creandi successorem negatur eidem Iohanni II.

Quando parens Ioannis Sigismundi, Ioannes de Zapolia, regiam Hungariae coronam cum regno a Solimanno, Turcarum Imperatore, acquisivit, addidit ei Solimannus scriptam pacti foederis paginam, quam *Athname* Turcae nominant. Asservaverat instar Thesauri Ioannes Sigismundus hoc *Athname* seu iuratum foederis pactum in originali penes paternae haereditatis relictam sibi paginam et, cum graviter aegrotabat, misit Bassis Turcicis Budensi ac Temesvariensi cum supplicibus literis illud *Athname,* ut exemplo Solimani, sibi suoque successori (quem ipsemet nominare vellet) faverent ac Transylvaniam dilatatis finibus quiete ac libere semper gubernari sineret. Bassae in furorem acti, quod per semet non vero per Turcas intenderet creare Vaivodam successorem id Athname lecerarunt ac pedibus conculcarunt aientes mortuum Solimanum esse, qui id condiderat, nec amplius ullum habere valorem. Sed non hic subsisterat furor, insuper Transylvanos legatos occiderunt.

3. Idem Transylvaniam commendat Maximiliano II, Romanorum Imperatore.

Etiam Baiasetes, Turcarum Sultanus, ira correptus fuit et ab aegroto Ioanne II Varadinum sibi Turcico praesidio muniendum dari postulavit, decernens Transylvaniam non amplius per Hungarum post eius mortem, imo nec per ullum Christianum, sed Turcicum Bassam deinceps esse gubernandam. Quapropter Ioannes II communi cum Procerum consensu, legatos sub solo praetextu petendae sibi sponsae ad Maximilianum Imperatorem misit eique plenum ius Transylvaniae praesentavit anno Christi 1571.

4. Mors et sepultura Ioannis II.

Interea vero recrudescente morbo affixus lectulo per 54 dies horribilibus tormentis, quae suspicionem sumpti veneni creaverunt, discruciabatur, tum autem fere nemini etiam familiarissimo praeter Blandratam et detestabiles Arianae perfidiae sectatores, aditus patebat. Sic tandem absentibus adhuc legatis iterato ad imperatorem missis (eheu!) in sola Arianorum praesentia Albae Iuliae caelebs obiit anno Christi 1571, cum alterum et trigesimum aetatis annum nondum explevisset. Cadaver Albae Iuliae Ariano, non prisco et Christiano funeris honore ex arce in templum Sancti Michaëlis deductum 23 Maii marmoreque sepulchro compositum est. Ita cum eo haeredis experte familia Zapoliana interiit.

5. Poena apostasiae eiusdem.

Nec tamen in hanc ipsam suam apostasiam impune tulit, nam praeter fidem veram Romanochatolicam et regnum ac Principatum (Maximiliano enim reddi debuit) et famam (cuius defectu sponsae eum contemserunt) et familiam (Zapoliorum enim ultimus erat surculus) et Coelum (nam Arianus haereticus obiit) infelix perdidit. Miserabilem autem ac deplorandum, in quo Transylvaniam reliquerat statum nemo est qui exprimat.

6. Fama de circumcisione Turcica eidem Ioanni facta.

Hic idem Ioannes Sigismundus in infantia devolutus in Turcarum potestatem putatur fuisse circumcisus. Cum enim Solimanus Budam anno Christi 1541 cum exercitu veniens, e castris internuntios ad Isabellam in arce Budensi residentem misisset, qui praesentibus tribus

pretiose phaleratis equis, vestibus, torquibus aliisque muneribus ei persuaderent, ut filiolum Ioannem Sigismundum in castra ad Solimani duos filios Mustaphum et Baiazethem pro consalutatione et familiari collusione dimitteret, persuasa est (sed aegerrime) Isabella mater filiolum regalibus crepundiis, vestitum, currui cum cunis impositum, adiuncta nutrice splendidaque nobilitatis utriusque sexus ac etiam Magistratus Budensis comitiva ad Solimani tentorium transmisit. Magnifice exceptus infans non corridere sed flere continuo audiebatur, quia fortassis coacta nutrice et postea Isabella matre secretum servare iussa, circumcisionem occulte sustinuit. Haec vero etsi audax prolocutio videatur, non tamen temeraria est. Nam anno Christi 1562 hanc ipsam de Ioanne Sigismundo famam divulgavit Mainhardus Balassa, Transylvaniae Gubernator, cum Ferdinando foederi consociatus fuisset. Publice nimirum asserebat Ioannem Sigismundum infantem circumcisum fuisse et Turcam esse. Rem confirmabat eiusdem rara in Turcas animi propensio et in Solimanum prope filialis affectus ac Imperatoris Turcarum reciprocus de quo Matthias Miles in ""Wirg Engel" fuse.

CARTEA A II-A A CULEGERII DE DATE ISTORICE PRIVIND BISERICA TRANSILVANĂ

Despre vechea religie a Transilvaniei

Precuvântare

Am observat la istorici o așa de mare sărăcie în ceea ce privește riturile vechi ale religiei, încât cu greu mi-am putut îndrepta atenția, pentru a le organiza sub forma unei cărți, înspre aceste lucruri, pe care le-am găsit a fi foarte puține și aș fi preferat să le reiau tot sub forma unui *prolegomenum*. Însă, fiindcă am considerat că aparțin cu prisosință substanței istorice a acestui opuscul, încât înainte de a fi atinse ereziile veacurilor recente, să fie pomenită vechimea primei religii, aproape fără voie am introdus în această colecție cartea a doua, cu greu demnă de numele de carte, deoarece în comparație cu celelalte cărți, aceasta arată subțire și aridă. Totuși, sper că îi va stârni pe ceilalți istoriofili tocmai uscăciunea acestei cărți, pentru ca în viitor să noteze mai cu râvnă asemenea lucruri și să nu ezite a le lăsa posterității. Cu bine.

INDICELE CĂRȚII A II-A

Capitolul I: Despre vechimea religiei Transilvaniei. 1. Sfântul Nicolae este cel dintâi care a adus credința catolică în Dacia. 2. Erezia ariană este sădită în Dacia, între păgâni, în jurul anului lui Cristos 370, în timpul domniei împăra-

tului Valens. 3. Transilvania devine ariană. 4. Sfântul Ştefan curăţă Transilvania de arianism. 5. Arienii, acum numiţi unitarieni, din nou înmulţiţi în Transilvania.

Capitolul al II-lea: Viaţa Sfântului Ştefan, întâiul rege al Ungariei. Din „Orele canonice" şi scrisoarea papei Silvestru al II-lea.

Capitolul al III-lea. Transilvania este convertită la credinţa catolică de către Sfântul Ştefan, regele Ungariei. 1. Regele sfânt Ştefan pune în fruntea Transilvaniei o căpetenie catolică. 2. Transilvania apărată în chip divin împotriva unui duşman barbar. 3. Războiul plănuit întru religie. 4. Transilvania, cu căpetenia sa Gyula, se supune Ungariei. 5. Glorioasa victorie împotriva lui Cea, căpetenia bulgarilor. 6. Prăzile de război înturnate întru sfintele folosinţe, sub noua căpetenie Zoltan. 7. Ereziile s-au strecurat în Transilvania. 8. Valahii de rit grecesc au început să renunţe la schismă. 9. Valahii nu sunt primiţi între stările Transilvaniei decât dacă sunt uniţi cu biserica catolică.

Capitolul al IV-lea. Despre cea dintâi râvnă a regilor pentru religia catolică şi soarta acesteia. 1. Regele sfânt Ştefan încredinţează fiului Emeric învăţăturile religiei. 2. Câteva documente din „Cartea decretelor Ungariei" pentru Sfântul Emeric, fiul său. 3. Alte documente pentru poporul ungar. 4. Fericirea Transilvaniei cât timp a înflorit religia catolică. 5. Nefericirea aceleiaşi din pricina tulburării religiei.

Capitolul al V-lea. Despre episcopiile şi decanatele Transilvaniei. 1. Cele patru scaune episcopale din Transilvania, numite de către scriitori de Milcov, de Sibiu, de Alba şi de Bistriţa. 2. Decanatele şi capitlurile. 3. Superintendentul luteran, cel calvin şi episcopul valahilor.

Capitolul al VI-lea. Despre ordinele religioase care au înflorit odinioară în Transilvania. 1. Dificultatea recenzării aşezămintelor sfinte. 2. Două abaţii. 3. Ordinul Sfântului Dominic. 4. Mănăstirile Sfântului Francisc. 5. Mănăstirile ordinului Sfântul Pavel Întâiul Eremit. 6. Ruinele fericirii Transilvaniei.

CAPITOLUL ÎNTÂI AL CĂRŢII A DOUA
DESPRE VECHEA RELIGIE A TRANSILVANIEI

1. Sfântul Nicolae este cel dintâi care a adus credinţa catolică în Transilvania.

Credinţa catolică a fost făcută cunoscută în Dacia de către episcopul Nicolae (a cărui sărbătoare este celebrată în întreaga Ungarie prin hotărârea regelui Ladislau, în cartea întâi a decretelor, capitolul 28) şi, după ce a fost stricată, a înflorit din nou, începând cu secolul al VIII-lea, dar a căzut pentru a doua oară în păgânism, stare în care au continuat să se afle transilvănenii până în vremurile Sfântului Ştefan I, regele Ungariei. Despre acest lucru a vorbit pe scurt Martin Szentiványi din Societatea lui Iisus, în „Miscellanea", decada I, rezumatul 8, paragraful 2, spunând astfel: „Bosniecii, valahii şi moldavii au fost convertiţi de către Sfântul Nicolae, episcopul, care a murit la 6 Decembrie, în anul lui Christos 326. Însă în secolul al VIII-lea Dacii (acum numiţi moldavi, transilvăneni şi valahi) erau convertiţi mai pe deplin".

2. Erezia ariană este sădită în Dacia, între păgâni, în jurul anului lui Christos 370, sub domnia împăratului Valens.

Şi astfel este usor de crezut că păgânilor le-a fost îngăduit să devină arieni cu câteva secole în urmă: despre aceştia a scris în felul următor Georg Haner din Sighişoara, în recenta sa operă despre bisericile transilvane şi îndreptată împotriva romanocatolicilor, în cartea a 2-a, de la paginile 53 la 57: „O mare parte a goţilor, care refuzau stăpânirea ungurilor, a hotărât să renunţe şi să plece din Ungaria dincolo de Dunăre, sub căpetenia lor Alaviv (cum apare la Marcellinus), împreună cu copiii şi cu femeile lor; acolo au cerut de la împăratul arian Valens un loc unde să se aşeze în Moesia şi în Tracia şi au promis în acest scop să devină avanposturile imperiului roman şi să apere teritoriile lor împotriva incursiunilor hunilor; de aceea, ei au obţinut episcopi consacraţi celei mai păngăritoare dintre dogme, cea ariană (dintre care primul a fost Wulphila, get de neam şi cunoscător al limbii lor germanice sau gotice): acestia s-au botezat şi au fost numiţi creştini, dar de fapt au devenit arieni". Acelaşi

Wulphila, după mărturia lui Socrate din „Istoria ecleziastică", cartea a 4-a, capitolul 33, a tradus Sfânta Scriptură în graiul goților și a făcut ca barbarii să învețe mesajele divine.

3. Transilvania devine ariană.

Aceleași lucruri sunt întărite de Theodoret și Sozomenos, după cum se vede la Haner, în locul citat, unde la pagina 60 spune că s-a făcut în așa fel încât cei care până atunci urmaseră cultivarea mai multor zei să fie infestați cu drojdia arienilor, iar Transilvania să devină ariană. Iar la pagina 66 spune astfel: „Între timp, transilvănenii sau dacoteutonii, înecați deopotrivă și în jugul sclaviei și în rătăcirile lor ariene, zăceau în întuneric".

4. Sfântul Ștefan curăță Transilvania de arianism.

Același Haner, în cartea a 3-a, pagina 69, scrie următoarele: „În timpul sfântului rege Ștefan, cei care urmau rătăcirile arienilor, acceptând pentru a doua oară botezul, au fost readuși pe calea cea dreaptă". Iar la pagina 70 adaugă aceste cuvinte: „Dacii teutoni sau sașii, împreună cu secuii și cu valahii și cu toți locuitorii Transilvaniei, prin grija sfântului Ștefan, au fost uniți bisericii catolice, după ce unii s-au îndepărtat de desfătătoarea erezie ariană, alții de idolatrie". *Aceste lucruri le spune el.*

5. Arienii, acum numiți unitarieni, din nou sporiți în Transilvania.

Dar din nou s-au înmulțit *arienii* (în popor numiți *unitarieni*) în anul lui Christos 1698; ei numărau 130 de preoți în 180 de sate și târguri, pe tot cuprinsul Transilvaniei. Însă, deoarece în anul Christos 1700, în comițiile generale. Leopold I. împăratul romanilor, a făcut să se grăbească egalizarea privilegiilor religiei catolice, mult asuprite de către eretici, se va vedea în ultima carte ce fel de putere și cât de mare își vor închega arienii. Însă, pentru a cunoaște mai întâi sfințenia lui Ștefan, primul rege al Ungariei, să spunem că pe aceasta o va arăta viața sa, cu chibzuință descrisă în cele ce urmează.

CAPITOLUL AL II-LEA

Viața Sfântului Ștefan, întâiul rege ale Ungariei. Din „Orele canonice"

În vremea în care neamul ungurilor jefuia Biserica lui DUMNEZEU, ei aducând pustiirea demnă de jale în toate cele, principele Géza (a patra căpetenie dată ungurilor, care intraseră pentru a doua oară în Panonia) deținea domnia. Acesta, fiind prevenit de bunătatea lui DUMNEZEU, a recunoscut adevărul credinței creștine și, mărturisind-o public, a fost purificat în ape mântuitoare. Regele, mulțumit de propria mântuire, s-a hotărât să câștige poporul supus lui întru Christos: de aceea prinse a chema la dânsul de pretutindeni bărbați inițiați în credința creștină și să construiască biserici. Cum însă era frământat în privința acestui gând, i-a fost adusă liniștea izbăvitoare de către un înger: fiul care i se va naște va trebui să fie uns cu titlul de rege și se va realiza ceea ce își pusese în gând. Și soția lui Géza, aflată aproape de naștere a meritat să i se confirme, printr-o viziune de la Sfântul Ștefan Protomartirul, nașterea apropiată a unui fiu, care va trebui să păstreze numele bunicului său și care va avea el însuși titlul de rege al neamului său și coroana acestuia. Așadar, se naște Ștefan în cetatea Esztergom și este spălat de Sfântul Adalbert, episcopul, într-o fântână sacră. Adolescent fiind, se hrănește cu moravuri bune și cu cele mai alese învățături, pregătindu-se întru viitoarea guvernare a țării, atât prin învățare cât și prin preceptele politice. După ce părintele său Géza s-a săvârșit din viață, iar Adalbert a fost încoronat ca martir în Rusia, el a purces cu toate forțele sale la răspândirea administrației creștine în lung și în lat. Dar dușmanul oricărui bine este diavolul: plin de răutate și de invidie, poporul chinuit până acum, în cea mai mare parte, de orbirea păgână, s-a stârnit împotriva lui și a creștinilor cu o furie fără margini. Întărit de virtutea lui Christos, Ștefan a pornit împotriva dușmanului, adunându-și stindardele; în vreme ce lupta mai era încă indecisă, s-a cufundat în rugăciuni, promițând a zecea parte din toate bunurile bisericilor, în caz că va obține victoria. Nu bine a sfârșit el rugăciunea, că,

frângându-se oastea dușmanului, el a obținut o victorie deplină. Și astfel, după ce a îndeplinit și celelalte promisiuni făcute cu pietate, i-a înălțat Sfântului Martin, rugăciunilor căruia dedicase victoria, o însemnată mănăstire și a hărăzit-o cu multe moșii și danii. După ce au fost învinși dușmanii numelui de creștin, Ștefan, aruncându-se de multe ori la pământ, se ruga pe cenușa și pe giulgiul Mântuitorului întru sporirea credinței creștine în Ungaria. După ce pioasele sfaturi ale acestuia au fost răspândite în toată lumea, mulți bărbați religioși, foarte însetați de mântuirea sufletelor, se scurgeau din diferitele părți ale lumii înspre el: pe toți aceștia Ștefan i-a îmbrățișat cu admirabilă bunăvoință și dărnicie, construindu-se peste tot mănăstiri, care, după vrerea lui, trebuiau să se bucure de cele mai mari libertăți și moșii. Și chiar pentru statornicia religiei fusese lăsată arhiepiscopia de Esztergóm; totodată el a instituit zece episcopate în Ungaria: pe toate acestea le-a hărăzit cu cea mai mare dărnicie cu privilegii și predii. După ce au fost făcute aceste lucruri, pentru a pune ultima piatră imensei sale lucrări, Ștefan, datorită unui îndemn cu totul dumnezeiesc, l-a trimis cu porunci la Roma, la pontiful suprem, pe Astricus, primul episcop al Bisericii de Calocea. Pontiful l-a primit pe acesta cu bunăvoință și a încuviințat de la sine toate cererile Sfântului Ștefan. Și astfel, nu numai că a împărțit apostolica binecuvântare recent convertitei la creștinism Panonie, precum și confirmarea episcopatelor, dar a și trimis lui Ștefan coroana regească de care se îngrijise să fie făcută pentru Missa, ducele Poloniei, de curând devenit adept al credinței lui Christos, și l-a salutat ca rege, numindu-l apostolul Ungariei și încredințându-i rolul de a conduce bisericile; în cele din urmă, pontiful suprem i-a dăruit acestuia, precum și urmașilor săi, putința de a purta crucea. După ce Ștefan a fost împodobit cu atât de mari și de alese însemne de către scaunul apostolic, pe lângă alte dovezi ale pietății și ale generozității sale regești arătate slujitorilor lui DUMNEZEU și poporului său creștin, el a înălțat chiar în reședința sa regală, Alba, o catedrală din cale afară de măreață și cu totul osebită, având hramul Fecioarei Născătoare de Dumnezeu, în care să se facă încoronările de regi și să se înmormânteze trupurile acestora. Iar pe Divina Fecioară Maria nu numai că a cultivat-o cu o evlavie unică de-a lungul întregii sale vieți, dar a și adoptat-o ca patroană a regatului său al Ungariei. Întru pomenirea acestui lucru, a hotărât ca ziua Înălțării la cer a Născătoarei de Dumnezeu să fie numită *Ziua Marii Stăpâne* și să fie sărbătorită de toată lumea. Pietatea sfântului rege Ștefan n-a putut fi cuprinsă numai de izvoarele Ungariei, ci s-a revărsat și în regiunile mai îndepărtate. Astfel, el a construit la Ierusalim, o însemnată mănăstire pentru călugări și a hărăzit-o cu predii și cu vii. De asemenea, a înălțat la Roma un colegiu pentru doisprezece canonici consacrat Sfântului Ștefan Protomartirul și l-a înzestrat cu lucruri trebuincioase pentru viață. La Roma a mai construit și înzestrat case și ospicii pentru ungurii care se îndreptau într-acolo pentru a se consacra celor sfinte. În sfârșit, la Constantinopol el a construit o biserică cu o arhitectură aparte și a dăruit-o din belșug cu odoare sfinte. Chiar și în Ungaria a construit așa de multe și de mari locuințe ale oamenilor religioși, încât abia dacă este cu putință să le cuprinzi numărul. Și, deși era un rege sfânt, fiind dăruit cu demnă de admirat sfințenie și cu toate virtuțile, a fost totuși pus la încercare de către divinitate prin chinurile unor nesfârșite nenorociri și supărări. A fost muncit vreme de trei ani, fără întrerupere, de o slăbiciune grea și apăsătoare; de îndată ce și-a redobândit sănătatea, l-a văzut mort pe unicul și preasfântul său fiu, Emeric; însă, oricât i-ar fi stârnit această nenorocire simțul ascuțit al durerii, totuși, adunându-și curajul în chip strălucit, după voința lui DUMNEZEU, se apleca cu râvnă asupra unor înfăptuiri mai mari și mai profunde ale pietății sale. A organizat în așa fel guvernarea politică a regatului, încât timpul zilei și-l petrecea cu tratarea și rezolvarea treburilor obștești, iar ceasurile de noapte și le trecea în cea mai mare parte în veghe și în rugăciuni, însoțite de o ploaie deasă de lacrimi. Cu toate că din pricina tuturor lucrărilor sale de pietate și dreptate, realizate cu strălucire, îl cultivau deopotrivă și cei mai sus puși și cei mai umili, n-au lipsit, totuși patru bărbați, dintre fruntași, care, în vreme ce simulau cu perfidie părăsirea credinței păgâne, să conspire întru uciderea acestuia. Pe când unul dintre aceștia, mai aplecat înspre crimă, pătrundea seara în dormitor pentru a-i străpunge gâtul regelui, sabia i-a căzut din mâini ticălosului datorită unei lovituri miraculoase venită din cer și cu răsunetul ei l-a trezit pe rege. Pe acesta totuși, care își cerea izbăvirea cu lacrimi în ochi, regele l-a

iertat, spre uimirea tuturor. Mai departe, dintre toate darurile grației divine făcute din belșug fericitului rege Ștefan de către Dăruitorul tuturor bunurilor, nici unul nu pare mai vestit decât acela prin care înfăptuia cu râvnă zi și noapte lucrările milei divine. Căci, pe lângă imensa cantitate de bani și cheltuielile zilnice pentru hrănirea săracilor, el însuși, la ceas de noapte, spăla picioarele săracilor cu o incredibilă ardoare și dădea cu mâna sa acestora banii milei. Însă, într-o noapte, când după obiceiul său, ținea în mână o pungă bine chivernisită cu parale și, fără să fie recunoscut, împărțea banii săracilor, izbucnind între săraci o dispută, aceștia îi smulg aproape toată barba preasfântului bărbat. Nu numai că a suportat cu sufletul împăcat această ofensă, dar chiar pătruns fiind de o mare bucurie, lăsându-se în genunchi, a adus mulțumiri Fecioarei Mame pentru că primise de la robii lui DUMNEZEU o așa de plăcută ofensă în schimbul unei binefaceri. Nu numai că atât de binevoitorul rege îndulcea sărăcia multora prin dărnicia-i înnăscută, ba chiar alunga feluritele nenorociri și boli ale trupului cu pâine sau cu poame date de el în locul leacurilor: astfel încât nu numai că era cu prisosință împodobit cu pietate, spirit de dreptate, râvnă a credinței, bunătate și cu toate virtuțile, dar era mai ales vestit pentru minunile sale. De aceea se răspândea încă de pe atunci în întreaga lume faima regelui sfânt și prețuirea sfințeniei acestuia era la toți foarte vestită. Când a venit vremea ca DUMNEZEU să-l transporte pe robul său din lumea pământească înspre gloria cerească, regele sfânt este cuprins de febră. Și astfel, socotind că a sosit timpul plecării sale, a aranjat cu chibzuință treburile obștești ale regatului. Atunci a primit preasfânta împărtășanie, întărit fiind de simțământul profund al evlaviei sale; a primit totodată și extrema ungere cu naturală devoțiune. În clipa supremă, în timp ce episcopii și fruntașii țării stăteau la căpătâiul lui și îl jeleau, acela plin de bucurie și de cerească exaltare, chiar în ziua Înălțării la Cer a Preafericitei Fecioare, după cum ceruse prin rugi de la DUMNEZEU, a plecat din această viață în chipul cel mai solemn. Trupul lui a fost dus la Alba, reședința sa regală, fiind însoțit de jalea de nespus a tuturor, și a fost înmormântat cu onoruri în biserica Divinei Fecioare, construită de el. După ce se odihnise acolo vreme de 45 de ani, strălucind de gloria însemnată a minunilor sale, după canonizarea sa, vrând Sfântul Ladislau să ridice trupul regelui sfânt, n-a putut cu nici o forță să ridice piatra așezată pe mormânt. Dar, după ce, sfătuit fiind de un oracol divin, Sfântul Ladislau l-a eliberat pe fratele său Salomonaeus, pe care îl ținea în lanțuri, piatra fiind înlăturată fără nici un efort, biserica s-a umplut pe dată de savoarea minunată a celui mai suav miros. Iar din trupul sfânt izvora abundent o licoare minunată: aceasta, deși era fără întrerupere sorbită pentru tămăduirea bolnavilor de tot felul, nu putuse totuși să se epuizeze. Prin acest lucru s-a făcut că nimeni, indiferent de ce boală ar fi fost afectat, să nu plece fără să se împărtășească din binefacerile sfântului rege. După ce au fost ridicate venerabilele relicve, toate membrele erau descompuse: numai mâna dreaptă era teafără și neatinsă în vreun fel de distrugere, printr-o hotărâre cu totul divină ca mâna care nu obosise nicicând să împartă mila, pe când era între vii, să rămână înfloritoare și nestricată și după moarte. Și a plecat din această viață preasfântul rege în anul mântuirii 1038, în ziua a 18-a înaintea calendelor lui septembrie. Iar trupul lui a fost mutat în lumea cealaltă chiar în ziua în care se sărbătorea de obicei Înălțarea la Cer a Fecioarei Maria.

SCRISOAREA
LUI SILVESTRU AL II-LEA, PONTIFUL MAXIM, CĂTRE SFÂNTUL ȘTEFAN ÎNTÂIUL REGE AL UNGARIEI

Din privilegiile eccleziastice dăruite de regii legiuiți ai Ungariei: luată din arhiva catedralei din Trogir.

Silvestru, robul robilor lui DUMNEZEU, lui Ștefan, căpetenia ungurilor mântuire și apostolică binecuvântare. Solii Nobleței Tale și în primul rând preascumpul nostru frate Astricus, venerabilul episcop de Calocea, au pricinuit inimii noastre o bucurie cu atât mai mare, ba chiar cu atât mai puțin efort și-au îndeplinit misiunea, cu cât așteptam cu sufletul cuprins de o mai mare

nerăbdare niște oameni dintr-un neam necunoscut nouă, de a căror sosire fusesem preveniți de divinitate. Fericită solie, care a fost premearsă printr-un vestitor ceresc și îndeplinită de un slujitor angelic, a fost conchisă de hotărârea divinității mai înainte de a fi auzită de noi. Într-adevăr, acest lucru nu ține nici de cel care zboară, nici de cel care aleargă, ci, după spusa apostolului, ține de cel care se împărtășește din mila lui DUMNEZEU, care după spusele lui Daniel schimbă vremile și vârstele, distinge și întemeiază state, dezvăluie lucrurile adânci și ascunse și cunoaște cele alcătuite în întuneric, fiindcă este cu el lumina care, după cum ne învață Ioan, luminează pe orice om care vine în această lume. Așadar, mai întâi aducem mulțumiri lui DUMNEZEU Tatăl și Domnului nostru Iisus Christos, care în vremurile noastre a găsit un nou David, pe fiul lui Géza, un om pe placul inimii Sale și strălucind de lumina cerească, l-a mânat să păstorească pe noul Israël, neamul ales al ungurilor. Apoi lăudăm pietatea înălțimii Tale întru DUMNEZEU și plecăciunea către scaunul apostolic pe care ședem prin îngăduință milostivirii dumnezeiești și nu prin sprijinul meritelor noastre. Apoi încredințăm unui demn elogiu marea dărnicie prin care ai oferit întru veșnicie Fericitului Petru, principele apostolilor, țara și poporul a cărei căpetenie ești, toate ale tale și pe tine însuți, prin aceiași soli și prin scrisorile tale. Căci prin această faptă aleasă ai arătat deschis și în așa fel ai demonstrat întru adevăr că ești merituos, după cum cu râvnă ai cerut ca și noi să ne învrednicim a te declara în felul acesta, dar ne cruțăm vorbele. Căci nu este nevoie să mai recomandăm pe cineva pe care îl strigă cu voce obștească atâtea și astfel de fapte săvârșite întru slăvitul Christos și pe care îl recomandă însuși DUMNEZEU. De aceea, fiu al gloriei, toate cele cerute de la noi și de la scaunul apostolic: diadema și titlul de rege, metropola Esztergóm și celelalte episcopate le-am dăruit cu bucurie, le dăruim și le împărțim din autoritatea premonitoare a atotputernicului DUMNEZEU și a Sfinților Petru și Pavel, apostolii săi, și totodată din porunca aceluiași atotputernic DUMNEZEU, la care se adaugă binecuvântarea noastră. Și primindu-te pe tine împreună cu neamul și poporul ungar, prezent și viitor, sub protecția Sfintei Biserici Romane, dăruim și hărăzim Chibzuinței Tale precum și moștenitorilor și urmașilor tăi legiuiți, pentru a o avea, ține, conduce, guverna și stăpâni țara însăși pe care din generozitatea ta ai dăruit-o Sfântului Petru. Oricare dintre acei moștenitori și urmași ai tăi, care vor fi fost aleși după tine de fruntașii țării, să țină în chip asemănător să arate aceeași cuvenită ascultare și închinare nouă și urmașilor noștri, prin ei înșiși sau prin solii lor și să se arate a fi supuși Sfintei Biserici Romane, care nu-i consideră pe vasali ca fiind robi, ci i-a primit pe toți ca pe niște fii; mai mult chiar, să persevereze cu statornicie și să înainteze pe calea credinței catolice și a religiei lui Christos, Domnul și Mântuitorul nostru. Și fiindcă Noblețea Ta, concurând gloria apostolilor, nu te-ai sfiit să împlinești slujba de apostol, vestindu-l pe Christos și răspândind credința lui, și s-a străduit să întregească rolul nostru și al misiunii noastre pastorești și să cinstească în chip unic pe principele apostolilor înaintea tuturor, noi la rândul nostru, mai presus decât acest unic privilegiu, vrând să împodobim acum și în toate timpurile care vor să vină pe Excelența Ta și, ținând seama și de meritele tale și pe moștenitorii și urmașii tăi legiuiți, care, după cum s-a spus, vor fi fost aleși și confirmați de Scaunul Apostolic, îți îngăduim în egală măsură, vrem și te rugăm prin autoritatea noastră apostolică, cum am făcut și în alte scrisori pe care le-am trimis deopotrivă ție și fruntașilor țării și întregului tău popor credincios nouă, prin nunțiul nostru, scrisori în care sunt scrise și lămurite mai pe deplin toate acestea, ca, după ce tu și aceia vei fi fost sau vor fi fost încoronați conform ritualului cu coroana pe care o trimitem pe baza formulei încredințată de noi solilor tăi, să poți și să fii în stare, iar aceia să poată și să fie în stare de a face să se poarte crucea, însemnul apostolilor, înaintea ta sau a lor; și, pe baza a ce te va fi învățat sau îi va fi învățat grația divină, să rânduiești și să dispui bisericile țării tale, atât pe cele prezente, cât și pe cele viitoare, în numele nostru și al urmașilor noștri. Îl rugăm pe atotputernicul DUMNEZEU, care te-a chemat pe nume din pântecul mamei tale înspre domnie și coroană și care a poruncit să-ți fie dată ție coroana care fusese confecționată de noi pentru ducele polonilor, ca să sporească prin belșugul roadelor dreptății Sale; să te păstreze pe tine teafăr pentru țara ta, iar pe aceasta s-o păstreze întreagă pentru tine, El care a stropit cu dărnicie răsadul țării tale cu roua binecuvântării Sale; să te apere de dușmanii văzuți și

nevăzuți, și, după chinurile domniei pământești să te împodobească cu coroana veșnică în regatul celest. Dată la Roma, cu șase zile înaintea calendelor lui aprilie, în indicționul al 13-lea. Până aici scrie Silvestru al II-lea. pontiful maxim. Același privilegiu al regilor Ungariei, împreună cu mai multe alte libertăți ale aceluiași regat, a fost confirmat în timpul lui Sigismund, împăratul romanilor și regele Ungariei, în celebrul conciliu de la Constanz și a fost întărit prin jurământ.

CAPITOLUL AL III-LEA

Transilvania este convertită la credința catolică de către Sfântul Ștefan, regele Ungariei

1. Regele Ștefan așează o căpetenie catolică în fruntea Transilvaniei.

A rămas Dacia *Mediterranea* sau Transilvania supusă riturilor păgâne, ba chiar infestată de arianism, până în anul al doilea de după o mie, an în care Sfântul Ștefan, primul rege apostolic al Ungariei, a purtat un război victorios impotriva bulgarilor pe teritoriul Transilvaniei și, victorios fiind, l-a pus în fruntea acesteia drept căpetenie catolică pe Zoltán, propriul străbunic, și a sădit în această țară credința catolică. În legătură cu aceste lucruri se cuvine să introducem aici cuvintele lui Bonfini (din Decada a 2-a, carte 1 a „Istoriei Ungariei").

2. Transilvania apărată de divinitate împotriva unui dușman barbar.

„Atât de mult a fost întărit divinul rege Ștefan de evlavia sa față de DUMNEZEU, încât să se spună că, sub protecția Lui și sub auspicii divine, țara a fost condusă cu pricepere. Într-o noapte, primind din cer un avertisment în visele sale, trezindu-se, a sărit din așternut: poruncește ca Veredarius, comandantul oastei, care fusese chemat de îndată, să se grăbească înspre Transilvania ulterioară, parte a Daciei, ca să sfătuiască poporul care locuiește în acea parte și să-i poruncească să așeze toate forțele și bogățiile lor în cetăți și în locuri bine fortificate, deoarece bessii, care locuiesc pe malurile Dunării, străini de orice religie și cei mai aprigi dușmani ai ungurilor, amenință la hotarele țării. Nu bine a îndeplinit Veredarius poruncile primite și aceia își puseseră lucrurile la adăpost, când iată că sosesc sălbaticii barbari, calcă în picioare pretutindeni ogoarele, trec totul prin foc și sabie, ucid pe toți cei care le ies în cale, deși puțini la număr, indiferent de sex și vârstă. Zăbavnici au găsit doar câțiva și aceștia au plătit prețul prostiei lor; dacă nu și-ar fi păzit bunurile în urma prevenirii lui Veredarius, deja s-ar fi sfârșit cu Transilvania. De altfel, au mai avut loc și alte războaie, pe care, prin bunăvoința divină, le-a purtat cu succes.

3. Războiul organizat pentru religie.

În anul mântuirii 1002 se iscă lupte intestine între Ștefan și Gyula, unchiul său. Căci acesta îl trata cu cel mai mare dispreț pe nepotul său deoarece se inițiase în credința creștină și se lepădase de credința scitică; de aceea, nu numai cu vorba l-a încoltit de multe ori cu cea mai mare asprime pe rege, dar se străduia să-l hărțuiască și cu armele, ca să-l readucă pe acesta la riturile părintești. Când a înțeles că nu poate să realizeze nimic cu vorbele, năpăstuiește zilnic Ungaria prin raiduri și jafuri pornite dinspre Transilvania, în fruntea căreia se afla. Dimpotrivă, preacredinciosul rege, pentru a nu fi silit să lupte cu ruda sa de sânge, l-a implorat în repetate rânduri prin soli și fețiali să nu mai stăruiască în sălbăticia sa scitică, ci să-l recunoască pe DUMNEZEU și pe Mântuitorul său; însă orice încercare a sa era zădărnicită. Prin urmare este silit să-l convingă cu armele pe cel care zilnic îi jignea pe unguri și le pricinuia diferite pagube.

4. Transilvania, cu căpetenia sa Gyula, este supusă Ungariei.

După ce a fost pregătită o armată numeroasă, se îndreaptă spre Transilvania și aceasta este cucerită în întregime doar în câteva luni. În cele din urmă, Gyula este prins împreună cu soția sa și cu cei doi copii, fiind adus în Panonia. Regiune foarte prețioasă și bogată în aur, vin, grâne, turme și toate bunurile, Transilvania a fost alipită Ungariei începând cu acea vreme. Întreaga populație care

locuia în acea regiune a Daciei a fost trecută la credința creștină, în parte, cu forța, în parte de bună voie. În palatul regal al unchiului, regele Ștefan a capturat o mare cantitate de aur și de argint, procurată în chipul cel mai ticălos cu putință, din care a construit la Alba o biserică foarte impunătoare; deoarece această biserică a fost deseori vătămată de incendii, s-a născut în popor convingerea și credința sigură că de aceea a fost deseori chinuită de cumplitul incendiu, deoarece fusese construită cu bani dobândiți prin cea mai mare nelegiuire. Gyula, împreună cu soția și copii săi, au trecut forțat la dreapta credință și, după ce au fost curățați prin botez, au fost eliberați din lanțuri de către rege și tratați pe potriva demnității lor.

5. Glorioasa victorie asupra lui Gyula, căpetenia bulgarilor.

Puțin după aceea, s-a stârnit mare război dinspre bulgarii de neam slav. Dacă până atunci, aceștia erau așezați în Mysia inferioară, care se întinde de o parte și de alta a Dunării până la Marea Neagră, acum aceeași bulgari, sub conducerea lui Ceas, apar la hotarele vecinilor, duc cu ei prăzi uriașe și, rătăcind până departe ca să tâlhărească și să pustiiască, îi răvășesc pe toți, cât îi țin puterile, iar acum se străduiesc să jefuiască când Transilvania, când Ungaria. Pentru a stăvili îndrăzneala acestora, regele este silit să facă pretutindeni mari recrutări. Căci urma să înfrunte niște dușmani puternici nu numai prin numărul ei și prin forța lor, ei fiind de neabordat datorită asperității locurilor și a obstacolelor naturale. Așadar, după ce a pregătit mari oști, intră în Mysia inferioară, se întâlnește cu aprigul dușman, deseori lupta fiind echilibrată. În cele din urmă, în lupta finală, bulgarii întorc spatele și se risipesc în toate părțile în mare fugă. Ceas, principele lor, a fost ucis în luptă, iar tabăra lor jefuită: din aceasta s-a dus atâta pradă încât nimeni nu a plecat fără să fie împovărat cu pradă de la dușmani; a fost găsită o cantitate așa de mare de aur, argint și nestemate, încât tot ce aceia îngrămădiseră în urma a multe războaie, au pierdut într-o singură bătălie.

6. Prăzile de război înturnate înspre sfintele folosințe sub noua căpetenie Zoltán.

Și după ce fusese purtată o bătălie în Dacia ulterioară, pe care oamenii o numesc Transilvania, regele l-a pus în fruntea acestei foarte bogate regiuni pe străbunicul său, căruia ei îi zic Zoltán. Prada de la dușmani nu a fost îndrumată înspre folosința omenească, ci spre cea divină, aurul și argintul împreună cu pietrele prețioase fiind sortite crucilor, cupelor, fialelor și veștmintelor pontifilor; din acestea s-au fabricat odoarele atâtor biserici, încât nici măcar cel mai mic lăcaș sfânt din Panonia nu a fost lipsit de o dărnicie atât de pioasă". *Toate aceste lucruri* le-am luat cuvânt cu cuvânt din Bonfini.

7. Ereziile s-au strecurat în Transilvania.

Din nou a rămas Transilvania catolică și vreme de cinci sute de ani era condusă de căpetenii catolice, până când în 1521 s-a amestecat cu vâltoarea *luterană*, care acum se numește pe sine *evanghelică*, puțin mai târziu și cu cea *ariană*, care a luat numele *unitarienilor*, precum și cu cea *calvină*, zisă a *reformatorilor*, în fine, cu viitura anabaptiștilor și a altor erezii.

8. Valahii de rit grec au început să renunțe la schismă.

Ritul grecesc era în putere de multă vreme între valahi (adică între moldavi și munteni), urmașii romanilor, răspândiți în număr mare și în Transilvania (însă cu rangul de iobagi), dar acest rit era pângărit de erezia referitoare la purcederea sfântului spirit numai de la Tatăl, pâinea împărtășaniei și lipsa purgatoriului, precum și nerecunoașterea papei și a scaunului apostolic. În această situație, începând cu anul 1698, după ce hotărâse să se lepede de schismă și să se unească cu biserica romanocatolică, clerul valahic, care locuia în Transilvaria, a mărturisit public următoarele patru articole. *Primul:* Pontiful romanilor este căpetenia universală a întregii biserici răspândite în lume. *Al doilea:* pâinea azimă este o materie suficientă pentru primirea Cinei Domnului, sau a tainei euharistiei. *Al treilea:* în afară de Cer, reședința fericiților, și Infern, temnița celor condamnați, se mai acceptă un al treilea loc, în care sunt reținute și purificate sufletele încă necurățate pe deplin. *Al patrulea:* spiritul sfânt, a treia persoană în Trinitate, purcede și de la Tată și de la Fiu.

9. Valahii nu sunt primiți între stările Transilvaniei numai dacă sunt uniți.

În anul lui Christos 1698, valahii erau așa de numeroși în Transilvania, încât numai fețele bisericești aflate sub jurisdicția episcopului de rit grec de la Alba Iulia, atât îngrijitorii sufletelor celibatari cât și cei căsătoriți, au depășit numărul de două mii. Totuși, valahii nu erau primiți în rândul stărilor Transilvaniei, dacă nu erau uniți uneia dintre cele patru religii recepte: catolică, luterană, calvină sau unitariană. Nu voi spune nimic aici despre drojdia iudeilor și a țiganilor, de vreme ce sunt puțini la număr și lipsiți de importanță.

CAPITOLUL AL IV-LEA

Despre prima râvnă a regilor pentru religia catolică și despre soarta ei schimbătoare

1. Regele sfânt Ștefan îi încredințează fiului său Emeric preceptele religiei.

La rang de maximă preocupare era pentru regii Ungariei întărirea și sporirea Sfintei și Apostolicei Biserici Romane și catolice, în care scop ei încredințau poporului multe legi și hotărâri. Mai presus de toți, Sfântul Ștefan, protoregele apostolic al Ungariei, se străduia din răsputeri ca fiul său Emeric, educat în spiritul credinței și moștenitor al domniei, să cultive mereu cu sfințenie credința catolică și a transcris în acest scop documente, precepte și sfaturi foarte demne de a fi citite, care pot fi văzute în „Cartea decretelor regilor Ungariei" din care ne-a făcut plăcere să scoatem câteva.

2. Câteva documente pentru fiul Emeric din „Cartea decretelor Ungariei".

În cartea întâi a decretelor sfântului Ștefan, capitolul 1, se citește astfel: „Deoarece la rangul suprem al demnității regale nu trebuie să acceadă decât credincioșii și cei care sunt pătrunși de credința catolică, de aceea primul loc în poruncile noastre îl dăm sfintei credințe. În primul rând îți poruncesc, te sfătuiesc, te îndemn, preaiubite fiu, dacă vrei să cinstești curtea regească, să păstrezi credința catolică și apostolică cu atâta străduință și grijă, încât să le oferi o pildă tuturor celor supuși ție de către DUMNEZEU și toate fețele bisericești, fiule, să te numească adevărat erou al credinței creștine". *Și în capitolul 2:* „Fiul meu, cu fierbinte râvnă trebuie să veghezi din zi în zi Sfânta Biserică, încât mai degrabă să-i prilejuiești sporirea, decât să sufere vreo daună: de aceea erau numiți în primul rând sfinți regii, fiindcă sporeau biserica. Să faci și tu acest lucru, pentru ca să fie mai demnă de laudă coroana ta iar viața să-ți fie mai fericită și mai plină". În capitolul 3: „Preaiubite fiu, așa să-i ocrotești pe cei mai bătrâni *(este vorba de episcopi și de prelați)* ca pe luminile ochilor". *În capitolul 9:* „Respectarea rugăciunii este cel mai bun mijloc de dobândire a mântuirii regești. Iar tu, fiul meu, ori de câte ori alergi la Biserica lui DUMNEZEU, să-L adori împreună cu Solomon, fiul regelui, și, tu însuți rege, să spui întotdeauna: «Trimite, Doamne, înțelepciunea din sălașul măreției tale, ca să fie cu mine și să lucreze cu mine, ca să știu cine este în fața Ta în orice vreme»". În capitolul 10: „Eu, preaiubite fiu al meu, dulceața inimii mele, speranța neamului viitor, te rog, îți recomand ca în toate împrejurările, sprijinindu-te pe pietate, să te arăți favorabil nu numai rudelor sau principilor sau căpeteniilor sau bogaților sau vecinilor și autohtonilor, ci și străinilor și tuturor celor care vor veni la tine. Căci lucrarea pietății te va conduce la fericirea supremă. Fii milos față de toți cei care suferă violența, având mereu în cugetul tău acea pildă a Domnului: îndurare vreau și nu sacrificiu. Fii de asemenea, umil, pentru ca DUMNEZEU să te preamărească, acum și în viitor. Fii cuviincios și să te ferești de toate miesmele poftelor ca de pintenul morții".

3. Alte documente pentru poporul ungar.

Astfel de documente dădea el și pentru preaiubitul său popor ungar, pe care îl iubise cu dragoste atât de tată cât și de frate. A poruncit (tot în cartea a 2-a, capitolul 4) ca să se aibă cu osebire grijă de preoți: „Să știți, a zis el, frați ai mei, că asupra tuturor se întinde lucrarea preoțească. Căci în vreme ce fiecare din noi își face propria lucrare, aceia însă o fac și pe a lor și pe a fiecăruia dintre voi în parte. De aceea, după cum și aceia lucrează pentru noi toți, tot așa și voi

trebuie să munciți cu cea mai mare râvnă pentru ei, până acolo încât, dacă ar fi nevoie, să vă puneți și sufletele drept chezășie pentru ei". *Iar în capitolul opt poruncește în felul următor să se meargă la biserică în ziua de duminică:* „Să se recomande de către preoți și de către comiții tuturor vilicilor, ca la vederea lor să alerge în ziua de duminică la biserică cu toții, mari și mici, bărbați și femei, mai puțin aceia care păzesc focurile. Însă, dacă unii vor rămâne îndărătnic, pe aceștia să îi biciuiască și să-i deposedeze de averi din cauza neglijenței lor". *Iar în capitolul 9, în legătură cu respectarea celor patru timpuri,* spune astfel: „Dacă cineva va fi încălcat posturile celor patru timpuri, cunoscute de toți, mâncând carne, să postească în temniță pe parcursul unei săptămâni întregi". Lucruri asemănătoare se citesc și în decretele celorlalți regi ai Ungariei, decrete care toate se definitivau cu mărturia întregului cler și a poporului.

4. Fericirea Transilvaniei cât timp a înflorit religia catolică.

De bună seamă, atâta timp cât Transilvania se supunea cu credință Sfintei Biserici Romane, mama noastră, și se arăta a fi o fiică fidelă prin menținerea și păzirea religiei catolice, tot atât timp ea se vedea plină de o pace plăcută și de belșugul lucrurilor de toate felurile și purta o înfățișare vestită prin râvna cele mai adânci pietăți întru DOMNUL și întru sporirea gloriei divine; apărea de asemenea însemnată printr-o doctrină eminentă, așa cum ne este îndestulător și cu prisosință dovedit acest lucru de cele mai mari și în egală măsură cele mai vechi monumente ale familiilor ecleziastice și religioase, ale bisericilor, școlilor și ale așezămintelor de felul acesta făcute întru sporirea gloriei lui DUMNEZEU.

5. Nefericirea aceleeași din pricina tulburării religiei.

„După ce au prins putere monștrii sectelor (cum spune scriitorul transilvan Laurențiu Töppeltin), mânia Domnului care a urmat a secătuit de bărbați patria noastră printr-un război temerar și a trântit-o la pământ, vlăguită fiind de luptele civile: a stârnit țara împotriva principelui său, pe părinți împotriva fiilor, pe iobagi împotriva stăpânilor, pe frate împotriva fraților și a îngăduit ca cele mai multe familii să fie cuprinse de furie în măruntaiele lor; aceeași mânie a dat ocupantului putința de a face orice: ce a scăpat de jafuri, a înlăturat prin foc, pe cei care s-au întors dintr-un măcel i-a predat ca prizonieri, adesea a vândut în taberele dușmanilor pe un singur transilvănean în schimbul unui fum de tutun sau pentru un bici ori o curea, cu care să fie amenințați ceilalți. Și, în timp ce transilvănenii erau încredințați că au suferit până în fund toate cele ce puteau fi suferite, s-a mai abătut asupra lor și ciuma, drept marea răsplată pentru suferințele lor". Așa spune Töppeltin, cuvânt cu cuvânt, în scrisoarea sa dedicatorie.

CAPITOLUL AL V-LEA

Despre episcopiile și decanatele Transilvaniei

1. Cele patru scaune episcopale din Transilvania, numite de către scriitori: de Alba, de Milcov, de Sibiu și de Bistrița.

Citesc că au existat în Transilvania, față de varietatea bisericilor, patru scaune episcopale romanocatolice, numite: *de Alba,* care există și acum, deși multă vreme a fost lipsit de episcop; a fost vestit prin cele 24 de decanate ale sale, după cum au scris unii. Cititorul poate să găsească mai multe lucruri despre această episcopie în cartea întâi, *prolegomenum-ul* al 6-lea, numărul 3. În legătură cu bisericile transilvănene am transcris următoarele lucruri de la pagina 71 a manuscrisului lui Hermann, preot din Medias: „După biserica din Alba, prima care să ajungă la perfecțiune era cea din *Milkov,* căreia i se încredința chiar și rangul de episcopie, iar restul se supuneau acestora două; de unde s-a întâmplat ca întreaga Transilvanie, încă din vechime, să aibă doi episcopi, cel *de Alba* și cel *de Milkov,* dintre care primul îl recunoaște drept mitropolit pe arhiepiscopul da Calocea, cel de-al doilea pe arhiepiscopul de Esztergóm". Și la pagina 115: „Tătarii nu numai că au pustiit *Milkovul,* dar l-au și distrus din temelii". Drepturile episcopale asupra acestora le rețineau pentru ei decanul și membrii capitlului sibian (pe baza edictelor papei și ale regelui). Își țineau actele în arhiva

capitlului din Sibiu. Episcopia Sibiului, a cărui episcop dicta legea chiar și bisericii valahice, se supunea odinioară arhiepiscopului de Calocea. Despre acest lucru a se vedea mai sus, în cartea întâi, *prolegomenum*-ul 7, numerele 5 și 6. Alții pomenesc și episcopia de Bistrița și spun că episcopul acesteia și-a avut reședința în faimoasa mănăstire din cetatea Bistrița, el fiind stabil. Dar *lucruri mai sigure* vor fi oferite în apendicele acestei cărți.

2. Decanatele și capitlurile.

Clerul Transilvaniei și-a rezervat în vremurile din urmă cinci decanate împreună cu opt capitluri: *mai întâi, cel bistrițean*, cu 23 de sate regești și cel *de Reghin*, cu 30 de sate. În al doilea rând, cel *sibian* care era format din trei capitluri: cel de *Sebeș*, în popor *Sebeșul Săsesc*, sau *Müllenbach*, care ținea de Orăștie sau de Bros; de asemenea *Miercurea* sau *Reussmarkt* și 17 sate regești, apoi primul capitlu *sibian*, care se numea *înlocuitor*, cuprinzând două scaune săsești, Cincul Mare și Nocrich, cu 22 de sate regești. În al treilea rând, cel *brașovean* care avea capitlul *Bârsei* cu 13 sate regești. În al patrulea rând, decanatul de Kezdi (Covasna) împreună cu capitlul de *Sighișioara* sau de *Schösburg* și 48 de sate. În al cincilea rând, decanatutl de *Szászház*, cu capitlul de Mediaș și 36 de sate regești. *Același lucru îl relatează Reichesdorf, Tröster și Krekvitz.*

3. Superintendentul unitarian, luteran, calvin și vlădica românilor.

Cei trei superintendenți acatolici, care în chip abuziv se numesc episcopi, sunt: *cel arian sau unitarian, care locuiește la Cluj*, cel luteran, care își are scaunul în târgul *Biertan*, cel calvin, cu reședința la Alba Iulia; în afara acestui oraș își are scaunul vlădica de rit grecesc al valahilor, care, împreună cu clerul său, a lepădat schisma în anul 1698 și a fost primit în sânul Bisericii Romane.

CAPITOLUL AL VI-LEA

Despre ordinele religioase care au înflorit odinioară în Transilvania

1. Dificultatea de a întocmi recensământul așezămintelor sfinte.

Cât de nefericit au pierit vechile memorii, aflăm cu ușurință din actele sinodului diecezan de la Esztergóm din anul 1629, retipărite în anul 1664, în care se explică cât de greu a fost să se caute și să se recenzeze așezămintele ordinelor sfinte; pe acestea, neputând găsi o sursă mai demnă de încredere, le-am scos din aceleași acte, după cum urmează.

2. Două abații.

Aghireș, filiala abației Sfântului Benedict de la Cluj-Mănăștur.

De asemenea, *Abația Sfântului Benedict* din Cluj-Mănăștur, a diecezei transilvănene a Fericitei Fecioare, din comitatul Cluj, lângă Cluj. De la pagina 103.

Abația din Mănăstireni, în dieceza Clujului, de la pagina 107: este îndoielnic dacă aceasta a fost a Sfântului Benedict.

3. Ordinul Sfântului Dominic.

Mănăstirile dominicanilor: la Alba Iulia, consacrată Fericitei Fecioare Maria; la Sibiu, la Bistrița, la Cluj, în orașul vechi. De la pagina 116.

4. Mănăstirile Sfântului Francisc Seraficul.

Mănăstirile ordinului Sfântului Francisc ale Bisericii de Alba Iulia, sau Fehér Egyház, între bunurile domnilor Hailer, în Transilvania.

La Brașov, sau Kronstadt, în Transilvania.

La Bistrița, în Transilvania. Dată de către episcopul Transilvaniei pentru minoriți în anul 1336. De la pagina 117.

Mănăstirea clujeană, în Transilvania.

La Târgu Secuiesc, sau Székely Vasárhely, dată observanților în anul lui Christos 1446, odinioară a fost a conventualilor.

La Suseni, în Transilvania, între bunurile domnilor Kendi. De la pagina 118.

Mănăstirea huniadă, sau de Hunedoara, a FERICITEI FECIOARE MARIA, pe care o începuse Ioan de Hunedoara pentru eremiții Sfântului Augustin, dar a terminat-o regele Matia și, dobândită de la Paul al II-lea, a dat-o observanților.

Mănăstirea de la Ineu, Caransebeș.

Kesztel, construită de Ștefan, voievodul Transilvaniei.

Lipova, a Sfântului Ludovic, episcopul, fundată în anul lui Christos 1327 de către Ludovic I, regele Ungariei, ruda de sânge a pomenitului sfânt.

Mănăstirea de la Mediaş. De la pagina 119.

Mănăstirea de la Orşova, lângă Porţile de Fier.

La Orăştie, în Transilvania, fundată de regina Elisabeta, cam la anul 1370. De la pagina 120.

Mănăstirea din Şimleu.

Mănăstirea FERICITEI FECIOARE MARIA VIZITATE, în Ciuc, scaunul secuilor, din Transilvania, provincia sfântului Mântuitor.

La Mintia, în Transilvania.

La Teiuş, în Transilvania: a construit-o Iancu de Hunedoara în urma victoriei împotriva turcilor de la Sântimbru, lângă Alba Iulia. De la pagina 121.

La Odorhei, în Transilvania. De la pagina 120.

5. Mănăstirile ordinului Sfântului Pavel Întâiul Eremit.

Ordinul eremiţilor Sfântului Pavel Întâiul Eremit, vicarul de Ardeal, sub care mai întâi este fundată mănăstirea din Székely Háza a Fericitei Maria, din Transilvania, la anul 1370.

Mănăstirea din Păuca, în Transilvania: a fundat-o Ladislau, prepozitul de Sibiu, în anul 1416; această mănăstire a fost dată după aceea fraţilor observanţi.

Mănăstirea din Tăuţi (sau de pe Stânca Sfântului Mihail), lângă Alba Iulia, este fundată de Goblinus, episcopul Transilvaniei, în anul 1384 şi este mărită de episcopul Emeric, succesorul acestuia.

Mănăstirea din Patalan sau Pathlan, fundată în părţile Transilvaniei în anul 1328 de către domnul Chibax de Mindszent. De la pagina 128.

Între cele *necunoscute* este pusă mănăstirea de maici de la Cluj.

6. Ruina fericirii Transilvaniei.

Şi pe mine mă recomforteză amintirea celei mai frumoase stări a presupusei patrii. Căci, ce a putut fi fie mai plăcut la vedere, fie mai sigur pentru protecţie, decât să vezi tot atâtea şiruri ordonate de fortăreţe, stând de strajă pentru mântuirea Ungariei, câte mănăstiri ale oamenilor sfinţi au existat? Aceştia, de bună seamă, au dobândit favoarea lui DUMNEZEU prin rugăciune, lacrimi, posturi şi prin toate exerciţiile vieţii religioase, au îndepărtat ura, s-au pus pe ei aidoma unui zid pentru casa lui DUMNEZEU. Astfel, neamul nostru vieţuia în frumuseţea păcii, în odihnă plină de bunăstare şi sub protecţia cerească a lui DUMNEZEU. Acum (o, durere!) după ce au fost împrăştiate pietrele sanctuarului, oamenii religioşi culţi sunt morţi (totuşi, nu din lipsa legilor, ci de teama turcului, care ataca cu furie), mănăstirile au fost lăsate goale de fugarii înfricoşaţi şi, în toiul luptelor pentru coroana regilor, erau ocupate de către bărbaţi seculari, iar după ce au fost ocupate, unele cu greu au mai fost recuperate de cler; căci după ce au fost distruse mănăstirile, s-a îndepărtat favoarea lui DUMNEZEU şi indignarea Atotputernicului precum şi braţul Său întins până aici au scufundat această ţară în crime de-a lungul unei mari perioade din acest secol. Să-i implorăm, deci, pe toţi cei care sunt pentru pacea patriei şi să ne rugăm să se întoarcă pentru noi blândeţea Domnului atotputernic, la fel ca în zilele de demult". *Aşa se citeşte în numita carte sinodală. Adaugă ce se citeşte la Reichesdorf, în „Descrierea Transilvaniei": Cârţişoara, un sat aşezat pe malul Oltului, a fost odinioară abaţie şi îşi trage numele de la cheruşi, iar împrejurimile poartă numele de Kerzrelandt şi Kertzregsbürg".*

CARTEA A TREIA A CULEGERII DE DATE ISTORICE PRIVIND BISERICA TRANSILVANĂ

DESPRE TRANSILVĂNENII PRĂBUŞIŢI ÎN EREZIA LUTERANĂ

Precuvântare

Prima sectă a ereziilor care s-a strecurat în Transilvania a fost cea luterană, în timpul voievodului sau prefectului Transilvaniei, Ioan de Zapolia, comite de Zips, fiul lui Ştefan, palatinul Ungariei şi păstrătorul coroanei, şi al Astridei.

Acest Ioan era, în tinerețe, ambițios și cu caracter violent și, fiindcă în anul lui Christos 1514 a jucat față de niște rebeli nu rolul unui judecător creștin, ci mai degrabă pe acela de tiran, a primit o dublă pedeapsă de la Dumnezeu: una pentru că, de abia începută lupta, a fost pus pe o fugă rușinoasă de către turci, a doua pentru că vreme de doi ani n-a putut vedea sacrosancta euharistie deoarece ea îi era interzisă de către preotul care oficia și nici nu urma să o vadă, dacă nu îl va fi înduplecat pe DUMNEZEU prin rugăciunile neîntrerupte și prin posturile sale și alor săi (fiind plătită de către aceiași o mare cantitate de aur atât pentru săraci cât și pentru azilurile religioase). Să se citească la Istvánffi în „Istoria Ungariei" despre acest Ioan. În cartea a treia vor fi relatate faptele luteranilor din Transilvania, care vor fi continuate până la sfârșitul vieții numitului Ioan de Zapolia. Rămâi sănătos.

INDICELE CĂRȚII A III-A

Despre transilvănenii prăvăliți în erezia luterană

Capitolul I. Erezia lui Luther este introdusă la Sibiu. 1. Reforma lui Luther, constând din șase puncte. 2. Doctrina lui Luther. 3. Cărțile lui Luther sunt răspândite în Transilvania. 4. Doi canonici sibieni se clatină în credință. 5. Încep să se țină predici luterane. Școlile. 6. La sate, țăranii sunt seduși. 7. Erezia nu este împiedicată din pricina războaielor.

Capitolul al II-lea. Despre rezistența regelui împotriva luteranismului. 1. Strădania regească împotriva ereziei, neputincioasă la Sibiu. 2. Se hotărăște ca luteranii să fie pedepsiți cu pedeapsa capitală. 3. Porunca regească de ardere a cărților luterane.

Capitolul al III-lea. Despre rezistența arhiepiscopală împotriva luteranismului. 1. Porunca arhiepiscopului de Esztergóm de excomunicare a celor care urmau dogmele luteranilor. 2. Scrisoarea arhiepiscopală către decanii de Sibiu și Brașov împotriva luterizanților.

Capitolul al IV-lea. Despre îndărătnica favorizare a luteranilor de către sibieni. 1. Primejdia de răzmeriță din cauza anunțării publice a excomunicării. 2. Venetitcii luterani sunt sprijiniți cu bunăvoință. 3. Dregătorii nu se supun poruncilor regești. 4. Îndărătnicia Dascălului Sărac, apostatul. 5. Decretul de ardere pe rug a luteranilor. 6. Se dă pedeapsă apostatului care se căiește și sunt arse cărțile luterane. 7. Regele stăruie asupra poruncilor împotriva luteranilor. 8. Scrisoarea de amenințare a regelui către judele regesc. 9. Războiul dăunător stării catolice

Capitolul al V-lea. Despre clerul transilvănean silit să se înroleze și despre plângerile venerabilului capitlu sibian împotriva luteranilor. 1. Edictul regesc care cheamă clerul sub arme este promulgat în Transilvania. 2. Scrisoarea capitlului sibian despre îndrăzneala luteranilor.

Capitolul al VI-lea. Despre măcelărirea ungurilor în bătălia cu turcii de la Mohács. 1. Ludovic al II-lea, regele Ungariei, se scufundă în mlaștină în timpul bătăliei cu turcii de la Mohács și oastea sa suferă măcelul. 2. Căsăpirea episcopilor Ungariei. 3. Prevestirea mai în glumă mai în serios a măcelului ungurilor. 4. Din mila preavestitei văduve Dorotheea Prinyi este îngropată oastea ucisă. 5. Vorbele lui Soliman despre cele șapte capete ale episcopilor care i-au fost aduse.

Capitolul al VII-lea. Despre încoronarea ca rege a lui Ioan de Zapolia, voievodul transilvan și despre episcopatele înstrăinate ale Ungariei. 1. Ioan Zapolia, voievodul transilvan, pretinde coroana Ungariei. 2. Sunt convocate comițiile pentru încoronarea regească. 3. Este încoronat Ioan, rămânând nesalutat Ferdinand, deși avea drept de moștenire la domnie. 4. Este încoronat în chip legiuit Ferdinand. 5. Ioan Zapolia încredința rangurile de episcop laicilor.

Capitolul al VIII-lea. Despre zelul lui Ioan Zapolia împotriva luteranilor. 1. Conștiința îl îmboldește pe Ioan să împiedice erezia luterană. 2. Scrisoarea lui Ioan către sibieni, împotriva ereziei îngăduite de către acestia. 3. Neînțelegerea în privința regelui legiuit, care împiedică îndeplinirea poruncii lui Ioan. 4. Transilvania, lipsită de sprijinul catolic.

Capitolul al IX-lea. Ioan Zapolia învins pleacă în exil, iar după ce Transilvania este supusă turcilor, redobândește coroana Ungariei. 1. Ioan pleacă de la domnie. 2. El cere, printr-un sol, sprijin turcesc împotriva lui Ferdinand. 3. Ioan face Transilvania tributară turcilor. 4. Sfânta coroană a Ungariei este dată lui Soliman, sultanul turcilor. 5. Soliman încredințează lui Ioan domnia și coroana. 6. Episcopul Paul și Petru Prinyi reintră în grațiile lui Ioan.
Capitolul al X-lea. Proscrierii catolicilor sibieni de către luterani îi urmează nenorocirea ungaro-transilvană. 1. Catolicii de ambele sexe sunt proscriși la Sibiu de către luterani. 2. Martin Fölker, pentru a-și păstra prebenda, devine apostat. 3. Război și ciumă în Transilvania. 4. Arhiepiscopul Paul se aliază cu regele Ferdinand iar Petru Prinyi își sfârșește viața nenorocită în temniță. 5. Soliman, reîntors în Ungaria, este respins de către Sfântul Martin la cetatea Gönc. 6. Primejdia lui Soliman la traversarea râului Drava.
Capitolul al XI-lea. Tratatul de alianță al lui Ioan, căsătoria și moartea sa. 1. Rangurile de episcop sunt restituite clerului și adepții lui Luther, alungați din plebaniile ungurești, se strecoară în Transilvania. 2. După uciderea unui prefect al Transilvaniei, acestuia îi urmează doi. 3. Punctele păcii între regele Ferdinand și interregele Ioan. 4. Ioan se căsătorește. 5. Neînțelegere în Transilvania între partida lui Ferdinand și cea a lui Ioan. 6. Bogățiile țăranilor. 7. Boala și moartea lui Ioan de Zapolia.

CAPITOLUL ÎNTÂI AL CĂRȚII A TREIA
DESPRE TRANSILVĂNENII PRĂVĂLIȚI ÎN EREZIA LUTERANĂ

Erezia lui Luther este introdusă la Sibiu

1. Reforma lui Luther, constând din șase puncte.

Martin Luther, apostat german și ereziarh, prinse a tulbura Biserica în anul lui Christos 1517 la Wittenberg și a tulburat-o până în anul lui Christos, 1546 (fiind crescuți între timp de către apostatul ex-călugăr patru copii: Ioan, Martin, Paul și Margareta) și în acel an a murit nefericit. S-a hotărât să fie reformatorul Bisericii și a stabilit reforma sa alcătuită din șase puncte. 1. A reformat unirea creștină: căci i-a sustras pe adepții săi de la unitatea hotărârilor înspre neînțelegeri, din care cauză există, în parte, certurile și urile. 2. A reformat obediența datorată păstorului: căci a ispitit oile lui Cristos înspre libertatea de a da cu capul și cu picioarele. 3. A reformat pedeapsa trupească: căci a schimbat mortificările cu senzualitatea. 4. A reformat posturile pe care le-a înlocuit cu lăcomia. 5. A reformat castitatea, pe care a făcut-o să alunece spre desfătările cărnii. 6. A reformat legământul sacerdotal de celibat: căci s-a mutat pe el și pe alții de la lanțul izbăvitor la dezlegarea apostatică.

2. Doctrina lui Luther.

Același Luther a propovăduit mai multe rătăciri, dintre care principalele sunt următoarele: pe om îl justifică numai credința; liberul arbitru a pierit prin păcat; papa este anticrist; în euharistie rămâne substanța pâinii împreună cu trupul lui Cristos; indulgențele nu au nici o valoare; nu există purgatoriu; grația nu se dăruiește prin sacramente; păcatele, atunci când sunt răscumpărate, nu sunt șterse, ci doar nu sunt imputate; și multe altele de felul acesta.

3. Cărțile lui Luther sunt răspândite în Transilvania.

Și prin intermediul unor cărți încredințate tiparului, care propovăduiau o astfel de doctrină (cărți în care Luther nu numai că umplea de calomnii Sfânta Biserică Romană, dar și interpreta în mod corupt și plin de venin textul sfintelor scripturi), creștea stricăciunea sufletelor și se răpândea până departe. Căci la doi ani de la apostazia lui Luther (chiar în anul 1519) asemenea cărți erau aduse chiar și la Sibiu (Hermanstadt), capitala sașilor transilvăneni, prin intermediul negustorilor care mergeau și veneau.

4. Doi canonici sibieni se clatină în credință.

Pe acestea le dorea mai cu ardoare decât ceilalți venerabili canonici sibieni plebanul Mathias Colomann și se pare că, într-un interval de doi ani, în așa

măsură s-a abătut de la supunerea și de la riturile Sfintei Biserici Romane încât, atunci când în anul lui Christos 1521, la 8 august, va muri, el va fi prezentat de către sibieni ca fiind *piatra de temelie* a fortăreței sectei luterane și chiar al doilea Moise. Acestui pleban, odată mort, i-a urmat în parohia sibiană Mathias Ramaschi, bărbat cu sufletul plecat (după cum se spunea) înspre secta lui Luther, care obișnuia să citească deseori în intimitate și să discute cu numitul Colomann dogmele luterane. Pe când era pleban acest Mathias, luteranismul a crescut în așa măsură încât, drept laudă, acesta a primit numele de *al doilea Iosua,* după cum predecesorul său l-a primit pe cel de *al doilea Moise;* după mărturia istoriografului luteran Mathias Miles, în istoria secolului XV (printr-o eroare rușinoasă scrisă pentru secolul XVI) numită „Îngerul exterminator", la pagina 13.

5. Încep să se țină la Sibiu predici luterane. Școlile.

Însă cel mai mult a dăunat Ioan Surdaster, un călugăr apostat, cel dintâi care a zeflemisit în public Biserica Romană, sub cerul liber, în afara porții orașului Sibiu zisă a sfintei Elisabeta, unde se onora efigia crucifixului lui Cristos încă cu o sută de ani înainte. Dar și mai mare furtună a cunoscut senatul și centumviratul sibian întrucât i s-a poruncit lui Surdaster, apostatul, să-și țină predicile nu sub cerul liber, lângă numita sfântă cruce, ci în interiorul bisericii Sfânta Elisabeta din oraș. Deoarece porunca a fost îndeplinită (erau inutile eforturile venerabilului capitlu sibian împotriva forței magistraților, mai ales a judelui regesc Marcus Penflinger), o așa de mare mulțime de ascultători alerga înspre biserica Sfintei Elisabeta încât celelalte biserici catolice mai aveau doar un public redus. Au făcut în așa fel călugării apostați încât să se instituie și școli la Sibiu, în casa numită Weissdenhauss, situată în târg: această casă era protejată de un localnic numit *Ioan Csukás* sau *Hecht,* senator jurat. Aici era explicat catehismul lui Luther, se exersau mici predici eretice și se cânta slujba în limba germană.

6. La sate, plebea este sedusă.

Duminica și în zilele de sărbătoare apostații alergau și la bisericile filiale (cu toată opoziția parohilor) și propuneau plebei rurale, bazându-se pe autoritatea profană a unora dintre dregători, același venin: drept efect, pleava nu numai că renunța cu totul la ascultarea față de pontiful roman, ci își insulta proprii parohi și făceau acest lucru în numele și sub pretextul libertății creștine și evanghelice.

7. Erezia nu era împiedicată din pricina războaielor.

Deși se repetau tot mereu, plângerile clerului catolic către arhiepiscop și regele Ungariei, zbucimul războaielor încinse nu îngăduia să se rezolve în acest timp astfel de pricini. Erau mai mult decât tulburi aceste vremi din pricina diferitelor războaie, căci și Belgradul a cedat turcilor în anul lui Christos 1521, la 29 august, pe când era sultan Soliman, care în același an a invadat cu armata sa Serbia, ambele Valahii (Muntenia și Moldova) și de asemenea Transilvania: așa încât voievodul Ioan de Zapolia, de teama lui, fugise împreună cu familia sa la Buda și, după ce nobilimea transilvană s-a închis în fortărețe, plebea, foarte numeroasă, care nu se ascunsese în păduri, era părăsită pentru a fi dusă în robie de sultan. Din această pricină, transilvănenii prinseră a-și întări toate bisericile aidoma unor fortărețe, începând cu anul lui Christos 1521, pentru a putea să se pună la adăpost și a se apăra în acestea. Să vadă cititorul lui Mathias Miles în „Îngerul exterminator", pagina 12. Oricine ar vizita azi Transilvania, ar putea zări mai multe biserici întărite cu valuri de pământ, turnuri și ziduri. Totuși, adepții luteranismului n-au putut să se răspândească așa de liber la Sibiu, încât să nu fie supuși feluritelor opreliști și pedepse din partea regelui Ungariei și a arhiepiscopului.

CAPITOLUL AL II-LEA

Despre rezistența regelui împotriva luteranismului

1. Strădania zadarnică a regelui împotriva ereziei la Sibiu.

Deoarece luteranismul era din ce în ce mai puternic, deseori în acești ani, clerul recurgea rugător la Ludovic al II-lea, regele Ungariei, și la Ladislau Sol-

canus, arhiepiscopul de Esztergóm, primat al regatului Ungariei și ambasador înnăscut, consilier al lui Ludovic și moderator ales al mănăstirii Sfântului Martin din munți, cardinal presbyter și patriarh al Constantinopolului. Ei înșiși erau rugați de către venerabilul capitlu sibian să îndepărteze la timp acest rău. Și într-adevăr, cu atâta râvnă s-au străduit regele împreună cu arhiepiscopul să se opună încât, în anul lui Christos 1522, se aure în Transilvania că prin acord comun dogma lui Luther a fost condamnată, însă la Sibiu efortul se desfășura în zadar.

2. Se hotărăște ca luteranii să fie pedepsiți cu pedeapsa capitală.

În anul lui Christos 1523, în dieta de la Buda, ținută în ziua Sfântului Gheorghe martirul, s-a supus aprobării locuitorilor regatului următoare doleanță, cu cuvintele: „Să se învrednicească maiestatea sa regească, în calitatea sa de principe catolic să pedepsească cu pierderea capului și cu confiscarea tuturor averilor lor pe toți luteranii și pe sprijinitorii lor precum și pe cei care aderă la această facțiune ,ca pe niște eretici publici și dușmani ai Preasfintei Fecioare Maria". Această cerere este introdusă în constituțiunile regelui Ludovic și întărită cu aprobarea regească, dobândind statutul de articol cu nr. 55. Între timp, moartea papei Adrian al VI-lea l-a silit pe arhiepiscopul Ladislau să plece la Roma pentru alegerea lui Clement al VII-lea. În această vreme, judele regesc Marcus târăgână afacerea pe lângă rege până la întoarcerea lui Ladislau. Au devenit apostați chiar și doi predicatori ai venerabilului capitlu sibian, Ambrozie Slesita și Conrad Weich.

3. Porunca regească de ardere a cărților lui Luther.

În anul 1524 se relua cu strășnicie această treabă a religiei; pentru ca echitatea soluției că fie mai evidentă, se cuvine să vă prezentăm scrisoarea trimisă de însuși regele Ludovic sibienilor, care arată astfel: „Ludovic, din mila lui DUMNEZEU rege al Ungariei și al Boemiei, credincioșilor noștri înțelepți și chibzuiți burgărmeșter și jude regesc, precum și celorlalți seniori jurați ai scaunului și ai cetății noastre Sibiu, mântuire și favoare.

Nu fără neplăcerea sufletului nostru am aflat că dogmele blestemate ale unui anume Martin Luther, deja de mult excomunicat de Scaunul apostolic, împreună cu adepții săi, până într-atât au întunecat pretutindeni mințile oamenilor încât, după ce au fost părăsite adevărul evanghelic și învățăturile sfinților părinți, dogmele acestuia și cărțile scrie de el sunt ținute în mână de toți în mijlocul vostru, fiind citite și respectate. Cu atât mai mult cu cât preceptele și cărțile aceluiași Martin Luther sunt potrivnice adevărului însuși, ba chiar sunt, după cum am spus, excomunicate de sfântul Scaun Apostolic, ne pricinuiește o vehementă neplăcere faptul că atât concetățenii și negustorii voștri, precum și alți locuitori ai cetății noastre au început să vândă și să cumpere și să transporte aceste cărți. Cum însă, pe urmele divinilor regi ai Ungariei, predecesorii noștri, stăruind în datoria mea, este în interesul nostru să păstrăm neștirbite, pretutindeni în acest regat al nostru și în părțile supuse lui, credința și religia noastră creștină (ca ea să nu fie atacată și pângărită de ereticii excomunicați), vrem și poruncim cu strășnicie Credințelor Voastre, sub amenințarea cu pierderea tuturor bunurilor voastre, ca, de îndată ce a fost primită scrisoarea de față, atât în această cetate a Sibiului cât și în celelalte locuri supuse nouă, să căutați la rând, în fiecare casă preceptele, plăsmuirile și cărțile numitului Martin Luther, ca pe unele ce sunt excomunicate, și, după ce au fost găsite, să puneți să fie arse în piața publică și apoi să vă obligați a face din nou public anunțul ca nu cumva cineva, de orice condiție ar fi, să mai îndrăznească a vinde, a cumpăra, citi și discuta asemenea dogme, precepte și cărți, sub amenințarea pierderii tuturor bunurilor sale. Pe de altă parte, vă poruncim din nou și cu mai mare strășnicie ca pe rebeli și pe complici, ca și pe toți cei care vor încălca porunca noastră, dacă vor fi fost găsiți vreunii, să-i pedepsiți cu pedeapsa amintită, pe baza autorității regale acordată vouă prin intermediul acestei scrisori, fără a îndrăzni să procedați în alt mod, după ce veți fi citit aceste rânduri și le veți fi restituit celui care vi le-a arătat. Dată la Buda, în ziua a patra înaintea duminicii *Laetare*, în anul Domnului 1524".

CAPITOLUL AL III-LEA

Despre rezistența arhiepiscopală împotriva luteranismului

1. Porunca arhiepiscopului de Esztergóm de excomunicare a adepților dogmelor luterane.

A adăugat arhiepiscopul Ladislau Solcanus eficiență ecleziastică acțiunii de izbăvire și a trimis în Transilvania către clerul sibian și brașovean, aflat sub jurisdicția sa, o poruncă datată 15 august 1524, ca preoții și călugării din parohii, mănăstiri, biserici și capele să pună să se anunțe public în fiecare duminică și zile de sărbătoare excomunicarea celor care vor fi citit, cumpărat, vândut cărțile lui Luther sau vor fi urmat învățătura acestuia și nu vor fi dat ascultarea filială Sfintei Mame Biserica, ci aidoma unor refractari vor fi violat în mod grav cinstirea și plecăciunea datorate preoților. Se cuvine să se citească scrisoarea pe care o vom prezenta în continuare.

2. Scrisoarea arhiepiscopală împotriva luterizanților, adresată decanilor de Sibiu și Brașov.

„Ladislau, din mila divină arhiepiscop al bisericii de Esztergóm, comite perpetuu al aceluiași loc, primat și ambasador înăscut al regelui Ungariei și secretar suprem, cancelar al maiestății sale regele etc. Iubiților noștri venerabili întru Christos și demnilor de cinstire decani și plebani ai bisericilor parohiale sau locțiitorilor acestora, care se află pretutindeni în decanatele de Sibiu și de Brașov, supuse jurisdicției noastre, mântuire întru Domnul și să asculte cu strășnicie de poruncile noastre scrise mai jos.

Să știți că noi nu fără o apăsătoare durere și neplăcere a sufletului nostru am înțeles din relatarea unor persoane de încredere cum că există în decanatele, parohiile și plebaniile voastre anumite persoane, atât fețe bisericești cât și seculare, de ambele sexe, care la instigarea Satanei, îndrăznesc să rostească în public, să aprobe și să apere rătăcirile nelegiuite și dogmele impii ale unui anume Martin Luther, deja condamnat de către Sfântul Scaun Apostolic împreună cu autorul și cu adepții săi eretici; și ce este mai abominabil, unii compun și cântă cu glas spurcat cantilene întru dezonoarea și jignirea aceluiași Sfânt Scaun Apostolic și a întregului cler; pe cei excomunicați, despărțiți de comunitatea credincioșilor (ca pe niște oi bolnave, ca nu cumva să strice tot staulul), îi primesc la slujbele divine și le acceptă participarea la sacramentele bisericii; pe preoții lui DUMNEZEU, prin slujirea Căruia suntem creștini, îi numesc vidre necinstite și oameni nelegiuiți, angajând asasini întru moartea acestora; în zilele de post se hrănesc cu cărnuri, caș, ouă, unt, delicatesuri din lapte, contrar bunelor obiceiuri ale creștinilor și opreliștilor sfinților părinți; spun că dreptul canonic nu a fost descoperit de spiritul divin, ci prin șiretenia și plăsmuirile demonilor, prin urmare jurisdicția ecleziastică se cuvine să fie abolită și stinsă; ofrandele aduse duminica pe altar nu sunt de loc necesare, confesiunea, care este cea mai importantă parte a penitenței, nu trebuie băgată în seamă, iar privilegiile clericilor vor fi cu totul desființate; și mai afirmă și alte grozăvii și blasfemii asemănătoare acestora, ba chiar îndrăznesc să cumpere, să vândă, să citească și să păstreze cu nerușinare, încălcând dreptatea divină, cărțile și tratatele privind rătăcirile și ereziile aceluiași Martin Luther, drept pentru care se știe că asupra lor s-a abătut sentința de excomunicare majoră, emisă deja de stăpânul nostru, papa Clement al VII-lea. Cum însă, prin obligația slujbei noastre păstorești, suntem datori să smulgem ereziile aducătoare de ciumă de felul acesteia, să le abatem și să le alungăm din sufletele credincioșilor noștri, vă poruncim cu strășnicie și vă ordonăm vouă tuturor și fiecăruia în parte, în virtutea sfintei obedințe și sub amenințarea cu pedeapsa excomunicării majore, exprimată și promulgată în scrisoarea apostolică, ca, de îndată ce va fi fost primită scrisoarea de față și atâta timp cât vi se va fi cerut vouă tuturor sau vreunuia dintre voi prin scrisoare aceasta, în fiecare zi de duminică sau de sărbătoare, în bisericile sau mănăstirile sau capelele voastre, la ceasul când se va fi adunat mulțimea pentru ascultarea slujbei, să rămâneți și să-i implorați în numele Domnului pe toți și pe fiecare persoană în parte, fie ecleziastică de orice grad, stare, condiție și importanță, fie seculară, de orice sex ar fi ea, care locuiesc în parohiile și

decanatele voastre, sub amenințarea pedepselor excomunicării majore și a afuriseniei exprimate în numita scrisoare apostolică, ca nu cumva să rostească în vreun fel, să afirme, să laude, să aprobe, să profeseze, să cânte, să introducă sau să facă cunoscute ereziile, preceptele și dogmele lui Luther și ale adepților săi, precum și blasfemiile lor îndreptate împotriva lui DUMNEZEU și a oamenilor; nici să nu cumpere, să nu vândă, să nu citească, să nu păstreze cărțile și tratatele despre rătăcirile acestuia; nici să nu îndrăznească să acorde pe față sau pe ascuns, direct sau indirect, în orice fel ar fi, ajutor, sfat, vreo favoare celor care le cumpără, le vând, le comentează, le afirmă sau le păstrează; după cum și atotgenerosul nostru stăpân Ludovic, regele Ungariei și al Boemiei, a poruncit și a cerut cu strășnicie prin scrisoarea sa și prin soli osebiți că trebuie să se facă de către burgărmeșteri și de către întreaga obște a locuitorilor cetăților și districtelor sibine și brașovene. Și oriunde vor fi găsit mai sus numitele cărți și tratate ale lui Luther și ale adepților săi și pe cele care dețin dogme aducătoare de ciumă de felul acesta, să le sfâșie și să le ardă fără zăbavă sau să pună să fie arse. Dacă unii vor fi făcut acest lucru va fi bine: altminteri să declarați, să faceți public și să denunțați sau să puneți să se declare, să se facă public și să se denunțe și prin alții, cu voce tare și limpede, în bisericile voastre parohiale, în mănăstiri și în capele, în fața mulțimii, în fiecare duminică și în zilele de sărbătoare că toți sau fiecare în parte, indiferent de sex, care vor fi fost găsiți vinovați de aceste lucruri, și-au atras asupra lor pedeapsa de excomunicare majoră și de afurisenie deja promulgată (după cum s-a mai spus) prin scrisoarea apostolică împotriva rebelilor și ticăloșilor de acest fel: și să nu încetați să faceți astfel de înștiințare și de denunțare, până când astfel de rebeli și de ticăloși, recâștigându-și sufletul și inima, se vor fi supus în fapt poruncilor noastre apostolice de felul acesta și vor fi cugetat la dobândirea mijlocului potrtivit pentru ei de ispășire, iar după acestea, să ne scrieți la rândul vostru cu conștinciozitate și cuviincios raportul vostru asupra avertizării, declarării, înștiințării publice și denunțării făcute de voi și orice veți mai fi făcut în privința acestor lucruri. Dată la Buda, la sărbătoarea Înălțării la Cer a Atotglorioasei Fecioare Maria. În anul Domnului 1524.

Francisc Ujlák, secretar, a semnat pe baza poruncii primite".

CAPITOLUL AL IV-LEA

Despre îndărătnica favoare a sibienilor față de luterani

1. Pericol de răzmeriță din cauza înștiințării publice a excomunicării.

Autoritatea Sfintei Biserici a ajuns deja la un asemenea dispreț în rândul insolentei și refractarei populații a Sibiului, încât plebanul sibian a fost nevoit să se abțină de la înștiințarea publică a excomunicării împotriva refractarilor, ca să nu fie nevoit să înfrunte primejdia evidentă a pierderii vieții sau răzmeriță, ba chiar sub presiunile și constrângerile făcute asupra sa de către senatori, a trebuit să-i admită și să-i tolereze pe pseudopredicatori, care (nelegiuire!) erau foarte iubiți și sprijiniți la Sibiu; numai dacă nu s-ar putea spune că, probabil, plebanul Mathias Ramaschi se încurcase cu adepții lui Luther (căci era suspectat de simpatizare cu dogmele lui Luther).

2. Veneticii luterani sunt sprijiniți cu bunăvoință.

Apostații pătrundeau atât de indistinctibil, atât de hotărât la Sibiu, încât erau primiți chiar și în ateliere și la diferitele meșteșuguri a căror practicare unii, care erau inițiați în ordinele sfinte și diaconi nu o disprețuiau. Pe lângă aceștia soseau o mulțime de luterani, chiar și dascăli, atât clerici cât și laici, cărora, după ce li se oferea cu bunăvoință găzduire la Sibiu, li se acorda de către dregători exercițiul public al ereziei și erau dăruiți cu toate cele necesare pentru hrană și îmbrăcăminte.

3. Dregătorii nu se supun poruncilor regești.

Însă, deși dregătorii sibieni și însuși Marcus Penflinger (judele regesc, comitele sașilor) primiseră decretul de la regele Ludovic, care le poruncea cu asprime

să încerce prin toate mijloacele ca erezia luterană, condamnată în toată lumea creștină de către Scaunul Apostolic, să fie eliminată și smulsă din Transilvania, totuși chiar Marcus hrănea și proteja și îi cerea să fie predicatorul casei unui călugăr apostat, Georg Slesita, venit din Saxonia, împreună cu un alt călugăr originar din Silezia, poreclit Dascălul Sărac, căci Ioan Csukás sau Hecht fusese obligat să-i alunge de curând din casa sa pe amândoi, deși nu voise să facă acest lucru.

4. Încăpățânarea Dascălului Sărac, apostatul.

După acestea, pomenitul jude regesc plecând la Buda, la regele Ludovic pentru tratative, preainalții dregători, la stăruința demnilor de închinăciune decan, pleban și capitulari ,care pretindeau punerea în aplicare a decretului regesc, au poruncit, în temeiul hotărârii lor și a întregului oraș ca apostatul predicator al judelui regesc să plece, dar totul a fost în zahar, căci s-a opus apostatul zicând că, plecând judele regesc, stăpânul său, i s-a poruncit să rămână în casă până la întoarcerea acestuia de la Buda, ba chiar a îndrăznit să riposteze cu sfruntată încăpățânare certărețul impostor și să zică cu grosolănie: „Chiar de-ar crăpa decanul, plebanul și domnii senatori, în ciuda lor eu voi rămâne la Sibiu".

5. Decretul de ardere a luteranilor.

Doctrina lui Luhter a fost afurisită și în public de către dieta ungară în anul lui Christos 1525, în câmpul Rakos și a fost emis articolul VI al decretului regesc, ca aceia care ar adera la secta lui Luther, fie din Ungaria, fie din teritoriile aparținătoare, dacă persistă, să fie condamnați chiar la rug; iată cuvintele articolului: „Luteranii toți să fie smulși din țară și oriunde vor fi găsiți, să fie prinși și arși, nu numai de către persoanele ecleziastice, dar și de cele seculare". Însă, în toiul atâtor discordii civile din Germania și Panonia, tratativele ecleziastice de abia dacă își croiau efectul dorit.

6. Se dă pedeapsă apostatului pocăit și cărțile lui Luther sunt arse.

În același an a fost prins un nou apostat din rândul clerului, a cărui nume era Ioan Clemens din Medias, bacalaureat în arte. Pe acesta clerul sfânt, care se degrada pe zi ce trece, l-a predat autorităților politice, care ar fi vrut să aplice porunca regească pentru îndreptarea celorlalți: ar fi trebuit să-l înlăture pe îndărătnicul și molipsitorul adept al lui Luther prin foc; însă, la intervenția multora, acestuia i-a fost cruțată viața și, deoarece se căise, i s-a dat drept pedeapsă ca timp de trei duminici să se roage în public din amvon în bisericile din Sibiu, Șelimbăr și Gurăslău, ale Sfintei Biserici Romane, să-și retracteze rătăcirea și să renunțe la doctrina lui Luther. După ce s-a realizat acest lucru, călăul a ars la Sibiu, la stâlpul infamiei, din porunca regelui și sub ochii clerului, aflat de față, cărțile eretice strânse de peste tot.

7. Regele stăruie asupra poruncilor împotriva luteranilor.

Totuși, deoarece dregătorii treceau cu vederea prea multe lucruri luteranilor, în cele din urmă a fost trimisă din partea regelui Ludovic o nouă și aspră poruncă judelui regesc Marcus Penflinger, pentru ca el însuși să facă tot ce îi stă în putință, prin autoritatea slujbei sale, să smulgă din rădăcini și să îndepărteze erezia luterană care prindea puteri pretutindeni. Iată scrisoarea de poruncă și de amenințare a regelui Ludovic:

8. Scrisoarea de amenințare a regelui către judele regesc.

„Ludovic, din mila lui DUMNEZEU regele Ungariei și al Boemiei etc.

Alesule și iubite al nostru credincios, îți poruncirăm acum câteva luni, prin altă scrisoare a noastră, să constrângi pe căpeteniile și conducătorii ereziei luterane, care de mult prinsese a se dezvolta în orașele din acele părți, și să-i readuci la vechea credință și religie prin strădania și râvna ta; dar am aflat că tu ai acționat fără vlagă și neglijent în această treabă, așa încât deja acea rătăcire nu mai era cugetată doar pe ascuns, în mințile câtorva, ci se spunea că circulă la lumina zilei, în obște și că și-a înfipt rădăcinile și mai adânc, lucru pe care noi nu mai suntem dispuși să-l suportăm sub nici un motiv. De aceea, poruncim Credinței Tale prin conținutul acestei scrisori, sub amenințarea suspendării din slujba ta și a pierderii tuturor bunurilor tale, ca să cercetezi deja, sau din nou, cu râvnă și cu evlavie, în acele părți și cetăți pe bărbații acestei secte și, după ce au fost iscoditi, de vor fi fost prinși în rătăcire, să trebuiască și să îi să pui a fi pedepsiți după vina și delictul lor. Altfel nu vei face, sub

nici un motiv, dacă vrei să ţii seama de lucrurile tale şi de voinţa noastră; în caz contrar, pedeapsa acelora se va abate asupra ta. Dată la Buda, în ziua a cincea, înaintea sărbătorii Fericitei Maria Magdalena, anul 1526".

9. Războiul, dăunător stării catolice.

Acestor conlucrări ale preabunului rege Ludovic cu arhiepiscopul de Esztergóm le-a pus capăt războiul dintre unguri şi turci, care a lovit cu un măcel groaznic de pomenit creştinătatea maghiară şi a aruncat catolicismul într-o stare demnă de jeluire; care stare va fi descrisă în următoarele două capitole.

CAPITOLUL AL V-LEA

Despre clerul transilvan chemat sub arme şi despre plângerile venerabilului capitlu sibian împotriva luteranilor.

1. Edictul regelui de chemare la arme a clerului este promulgat în Transilvania.

Acesta este faimosul an al celei mai mari nefericiri pentru biserica transilvană: căci în acest an 1526, pătrunzand Soliman, sultanul turcilor, în Ungaria, cu 200 000 de oameni înarmaţi, împotriva lui Ludovic al II-lea, era recrutată pentru a se putea rezista duşmanului păgân, o mare armată căreia au trebuit să se alăture, din porunca regelui, însuşi episcopii şi clerul transilvan. Din această cauză, Ioan de Zapolia, voievodul transilvan, a promulgat în adunări şi comiţii un edict prin care să se adune în tabără, împotriva turcilor, plebanii în persoană (era pe atunci episcop Ioan Gostoni, succesorul lui Nicolae Gerendi) împreună cu toţi clericii şi dascălii, iar în întreaga Transilvanie să fie lăsat câte un singur presbiter sau diacon sau alt cleric, tot la două parohii unul, pentru administrarea celor sfinte. Acest edict, foarte apăsător pentru starea ecleziastică, a stârnit capitlul sibian în aşa fel încât să expună cu durere acest lucru şi multe alte supărări eminentisimului cardinal Ladislau Solcanus, arhiepiscopul de Esztergóm, printr-o scrisoare de rugăminte dusă acestuia printr-un sol special, în anul lui Christos 1526; acestui gest nu i-a urmat, totuşi, nici un rezultat, din cauza împrejurării nefericite a războiului.

2. Scrisoarea capitlului din Sibiu despre îndrăzneala luteranilor.

Cuprinsul plângerilor este următorul: „În anul Domnului 1526, în cetatea Sibiului, unde este temelia ereziei luterane, în casa magistrului Ioan Csukás a fost făcută un fel de şcoală de către un oarecare dascăl, în care se cântă simbolul niceean în limba germană şi alte cantilene care ţin de slujba şi oficiile divine: pe acestea le cântă soţia lui şi întreaga familie şi se străduiesc să facă o slujbă germană. În casa aceluia este protejat un apostat, care a fost al ordinului predicatorilor, pe nume Georg, care se consideră dezlegat de veştmântul sfânt şi de religie, totuşi până acum n-a arătat dovada pentru dezlegare, cu care se laudă. Acesta, fără să i-o ceară preotul, predică în bisericile filiale, îndepărtând poporul de obedienţă, de la posturi şi de la preceptele ecleziastice prin vorbe care să placă acestuia, deoarece dorea să se dedice slujbei de predicator şi să nu primească nici un ban, pentru ca în felul acesta să poată să amăgească plebea; acesta a fost trimis de către Ambrozie Slesita, fost predicator sibian, venit din acele părţi în care locuieşte Luther, ca să tragă poporul de la ascultarea faţă de Biserica Romană şi de preoţii săi. Acelaşi apostat se laudă pe faţă că a primit de la judele regal porunca de a rămâne la Sibiu până se va întoarce el de la Buda, deşi, totuşi, dregătorii întregii cetăţi îi porunciseră prin decretul lor dat la cererea domnilor capitulari să părăsească cetatea, el însă nu s-a sinchisit şi a spus, fără să se grăbească: «Chiar de-ar crăpa plebanul şi decanul, până şi domnii senatori, în ciuda lor eu voi rămâne la Sibiu».

Există teama ca în scurt timp să izbucnească răscoala. Sosesc în cetatea Sibiului mulţi oameni din această atât de rea sectă luterană: dascăli, clerici şi laici. Căci aici sunt sprijiniţi şi iubiţi, însă în afară cetăţii nu sunt primiţi nicăieri în Transilvania; în schimb aceştia sunt trataţi cu cinste de către sibieni, întru dispreţul prelaţilor catolici. Senatul sibian insistă pe lângă pleban ca astfel de predicatori, sau pseudopredicatori, să fie admişi să predice şi, cum nu i se

poate împotrivi, domnul pleban este nevoit să-i primească. Astfel, acești profeți și răi predicatori duc poporul pe calea rătăcirii. Același apostat răspândește pe la ospețele negustorilor și cetățenilor vestea că evanghelia a fost ascunsă vreme de mai bine de 400 de ani; spune că preoții n-au predicat nimic adevărat: că sunt liberi creștinii prin libertatea evanghelică și că nu sunt obligați născocirilor omenești și hotărârilor părinților sfinți, și tocmai pentru asemenea doctrine ticăloase sunt veneraţi luteranii la Sibiu aproape de toți negustorii, fiind tratați ca niște idoli și sunt atrași cu mare afecțiune pe la ospețe, ajungându-se chiar la ceartă, cu care cetățean ar trebui să servească aceștia masa; în urma acestei importanțe care li se dă, ei au început să scoată coarnele. De asemenea, aproape că este distrusă jurisdicția ecleziastică, căci foarte puțini o încearcă, de vreme ce aproape toți se abat de la calea dreaptă, datorită strictețiii poruncilor și amenințărilor cu judecata de apoi zicând că ei au judecători seculari, că nu vor să se judece în fața preoților, chiar și în pricini curat spirituale, cum sunt cele matrimoniale și între un cleric și un laic. Cine stă la temelia acestei tulburări, vă va spune oratorul. De asemenea, dregătorii orașului au hotărât să-l lipsească pe prezentul orator de beneficiul plebaniei sale, făcând abuz de autoritatea lor. Îi tolerează pe apostați, îi primesc să învețe meșteșugurile, până și față de acei apostați care se află în rândul ordinelor sfinte și în diaconat manifestă o mare complezență. Luteranii, sibieni răi, au transpus în limba germană cantilena *Resonet*, obișnuită în ziua de Crăciun, întru lauda întregii solemnități și pentru cea mai mare bucurie, ei amestecând cuvinte licențioase, întru cel mai mare scandal, de vreme ce totuși acel cântec fusese încă de la început creat pentru vestirea recent născutului fiu al atotputernicului DUMNEZEU. În biserica Sfintei Elisabeta din cetatea Sibiului există un oarecare călugăr Ioan Surdaster, necitit și aproape idiot, de asemenea din Silezia, care în toate cuvântările sale face spume la gură luteranizând împotriva stării catolice; acesta este sprijinit de către negustori, ca și cum ar revărsa lumina, în vreme ce, de fapt, toate predicile lui sunt întuneric și rătăcire, neoferind altceva decât otravă luterană. Suntem chemați la luptă împotriva turcilor și ni se poruncește, sub amenințarea cu pedepsele descrise în congregațiile Transilvaniei, adică pierderea capului și a tuturor bunurilor, că trebuie să luptăm, contrar libertății ecleziastice, încât pe tot teritoriul țării, la fiecare două moșii să rămână un singur cleric sau preot, iar restul plebanilor împreună cu toți dascălii și clericii lor să ia parte personal la războiul cu turcii; de nu s-ar fi îngrijit să acționeze aceste constituțiuni împotriva clericilor, de vreme ce chiar prin acest fapt ei sunt supuși excomunicării: și astfel, multe suflete vor merge la pieire din lipsă de preoți. Cer cu umilință capitularii Domniei Voastre preademne de închinăciune un leac izbăvitor și prompt. Trezorierul Nicolae de Grind și alți curteni ai regelui coboară în curțile plebanilor și iau de acolo hrană atât pentru ei cât și pentru vite, consumă, răpesc chiar, folosind violența, dau amenzi clericilor și îi maltratează cu cruzime, îi amenință chiar și cu jefuirea bunurilor. Iar excomunicarea este cu totul stinsă pentru noi și nu mai are nici o valoare. Plebanul de Sibiu, demnul de închinăciune Mathias Ramaschi, n-ar îndrăzni chiar și sub amenințarea cu pierderea vieții, să renunțe la vreun excomunicat. Un oarecare negustor sibian a pus doi călăreți să îl încolțească în câmp pe decanul capitlului de Sibiu, pe nume Thanhauser, preot de Șura Mare și vicar al Domniei Voastre preademne de închinăciune; aceștia l-au prins la strâmtoare, l-au înspăimântat și l-au umplut de ocări, mai că nu l-au părăsit biciuit. Biserica din Șura Mică a fost jefuită din ordinul magnificului domn Marcus Penflinger, judele regesc, poarta acesteia fiind doborâtă cu violență, fără ca decanul și vicarul Domniei Voastre preademne de închinăciune să aibă vreo autoritate, căci până într-atât s-a întărit această ciumă luterană, încât nici chiar în cetate, unde locuiește luteranul și unde au venit martori din partea locului de ne-au relatat cele întâmplate, aceasta nu putea să arate mai multă cruzime. Sibienii îi amăgesc pe poporenii din satele dimprejur și din scaunele săsești, molipsindu-i cu numita perfidă erezie, așa încât țăranii îi insultă pe preoții lor și disprețuiesc cu totul ceremoniile sacrosancte din ziua de Florii, considerând fără valoare binecuvântarea bucatelor în ziua de Paști. Sibienii au devastat un sat creștin cu numele Bungard și au poruncit sasilor să iasă din numitul sat și astfel, în mod indirect, au jefuit pe plebanul Petru Pillator de plebania sa, acesta fiind constrâns să-și cerșească venitul zilnic. Ei nu mai plătesc preoților obligațiile obișnuite, cu ocazia celor patru mari sărbători ale anului și nici măcar dijma puilor de găină, ba chiar, atunci când domnii capelani sibieni,

după obiceiul vechi, altădată respectat într-un mod demn de laudă, merg să strângă acei pui, îi umplu de ocări și varsă vorbe prostești. În ziua preasfântă a Trupului lui Cristos, plebanul organizează procesiuni pentru întreaga octavă, după cum a poruncit Sfânta Maică Biserica, trupul lui Christos fiind purtat dimineața, la slujba principală și seara, la vecernie; atunci unii sibieni au săvârșit o mare blasfemie iar unii cetățeni au spus: «Preoții noștri cred că DUMNEZEU a fost creat orb, de aceea aprind atâtea lumânări». Alții au spus: «Preoții noștri socotesc că DUMNEZEU este copil, de aceea vrea să fie dus și purtat pe brațele bătrânilor, aidoma copiilor, de jur împrejur prin cetate», conchizând că este o prostie și o înșelăciune a preoților fraudulоși, se leapădă de preasfânta Fecioară Maria respinge convoaiele mortuare; spun că orele canonice reprezintă risipire prostească a timpului, dorind ca maicile și alte persoane religioase să se retragă din serviciul divin, deoarece ziceau că Christos ne învățase să ne rugăm numai *Tatăl Nostru, care ești în ceruri* etc. Încă și acum în casa magnificului jude regesc de Sibiu este găzduit un apostat, care a fost alungat din casa magistrului Csukás.

Preademnule de închinăciune arhiepiscop, obosiți de atâtea nedreptăți, ne rugăm pe mărunțaiele milei DUMNEZEULUI nostru să ne ajute Domnia Voastră cu protecția sa părintească pe noi care, măcinați de prea multe ofense, de abia dacă mai vrem să deschidem gura, de vreme ce, dacă Domnia Voastră demnă de închinăciune va fi neglijat prin tăcere autoritatea sa, atunci va fulgera asupra sa și asupra noastră, nedemnii săi capelani acea vorbă: *Am devenit rușinea oamenilor și descurajarea plebei*". Până aici ține scrisoarea dată în anul lui Christos 1526 în numele venerabilului capitlu sibian către eminentisimul cardinal Ladislau Solcanus, arhiepiscopul de Esztergóm.

CAPITOLUL AL VI-LEA

Despre măcelărirea ungurilor în bătălia cu turcii de la Mohács

1. Ludovic al II-lea, regele Ungariei, se scufundă în mlaștină, în timpul bătăliei cu turcii de la Mohács.

În anul lui Christos 1526, în ziua de 26 august după calendarul vechi, zi care este consacrată tăierii capului lui Ioan Botezătorul, a murit fără să lase vreun moștenitor, sufocându-se în urma căderii de pe cal în mlaștina numită Krassó, în timp ce se desfășura bătălia cu turcii de la Mohács, cetate supusă episcopului de Pécs, Ludovic al II-lea, regele Ungariei, principe cu un caracter și un talent ieșite din comun, remarcabil pentru toate darurile trupului și sufletului. Iar împreună cu regele a căzut în aceeași bătălie, odată cu o oaste ungurească de 26 000 de suflete, o mare parte a episcopilor, floarea magnaților și forța nobililor. Numele episcopilor le-a pomenit Istvánffi, în cartea a 8-a, la pagina 87, cu aceste cuvinte:

2. Măcelărirea episcopilor Ungariei.

„Au pierit în acea bătălie, parte în linia de bătaie, parte în fugă, 10 000 de călăreți și aproximativ 12 000 de pedestrași: iar din rândurile nobilimii au pierit peste 500 de nume vestite; pe lângă aceștia au pierit aproape toți episcopii în frunte cu Ladislau Solcanus, arhiepiscopul de Esztergóm și cu Paul Tomoraeus, arhiepiscopul de Calocea: Francisc Perényi, episcopul de Oradea, Balász Paxius de Győr, Francisc Csáki de Cenad și Gheorghe Palnia bosniacul, vestit prin cunoașterea dreptului. Filip More, episcopul de Pécs, nu bine se întorsese din solia îndeplinită pe lângă senatul și republica veneților, când, după ce se târâse cu greu în afara câmpului de bătălie, în urma multor răni mortale primite, s-a prăbușit în drum între mărăcini și vlăstare, dându-și duhul și fiind acoperit de către bărbierul său, care îi fusese tovarăș în primejdie, cu o coroană de frunze și ramuri de copac; așa și fusese găsit după plecarea dușmanilor și a fost așezat în mormânt".

Astfel spune Istvánffi; împreună cu aceștia au murit și episcopii de Nitra, Zagreb și Vác.

3. Prevestirea mai în glumă, mai în serios a dezastrului ungar.

Se spune că Francisc Perényi, episcopul de Oradea, ca și cum ar fi știut dinainte acest măcel, ar fi spus în chip ingenios că ziua în care se va da bătălia ar trebui înscrisă în faste ca fiind ziua a 26 000 de martiri unguri, demni de pomenire, care vor fi căzut pentru religia creștină, și de aceea, întru realizarea acestui lucru trebuie trimis la Roma cancelarul Ștefan Broderick, în eventualitatea că ar scăpa teafăr și nevătămat din luptă.

4. Din mila preavestitei văduve Dorotheea Prinyi este îngropată oastea ucisă.

Cum însă numărul celor uciși era până într-atât de mare încât se părea că din pricina duhorii grele erau infestate și stricate nu numai câmpurile dar și aerul însuși; iar după plecarea dușmanilor alergase și devorase cadavrele o haită de câini așa de mare, încât se zice că și oamenii vii și călătorii care aveau drum pe acolo nu puteau trece fără a-și pune în mare primejdie viața, Dorotheea Camisiana, văduva lui Emeric Perényi palatinul Ungariei, femeie de o evlavie unică, a condus cu cheltuiala sa 400 de bărbați, îngrijindu-se să fie înmormântate, în gropi uriașe cadavrele acelor creștini care căzuseră luptând aprig pentru apărarea patriei și care zăceau peste tot, pentru a nu fi sfâșiate și devorate de fiarele sălbatice, de păsările de pradă și de câini.

5. Vorbele lui Soliman despre capetele episcopilor, care i-au fost aduse.

Între timp i-au fost aduse lui Soliman, sultanul turcilor, la Buda, unde își așezase tabăra pe malul Dunării, capetele episcopilor; privindu-le pieziș, Soliman a afirmat că țeasta lui Ladislau Solcanus (arhiepiscop și cardinal) s-a făcut vinovată de zgârcenie, pentru că nu l-a ajutat destul pe rege cu bogățiile sale. Cât despre capul lui Paul Tomoraeus, arhiepiscopul de Calocea (comandantul acestei lupte), pe acesta l-a acuzat de prostie pentru că îndrăznise să opună oști puțin numeroase unei armate uriașe. A lăudat capul lui Francisc Perényi, episcopul de Oradea, fiindcă nu prevestise în mod greșit, în consiliul de război al regelui acest măcel, după cum am pomenit mai sus la numărul 3. Cât despre celelalte capete pe care le-a zărit, sultanul le-a acuzat de nepricepere militară.

CAPITOLUL AL VII-LEA

Despre încoronarea ca rege a lui Ioan Zapolia și despre înstrăinatele episcopii ale Ungariei

1. Ioan Zapolia, voievodul transilvan, pretinde coroana Ungariei.

Înainte de lupta cu turcii, care fusese grăbită printr-un sfat necugetat, Ioan de Zapolia, voievodul Transilvaniei, ejunsese la Szegedin (cetate nobilă și liberă aflată la confluența dintre Tisa și Mureș) cu trupele sale alcătuite din secui, unguri, sași, valahi, la care se adăugase și clerul, oști în care se numără 40 000 de oameni, când iată că s-a răspândit pe neașteptate vestea despre sfârșitul lugubru al nefericitei lupte și i-a tulburat pe toți, care erau în egală măsură uimiți și loviți de frică. Voievodul Ioan, păstrându-și cugetul, a hotărât să lege pe dată de el sufletele nobilimii prin risipă de daruri și alte bunuri și începu să unelteaască ca să fie ales rege. Dorința i-a fost împlinită de întoarcerea grăbită a lui Soliman și a oastei sale victorioase dinspre Buda, capitala Ungariei, înspre Stambul, deoarece îl chema acasă iarna, care sta să vină și chiar și o răscoală asiatică.

2. Sunt convocate comițiile pentru încoronare.

Mai întâi, Ioan s-a îndreptat înspre fortăreața sa Tokaj și a poruncit să se aseze tabăra în câmpurile de la poalele acesteia. Aici l-a legat în așa măsură de el pe Petru Perényi, care avusese împreună cu el demnitatea de custode al coroanei, încât nu numai că a obținut proprietatea coroanei regești, dar acela i-a convins pe fruntași și nobilimea convocată acolo, îndemnându-i și sfătuindu-i, ca voievodul Ioan să fie ales rege (fiind neglijat Ferdinand, arhiducele Austriei, care era soțul Anei, sora lui Ludovic, regele care suferise măcelul de la Mohács);

și astfel s-a hotărât să fie convocate comițiile pentru încoronarea regelui la Alba Regalis, în ziua Sfântului Martin. De acolo Ioan a mers la Buda, pe care, fiindcă o văzuse pustie și deformată într-un chip ciudat, după ce a pus să fie curățată, a întărit-o punându-i în frunte un prefect, i-ar apoi s-o îndreptat înspre Alba, la comițiile convocate de el în chip neleguit.

3. Este încoronat Ioan, rămânând nesalutat Ferdinand, deși avea drept de moștenire asupra domniei Ungariei.

Mai înainte ca aceste comiții ținute la Alba Regală să-l declare pe Ioan rege, acesta a înmormântat în chip solemn, în biserica Născătoarei de Dumnezeu, trupul lui Ludovic al II-lea, regele Ungariei, găsit și scos din mlaștina de la Mohács de Ceteszky, purtătorul spadei și mai marele peste iatacul regelui, boem de neam. După ce s-a săvârșit acest lucru, se oficia încoronarea în prezența a aproape toți fruntașii, chira și a celora care îl sprijineau în ascuns pe austriacul Ferdinand și pe Ana, soția acestuia; dar, fiindcă Ferdinand era departe, fiind plecat în Germania superioară, ignorau, nu fără cea mai mare durere, ce gând ar avea acela cu privire la primirea domniei. Iar acea încoronare, scoasă din cărțile pontificale, au îndeplinit-o, prin obișnuitele ceremonii, Paul de Varda, pe care voievodul il numise arhiepiscop de Esztergóm, Ștefan Broderick, episcop de Vác, și Ioan Statilius, pe care Ioan îl făcuse episcop de Alba Iulia din prepozit al Budei Vechi, *la 11 noiembrie anul lui Christos 1526.*

4. Este încoronat în chip legiuit Ferdinand.

Dar, din grija reginei Maria, soția văduvă a regelui Ludovic, și a lui Emeric Prinyi, palatinul Ungariei, s-a făcut în așa fel, încât în comițiile noi și legiuite, întrunite la Bratislava, să fie declarat rege al Panoniei Ferdinand, fratele împăratului Carol al V-lea și al Mariei, regina văduvă a Ungariei, deși acesta era plecat în Germania, prin voturile și prin marea aclamație a bucuriei publice a tuturor stărilor. După aceea, în anul lui Christos 1527, la calendele lui noiembrie, el a convocat alte comiții la Alba Regală pentru realizarea încoronării sale (fiind ocupată mai întâi capilata Buda). Acolo, mai sus numitul Ferdinand, în a cincea zi a acelei luni, care era o zi de duminică, dându-și consimțământul și aducând coroana Perényi, el a primit-o în chip solemn din mâna lui Paul de Varda, arhiepiscopul de Esztergóm, fără a fi trecut cu vederea vreunul din semnele bucuriei și de veselie, care se foloseau și se făceau de obicei în asemenea ceremonii.

5. Ioan încredința rangurile de episcop laicilor.

Trecuse deja un an de la prima încoronare, cea a lui Ioan, și aceasta din urmă, a lui Ferdinand, an în care Ioan, regele nelegiuit, încredințase anumite ranguri de episcop ofițerilor săi care binemeritaseră, fără ca aceștia să fie inițiați în cele sfinte, cu o inexplicabilă ofensă a lucrurilor divine și întru scandalul acestora. Astfel, lui Imre Csibák, originar dintr-o familie italică de marchizi, pe care mai înainte îl onorase cu titlurile de comite și prefect al Timișoarei, i-a oferit episcopia de Oradea; astfel, a poruncit ca Ioan Saracenus, sau Szeceni, să fie episcop de Pécs; așa a poruncit ca Valentin Török să fie episcop de Nitra; așa a poruncit ca Paul Baguitius să fie episcop de Györ; așa a poruncit ca Gáspár Berusithius să fie episcop de Cenad. Chiar și Petru Prinyi, după moartea episcopului Tranypanus, fiind ocupat cu forța Egér-ul, și-a însușit titlul de episcop al locului, și după moartea lui Ioan Statilius, Francisc Bodó a devenit episcop de Alba Iulia. Să vadă cititorul la Isvánffi, cartea a 12-a, pagina 130, coloana 2.

CAPITOLUL AL VIII-LEA

Despre râvna lui Ioan Zapolia împotriva luteranilor

1. Conștiința îl îmboldește pe Ioan înspre împiedicarea ereziei luterane.

După ce clerul catolic al Ungariei fusese zdrobit în cea mai marte parte în lupta dintre unguri și turci de la Mohács, după ce cele mai multe episcopate fuseseră transferate unor stăpâni laici, după ce clerul transilvănean fusese chemat sub arme și fusese creat un nou voievod aici în persoana lui Petru Prinyi, Ioan de Zapolia, regele încoronat în chip nelegiuit al Ungariei, așa și-a desfășurat

zelul său față de sfânta biserică, pe care până atunci îl evitase și nu într-un fel mediocru, încât mustrându-l conștiința, a trimis următoarele poruncă, folosindu-se de numele de rege, dregătorilor sibieni.

2. Scrisoarea lui Ioan către sibieni, împotriva îngăduirii ereziei.

„Ioan, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei, Dalmației, Croației etc., chibzuiților și înțelepților burgărmeșter, jude, jurați ai cetății noastre sibieni, mântuire și favoare. A ajuns la auzul maiestății noastre, nu fără o grea supărare a sufletului nostru, că în cetatea aceasta a noastră se găsesc câțiva ticăloși, mulți fără măsură în ceea ce privește cinstea și sănătatea proprie, care nu numai că n-au roșit citind, afirmând și aprobând acea faimoasă erezie luterană, condamnată, interzisă și îndepărtată de Scaunul Apostolic în toată lumea creștină, dar o mai și laudă în public, o propovăduiesc și o fac cunoscută întru umilirea și disprețul sacrosanctei noastre credințe catolice și a Sfântului Scaun Apostolic. Cum însă, din îndatorirea legată de domnia noastră, ne revine nouă obligația să păzim și să salvăm de ciuma și de molima aceasta eretică și de alte erori, cât ne stă nouă în putere și cu ajutorul lui DUMNEZEU, poporul nostru credincios supus nouă prin îngăduința divină pentru guvernare: poruncim cu strășnicie Credinței Voastre, prin aceste rânduri, ca, dacă nu vreți să aveți parte de altceva, de îndată ce a fost primită scrisoarea de față, să trebuiască și să țineți a captura și a pune în lanțuri prin autoritatea noastră regească acordată vouă în această parte, pe toți și pe fiecare persoană seculară în parte din cetatea și districtul Sibiului, de orice stare, grad și importanță ar fi, care ar îndrăzni să citească, să afirme, să mărturisească sau să facă publică mai sus pomenita erezie luterană; ba chiar să trebuiască și să țineți a pune la dispoziția Maiestății Noastre toate bunurile acestora, cu orice nume ar fi chemate, în fine să trebuiască și să țineți ca și pe alte căi și prin alte mijloace să constrângeți și să retrageți aceleași persoane din perfida erezie. În afară de acestea, a scris demnul de închinăciune domn Paul, arhiepiscopul de Esztergóm, decanului și comunității plebanilor precum și a altor fețe bisericești chiar și călugărilor de orice ordin, din cetate și districtul nostru al Sibiului, ca, dacă vreunul din ei va fi fost infestat de pomenita molimă eretică, el să fie îndreptat de comisarul său special trimis pentru a face acest lucru prin autoritatea sa specială și de către decanul de Sibiu. Dorim așadar și poruncim cu strășnicie Credinței Voastre prin aceste rânduri și vă cerem ca atâta timp cât și când veți fi fost solicitați de același comisar și de decan să trebuiască și să țineți a le fi alături cu orice mijloace, favoare și ajutor. Altfel nu veți face sub nici un motiv, după ce scrisoarea de față va fi fost citită și restituită celui care a adus-o. Dată la Esztergóm, în sărbătoarea Convertirii Sfântului Pavel, anul 1527".

3. Neînțelegerea privind regele legiuit, care împiedică îndeplinirea poruncii lui Ioan.

N-a vrut soarta ca această poruncă a nelegiuit încoronatului rege al Ungariei să-și atingă țelul, fiindcă între fruntași exista neînțelegerea, dacă să trebuiască sau nu să se lepede de Ioan și, conform voinței reginei și palatinului Ungariei, să treacă în partida arhiducelui Ferdinand, care trebuia ales rege în chip legiuit. Deoarece, așadar, sibienii nu știau, care partidă se cuvine să o îmbrățișeze, nici nu voiau să îndeplinească această poruncă, nici nu considerau că este înțelept. Ba mai mult, ca să nu poată fi împiedicat mersul reformei luterane de către clerul catolic, sibienii se străduiau mai degrabă să alunge din cetate pe toți romano-catolicii.

4. Transilvania, lipsită de sprijinul catolic.

În scurtă vreme, regele Ioan a fost silit să cedeze chiar de către austriacul Ferdinand. Dar nici Petru Prinyi, actualul voievod (căruia în același timp îi era încredințată păstrarea coroanei regale) nu a putut fi alături de transilvăneni, căci fiind atras în partida lui Ferdinand de către regină și palatin, a fost nevoit să plece la comiții pentru a-l încorona pe același Ferdinand. Așadar, în acest șir de evenimente, chiar și pentru Paul de Varda, arhiepiscopul de Esztergóm, urile deșarte ajungeau la vlăguire.

CAPITOLUL AL IX-LEA

Ioan de Zapolia, învins, pleacă în exil și, după ce Transilvania a fost supusă turcilor, redobândește coroana Ungariei.

1. Ioan este îndepărtat de la domnie.

După ce regele legiuit încoronat Ferdinand a înțeles că Ioan de Zapolia, deși înarmat, se află în fugă, a trimis o oaste recrutată din Germania și Ungaria pentru a-l urmări, în luna martie a anului 1528; în cele din urmă l-a învins, l-a pus pe fugă, l-a alungat de la domnie și l-a silit pe fugar să se exileze în Polonia. Însă, pentru că în armata lui Ioan nu puțină la număr era nobilimea care îi era fidelă, între aceasta și partida lui Ferdinand se stârnea o cruntă dispută, o răzmeriță, un război intestin, răpiri, ticăloșii, măceluri reciproce, dezertări, crime rămase fără pedeapsă și celelalte feluri de rele care se iveau de obicei în războaiele civile: și se petreceau acestea când în Ungaria, când în Transilvania; între timp, Ioan prinsese dezgust de exil și avea chipul unui disperat, atunci când se folosea de acel vers al Iunonei din poemul lui Vergilius Maro: „Dacă nu sunt în stare să-i înduplec pe zeii de sus, voi impresiona infernul".

2. Cere printr-un sol sprijin turcesc împotriva lui Ferdinand.

Recurge la Poarta Otomanică și pentru această treabă îl alege pe Hieronim Laszko, palatinul de Siradz, bărbat vestit între sarmați datorită nobleții sale ilustre și erudite și pentru renumele bărbăției sale, care a primit de bună voie solia la Stanbul în favoarea lui Ioan, pentru a-l invita pe Soliman, sultanul turcilor, în Ungaria, împotriva lui Ferdinand.

3. Ioan face Transilvania tributară turcilor.

După ce a înțeles că solia a fost dusă la bun sfârșit și că Soliman a promis că el în persoană va fi la hotarele Ungariei cu oastea sa în primăvara anului 1529, în același timp Ioan, cu cât de multă oaste a ungurilor a putut, și însoțit de însuși comitele Laszko, înconjurat fiind de o gardă tumultuoasă de șase mii de oameni, a mers în fața lui Soliman, în apropiere de Belgrad și, cel dintâi după atâția voievozi, predecesori ai săi, a făcut în chipul cel mai nedrept Transilvania tributară tiranului, în anul lui Christos 1529.

4. Coroana sfântă a Ungariei este dată lui Soliman, sultanul turcilor.

Chiar în acel timp, Soliman a obținut printr-o împrejurare neașteptată sfânta coroană a Ungariei, căci Petru Prinyi, custodele diademei sfinte (care nu mai era voievodul Transilvaniei deoarece i-a urmat Ștefan Bathori, după încoronarea lui Ferdinand) nu încredințase coroana pentru a fi păzită ca de obicei în fortăreața Vișegradului, ci, împotriva legilor regatului, o oprise asupra sa. După ce Soliman, astfel invitat de către interregele Ioan, a venit în Ungaria cu armata sa de rumelieni, Prinyi, temându-se pentru el și pentru coroană, se îndreaptă în fugă dinspre fortăreața Soklos înspre Saros Patak împreună cu familia, cu podoabele regale și chiar cu sfânta coroană, pentru a găsi un loc de adăpost și de păstrare mai sigur și deja ajunsese la un sat numit Kaidács, pe malul râului Saroviz, ca să-și petreacă acolo noaptea. După ce s-a aflat motivul acestuia, cei care fuseseră de partea interregelui Ioan, în noaptea adâncă invadaseră satul și îl prind pe Prinyi împreună cu soția sa, cu copiii și cu întregul tezaur căruia îi fusese adăugată și sfânta diademă, oferindu-l pe captiv cu tot cu coroană lui Soliman, care trecea pe acolo cu trei sute de mii din puterea asiatică, pentru a asedia Viena. O, faptă nedemnă! Când însă, după un asediu neprielnic, Soliman se întorcea de la Viena, cu mai puțină glorie și cu armata zdrobită și se apropia de Buda, s-a îndreptat dinspre tabără înspre cetățuia orașului unde, după ce s-a înfățișat regele Ioan și după ce diadema regală a fost luată în semn de vasalitate și patronaj, diademă pe care ungurii o numesc sfântă, el i-a încredințat și sceptrul precum și celelalte însemne și podoabe și, stându-i alături Ibrahim și Purpuratis, pe care turcii îi numesc viziri, a poruncit să fie chemați fruntașii unguri, care urmaseră partida lui Ioan, se spune că ar fi vorbit astfel, cu ajutorul tălmaciului, îmbărbătându-l pe Ioan și pe aceștia printr-un scurt discurs, după cum îi era obiceiul: „Bine ai făcut, Ioane, că, atunci când erai apăsat de

nenorocire și alungat de la domnie de către germani, ai socotit de cuviință să fugi la mine și ai implorat ajutorul meu, ajutor care, pe nemuritorul Allah, l-ai avut, după cum ai putut constata acum. Și astfel, după ce războiul pe care îl începusem pentru readucerea ta a fost purtat și încheiat, astăzi te primesc pe tine ca pe un frate și un prieten și te declar rege al Budei și al Ungariei, promițându-ți și pentru viitor ajutorul și protecția mea. Ai aici coroana, sceptrul și celelalte podoabe regești, pe care te îndemn și doresc să le primești și să vrei a-ți aduce aminte de mine datorită acestor daruri, să te folosești de domnia procurată cu sprijinul meu și să o transmiți urmașilor în chip fericit. Iar voua, fruntași ai Ungariei, vă poruncesc ca, dacă nu doriți să încercați acest iatagan răzbunător (arătând cu mâna spre iataganul cu care era încins) să vă străduiți a acorda acestui rege al vostru toată cinstirea și să vă supuneți".

6. Episcopul Paul și Petru Prinyi reintră în grațiile lui Ioan.

După ce au fost spuse aceste lucruri, l-a îndemnat pe Ioan cu vorbe mai blânde (care nu puțin trebuie să te mire la un principe barbar), să-i cruțe pe Paul de Varda, arhiepiscopul de Esztergóm, pe care îl adusese înapoi cu el de la Viena, și pe Petru Prinyi, pe care, prins fiind după legea războiului, îl dăruise lui Ioan, și să dorească a-i reprimi în grațiile sale. Ioan i-a cedat cu ușurință acestuia și după ce și-au strâns mâna dreaptă, i-a repus pe amândoi în vechiul loc al demnității lor și le-a îngăduit cu generozitate să-și reia în stăpânire domeniile, deși se părea că nu puțin se îndoia de credința și statornicia acestora. Nemaizăbovind prea mult, sultanul Soliman, după ce s-au săvârșit toate acestea în astfel de manieră și după ce l-a lăsat pe Luigi Gritti și pe doi trierarhi cu trei mii de turci la Ioan, s-a grăbit să urmeze drumul stabilit și să se întoarcă cu pași susținuți la Constantinopol.

CAPITOLUL AL X-LEA

Proscrierii catolicilor sibieni de către luterani îi urmează nenorocirea unguro-transilvană

1. Catolicii de ambele sexe sunt proscriși la Sibiu de către luterani.

În mijlocul acestor vremuri războinice, la Sibiu, capitala sașilor transilvăneni, eretica molimă a lui Luther pătrunsese deja în așa fel în sufletele senatorilor și cetățenilor, încât aceștia nu se temeau să lovească cu sălbatică furie Biserica Romană și hotărau să nu tolereze pe nici unul dintre catolici în interiorul cetății, fie el preot, fie cleric, fie călugăriță, fie dascăl, după 18 ale lunii. Așadar, în anul lui Cristos 1529, la 18 februarie, dregătorii orașului și centumviratul sibian au poruncit prin senatori ca toți preoții, atât cei care se întorseseră teferi din tabăra lui Zapolia, ca și cei care rămăseseră la Sibiu, clericii, călugării, călugărițele, elevii, dascălii, bărbați ca și femei, să iasă din oraș, sub amenințarea pedepsei cu moartea, însă cu care drept însuși? *Cu dreptul luteran, îmi va fi judecător Dumnezeu răzbunătorul.*

2. Martin Fölker, pentru a-și păstra prebenda, devine apostat.

Numai Martin Fölker a rămas acolo, care, pentru a nu fi smuls de la azilul sibian (unde fusese hirotonisit preot în anul lui Christos 1518), a căzut de acord cu Luther. A devenit apostat și astfel, până la moartea sa, vreme de 58 de ani, până în anul lui Christos 1567 (an în care, la 12 septembrie a murit) a continuat îndatorirea sa de predicator în biserica numitului azil și a administrat bunurile gospodăriei, care aparțineau prebendei; iar cu trecerea timpului și în restul Transilvaniei, unde aveau sașii jurisdicție, aceste bunuri erau smulse clerului catolic. Icoanele sfinte erau exterminate pretutindeni și n-au fost cruțate decât în foarte puține biserici, care pot fi văzute și azi la locurile lor, fără a fi prea mult știrbite.

3. Război și ciumă în Transilvania.

A fost acest an cu totul fatal pentru Transilvania, din cauza pătrunderii dușmănoase a lui Petrașcu, voievodul Moldovei, împreună cu valahii: căci, după

ce au fost trecute prin foc și sabie târgurile Bârsei, iar locuitorii puși să se ucidă unii pe alții, cetatea Brașovului fiind și ea cucerită chiar în sărbătoarea Sfinților Simon și Iuda, acesta a alergat până la Bistrița, unde în sfârșit a fost înfrânt în câmp deschis și alungat din provincie, dar ciuma izbucnită în anul următor, care era 1530, i-a ridicat pe mulți.

4. Arhiepiscopul Paul se aliază cu regele Ferdinand iar Petru Prinyi își sfârșește viața în temniță.

In același an al lui Christos 1530, Paul de Varda, arhiepiscopul de Esztergóm, deoarece afirma că el are oroare de lanțul alianței turcești (pe lângă Ioan de Zapolia) s-a aliat din nou cu Ferdinand. Iar Petru Prinyi, care fusese încredințat lui Ioan cu mai multă îngăduință decât sperase, după cum s-a spus în capitolul 9, numărul 6, de vreme ce îl trădase pe Ioan, nu fără cea mai mare nerecunoștință, în funcție de interesul de moment, trecuse de partea lui Ferdinand, dar nefiind acolitul niciunuia, după ce începuse să aspire la o domnie aparte și la propria-i putere, deoarece era frământat de o ambiție deșartă; însă, înșelat fiind în speranța și așteptarea sa, a căzut în nenorocirile cu mult mai mari ale libertății pierdute. Cum însă Petru se hotărâse să-i ceară lui Soliman, sultanul turcilor, reintors în Ungaria, să-l numească principe absolut și să devină vasal numai lui Soliman, este prins de turci, în urma sfatului dat mai înainte printr-o scrisoare a lui Ioan Zapolia și este înmânat din porunca lui Soliman lui Luigi Gritti turcul (acesta își avea tabăra la Buda, cu trei mii de turci, iar puțin după aceea a primit de la Ioan titlul de guvernator al Ungariei) pentru ca apoi să fie adus la Stambul Ioan, fiul lui Petru, care, după ce a fost circumcis și a fost turcit, n-a mai fost văzut nicicând de părintele său. Același Petru Prinyi, neavând parte nicicând de o soartă favorabilă și care să-i surâdă pe parcursul întregii sale vieți plină de supărări, în cele din urmă, după cât sunt de ascunse voințele principilor și pe cât de neașteptat izbucneau urile lor, își va sfârși viața în lanțurile și în temnița regelui Ferdinand: în opinia multor oameni se considera că și-a primit pedepsele meritate, fiind vinovat nu numai de crima pentru care fusese prins, ci și pentru că își trădase în repetate rânduri patria și pentru că cel dintâi adusese în Panonia dogma lui Luther. Să vadă cititorul la Istvánffi, în cartea a 10-a, pagina 3 și în cartea a 15-a, pagina 166.

5. Soliman, întorcându-se în Ungaria, este respins de Sfântul Martin, episcopul, la cetatea Gönc.

Se întorcea Soliman în Ungaria ca și cum avea de gând să cucerească Viena și de aceea regele Ferdinand a adunat la Viena o oaste de 90 000 de pedestrași și 30 000 de cavaleri; între aceștia se aflau și trupele papale, pe care le adusese legatul cardinal Hippolito de Medici, nepotul papei Clement. Însă Soliman, abătându-se de la drumul Vienei, a început asediul cetății Gönc; acestuia i s-a opus un călăreț mai divin decât o ființă umană, cu arme strălucitoare, care s-a năpustit din cetățuie, aducând numeroși oșteni în ajutorul locuitorilor covârșiți ai cetății; la vederea acestuia (pe care localnicii îl luau drept Sfântul Martin, patronul locului) turcii, rupând-o la fugă, s-au retras de la ziduri.

6. Primejduirea lui Soliman la traversarea Dravei.

Nemaiauzită a fost îndrăzneala lui Soliman, pe care o redăm din Istvánffi, cartea a 2-a, pagina 121, coloana 2: „Soliman, deoarece își dădea seama că fabricarea punților ar fi luat prea mult timp, a hotărât să treacă râul Drava înotând, și asta la îndemnul vizirului Ibrahim, care îl dorea îndepărtat de amenințările creștinilor. Așadar, puțin mai sus, pe mal, de locul unde urma să intre în rău Soliman, vizirul poruncește ca șase mii dintre călărețiii din garda sultanului să pătrundă în apă, ca să facă mai blând curentul și vâltoarea apei, mai jos, la o distanță de un stadiu, sultanul s-a încredințat râului împreună cu Ibrahim, cu băiatul și cu tinerii intimi ai iatacului său, trecând nu fără primejdie pe malul celălalt, sub privirile uimite ale unei oștiri încremenite de spaimă. Unul câte unul, au trecut călărețiii, ai căror cai erau mai puternici și mai înfipți pe picioare, ducând pe crupa acestora câte un ienicer, din porunca sultanului. Apoi i-a urmat, împreună cu cămilele și cu caii mai mici, mulți dintre pedestrași, trecând cu greu și nu fără primejduire, fie pe burdufele pentru apă, fie cu frânghii împletite din frânghii și nuiele. Mulți au pierit înghițiți de vârtejuri și de iuțimea apei. Ceilalți, observând dificultatea traversării, i-au ucis pe prizonierii din tabără, care nu erau în număr mare (ca să nu le fie piedică și povară) și au abandonat

cu ușurință vitele obosite de efort și bagajele de care se puteau lipsi; astfel încât cu mult cea mai mare parte a tunurilor de câmpie și afeturile lor să se afunde în râu". Soliman și-a pierdut speranța de a cuceri Ungaria și s-a întors în Orient. Iar Ioan Zapolia pornește tratative de pace cu Ferdinand, drept care l-a trimis pe Francisc Frangepani, arhiepiscopul de Calocea, la împăratul Carol al V-lea, în Spania; acesta nu și-a împlinit misiunea într-un chip nefericit, totuși tratativele tărăgănau, pentru că se aștepta și consimțământul turcesc al lui Soliman.

CAPITOLUL AL XI-LEA

Ttratatul de pace al lui Ioan, căsătoria, boala și moartea acestuia.

1. Episcopiile sunt restituite clerului, iar adepții lui Luther alungați din plebaniile Ungariei se strecoară în Transilvania.

Era în fruntea Transilvaniei, îndată după Ștefan Báthori, Imre Csibák, care deținea rangul de episcop de Oradea, fără să fi fost inițiat în cele sfinte, pe când și sașii și secuii erau de partea lui Ioan Zapolia, până în anul lui Christos 1539, când în sfârșit s-au supus lui Ferdinand, regele legiuit al Ungariei. Între timp, regele Ferdinand trecea din nou titlurile de episcopi ai Ungariei de la persoanele seculare cărora le împărțise Ioan, asupra persoanelor ecleziastice iar pe plebanii molipsiți de luteranism îi alunga din parohiile Ungariei, dar mulți din cei alungați se retrăgeau în Transilvania și semănau mai des dogmele eretice.

2. După ce a fost ucis un prefect al Transilvaniei, i-au urmat doi.

Pe mai sus numitul Emeric Csibák l-a suprimat prinzându-l într-o cursă Luigi Gritti, ajuns în rândul fruntașilor sub interregele Ioan de Zapolia: era în anul lui Christos 1534 și el însuși avea să fie ucis nu mult după aceea din răzbunare de către transilvăneni. Așadar, pentru ca provincia să nu fie fără prefect, Ioan a încredințat această demnitate, cu putere egală, lui Ștefan Mailat și Emeric Balassa. Iar titlul de episcop de Oradea l-a oferit lui Gheorghe Martinuzzi, călugăr din ordinul Sfântului Pavel Întâiul Eremit (adăugându-i și rangul de trezorier al Transilvaniei).

3. Punctele păcii între regele Ferdinand și interregele Ioan.

Cum însă, atât partida lui Ferdinand, cât și cea a lui Ioan erau obosite atât de război cât și de zăvanii, au coborât la condiții mai echitabile și au ajuns, de comun acord, cam la următoarea hotărâre: 1. Ca Ioan, cât timp va mai fi în viață, să stăpânească cu putere regală acea parte a țării pe care o deține în prezent, iar Ferdinand să îi atribuie acestuia onoarea titlului de rege prin scris și prin viu grai: după moartea acestuia, stăpânirea întregii țări să revină lui Ferdinand și copiilor săi. 2. Dacă Ioan, căsătorindu-se, ar lăsa în urmă un moștenitor pe linie masculină, Transilvania să fie în stăpânirea acestuia și să-i fie restituite toate cetățile tatălui; acestora Ferdinand le mai adăugase pe deasupra titlul de principe al Oppaviei din Silezia. 3. Dacă s-ar porni război de către turci împotriva unuia sau a celuilalt, să se oblige a-și uni forțele pentru respingerea dușmanului. Amândoi regii au semnat în mod solemn acest tratat și pentru o vreme lucrurile mai că au fost mai liniștite în Panonia.

4. Ioan se căsătorește.

Astfel, după ce pusese capăt dezbinărilor dintre Ferdinand și Ioan, mai rămânea ca Ioan să se împace cu Soliman (pentru care această pace era scandaloasă) și cu Poarta Otomană și a dobândit pe dată Ioan, mai cu rugăminți, mai cu mult aur stors din biserici și din mănăstiri, reconcilierea, apoi, odată liniștea câștigată, a hotărât să rupă celibatul. Și-a îndreptat deci cugetul înspre căsătorie și avea de gând s-o ia pe Isabella, fiica lui Sigismund, regele Poloniei, cu care s-a căsătorit la Alba Regală în anul lui Christos 1547.

5. Dezbinare în Transilvania între partida lui Ferdinand și cea a lui Ioan.

În același timp, Ștefan Mailat și Emeric Balassa, cei doi prefecți ai Transilvaniei, îndrăzneau să treacă, cu cea mai mare parte a sașilor și a celorlalți provinciali, de partea regelui Ferdinand, lepădându-se de Ioan: din această pricină,

socotind Ioan că trebuie să le-o ia înainte cu cea mai mare repeziciune și să împiedice planurile acestora, lăsându-și la Buda proaspăta soție, care era însărcinată, încredințind-o pe ea și administrarea treburilor orașului în mâinile a doi foarte vestiți bătrâni, Gheorghe Pesthény și Benedek Bajony, a purces înspre Transilvania cu alaiul curții sale și cu trupe adunate cu mare grijă.

6. Bogățiile țăranilor.

Se spune că atunci l-ar fi întrebat Ioan în treacăt pe acest Bajony dacă are bani, iar acesta i-ar fi răspuns că nu s-a străduit niciodată să adune bani, dar că are totuși în stăpânirea sa o sută de supuși, care la nevoie ar fi gata să-i numere fiecare câte o mie de galbeni fără nici o zăbavă.

7. Boala, moartea și înmormântarea lui Ioan de Zapolia.

Pe Emeric Balassa, după ce i-a cucerit fortărețele, Ioan l-a avut în genunchi și i-a acordat iertarea, iar pe Ștefan Mailat l-a așeziat în cetatea Făgărașului; în timpul acestui asediu, Ioan s-a îmbolnăvit și fiind dus la Sebeșul Săsesc, după ce îi venise pe dată de la Buda un sol foarte vesel care îl anunța că, printr-o naștere fericită, Isabella a dat viață unui băiat, cuprins de bucuria ușurării, după ce i-a invitat pe fruntași la ospăț, a băut vin peste măsură; suferind a doua zi o scurgere apoplectică, a plecat în timpul serii dintre cei vii, când împlinise vârsta de 53 de ani. Între timp, Transilvania era condusă cu cea mai mare autoritate de către Gheorghe, episcopul de Oradea și trezorierul țării, până ce micuțul fiu al lui Ioan va ajunge la adolescență, căci Ștefan Mailat, după ce Făgărașul fusese cucerit cu ajutor turcesc, a murit la Stambul, unde fusese dus în captivitate. *Alții scriu că trupul neînsuflețit al lui Ioan a fost purtat la Alba Regală, în urma presiunilor unor detașamente din oastea pe care o avea în Transilvania, iar acolo a fost înmormântat în locul unde se văd mormintele regilor. Töppeltin scrie în felul următor despre ultimul discurs al acestuia, înaintea morții: „Deoarece își dădea seama că se apropie sfârșitul vieții, și-a lăsat fiul moștenitor prin testament; i-a stabilit drept tutori ai copilului pe Gheorghe Martinuzzi, episcopul de Oradea, pentru deosebita lui credință, și pe Petrovici, rudă de sânge cu el; i-a implorat pe fruntași, luându-l pe fiecare în parte, pe podoaba străveche a numelui Ungariei, să se lase guvernați mai degrabă de un rege din sângele său, decât de unul care vine dintr-un neam străin și dușman; căci se va întâmpla ca Soliman să preia tutela regatului, dacă vor trimite degrabă soli la el. Ceea ce s-a și făcut"*. Despre aceste lucruri să se vadă la Istvánffi, cartea a 13-a, paginile 147 și 148. *A fost înmormântat în anul lui Christos 1533.*

CARTEA A PATRA A CULEGERII DE DATE ISTORICE PRIVIND BISERICA TRANSILVANĂ

DESPRE SPORIREA EREZIILOR ÎN TIMPUL VIEȚII LUI ȘTEFAN (NUMIT MAI APOI IOAN SIGISMUND) FIUL LUI IOAN DE ZAPOLIA

Precuvântare

Această carte va desfășura șuvoiul de erezii și rușinoasa confuzie a părerilor despre credință: căci, dacă până atunci starea catolică trebuia să suporte monomahia singurei erezii luterane, acum a pășit în arenă un nou monstru cu înfățișare de hidră cu mai multe capete cu care trebuia luptat altfel decât prin monomahie. Căci au pășit în arenă, pe lângă riturile dezbinante ale lui Luther, disputele lui Zvingli, Calvin, ale unitarienilor și ale anabaptiștilor, care au înălțat tot atâtea capete, câte secte au dat la iveală. Acest lucru a fost foarte nefericit, căci lui Ioan de Zapolia i-a urmat un prefect mai rău al Transilvaniei, propriul

său fiu, Ştefan, numit apoi Ioan Sigismund: căci în timp ce domnea tatăl său, se răspândea numai otrava lui Luther; însă sub fiu prinse a înainta o crudă molimă născută din monstrul contagios al mai multor erezii, până acolo încât să-l strice chiar şi pe acesta. Căci a trăit şi a fost îngropat ca arian. Însă, deoarece se produceau foarte multe neînţelegeri şi certuri în legătură cu Cina Domnului (cum se va vedea în această carte: anume, dacă noi, creştinii, luăm sau nu trupul lui Cristos adevărat şi viu), am găsit de cuviinţă să aşternem în faţa ochilor cititorului cuvintele însele ale împărtăşaniei dumnezeieşti, care rostesc adevărul printr-o elegantă anagramă şi pun capăt disputei.

Program

Căci acesta este trupul meu. Căci aceasta este cupa cu sângele meu, noua şi eterna mărturie, taina credinţei, care va fi vărsat pentru voi şi pentru mulţi alţii întru izbăvirea păcatelor.

Anagrama pură:

Calvine! nu este o metaforă; Luther! nu este pânea: este trupul lui DUMNEZEU cel preabun şi preamărit, care mi s-a împărtăşit prin hrană. Află prin ce ritual şi prin ce taină te va izbăvi El pe tine, care eşti vinovat.

Rămâi cu bine, Cititorule, şi fii sănătos!

INDICELE CĂRŢII A PATRA

Despre sporirea ereziilor în timpul domniei lui Ioan al II-lea de Zapolia, voievod regal.

Capitolul I. Erezia lui Luther îşi înfige noi rădăcini în Transilvania. 1. Fiul lui Ioan de Zapolia, care a primit la botez numele de Ştefan, se numea după aceea Ioan Sigismund. 2. Tratativele zadarnice ale catolicilor cu luteranii. 3. Introducerea ereziei la Sibiu şi la Braşov. 4. Mănăstirile pustii date în folosul şcolilor. 5. Grija lui Ferdinand I pentru convertirea ereticilor. 6. Primul superintendent din Transilvania al luteranilor.

Capitolul al II-lea. Despre uciderea lui Gheorghe Martinuzzi, cardinal şi arhiepiscop de Esztergom. 1. Tratativele alierii lui Ferdinand I cu Isabella şi cu Ioan Sigismund, ca să se desprindă de turci. 2. Cearta mamei Isabella cu tutorii. 3. Alianţa cu regele Ferdinand şi uciderea cardinalului Gheorghe. 4. Înmormântarea turbulentă a cardinalului Gheorghe, multă vreme rămas neînhumat. 5. Făptaşii crimei pedepsiţi de divinitate. 6. Parohul de Moşna este ucis de eretici.

Capitolul al III-lea. Despre noile persecuţii ale catolicilor din partea ereticilor. 1. Judecata greşită a poporului şi a regelui despre îndreptăţirea uciderii cardinalului Gheorghe. 2. Răscoala izbucnită împotriva imperialilor după alegerea unui nou voievod, trădarea regelui şi ciuma care a urmat. 3. Petrovici şi Blandrata, duşmanii cei mai înverşunaţi ai catolicilor. 4. Moartea lui Petrovici şi a Isabellei. 5. Edictul Isabellei împotriva celor care împiedică libertatea ecleziastică.

Capitolul al IV-lea. Erezia ariană şi împreună cu ea multe altele se strecoară în Transilvania. 1. Curtea este pângărită de arianism. Luteranii se opun ca altarele catolicilor să fie vătămate. 2. Felurite erezii se umflă în Transilvania. 3. Ciracii lui Arie se înmulţesc şi îşi crează un superintendent la Cluj. 4. Neruşinarea calvinilor în administrarea sacramentelor. 5. Nepotrivita erezie a lui Stankari şi a lui Davidis şi moartea lor impie. 6. Unitarienii, dispreţuitori ai Sfintei Treimi, îi întreceau în număr pe luterani. 7. Disensiunea de păreri între unitarieni.

Capitolul al V-lea. Disputa ereziilor transilvănene despre Cina Domnului. 1. Moartea ruşinoasă a primului calvinist care îşi profesa erezia în Transilvania. 2. Cei care jinduiau la rangul de superintendent trec la arianism. 3. Scrisoarea lui Ioan al II-lea pentru potolirea neînţelegerii privind Cina Domnului şi despre constituirea în acest scop a superintendenţilor. 4. Se porunceşte liberul exerciţiu al religiei. 5. Porunca să nu se păstreze veniturile bisericeşti în grija magistratului secular. 6. Libertatea acordată Ungariei de a lua sfânta euharistie sub ambele forme este retrasă din cauza îndărătniciei eretice.

Capitolul al VI-lea. Despre apostazia şi moartea lui Ştefan (numit în popor Ioan Sigismund şi Ioan al II-lea). 1. Ioan al II-lea de Zapolia este numit arian sau unitarian şi întăreşte erezia. 2. Libertatea de a-şi numi un urmaş îi este tăgăduită aceluiaşi Ioan al II-lea. 3. Acelaşi Ioan încredinţează Transilvania lui Maximilian al II-lea, împăratul romanilor. 4. Moartea şi înmormântarea lui Ioan al II-lea. 5. Pedeapsa apostaziei aceluiaşi. 6. Zvonul despre circumciziunea turcească, răspândit pe seama aceluiaşi Ioan.

CARTEA A IV-A A CULEGERII DE DATE ISTORICE PRIVIND BISERICA TRANSILVANĂ

Despre sporirea ereziilor pe când trăia Ştefan (numit apoi Ioan Sigismund), fiul lui Ioan de Zapolia

CAPITOLUL I

Erezia luterană îşi înfige noi rădăcini în Transilvania

1. Fiul lui Ioan de Zapolia, deşi a primit la botez numele de Ştefan, se numea după aceea Ioan Sigismund.

Ioan de Zapolia era deja mort, lăsând în urmă pe văduva Isabella, care în anul lui Christos 1540 i-a născut un fiu, numit la botez *Ştefan*, apoi chemat de mama sa Ioan Sigismund (ca să se păstreze în acelaşi timp şi amintirea bunicului din partea mamei şi a tatălui) şi, încă înainte de a ajunge la adolescenţă, a vrut, de bună seamă ca Ioan al II-lea să poarte titlul de rege, el care a fost încoronat în chip nelegiuit (căci era în viaţă Ferdinand, regele legiuit) încă pe când se afla în scutecele materne: de aceea el va trebui numit de către noi mai degrabă *voievod* regal al Transilvaniei decât *rege*. Acestui Ştefan sau Ioan Sigismund îi fuseseră daţi drept tutori de către Ioan, părintele muribund, Gheorghe Martinuzzi, făcut episcop de Oradea din fost călugăr al ordinului Sfântului Pavel Întâiul Eremit şi Petru Vici, în popor numit Petrovici, rudă de sânge a familiei Zapolia.

2. Tratativele zadarnice ale catolicilor cu ereticii.

Pentru că Isabella, văduva catolică care dobândise drept cetate de scaun Alba Iulia, voia să se împotrivească ereziei, a chemat la comiţiile de la Alba Iulia din anul lui Christos 1543 pe diferite căpetenii luterane ale sectei răzvrătite; între aceştia era şi Honterus, de la Braşov (despre care a fost vorba mai sus, în cartea 1, prolegomenul 8, numărul 4) împreună cu delegaţii din partea dregătorilor. Însă pentru ca temătorul Honterus să nu fie nevoit să participe, a pus să fie înlocuit cu un apostat din târgul Rupea (în popor Reps), care şi-a luat drept coleg pe calvinul Mathias, numit de alţii Glatzius. Pricina pentru care Honterus era înspăimântat ne-o indică Haner, în cartea a patra, pagina 199: deoarece a socotit că va avea cea mai mare neplăcere de pe urma prezenţei proaspătului episcop Gheorghe Martinuzzi, datorită dispreţului păzitorului catedralei din Oradea, deoarece acest păzitor trăsese o palmă în biserică unei femei catolice care se ruga în genunchi în faţa icoanei sfinte. Însă, pentru că din pricina mulţimii treburilor publice, grija religiei putină căutare şi-a găsit, toţi ereticii au fost trimişi la ale lor. Căci, în vreme ce Episcopul Gheorghe, unul din tutorii lui Ioan Sigismund, regele minor, se opunea luteranilor, Petrovici, colegul său, îi proteja: el care nu s-a temut să ameninţe strălucirea sfântă a bisericilor catolice, jefuindu-le.

3. Introducerea ereziei la Sibiu și la Brașov.

De pe urma acestor fapte, adepții lui Luther devenind mai îndrăzneți, promovau cu cea mai mare îndărătnicie dogmele acestuia la Sibiu, prin Ioan Surdaster, un vechi apostat; iar la Brașov le promovau prin numitul Honterus, care, după ce a fost înlăturat decanul catolic al capitlului (Istvánffi îl numește pe *decanul de Brașov arhipresbyter:* cartea a 12-a, pagina 130, coloana 2), i-a urmat el însuși drept ereziarh al acestui decanat. Cum însă la Brașov locuiau mulți greci, un oarecare Wagner a îndrăznit să trimită la tipar catehismul grec și să răspândească molima lui Luther; însă valahii, deși de rit grecesc, refuzau acel catehism. Haner, cartea a 4-a pagina 205.

4. Mănăstirile pustii sunt date în folosul școlilor.

În anul lui Christos 1548, Ferdinand, împăratul romanilor și regele Ungariei și Boemiei, poruncea ca bunurile ecleziastice părăsite, mănăstirile, să fie folosite încetul cu încetul la înălțarea școlilor și la întreținerea bărbaților învățați, pentru ca astfel cultul divin și religia catolică să facă iar roade, iar ereziile să fie pretutindeni înlăturate. Să vadă cititorul articolele 5 și 12 ale decretului de la Bratislava, din anul respectiv.

5. Grija lui Ferdinand I pentru convertirea ereticilor.

Dar și în anul lui Christos 1550, pe lângă numeroasele articole scoase de-a lungul a mai mulți ani în diferite comiții, în sprijinul religiei romanocatolice, regele Ferdinand I a scos articolul cu numărul 21: „Mai departe, fiindcă ține de demnitatea Maiestății sale de a-i îndemna cu elocință și totodată cu evlavie întru unitatea credinței și a religiei pe credincioșii săi, în acest lucru recunosc ordinele și stările regatului pietatea unică a maiestății regale față de preabunul și infinit de marele DUMNEZEU și cuviosenia sa față de supuși și se socotește după binevoitoarea și părintească povață a Maiestății Sale, că trebuie să se încerce în toate felurile ca sfânta și catolica credință precum și cultul preamarelui și preabunului DUMNEZEU (statornicit pe baza vechii învățături a sfinților părinți) primite și acceptate de multă vreme în toată lumea creștină și toți credincioșii din toate ordinele și stările țării să se strângă mereu în jurul Sfintei Biserici Romane și Catolice (care fiind unică și, mereu statornică, nu poate să greșească) împotriva ereziilor și doctrinelor impii răspândite pretutindeni în regat, pentru ca astfel să sporească alianța și unirea sufletelor din stările țării și astfel să crească din zi în zi îndurarea preamarelui și preabunului DUMNEZEU". *Așa a spus regele Ferdinand.*

6. Primul superintendent al luteranilor din Transilvania.

După ce luteranii se răspândiseră deja peste tot în Transilvania, în sfârșit, în anul lui Christos 1553, deoarece sufereau de multă confuzie în erezia lor, și-au creat un superintendent, căruia acum le place să-i spună episcop și au hotărât ca scaunul acestuia să fie la Biertan; acest târg a fost atât de mult pe buzele amatorilor de vâlvă, încă este proaspătă încă știrea, cum că soția luterană a unui astfel de superintendent, după ce a fost prinsă ca fiind vinovată de vrăjitorie și condamnată la rug, a fost arsă în foc în locul cu pricina. Iar primul om făcut superintendent al bisericilor eretice din Transilvania a fost Paul Viener de Lelești, pe când era preot la Sibiu: a murit de ciumă în anul lui Christos 1554.

CAPITOLUL AL II-LEA

Despre uciderea cardinalului Gheorghe Martinuzzi, arhiepiscopul de Esztergóm.

1. Tratativele de alianță ale lui Ferdinand I cu Isabella și Ioan Sigismund, pentru a se lepăda de turci.

În anul lui Christos 1550 izbucniseră mari dispute în Transilvania, între regina Isabella și Gheorghe, episcopul de Oradea, care fusese în același timp locțiitorul voievodului Transilvaniei. Pe acestea le descrie cu exactitate Istvánffi, în cartea a 16-a, la anul 1550, de unde ne-a făcut plăcere să luăm câteva lucruri. Doi erau tutorii vlăstarului regesc: Gheorghe Martinuzzi, episcopul de Oradea și Petrovici, legat prin același sânge de familia Zapolia. Mama copilului, Isabella,

trăia între transilvăneni, aliată fiind cu turcii; însă Gheorghe, tutorele, se străduia să o alieze cu Ferdinand, regele legiuit. Trimișii împărătești promiteau că regele Ferdinand îi va da Isabellei, drept răsplată pentru zelul și credința pe care le manifesta față de țară, un loc sigur pentru a se stabili în Silezia, o provincie pacifică și aflată departe de dușmanii barbari; căci de bună seamă, îi va da principatul Oppoliei cu veniturile pe măsură: o moștenire pe care i-o lăsase tatăl său, care era într-adevăr foarte mare și de prim rang; îi va adopta copilul, care va deveni astfel fiul său. Iar după ce va fi ajuns la vârsta bărbăției, îi va de drept logodnică pe fiica sa Johanna, când aceasta va fi ajuns în floarea vârstei și va avea destui ani pentru a face acest pas. Iar în schimbul înlesnirii schimbărilor făcute, împăratul îi va dărui cu propria sa mână episcopului Gheorghe arhiepiscopia de Esztergóm și va interveni pe lângă Pontiful Suprem ca, după câteva zile, să fie primit în rândul cardinalilor. Ba, mai mult, în legătură cu aceste lucruri, nu dorește doar să scoată diplome, ci și ca ambele părți să întărească înțelegerea prin jurământ. La acestea, Gheorghe a răspuns printr-un scurt discurs, că el a fost condus de aceleași rațiuni, și anume de a se lepăda de dușmanii barbari și să slujească intereselor panonicilor.

2. Neînțelegerea dintre mama Isabella și tutori.

Deoarece Isabella dorea din nou să se retragă la Lipova sau la mama sa, în Polonia, iar turcii prinseseră de veste despre tratative, au fost convocate comițiile la Cluj, și de atunci cei doi tutori, Gheorghe și Petrovici, prinseră a se împotrivi în mod serios, nici mai mult nici mai puțin decât pentru că războiul cu turcii bătea la porțile Transilvaniei, ba mai mult deja turcul se arăta deja în interiorul țării, atât la Hațeg, cât și la Brașov; până când, în cele din urmă, după convocarea unor noi comiții, Isabella făcu pace cu tutorii, însă aceasta a fost prea slabă, fiindcă deja fusese pusă la dispoziție lui Gheorghe o oaste, din partea regelui Ferdinand, în fruntea căreia se afla Giovanni Battista Castaldo, comandantul de tabără al împăratului Carol al V-lea, bărbat de o robustă bătrânețe, ridicat odinioară din cortul și de către disciplina lui Fernando Davali, marchiz de Pescara, atât de faimosul comandant de oști, întru gloria supremă a celui mai mare imperiu.

3. Alianța cu regele Ferdinand și uciderea cardinalului Gheorghe.

În timp ce Alba Iulia era asediată de către imperiali, Isabella, împreună cu fiul său de 10 ani s-a supus pe sine, odată cu Transilvania, regelui Ferdinand, în comițiile clujene din anul lui Christos 1550, iar Coroana Ungariei și însemnele regelui le-a încredințat solilor lui Ferdinand pentru a fi transmise acestuia; fortărețele erau însă ținute toate în numele Isabelei, în afară de fortăreața Munyáz, care fusese promisă lui Petrovici. După ce Isabella a plecat brusc din Transilvania la Kosice, Gheorghe era cooptat în colegiul cardinalilor Bisericii Catolice. Și iar a izbucnit o neînțelegere atât de mare între cardinalul Gheorghe și generalul Castaldo, încât Castaldo să creadă că atâta timp cât Gheorghe trăia, fiind bănuit de râvnire a principatului Transilvaniei prin alianță cu turcii, Transilvania va fi neliniștită și să transmită el însuși acest lucru regelui Ferdinand. Așadar, i se întinde o cursă lui Gheorghe în castelul Vințul de Sus (situat la capătul câmpiei care își trage numele de la pâine), unde chiar este ucis în anul lui Christos 1550, la idele lui decembrie. Căci, de bună seamă, Marco Antonio Ferrari, secretarul lui Castaldo, originar din Alessandria, înarmat cu o flintă mai mică, pe care o ținea ascunsă, îi vestește lui Gheorghe, care își făcea rugăciunile, prin băiatul care se îngrijea de dormitorul acestuia, că are să-i împărtășească un lucru urgent și de mare importanță. După ce i s-a îngăduit să intre în încăpere, îi întinde lui Gheorghe o scrisoare adresată regelui Ferdinand, scrisă pentru recomandarea sa rugându-l stăruitor pe cardinal să pună semnătura sa pe aceasta; după ce, luând pana, se aplecase cu privirea întoarsă spre scrisoare, acela îi străpunge cardinalului gâtlejul cu o lovitură mortală. Deoarece se produsese zarvă și se auzeau țipete, Sforza și ceilalți, zece la număr, se năpustesc înlăuntru și, cu săbiile scoase, îl înconjoară pe Gheorghe, care implora ajutorul lui Christos și al Divinei Fecioare Mama Acestuia, și își unesc loviturile. Marco Antonio întinde flinta înspre pieptul fiarei pe drept înfuriate, care se năpustea înainte și fremăta, trăgând un plumb: fără zăbavă, ceilalți îl străpung toți deodată, provocându-i peste tot răni; chiar și pe băiatul, a cărui nume era Francisc Ferre, care asista la teribila faptă neînarmat și parcă trăznit, îl lasă pe jumătate mort, tăiat în șapte locuri, și pleacă în goană din dormitor.

4. Înmormântarea tumultuoasă a cardinalului Gheorghe, care stătuse multă vreme neînhumat.

După ce Gheorghe a fost ucis în felul acesta, Mercado îi retează urechea dreaptă, care era mereu păroasă și, pentru ca treaba săvârșită să fie și mai limpede lui Ferdinand, a dus-o cu ajutorul unor cai iuți și potriviți la Viena și de acolo la Praga. Cadavrul său, străpuns în mod hidos de multe răni, deformat de sângele scurs și de putreziciune, printr-o pildă de necrezut a nestatorniciei lucrurilor omenești, a zăcut, mai bine de 70 de zile, nebăgat în seamă și neîngropat, în veranda încăperii în care fusese ucis; și n-a fost așezat de către preoții colegiului din Alba Iulia în mormântul său din lăcașul consacrat Sfântului Mihail — printr-o ceremonie tumultuoasă — decât la începutul lunii martie, după ce fusese ucis cu cruzime la idele lui decembrie.

5. Făptașii crimei pedepsiți de divinitate.

Există îndoiala dacă Gheorghe a fost nevinovat și, deci, nedemn de acea moarte, sau dacă a avut parte de o moarte meritată, căci ambele păreri circulau în popor; totuși, în mod sigur, nu după multă vreme făptașii, fiind loviți în mod divin de tot felul de pedepse, parte au dat peste cele mai mari nenorociri, parte au pierit, având un sfârșit cumplit. Căci nici nu s-a scurs tot anul și Sforza, fiind prins de turci, după ce oastea i-a fost măcelărită, și primit de către aceștia cu lovituri de vergi și bice, s-a răscumpărat cu mult aur. Iar în ceea ce îl privește pe Marco Antonio, a avut grijă Fernando Cenzaga, prefectul de Milano al împăratului Carol al V-lea, să fie atârnat într-o furcă foarte înaltă, după obiceiul tâlharilor, deoarece se făcuse vinovat de vătămarea aproapelui. Lui Campegi i-a fost retezată mâna dreaptă, de care se folosise să îl ucidă pe cardinal, într-o ceartă nocturnă, la Augsburg; nu mult după aceea, la Viena, pe când vâna în compania regelui Ferdinand, a fost sfâșiat de colții unui mistreț aprig și, vărsându-și mațele, a fost ucis. Scaramuccia a plătit printr-o moarte urâtă vina crimelor sale, fiind tăiat în bucăți de niște oșteni în Provence; iar ceilalți au plătit prin alte feluri de moarte infamă pentru crima lor.

7. Parohul din Moșna este ucis de către eretici.

În anul lui Christos 1553, Francisc, născut în cetatea Mediașului, paroh de Moșna, vicarul episcopului de Alba Iulia, doctor în ambele drepturi, a fost ucis la Mănăștur, în vecinătatea Clujului. Acesta se străduia să ducă regelui Ferdinand, la Viena, un plan conceput pentru readucerea stării catolice din Transilvania la vechea vigoare. Dar, după ce deja se așternuse la drum, fiind surprins de către eretici într-o ambuscadă, pe când se odihnea la Mănăștur, a fost sufocat vârându-i-se cu de-a sila țărână în gură. A fost înmormântat în fața altarului mare al bisericii Născătoarei de Dumnezeu din aceeași suburbie clujeană a Mănășturului.

CAPITOLUL AL III-LEA

Despre noile persecuții ale catolicilor din partea ereticilor.

1. Judecata greșită a poporului și a regelui despre îndreptățirea uciderii cardinalului Gheorghe.

După uciderea cardinalului Gheorghe, nu s-a putut obține nici cu scuze, nici cu risipă de bani, ca poporul să nu judece că acest cardinal a fost ucis pe merit, ba chiar însuși regele Ferninand susținea ticăloșia prea marii credulități pusă pe seama acuzatorilor, din care pricină a suferit foarte mult în fața papei Iuliu și a colegiului cardinalilor, care i-au fixat o zi de judecată la Roma, sub acuzația unei astfel de crime; totuși, în cele din urmă, a plecat cu mare efort și cu mare greutate.

2. Revolta izbucnită împotriva imperialilor, desprinderea de rege și ciuma care a urmat, după ce a fost ales un nou voievod.

Pentru ca regele Ferdinand să câștige din nou sufletele transilvănenilor, le-a dat ca voievod pe Andrei Báthori, sub care a izbucnit revolta oștenilor germani și spanioli, care de multă vreme cereau în zadar soldele lor, căci aceștia nu

putuseră fi opriți prin nici o rugăminte sau de amenințările lui Castaldo, generalul lor, să nu se îndrepte fără să li se poruncească, de-a lungul Panoniei înspre Viena, după ce smulseseră stindardele și își aleseseră noi comandanți (lucru care este sfânt în astfel de mișcări); pe aceștia i-a urmat în scurtă vreme și Castaldo, deoarece nu avea încotro, găsind prin aceasta, după cum se crede, cinstita ocazie ca el, bărbat prevăzător, să se sustragă primejdiei unei conjurații a fruntașilor, în urma căreia trebuia să fie ucis împreună cu spaniolii săi. După ce s-a săvârșit acest lucru, întreaga Transilvanie s-a supus Isabellei, care, după convocarea la Sibiu a comițiilor, a făcut ordine în țară la îndemnul stărilor. Dar ciuma care a urmat acestor lucruri, bântuind cu cruzime vreme de doi ani prin acele regiuni, pe de-o parte a slăbit forțele Transilvaniei, pe de alta însă le-a stabilizat, deoarece în acest răstimp nu se mai putea continua războiul. După ce Isabella a fost readusă la domnie împreună cu fiul său, a purces la reîmpăcarea cu fruntașii Transilvaniei.

3. Petrovici și Blandrata, dușmanii cei mai înverșunați ai catolicilor.

Puțin după aceea s-au ridicat doi bărbați, propovăduitori ai ereziilor, Gheorghe Blandrata și Petrovici. Acest Blandrata conducea țara după uciderea cardinalului Gheorghe, deși regele Ferdinand voise să-i fie dăruită lui Andrei Báthori administrația supremă a Transilvaniei; totuși, acesta a cedat conducerea nu mult mai târziu, în anul lui Christos 1559, lui Ștefan Dobo și Francisc Kendi. Din catolic a devenit mai întâi luteran, apoi arian. După plecarea episcopului de Alba Iulia, Paul Bornemissa, promovat la rangul de episcop de Nitra, îi alunga de pretutindeni pe preoții, canonicii și călugării catolici, iar bunurile acestora le supunea fiscului; totuși o făcea astfel încât o bună parte din acestea să le păstreze pentru sine, după ce ceilalți nobili tăbărâseră și își însușiseră, în chip asemănător, celelalte bunuri ecleziastice. *De îndată prinseră a se desfășura la Alba Iulia în public, predicile luterane (mai cu seamă îngrijindu-se de acest lucru Bartholomeu Corvat, comandantul trupelor auxiliare), cu timpul ajungându-se chiar până acolo încât, prin edictul promulgat la Turda, să le fie acordat dreptul de a-și exercita public religia lor, cu acea condiție ca toate celelalte secte, inclusiv cea a sacramentarilor, să se considere interzise.* A fost dușmanul cel mai aprig al catolicilor, până într-atât încât cei mai mulți au fost siliți să fugă la turci și în cetățile ocupate de aceștia; de unde s-a întâmplat ca fețele bisericești, de frica tiraniei lui Petrovici, părăsindu-și turmele, să plece în altă parte, iar alții, deposedați de slujbe și de demnitățile lor să-și petreacă în chip nenorocit, în pustietăți ce le mai rămăsese din viață; iar dacă vreunul îndrăznea să zică ceva împotrivă sau să se opună, i se ardea pe frunte semnul „Tau". Tot el avea grijă să li se radă preoților cu briciul nu numai părul, dar și pielea și carnea: datorită acestei cruzimi, unii, ajunși la disperare, după ce s-au căsătorit, au preferat să-și schimbe religia, decât să rămână supuși unei atât de groaznice persecuții, atâta timp cât sunt legați de jurământul sfânt. La Cluj, din porunca aceluiași, au fost distruse altarele, au fost sfărâmate statuile și au fost profanate toate odoarele bisericești. Însă, pentru că, așa cum pretindeau vechile legi ale țării, nu era îngăduit a se hotărî sau a se face ceva din acele lucruri care țin de stat, fără consimțământul fețelor bisericești și al canonicilor, au fost alese patru persoane laice din nobilime, numite capitulari, care să participe la adunările publice cu aceeași autoritate și putere de care se bucură adevărații canonici. Giorgio Blandrata, piemontez de neam, din Italia Subaplină și de la allobrogi, după ce, infestat fiind de otrava pestilențială a dogmei ariene, scăpase din mâinile inchiziției la Ticino, a fugit mai întâi la Geneva, în Elveția și în Germania, apoi în Polonia și în cele din urmă în Transilvania, unde a fost angajat ca medic de către regina Isabella și de către Petrovici.

4. Moartea lui Petrovici și a Isabellei.

A murit Petrovici holtei, apăsat de boală și de bătrânețe, în anul lui Christos 1559 și i-a lăsat ca moștenitori ai tuturor bunurilor sale pe regina Isabella și pe fiul acesteia minor. Isabella l-a numit ca succesor al administrării Transilvaniei pe Melchior Balázs, care apoi, în anul lui Christos 1560, a trecut de partea lui Ferdinand. În același an Isabella, care nu împlinise încă 40 de ani, și-a trăit ziua supremă, iar Ioan Sigismund, fiul ei, a trecut, cu consimțământul tutorilor, în tabăra lui Ferdinand, pentru a se putea căsători cu Johanna, fiica aceluiași Ferdinand I. Dar această credință a fost nestatornică.

5. Edictul Isabellei împotriva celor care împiedicau libertatea ecleziastică.

Intre monumentele râvnei Isabelei față de religia catolică, a rămas și următoarea scrisoare adresată Sighișoarei, cetate luteranizată: „Isabella, din mila lui DUMNEZEU regina Ungariei, Dalmației, Croației etc., etc. Credincioșilor noștri chibzuiți burgărmeșter, vilici și celorlalți senatori jurați ai scaunului nostru săsesc Sighișoara, mântuire și har. Din suplica credincioșilor și venerabililor noștri preoți ai capitlului din același scaun săsesc al nostru Saschiz am aflat că voi, trecând dincolo de întreaga justiție și cutumă a acestui regat al nostru, care până acum a fost respectată, vă amestecați cu violență în pricinile care revin forului spiritual, nemulțumindu-vă doar cu jurisdicția voastră, ci uzurpând până și jurisdicția ecleziastică, încât în cele din urmă să jinduiți a-i lipsi și despuia, întru paguba vădită și prejudiciul maxim al întregii stări și ordini ecleziastice, de libertatea lor obișnuită, pe care au avut-o până acum, în acest regat al nostru și care le-a fost dăruită lor și bisericii lor de regii și principii Ungariei, predecesorii noștri. Așadar, noi, cu privirea ațintită asupra dreptății, dorind să-i păstrăm pe toți venerabilii plebani și preoți din numitul nostru scaun în libertatea lor obișnuită, cu toate jurisdicțiile și privilegiile lor, poruncim Credincioșilor Voastre cu strășnicie prin aceste rânduri să nu îndrăzniți să interveniți din nou și nici să nu vă amestecați în pricinile care privesc forul spiritual (în speță, cele ale testamentelor, bunurilor bisericești, caselor episcopale, văduvelor, minorilor și mai ales cele matrimoniale aduse în fața lor) și nici să nu tulburați judecata. De asemenea, nu trebuie să împiedicați, să intimidați și să opriți ca persoanele seculare de orice condiție, chemate pentru mărturie în forul lor, să apară în fața juzilor ecleziastici. Dacă însă, vor fi fost descoperiți printre voi unii încăpățânați care să disprețuiască autoritatea ecleziastică, atunci decanul să trebuiască să-i supună jurisdicției bisericești și să-i pedepsească pe astfel de nesupuși, folosindu-se de autoritatea sa obișnuită. Vrem de asemenea ca nu cumva să îndrăzniți a-i tulbura sau a-i jigni fie cu vorba, fie cu fapta, ci să trebuiască și să țineți în toate chipurile să le oferiți cuvenitul respect, ascultare și cinstire. Dacă nu vreți să se abată asupra voastră pedeapsa mâniei noastre, să nu îndrăzniți să faceți altfel, după ce va fi fost citită scrisoarea de față. Dată la Cluj, la 5 februarie 1558".

CAPITOLUL AL IV-LEA

Erezia ariană și odată cu ea mai mult altele se strecoară în Transilvania

1. Curtea este pângărită de arianism. Luteranii se opun ca altarele catolicilor să fie vătămate.

S-a spus în cartea a doua, capitolul 1, numărul 2, că erezia ariană s-a făcut cunoscută în Dacia în timpul împăratului arian Valens (care a domnit vreme de 25 de ani ca împărat al Orientului, începând cu anul lui Christos 364) și că nu puțin a fost infestată Transilvania de aceasta, pe când era încă păgână, dar că a fost stinsă cu sprijinul Sfântului Ștefan I, regele Ungariei, care îi supusese pe transilvăneni credinței catolice. Dar această erezie, care era amestecată cu rătăciri asemănătoare celor aparținând altor secte, s-a strecurat din nou în Transilvania pe când guverna Ioan Sigismund, când Giorgio Blandrata allobrogul, otrăvit de ciuma ariană, infestase și pe principe și curtea cu aceeași otravă, după ce până atunci doar luteranii fuseseră molipsitori pentru catolici prin secta lor. Aceștia, după ce se adunaseră, în anul lui Christos 1552 în cetatea Bergsas, hotărau ca altarele aruncate din biserici să nu mai fie reconstruite, iar unde nu fuseseră încă înlăturate să fie ocupate de ascultători. Totodată întâreau hotărârea ca pastorii să poată să administreze sacramentele din aceste altare numai dacă doctrina pretindea acest lucru.

2. Feluritele erezii se dezvoltă în Transilvania.

A notat Haner în cartea a 4-a, pagina 217 că nu este de mirare că mai multe erezii, care până atunci existaseră în mod privat în Transilvania, au izbucnit și public, deoarece în anul lui Christos 1552 preoții bisericilor săsești convocaseră sinodul și prescriseră lui Paul Viener de Lelești, pastor al bisericii sibiene, după ce i se ceruse să fie pentru prima dată episcop sau superintendent

general, anumite condiții dintre care se prezintă cea cu numărul patru: „Luteranii să arate adevărata sentință în legătură cu articolele controversate împotriva pontificiilor, sacramentarilor, anabaptiștilor, antitrinitarilor și altora de felul acestora și să o întărească prin mărturiile scripturii". În anul următor, plecând dintre cei vii Paul Viener, i-a urmat Mathias Hebler, iar Transilvania a devenit cuibul și adăpostul tuturor rătăcirilor (cum spune Miles, scriitorul transilvan, la pagina 66). Însă, pentru că în anul lui Christos 1550, regele Ferdinand a scos împotriva anabaptiștilor articolul cu nr. 26, prin hotărârea de la Bratislava: „Ține de stările regatului, dacă nu vor să-și atragă asupra lor pedeapsa mâniei Maiestății Regale, datoria de a-i alunga până la unul pe toți anabaptiștii, în spațiul a șapte săptămâni, din bunurile tuturor stăpânilor precum și de pe moșiile nobililor și ale celorlalți proprietari", se consideră că anabaptiștii s-au strecurat din Ungaria în Transilvania cam în vremea aceasta; aceștia, după mulți ani, au dobândit de la Gabriel Bethlen un loc stabil al lor la Vinț, unde se găsesc și azi.

3. Adepții lui Arie se înmulțesc și își creează la Cluj un superintendent propriu.

Totuși, nici o erezie n-a fost mai presus decât cea ariană: căci în tumultul războiului pătrunse în Cluj, cetatea transilvană, venind dinspre Borussia, un italian originar din Mantova, pe numele lui Francisc Stankari, apostat al catolicilor, cunoscător al mai multor limbi, interpret al sfintelor scripturi și doctor în medicină, bărbat turbulent, care fusese alungat din Regio-Montana, capitala Prusiei; acesta întocmise niște articole care aveau în primul rând scopul de a face să fie condamnate toate rătăcirile noilor nestorieni și ale tuturor sacramentarilor, în speță ale lui Berengarius, Vikleffius, Carlstadius, Zvinglius, Oecolampadius, Calvinus etc. Să vadă cititorul la Haner, cartea a 4-a, paginile 221 și 222, care, la anul lui Christos 1554, povestește că Demeter Tordai, pastor din Ösvár (suburbie a Clujului) a fost primul superintendent ales al ungurilor.

4. Nerușinarea calvinilor în administrarea sacramentelor.

Nimeni nu se poate convinge cu ușurință ce mare confuzie a dogmelor contrare Bisericii Romanocatolice s-a născut în vremea voievodului regal Ioan Sigismund, numit apoi Ioan al II-lea. Nobilimea hotăra mai mult decât slujitorii bisericilor și era încredințată că dreptatea înseamnă pur și simplu să alcătuiască ea articolele ecleziastice. Chiar la anul lui Christos 1554, a îndrăznit un preotel calvin *din Munkács*, pe numele său *Martin Kalmaneschi*, numit în popor *Santa*, mai întâi la Debreczin, apoi, *după ce a fost adus de Petrovici, și în Transilvania*, să practice nu nou rit al botezului, căci scotea dintr-o cocină murdară de porci o troacă pe care o punea în mijlocul pieței publice și, umplând-o cu apă, îi boteza pe copiii aduși cu această formulă: „Aceasta este libertatea creștinească" și a avut foarte mulți adepți ai doctrinei (care era numită calvină) (Haner, cartea a 4-a, pagina 227), care promulgau trei articole mai vestite despre Cina Sfântă. 1. Trebuie să se renunțe la procesiunea jertfei consacrate. 2. Trebuie condamnată interzicerea celeilalte specii. 3. Nu trebuie admisă transsubstanțierea. Din cauza unor astfel de dispute, calviniștii trebuie numiți sacramentari.

5. Nepotrivita erezie a lui Stankari și a lui Davidis și impia lor moarte.

Între timp, Stankari înaintase o suplică senatului sibian ca să fie primit în oraș și să i se dea un loc unde să se stabilească, promițând cu sfințenie că nu îi va apăsa pe cetățeni și nu-i va atâța la nici un fel de revoltă prin noile dogme. După ce a obținut acest lucru, venind la Sibiu împreună cu soția sa și cu copiii și locuind acolo preț de câteva luni, propovăduia felul său arian de doctrină privind persoana lui Cristos și îi atrăgea pe unii să-i împărtășească concepția, dar după ce lucrul a fost priceput, i s-a poruncit să plece acolo de unde venise. Alungat din oraș, se întorcea la Cluj, spre marea lui nenorocire, dar, semănând peste tot confuzie, s-a îndreptat în cele din urmă, datorită familiei Kendi, spre Târgu Mureș. Acestuia i s-a opus pentru o vreme Francisc Davidis, originar din Cluj. Davidis, fiul unui pantofar, pleban clujean a fost mai întâi catolic, apoi pentru o vreme adept al lui Luther, în curând apostat al acestuia (căci se certa prin scrisori cu Georg Maior, profesor de teologie din Wittenberg), în cele din urmă devenit arian; ajuns în această sectă superintendent, și-a dat în cele din urmă duhul, fiind mâncat de viermi în temnița din cetățuia Devei. Nici Stankari n-a mai avut curajul să mai rămână în Transilvania, a plecat în Polonia și acolo și-a vărsat sufletul.

6. Unitarienii, care urăsc Preasfânta Treime, sunt mai numeroși decât luteranii.

Se spunea despre arieni că, după ce deja erau chemați cu un nume schimbat unitarieni, au dobândit de la voievodul Ioan Sigismund și o tipografie și o școală la Alba Iulia, în fruntea căreia stătea Paul Julan, dar și la Cluj posedau o biserică, a cărui preot era Ștefan Basilici. În anul lui Christos 1570, arienii erau așa de mulți, încât să le ia locul luteranilor la Cluj și de aceea această cetate aproape că era silită să fie eliminată din grupul celor șapte orașe săsești. Blasfemă în public acești arieni, că ei au hotărât să îl alunge cu foc și sabie din regat pe DUMNEZEUL întreit.

7. Deosebirea de păreri între unitarieni.

În anul lui Christos 1570, arienii au suferit o mare confuzie și cei mai mulți și-au schimbat opiniile și și-au reformat arianismul, atunci când Francisc Davidis, superintendentul arienilor, bolnav fiind, a fost adus la sinodul de la Turda al celor trei neamuri (ungur, săsesc și secuiesc) și apoi readus la Alba Iulia, unde acuzat fiind în public, în fața lui Ioan Sigismund, voievodul regesc, de către Giorgio Blandrata și de către Fausto Socino, alunecat înspre secta arienilor, i s-a poruncit să se purifice și să-și recunoască rătăcirile: pe când făcea acest lucru părea mai degrabă că păzește o lege iudaico-mahomedană decât doctrina ariană și din această pricină cei mai mulți au trecut de la arianismul lui Francisc Davidis la cel al lui Giorgio Blandrata; nu numai că Francisc zicea că Cristos nu este DUMNEZEU și că nu trebuie adorat decât Părintele cerului și Creatorul pământului, dar și că trebuie considerați mai degrabă drept păcătoși aceia care îi invocă pe *Maria*, *Petru* și *Pavel* etc. de aceea, condamnat la întemnițare veșnică și închis în temnița din cetățuia Devei, a murit acolo între păduchi și gunoaie, după ce înaintase în scris adversarilor săi confesiunea sa eretică de credință.

CAPITOLUL AL V-LEA

Disputa ereziilor transilvănenilor în legătură cu Cina Domnului

1. Moartea rușinoasă a primului calvin care își propovăduia erezia sa în Transilvania.

Între primii propovăduitori ai ereziei transilvano-calvine trebuie considerat *sacramentarul din Munkács adus în Transilvania de Petrovici*, Martin Kálmáncseky. Dar pentru o doctrină ticăloasă a plătit cu o moarte ticăloasă în anul lui Christos 1558. Despre acesta vorbește astfel Haner în cartea a 4-a pagina 223: „căzând în boală, Martin este autorul acestei afirmații injurioase, de care sufletul se îngrozește să-și amintească, cum că este nevoie ca Trupul Domnului să fie evacuat prin vomă. Dacă în Cina Sfântă trupul Lui ar fi primit prin mâncare sacramentală și reală, Dumnezeu îi dădea pedeapsa meritată în urma celei mai drepte judecăți. Pe când era apăsat de groaza morții, a fost constrâns să-și vomite excrementele prin propia gură, cu multă violență și spasme, scoțând țipete jalnice și a murit sufocat cu propriile fecale". Aceste lucruri le-a spus Haner pentru niște urechi tefere.

2. Cei care doresc funcția de superintendent trec la arieni.

Printre primii a fost și Petru Maelius, devenit din pastor de Debreczin superintendent. Acesta atrăgea cea mai mare parte a nobililor, mai ales unguri și secui înspre dogmele lui Calvin. Francisc Davidis (despre care s-a vorbit mai sus, capitolul 4, numerele 5 și 7), mai întâi luteran și apoi calvin, și Gaspar Helt, ultimul pastor public al luteranilor de la Cluj, au trecut la arieni, fiind convinși să facă acest pas de către Giorgio Blandrata, șeful medicilor aceluiași principe; mai ales că li se șoptea că îi așteaptă ocazia de a spori numărul superintendenților, așa cum a poruncit Ioan Sigismund; lucrul îl confirmă scrisoarea următoare.

3. Scrisoarea lui Ioan Sigismund în legătură cu aplanarea disputei privind Cina Domnului și constituirea în acest scop a superintendenților.

„Ioan al II-lea, din mila lui DUMNEZEU ales rege al Ungariei etc., etc. Credincioșilor noștri demni de închinăciune și de cinstire superintendent, decan,

parohi și toți slujitorii bisericilor ungurești adunați în sinodul de față de la Aiud mântuire și sănătate. Am trimis la acest sinod, împuternicit cu deplina noastră autoritate, pe acest excelent Georgio Blandrata, medicul nostru, bărbat serios, învățat și nu puțin versat în scrierile sfinte, ca să participe la convorbirile și disputele voastre în legătură cu Cina Domnului și să se străduiască, cât îl țin puterile, să împidice și să potolească toate certurile, tulburările și neînțelegerile necivilizate și cu această ocazie să se potolească și să se stingă urile, ofensele, animozitățile între cei care urmând afirmația vechilor părinți a bisericii și adevăratul indiciu drept cuvânt limpede al lui DUMNEZEU, afirmă prezența Corpului lui Cristos și aceia care extrag alt înțeles din cuvintele Cinei, pentru ca în Biserica lui Dumnezeu să înflorească adevărata pace și armonie. Și am hotărât că lucrul va avea și mai mulți sorți de izbândă dacă fiecare parte și-ar propune în scris propria concepție. Socotim că astfel se va întâmpla ca altercațiile și reproșurile care uneori au avut obiceiul să se nască din simțurile înfierbântate ale oamenilor să fie înlăturate și adevărul să strălucească dincolo de jignirile și scandalul unor infirmi, lucru pe care l-am dori cu precădere întru folosul și întărirea celor evlavioși. Dacă însă lucrul pe care îl poruncim nu va putea fi împlinit, măcar să se facă niște investituri pioase întru liniștea bisericilor, așa încât bisericile săsești și toți cei care afirmă prezența Trupului în Cină să poată avea un superintendent, bărbat sobru, evlavios și erudit, zelos păzitor al turmei Domnului, care să conducă bisericile în unitatea doctrinei, conformitatea ceremoniilor și disciplina evanghelică și să-i avertizeze cu o pedeapsă pe măsură pe cei nerecunoscători. Din nou, cei care susțin concepția diferită a absenței Trupului lui Cristos, să-și aibă și ei propriul superintendent prin a cărui grijă și veghe, rituri obișnuite și ceremonii, bisericile lor să fie guvernate în disciplină evanghelică și în felul acesta fiecare să-și vadă de toți ai lor, fiind respectate hotarele și funcțiile fiecăruia, iar controversele și certurile, care trec peste tot dintr-o parte în alta, tocmai în felul acesta să se potolească. Așadar, poruncim Credințelor Voastre să îl primiți pe Giorgio Blandrata cu cinste la discuția voastră și trebuie să îl considerați, recunoașteți și primi ca pe persoana aleasă de mine în această funcție, totodată îndemându-vă cu bunăvoință, ca, după ce vor fi adunate la un loc părerile reciproce, să îmbrățișați adevărata și dorita unire și pace în această dispută asupra Cinei. Dată în cetatea noastră Alba Iulia, în duminica *Quasimodo geniti*, anul 1564.

Ioan, regele ales".

4. Se poruncește liberul exercițiu al religiei.

În anul lui Christos 1563, la 28 mai, la Turda, în comițiile transilvănene, s-a hotărât definitiv ceea ce se ceruse în anul lui Christos 1557, dar nu fusese hotărât cu destulă fermitate, și anume să se aibă liberul exercițiu al religiei în toate stările, fără ca una să se împotrivească cu dușmărie alteia: aceste articole ale comițiilor au constituit originea unor rătăciri periculoase și a sectelor din Transilvania, fiindcă zilnic se nășteau noi păreri și împărțiri ale sensurilor; acest lucru i-a fost arătat cu obidă voievodului Ioan Sigismund într-o adunare publică, la Alba Iulia.

5. Porunca să nu se păstreze veniturile bisericești în grija dregătorilor seculari.

Ioan Sigismund, sau Ioan al II-lea, voievodul regal, venind la Sighișoara și aflând că dregătorii din Sighișoara și Rupea se străduiesc să lipsească de veniturile lor toate bisericile și să-i întrețină pe slujitorii acestor biserici doar cu un anumit salariu, a întărit vechile privilegii cu acest înscris din anul lui Christos: 1563: „Deoarece dijmele nu de strămoșii voștri și nici de voi, ci de divinii predecesori ai noștri, regii Ungariei, au fost smulse din fiscul lor, de care țineau atât prin dreptul divin cât și prin cel uman și dăruite slujitorilor bisericilor care prin slujba lor sunt datori să vegheze la mântuirea poporului, și noi am hotărât să păstrăm și să punem să fie păstrate aceste biserici precum și slujitorii acestora în libertățile lor, dăruite lor în trecut, rămământ neatinse dijmele, veniturile și beneficiile de orice fel dăruite prin scrisorile noastre privilegiale (pentru ca slujitorii bisericilor, eliberați de solicitarea trupească, să se poată pleca cu atât mai sârguincios asupra celor spirituale). Drept pentru care poruncim din nou cu cea mai mare strășnicie Credințelor voastre prin aceste rânduri, nevrând în nici un chip să se facă altfel, ca voi și fără osebire oricare din voi, de acum înainte, să fiți datori și să țineți ca toate dijmele de must, grâne, oväz, mei,

cânepă și din alte produse ale pământului, precum și din albine și miei, ca și alte venituri de orice fel, profituri și avantaje care revin de obicei din partea voastră parohilor, conform drepturilor și din vechime, să le dați și să le restituiți în toate chipurile aceloraşi parohi, la timpul cuvenit, curat și în întregime, limpede și dincolo de orice înșelăciune, vicleșug, făcătură și trădare, după cum o cer legile și justiția. Să nu intenționați să faceți altfel, după ce ați citit scrisoarea de față și ați restituit-o celui care v-a prezentat-o. Dată în cetatea Sighișoarei, în ziua a cincea după duminica *Reminiscere*, în anul 1563". În aceste timpuri, principii Transilvaniei au început să folosească titlul de stăpâni ai Părților regatului Ungariei și îl folosesc până în ziua de astăzi: astfel, Transilvania, care odinioară era numită numai *o parte a regatului Ungariei* a început să fie numită *stăpâna* Părților regatului Ungariei.

6. Libertatea acordată Ungariei de a lua euharistia sub ambele specii este retrasă din pricina îndărătniciei eretice.

Ereticii ațâțau cu precădere o dispută legată de Cina Domnului: dacă în urma cuvintelor de consacrare rostite de către preot este prezent acolo DUMNEZEUL om viu sub forma pâinii, după ce a fost anulată substanța acesteia, cum cred catolicii; sau dacă rămâne substanța pâinii și nu este prezent DUMNEZEUL om viu, decât dacă se admite acest lucru de către credincios, cum propovăduiesc luteranii; sau, în sfârșit, întreaga Cină a catolicilor ar fi pur și simplu o figură și o reprezentare simbolică și o comemorare a adevăratei Cine a Domnului, ultima pe care Cristos a avut-o împreună cu apostolii înaintea vărsării sângelui și cumplitei sale morți pe cruce, așa cum afirmă calvinii și unitarienii. Pentru aplanarea acestei controverse, Conciliul Tridentin (din libertatea Bisericii Catolice, care n-a fost constrânsă nici de sfintele scripturi, nici de alt precept divin sau doctrină apostolică) a îngăduit, pentru un timp, însușirea euharistiei sub ambele forme, în aceste vremuri de război împotriva catolicilor, pentru a afla din experiență, dacă putea să fie îngropată erezia (cum circula zvonul). Dacă acest articol despre însușirea sfintei euharistii sub ambele forme este liber pentru toți, să vadă cititorul la Istvánffi, în cartea a 22-a, pagina 295, coloana 1, anul lui Christos 1569. Dar, după cum le-a arătat experiența, zadarnică a fost această concesie din cauza îndărătniciei eretice, drept pentru care libertatea de a-și însuși Cina Domnului sub ambele forme acordată laicilor și-a văzut sfârșitul.

CAPITOLUL AL VI-LEA

Despre apostazia și moartea lui Ștefan (în popor Ioan Sigismund) de Zapolia, voievodul regal

1. Ioan de Zapolia devine arian sau unitarian și întărește erezia.

Din nou a ajuns voievodul regal numit Ioan al II-lea, corupt fiind prin strădania arianului Blandrata, medicul său, la o astfel de ticăloșie încât nimeni nu era prețuit dacă nu era arian, nimănui nu i se dădea vreo dregătorie, nici vreo prefectură dacă nu era infestat de ciuma ariană, iar oamenii se prăvăleau în chipul cel mai rușinos în arianism, cel mai mult din cauza jinduirii dregătoriilor, neavând nici o mustrare de conștiință. Iar în ochii principilor creștini s-a făcut așa de nesuferit, încât, chiar dacă s-a împăcat cu împăratul Maximilian, nepoata acestuia, fiica principelui Bavariei nu voia să se căsătorească cu el, invocând drept pretext faptul că era căpetenia sectei ariene: faptul că acesta a fost el însuși arian îl confirmă pretutindeni istoriografii. A lăsat, totuși, multe articole prin care poruncea ca nu numai secta *ariană* să fie tolerată, dar și religia romanocatolică și ereziile luterană și calvină, introduse recent.

2. Îngăduința de a-și numi un succesor îi este refuzată aceluiași Ioan al II-lea.

Atunci când părintele lui Ioan Sigismund, Ioan de Zapolia, a primit de la Soliman coroana regală a Ungariei împreună cu domnia, sultanul a adăugat un act scris de înțelegere, pe care turcii îl numesc *Athname* sau pact scris bazat pe jurământ. Ioan Sigismund păstrase acest *Athname* ca pe o comoară, în original, și, pe când era grav bolnav, a trimis pașalelor turcești de la Buda și Timișoara acel *Athname* însoțit de o suplică, pentru ca aceștia, urmând pilda lui Soliman, să-l sprijine pe el și pe urmașul său (pe care el dori să-l numească

singur) și să le îngăduie să guverneze întru vecie Transilvania, în tihnă și libertate, după ce hotarele îi fuseseră extinse. Pașalele, izbucnind în furie, fiindcă avea de gând să-și numească singur un voievod urmaș și nu prin turci, au sfâșiat acel *Athname* și l-au călcat în picioare, zicând că Soliman, care scrisese acest act, era mort și prin urmare acesta nu mai avea nici o valoare. Dar furia lor nu s-a oprit aici, mai mult chiar ei i-au ucis pe solii transilvani.

2. Același Ioan Sigismund încredințează Transilvania lui Maximilian al II-lea, împăratul romanilor.

Chiar și Baiazid, sultanul turcilor, a fost cuprins de mânie și i-a poruncit lui Ioan al II-lea, care era bolnav, să fie predată Oradea unei garnizoane turcești pentru a fi întărită, hotărând că după moartea aceluia Transilvania nu mai trebuie guvernată de un ungur, dar nici măcar de un creștin ci din nou ea va avea în frunte un turc. De aceea, Ioan al II-lea, cu consimțământul fruntașilor, a trimis soli la împăratul Maximilian numai cu pretextul de a-i cere mâna logodnicei sale (nepoata împăratului) și de fapt, i-a acordat drepturi depline asupra Transilvaniei în anul lui Christos 1571.

3. Moartea și înmormântarea lui Ioan al II-lea.

Între timp însă, boala intensificându-se din nou, s-a chinuit fixat la pat vreme de 54 de zile de niște dureri groaznice, dureri care au iscat bănuiala că i s-a dat otravă; în această vreme nu avea nimeni intrare liberă la el în afară de Blandrata și de detestabilii adepți ai perfidiei ariene. Astfel, în cele din urmă, în vreme ce solii trimiși (vai!) pentru a doua oară la împărat nu se întorseseră încă, s-a stins din viață în anul lui Christos 1571, la Alba Iulia, fiind de față numai arienii; intrase de abia în al 32-lea an al vieții, cadavrul său, dus din cetățuie în biserica Sfântul Mihail, a fost așezat într-un mormânt de marmură la 23 mai, nu după ritualul vechi creștinesc, ci după cel arian. Și așa s-a stins familia Zapolia, de vreme ce acesta a fost lipsit de urmași.

5. Pedeapsa apostaziei aceluiași Ioan Sigismund.

Și nu a rămas nepedepsit în această apostazie a sa, căci nefericitul de el a pierdut, în afară de adevărata credință romanocatolică și domnia și principatul (căci a trebuit să le dea lui Maximilian) și faima (din lipsa căruia logodnicele l-au disprețuit) și familia (căci era ultimul vlăstar al neamului Zapolia). Nu este nimeni care să poată exprima în ce stare nenorocită și demnă de plâns a lăsat acesta Transilvania.

6. Zvonul despre circumcizia turcească pus pe seama aceluiași Ioan.

Se socotește că acest Ioan Sigismund a fost supus în copilărie tăierii împrejur, atunci când a fost dat în puterea turcilor. Căci, după ce Soliman, revenind cu oastea sa la Buda, în anul lui Christos 1541, a trimis din tabăra sa mesageri la Isabella, care locuia în cetățuia Budei, ca să o convingă prin dăruirea a trei cai cu harnașamente prețioase, veșminte, brățări și alte podoabe, să-l trimită pe fiul ei Ioan Sigismund în tabără, la Soliman pentru o întâlnire familială și pentru a se distra cu fiii sultanului, Mustafa și Baiazid. Mama s-a lăsat convinsă (dar cu foarte mare greutate) si l-a trimis la cortul lui Soliman pe fiul ei cel mic înfășurat în scutecele regale, așezat într-un car cu leagăn cu tot, cu doica lângă el și având un alai format din nobilimea de ambele sexe și chiar din dregătorii orașului Buda. Deși copilul fusese primit în chip magnific, el nu era auzit râzând, ci plângând întruna, deoarece fusese, probabil, supus în secret circumciziunii. Fapt pentru care doica fusese constrânsă iar după aceea mamei i s-a poruncit să păstreze taina. Chiar dacă această presupoziție pare îndrăzneață, ea nu este totuși temerară. Căci în anului Christos 1562 a răspândit acest zvon despre Ioan Sigismund Maihardt Balassa, guvernatorul Transilvaniei, deoarece fusese legat de Ferdinand printr-un tratat de alianță. Căci acesta afirmase în public că Ioan Sigismund, pe când era copil, a fost tăiat împrejur și că este turc. Confirmă acest lucru rara aplecare a sufletului acestuia înspre turci și afecțiunea aproape filială față de Soliman și a sultanului turc față de el, lucru despre care scrie pe larg Mathias Miles în „Îngerul exterminator".

VASILE RUS

DIN ARHIVA PERSONALĂ A LUI IOAN MICU MOLDOVAN. Vol. IV. MANUSCRISE*

Volumul conține regeste și semnalări de documente, precum și însemnări sau extrase din ziare, reviste ori lucrări care au prezentat interes pentru activitatea didactică și științifică desfășurată de cărturarul blăjean Ioan Micu Moldovan timp de mai mult de o jumătate de veac, între 1854—1914. Toate se păstrează la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj și au cotele între 16825—18346.

Prima parte se referă la însemnări autografe legate de *redactarea manualelor școlare din perioada 1854—1881*, când a funcționat ca profesor și apoi director al Liceului „Sfântul Vasile cel Mare" din Blaj. Lista acestor manuale este impresionantă, ele purtând titlurile: *Istoria patriei, Istoria universală, Geografie, Fizică, Astronomie, Pedagogie și psihologie, Anatomie, Istoria bisericii române, Catehisme, Drept roman, matrimonial și ecleziastic* etc. Lor li se poate adăuga *Lecționariu latin.* Lista manualelor reflectă multiplele preocupări ale lui Ion Micu Moldovan, însă și imperativul de a face față lipsei manualelor, în condițiile precare în care a trebuit să se desfășoare activitatea didactică în școlile românești până la legea învățământului din 1868, profesorii lor recrutându-se aproape exclusiv din rândurile absolvenților Facultății de teologie de la Blaj. Strâns legate de redactarea manualelor de istorie sunt extrasele din diverși autori antici, moderni și contemporani epocii în care a trăit, dar și comentarii pe marginea lor, precum și completări pe textul redactat pentru tipar, corecturi tipografice la edițiile din 1866, 1875 și 1878. Nu lipsesc nici copii după documente cu caracter istoric. Astfel de extrase, însemnări și adnotări însoțite de comentarii figurează din: *Istoria imperiului roman, Istoria cruciadelor. Istoria Egiptului, Istoria Europei, Istoria Turciei, Istoria Angliei, Istoria Franței, Istoria Germaniei și Austriei, Istoria Rusiei, Istoria Bulgariei, Istoria Ungariei, Istoria Serbiei* și chiar *Istoria Japoniei* până la 1905. Însemnări apar și despre *Istoria Statelor Unite ale Americii* în legătură cu doctrina Monroe și cu problema negrilor[1]. În ceea ce privește *Lecționariul latin pentru a doua clasă gimnazială*, precizează că l-a redactat după cel al lui M. Schinagl. Iar la

---

* Volumele I—III privind prezentarea conținutului Arhivei personale Ioan Micu Moldovan au apărut în *Biblioteca și cercetarea*, publicație a Bibliotecii Academiei, Filiala Cluj-Napoca, după cum urmează: *Arhiva personală Ioan Micu Moldovan, Vol. I. Acte personale*, în nr. XIV/1990, p. 263—275; *Arhiva personală Ioan Micu Moldovan. Vol. II. Corespondență (literele A-L)*, în nr. XV/1991, p. 175—187; *Arhiva personală Ioan Micu Moldovan. Vol. III. Corespondență (Literele M—Z)* în nr. XVII/1993, p. 65—84.

[1] Doc. nr. 16825—16908, la Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Blaj, Arhiva personală Ioan Micu Moldovan.

Istoria bisericii române menționează opera cu acest titlu a lui Petru Maior[2].

În legătură cu manualul de *Geografie*, interesante sunt însemnările despre relieful, apele, așezările, și bogățiile Moldovei și Țării Românești, care arată preocuparea autorului de a-i familiariza pe elevii blăjeni cu realitățile din cele două principate extracarpatice. O atenție aparte acordă orașului București, pe care-l prezintă ca pe o capitală a tuturor românilor. Un spațiu adecvat acordă, bineînțeles, geografiei Transilvaniei și Banatului, precum și celei a Ungariei și Austriei. Pe toate le încadrează în geografia Europei. Manualul este, de altfel, însoțit de o hartă a continentului european. Printre autorii din care s-a inspirat în alcătuirea manualului său de geografie îi amintește pe: Humboldt, F. de Beaumont, Cordier și Hopkins[3]. Conținutul manualului de *Astronomie* se referă la: gravitație, mișcarea de rotație și revoluție a pământului, lună și stele etc. Însemnările relevă că în elaborarea acestui manual I. M. Moldovan s-a inspirat din autorii antici: Platon, Tacit, Ptolemeu, Pliniu cel Bătrân, precum și din cei medievali și moderni ca: Newton, Keppler, Copernich, Madler, Breder[4] etc. În schimb, însemnările privind manualul de *Pedagogie și psihiatrie* arată că s-a servit, cu precădere, din opera lui Pestalozzi[5]. Relativ reduse sunt însemnările ce i-au servit la elaborarea manualului de *Anatomie a omului pre scurt*. Din aceste însemnări reiese că în el a tratat: noțiuni generale de anatomie: „cunoașterea morburilor interne și simptomele lor subiective, morburile infecțioase și tratarea lor", sfaturi privind „higiena cu privire la viața poporului"[6] etc.

Însemnările lui I. M. Moldovan arată că el s-a implicat și în tipărirea *Șematismului arhidiecezei mitropolitane de Alba Iulia și Făgăraș* începând cu ediția din 1871 până în primul deceniu al secolului al XX-lea. De fapt, lui i-a revenit misiunea de a colecta și sistematiza informațiile provenite de la protopopiate. În acest sens, relevantă poate fi considerată lista cu 43 de persoane din protopopiatul Hațegului, trimisă de Ioan Ianța, în dreptul fiecăruia figurând numele și prenumele, funcția deținută, localitatea unde funcționa fiecare, anul nașterii. Fiecare nouă ediție cuprinde informații și despre cei ce între timp au decedat, precum și despre cei noi încadrați între timp. Prin astfel de date, șematismele constituie surse de informații îndeosebi pentru elaborarea monografiilor de parohii sau de localități[7].

Bogat reprezentate sunt informațiile care atestă preocupările lui I. M. Moldovan pentru *Istoria bisericii în general și a celei greco-catolice în special*[8]. Pentru istoria acestei biserici o importanță aparte prezintă actele sinodale. Astfel de acte figurează despre sinoadele bisericii greco-catolice din: 1742, 1751, 1754, 1781, 1782, 1845, 1850, 1868, 1869, 1875, 1882, 1893 etc. Sinoadele erau, de fapt, congrese bisericești. De

[2] *Idem*, doc. 16909.
[3] *Idem*, doc. 17910—17919.
[4] *Idem*, doc. 16922—16926.
[5] *Idem*, doc. 16927—17930.
[6] *Idem*, doc. 16934.
[7] *Idem*, doc. 16978—16993.
[8] *Idem*, doc. 16995—17059.

aceea actele sinodale conțin: listele participanților, cu specificarea funcțiilor deținute la nivelul parohiilor; problemele discutate și hotărârile adoptate; cuvântările celor mai importanți participanți; memoriile sau petițiile prezentate pentru a fi discutate; instrucțiunile „comisarilor regești" privind modul desfășurării sinoadelor ș.a.m.d. Actele sinodale reflectă preocupările clerului greco-catolic pentru a se asigura desfășurarea activității parohiilor, pentru învingerea greutăților cărora trebuiau să le facă față datorită lipsei unei baze materiale adecvate, izvorâtă din sărăcia credincioșilor, mai ales în lumea satelor.

Regestele relevă că I. M. Moldovan a avut preocupări și pentru a strânge o documentație temeinică privind *istoria școlilor confesionale* patronate de biserica greco-catolică[9]. Ele arată că I. M. Moldovan și-a procurat documentația pentru răstimpul dintre 1754—1914. De fapt, documentația începe cu Diploma împăratului Carol al VI-lea din 1738, pe baza căreia Ioan Inocențiu Micu-Klain a mutat reședința episcopiei greco-catolice la Blaj, în urma aprobării schimbării domeniilor Făgăraș și Gherla cu cel din mica localitate de la împreunarea celor două Târnave ce aparținuseră familiei ultimului principe al Transilvaniei Apafy Mihály. Diploma conținea prevederea ca 2/5 din veniturile domeniului Blaj să fie utilizate pentru a asigura existența a 11—12 călugări bazilitani, iar 3/5 pentru a permite întreținerea a 20 de tineri ca bursieri (alumni), care urmau să constituie primii „studenți" ai școlilor ce trebuiau să se înființeze la Blaj. Regestele și însemnările se referă, apoi, la construirea mănăstirii Sfintei Treimi între 1741—1747, menită să ofere locuințe pentru profesorii-călugări, internat și săli de clasă pentru „studenții" alumni. Totodată reliefează rolul episcopului Petru Pavel Aron în înființarea școlilor blăjene în 1754 și, respectiv, întregirea și consolidarea funcționării lor. Existența școlilor blăjene e confirmată într-un extras dintr-un șematism din 1819, apărut la Cluj, în care alături de gimnaziile romano-catolice din Transilvania îl menționează și pe cel din Blaj, precum și școlile grănicerești la paginile 203—206, iar la pag. 207—215 și profesorii blăjeni[10]. Un alt extras dintr-o dispoziție gubernială din 1839, se referă la școlile, profesorii și preoții din Blaj la această dată[11]. Un număr important de rgeste oferă informații despre bursele acordate între 1845—1868 din fondul Romanțai, care era administrat de episcopia din Blaj. Printre bursierii din acest fond pentru anul 1850 figurează: Alexandru Papiu Ilarian, Iosif Hodoșiu, Ioan Șipotariu, Ioan Rațiu și Ștefan Mezei. Despre unii din „studenții" bursieri se menționează că au fost decorați în 1849 pentru participarea lor la războiul civil[12].

Interesante sunt însemnările lui I. M. Moldovan despre audiențele lui dintre 29 noiembrie — 4 decembrie 1893 la ministrul Lukács Béla și la consilierul ministerial Csáki, în legătură cu autonomia bisericii greco-catolice și cu dreptul ei de a tutela școlile confesionale. Însemnarea conține și reproșul consilierului Csáki că învățătorii români nu și-au însu-

[9] *Idem*, doc. 17118—17152.
[10] *Idem*, doc. 17120.
[11] *Idem*, doc. 17121.
[12] *Idem*, doc. 17122.

şit temeinic limba maghiară, iar alţii o posedă, dar nu o predau corespunzător[13].

Un număr însemnat de regeste demonstrează că una din preocupările de seamă în activitatea ştiinţifică a lui I. M. Moldovan a fost *istoria*[14]. Majoritatea acestor regeste conţin informaţii despre istoria universală, dar şi despre istoria românilor, începând cu antichitatea şi terminând cu sfârşitul secolului al XIX-lea şi primul deceniu al veacului următor, extrase din diferite lucrări. Astfel, de exemplu, în legătură cu opera lui Mommsen despre *Istoria Romei,* apărută în trei volume la Leipzig în 1854, pe care a cumpărat-o cu 17 florini, I. M. Moldovan consemnează: „cea mai bună şi mai pipăită [lucrare] din câte văzură lumina [tiparului] până acum"[15]. Despre lucrarea lui Del Chiaro, apărută în 1718: *Istoria delle moderne Rivoluzioni della Valachia,* I. M. Moldovan scrie: „Această carte, mult interesantă pentru istoria noastră, este foarte rară acum, după Bălcescu"[16]. Referitor la procesul transformării oamenilor liberi în iobagi pe parcursul evului mediu extrage un citat din *Geografia mică* a lui Binder Teutsch, din care reiese că minerii saşi colonizaţi la Rimetea (Trascău din comitatul Turda), au fost şerbiţi de nobilii din familia Thoroczkai[17]. Tot dintr-o publicaţie săsească „Archiv des Vereins für Siebenbürgigische Landeskunde", III, p. 77 şi II, p. 145—156, semnalează articolul cu titlul: *Despre români şi limba lor,* precum şi despre 32 localităţi cu primele menţiuni documentare[18]. În legătură cu secolul al XVIII-lea, interesantă este o însemnare a lui I. M. Moldovan din 1880 privind cele trei memorii ale lui I. Inocenţiu Micu-Klain din 1747, de care aminteşte Petru Maior în *Istoria bisericii române,* p. 103, potrivit căreia el ar deţine cel de al treilea memoriu, provenind de la canonicul Albini[19] etc. Cele mai multe informaţii cuprinse în regeste privesc istoria modernă. Ele încep cu evenimentele din preajma şi din timpul anului revoluţionar 1848. De exemplu, o lege adoptată de dieta de la Cluj în 1848 oprea „apriat" alegerea deputaţilor ce nu ştiau limba maghiară[20]. Originală poate fi considerată descrierea adunării naţionale de la Blaj din 3/15 mai 1848 de către I. M. Moldovan la care a participat personal, ca elev de liceu. Începe cu discursul rostit de S. Bărnuţiu la 2/14 mai în Catedrala din Blaj şi continuă cu deschiderea adunării în dimineaţa de 3/15 mai sub preşedinţia celor doi episcopi şi în prezenţa comisarilor guberniali. Menţionează încercarea lui Al. Papiu Ilarian de a întrerupe cuvântarea episcopului Lemeni şi intervenţia moderatoare a lui Avram Iancu. Confirmă şi el mutarea adunării, după deschiderea ei oficială, în Câmpia devenită Libertăţii, deoarece mulţimea nu mai încăpea în piaţa din faţa catedralei[21]. Însemnările extrase din diferite lucrări şi ziare despre *Memoriul boierilor valahi înaintat în 1821 Pravoslavnicei Rusii,* precum şi *Dorinţele partidei naţionale din Moldova,* arată că I. M.

[13] *Idem,* doc. 17137.
[14] *Idem,* doc. 17153—17239.
[15] *Idem,* doc. 17157.
[16] *Ibidem.*
[17] *Idem,* doc. 17228.
[18] *Idem,* doc. 17235.
[19] *Idem,* doc. 17201.
[20] *Idem,* doc. 17163.
[21] *Idem,* doc. 17166.

Moldovan a căutat să se documenteze şi despre revoluţia din 1848 din ţările române extracarpatice[22] etc. În legătură cu consemnările despre deceniul postrevoluţionar, o atenţie deosebită merită cele care se referă la recensământul populaţiei din Transilvania efectuat de autorităţile austriece în 1850, pe care I. M. Moldovan le extrage dintr-un număr din decembrie al ziarului maghiar „Hetilap" (Revistă săptămânală)[23]. Datele recensământului relevă că totlul populaţiei transilvănene recenzate la mijlocul secolului al XIX-lea se ridica la 2041104, 65 orăşele campestre, 2685 sate şi 70 de „predii". Din totalul populaţiei: 1226998 erau români; 354986 unguri, 180902 secui, 155658 saşi; 16780 nemţi; 7600 armeni, 3743 slavi; 78096 ţigani; 19570 evrei şi 771 de alte naţionalităţi. După confesiuni: 648263 erau greco-catolici; 637873 ortodocşi; 219671 romano-catolici; 198807 luterani; 295723 calvini sau evanghelici reformaţi; 46008 unitarieni şi 15570 iudei sau mozaici. Conform aceluiaşi recensământ, populaţia vechiului Maramureş (din care în 1918 1/3 a revenit României din: 2/3 Cehoslovaciei, trecut după 1945 la Ucraina) era formată din: 97585 ruteni sau ucrainieni, 47681 români; 15940 maghiari; 19850 izraeliţi şi 2970 saşi, în total 179076. Tot în cazul Maramureşului sunt daţi funcţionarii după naţionalităţi şi anume: 42 maghiari, 8 ruteni, 6 români, 9 saşi, 3 polonezi, 3 slovaci şi 3 armeni. Multe documente vorbesc despre perioada care a premers încheierea pactului dualist. De exemplu, o copie făcută de I. M. Moldovan după un articol de fond din ziarul „Românul" din anul 1866, conţine o analiză obiectivă a stării naţionalităţilor din Imperiul habsburgic. Între altele, se dau exemple de deznaţionalizare a românilor şi rutenilor de către unguri. Articolul conţine şi remarca: „Dacă Austria cere de la noi să ne sacrificăm independenţa, este ca şi când ar cere să ne vindem pe noi înşine". Tot în acest articol se redă reproşul liderilor sârbi Szvetozar Miletici şi Stratimirovici făcut deputatului Horváth Báltázár că dieta maghiară „voieşte continuarea Austriei numai pe baza dualismului"[24]. Reacţia românilor faţă de pactul dualist se reflectă în mai multe documente[25]. Unul dintre acestea se referă la un comentariu apărut în ziarul „Concordia" din 20 iulie 1867, despre posibilitatea ţinerii unui congres naţional la Sibiu, pentru a discuta chestiunea drepturilor politice ale românilor din Transilvania în condiţiile încheierii recente a pactului dualist austro-ungar[26]. Câteva regeste ne oferă informaţii despre atitudinea românilor din Transilvania faţă de Războiul de independenţă al României[27]. Astfel, interesantă pare a fi relatarea despre cuvântarea avocatului George Popa referitoare la răniţii Războiului de independenţă, urmată de o colectă în favoarea acestora, soldată cu suma de 52 florini şi 41 creiţari, donaţi de 21 de blăjeni care au participat la conferinţă[28]. Un regest cu caracter politic vorbeşte despre perioada dintre 1875—1890, când Ungaria a fost condusă de un guvern ce-l avea în frunte pe Tisza Kálmán[29].

[22] *Idem*, doc. 17163 şi 17156.
[23] *Idem*, doc. 17168.
[24] *Idem*, doc. 17180.
[25] *Idem*, doc. 17182—17192.
[26] *Idem*, doc. 17185.
[27] *Idem*, doc. 17196—17199.
[28] *Idem*, doc. 17199.
[29] *Idem*, doc. 17208.

Cu caracter istoric, dar și lingvistic pot fi considerate o serie de reproduceri din diferite ziare, reviste și lucrări despre aromâni sau macedo-români, istro-români, dar și despre românii din secuime, care pe parcursul evului mediu s-au maghiarizat[30]. În încheierea acestui capitol, merită să fie consemnată și următoarea cugetare a lui I. M. Moldovan: „Istoria e un mare proces ce poate fi mereu rechemat înaintea judecății națiunii; dosarul ei nu este niciodată închis și fiecare are dreptul de a scoate la lumină actele ce el conține"[31].

Dar cele mai multe regeste oglindesc pasiunea și preocupările lui I. M. Moldovan pentru *filologie, lingvistică, literatură și folclor*, moștenite de la predecesorul și dascălul său Timotei Cipariu. Pentru a putea aprofunda evoluția limbii române de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la mijlocul veacului al XIX-lea, I. M. Moldovan și-a făcut însemnări despre toate textele vechi care au ajuns să se tipărească în acest interval de timp. Dacă pentru sfârșitul secolului XVI nu apare decât semnalarea *Tetravangheliarului* din 1595[32], în schimb, pentru tipăriturile din veacul al XVII-lea însemnările sunt relativ numeroase și anume despre: *Răspunsul mitropolitului Varlaam la Catehismul calvinesc* din 1647[33]; *Cazania de la Bălgrad* din 1641[34]; conținutul unui manuscris din 1622 cu litere chirilice[35]; *Catehismul* din 1648 de la Alba Iulia[36]; inscripția de pe crucea lui Șerban Cantacuzino, ridicată la Viena în amintirea participării lui la asediul acesteia de către turci, în 1683[37]; inscripția din 13 mai 1695 de la mănăstirea din Giulești-Maramureș, menționată într-o scrisoare trimisă de administratorul ei Iosif Stoica mitropolitului de la Alba Iulia[38]; *Evanghelia învățătoare* sau *Cazania* tipărită în 1699[39]; un *Praznicariu* sau *Eortologion* sub formă de manuscris din sec. XVII, donat lui I. M. Moldovan de către Alexiu Viciu, care l-a adus din Hațeg[40] etc. Pentru secolul al XVIII-lea însemnările din registre se referă la: semnalarea a trei variante ale rugăciunii *Tatăl nostru* în limba română cu titlul: *Wallachice*, apărute într-o lucare tipărită în 1715 la Amsterdam cu titlul: *Oratio Domenica in diversas omnium fere gentium linguas versa . . .*[41]; *Molitvelnicul* lui Petru Movilă tipărit în 1700[42]; un *Octoih* tipărit în 1729 la București împreună cu un *Evangheliar*[43]; extrase din lucrarea lui Erbiceanu despre *Cărți vechi românești din 1741*, apărută la București[44]; un extras din *Agenda sacră*, tipărită în 1748 la Sibiu, care are la sfârșit o rugăciune către Dumnezeu a unui om sărac, scrisă

[30] *Idem*, doc. 17202 și 17222.
[31] *Idem*, doc. 17226.
[32] *Idem*, doc. 17358.
[33] *Idem*, doc. 17350.
[34] *Idem*, doc. 17351.
[35] *Idem*, doc. 17349.
[36] *Idem*, doc. 17353.
[37] *Idem*, doc. 17354.
[38] *Idem*, doc. 17355.
[39] *Idem*, doc. 17357.
[40] *Idem*, doc. 17371.
[41] *Idem*, doc. 17359.
[42] *Idem*, doc. 17358.
[43] *Idem*, doc. 17361.
[44] *Idem*, doc. 17362.

cu grafie maghiară[45]; *Indreptar către aritmetică pentru şcolile normale* e atribuită lui Şincai şi tipărită la Blaj în anul 1785[45] etc. Din secolul al XIX-lea, o însemnare făcută de I. M. Moldovan pe *Acatistierul* din 1763, datând din 1802, precizează că în 14 octombrie 1802, pe timpul culesului viei, „aşa s-au cutremurat pământul, cât se mişcau pomii, iar a doua zi de Sânmedru a căzut zăpadă şi până atunci nimic nu au fost semănat, că au fost tot anul secetă"[47]. Două regeste se referă la liste de cărţi vechi româneşti. Una i-a fost comandată lui I. M. Moldovan de către Ioan Bianu pentru Biblioteca Academiei din Bucureşti şi le cuprinde pe cele tipărite între 1715—1726, care se păstrează la Blaj[48]. A doua listă cuprinde o comandă de cărţi vechi româneşti făcută de Episcopia greco-catolică din Lugoj la data de 8 iulie 1904. Printre cărţile care figurează în această listă pot fi amintite: Lucrarea lui Petru Pavel Aron cu titlul *Doctrina Cristiana,* tipărită la Blaj în 1757; lucarea lui Dumitru Caian cu titlul *Predica despre statul milităresc,* tipărită tot la Blaj în 1827; „Floarea adevărului", editată la Blaj în 1816; *Istoria bisericii române* a lui Petru Maior de la începutul secolului al XIX-lea[49] etc. În legătură cu un manuscris reprezentând, de fapt, testamentul lui Petru Maior, I. M. Moldovan consemnează că i-a fost donat de către colegul său Vasile Crişan, care a funcţionat ca profesor la Blaj şi a fost căsătorit cu o nepoată a aceluiaşi Petru Maior; tot de la el a primit un extras din *Gramatica* lui Ioan Budai Deleanu. O parte din manuscrisul menţionat a fost tipărit de Cipariu în „Arhivul"[50].

Numeroase şi variate sunt regestele care conţin însemnări, analize şi comentarii cu caracter *filologic şi lingvistic*[51]. Altele, mai numeroase, se referă la evoluţia cuvintelor, îndeosebi a celor de origine latină, strâns legate de chestiunea scrierii etimologice, opusă celei fonetice. În acest sens figurează o serie de extrase din autori antici[52]. Pe aceeaşi linie se înscrie analiza cuvântului *foc.* La scriitorii antici: Horaţiu, Cicero, Curius, Titus Livius, *focus* este folosit pentru a desemna procesul sau fenomenul arderii. Expresia: *loco focum feceris* în românește a ajuns să semnifice: în locul acela vei face focul[53]. Un exemplu interesant se referă la cuvântul *usturoi,* căruia în limbajul popular din Ardeal i se spune *ai* (de la latinescul *allium)*[54]. Din Annellus Lucretti, *Natura rerum* . . ., a luat ca exemplu cuvântul *homulli,* care provine de la *homus* şi în limba română a primit sensul de oameni mici[55]. În legătură cu cuvintele *vierme* şi *viermănos* precizează că ele nu provin de la *vermis,* ci de la *Verminus.* La romani el era zeul limbricilor, cuvântul vermina-verminorum semnificând durerile de pântece cauzate de limbrici[56]. Asemenea

[45] *Idem,* doc. 17363.
[46] *Idem,* doc. 17369.
[47] *Idem,* doc. 17365.
[48] *Idem,* doc. 17378.
[49] *Idem,* doc. 17375.
[50] *Idem,* doc. 17383.
[51] *Idem,* doc. 17385—17394.
[52] *Idem,* doc. 17396, 17400, 17407.
[53] *Idem,* doc. 17502.
[54] *Idem,* doc. 17427.
[55] *Idem,* doc. 17476.
[56] *Idem,* doc. 17508.

lui Timotei Cipariu și I. M. Moldovan, pentru a ilustra că multe cuvinte existente în manuscrise din secolele XVI—XVII au forme mai apropiate de originalele latine decât din timpul vieții lor, și-a făcut însemnări despre atari exemple. De pildă, din *Codicele voronețian* a luat cuvintele *Flurii* pentru *Florii* și *curse* pentru *merse*, ultimul provenind de la curro-currere = a merge, a alerga[57]. Mai numeroase apar cuvintele luate din opera mitropolitului Dosoftei (a doua jumătate a secolului al XVII-lea) ca: *armurii, cutremur, flamură, pănură, bour, fagus, staul, volbur, frățâne, tătâne* etc., cele mai multe de origine latină, dar câteva și din greaca veche intrate în limba latină literară, dând ca exemplu cuvântul *iarbă*[58]. Pentru a ilustra vechimea cuvintelor de origine latină, I. M. Moldovan a făcut însemnări și extrase din lucrări sau studii despre aromână sau macedo-română, dar și despre vechi dialecte din sudul Italiei sau despre limba albaneză. Astfel de însemnări și extrase apar în regeste din: *Gramatica macedo-română*[59]; *Fonetica del dialetto Campobasso*[60]; Teodor Cavalioti, *Vocabular românesc-grecesc-albanez*[61]; N. Papahagi, *Despre megleno-română*[62] etc. Într-un regest consemnează despre *Morlacii* din Moravia. Aceștia au fost oieri care au format sate în regiunile muntoase din Moravia și Slovacia în evul mediu, ei fiind însă deznaționalizați până în epoca modernă. Din vocabularul lor de oieri s-au păstrat o serie de termeni legați de îndeletnicirea practicată ca: *strung* sau *comarnic*[63].

Din preocupările lui I. M. Moldovan n-au lipsit nici consemnările despre disputele dintre etimologiști și fonetiști, deoarece tocmai în timpul lui a triumfat mai întâi scrierea etimologică în literatura cultă, înlocuită apoi treptat cu cea fonetică. Așa se explică de ce în însemnările lui din tinerețe apare frecvent *u* final, pentru a renunța la el spre sfârșitul vieții. Preocuparea pentru cele două sisteme ortografice, etimologic și fonetic, o expune într-o însemnare din 1902 având titlul: *Epilog*, care se pare că reprezintă un fel de recenzie la o lucrare ce abordează problema ortografiei[64]. Referitor la sistemul ortografic unitar al limbii române de urmat, a extras un articol apărut în „Curierul de ambe sexe", II, p. 249—251[65].

În legătură cu scrierea chirilică, I. M. Moldovan consemnează că „nici ea nu e curat fonetică, întrucât unul și același semn nu pre tot locul are aceeași valoare", după care dă o serie de exemple în acest sens[66] etc.

Multe din preocupările științifice ale I. M. Moldovan privesc regionalismele, îndeosebi cele din Ardeal, unele dintre acestea fiind de origine maghiară. Astfel de cuvinte apar înserate într-un regest nedatat și anume: *mândru*, echivalent cu *frumos, volnic* cu sens de *în stare*) sau

[56] *Idem*, doc. 17420.
[57] *Idem*, doc. 17472—17475.
[58] *Idem*, doc. 17405.
[59] *Idem*, doc. 17405.
[60] *Idem*, doc. 17434.
[61] *Idem*, doc. 17462.
[62] *Idem*, doc. 17465.
[63] *Idem*, doc. 17391.
[64] *Idem*, doc. 17437.
[65] *Idem*, doc. 17457.
[66] *Idem*, doc. 17496.

horincă identic cu *vinars, țuică* sau *rachiu*[67]. Într-un alt regest, din 1890, înșiruie alte regionalisme ca: *a oripi = a zdrobi, a bălțui, a amistui, a sumuța = a asmuți, cearcăn, estim = în anul acesta* etc. (folosite în ținuturile Hațegului și Sălajului)[68].

În legătură cu ardelenismele evidențiază că pentru a desemna același substantiv, se folosesc, de la regiune la regiune, cuvinte diferite. De pildă, *șoarecelui* i se spune: *gândac* în localitatea Grădiște, *'omâcu* în satul Băiești, *hârtu* sau *hârte* în Banat, *cloțan* în jurul Devei[66]. Ca ardelenisme de origine maghiară amintește: *tolcer* pentru *pălnie, ardei, ban, fecior, dop, cep, cimpoi, ciolan*[70] etc.

În preocupările lui I. M. Moldovan au figurat și neologismele. Din însemnările sale reiese că nu era împotriva acestora, dar față de unele din ele exprima rezerve, ca de pildă față de cuvântul *a eșua*[71]. Se pronunță însă hotărât împotriva excesului de neologisme, la care recurgeau oamenii politici de la București ca: P. P. Carp, N. Ionescu, Tache Ionescu[72] sau D. A. Sturdza[73]. De exemplu, referindu-se la câteva expresii la care a recurs D. A. Sturdza cu ocazia unui discurs ținut în Senat, I. M. Moldovan notează: „filosofeniele fără scop și sens să le lăsăm la o parte".

Tot cu caracter filologico-lingvistic semnalăm și însemnările, comentariile și analizele făcute de I. M. Moldovan din dicționare și diferite gramatici elaborate de înaintașii săi. Un comentariu pertinent realizează, de pildă, pe marginea Dicționarului cunoscut sub denumirea de *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, apărut la Buda în 1825[74]. La fel procedează și în cazul *Dicționarelor* lui Baronzi și Barițiu sau în cel al Academiei Române[75]. Mai numeroase și mai valoroase sunt însă comentariile însoțite de analize cu caracter sintactic și morfologic privitoare la o serie de gramatici, unele apărute la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului următor, iar altele în timpul vieții lui I. M. Moldovan. Nu lipsesc nici însemnările și studiile prilejuite de o serie de articole apărute în ziare și reviste de specialitate ca „Arhiva românească" a lui Kogălniceanu, „Convorbiri literare", „Albina", „Românul", „Foaia politică"[76], „Contemporanul"[77], „Gazeta Transilvaniei"[78], „Curierul de ambe sexe"[79]. Printre gramaticile mai vechi la care face referiri pot fi amintite cele ale lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, Ienăchiță Văcărescu, Radu Tempea, I. Heliade Rădulescu. De fapt, referirile pornesc de la afirmația lui Hașdeu că *Gramatica* lui Văcărescu ar fi cea mai veche. Corectându-l pe Hașdeu, arată că *Elementa linguae daco-romanae*, Vindobonae, 1780, apăruse înainte cu șapte ani. În con-

[67] *Idem*, doc. 17529.
[68] *Idem*, doc. 17419.
[69] *Idem*, doc. 17516.
[70] *Idem*, doc. 17409.
[71] *Idem*, doc. 17444.
[72] *Idem*, doc. 17430.
[73] *Idem*, doc. 17433.
[74] *Idem*, doc. 17393.
[75] *Idem*, doc. 17405.
[76] *Ibidem*.
[77] *Idem*, doc. 17416.
[78] *Idem*, doc. 17424.
[79] *Idem*, doc. 17457.

tinuare precizează că la un an după *Gramatica* lui Văcărescu a apărut cea a lui Johann Müller, pe care o consideră „cea mai groasă gramatică existentă a limbii române“[80]. O însemnare nedatată relevă că a studiat și *Gramatica românească* a lui Bojadzi, care a văzut lumina tiparului în 1813 la Viena. Comentarii a lăsat I. M. Moldovan și pe marginea studiilor și gramaticilor contemporane cu el, cum au fost cele ale lui Sextil Pușcariu[81], Grigore Crețu[82], Ștefan Neagoe. Despre *Sintaxa* acestuia din urmă subliniază că a fost elaborată „după principiul etimologic moderat“ și de aceea o consideră „cea mai căutată între rivalele sale“[83]. În sfârșit, trebuie precizat că regestele reflectă interesul lui I. M. Moldovan și înspre operele și studiile gramaticale maghiare, germane și grecești. Între acestea o deosebită prețuire acordă operei lui Jan Urban Jarnik cu titlul: *Neuer Vollständiger Index zum Diez etymologisches Wörterbuch der romänishen Sprache,* publicată în Germania în 1889. Despre ea afirmă că „va fi de mare folos nu numai pentru romaniști, ci și pentru ceilalți filologi“. Lui J. Urban Jarnik, I. M. Moldovan i-a fost profesor și îndrumător timp de aproape un an, cât a stat la Blaj pentru a-și însuși limba română ulterior purtând cu el o susținută corespondență[84]. O mențiune aparte merită și însemnările lui I. M. Moldovan referitoare la *Gramatica elino-maghiară,* în legătură cu care afirmă: „asupra elenismului a influențat orientalismul, asupra românilor elenismul . . .“[85].

Un număr mare de regeste relevă că la I. M. Moldovan pasiunea pentru lingvistică și filologie se afla în strânsă legătură cu *folclorul*[86]. Ele ilustrează grija omului de cultură blăjean de a fi la curent cu toate publicațiile apărute în a doua jumătate a veacului al XIX-lea și începutul secolului următor, care au cuprins diverse creații folclorice, fie în versuri, fie în proză. Astfel, în versuri a cules de la simple doine populare cu caracter liric până la balade epice cu substrat istoric sau poezii populare umoristice. Din categoria celor din urmă pot fi menționate baladele Novăceștilor, cu eroul lor principal Gruia lui Novac[87]. Iar din categoria produselor folclorice în proză, o pondere importantă dețin poveștile, îndeosebi basmele despre zmei, Feți Frumoși, Ilene Cosânzene, dar și fabulele referitoare la Tândală și Păcală. Tot în categoria creațiilor în proză intră legendele cu caracter istoric, ca și unele balade epice în versuri. În ceea ce privește culegătorii de folclor în versuri sau în proză, frecvent apare numele lui Ioan Pop Reteganul și Athanasie Marienescu, Iosif Vulcan, Theodor Speranția, însă și amatori mai puțin cunoscuți ca Antoniu Pop sau G. N. Coatu[88]. De altfel, însuși I. M. Moldovan a cules folclor din satul Micăsasa de lângă Blaj. El dă și numele țăranului, Vasile Idu, de la care a reprodus o doină în două strofe a câte opt și respectiv cinci rânduri[89]. În aceeași categorie, a creațiilor folclorice, pot fi încadrate proverbele, cugetările și maximele populare. Drept cugetare

[80] *Idem,* doc. 17413.
[81] *Idem,* doc. 17437.
[82] *Idem,* doc. 17527.
[83] *Idem,* doc. 17411.
[84] *Idem,* doc. 17418.
[85] *Idem,* doc. 17463.
[86] *Idem,* doc. 17534—17567.
[87] *Idem,* doc. 17546.
[88] *Idem,* doc. 17535 și 17538—17544.

populară apare formularea: „A plecat fălos călare. S-a-ntros cu șeau[ua]-n spinare“[90]; ori „Pare-mi rău vremea-i târzie, Las-c-așa-mi trebuie mie“[91]. În ceea ce privește maximele, unele din ele reprezintă creații populare, altele însă aparțin literaturii culte. Astfel este cazul cu maxima: „Neasemuit mai tare simte cel ce a pierdut un lucru avut, decât cel ce n-a avut nimic și nu dobândește“, luată din Scherling[92].

Preocupările privind *istoria literaturii române* se oglindesc în câteva regeste, care reprezintă conspecte ale unor articole referitoare la viața și activitatea unor autori din secolul al XIX-lea. Un atare articol are titlul: *Despre viața și activitatea lui I. Heliade Rădulescu* din „Revista științifică“ a lui P. S. Aurelian și Cr. Ștefănescu[93]. Un titlu asemănător amintește și articolul: *Despre viața și activitatea lui Gheorghe Asachi (1788—1869)*, extras dintr-un număr al „Convorbirilor didactice“ din anul 1895, al cărui autor a fost studentul I. N. Ciocan[94].

Un capitol aparte în cadrul volumului de manuscrise pe care-l prezentăm, îl constituie *Colecția de documente*, alcătuită din 175 acte[95]. I. M. Moldova le-a utilizat ca bază documentară în elaborarea lucrărilor sale didactice și științifice cu privire la istoria Transilvaniei. Prezența lor se explică prin faptul că el a predat la liceul din Blaj și istoria Transilvaniei. Mai mult, el a elaborat și un manual de *Istoria Transilvaniei*, apărut în mai multe ediții. Acest manual a fost folosit în toate gimnaziile și liceele românești până în primii ani ai dualismului, când va fi interzis. Predarea istoriei Transilvaniei explică de ce el s-a interesat de documente privind evul mediu și epoca modernă până la mijlocul secolului al XIX-lea. Preocuparea pentru evul mediu l-a determinat să achiziționeze autografe ale regilor angevini Carol Robert și Ludovic I, inclusiv a fiicei acestuia Maria și a soțului ei Sigismund de Luxemburg și, de asemenea, al lui Matei Corvinul până la Ferdinand de Habsburg, deci între 1317 și 1552[96]. De la Matei Corvinul și Apafy Mihály deținea câte o diplomă[97]. Interesul pentru istoria evului mediu rezultă și din lista a 147 de documente românești din perioada 1234—1719, extrase din catalogul de manuscrise al istoricului maghiar baronul Kemény József[98]. Tot pentru perioada medievală menționează zece documente și o cronică provenită de la familia de negustori Dilmont din Reghin, cumpărate de Academia Română pe baza referatului lui I. M. Moldovan[99]. I. M. Moldovan a elaborat manualul de istorie a Transilvaniei în strânsă legătură cu aceea a Moldovei și Țării Românești. În acest sens, în arhiva lui există copii după documente din perioada 1452—1833 referitoare la: Ioan Vlad Voievod, Ștefan cel Mare, Vasile Lupu, dar și după o diplomă acordată de Apafy românului George Pintea[100]. Alături

[90] *Idem*, doc. 17545.
[91] *Idem*, doc. 17553.
[92] *Idem*, doc. 17558.
[93] *Idem*, doc. 17533.
[94] *Idem*, doc. 17571.
[95] *Idem*, doc. 17572.
[96] *Idem*, doc. 17573—17747.
[97] *Idem*, doc. 17574.
[98] *Idem*, doc. 17578—17579.
[99] *Idem*, doc. 17686.
[100] *Idem*, doc. 17689—17691.
[101] *Idem*, doc. 17692—17746.

de ele figurează însemnări despre un document privind istoria Zlatnei din 1303, în limba latină, pe care i l-a donat protopopul Papfalvi[101] etc.

Un număr mare de documente vorbesc însă despre *Istoria bisericii greco-catolice*, pe care I. M. Moldovan le-a utilizat în elaborarea lucrărilor sale privind *Istoria bisericii românești din Transilvania*. Astfel, în categoria documentelor anterioare unirii cu Biserica Romei și anume din 1680—1696, precizează că provin de la Ghe. Șincai[102]. In continuare se menționează: două copii după actul Unirii cu Biserica Romei din 1698; o diplomă a primatelui de la Strigoniu, în legătură cu episcopul Atanasie Anghel din 1701; o diplomă a împăratului Carol al VI-lea despre donația domeniului fiscal al Făgărașului pe seama noii episcopii greco-catolice din 1717, deci în vremea episcopului Ioan Giurgiu, succesorul lui Atanasie Anghel; de asemenea, documente despre I. Inocențiu Micu-Klain și Petru Pavel Aron, precum și despre administrarea fundației Ordinului bazilitan din Blaj[103]. Tot aici poate fi menționat un extras în limba maghiară referitor la episcopul Teofil din revista „Történelmi Lapok", Cluj, 1874, vol. I, p. 442—445[104]. Un caiet cu 51 file cuprinde copii după documentele cumpărate de frații Mocioni și mitropolitul Al. Sterca Șuluțiu „pentru folosul națiunii române"[105] etc. Din anul 1750 ne vorbește un document ce reprezintă un inventar al parohiilor greco-catolice din câteva zeci de sate din comitatele: Alba, Hunedoara, Dăbâca, Turda, districtul Chioar, scaunul secuiesc Mureș și scaunul săsesc Sebeș[106]. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor prezintă importanță, pe lângă extrasele privind răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan[107], sau diploma împăratului Iosif al II-lea[108] și documentele care fac referiri la perioada episcopului Ioan Bob și la înființarea, de către acesta, a Capitlului diecezei greco-catolice de la Blaj[109]. Mai bogată apare documentația despre episcopul Ioan Lemeni și așa-zisul proces lemenian dintre 1843—1845. Ea constă din acte privind: ancheta efectuată mai întâi de episcopul romano-catolic de la Alba Iulia, Kovács Miklós și apoi a celui greco-catolic de la Oradea, Vasile Erdélyi; informarea vicarului episcopal de la Șimleul Silvaniei, viitorul mitropolit Al. Sterca Șuluțiu, cuprinsă în două scrisori trimise de Lemeni, în care-i expune,, pe scurt, conflictul dintre el și teologii influențați de Simion Bărnuțiu; petiția studenților teologi, prin care-i cer lui Lemeni să nu-i exmatriculeze; un memoriu în limba latină înaintat de Simion Bărnuțiu Curții imperiale de la Viena în legătură cu conflictul lui cu episcopul; corespondența episcopului Erdelyi de la Oradea și a protopopului Ștefan Moldovan de la Mediaș purtată cu vicarul Al. Sterca Șuluțiu pe marginea conflictului de la Blaj[110], etc. Referitor la războiul civil din 1848—1849 există un document din care rezultă decorarea lui

[101] *Idem*, doc. 17573.
[102] *Idem*, doc. 17580.
[103] *Idem*, doc. 17581—17641.
[104] *Idem*, doc. 17687.
[105] *Idem*, doc. 17685.
[106] *Idem*, doc. 17643, 17650.
[107] *Idem*, doc. 17657.
[108] *Idem*, doc. 17718.
[109] *Idem*, doc. 17607—17619.
[110] *Idem*, doc. 17660—17863.

Axente Sever de către generalul rus Vorontev pentru merite deosebite în luptele cu insurgenții maghiari[111] etc.

Volumul de manuscrise se încheie cu capitolul *Varia*, numit astfel, întrucât conține documente cu caracter divers, care nu au putut fi încadrate în cuprinsul volumului referitor la manuscrise. Aceste informații se referă la chestiuni de natură economică, socială, politică, culturală și școlară, dar și la probleme cu caracter privat, personal. Unele din ele sunt fragmente, lipsindu-le începutul sau sfârșitul, iar altele nu au semnătura sau adresa expeditorului. Un astfel de document cu caracter politic oferă regestul unei scrisori, nedatate, care provine de la un tânăr ce studia la Universitatea din Cluj. Autorul epistolei relevă că autoritățile maghiare nu s-au mulțumit cu interzicerea asociației studențești „Iulia" al cărui suflet a fost profesorul Gr. Silași, ci îi persecută și pe elevii ce frecventează gimnaziile clujene. El menționează, cu regret, că unii intelectuali români, sub presiunea politicii oficiale de deznaționalizare, acceptă să se maghiarizeze și îl dă ca exemplu în acest sens pe Gabriel Dorgo. Tot cu o nuanță de regret face comparație între situația românilor de după încheierea dualismului și aceea din anii domniei lui Iosif al II-lea, care le-a fost mai favorabilă[112] etc. Documentele ce fac obiectul acestui capitol sunt în număr de 497[113].

Așadar, prezentul volum poate fi considerat edificator pentru multiplele activități și preocupări ale lui I. M. Moldovan în anii cei mai laborioși ai vieții sale, care cuprind a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primii ani ai veacului XX, până la declanșarea primului război mondial. Discipol și colaborator al lui Timotei Cipariu în anii tinereții, I. M. Moldovan s-a străduit și a reușit să-i urmeze exemplul, îndeosebi în domeniul învățământului, în conducerea tipografiei diecezane, parțial în preocupările lui științifice și chiar să-l întreacă pe plan economic. La fel ca și Cipariu, a servit în mod exemplar școala blăjeană, pe de o parte ca profesor și director al liceului, iar pe de altă parte ca autor al unor manuale apreciate de: istorie, filozofie, pedagogie, geografie, limbă și literatură română etc. De altfel, și prin preluarea, de la Cipariu, a funcției de administrator al tipografiei diecezane, a adus servicii întregului învățământ confesional greco-catolic și nu numai. În această calitate a dirijat și supravegheat activitatea de tipărire a manualelor școlare și de distribuire solicitatorilor. Un număr însemnat de regeste relevă activitatea lui de autor de manuale școlare, dar și străduințele lui de a le perfecționa printr-un efort material și intelectual continuu, reflectat în grija de a fi la curent cu cele mai noi surse bibliografice pretinse de documentarea la zi.

Firește, paralel cu eforturile lui de a aduce servicii învățământului românesc, la fel ca și Cipariu, a slujit cu devotament și biserica greco-catolică. Aceste străduințe răzbat din acele regeste care relevă rolul său în tipărirea cărților de uz religios. De asemenea, din însemnările lui referitoare la sursele documentare care să favorizeze elaborarea unei istorii cât mai veridice a bisericii greco-catolice și să scoată în evidență pune-

[111] *Idem*, doc. 17684.
[112] *Idem*, doc. 17836.
[113] *Idem*, doc. 17749—18246.

rea ei în slujba emancipării naționale a românilor transilvăneni. Serviciile aduse bisericii pe care a slujit-o cu devotament și credință i-au fost răsplătite prin ridicarea sa, în rândurile canonicilor, cum se numeau membrii Capitlului mitropolitan.

Fără a reuși să se ridice la valoarea lui Cipariu în domeniul filologico-lingvistic, I. M. Moldovan și-a adus aportul la progresul acestei științe. Dovadă sunt numeroasele însemnări și regeste privind originea și evoluția cuvintelor de origine latină, încercările lui de a rezolva complicate probleme de morfologie și sintaxă. Aceleași regeste și însemnări arată că a reușit să fie la curent cu principalele articole și opere care abordau astfel de probleme. În strânsă legătură cu ele s-a preocupat și de chestiuni cu caracter literar și folcloric. Firește, n-a fost străin de disputa dintre etimologiști și fonetiști, prilejuită de necesitatea stabilirii unei limbi literare comune tuturor românilor, în condițiile trecerii, după 1860, de la scrierea chirilică la alfabetul latin. Fără stabilirea unor reguli precise, necesare unei limbi literare unitare, nu ar fi fost posibil crearea unei culturi naționale care să fie pusă în slujba înfăptuirii României Mari. I. M. Moldovan are meritul de a se fi adaptat treptat principiului fonetist, deși în tinerețe a fost un etimologist convins, ca și Cipariu. Contribuția lui la asigurarea progresului învățământului și științei românești i-a fost răsplătită, spre sfârșitul vieții, cu alegerea printre membrii Academiei Române.

Câteva regeste dovedesc că I. M. Moldovan a avut o contribuție importantă și la progresul culturii românești și îndeosebi la culturalizarea lumii satelor ca membru al Astrei. Într-adevăr, a participat la înființarea acestei asociații culturale în 1861 ca membru fondator, iar în pragul trecerii spre secolul al XX-lea, timp de câțiva ani, i-a fost și președinte. Se știe că Astra organiza anual adunări populare în orășele situate în zone compact românești. Cu ocazia lor se prezentau conferințe pe diferite teme, însoțite de expoziții și manifestări folclorice. În câteva rânduri a prezentat el însuși astfel de conferințe.

Deși ca membru al Partidului Național Român activitatea lui a fost mai redusă, totuși el a slujit indirect și lupta de emancipare națională. În acest sens, ca fondator al Băncii Albina din Sibiu și a unei filiale a acesteia la Blaj, I. M. Moldovan a mijlocit în multe cazuri contractarea de împrumuturi bănești de către unii țărani și întreprinzători români, pentru a putea cumpăra pământ de la moșieri scăpătați sau pentru a-și încropi ateliere meșteșugărești. Prin aceste mijlociri el și-a adus aportul la întărirea bazei alegătorilor, pe care conta P.N.R. cu ocazia alegerilor parlamentare, mai ales după 1905, când s-a renunțat la pasivism și s-a adoptat noul activism. Indirect a servit cauza emancipării naționale și prin îmbogățirea lui ca membru fondator al instituțiilor bancare românești și, îndeosebi, printr-o viață chibzuită și cumpătată. Aceasta i-a permis să economisească veniturile provenite din funcțiile: de administrator al tipografiei diecezane, de profesor și de director al liceului blăjean, precum și de membru al Capitlului mitropolitan în calitate de canonic. Economiile realizate le va folosi nu numai pentru a le investi în acțiuni bancare și în cumpărarea de pământ în satul natal și în localitățile învecinate cu Blajul, ci și pentru a ajuta o serie de tineri cu împrumuturi bănești, pentru a-și termina studiile. Prin acest mod de aju-

torare, precum și prin sprijinul dat tinerilor merituoși de a primi burse din fondurile administrate de mitropolia blăjeană, în calitate de membru al comisiei care le acorda, I. M. Moldovan a adus un aport considerabil, la fel ca și Cipariu, la consolidarea unei intelectualități românești. Din rândurile ei se vor recruta unii din liderii Partidului Național Român și deci dintre luptătorii pentru drepturi politice, de care românii din Austro-Ungaria au fost lipsiți după 1867, când s-a încheiat compromisul dualist. Această contribuție se reflectă clar într-o serie de regeste care arată, în mod convingător, că I. M. Moldovan a ajutat mulți tineri (cca. 100) fie cu ajutoare bănești, fie cu burse pentru a putea frecventa facultățile diferitelor universități europene. Prin întreaga lui activitate, de peste o jumătate de secol, pusă în slujba progresului propriului neam, I. M. Moldovan a fost considerat de contemporani un demn urmaș al profesorului și înaintașului său, savantul Timotei Cipariu. Amintirile contemporanilor și presa vremii demonstrează că el a fost apreciat la adevărata lui valoare de conaționali. Adeveresc, de asemenea, că el a impus respect și oficialităților maghiare locale și centrale, inclusiv unor miniștri ai învățământului de la Pesta sau diferiților inspectori care au vizitat școlile blăjene.

IOANA BOTEZAN

IOAN MICU MOLDOVANS PERSÖHNLICHES ARCHIV. BAND IV. MANUSKRIPTEN

(Zusammenfassung)

Der Band umfaßt Zusammenfassungen und Urkundenerwähnungen, sowie auch Aufzeichnungen oder Auszüge aus Zeitungen, Zeitschriften oder Arbeiten welche für Ioan Micu Moldovans didaktische und wissenschaftliche Tätigkeit, während eines halben Jahrhunderts, zwischen 1854—1914 geleistet, Interesse aufwiesen.

Sein Beitrag zur Fortschrittsicherung des Unterrichts und der rumänischen Wissenschaft wurde ihm, am Ende seines Lebens, mit der Ernennung zum Mitglied der Rumänischen Akademie belohnt.

Die Urkunden werden beim Staatsarchiv aus Cluj-Napoca Blajfonds bewahrt und haben die Karteinummern zwischen 16825—18246.

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE PRIVIND POLITICA DEMOGRAFICĂ A UNGARIEI LA ÎNCEPUTUL SEC. XX

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Ungaria — la fel ca și partea austriacă a dublei monarhii —, era una dintre cele mai eterogene țări din Europa în privința naționalităților și a confesiunilor existente. Astfel, au fost înregistrate nu mai puțin de 14 naționalități numărând minimum 10.000 de oameni, care aparțineau unui număr de 7 confesiuni[1]. Potrivit recensământului din anul 1900, în țările Coroanei Sfântului Ștefan proporția celor care au declarat maghiara limba maternă a fost de 45,4% din totalul populației, iar nonmaghiarii reprezentau 54,6%[2]. Nu este cazul să analizăm aici corectitudinea utilizării ca unic criteriu pentru definirea naționalității unei persoane „limba maternă", înțeleasă în epocă în special drept limba folosită preferențial de cineva în mod curent pentru comunicare în societate. Conform unei atare clasificări, ponderea populației maghiare a crescut în Transleithania între 1880—1910, de la 41,2% la 48,1%, în timp ce proporția nonmaghiarilor a scăzut corespunzător de la 58,8% în 1880, la 51,9% în 1910[3].

Oficialitățile erau conștiente de faptul că o asemenea creștere nu era numai rezultatul unei emigrări mai reduse a maghiarilor și a unei natalități sporite comparativ cu celelalte naționalități. De altfel, slovacii și rutenii au cunoscut o rată brută a natalității — și implicit a sporului natural —, superioară celei a populației maghiare, însă proporția lor a scăzut în intervalul temporal studiat. De aceea, guvernul de la Budapesta a acordat o destul de mare atenție politicii demografice în perioada de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. În acest sens se înscrie și politica de asimilare forțată a naționalităților lansată în ultimii ani ai secolului trecut de guvernul condus de Bánffy Dezső: diferite legi punitive, colonizări de maghiari în zonele dominate etnic de nonmaghiari etc.[4].

În pofida unei atari politici, între recensământurile dintre anii 1880 și 1900, ponderea maghiarilor în raport cu celelalte naționalități a cunoscut un regres în multe localități rurale din Transleithania. Concurau la o asemenea stare de lucruri mobilitatea crescândă înspre orașe a unei părți a populației maghiare din arealul rural, natalitatea mai mare în anumite locuri a non-maghiarilor, precum și o mulțime de alte cauze locale de natură socio-economică, culturală, mentală etc. Un astfel de

---

[1] László Katus, „Multinational Hungary in the Light of Statistics", în vol. *Ethnicity and Society in Hungary*, edited by Ferenc Glatz, Budapest, 1990, p. 113.

[2] *Ibidem*, tabelul nr. 5, p. 120.

[3] *Ibidem*.

[4] Stelian Mândruț, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților PNR din Transilvania între anii 1905—1910*. Oradea, 1995, p. 24; Ștefan Manciulea, *Granița de vest*, ed. a II-a, Baia-Mare, 1994, p. 97.

„dezechilibru" demografic a fost sesizat cu precădere în zonele locuite de slovaci și de români. De exemplu, în comitatele din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș, autoritățile au consemnat un număr de 264 de localități în care proporția maghiarilor a scăzut cu câteva procente în favoarea românilor[5]. Evident, aceste pierderi erau infime comparativ cu sporirea — de cele mai multe ori artificială — a ponderii populației maghiare în alte mii de localități, însă pentru guvernanții de la Budapesta ele au constituit un semn de îngrijorare. Cercurile politice conducătoare erau alarmate și de faptul că la cumpăna dintre cele două secole s-a generalizat în partea de sud a Ungariei așa-numitul „egyke", adică modelul de familie cu un singur copil[6].

Într-un asemenea context, după 1900 au proliferat extrem de multe lucrări (mai mult sau mai puțin științifice) care au abordat structura etno-confesională a Ungariei, distribuția spațială a naționalităților, sporul natural și real al maghiarilor și al non-maghiarilor, perspectivele demografice ale Ungariei etc.[7]. Nu au lipsit nici soluțiile oferite de acești autori în vederea „salvării națiunii maghiare", unele dintre ele realiste, altele utopice. Guvernele maghiare, indiferent de coloratura politică, au abordat cu seriozitate problema și au solicitat în primul rând sprijinul Oficiului Central de Statistică din Budapesta. Această instituție care a luat naștere în anul 1867, sub conducerea reputatului demograf Keleti Károly[8], a desfășurat o bogată activitate în domeniul statisticii: organizarea periodică de recensăminturi (1870, 1880, 1890, 1900), editarea câtorva zeci de publicații conținând diverse informații statistice etc.

Prin dispoziția nr. 4795/902 din 22 august 1903[9], Khuen-Héderváry Károly (primul ministru al Ungariei) a însărcinat Oficiul Central de Statistică să pregătească operațiunile necesare colectării datelor privind frontiera lingvistică maghiaro-slovacă și maghiaro-română. Astfel, urmau să fie efectuate investigații complexe în privința limbii materne în mii de sate mixte situate în zonele locuite de maghiari-slovaci și maghiari-români, pentru a se confrunta datele din recensăminturi cu situația existentă la fața locului[10].

Lucrările s-au derulat pe parcursul mai multor ani, cercetările fiind extinse și asupra altor aspecte sociale, economice, politice, culturale și confesionale ale vieții slovacilor și românilor. Practic, autoritățile de la Budapesta au dorit radiografierea exhaustivă a situației celor două popoare în vederea elaborării unei strategii politice adecvate intereselor statului.

Pentru români, unele materiale colectate în acei ani în cadrul lucrărilor privind frontiera lingvistică au fost valorificate în controversata lucrare

---

[5] *Izvoare de demografie istorică, sec. XIX — 1914. Transilvania*, ediție de I. Pușcaș, Iosif I. Adam, București, 1987, p. 387.

[6] Ildikó Vásáry, „The Sin of Transdanubia: the One-Child System in Rural Hungary", in *Continuity and Change*, 4, 1989, nr. 3, p. 429.

[7] Balogh Pál, *A népfajok Magyarországon*, Budapest, 1902; Czirbusz G., *Magyarország a XX-század elején*, Temesvár, 1902; Beksics G., *Magyarország jövője*, Budapest, 1900; Bátky Zs., *Magyarország néprajza*, Budapest, 1905 etc.

[8] Csahók István, Gyulay Ferenc, *Az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat kronológiája*, I. kötet (1867—1948), Budapest, 1994, p. 3.

[9] Magyar Országos Levéltár, *Miniszterelnökség*, K 26—1909—XXV—181, f. 91.

[10] László Katus, „Multinational Hungary...", p. 113.

apărută pentru uz intern, sub îngrijirea lui Huszár Antal[11]. Ulterior au mai fost publicate studii și articole consacrate altor aspecte referitoare la problema frontierei lingvistice și a compoziției etnice a populației din Transleithania[12].

Documentele pe care le publicăm[13] în continuare au fost depistate la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta, în fondul Președinția Consiliului de Miniștri. Ele au fost emise într-o perioadă frământată din istoria dublei monarhii, dezvăluind câteva din eforturile autorităților de la Budapesta de a elabora, la începutul secolului XX, o politică demografică corespunzătoare intereselor claselor dominante din Transleithania. Aceste documente trebuiesc integrate unui cadru geopolitic și temporal bine circumscris; fără a aduce informații inedite spectaculoase, ele contribuie însă la cunoașterea mai nuanțată a atitudinii guvernelor ungare față de naționalități.

IOAN BOLOVAN

I

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL
8089/eln. sz.

Bizalmas

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak f. évi deczember hó 11-év 3350 sz.a. kelt nagybecsű leiratára, mély tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy a tisztelettel alulirt hivatal teljes erejével és tehetségével arra fog törekedni, hogy a *nyelvhatári munkálatokat* Nagyméltóságod nagybecsű intencióihoz képest a tervbe vett nagyfontosságú nemzetmentő akczió sihere érdekében minél alaposabban végezze.

Mély tisztelettel van szerencsém jelenteni a folyó évre folyósitott 1.000 koronának kézhezvételét is; bátorkodom azonban megjegyezni, hogy a folyó évből hátralévő s ünnepek által is megszakitott rövid idő alatt ez az összeg már nem lesz kihasználható; ezért tiszteletteljes véleményem szerint leghelyesebb volna, ha a folyó évben végzett nyelvhatári munkálatok csekély költségei a statisztikai hivatal terhére iratván,

[11] Huszár Antal, *A Magyarországi románok*, Budapest, 1907.

[12] M. Kiss Lajos, „A magyar nyelvhatár", în *Földrajzi Közlemények*, 43, 1915, p. 443—451; Idem, „Az oláh nyelvhatár", în *Ibidem*, 46, 1918, p. 115—119.

[13] Exprimăm și pe această cale întreaga noastră gratitudine colegului Ottmar Trașcă, cercetător la Institutul de Istorie din Cluj-Napoca, pentru sprijinul generos acordat la traducerea acestor documente. În spațiul limitat avut la dispoziție am selectat doar 3 documente, având însă în pregătire o lucrare mai amplă pe această temă, incluzând, alături de statistici, multe alte piese documentare din același fond.

ezen 1.000 korona is (tehát a jövő évre esedékes 5.000 K.-val együtt 6.000 K.) a jövő évi költségek fedezésére fordítatnák, annyival is inkább, mert a feldolgazásokhoz szükséges nyomtatványok legnagyobb részét az első évben kell elcillitani s így a munkálatnak a jövő évben különben is több dologi kiadása lesz, mint a következő esztendőkben. Ezekhez képest tehát a most utalványozott 1.000 koronáról is csak a jövő évben leszek bátor az elszámolást beterjeszteni.

Végül bátor vagyok megemlíteni, hogy a m. kir. központi statisztikai hivatal ügyviteli szabályzatának 16. -a értelmében más minisztériumok által a statisztikai hivatal részére utalványozott külön hitelekről a kereskedelemügyi minisztérium számvevősége esetről esetre értesítendő. A jelen esetben tehát bejelentendő volna a most folyósított 1.000 K. is. Tekintve azonban a nyelvhatári munkálatnak s így ez. utalványozásnak is szigorúan bizalmas természetét, Nagyméltóságod jóváhagyása reményében e bejelentést közvetlenül és személyesen a kereskedelemügyi miniszter úr Ő Nagyméltósága személyéhez intézem, hangsúlyozva a munkálat bizalmas jellegét.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1905. deczember hó 14-évi.

[Vargha Gyula]
ministeri tanácsos,
igazgató

Oficiul Central de Statistică
Regală Maghiară
nr. 8089

confidențial

Stimate domnule prim-ministru,

Referitor la dispoziția Excelenței Voastre nr. 3350 din 11 decembrie anul curent, am onoarea să raportez cu profund respect că oficiul subsemnat se va strădui cu toată forța și competența sa, ca *lucrările referitoare la frontierele lingvistice,* în conformitate cu intențiile Excelenței Voastre, precum și în interesul reușitei proiectatei acțiuni de salvare națională care are o mare importanță, să fie cât mai riguros executate.

Am onoarea să raportez cu profund respect, luarea la îndemână a sumei de 1000 de coroane, disponibilizată pentru anul curent; am curajul însă să menționez că datorită perioadei scurte care a rămas din anul curent, întreruptă de sărbători, această sumă nu va mai putea fi folosită, din acest motiv, în opinia mea respectuoasă cel mai corect ar fi, dacă cheltuielile modeste rezultate în urma lucrărilor efectuate în anul curent privind frontierele lingvistice ar fi trecute în contul Oficiului de statistică, astfel că suma de 1000 de coroane (împreună cu suma de 5000

de coroane disponibilizată pentru anul viitor, deci în total 6000 de coroane) ar fi folosită pentru acoperirea cheltuielilor pe anul viitor, mai ales că cea mai mare parte a tipăriturilor necesare pentru prelucrări trebuie produse în primul an, astfel că anul viitor vor fi mai multe lucrări de publicat, față de anii următori. Prin urmare, privitor la suma de 1000 de coroane disponibilizată acum, voi înainta anul viitor un raport privind cheltuielile.

În final am curajul de a menționa că în conformitate cu articolul nr. 16 al regulamentului de funcționare al Oficiului central de statistică regală maghiară, referitor la creditele puse la dispoziție de alte ministere, trebuie să fie înștiințată de la caz la caz, contabilitatea ministerului de comerț. În cazul de față ar trebui informată de suma de 1000 de coroane disponibilizată acum. Luând în considerare însă, caracterul strict confidential al lucrărilor privind frontierele lingvistice, precum și al finanțării și în speranța aprobării de către Excelența Voastră, informarea o voi adresa direct și personal ministrului comerțului accentuând caracterul confidențial al lucrării.

Primiți, vă rog, Excelența Voastră, manifestarea sinceră a respectului meu profund.

Budapesta, 14 decembrie 1905.

s.s. indescifrabil
[Vargha Gyula]
consilier ministerial
director[1]

(Original la Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség, K 26—1909—XXV—181, f. 51.

II

M. kir. központi
STATISZTIKAI
HIVATAL
4393/eln. sz.

Bizalmas
E.I.: 2899/907

Nagyméltóságu Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje 1903. évi augusztus hó 22—én 4745/902 sz.a. kelt magas leiratával megbizást adott, a mély tisztelettel alulírt hivatalnak a nyelvhatárokra vonatkozó adatok összeállítására. A szükséges előmunkálatok befejeztével 1905, évi július hó 7-én 4.661 sz.a.

[1] Autorul scrisorii este cunoscutul statistician Vargha Gyula, director al Oficiului Central de Statistică din Budapesta între 1901—1914.

voltam bátor a munkálat részletes programjára nézve tiszteletteljes javaslataimat megtenni, a melyeket Nagyméltóságod hivatali elődje 1905. évi december hó 11-én 3350 sz.a. kelt leiratával helyeslőleg tudomásul vett.

A nyelvhatári munkálatok ez alapon meg az 1905. év folyamán megindulták s hogy a tervezett nagyobb erővel nem voltak folytathatók, annak oka az, hogy az ügy itteni előadója közel egy évig tartó súlyos betegségbe esett, a mély tisztelettel alulírt hivatalnak egyéb olyan tisztviselői pedig, akikre ezen szigorúan bizalmas, s nagy rátermettséget és tárgyismeretet kívánó munkálat vezetése még rábízható lett volna, más halaszthatatlan teendőkkel annyira túl voltak halmozva, hogy ez irányban nem lehetett őket igénybe venni.

Mindazonáltal a főmunkálatnak e kényszerű szünete alatt is folytak ezzel összefüggő, s ennek sikeréhez múlhatatlanul szükséges egyéb munkálatok. Kidolgoztattam ugyanis a nemzetiségi térképhez hasonlóan (a mint azt Nagyméltóságodnak e térképek sokszorítása ügyében kelt tiszteletteljes felterjesztéseimben jelenteni voltam bátor) a népesség magyar nyelvismeretére vonatkozó térképeket, amelyekre a nyelvhatári munkánál s az ott gyűjtött adatok mérlegelésénél igen nagy szükség lesz. Tovább folyt ezenkívül a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ő Nagyméltóságának megbízásából azoknak a községeknek kijelölése, amelyekben kulturális és főleg nemzeti szempontból állami iskola felállítására van szükség. Tüzetes tanulmányok ezek, az illető községek nemzetiségi és egyéb viszonyainak alapos megfigyelései, s minthogy természetszerűleg a nyelvhatáron levő s a nemzetiségekbe való beolvadással fenyegetett községekre fordíttatott itt is a legnagyobb gond, ezek a javaslatok is nélkülözhetetlen előtanulmányait képezik a nyelvhatári munkálatoknak. Az eddig elkészült tanulmányoknak egy-egy példányát van szerencsém ide csatolva mély tisztelettel bemutatni.

E sokoldalú és körültekintő előkészítés után ez év nyarán, úgy hiszem, teljes erővel újra megindulhat maga a főmunkálat is, s rövid időn belül, remélhetőleg néhány hónap leforgása alatt abban a helyzetben lehetek, hogy az első határterületek kész eredményeit Nagyméltóságod elé terjeszthetem.

Ekkor azután időszerűvé válhatik az a kérdés, mi történjék az így begyűjtött értékes adatokkal, hogy azok ne maradjanak meg az irattárt gyarapító puszta adathalmaznak, hanem gyakorlatilag gyümölcsözőkké és valóban hasznót hozókká váljanak arra a célra, amelyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére.

E tekintetben nincs szerencsém mégismerni Nagyméltóságod nagybecsű intencióit; minthogy azonban a munkálat eddigi folyama alatt is erre vonatkozólag merültek fel egyes eszmék és tapasztalatok, bátor leszek röviden körvonalazva a további teendőket illetőleg is tiszteletteljes megjegyzéseimet előterjeszteni.

A nyelvhatáron élő magyarság védelme, ellenálló képességének öregbítése s helyzetének javítása úgy *gazdasági,* mint *kulturális* és *szociális intézkedéseket* is igényel.

Ez intézedések *egy része társadalmi feladat lesz;* de e társadalmi akció, illetőleg akciók előkészítése és helyes útra terelése is *szükségessé* teszi *bizonyos központi szerv irányító működését.*

Az intézkedések *másik része* minden valószínűség szerint *az államra fog hárulni;* az igazgatás és kormányzat minden ágában fognak fölmerülni olyan teendők, a melyek a nyelvhatári magyarság védelmére szükségesek lesznek.

Sőt e tekintetben — bár nem külön a nyelvhatárok védelmére irányzott célzattal, s éppen ezért e szempontból talán nem is mindig teljesen megfelelő irányban — *már is* valamennyi igazgatási ügykörrel biró tárcánál történnek bizonyos intézkedések: *a belügyi* tárcánál az *állami gyermekvédelmi telepek kiválogatása* körül, a *kereskedelminél* a *székely vasútak építése s a székely iparfejlesztési akció* ügyében, a földmüvelésnél a *székely mezőgazdasági akció* ügyében, *a közoktatásügyinél* az *új állami iskolák megfelelő elhelyezése* körul, az *igazságügyi* tárcánál a székely birtokrendezés és tagositás kérdéseiben stb.

E tevékenység részleteit ismernünk kell már a nyelvhatári adatgyűjtés összeállításából is: s a különböző tárcák e tevékenységére és közreműködésére fokozottabb mértékben szükség lesz a nyelvhatári magyarság védelmére irányuló akciónál is.

Ez *akciónak* azonban, ha eredményt akar elérni, *szervesnek és egyöntetűnek kell lennie:* a különböző *tárcák tevékenységének egymással összhangban* kell lennie, *egymást kiegészítenie.* Ma különösen a földmivelésügyi minisztérium székely akciójától hallani oly panaszokat, hogy mivel ügykörébe csak a mezőgazdasági viszonyok tartoznak, sok tekintetben csupán félmunkát végezhet, mert az általa észlelt, a munkájával kapcsolatos, de más hatáskör alá tartozó hiányokon nem tud segíteni.

A nyelvhatári magyarság védelmét tehát semmi esetre se lehetne eredményesen munkálni úgy, hogy az eddig különböző irányakban megindult s egymástól független sőt egymásról alig tudó akciók mellé még egy új csatlakozzék, a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökségé, — hanem csakis úgy, ha az eddig különböző irányban folytatott munka egy gócból irányíttatik, az összhang köztük létrehozatik, s valamennyi egymást kiegészítve fordíttatik a közös cél felé.

Erre a mély tisztelettel alulírott *legalkalmasabbnak vélne egy oly tanácsot vagy bizottságot, mely a m. kir. miniszterelnökség vezetése mellett az egyes minisztériumok kiküldött megbizottaiból alakulna, s amely a nyelvhatári adatgyüjtés eredményeit és javaslatait pontról-pontra tárgyalva konkrét előterjesztéseket tehetne az iránt, hogy az egyes részleteknél, mely tárcának minő intézkedésre lesz szükség.*

Önként érthetőleg e tanács vagy bizottság szervezése által az egyes tárcák teljes független cselekvési szabadságát legkevésbé sem lehetne befolyásolni; a tanács csak véleményező és javaslattevő forum volna, s működésének eredményét inkább az a tárgyi garancia biztosítaná, hogy a minisztériumok kiküldött képviselői a tanács tárgyalásai alkalmával a fölvetett javaslatok kivihetősége felől egyrészt a minisztérium szempontjából nyilatkozhatnának, másrészt a jónak és helyesnek fölismert javaslatokat az általuk képviselt szakminisztériumban propagálnák.

Nem szólva arról, hogy mily üdvös lenne, ha a magyarság védelme kérdéséről az ezen tanácsban tisztázott fogalmak az egyes minisztériumok képviselői útján az illető tárcza tisztikarának is tudomására jutnának, s így egész tisztviselő nemzedékeknek úgy szólván vérébe mehetne át s minden irányú hivatalos működésében irányadója lehetne a magyar-

ság és nemzetiségek kérdéséről való, túlzástól mentett, de közönyösségbe át nem csapó helyes felfogás — ismételni bátorkodom, hogy a nyelvhatárokon élő magyarság védelmére irányuló akciónak az egész kormányzat körére kiterjedőnek kell lennie, s ezért csakugyan legalkalmasabbnak látszik, ha a végrehajtás iránt való javaslattétel is egy, az egész kormányzat megbizottaiból alakított tanácsra bizatik.

Tiszteletteljes nézetem szerint *e tanácsnak elnöke* legcélszerűbben *a.m.kir. miniszterelnökségi államtitkár úr Ő* Méltósága lehetne; *állandó tagjai az egyes minisztériumok által kiküldött* megbizottak, tárcánkint 2 vagy 3, *a szerint, hogy az illető tárcának hányféle és mily heterogén természetű ügyágazata van összefüggésben a nyelvhatári akcióval.* Állandó tagjai volnának *még a* bizottságnak a központi *statisztikai hivatal igazgatója és aligazgatója,* állandó tagok *végül* a.m.kir. ministerelnökségnek s a *statisztikai hivatalnak azon tisztviselői,* a kik e munkálatoknak ellátásával meg vannak bizvacs akik a tanács ülésein esetről-esetre az *előadói tisztet töltenék be.*

Ez állandó tagokon kívül ahoz képest, hogy mely vidék védelme van tárgyalás alatt, az elnök *ad hoc* tanácsadó tagúl meghivhatná például *az illető vármegye főispánját, alispánját, egyes országgyűlési képviselőket, a vármegyei tanfelügyelőt* stb., mindig azt mérlegelve, hogy az illető nem annyira állásánál fogva, mint inkább személyes megbízhatóságánál fogva alkalmas-e arra, hogy e kiválóan bizalmas jellegű munkába belevonassék?

Az illető vidéknek ezen *ad hoc meghivott* helyi képviselői lennének legalkalmasabb közegek arra, hogy az esetleg *szükséges helyi társadalmi akciót megindítsák, szervezzék, vagy valamely már létező társadalmi alakulatba belekapcsolják.*

Az esetről-esetre szükséges állami intézkedésekre vonatkozó javaslatokat pedig legcélszerűbben — a tanács által rendelkezésre bocsátott *indokok alapján — a m. kir. miniszterelnökség közölné hozzájárulás,* esetleg *az ellenészrevételek megtétele végett az egyes minisztériumokkal.*

A minisztériumok képviselőinek a tanácsban való részvétele már előlegesen is biztosítékul szolgálna arra, hogy e tárgyalások a legtöbb esetben pozitív eredménnyel járnának s legföljebb a kivitel módozataira, időpontjára, a fedezet kérdésére nézve válnék szükségessé újabb tárgyalások megindítása.

A tanács által javasolt intézkedésekre nézve a folytatólagos és közbenső tárgyalások már — nehogy a tanács adminisztrativ teendőkkel túlterheltessék — elnökileg volnának intézhetők. Úgy ezen teendőkben, mint az összes javaslatok, elaboratumok készítésében a statisztikai hivatal személyzete is rendelkezésre állana; egyébként a tulajdonképpeni irodai teendők a m. kir. miniszterelnökség segédhivatalaiban végeztetnének.

Önként érthetőleg a tanácsnak itt mély tisztelettel vázolt szervezete még minden tekintetben alapos megfontolás és megvitatás tárgyává teendő. Éppen azért is bátorkodom a kérdést már most fölvetni, mert a szükséges hosszadalmas tárgyalások, nevezetesen a tanács szervezésére vonatkozó előadói tervezet elkészítése, annak a m. kir. miniszterelnökségnél való házi megvitatása, az így Nagyméltóságod előzetes jóváhagyását megnyert szövegnek az egyes minisztériumokkal értekezletileg és aktaszerűen való tárgyalása, a végleges szabályzatnak a minisztertanács által

való megállapítása s végül a tanácsnak ez alapon való megalakítása együtt véve oly hosszú időt fog igénybevenni, hogy ha a nyelvhatári adatgyűjtés gyakorlati gyümölcsöztetését nem akarjuk messze jövőbe elodázni, a szükséges előmunkálatokat e tekintetben is mielőbb meg kell kezdenünk.

Mély tisztelettel *bátorkodom kérni* tehát Nagyméltóságodat, kegyeskedjék, *egyelőre nagybecsű elvi hozzájárulását nyilvánítani arra nézve, hogy a gyakorlati végrehajtás módjára nézve az itt tisztelettel javasoltak általánosságban megfelelnek-e, s a tanács szervezésére vonatkozó részletes javaslataimat — egyelőre természetesen csak előadói tervezet alakjában — elkészíthetem-e?*

Fogdaja, kérem, Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1907. évi június hó 10-évi.

[Vargha Gyula]
ministeri tanácsos,
igazgató

Oficiul central
de statistică regală
maghiară
nr. 4393

Confidențial
1907

Onorate domnule prim-ministru!

Predecesorul[1] în funcție al Excelenței Voastre, prin adresa nr. 4745/902 din 22 august 1903, a însărcinat Oficiul subsemnat cu profund respect în vederea strângerii materialelor privind frontierele lingvistice. După încheierea lucrărilor pregătitoare necesare, prin adresa nr. 4661 din 7 iulie 1905 am avut curajul să înaintez propunerile mele respectuoase referitoare la programul detaliat al lucrării pe care predecesorul[2] în funcție al Excelenței Voastre, prin adresa din 3350 din 11 decembrie 1905 le-a luat la cunoștință în mod aprobator.

Lucrările privind frontierele lingvistice au demarat pe această bază încă în cursul anului 1905 și dacă nu au decurs cu o forță sporită, motivul îl constituie faptul că referentul de aici al acestei chestiuni a căzut pradă unei boli grave aproape un an, iar alți funcționari ai Oficiului subsemnat aici cu profund respect, care să prezinte înclinații și cunoștințe pentru această muncă strict confidențială, datorită altor însărcinări cu care au fost copleșiți, nu au putut fi folosiți în această direcție.

Cu toate acestea, în perioada pauzei nedorite a lucrării principale, au continuat alte operațiuni legate de aceasta, la a cărei reușită sunt

[1] Khuen-Héderváry, premier al Ungariei în timpul crizei guvernamentale din vara anului 1903.

[2] Baronul Fejérváry Géza.

indispensabile. Am elaborat similar cu harta naționalităților (despre care am avut curajul să informez Excelența voastră în respectuoasa adresă, cu privire la multiplicarea acestor hărți) hărțile referitoare la cunoașterea limbii maghiare de către populație care vor fi foarte necesare pentru lucrarea privind frontierele lingvistice și la evaluarea materialului strâns acolo.

A continuat, de asemenea, din însărcinarea Excelenței Sale domnul ministru al cultelor și educației, stabilirea acelor comune unde, din motive culturale și îndeosebi naționale, este nevoie de înființarea unor școli de stat. Acestea sunt studii temeinice, observații riguroase privind raporturile dintre naționalități și a altor chestiuni ale acestor comune. Întrucât cea mai mare grijă o constituie și aici pericolul contopirii în naționalități a comunelor care se află pe frontiera lingvistică, și aceste propuneri reprezintă studii prealabile ale lucrărilor referitoare la frontierele lingvistice.

Am onoarea să anexez, câte un exemplar, din studiile terminate până în prezent, la acest memoriu.

În urma pregătirii prealabile multilaterală și circumspectă în vara acestui an, cred, va putea demara cu toată forța și lucrarea principală, și, în scurt timp, sper ca în câteva luni să mă aflu în situația de a înainta Excelenței Voastre rezultatele finisate ale primelor teritorii de frontieră.

După aceasta ar putea deveni actuală întrebarea, ce să se întâmple cu aceste prețioase date adunate, ca ele să nu rămână în situația de conglomerat de date abstracte care să sporească arhiva, ci practic să devină fructificabile și aducătoare de real folos în acel scop pentru care au fost adunate, în apărarea maghiarimii care se află pe frontiera lingvistică și este amenințată de naționalități.

În această privință nu am încă onoarea de a cunoaște intențiile prețioase ale Excelenței Voastre, dar, întrucât în decursul lucrărilor efectuate până în prezent, s-au avansat unele idei și constatări, am curajul să creionez pe scurt măsurile care ar trebui aplicate în continuare împreună cu observațiile mele respectuoase.

Protecția maghiarimii care trăiește pe frontiera lingvistică (probabil că sublinierile au fost făcute pe document de vreun referent de la Președinția Consiliului de Miniștri — B. I.) sporirea capacității sale de rezistență, îmbunătățirea situației ei reclamă atât *măsuri culturale* și sociale, cât și *economice.*

O parte a acestor măsuri va fi problema socială, dar pregătirea și îndrumarea în direcția bună a acțiunii, respectiv acțiunilor sociale, face *necesară funcționarea unui organism central de conducere.*

Cealaltă parte a măsurilor, conform previziunilor *va reveni asupra statului,* în toate ramurile administrației și conducerii vor apare unele măsuri necesare protecției maghiarimii de pe frontiera lingvistică. Mai mult, în această privință — chiar dacă nu sunt îndreptate special în vederea apărării frontierelor lingvistice și tocmai din acest motiv nu întotdeauna în direcții corespunzătoare — deja la unele departamente cu atribuții administrative s-au luat anumite măsuri: la departamentul *de interne în jurul alegerii stabilimentelor de stat pentru protecția copiilor,*

la comerț, în privința construirii de căi ferate secuiești și a dezvoltării industriei secuiești, la culte în privința așezării corespunzătoare a noi școli de stat, la *departamentul justiției*, în problema *organizării și a comasării domeniilor secuiești* etc.

Amănuntele acestor activități vor trebui cunoscute deja, pentru întocmirea mulțimii de date privind frontiera lingvistică, de altfel va fi necesară o sporire a activității și a colaborării dintre diferitele departamente, în ceea ce privește acțiunea îndreptată către protecția maghiarimii de la frontirea lingvistică.

Dacă se dorește ca *acțiunea să* determine rezultate, atunci ea *trebuie să fie organică și uniformă: activitatea diferitelor departamente trebuie să fie coroborată* (coordonată), *să se completeze reciproc.*

De altfel, în prezent se aud atâtea plângeri referitoare la acțiunea secuiască a ministrului agriculturii și domeniilor. Întrucât în cadrul atribuției sale se află doar relațiile agrare, în multe privințe nu poate efectua decât jumătăți de măsură, deoarece, în probleme sesizate de el, care se leagă de activitatea sa, dar ale cărei lipsuri țin de alte organisme, el nu poate ajuta cu nimic.

Protecția maghiarimii de pe frontiera lingvistică nu va putea fi efectuată cu rezultate în acest fel, dacă la acțiunile independente una de cealaltă, și, în mai multe direcții, enumerate până în prezent, nu s-ar alătura una nouă și anume cea a președinției consiliului de miniștri aflată sub înțeleapta conducere a Excelenței Voastre — doar dacă acțiunile îndreptate în diferite direcții vor fi dirijate de un singur motor, prin armonizarea și completarea reciprocă să fie îndreptate spre țelul comun.

Pentru acest scop, *cel mai potrivit* ar fi conform opiniei profund respectuoase a subsemnatului *o comisie sau consiliu, care s-ar forma pe lângă conducerea Președinției Consiliului de Miniștri din reprezentanții desemnați ai diferitelor ministere și care, discutând punct cu punct rezultatele și propunerile rezultate în urma adunării de date privind frontiera lingvistică,* ar putea *înainta memorii în sensul că la unele amănunte, la care departament și ce fel de măsuri vor fi necesare.* Se înțelege de la sine că formarea comisiei sau consiliului nu ar putea influența defel libertatea de acțiune a unor departamente, consiliul ar fi doar un forum destinat să-și exprime părerea și să înainteze propuneri, rezultatul funcționării sale ar prezenta garanția că ministerele și reprezentanții acestora în cadrul dezbaterilor consiliului, pe de o parte, și-ar exprima opinia din punct de vedere al ministerului referitor la posibilitățile de îndeplinire a propunerilor avansate, pe de altă parte, măsurile considerate corecte și bune ar putea fi propagate în cadrul ministerelor de specialitate reprezentate de ei.

Nemaivorbind de faptul că, ce benefic ar fi dacă în urma cristalizării în acest consiliu a problemelor legate de protecția maghiarimii „pe calea reprezentanților ministerelor, acestea ar ajunge la cunoștința funcționarilor din aceste departamente, și astfel spus, ar intra în sângele a generații întregi de funcționari, acea concepție corectă, direcțională, multilaterală, eliberată de exagerări în problema maghiarimii și a naționalităților — am curajul de a repeta că acțiunea dusă în vederea protejării maghiarimii de pe frontiera lingvistică trebuie extinsă asupra întregii

conduceri, și din acest motiv mi se pare cel mai potrivit dacă propunerile privind măsurile de îndeplinit vor fi atribuite consiliului format din reprezentanții întregii conduceri.

În opinia mea multrespectuoasă, președintele acestui consiliu ar putea fi cel mai indicat, Domnia sa, domnul secretar de stat al Președinției Consiliului de Miniștri, membri permanenți, reprezentanții desemnați ai ministerelor, 2—3 pentru un departament, în conformitate cu numărul și natura ramurilor heterogene, aflate în conexiune cu acțiunea privind frontiera lingvistică. Membrii permanenți ai consiliului ar mai fi directorul și directorul adjunct ai Oficiului central de statistică regală maghiară, în final ar mai fi membri, acei funcționari ai președinției consiliului de miniștri și ai Oficiului central de statistică, care sunt însărcinați cu elaborarea lucrărilor și care în cadrul ședințelor consiliului ar avea de la caz la caz, onoarea de a fi raportori.

În afara acestor membri permanenți, în funcție de regiunea a cărui protecția intră în discuție, președintele ar putea invita *ad-hoc* ca membru consilier, de exemplu, *în cazul unui comitat, prefectul (comitele) vice-prefectul (vicecomitele), deputații în Parlament și inspectorul școlar al comitatului* etc. punând în cumpănă întotdeuna, nu atât poziția acestuia, ci faptul dacă persoana respectivă este de încredere și corespunzătoare pentru a fi inclus într-o muncă cu caracter strict confidențial?

Reprezentanții locali ai unei regiuni, *invitați ad-hoc,* ar fi cei mai potriviți reprezentanți ai *puterii de stat,* care ar putea, în cazul *în care ar apare necesitatea luării unor măsuri sociale locale, să o pornească, să o organizeze sau să o integreze în cadrul unei asociații existente deja.* De la caz la caz, *propunerile referitoare la măsurile statale necesare,* pe baza motivațiilor puse la dispoziție de consiliu — *ar fi anunțate de Președinția Consiliului de Miniștri diferitelor ministere pentru aprobare sau eventual completare.*

Participarea reprezentanților ministerelor în consiliu, ar prezenta garanții prealabile, în sensul că discuțiile în cele mai multe cazuri ar avea rezultate pozitive, cel mult noi discuții ar fi necesare doar în ceea ce privește îndeplinirea, termenul și problema acoperirii.

Privitor la măsurile propuse de consiliu, discutarea continuă pentru a nu suprasolicita consiliul cu chestiuni administrative — ar fi rezolvată de președinte. Astfel că, în privința întocmirii propunerilor, măsurilor, elaborărilor, ar sta la dispoziție și personalul Oficiului statistic, de altfel, problemele propriu-zise de birou ar fi efectuate în departamentele de sprijin a președinției consiliului de miniștri.

Este de la sine înțeles că organismul consiliului prezentat schematic aici cu profund respect, va constitui, din toate punctele de vedere, obiectul unei judecăți și dezbateri riguroase. Tocmai de aceea, am curajul să ridic de pe acum chestiunea întrucât „largele discuții necesare, și anume pregătirea proiectului privind organizarea consiliului, dezbaterea acesteia de către Președinția Consiliului de Miniștri (discutarea textului aprobat în prealabil de Excelența Voastră cu ministerele, stabilirea de către Consiliul de Miniștri a regulamentului definitiv și, în final, constituirea pe această bază a consiliului, va necesita o perioadă de timp atât de lungă, astfel că, dacă nu dorim prelungirea în viitor a fructificării

practice a datelor adunate privind frontiera lingvistică, lucrările pregătitoare și în această privință trebuie cât mai repede demarate.

Am curajul de a solicita cu profund respect Excelența Voastră, *să binevoiască deocamdată să-și dea aprobarea în principiu, dacă cele propuse aici în vederea traducerii în viață corespund în general, și dacă sunt în măsură să pregătesc deocamdată, desigur, în calitate de raportor, proiectul referitor la propunerile mele privind constituirea consiliului.*

Primiți, vă rog, Excelența Voastră, expresia respectului meu profund.

Budapesta, 10 iunie 1907

s.s. indescifrabil
[Vargha Gyula]
consilier ministerial
director[3]

(Original la Magyar Országos Levéltár, *Miniszterelnökség*, K26—1909—XXV—181, f. 91—94).

III

Másolat ad 2828/M.E. 1908

Nagyméltóságú Minister Úr!

Kegyelmes Uram!

Ide mellékelten átadom vázlatos tervét egy nagyobb terjedelmű munkának, amely a magyarországi oláh nép fejlődését ismerteti 1868 óta, vagyis a nemzetiségi törvény életbe léptetése óta.

A munka két részbol áll, s az első rész I. kötete a Királyhágón innen levő oláhlakta községek részletes monografiáját közli, a második kötet az erdélyrészei oláh községeket. A második rész összefoglalja az első rész egész anyagát, hogy általános áttekintést adjon s kiegészítésül ismerteti az oláhok általános gazdasági, művelődési, egyházi stb. állapotát és 1868 óta tett hóditásait és szenvedett veszteségeit.

Mivel ebben a munkában több ezer községről lesz szó, természetes, hogy terjedelme igen nagy, s hogy az anyag összegyűjtése évekbe kerül; elsőbben is a népszámlálások anyagát kell feldolgozni, a mi egyes vármegyék közigazgatási beosztásának 1868. óta történt változása miatt és számtalan község nevének megváltozása miatt igen körülményes munka; azután az irodalmi anyagot kell felkutatni, vagyis mindent, amit a munkában tárgyalt városokról és községekről eddig írtak; azután sok helyre el is kell menni, mert az írott anyag semmi esetre sem lehet teljes, s föltétlenül szükséges, hogy a tárgyalt községeknek egy részét a

[3] Vargha Gyula

magam szemével is lássam. Közvetetlen tapasztalások nélkül csonka lenne a munka, mert sok igen érdekes dolgot, amit meg kell tudni, csakis közvetetlen tapasztalásból lehet megtudni, mert megírva nincsen sehol.

Az anyag roppant nagy terjedelme és összegyűjtésének körülményes volta érthetővé tesz, hogy a gyűjtéshez sok idő kell: számításom szerint legalább két esztendő, s a földolgozáshoz is feltétlenül kell legalább egy esztendő. A második résszel együtt négy esztendő kell az egész munka elkészítéséhez.

Fölösleges talán, hogy megmondjam, milyen rendkívüli haszonnal járna az oláh nép helyzetének ilyen alapos és tüzetes megismerése az ország középponti közigazgatásának szerveire és a helyi organumokra nézve is. Sehol, semmi más országban nem, készült még ehhez hasonló munka, de nincsen is arra máshol szükség, csak Magyarországon, hogy egyetlen nemzetiségről ilyen kimerítő tájékozódást nyújtó munka megjelenjen. Ez a tanulmány, mivel községi monografiákat ad, a legteljesebb részletességgel fogja megismertetni azokat a körülményeket, amelyekben az oláh nép magyar nemzeti érdekből káros irányban fejlődhetett, s az összefoglalásból világosan kialakul majd a mulasztások, hibák és esetleg a helyes intézkedések képe is, útmutatásúl a jövendőre, s alapjául helyesebb, magyar állami és nemzeti érdekből kedvezőbb politikának és közigazgatásnak.

Én, aki ennek a munkának a megírására vállalkozom, tisztában vagyok feladatom nehézségeivel, de ismerem annyira azt a területet, amelyet részletesen akarok ismertetni, hogy bátran foghassak munkához.

Másolat ad 2828/M.E. 1908

A magyarországi oláh nép fejlődése 1868 óta

című munka vázlatos terve

Első rész:

I. kötet. Részletes monográfiája a Királyhágon innen levő következő vármegyék oláhlakta községeinek:

Arad, — Bihar, — Csanád, Krassoszörény, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Temes, Torontál és Ugocsa vármegye.

II. kötet. Részletes monográfiája a Királyhágón túl levő összes vármegyék oláhlakta községeinek.

Részletes községi monografia elsősorban a népszámlálások anyagát dolgozza föl és kimutatja az oláhok lélekszámának változását 1868 óta.

Az azóta történt letelepülések okát fölkutatja s esetleg elmondja a letelepülés körülményeit is.

Ismerteti az egyházi élet fejlődését.

Beszámol a népoktatás állapotáról.

A község oláh népének társas életéről, egyesületeiről.

Gazdasági helyzetéről és gazdasági egyesüléseiről.

Részvételéről a község és vármegye ügyeiben.

A nemzetiségi politikában való részvételéről.

Az oláhokkal egy községben lakó népek helyzetének változásáról.

Második rész:

Az első rész anyagának összesítése, vagyis leírása az egész magyarországi oláh nép gyarapodásának 1868 óta; negyven év óta történt letelepüléseinek; a görög katholikus és görög keleti egyház állapotának; a két felekezet népoktatásának; társadalmi és művelődési egyesületeinek; gazdasági helyzetének és gazdasági életének, pénzintézeteinek; sajtójának; helyi és országos politikai életének és műveltségi állapotának.

Az oláhok hódításai és veszteségei 1868 óta.

Nemcsak a magyarországi oláhok mindenféle dolgait ismerem annyira, hogy vállalkozhatom ennek a nagy munkának a megírására, hanem ismerem Romániát is, ahol, részben a kormány támogatásával, egy esztendőt töltöttem /1903-ban/, ahol ezenkívül is sokszor megfordultam, s ahol megismerhettem az egyetemes román politika magyarországi kapcsolatait is. Oláh politikai, gazdasági és kulturális dolgokról szóló számtalan cikken kívül kis kézikönyvet is írtam az oláh nemzetiségi politikáról. Ez az egyetlen magyar könyv eddig, amely rövid összefoglalásban ismertette azt a nagyjelentőségű tárgyat; s a sikere nemcsak azt bizonyítja, hogy szükség volt már rá, hanem azt is, hogy feladatomat helyesen fogtam föl.

A most tervezett munka bizalmas természetű mindaddig, amíg egész anyaga együtt nincs; tehát csak egyszerre jelenhet meg az egész. — Ha ugyanis az első rész első kötete mindjárt elkészülése után megjelenne, a második rész közvetelen anyaggyűjtését nem lehetne zavartalanul elvégezni, mert az erdélyrészi oláh községekben föltétlenül megakadályoznák, vagy legalább is megnehezítenék.

Nagyon kérem Nagyméltóságodat, legyen kegyes fölterjesztésemet megvizsgáltatni, s a tervezett munka megírásával megbízni.

Nagyméltóságú Minister Urnak
tisztelő szolgája

Budapest, 1908. május 12.
VIII. Rökk Szilárd utca 4.
Sebestyén Ede k.
író és újságíró

Egy koronás okmány bélyeg.

Copie ad. 2828
M.E. 1908

Stimate Domnule Ministru!
Preamilostivul meu Domn!

Anexez aici: planul schematic al unei lucrări de proporții care face cunoscută dezvoltarea poporului român din Ungaria după 1868, adică după intrarea în vigoare a legii naționalităților.

Lucrarea cuprinde două părți, iar prima parte este împărțită în două volume, prin urmare lucrarea constă în trei volume. Primul volum al primei părți prezintă monografia amănunțită a comunelor românești dincoace de Piatra Craiului, partea a doua rezumă materialul primei părți, pentru a oferi o privire de ansamblu, iar, în completare, prezintă situația generală economică, culturală, religioasă a românilor și cuceririle respectiv pierderile suferite după 1868.

Întrucât lucrarea se referă la mai multe mii de comune, bineînțeles că volumul este foarte mare și strângerea materialului durează ani. În primul rând trebuie prelucrate materialele recensământurilor, care datorită schimbărilor administrative intervenite la unele comitate după 1888 precum și modificării denumirilor a nenumărate comune, face munca anevoioasă; după aceea trebuie cercetată toată bibliografia, adică tot ceea ce s-a scris despre orașele și comunele care constituie obiectul lucrării, pe urmă trebuie mers în multe locuri, întrucât materialul scris nu poate fi complet și este extrem de necesar ca să văd cu ochii mei o parte a comunelor discutate. Fără constatările directe lucrarea ar fi ciuntită, deoarece prea multe lucruri interesante care trebuiesc aflate nu se pot face decât pe calea constatărilor directe, deoarece nu sunt scrise nicăieri.

Este de înțeles că volumul imens al materialului și contextul strângerii acestuia necesită mult timp, potrivit calculelor mele, cel puțin doi ani, iar prelucrarea necesită la rândul ei minimum un an. Împreună cu a doua parte, lucrarea necesită 4 ani. Este de prisos poate să spun ce foloase extraordinare ar aduce cunoașterea atât de riguroasă și amănunțită a situației poporului român pentru organele centrale administrative ale statului și pentru cele locale. Nicăieri, în nici o altă țară nu s-a realizat o lucrare comparabilă cu aceasta, dar nici nu este nevoie în altă parte de așa ceva, doar în Ungaria ca să apară o lucrare care să prezinte exhaustiv o singură naționalitate.

Acest studiu, întrucât oferă monografii comunale va prezenta în mod amănunțit acele împrejurări care au dus la dezvoltarea poporului român într-o direcție păgubitoare din punct de vedere al intereselor naționale maghiare. Din rezumat va reieși o imagine clară asupra amănărilor, greșelilor și chiar a măsurilor juste ca indicatori pentru viitor și bază pentru o politică și administrație mai corectă din punct de vedere al statului maghiar și al intereselor naționale. Eu, care îmi asum sarcina scrierii acestei lucrări, sunt conștient de greutățile pe care le implică această sarcină și cunosc într-o asemenea măsură acest domeniu pe care vreau să-l prezint în amănunțime, încât mă pot apuca cu curaj de muncă.

Copie ad. 2828/M.E. 1908

Planul schematic al lucrării intitulate „Dezvoltarea poporului român din Ungaria după 1868"

Prima parte:

Volumul I: Monografia detaliată comunelor locuite de români aflate în comitatele dincoace de Piatra Craiului: comitatul Arad, Bihor, Cenad, Caraș, Maramureș, Sălaj, Timiș, Torontal și Ugocea.

Volumul II: Monografia detaliată a comunelor locuite de români aflate în comitatele de dincolo de Piatra Craiului.

Monografia detaliată a comunelor, în primul rând, prelucrează materialul recensământurilor și prezintă modificările intervenite după 1868 în ceea ce privește numărul românilor. Cercetează motivele colonizărilor intervenite de atunci și în unele cazuri și contextul colonizărilor.

Face cunoscută dezvoltarea vieții religioase. Raportează despre situația învățământului.

Despre viața în societate a populației române din comune, asociații.

Despre situația economică și asociațiile economice

Despre participarea la problemele comunei și comitatului

Despre participarea la politica naționalităților

Despre modificarea situației populațiilor care trăiesc în comune cu români

Partea a doua

Rezumatul materialului primei părți, adică descrierea înmulțirii populației românești din Ungaria după 1868, a colonizărilor înfăptuite în cei 40 de ani scurși, a situației bisericii ortodoxe și greco-catolice, a asociațiilor culturale și sociale, a situației economiei și a vieții economice a instituțiilor financiare, a presei, a situației vieții politice locale și naționale și a situației culturale. Cuceririle și pierderile românilor după 1868.

Nu cunosc numai toate problemele românești din Ungaria într-atât ca să-mi asum scrierea acestei mari lucrări, ci cunosc și România, unde, cu sprijinul parțial al guvernului am stat un an (în 1903) și unde, de atunci am fost de multe ori[1] și am avut ocazia de a cunoaște legăturile politice românești în Ungaria. În afară de nenumăratele articole despre problemele politice, economice, culturale românești am scris și o carte despre politica românească vis-á-vis de naționalități[2]. Ea este singura carte maghiară scrisă până acum, care prezintă această problemă de mare importanță, succesul ei fiind demonstrat nu numai de faptul că era necesară, dar și de faptul că am prezentat chestiunea.

[1] În urma acestor călătorii, semnatarul scrisorii a publicat o carte despre viața maghiarilor din România: Sebestyén Ede, *A României magyarok élete. A României magyarok történetéből*, Budapest, 1904, 86 p.

[2] Este vorba despre lucrarea: Sebestyén Ede, *A román nemzetiségi politika*, Budapest, 1905, 72 p.

Lucrarea plănuită este de natură confidențială până când materialul constituie un ansamblu, deci nu poate apare decât o dată totul. Dacă primul volum al primei părți ar fi publicat, imediat după terminarea lui, strângerea materialului pentru a doua parte nu s-ar putea efectua fără tulburări, deoarece în comunele românești din Ardeal ar fi împiedicată sau cel puțin îngreunată.

Rog Excelența voastră să binevoiască a examina propunerea mea și să-mi încredințeze redactarea lucrării plănuite.

Excelenței Sale domnului Prim-Ministru,

Cu adânc respect
Sebestyén Ede
scriitor și ziarist

Budapesta, 12 mai 1908
VIII. Strada Rökkszilárd nr. 4

Timbru fiscal de 1 coroană.

(Copie la Magyar Országos Levéltár, *Miniszterelnökség*, K 26—1909—XXV—181, f. 274—277).

DOCUMENTARY CONTRIBUTIONS CONCERNING DEMOGRAPHICAL POLICY OF HUNGARY AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY

(Abstract)

Before 1918, Hungary was one of the most heterogeneous countries in Europe in respect to nationalities and religions.

As in the previous centuries, in the second half of the 19th century Romanians represented the majority within Transylvanian population. After 1867, there were some changes in the ethnic structure of Transylvania. These were clearly due to the policy of forced assimilation of the nationalities employed by the Hungarian government in the territories under its rule. Thus, the Romanian population decreased from 54,9% in 1880 to 53,7% din 1910. In the meantime the Hungarian population increased from 25,2% in 1880 to 31,6% in 1910. This increase was not due to a natural process, but to the steadfast policy of forced Magyarization of the nationalities employed by the government in Budapest. The denationalization methods employed by the authorities in order to increase the percentage of Hungarians to the prejudice of the other nationalities were various, ranging from persuasion to constraint.

At the beginning of the 20th century the Central Bureau of Statistics in Budapest was commisioned by the Hungarian government to carry out investigations in many villages located on the borderline of Hungarian-Romanian and Hungarian-Slovak language areas. The authorities wanted to see how the informations of the censuses concerning mother tongues correspond to the actual state of affairs, mainly in the bilingual villages with mixed population. The following documents — deposited in Hungarian National Archives (Budapest) — referrs to some problems of the demographical policy of the Hungary in the early years of the 20th century.

DECLARAȚIA DE LA ORADEA DIN 12 OCTOMBRIE 1918

Plecând de la o informație apărută în ziarul maghiar „Aradi Hirlap"[1] despre dreptul la autodeterminare a popoarelor din Imperiul austro-ungar, informație care pune accent pe anumite condiții internaționale favorabile autodeterminării cuprinse în cele 14 puncte elaborate de președintele american Woodraw Wilson din 8 ianuarie 1918 prin care Vasile Goldiș vede sensul procesului de înnoire continuă a vieții sociale astfel: „Lumea veche trebuie să putrezească, să moară, ca o nouă lume să se poată naște și afirma"[2]. În acest sens el va publica în ziarul maghiar amintit studiul *„Alkotmány reform Ausztriában" (Reforma constituțională în Austria)*[3] cu un efect extraordinar în lumea românească.

Studiul apărut în ziarul maghiar „Aradi Hirlap", se va arăta de o mare importanță. Citindu-l Aurel Lazăr, fruntașul politic român din Oradea îi va trimite autorului o scrisoare călduroasă[4] mărturisind că scrierea respectivă i-a cauzat „o adevărată relevare sufletească" și apreciind că „momentul apariției a fost foarte norocos ales". Lazăr consideră totodată că e momentul pentru convocarea Comitetului Național Român, care, într-o *declarație* urmând a fi citită în parlamentul de la Budapesta, să exprime la modul oficial ideile principale conținute în studiul lui Goldiș publicat în ziarul maghiar „Aradi Hirlap".

Firește că Vasile Goldiș n-a putut fi decât întru totul de acord cu această propunere, sprijinind-o cu toată fermitatea[5]. Aceasta cu atât mai mult cu cât între timp îi veniseră îndemnuri spre o radicalizare a luptei și din alte părți. Astfel, în vara anului 1918, îi scrisese Mihai Veliciu din Chișineu-Criș, fost memorandist, exprimându-și părerea că fruntașii români ar trebui să fie mai activi, că ei au tăcut destul. Mai ales acum — se scrie în aceeași scrisoare — când toate popoarele își cer drepturile, „lipsa de acțiune a românilor se arată primejdioasă"[6].

Mișcat de această scrisoare, Goldiș meditase îndelung asupra conținutului ei. Și în bună măsură ea va fi stimulul ce va genera apariția stu-

---

[1] „Aradi Hirlap", II, 1918, nr. 276, (23 octombrie), p. 1; „Românul", VII, 1918, nr. 2, (28 octombrie/10 noiembrie), p. 3; Gh. Șora, *Vasile Goldiș — O viață de om așa cum a fost — Cuvânt înainte* de Acad. Ștefan Pascu, Editura Helicon, Timișoara, 1993, p. 326—327.

[2] V. Goldiș, *Alkotmány reform Ausztriában, (Reforma Constituțională în Austria)*, în „Aradi Hirlap", II, 1918, nr. 256, (26 septembrie), p. 2; Gh. Șora, *Biografia unui mare luptător. Compendiu*, Arad, 1994, p. 51—52.

[3] „Aradi Hirlap", II, 1918, nr. 256, (26 septembrie), p. 2.

[4] S. Dragomir, *Vasile Goldiș, luptătorul și realizatorul politic*, Sibiu, 1936, p. 16.

[5] *Ibidem.*

[6] *Apud. ibidem* p. 15—16. Despre această acțiune vezi și lucrarea în manuscris M. Veliciu — (fiul memorandistului), *Amintiri despre memorandistul Mihai Veliciu*, Sibiu, 1961, p. 17, pusă la dispoziția noastră de către Stella Dr. Costea din Cluj-Napoca, nepoata memorandistului.

diului din „Aradi Hirlap", după ce inițial, autorul acestuia se gândise să redacteze un memorand, dar renunțase, pe considerentul că o asemenea cale nu este indicată, căci ea ar fi însemnat o încercare de soluționare a problemei românești tot în cadrele Imperiului austro-ungar[7].

Ca urmare a inițiativei lui Aurel Lazăr și Vasile Goldiș (care va juca un rol de prim plan în pregătirea Unirii), la *12 octombrie 1918* se deschide în mare taină, la Oradea, (și nu la Sibiu cum se proiectase inițial), în locuința primului dintre cei doi oameni politici amintiți, conferința secretă a Comitetului executiv al Partidului Național Român, la care au fost prezenți, în afară de cei amintiți, Teodor Mihali, Ștefan Cicio-Pop, Alexandru Vaida Voevod, Ioan Suciu, Aurel Vlad și Dr. Ciordaș, iar ca invitați Sever Dan, Gheorghe Popovici și Gheorghe Crișan. Cu această ocazie, se face o analiză temeinică a evenimentelor (situația internațională și din Imperiul austro-ungar, intențiile guvernului maghiar de a menține Transilvania sub stăpânirea lui), se discută măsurile ce se impuneau a fi luate de către conducerea Partidului Național Român în etapa dată și se adoptă Declarația de principii și protest preconizată. Ea îi va aparține tot lui Goldiș și nu numai ca propunere, căci conferința — cu o singură modificare, importantă însă, căci evita din motive tactice, desigur formularea deocamdată în mod explicit a revendicării autodeterminării (în loc de „viață independentă națională" s-a preferat „viață deplină națională") — a optat pentru textul acestuia, mai solemn, mai sobru și mai categoric, în comparație cu variantele prezentate de Alexandru Vaida Voevod și Aurel Lazăr[8].

Această declarație care proclama independența națiunii române subjugate de Monarhia austro-ungară, a constituit un document de o semnificație istorică deosebită, care a marcat intrarea mișcării de eliberare a românilor în faza sa decisivă, finală.

„Declarația de la Oradea"[9] — cum va intra în istorie — refuză să mai recunoască de fapt, în numele Comitetului Executiv al Partidului Național Român considerat organ politic al națiunii române din Ardeal și Ungaria, autoritatea guvernului și parlamentului de la Budapesta asu-

---

[7] Despre toate acestea vezi, *ibidem*.

[8] M. Veliciu, *op. cit.*, p. 17; Gh. Șora, *Idei social-politice în gândirea lui Vasile Goldiș* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 1975, p. 20.

[9] Textul declarației de la Oradea, în „Românul", VII, 1918, nr. 1, (26 octombrie/8 noiembrie), p. 1; *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, Biblioteca despărțământului București al Astrei, 1934, p. 24—25; Șt. Pascu, *Marea Adunare națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 403; V. Goldiș, *Scrieri social-politice și literare* [...] p. 163—164. Despre Conferința de la Oradea și *Declarație*, vezi și Arhivele statului Arad, dosar nr. 199499/D, fila 182; „Nagyvárad", 48, 1918, nr. 231, (15 octombrie), p. 4; *Unirea Ardealului cu România*, Cluj, Editura revistei *Societatea de mâine*, 1926, p. 37; Șt. Cicio-Pop, *Zile istorice de glorie* în „Adevărul", XLI, 1928, nr. 13791, (2 decembrie) p. 1; S. Dragomir, *Vasile Goldiș, luptătorul și realizatorul politic*, Sibiu, 1936, p. 16; T. Albani, *Douăzeci de ani de la Unire*, Oradea, 1938, p. 135—137; T. Popa, *Acum 25 de ani*, în „Tribuna română", I, 1934, nr. 41, (18 octombrie), p. 3; S. Dragomir *Un sfert de veac de la Unirea Transilvaniei*, în „Transilvania", 74, 1943, nr. 11—12, p. 801—807; Arpad Lebl, *Vasile Goldiș și problema națională românească*, în „Lumina", anul 1969, p. 266; 1918 *Bihorul în epopeea unirii* [...], Șt. Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, 1918, vol. II, Editura Academiei București, 1983, p. 54—56,; Gh. Șora, *Declarația de la Oradea*, în „Familia", 19, 1983, nr. 11, p. 10, idem, „Orizont", XXXIX, 1988, nr. 39 (30 septembrie) p. 2.

pra poporului român de sub stăpânirea coroanei maghiare (și ca atare și dreptul acestora de a reprezenta interesele românilor la viitorul congres de pace). Se constată în ea că „urmările războiului îndreptățesc pretențiile de veacuri ale națiunii române la deplina libertate națională" și se arată că pe temeiul dreptului firesc că fiecare națiune poate dispune, hotărî, singură și liber de soarta sa [...], națiunea română din Ungaria și Ardeal să facă uz de acest drept și reclamă în consecință și pentru *ea* dreptul, ca liberă de orice înrâurire străină să hotărască singură așezarea ei printre națiunile libere". „Națiunea română care trăiește în Monarhia austro-ungară — se spune în finalul declarației — așteaptă și cere — după multe suferințe de veacuri — afirmarea și valorificarea drepturilor ei, nestrămutate și inalienabile la deplina viață națională"[10].

Cu ocazia Conferinței de la Oradea a fost creat și Comitetul Național Român, care va activa ferm în vederea dezlipirii definitive a Transilvaniei de Ungaria.

Deși, după cum am văzut, principiul autodeterminării nu era exprimat pe față în declarația adoptată la 12 octombrie, prezența lui intrinsecă este evidentă. Și comentatorii documentului au evidențiat acest fapt. O face de pildă, Ioan Lupaș, considerându-l ca primul pas al „demnității și suveranității naționale", o declarație *„de rămas bun* de la guvernul și parlamentul Ungariei" exprimând dorința românității de dincoace de Carpați de a se vedea cât mai grabnic despărțită de imperiul care o asuprise atât de crunt[11]. O face apoi Silviu Dragomir, atunci când afirmă că în momentul adoptării declarației, membrii Comitetului Executiv al Partidului Național Român ajunseseră la concluzia că autodeterminarea, idee centrală și în progresul formulat de Wilson, nu era o vorbă goală[12]. Ca și în anii noștri, Ștefan Pascu, care apreciază pe bună dreptate că hotărârile de la Oradea echivalează cu o declarație de despărțire de imperiul habsburgic a teritoriilor locuite în majoritate de români[13]. Sau C-tin Nuțu, evidențiind și el că ideea autodeterminării Transilvaniei până la despărțire se constituie ca deziderat fundamental al declarației[14].

Importanța documentului respectiv a fost ca atare adesea subliniată. Silviu Dragomir scria astfel că „Declarația de la Oradea a fost redactată în termeni hotărâți, curajoși ce au sporit și mai mult încrederea poporului român în viitorul său[15]. Arătând la rându-i că ea preciza „atitudinea cea mai conformă cu noile necesități politice" Ion Clopoțel în scrierea sa, *„Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România"* (1926), o considera totodată de-a dreptul un act politic care deschidea o nouă epocă în istoria poporului român[16]. O mare însemnătate istorică

[10] „Românul", VII, 1918, nr. 1, (26 octombrie/8 noiembrie) p. 1.
[11] I. Lupaș, *Adunarea națională de la Alba-Iulia*, în „Luceafărul", XIV, 1919, nr. 1, (1 ianuarie), p. 3.
[12] S. Dragomir, *Un sfert de veac de la Unirea Transilvaniei*, în „Transilvania", 74, 1934, nr. 11—13, p. 903.
[13] Șt. Pascu, *Desăvârșirea statului național român unitar — încununarea victorioasă a unei lupte seculare*, p. 22.
[14] C. Nuțu, *Partidul Național Român din Transilvania în problema Unirii*, în „Studii, revista de istorie", tomul 21, 1968, nr. 6, p. 1009—1057.
[15] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 803.
[16] I. Clopoțel, *op. cit.*, p. 37.

atribuie actului respectiv și autorul unui articol apărut în „Tribuna română" (1943) apreciindu-l ca „un patrimoniu spiritual public" rezumând „independența poporului român în Ardeal"[17]. În sfârșit, același Constantin Nuțu, pe care l-am amintit și mai înainte, scria în studiul său publicat în 1968, că această declarație a constituit baza de plecare a Partidului Național Român în desfășurarea luptei pentru autodeterminare și că drept urmare (element foarte important): „Ea nu trebuie considerată doar o expunere de principii", ci „era în același timp, un program politic — național"[18].

Citită în parlamentul de la Budapesta, *de către Alexandru Vaida Voevod* la 18 octombrie 1918[19], declarația respectivă a produs *panică* și *derută* în rândul oficialităților maghiare[20]. În schimb, în inimile românilor ardeleni ea a adus entuziasm și puternică speranță: „Când a pătruns în părțile ardelenești vestea — arată istoricul Ioan Lupaș că și Comitetul Național Român a hotărât în ședința sa din Oradea mare (12 octombrie 1918) să se desfacă de Ungaria, pășind pe aceeași cale a demnității și suveranității naționale pe care o indicară de mai' nainte prin admirabila lor atitudine bărbătească cehii și iugoslavii — întreg poporul românesc a fost cuprins de o bucurie nespusă[21]. Această stare de lucruri o consemna la vremea respectivă și ziarul maghiar „Nagyvárad[22], care arăta că după publicarea declarației „entuziasmul românilor a atins proporții fantastice și deja lumea fierbe de nerăbdare ca să vadă faptul (adică în fond autodeterminarea n.n.) împlinit". Același organ de presă orădean constata că gestul politic respectiv îi mobilizase până și pe cei mai pasivi români din Transilvania.

Hotărârea de la Oradea — după cum afirmă Ștefan Pascu — a fost puternic sprijinită și de către muncitorimea română din Transilvania și Ungaria, la o zi după adoptarea ei, deci în 13 octombrie 1918, într-o întrunire organizată la uzina Csepel din Budapesta, Partidul Social Democrat Român proclamând de asemenea, în numele său și al celor pe care îi reprezenta „dreptul națiunii române de liberă dispunere asupra sorții sale", cu precizarea foarte semnificativă pentru orientarea revoluționară a proletariatului în același timp, că aceasta înseamnă că ea singură „să hotărască forma de stat în care să trăiască în viitor[23].

---

[17] T. Popa, *Acum 25 de ani*, în „Tribuna română", I, 1943, nr. 41, (18 octombrie), p. 3.

[18] C. Nuțu, *op. cit.*, p. 1012.

[19] Direcția Generală a Arhivelor statului București, fond Savel Rădulescu, dosar 197, fila 23—27, *Buletinul parlamentar maghiar* din 20 octombrie 1918; *1918 Bihorul în epopeea unirii*, Oradea, 1974, p. 111—114, (volum colectiv realizat de I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Căluser, M. Apan, A. Ică, A. Caciora, Coordonator prof. Ioan Chira).

[20] „Nagyvárad", 48, 1918 nr. 223„ (5 octombrie), p. 1—2.

[21] I. Lupaș, *Adunarea Națională de la Alba-Iulia*, în „Cele trei Crișuri", IX, 1928, nr. 11—12, Oradea, p. 162.

[22] „Nagyvárad", 48, 1918, nr. 238, (23 octombrie), p. 3; V. Goldiș *Autobiografia mea, Vasile Goldiș* (1922), manuscris aflat în posesia noastră și publicat în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie", Cluj-Napoca, XXVI, 1983—1984, p. 475—483.

[23] Apud. Șt. Pascu, *Desăvârșirea statului național român unitar, încununarea victorioasă a luptei seculare*, p. 22.

Dacă prezentarea în parlament a declarației act care deci a clarifi-cat substanțial punctele de vedere ale românilor ardeleni, Goldiș va aduce pe marginea ei o serie de lămuriri și precizări în presă. Răspunzând întrebărilor ziariștilor maghiari, el va arăta astfel, că românii nu vor mai tolera pe viitor să fie dominați de alții[24], să fie supuși unei politici imperialiste (e chiar termenul folosit de Goldiș n.n.). Legat de aceasta, patriotul ardelean condamna abuzurile oficialităților în a obține (cum au făcut și în 1910 și 1917) declarații de fidelitate din partea românilor. „Este politicește o pierdere, iar moralicește stigmatizată — declara el — sforțarea autorităților pentru a determina din partea unor români declarații de fidelitate, declarații prin care se încearcă să se demonstreze că aceștia ar dori să rămână pe mai departe în situația politică tristă de acum [...]. Să înceteze aceste jocuri copilărești și să nu mai fie chinuiți bieții oameni prin smulgerea unor declarații care nu spun nimic și pe care nimeni nu dă nimic[25].

Totodată combătând zvonurile care puneau la îndoială faptul că românii ardeleni se vor uni cu frații lor de peste Carpați, Goldiș va arăta de această dată deschis că toate națiunile oprimate din imperiu vor să scape de „binefacerile „statului austro-ungar și că românii de aici nemaicerându-și drepturile și dorind suveranitatea, vor decreta totodată realizarea unirii"[26]. Este ceea ce va arăta el și la 27 noiembrie 1918, când declara categoric: „s-a format convingerea că independența completă a Transilvaniei nu mai poate fi asigurată decât în cadrul României"[27]. Pe de altă parte, Goldiș va combate opinia falsă răspândită cu intenții perfide de reacțiunea maghiară că ideea unirii e o idee de import din România Veche, arătând că ea reprezintă expresia dorinței unui întreg popor[27]. Și în primul rând al noii serii a „Românului", care va milita de acum intens și pentru unirea cu România[28], Goldiș proclama solemn dreptul poporului român din Transilvania la autodeterminare, văzută ca aspirație purtată în suflet din generație în generație". După veacuri de iobăgie — se scria aci în articolul nesemnat, intitulat mobilizator, *Înviere* — apăsare și umilire, ajuns-a și neamul românesc din leagănul obârșiei sale a dispune liber de soarta și viitorul său". El nu va mai putea fi împiedicat să-și hotărască soarta, conform cu năzuințele lui de veacuri. E aceasta, arată Goldiș și o consecință a ridicării la luptă pentru demnitate și libertate a tuturor popoarelor, a unui anumit spirit

[24] „Aradi Hirlap", II, 1918, nr. 276, (23 octombrie), p. 1; I. Tolan, *Din cronica dezrobirii Aradului*, în „Piatră de hotar", III, 1936, nr. 5—6, (17 mai), p. 76—77. În același timp Goldiș concepea autodeterminarea și unirea, ea realizându-se nu prin violență (vezi despre aceasta și lucrarea noastră, *Vasile Goldiș militant pentru desăvârșirea idealului național*, Editura Facla, Timișoara, 1980, p. 7).

[25] „Aradi Hirlap", II, 1918, nr. 276, (23 octombrie), p. 1; Despre smulgerea declarațiilor de fidelitate, vezi Arhivele statului Arad, fond personal Vasile Goldiș, dosar 4, fila 52—55; V. Goldiș *„O crimă ce nu se iartă"*, în „Românul", IX, 1929, nr. 189, (7 septembrie) p. 1. Câteva date sumare despre *Declarația de la Oradea*, din 12 octombrie 1918, vezi *Arhivele naționale*, filiala Sibiu, fond Alexandru Vaida Voevod, dosar 11, fila 5; L. Maior, *Alexandru Vaida-Voevod, între Belvedere și Versailles* (însemnări, memorii, scrisori), Editura Sincron, 1993, p. 78—79; Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997, p. 296—297.

[26] *Nagyvárad*, 48, 1918, nr. 241, (26 octombrie), p. 2.

[27] Apud. Constantin Nuțu, op. cit. rev. cit. p. 1034.

[28] *Aradi Hirlap*, II, 1918, nr. 293, (10 noiembrie), p. 1.

al timpului, deci, pe care autorul articolului îl numește într-o optică mai complexă, și „imperativul evoluției istorice".

Pentru același țel va lupta el din octombrie 1918 și în calitate de președinte un timp al acelui comitet de acțiune, cu sediul la Arad, transformat apoi, la 30 octombrie 1918, în Consiliul Național Român Central[29]. De asemenea, ca președinte al acelui subcomitet de șase membri (mai făceau parte din el Iuliu Maniu, Alexandru Vaida Voevod, Aurel Vlad, Ștefan Cicio-Pop și Ioan Suciu, activând tot la Arad, din toamna anului 1918, ca organ executiv al Comitetului Național menit a studia și analiza evoluția evenimentelor și a adopta corespunzător măsurile urgente ce s-ar fi impus[30]. În această calitate, Goldiș va face și deplasări în județul Arad, pe Valea Crișului Alb, pentru a sonda atmosfera populației și stările de lucruri de la sate[31]. Iar din 3 noiembrie 1918 și ca secretar general al Sfatului Național Român, constituit atunci și din care mai făceau parte Teodor Mihali, Ștefan Cicio-Pop și Alexandru Vaida Voevod[32]. Cunoscând atitudinea lui în favoarea autodeterminării, politicenii maghiari cum ar fi Károlyi Mihály — viitorul prim-ministru în guvernul maghiar republican — vor căuta să îl facă să renunțe la ideile sale și totodată — dată fiind marea influență a lui Goldiș în sânul Consiliului Național Român Central — să determine prin el o anumită schimbare în întreaga luptă politică a românilor ardeleni[33]. Pe această linie depune strădanii, la insistențele lui Károlyi Mihály și Varjassi Lajos (conducătorul organizației din Arad a Partidului burghez-radical al lui Jászy Oszkár și directorul ziarului „Aradi Hirlap", în al cărui cerc de colaborare se afla și Goldiș), căutând să-l convingă pe acesta fără succes, de necesitatea integrității Ungariei[34]. În același scop, patriotul ardelean este invitat spre sfârșitul anului 1918 de către contele Károly la tratativele de la Budapesta. Goldiș participă (am văzut altădată importanța pe care el o acorda din punct de vedere strategic, cunoașterii directe a intențiilor taberei opuse), dar rămâne și de astă dată ferm pe poziții, ghicind loviturile adversarului. Întrebat astfel de către Károly, ce intenții ar avea românii ardeleni în cazul în care ar ajunge la putere un guvern condus de el, răspunde ferm că aceștia voiesc autodeterminarea completă și deci, să se despartă definitiv de Ungaria. Și respinge proiectele lui Károly — care asemenea lui Jászi Oszkár — concepea o transformare a statului maghiar după model elvețian, pe cantoane, într-un *Eidgenossenschaft*, replicând din nou: „Românii din Ungaria nu se mulțumesc cu aceasta, deoarece doresc puterea politică și autodeterminarea totală"[35]. Totodată e necesar de subliniat faptul, sesizabil de

[29] Vasile Goldiș, *Înviere*, în „Românul", VII, 1918, nr. 1, (26 octombrie/8 noiembrie), p. 1. Articolul este nesemnat dar aparține lui Vasile Goldiș.

[30] Arhivele statului Arad, dosar nr. 199499 D, fila 138 și Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. Biblioteca Astra, București, 1943, p. 33.

[31] Ion Clopoțel, *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*, Editura revistei *Societatea de mâine*, Cluj, 1926, p. 38.

[32] Ibidem.

[33] *Solidaritatea*, I, 1922, nr. 12, (1 decembrie), p. 1—2; Gheorghe Șora, *Autobiografie inedită* a lui Vasile Goldiș, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie* Cluj-Napoca, XXVI, 1983—1984, Editura Academiei [...], p. 475—483.

[34] *Aradi Hirlap*, VI, 1922, nr. 1431, (24 decembrie), p. 1—2.

[35] Dr. Arpad Lebl, *Vasile Goldiș și problema națională românească*, [...], 1969, p. 267.

altfel, din cele relatate de noi anterior, că pe parcurs, ideea autodeterminării Transilvaniei se va împleti la Goldiș, tot mai mult cu cea a unirii acestei provincii cu România, care inițial nu e prezentă la omul politic ardelean, el, cel puțin explicit (formulări ca acestea, dintr-un articol mai vechi cel închinat lui Aurel Valicu[36] „prin moartea lui ne-a lăsat moștenire privirea ațintită spre culmile înalte cu pădurile de brad"; „În schimb pentru trupul lui Mihai Viteazul, ce zace în țărâna câmpiei de la Turda am dat Țării Românești trupul lui Aurel Vlaicu"; sau „Arma română și geniul român împreunate sunt acum prin vibrarea pământului românesc ce trece de la trup la altul"), exprimând doar cu prudență explicabilă pentru anul 1913, ideea unității dar nu și cea a luptei pentru unire, pledând o vreme doar pentru despărțirea de Ungaria (poziție împărtășită, de altfel și de încă alți numeroși conducători ai românității transilvănene). Dar la 9 noiembrie 1918 declară deja într-un ziar maghiar: „Ardealul se rupe de corpul Ungariei. Aceasta e și natural. În Ardeal românii sunt în majoritate, acest teritoriu nu poate aparține de altcineva decât de România [. . .]. Acolo unde românii sunt în majoritate, e pământ românesc și din moment ce Ardealul e un astfel de teritoriu, apare firesc că el trebuie să se țină de România. Dar nu numai Ardealul ci și toate acele teritorii ale Ungariei pe care locuiește o majoritate românească"[37].

Peste o zi, la 10 noiembrie 1918, în paginile ziarului „Aradi Hirlap"[38], Goldiș va arăta de asemenea, deschis că nu are nici un dubiu cu privire la faptul că românii ardeleni se vor uni cu România, declarând totodată că Consiliul Național Român Central, are în vedere toate posibilitățile prin care să poată realiza acest act ce se impune ca o cerință obiectivă a istoriei. Printr-o asemenea evoluție a atitudinii sale, unirea devenindu-i lui Goldiș un crez politic și național nemeditat, de toată actualitatea, cel despre care vorbim ajunge să se integreze astfel pe deplin în aspirațiile maselor largi populare, să le slujească cu abnegație și devotament.

E o realitate de care va fi conștient însuși, atunci când va explica mai târziu transformările pe care le-a suferit ca urmare a supunerii la cerințele obștești și obiective, lupta sa din punct de vedere al țelurilor urmărite. Răspunzând astfel, în 1928 unui redactor al ziarului „Erdélyi Hirlap"[39] și rememorând evenimentele de la 1918, Goldiș arăta că, activitatea lui în slujba unirii a fost dictată de interesele superioare ale poporului român și totodată de faptul că sosise momentul istoric propice pentru realizarea actului politic respectiv („încât nu s-a putut șovăi"). Înainte de 1918 — arată de asemenea Goldiș, cu aceeași ocazie — el luptase în parlament (avându-l în acele momente ca aliat pe Jászi Oszkár) doar pentru acordarea de drepturi cât mai mari românilor în ca-

---

[35] *Aradi Hirlap*, VI, 1922, nr. 1431, (24 decembrie), p. 7.

[36] Vasile Goldiș, *Martirul nostru*, în *Românul*, III, 1913, nr. 191, (3/16 septembrie), p. 1—2.

[37] *Aradi Közlöny*, 33, 1918, nr. 255, (9 noiembrie), p. 1, și 3.

[38] *Aradi Hirlap*, II, 1918, nr. 293, (10 noiembrie), p. 1.

[39] *Erdélyi Hirlap*, XII, 1928, nr. 2861, (1 ianuarie), p. 3; ing. Ioan Jurj, *Ecoul declarației de la Oradea în comuna Ghioroc, județul Arad*, (mss. inedit), p. 2—6, Comunicare la sesiunea științifică din Timișoara, 1996.

drul statului maghiar. Apoi însă „când a dictat porunca despărțirii — încheia patriotul ardelean „datoria mea față de poporul și patria mea m-a chemat pe alt front".

Spiritul autodeterminării și apoi cel al unirii din toamna lui 1918, vor sta la baza tuturor actelor oamenilor politici ardeleni, în realizarea cărora Goldiș a avut un rol foarte important.

GHEORGHE ȘORA

ANEXE

I

DECLARAȚIA DE LA ORADEA DIN 12 OCTOMBRIE 1918

Comitetul Executiv al Partidului Național Român din Ardeal și Ungaria, ca organ politic al națiunii române din Ardeal și Ungaria, constată că urmările războiului îndreptățesc pretențiunile de veacuri ale națiunii române la deplina libertate națională. Pe temeiul dreptului firesc, că fiecare națiune poate dispune, hotărî singură și liber de soarta sa, — un drept care este acum recunoscut și de către guvernul maghiar prin propunerea de armistițiu a monarhiei, — națiunea română din Ungaria și Ardeal dorește *să facă acum uz de acest drept* și reclamă în consecință și pentru ea dreptul ca, liberă de orice înrâurire străină să hotărască singură așezarea ei printre națiunile libere. Organul național al națiunei române din Ungaria și Ardeal nu recunoaște îndreptățirea acestui parlament și acestui guvern să se considere ca reprezentante ale națiunii române ca să poată reprezenta la congresul general de pace interesele națiunii române din Ungaria și Ardeal, căci apărarea intereselor ei, națiunea română o poate încredința numai unor factori designați de propria ei adunare națională.

Afară de organele delegate de adunarea națională sau alese din mijlocul său, așa dar de Comitetul Executiv al Partidului Național Român, nimenea nu poate fi îndreptățit să trateze și să hotărască în treburi care se referă la situația politică a națiunii române. Toate deciziunile și acordurile, care s-ar lua și s-ar face fără aprobarea acestor organe, le declarăm ca nule și fără valoare, care nu leagă întru nimic națiunea română.

Națiunea română care trăiește în Monarhia austro-ungară așteaptă și cere — după multe suferințe de veacuri — afirmarea și valorificarea drepturilor ei, nestrămutate și inalienabile, la deplină viață națională *(Marea Unire de 1 Decembrie 1918*, București, 1943, p. 24—25).

II,

ȘEDINȚA COMITETULUI NAȚIONAL ROMÂN DE LA ORADEA

Conducătorii românilor din Ungaria au ținut sâmbătă o ședință în locuința avocatului dr. Aurel Lazăr unde au adoptat o hotărâre privind atitudinea românilor față de transformările democratice de astăzi.

Din partea Comitetului Executiv al Partidului Național Român în afară de dr. Aurel Lazăr, au fost prezenți dr. Teodor Mihali, dr. Alexandru Vaida, dr. Ștefan C. Pop, Vasile Goldiș, dr. Ioan Suciu, dr. Gheorghe Popovici, Gheorghe

Crișan, Nicolae Ivan,, dr. Ioan Ciordaș, dr. Nicolae Comșa, Ioan Nedelcu, Gheorghe Dobrin, Petru Cornean.

Ședința a avut caracter confidențial. Comitetul a constatat cu satisfacție că, odată cu acceptarea principiilor, wilsoniene, se va realiza dorința secular a românilor, dreptul la autodeterminare a popoarelor. Comitetul dorește dreptul la autodeterminare al popoarelor, nu numai pentru naționalitățile care trăiesc în Ungaria, ci pentru popoarele din întreaga lume, dorește acest lucru în sensul ca acest drept să se poată exercita liber și fără nici un fel de restricții.

Concepția comitetului și hotărârea luată vor fi prezentate sub formă de declarație de dr. Alexandru Vaida, în ședința de miercuri a parlamentului (18 octombrie 1918 n.a.).

S-a constituit și biroul executiv al comitetului, format din următorii membrii: dr. Teodor Mihali, dr. Alexandru Vaida, dr. Ștefan C. Pop, Vasile Goldiș, Aurel Vlad și dr. Aurel Lazăr.

Pe baza informațiilor primite din țară au stabilit că *concepția tuturor românilor este unitară*, indiferent de orientare politică și strat social. Față de hotărârile comitetului, mulți și-au declarat adeziunea („Nagyváradi Napló", XXI, nr. 226 din 15 octombrie 1918, f. 2).

III

DISCURSUL LUI ALEXANDRU VAIDA-VOEVOD DIN 18 OCTOMBRIE 1918 ROSTIT ÎN PARLAMENTUL MAGHIAR, ÎN CARE ESTE CUPRINSĂ ȘI *DECLARAȚIA* PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN DIN TRANSILVANIA REDACTATĂ ÎN *12 OCTOMBRIE 1918 LA ORADEA* DE VASILE GOLDIȘ.

1918 octombrie 18, Budapesta

Onorată cameră. N-a sosit încă timpul să încheiem bilanțul războiului mondial. Cu facultățile noastre debile, omenești, fie cu ajutorul minții, fie cu al fanteziei, nu suntem în stare să prevedem urmările rele sau bune pentru omenire ale războiului. Un fapt îl putem stabili de pe acum, Războiul mondial a avut un rezultat mare: acceptarea din partea tuturor națiunilor a principiului, că în viitor nu va mai fi deosebire între națiune și națiune și națiunile mari și mici vor avea drepturi egale.

Cât de dureros a fost pentru noi, naționalitățile, care ne-am considerat și numit întotdeauna „națiune" — să fim considerați și tratați din partea puterii de stat *drept naționalități*. De la întemeierea creștinismului multe spirite geniale au luptat pentru propășirea omenirii și mulți au încercat să definească bazele de muncă pentru binele și progresul întregii omeniri.

Și dacă au fost spirite, care în evul vechi și după întemeierea creștinismului au aflat calea adevărată, propagând adevăratele principii ducătoare la scop, aceștia n-au avut putința să pună în aplicare practică principiile ce le profesau. E meritul lui Wilson, că în cunoscutele lui puncte a dat expresie acelor principii și le-a cristalizat așa, că nu se vor mai putea falsifica niciodată. Dacă omenirea va izbuti să realizeze, să înfăptuiască aceste principii, atunci de la întemeierea creștinismului încoace n-a fost un eveniment mai însemnat ca acesta, pentru omenire. „Hock Janos: Așa-i!".

Dl. Al. Vaida: Noi, reprezentanții micilor națiuni am așteptat cu nerăbdare atitudinea cercurilor conducătoare ale monarhiei față de aceste puncte și națiunile nemaghiare au primit cu nespusă bucurie știrea, că Ministerul de Externe al monarhiei a înaintat la Washington propunerea de pace, căci astfel s-a recunoscut oficial, atât din partea reprezentanței noastre externe, cât și din partea guvernului și partidelor maghiare, că noi de acum nu mai suntem naționalități, ci națiuni. *(Mișcare).* Cunoaștem mărimea vremilor prin care trecem; cunoaștem, că aceste probleme mari nu le putem trata conduși de egoism. Cunoaștem adevărul, care iese la iveală și într-unul dintre punctele lui Wilson, că nu trebuie să lăsăm teren urei, egoismului, când se tratează aceste probleme a căror rezolvare reală și serioasă se poate face numai cu ajutorul deplinei sincerități. Drept, aceea, repre-

zentanța organizației naționale a hotărât să-și definească atitudinea față de aceste puncte și din încredințarea acesteia, comunic On. camere următoarea declarațiune *(exact textul fixat în conferința de la Oradea Mare de la 12 oct. Camera a fost cuprinsă de panică, dezordine și de agresivitate).*

Comitetul Executiv al Partidului Național Român din Ardeal și Ungaria, ca organ politic al națiunii române din Ardeal și Ungaria constată că urmările războiului îndreptățesc pretențiunile de veacuri ale națiunii române la deplina libertate națională. Pe temeiul dreptului firesc, că fiecare națiune poate dispune, hotărî singură și liber de soarta ei, un drept oarecare este acum recunoscut și de către guvernul ungar prin propunerea de armistițiu a monarhiei, națiunea română din Ungaria și Ardeal dorește să facă uzuma uz de acest drept și reclamă în consecință și pentru ea dreptul, ca liberă de orice înrâurire străină, să hotărască singură așezarea ei printre națiunile libere, precum și stabilirea legăturii de coordonare a ei cu celelalte națiuni libere. Organul național al națiunii române din Ungaria și Ardeal *nu recunoaște îndreptățirea acestui parlament și acestui guvern* să se considere ca reprezentante ale națiunii române, ca să poată reprezenta la congresul general de pace *interesele* națiunii române din Ungaria și Ardeal, căci apărarea intereselor ei națiunea română o poate încredința numai unor factori designați de propria lor *Adunare Națională.*

Afară de organele delegate de adunarea națională sau alese din mijlocul său, așadar, afară de comitetul executiv al Partidului Național Român nimeni nu poate fi îndreptățit să trateze și să hotărască în treburi care se referă la situația politică a națiunii române. Toate deciziunile și acordurile, care s-ar lua și s-ar face fără aprobarea acestor organe, *le declarăm ca nule și fără valoare,* care nu leagă întru nimic națiunea română. Națiunea română care trăiește în Monarhia austro-ungară așteaptă și cere — după multe suferințe de veacuri — afirmarea și valorizarea drepturilor ei nestrămutate și inalienabile, la deplină viață națională.

Mai departe discursul continuă:

Alex. Vaida: Cred, că nu trebuie să aduc multe dovezi, cum că între punctul de vedere al lui Tisza și al domnului ministru-prezident pe de o parte și între cel al lui Wilson e o mare prăpastie, *(Așa-i, în stânga extremă),* peste care nu se poate trece nici cu rebulistica, nici aruncând praf în ochii oamenilor *(Așa-i — în stânga extremă).*

D. Deputat, contele Ștefan Tisza vorbește și despre democrație. Problema noastră nu e altceva, decât o latură a democrației *doar* că adevărata democrație, nicăieri în lume nu se poate înfăptui înainte de a se soluționa chestiunile naționale, pentru că numai pe baze naționale și în cadre naționale e cu putință o dezvoltare în direcția normală a acestei consolidări. Și când contele Ștefan Tisza polemizează cu problema națională, oricum o numește el, de naționalitate, la o întrerupere a lui Ioan Hock, care spune că „fără reformă electorală nu este pace", răspunde: *s-o facem asta atunci, când suntem forțați!*

Afirmațiunilor cum că în această țară națiunile nemaghiare și până acum au fost într-o stare fericită și că e foarte mică deosebirea între concepția lui Wilson și stările din Ungaria, trebuie să răspund, că mă mir de cutezanța d-lui ministru-prezident de a afirma așa ceva aici în parlament, în fața țării, în fața lumii...

E doar a treia, ori a patra oară ministru prezident al Ungariei *(strigăte în stângă extremă: A Cincea oară!* E timpul să pună punct) și astfel de la el pe drept se așteaptă să cunoască chestia naționalităților, doar știe, că pe toate câmpurile de luptă au sângerat și națiunile nemaghiare și toate temnițele în acel timp, când fiii și părinții cădeau pe câmpul de război erau pline și sunt pline și acum cu mamele și frații lor și că au încuiat chiar și copiii de 14 și 16 ani *(Contraziceri în centru).*

On. Cameră! această fericită situație este așa de aproape de pretențiile lui Wilson? Școalele noastre sunt închise cu sutele, asta o știți poate. Veți ști, apoi, că ne maghiarizează liceele și că pretind condiții imposibile pe care nu le putem împlini, *numai ca să se maghiarizeze liceele.*

Ferdinand Jurega (deputat sârb): De la noi au sechestrat banii „Maticei";

Alexandru Vaida: Dacă v-ați interesa, cum v-ar fi datoria, de aceste probleme, ați ști și din ziare, că în Sibiu comisarul guvernial *nu s-a oprit nici la sfântul Altar* și că au trimis jandarmi la bisericile noastre. Veți recunoaște, că acesta nu e *punctul* de vedere al lui Wilson. Uitați-vă, sunt în parlament patru deputați români și doi tăuți, pardon slovaci" *(ilaritate).*

Fényec László: Nici un deputat al social-democrației.

Alexandru Vaida: Când în această fericită țară există aceste fericite raporturi, a spune, că între punctul de vedere al lui Wilson și raporturile care domnează pe aici e abia o mică deosebire, dați-mi voie să nu spun ce înseamnă, pentru că aș fi silit să folosesc expresii neparlamentare.

După semnele ce se arată, probabil se vor începe curând presiunile de care s-a folosit odată și Ștefan Tisza pentru a dovedi, că s-au declarat cei într-adevăr chemați și pentru a prezenta astfel lucrurile, ca și când noi nu am fi adevărații reprezentanți ai națiunii române. Prin presiunile solgăbiraielor și mici *grațiozități* ale fișpanilor probabil, se va afla ici-colo câte-un maghiar, care să facă declarații patriotice.

Căci ce este *declarația patriotică?* Nu espatriotism, ci un mic serviciu adus guvernului, ca să scape pentru un moment din situații neplăcute. E o năzuință vrednică de compătimit folosirea unor astfel de mijloace, în așa vremi...

Singura cale însă, e cea a deplinei sincerități, a deplinei recunoașteri, a acceptării bazelor cu adevărat democratice, cu adevărat creștine, cu adevărat wilsoniene. Și atunci, când cu drepturi egale fiind, ne vom întâlni ca națiuni egale, vom putea să ne întindem mâna și pentru viitor, *dar între oprimatori și oprimați de când e lumea n-au putut să fie raporturi sincere.* Trebuie să tindem așadar, ca să fim toți cu drepturi și ranguri egale și liberi. Nu-i nevoie de discuții lungi în acest scop, ci e de ajuns să se dea posibilitatea fiecărei națiuni din Ungaria de a-și întemeia organizația națională, ca să aveți cu cine să intrați în discuție, nu în cadrele strâmte ale acestei țări, pentru că această problemă *nu o vor rezolva acei politicieni cu vederi strâmte,* care cu atâta predilecție se numeau *„Bărbați de stat"*, această problemă e acum internațională, e chestia de onoare a omenirii, care trebuie cinstit rezolvată. Și să știți că nu persoana mea neînsemnată, *ci națiunea română întregită* a vorbit prin mine și că în aceste clipe istorice, fiecare român simte la fel cu mine și inima fiecărui român e pătrunsă de aceleași sentimente, dorințe și speranțe, cărora eu le-am dat expresie!"

Ferdinand Jurega: (Să trăiască).

(Arhivele Naționale București, fond Savel Rădulescu, dosar 187, fila 23—27; Buletinul parlamentar maghiar din 20 octombrie 1918).

IV

DECLARAȚIA TINERIMII DE LA ORADEA
DECLARAȚIUNE.

1918, octombrie 18/31, Oradea

Tinerimea și studenții români din Oradea-Mare, aderând întru toate la hotărârile Comitetului Partidului Național a Românilor din Transilvania și Ungaria:

1. Se supun dispozițiilor Comitetului Executiv al Partidului Național;
2. Insistă pentru grabnica întrunire a Adunării Naționale;
3. Se declară solidari cu comitetul studenților români din Budapesta;
4. Cer redactarea unui ziar cotidian;
5. Roagă Comitetul Executiv al Partidului Național să intre imediat în legătură cu Consiliul Național Român din Paris;
6. Declară că sunt uniți în cugete cu frații noștri din Bucovina și vrem ca soarta lor să fie strâns legată de soarta noastră.

Oradea-Mare la 18/31 octombrie 1918

George Bugariu	Dr. Valer Mărcuș
Augustin Vancea	Nerva Jercan
L. Popescu	Liviu Lazar
Grigore Bitin	Nerva Traian Cosma
Petrovan Șt.	Gavril Dudulescu
Petru Erdélyi	Ioan Cerica
Petru Dejeu	Vasile Stan
G. Barna	Ioan Popp
Victor Gherasim	Vasile Bărbulescu

(Arhivele naționale, Arad, fond Roman Ciorogariu, dosar 7, fila 111).

V

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD LA VIENA

La începutul lunii octombrie, Vaida a luat parte la întrunirea conducerii P.N.R.-ului de la *Oradea*, din casa avocatului Aurel Lazăr, în calitatea sa mai veche de membru al Comitetului Executiv al partidului.

Aflat la Budapesta în zilele critice ale lunii octombrie, după ultimul său discurs din parlamentul Ungariei, Vaida a purtat, alături de ceilalți deputați și politicieni români, discuții cu reprezentanții guvernului Károlyi, a avut întâlniri cu fruntași ai naționalităților în căutarea soluțiilor menite să evite conflictele militare. Conducerea P.N.R.-ului l-a desemnat să prezinte arhiducelui Iosif Habsburg, a cărui autoritate era recunoscută în continuare de către guvernul ungar, intențiile românilor. Era de fapt o continuare, respectând ierarhia budapestană a actului produs în parlament la 18 octombrie 1918. Vaida s-a prezentat în ziua de 30 octombrie la reședința arhiducelui reluând în prezența acestuia principiile *Declarației de la Oradea:* „Audiența mea a durat aproximativ o oră. Am arătat, printre altele, că de la 1868 sunt primul politician care se poate prezenta oficial înaintea Habsburgilor, deoarece guvernul care s-a perindat totdeauna a găsit modalitatea ca să țină departe de tron reprezentanții popoarelor nemaghiare... Am arătat că națiunea română stă pe baza declarației prezentate Camerei deputaților" *(Arhivele Naționale, filiala Sibiu, Arhiva Alexandru Vaida Voevod. Însemnare disparată. Dosar 11, fila 5.).*

VI

MĂRTURII ALE LUI MIHAI VELICIU JUNIOR DESPRE DECLARAȚIA DE LA ORADEA DIN 12 OCTOMBRIE 1918 ȘI TATĂL SĂU

Conducătorii noștri s-au complăcut în atitudinea de oportunism politic, justificat, de altfel, până într-o anumită măsură, pentru a evita o represiune sângeroasă împortiva populației românești. Mersul războiului era tot mai nefavorabil Puterilor Centrale. Întâi cehii au început să se miște, apoi slovenii din Austria. Cehii, în Parlamentul din Viena, atacau pe față Imperiul austro-ungar. Tata urmărea evenimentele neputincios și se frământa singur, văzând inactivitatea conducătorilor noștri din fosta Ungarie. *El nu mai putea scrie, puținele scrisori le dicta adesea surorii mele ori mie. Asftel mi-a fost dat în vara anului 1918 să-mi dicteze o scrisoare adresată amicului său Vasile Goldiș din Arad* în care îi scrie că după părerea lui ar trebui sesizat noul monarh al Austro-Ungariei, reclamând drepturi naționale pentru români.* Aceasta, numai ca formă, pentru a pune pe tapet problema românilor, arătând că toate naționalitățile din fostul imperiu habsburgic se mișcă. În urma acestei scrisori Vasile Goldiș transmite această idee fruntașului dr. *Aurel Lazăr din Oradea* (nepot prin alianță al tatei) și apoi se convoacă în ședință Comitetul Național în casele lui Aurel Lazăr, la *Oradea, în ziua de 12 octombrie 1918.* La această ședință a fost invitat ca oaspe și Gheorghe Popovici, avocat în Chișineu și, totodată, finul tatei. Această invitare s-a făcut anume pentru a-l pune la curent pe tata cu cele discutate și hotărâte. Într-adevăr, Gheorghe Popovici imediat după reîntoarcerea sa din Oradea l-a cercetat pe tata,

* Despre această scrisoare face amintire și profesorul Silviu Dragomir în broșura *Vasile Goldiș — luptătorul și realizatorul politic,* apărută în *Biblioteca Astra,* Sibiu, nr. 23 anexă la revista „Transilvania", 1936, iulie-august: „Vădit mișcat de mesajul acesta (scrisoarea tatei — n.a.), Goldiș a primit sugestia și a redactat o lungă declarație pe care urma s-o citească în parlament regretatul Ștefan Cicio Pop".

informându-l despre toate. La această vizită, deși eu eram un tânăr de abia 19 ani, am fost învrednicit să fiu și eu prezent, cu condiția de a ține cel mai mare secret, ceea ce era și natural, dată fiind cauza extrem de delicată. Gheorghe Popovici a arătat — ceea ce eu nu știu dacă se amintește în actele oficiale, în procesul verbal al ședinței — că la început membrii Comitetului au făcut mea culpa (sau cum s-ar zice azi, autocritică) despre atitudinea lor prea pasivă sau chiar prea conformistă din timpul războiului.

Alexandru Vaida Voevod, tocmai pentru a șterge impresia nefavorabilă că în tot timpul războiului a absentat de la ședințele parlamentului, a luat asupra sa sarcina să extrem de periculoasă, ce putea să-l coste chiar viața: să citească declarația Comitetului național român prin care se pronunță ruptura românilor din Ungaria de statul maghiar, înțelegând să-și exercite dreptul de autodeterminare în baza celor 14 puncte ale președintelui american Wilson. Se știe că în ședința parlamentului budapestan din 18 octombrie 1918 Vaida Voevod s-a executat *în mod strălucit de marea lui misiune.* Astfel, am fost între puținii români care cunoșteau dinainte cu câteva zile acest eveniment epocal în istoria neamului nostru.

Tot în anul 1918, înainte de prăbușirea imperiului austro-ungar, tata a hotărât să-și încheie socotelile cu vechiul său *fost prieten Vasile Mangra,* pentru trădarea sa din 1910. Îi scrie o scrisoare — tot dictată mie; și al cărei concept îl am — foarte lungă în care îi arată vechea lor prietenie încă de pe băncile școlii din Beiuș. Mangra, acum, era de *doi ani mitropolit.* Tata se adresează în scrisoare scurt: *„Mangra!"* Arată apoi luptele ce le-au dus împreună, cum întotdeauna l-a sprijinit în dorințele sale juste, ceea ce tata făcea cu convingerea că *aceste dorințe personale ale lui Mangra concordă și cu interesele superioare* ale neamului nostru. Astfel între altele l-a apărat când era profesor la teologia din Arad față de urgia episcopului Ioan Mețianu, l-a sprijinit în alegerea de vicar la Oradea și apoi, de episcop la Arad etc. Ca la urmă să fie ales de către administrația lui Tisza și prin samavolnicii, mitropolit la Sibiu, trădând interesele neamului și ale bisericii noastre. În concluzie. tata îi spune: „părinte Mangra, *tu nu ești mitropolit, ci un uzurpator* și, ca un fost bun și sincer amic al tău, dar și mai bun amic al națiunii române îți dau sfatul să îmbraci un *sac și cenușe și să* te rogi lui Dumnezeu, în restul zilelor tale, să te ierte pentru păcatele săvârșite contra Bisericii și neamului". Semnat Mihai Veliciu.

Această scrisoare, *deși scrisă prin ianuarie-februarie 1918,* nu a fost trimisă atunci, la stăruința mamei, căreia îi era frică de răzbunarea lui Mangra. Totuși, în iulie 1918, tata aflând de la amicul său Roman Ciorogariu, că Mangra nu mai are mult de trăit, cu toate riscurile a expediat scrisoarea, apoi a fost retrimisă de Mangra, scriind cu mâna sa rezoluția cenzorului cronicei lui Șincai: „Opus igne, auctor patibulo dignus"; iar pe un cvart de hârtie un blestem contra tatii, tot autograf. Pe tata, care era un om foarte religios, nu l-a impresionat blestemul ci, din contră: „Am știut eu că Mangra a înnebunit în 1910 și numai ca nebun a putut să facă ceea ce a făcut. Deci omul acesta nu mai este responsabil".

Au urmat evenimentele din toamna anului 1918, destrămarea fostului imperiu austro-ungar. S-au format consiliile naționale. Sigur, tata, invalid, nu putea lua parte la această măreață mișcare revoluționară. Adjutanții săi de pe vremuri, Ștefan Cicio Pop, Vasile Goldiș, dr. Ioan Suciu ș.a. au pus bazele la Arad, ale Consiliului național român, central, care apoi a convocat Adunarea Națională din 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia, adunare care a decretat unirea cu România. Recunoașterea meritelor sale a fost exprimată prin alegerea sa în calitate de președinte al Consiliului Național al comitatului Arad. Alegerea — desigur simbolică, pentru că el nu a putut dezvolta nici o activitate, conducerea efectivă având-o vicepreședintele dr. Iustin Marșeu.

(Manuscris dactilografiat pus la dispoziția noastră de nepoata memorandistului Mihai Veliciu (1846—1921) doctor Stella Castea din Cluj-Napoca).

THE DECLARATION OF THE ROMANIAN NATIONAL PARTY OF TRANSYLVANIA IN ORADEA (12.th OCTOBER 1918)

(Summary)

At that date, a group of six leaders of the party, met secretly in *Oradea* at the home of one of them, the lawyer Aurel Lazăr, where they approved the *Declaration*, written by Vasile Goldiş, which stated for the first time that the goal of the R.N.P.T. is the complete separation of Transylvania from Hungary in virtue of the right of the peoples to self-determination, inconformity with the Fourteen Principles of Woodrow Wilson.

Alexandru Vaida Voevod, deputy in the Hungarian Parlament, included the text of the *Declaration*, in hisspeech, in the 18.th. of oktober, provoking great turmoil.

The Hungarian government was totally helpless against this excellently-timed coup, which precipitated the course of the events towards the Alba-Iulia mass-meeting of 1-th. Dec. 1918, where the secession of Transylvania from Hungary and its union with Romania became reality.

NICOLAE P. RAȚIU ȘI AUGUSTIN RAȚIU PROMOTORI AI IDEALULUI NAȚIONAL

Patrimoniul secțiilor de istorie modernă și contemporană a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei cuprinde valoroase fonduri documentare, printre ele aflându-se și o donație făcută de către urmașii marelui luptător național dr. Ioan Rațiu, constituită în *Fondul Rațiu*. Documentele adunate și păstrate de către familia preotului Nicolae P. Rațiu și a fiului acestuia dr. Augustin Rațiu au fost donate muzeului de către Eugenia Rațiu[1] fiind inventariate în registrele secțiilor de istorie modernă și contemporană.

Importanța și varietatea materialului documentar considerăm că îndreptățește ideea prezentării fondului precum și a celor care l-au constituit: Nicolae și Augustin Rațiu.

Fondul cuprinde documente referitoare la familia Alexandru și Maria Iancu, la succesiunea după moartea lor precum și cele privitoare la administrarea averii lui Avram Iancu de către tutorele său, avocatul Matei Nicola din Abrud. Numeroase sunt documentele dezbaterilor succesorale după moartea lui Avram Iancu în instanțele de judecată din Abrud, Câmpeni, Turda, Alba-Iulia, Sibiu și Târgu Mureș.

Deosebit de importante sunt documentele care atestă activitatea intelectualilor români din Turda în frunte cu dr. Ioan Rațiu pentru înființarea unei școli românești în oraș între 1867—1874[2]; legăturile și ajutoarele primite din România; corespundența dr. Ioan Rațiu cu M. Kogălniceanu, G. Barițiu, Al. Papiu Ilarian, V. A. Urechia; însemnările lui dr. Ioan Rațiu în urma călătoriei la București în 1869. Corespondența memorandistului cu Societatea „Tipografia" din Sibiu și cu Banca „Albina"; actele proceselor avocatului Ioan Rațiu din perioada în care a profesat la biroul avocațial din Turda — se constituie într-o importantă sursă documentară a activității marelui luptător național.

Fondul Rațiu cuprinde câteva numere în manuscris ale publicației „Gura Satului — foaie literară și satirică a prizonierilor români de la Darnița"[3] precum și corespondența Emiliei Rațiu cu răniții din primul război mondial internați la Zagreb și Bozon (Tirol).

Procese-verbale ale bisericii greco-catolice din Turda între anii 1875—1910; protocoale ale ședințelor Eforiei școlii greco-catolice din Turda veche; traduceri din limba germană a operelor clasice; Noul și Vechiul Testament cu prefața scrisă de Andrei Șaguna; cărți religioase;

---

[1] Act de donație nr. 691 din 2 octombrie 1984.

[2] M. M. Jude, I. Ciupea, *Contribuții documentare privind ajutoarele din România pentru înființarea unei școli românești în Turda*, în *ActaMN*, XXII—XXIII 1985—1986, p. 641—655.

[3] M. M. Jude, *Gura Satului — foaie literară satirică și mixtă pentru colonia română din Darnița*, în *ActaMN*, 26—30, II, Istorie, 1989—1993, p. 613—616.

ziare, reviste, almanahuri; conferințe ținute în cadrul manifestărilor culturale ale „ASTREI"; statute și documente referitoare la activitatea „Reuniunii Meseriașilor, Comercianților și Muncitorilor români" din Turda și Ardeal; proiecte de legi, legi și regulamente administrative din perioada interbelică constituie o importantă parte a *Fondului Rațiu.*

De o importanță specială sunt obiectele personale ale dr. Ioan Rațiu, care și-au găsit locul în sălile expoziției de istorie modernă a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei precum și portretele în ulei a memorandistului și a soției sale Emilia.

Fondul Rațiu conține statutele unor importante societăți culturale: *Clubul civil din Turda,* 15 iunie 1921[4]; *Casina Română din Turda,* octombrie 1925[5]; *Cercul intelectualilor români,* 1931[6] ai căror membrii fondatori au fost preotul Nicolae P. Rațiu și dr. Augustin Rațiu precum și o listă cu numele intelectualilor români din Turda și împrejurimi[7].

Scopul acestor societăți, modul lor de organizare și activitatea sunt deosebit de interesante, motiv pentru care le vom prezenta în forma originală în anexa lucrării*.

Pe baza documentelor fondului putem creiona activitatea preotului Nicolae P. Rațiu și a fiului său dr. Augustin Rațiu, personalități care au avut un rol important în evenimentele istorice și în viața culturală a orașului Turda.

Nicolae P. Rațiu, nepot de văr al memorandistului dr. Ioan Rațiu[8] s-a născut la Turda în data de 29 octombrie 1856 din părinții Ștefan Rațiu și Susana Király. Școala primară a efectuat-o în Turda și Aiud[9] iar gimnaziul la Blaj[10] unde obține și „testimoniul de maturitate"[11].

În perioada 1879—1883 studiază teologia la Blaj în cadrul Seminarului teologic metropolitan greco-catolic[12]. La 20 septembrie 1883 a fost hirotonit ca preot[13] și apoi numit administrator parohial în Petridul de Sus, jud. Turda[14] (azi Petrești de Sus, jud. Cluj).

Preotul Nicolae P. Rațiu este numit începând din 9 mai 1891 capelan greco-catolic al bisericii Bob din Cluj[15], unde funcționează până în 1897. In această calitate cu ocazia evocării zilei de 3/15 mai 1848 a ținut o cuvântare la Cluj despre însemnătatea istorică a acestei zile și datoria sfântă de a fi sărbătorită[16]. În aceeași perioadă îndeplinește și funcția de bibliotecar al Casinei române din Cluj[17].

---

[4] Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Nr. inv. M 9123 (în continuare vom folosi MuzIstTrans).

[5] Ibidem.

[6] MuzIstTrans, Nr. inv. C 5036-C 5038; C 5039-C 5040; C 5041.

[7] MuzIstTrans, Nr. inv. M 9123.

* Anexele vor fi prezentate în ordine cronologică.

[8] *Patria,* 4 octombrie 1932, p. 2; I. Rațiu, *Cine mă cunoaște în țară așa cum sunt?...*, București, 1991, p. 13.

[9] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8764-M 8766.

[10] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8767-M 8769.

[11] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8770-M 8771.

[12] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8772.

[13] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8774.

[14] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8775.

[15] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8777; *Patria,* 4 octombrie 1932, p. 3.

[16] *Tribuna,* 6/18 mai 1895, p. 413.

[17] *Gazeta Transilvaniei,* 10/22 iunie 1895, p. 3.

La 2 noiembrie 1897 este numit paroh în Tritenii de Sus[18] iar în 21 iulie 1903 administrator parohial al bisericii greco-catolice din Turda veche[19], construită de familia Raţiu din iniţiativa prepozitului canonic Baziliu Raţiu[20], unde rămâne până la sfârşitul vieţii. Apreciindu-i-se activitatea preoţească la 22 martie 1906 a fost numit viceprotopop onorific, fiind distins cu brâul roşu[21].

Nicolae P. Raţiu a fost membru a Partidului Naţional Român. În anul 1881 depune jurământul solemn de credinţă faţă de neam şi de a rămâne „ostaş neclintit" al partidului[22]. La întoarcerea delegaţiei române, care a dus Memorandul la Viena, Nicolae P. Raţiu l-a aşteptat pe dr. Ioan Raţiu în gara Câmpia-Turzii. De acolo îl duce cu trăsura într-un loc necunoscut şi sigur pentru a fi ferit de actele de şovinism şi vandalism din Turda[23].

Procesul Memorandului îl găseşte la Cluj, Nicolae P. Raţiu ocupându-se de cazarea celor veniţi pentru sprijinirea inculpaţilor[24].

După stabilirea definitivă în Turda, preotul Nicolae P. Raţiu a participat activ la viaţa politică şi culturală românească, fiind membru fondator al societăţii „Astra", a „Societăţii române de lectură"[25], a „Societăţii Fondului teatrului românesc" şi a „Reuniunii învăţătorilor din arhidieceza Blajului". A înfiinţat în Turda „Reuniunea Sfânta Maria" şi Corul bisericii greco-catolice din Turda veche[26].

În toamna anului 1918, alături de întreaga suflare românească, a luat parte activă la pregătirea Marii Uniri împreună cu intelectualii turdeni: dr. Mihail Moldovan comandant al Gărzii Naţionale Române din Turda, învăţătorul Simion Poruţiu, avocaţii Valer Moldovan şi Gh. Popescu şi învăţătorul Ioan Trâmbiţaş. Ca urmare a activităţii lor au fost închişi în închisoarea „Cetăţuia-Fellegvár", unde după o judecată sumară au fost condamnaţi la moarte. „Toţi şi-au săpat groapa, dar după citirea sentinţei, ofiţerul le-a spus să sară zidul şi să dispară"[27].

Nicolae P. Raţiu a fost ales ca delegat al protopopiatului greco-catolic din Turda la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918[28].

La 30 ianuarie 1919 din iniţiativa lui dr. Valer Moldovan, s-a ţinut o şedinţă a cărturarilor români din oraşul Turda şi judeţ pentru constituirea Comitetului Naţional Român. În prima şedinţă, ţinută la 10 februarie 1919, a fost ales preşedinte dr. Valer Moldovan şi un Comitet de conducere din care făcea parte şi preotul Nicolae P. Raţiu. În tim-

[18] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8778.
[19] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8780.
[20] I. Raţiu, *op. cit.*, p. 13.
[21] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8782; C 5024.
[22] *Patria*, 4 octombrie 1932, p. 2.
[23] N. Josan, *Un bărbat pentru istorie Dr. I. Raţiu (1829—1902)*, Bucureşti, 1902, p. 50.
[24] *Tribuna*, 6/18 aprilie 1894, p. 271; 7/19 aprilie 1894, p. 275 şi 8/20 aprilie 1894, p. 278.
[25] N. Josan, *op. cit.*, p. 77.
[26] MuzIstTrans, Nr. inv. C 5024.
[27] Informaţia este primită de la I. Mezei în scris şi oral. I. Mezei a fost rudă a familei.
[28] *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, Bucureşti, 1943, p. 54; *1918 la români — Documentele Unirii*, X, Bucureşti, 1989, p. LIV.

pul Consiliului Dirigent, pentru activitatea sa rodnică din întregul județ Turda a fost decorat cu „Crucea de Merit“[29].

După Marea Unire, preotul Nicolae P. Rațiu continuă să rămână o personalitate activă a vieții religioase, culturale și politice a ținuturilor turdene. A fost membru a Partidului Național Țărănesc și consilier județean, în 1930 fiind ales președinte al Biroului Consiliului județean Turda[30] și președinte al Asociației generale a românilor uniți din Turda[31].

Nicolae P. Rațiu pune bazele, la 16 decembrie 1920, unei fundații de ajutorare a absolvenților de preparandie din Blaj „care va dovedi o desteritate mai mare pentru a forma chor cu elevii din școală și va avea din cântul vocal și instrumental progres bun .... Scopul cu aceasta fundațiune mi-a fost să deștept în inimile tinerilor și viitori învățători o râvnă și dragoste mai mare pentru această artă care în viața practică are o valoare neprețuită“[32].

Această fundație numită „Fundațiunea Nicolae P. Rațiu v. protopop onorar Turda veche“ înființată de către N. P. Rațiu prin două acțiuni „Datoria Publică a României“ de câte 500 coroane este considerată de către întemeietor un gest de mulțumire către Dumnezeu care i-a ascultat rugăciunile ca fiul său Augustin Rațiu plecat în război în primăvara anului 1915 s-a întors acasă.

Trei ani mai târziu, la 21 septembrie 1923 cu ocazia împlinirii a 40 de ani de la hirotonirea ca preot administrator parohial în comuna Petridul de Sus din jud. Turda-Arieș, Nicolae P. Rațiu înființează o nouă fundație „... în semn de mulțumită că Prea Bunul Dumnezeu mi-a ajutat cu harul său ceresc de mi-am îndeplinit acest oficiu înalt și sfânt cu toată conștiinciozitatea“. Numele fundației este „Fondul Nicolae P. Rațiu pentru ajutorarea văduvelor sărace din parohia greco-catolică din Turda veche“[33]. Actul de constituire a fundației, denumit „Litere fundaționale“ precizează sursele financiare ale fundației, condițiile pe care trebuie să le îndeplinească văduvele care vor beneficia de ajutor precum și data și locul unde va fi distribuit acest ajutor.

„Ca fundațiune perpetuă depun pe veci și irevocabil 5 acții ale Institutului de credit „Banca agrară“ societate anonimă din Cluj — în valoare de câte 1.000 lei adică în total 5000 lei și anume acțiile nr. 28, 29, 30, 31, 32 din emisiunea primă împreună cu cupoanele din anii 1923—1940 precum și libelul de depunere nr. 0554 de la Banca Centrală pentru Industrie și Comerț, filiala Turda în sumă de 500 lei...

Văduvele care vor fi împărtășite cu ajutor din această fundațiune trebuie să întrunească următoarele condițiuni:

a/ Să aibă domiciliul regulat în parohia greco-catolică din Turda veche de cel puțin 5 ani.

b/ Văduva să fie dintre cele mai sărace văduve care aparțin bisericii greco-catolice din Turda veche, bine înțeles că și văduva să fie de confesiune greco-catolică.

---

[29] Informație primită de la I. Mezei.
[30] *Arieșul*, Turda, 1 iunie 1930, p. 2.
[31] *Arieșul*, Turda, 20 aprilie 1930, p. 3.
[32] MuzIstTrans, Nr. inv. C 4994.
[33] MuzIstTrans, Nr. inv. C 4999.

c/ Văduva să nu fi fost pedepsită niciodată de către autorităţile judecătoreşti sau poliţiale.

d/ Văduva să fi avut totdeauna o viaţă morală bună, cinstită şi să nu fi trăit niciodată în concubinaj sau nelegiuire.

e/ Văduva să cerceteze regulat biserica în duminici şi sărbători.

f/ După conscrierea văduvelor sărace care reflectează la ajutor din acest fond, să se aleagă cele mai sărace văduve şi să fie preferate acelea cari au şi copii minori de crescut . . .

Văduvele vor primi ajutoarele din acest fond în fiecare an în ziua de Sf. Nicolae — îndată după Sf. liturghie în faţa poporului şi a credincioşilor . . .

Aceste litere fundaţionale scrise în 3 exemplare originale vor rămânea nestrămutate pentru toate timpurile . . .

Noi membrii curatorului bisericii greco-catolic din Turda veche primim cu bucurie această fundaţiune şi ne obligăm a o administra conform fundatorului — în toate timpurile“[34].

În semn de preţuire a activităţii preoţeşti vreme de 40 de ani curatorul bisericii greco-catolice din Turda veche în şedinţa curatoratului bisericesc ţinută la 13 aprilie 1925 hotărăşte să „înfiinţeze în amintirea jubileului preoţesc de 40 de ani al Sfinţiei Sale părintelui vice protopop onorar Nicolae P. Raţiu un fond cultural numit; „Fondul Nicolae P. Raţiu al bisericii române greco-catolice din Turda veche“[35].

Scopul fondului a fost: „Premierea la fiecare sfârşit de an şcolar a elevilor şi elevelor române greco-catolice de la şcolile secundare din localitate care vor fi dovedit cel mai frumos progres în purtarea morală şi în studiul religiunei, iar la celelalte studii vor atinge măcar mijlocia clasei lor“. Izvoarele fondului erau contribuţia benevolă a credincioşilor acestei biserici[35a].

O viaţă bogată în evenimente şi dedicată cauzei româneşti prin biserică, cultură şi politică se încheie la 1 octombrie 1932 în Turda[36].

Recunoaşterea meritelor este concretizată prin acordarea medaliei „Răsplata muncii pentru biserică“ cl. I şi Ordinul „Steaua României“ în grad de ofiţer[37].

Unicul fiu al preotului Nicolae P. Raţiu, avocatul Augustin Raţiu, crescut şi educat în spiritul familiei Raţiu, s-a dovedit a fi un continuator al idealului naţional promovat prin profesiune, cultură şi politică.

Augustin Raţiu s-a născut în comuna Petreştii de Sus, jud. Cluj la 7 iulie 1884. Clasele primare, gimnaziale şi liceale le urmează în mai multe localităţi: Cluj, Bistriţa-Năsăud şi Blaj[38].

Urmează cursurile Facultăţii de Drept din Cluj[39] în calitate de bursier al „Fundaţiei Şuluţiu“[40]. În 1909 obţine titlul de doctor în drept al Universităţii din Cluj[41]. A depus „cenzura de avocat“ la Târgu-Mureş

---

[34] Ibidem.
[35] MuzIstTrans, Nr. inv. C 5000, a.
[35a] Ibidem.
[36] MuzIstTrans, Nr. inv. M 5024-M 5025.
[37] MuzIstTrans, Nr. inv. C 5024.
[38] Conform informaţiei date de I. Mezei.
[39] MuzIstTrans, M 8705, M 8710, M 8766.
[40] MuzIstTrans, M 8700-M 8704; M 8707, M 8709.
[41] MuzIstTrans, M 8711.

unde a obținut și diploma la 19 octombrie 1912[42]. După obținerea diplomei de avocat și-a deschis birou avocațial la Turda ajungând decan al Baroului de avocați[43].

În anul 1913 s-a căsătorit la Sibiu cu Eugenia Turcu, fiica avocatului Ioan Turcu din Făgăraș și a Eugeniei Codru-Drăgușanu (fiica lui Ioan Codru-Drăgușanu)[44]. Din această căsătorie au luat naștere patru copii: Iancu (actualul deputat P.N.Ț.C.D. Ion Rațiu), Radu, Mircea și Eugenia.

Augustin Rațiu a desfășurat în Turda pe lângă activitatea profesională și o intensă muncă de susținere și afirmare a vieții românești locale în toate domeniile. Astfel din 1906 reorganizează, în calitate de președinte, „Reuniunea Meseriașilor Români din Turda"[45] înființată de dr. Ioan Rațiu. Până în 1915, când a fost mobilizat, dr. Augustin Rațiu a ținut o serie de conferințe cu conținut naționalist și a organizat manifestări culturale românești (concerte, spectacole de teatru) în cadrul manifestărilor „ASTRA" al cărui membru a fost[46] și a „Societății române de lectură"[47].

În toamna anului 1918 a fost numit comisar al orașului Turda, apoi al plaselor Turda, Trascău și Iara cu misiunea de a organiza Consilii și Gărzi naționale. Din însărcinarea lui Amos Frâncu s-a deplasat împreună cu dr. Iulian Pop la Târgu Mureș pentru a discuta cu generalul Gherescu modalitatea de intrare a armatei române în Turda și Cluj[48].

Adunarea generală a alegătorilor din cercul electoral Turda, întrunită la 24 noiembrie 1918, în semn de apreciere a activității sale din toamna acestui an, l-a desemnat între cei cinci reprezentanți oficiali ai săi la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia[49].

După Marea Unire, dr. Augustin Rațiu a desfășurat o susținută activitate profesională și de susținere pe toate planurile a vieții românești locale, „... care avea drept scop crearea unei clase mijlocii de limbă și lege românească"[50].

Un important domeniu al preocupărilor dr. Augustin Rațiu după 1918 l-a constituit activitatea de reorganizare a „Reuniunii Meseriașilor și Comercianților români din Turda și Ardeal", contribuind la ridicarea unei pături de meseriași și comercianți români înstăriți, bine organizați și implicați în viața socială și culturală locală[51].

Pe linie administrativă a ocupat funcția de prim-jurist consult județean (1923) al Prefecturii județului Turda-Arieș, apoi este ales primar al orașului Turda (1932)[52].

---

[42] MuzIstTrans, Nr. inv. M 8712; N. Josan, *op. cit.*, p. 77.
[43] N. Josan, *op. cit.*, p. 77.
[44] Conform relatărilor lui I. Mezei.
[45] N. Josan, *op. cit.*, p. 77.
[46] MuzIstTrans, Nr. inv. C 4974, C' 4975.
[47] N. Josan, *op. cit.*, p. 78.
[48] Conform relatărilor lui I. Mezei; N. Josan, *Consilii și gărzi naționale românești din Munții Apuseni. Documente inedite, Apulum*, XXXIV, 1997, p. 540.
[49] N. Josan, *op. cit.*, p. 78; *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, București, 1943, p. 75.
[50] I. Rațiu, *op. cit.*, p. 14.
[51] *Tribuna Noastră*, Cluj, 5 iulie 1926, p. 2.
[52] *Arieșul*, Turda, 25 decembrie 1932, p. 3; I. Rațiu, *op. cit.*, *p. 13.*

La împlinirea unui deceniu de la Marea Unire şi la împlinirea a 100 de ani de la naşterea memorandistului dr. Ioan Raţiu, dr. Augustin Raţiu, în calitate de decan al Baroului de avocaţi Turda, a luat iniţiativa ridicării unui monument în memoria prestigiosului om politic, fiu al oraşului[53]. Monumentul dr. Ioan Raţiu a fost dezvelit în centrul oraşului la 9 iunie 1930, prilej cu care dr. Augustin Raţiu afirma: „Statuia aceasta s-a ridicat ca un semn al recunoştinţei neamului românesc pentru faptele mari ale lui dr. Ioan Raţiu şi va fi pentru noi şi familia noastră un imn de luptă pentru continuarea operei de consolidare începută de familia noastră acum 200 de ani"[54].

Avocatul Augustin Raţiu a fost o prezenţă activă a vieţii culturale româneşti turdene punând bazele unor importante societăţi culturale (Clubul Civil din Turda — 15 iunie 1921, Cercul intelectualilor români) şi a participat la acţiunile culturale organizate în oraş de către „Casina română"[55], „Ateneul român" din Turda[56], „Societatea Sfânta Maria"[57] antrenând în aceste manifestări categorii socio-profesionale diverse. A desfăşurat şi o intensă activitate publicistică în presa clujeană şi turdeană dovadă fiind articolele publicate în ziarele „Patria", „Universul", „Curentul", „Tribuna noastră" şi „Arieşul".

Dr. Augustin Raţiu a fost decorat cu Ordinul „Coroana României" în grad de cavaler în ianuarie 1923 pentru activitatea sa neobosită pe tărâm social-economic şi cultural în folosul poporului român[58].

A decedat la 2 noiembrie 1970 la vârsta de 86 de ani în municipiul Turda.

Acest studiu şi-a propus să scoată la lumină aspecte inedite ale activităţii unor patrioţi turdeni, preotul Nicolae P. Raţiu şi avocatul Augustin Raţiu prin publicarea unor documente ale Fondului Raţiu aflat în păstrare la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei. În buna tradiţie a intelectualilor ardeleni, de promovare a idealului naţional prin şcoală şi cultură, membrii familiei Raţiu din Turda au sprijinit toate iniţiativele culturale şi educaţionale care urmăreau emanciparea românilor şi pregătirea lor pentru momentul unirii cu Ţara. După Marea Unire activitatea lor a continuat pentru deplina integrare a Transilvaniei în structurile României Mari în perioada interbelică.

DANIELA COMŞA
MARIA MAGDALENA JUDE

---

[53] *Arieşul*, Turda, 21 august 1927, p. 3.
[54] *Arieşul*, Turda, 15 iunie 1930, p. 2.
[55] *Arieşul*, Turda, 27 mai 1928, p. 2 şi 3 iunie 1928, p. 3.
[56] *Arieşul*, Turda, 22 ianuarie 1928, p. 2.
[57] *Arieşul*, Turda, 8 aprilie 1933, p. 2.
[58] *Turda*, 21 iaunarie 1923, p. 4.

ANEXA I

STATUTELE SOȚIETĂȚI CLUBUL CIVIL DIN TURDA:

1. HOTĂRARI GENERALE.

§.1.

Societatea va purta adressa: Clubul civil din Turda. Sigiliul: Clubul civil din Turda. 1833.

§.2.

Scopul soțietății este: că prin convenirea membrilor în localul Clubului să contribue la ridicarea și nivelarea vieței culturale și sociale a cataținilor.

§.3.

Mijloacele cari să pot usa pentru ajungerea scopoului specificat în §.2 ținerea membrilor în cuvente cu mersul presei codițiene și revistelor culturale, precum și organizarea bibliotecei clubului, prin asociare, — ținere de desertațiuni, colecte benevole în favorul bibliotece — și jocuri în interes filantropic.

§.4.

Soțietatea „Clubul civil" își va esercita administrarea și conducerea sa prin adunări generale publice, comitetul administrativ și funcționari aleși de membrii

§.5.

Funcționarii Clubului civil sunt președinte, vicepreședinte, notar, bibliotecar, casar, econom și jurisconsult.

§.6.

Pre lângă funcționari să alege un comitet constatator din 12 membri cari împreună cu funcționarii formează comitetul Clubului.

§.7.

Venitul Clubului să formează: a./ din taesa membrilor, b./ Venitul încasat din arangeara de serate, desertațiuni, și jocuri cu scop filantropic.

ANEXA II

STATUTELE CASINEI ROMÂNE DIN TURDA

Art. 1. Numele Societății „Casina Română din Turda"

Art. 2. Scopul Societății este cultivarea membrilor prin lectură, conferențe, șezători literare etc. întărirea spiritului de sociabilitate.

Orice chestiune de natură politică e eschisă atât din desbaterile Comitetului cât și a adunărilor generale.

Art. 3. Membrii Societății sunt:

a. Ordinari. Membrii ordinari pot fi toți cetățeni români, stabiliți în orașul Turda, cari vor plăti odată pentru totdeauna o taxă de 50 lei/100 coroane/ și cotisațiile anuale ce le va stabili adunarea generală.

b. Fondatori. Sunt toți acei membrii ordinari sau esterni, cari pe lângă taxele de sub punctul a și b, vor plăti odată pentru totdeauna o sumă de cel puțin *250 Lei* sau 500 Coroane.

c. Onorari. Toți aceia pe care adunarea generală îi va numi, în virtutea meritelor lor personale sau a jertfelor morale sau materiale aduse în beneficiul Societății.

d. Esterni. Membrii esterni pot fi toţi cetăţeni români domiciliaţi în afară de Turda, cari plătesc o taxă de înscriere odată pentru totdeauna de *Lei 10,* sau 20 coroane şi coatisaţia anuală statorită de adunarea generală.

Art. 4. Membrii ordinari, fundatori şi esterni îi primeşte comitetul pe baza unei declaraţii în scris, prin care cel doreşte să fie primit să obligă a plăti taxele statutare cel puţin pe un an.

ANEXA III

STATUTELE CLUBULUI INTELECTUALILOR ROMÂNI DIN TURDA

Art. 1. Scopul Sicietăţii:

a, cultivarea membrilor prin lectură, conferinţă, şăzători literale etc.

b, desvoltarea simţului amical şi colegial.

c, ţinerea membrilor în curent cu merseul presei şi a revistelor culturale.

d, înfiinţarea unei biblioteci pentru club.

e, a oferi membrilor distracţi eftine şi folositoare /: d.e. jocuri de biliard, şach, domino, table, cărţi, popice etc.:/ Jocurile hazarde nu sunt admisă, — asemenea sunt interzisă şi poleniile cu caracter politic.

Art. 2. Membrii: sunt intelectuali români din Turda, cari vor fi primiţi de comitetului clubului şi vor achita taxele stabilite de regulamentul intern al clubului.

Primirea membrilor noi se face la propunerea în scrisă alor 2 membrii vechi, — de către comitet cu votarea secretă. Respingerea nu se motivează.

Drepturile membrilor precum şi datorinţele lor sunt: de a respecta statutele şi regulamentul intern al clubului, — apoi a plăti taxele, a respecta şi împlini hotărările adunărei Generale, şi a comitetului, a conlucra spre binele şi prosperarea clubului, — a supune toate chestiunile litigioasă judecătoriei de arbitrii instituită în sânul clubului.

Dreptul de membru încetează: prin moarte repăşire şi eschidere.

Art. 3. Organele clubului sunt: Adunarea Generală, Comitetul şi judecătoria de arbitrii.

a, Adunarea Generală se va ţinea în prima lună a fiecărui an iar la cererea în scris alor 10 membrii se va conchema o adunare Generală extraordinară, — care avea de obiect celea indicate în cerere.

Agendele Adunărei Generale sunt:

1, Cenzurarea socotelilor prezentate de comitet despre anul de gestiune trecut şi darea apsolutorului.

2, Aprobarea bugetului pe anul curent şi statorirea cotizaţiilor pentru membrii.

3, Desbatere asupra propunerilor care au fost înaintate cu cel puţin 8 zile înainte, — comitetului executiv.

4, Votarea regulamentului intern.

5, Alegerea arbitrilor.

6, Modificarea statutelor.

7, Modificarea sau disolvarea societăţii.

Adunarea Generală se va convoca de comitet prin afişare în localul clubului şi publicare în un ziar local sau prin o circulară către toţi membrii, — cu cel puţin 8 zile înainte.

Adunarea Generală poate lua concluse valide dacă sunt prezenţi cel puţin 1/3 parte din membrii, — iar dacă la aceasta adunare nu se întrunesc atâţa membrii, — preşedintele va întrerupe adunarea Generală şi o va continua în termin de 8 zile, — când va putea aduce hotărâri valide fără considerare la numărul membrilor prezenţi. Data continuărei adunărei Generale se va comunica membrilor ca mai sus.

Modificarea statutelor, — precum şi modificarea clubului apoi disolvarea clubului se poate hotărî numai în adunarea Generală convocată spre acest scop, — la care trebue să fie prezenţi cel puţin 3/4 parte a tuturor membrilor. Voturile celor absenţi se adaug la voturile acelora cari voiesc să menţină starea de mai înainte a statutelor şi a clubului.

Adunarea Generală alege comitetul din an în an. Membrii vechiului comitet pot fi reales.

B, Comitetul se va întruni în ședință de câte ori va fi convocată de către președinte sau în absența acestui de vreun vice președinte.

Agendele Comitetului sunt: a. executarea hotărîrilor adunării Generale. b, hotărire asupra ziarelor, revistelor și cărților ce sunt a se procura. c, hotărire asupra jocurilor și a obiectelor de joc ce sunt a se procura și preschimba, — d, stabilirea taxelor pentru diferitele jocuri, e, chivernisirea averei socității, compunerea bugetului și a socotelilor ce sunt a se prezenta adunării Generală. f, aranjarea conferințelor, șăzători literale, serate de ceai etc. f, alegerea funcționarilor clubului.

Drepturile și datorințele fiecărui funcționar sunt stabilite în regulamentul intern al clubului.

Conducerea faptică a societății precum și administrarea averilor între marginele statutelor și a regulamentului intern și a hotăririlor Adunării Generală îi revine unui comitet ales de adunarea generală pe timp de un an. Comitetul se compune din a, un președinte, b, doi vice președinți, c, un secretar, d, un majordon, e, un cassar, f, un controlor, g, un bibliotecar, h, un jurisconsult și din 6 membrii. În caz de moarte sau demisie, — comitetul are drept de cooptare sub rezerva aprobării proximei adunări Generale.

Drepturile și datorințele tuturora sunt stabilite în regulamentul intern al clubului.

Clubul va fi reprezentat în ori ce chestiune atât procesuale cât și estraprocesuale de către președintele.

C Arbitrii: Pentru susținerea disciplină de club și judecarea tuturor diferendelor dintre membrii clubului, între olaltă și judecarea conflictelor membrilor clubului cu alte persoane, — să instituie o judecătorie de arbitrii care constă din președintele clubului și de 2 membrii aleși de adunarea Generală. Cei interesați pot coopta fiecare câte un membru dintre membrii comitetului clubului. Hotărârea se va aduce cu majoritate de voturi și este obligatoare pentru părți și neapelabilă. Nerespectarea hotărârei adusă invoalvă eschiderea acestuia din club.

Un membru al clubului care va fi eschis din ori ce motiv nu va putea fi reprimit în club de cât după 2 ani dela data eschiderei.

Art. 4. Organele Statului au dreptul de a controla activitatea clubului și al îndruma la respectarea și observarea strictă a statutelor, — iar dacă după avertizmentul dat, — nu sar conforma îndrumărilor primite, — sau ar continua în mod ne permis și a trece peste sfera de activitate stabilită în acest statut, — are dreptul a disolva clubul.

Art. 5. Desființarea societății este stabilită mai sus. În caz de desființare din ori ce motiv a clubului întreaga s-a avere va trece în părți egale internatelor de băieți și de fete române din Turda. Iar la caz că nu ar fi internate averea va trece în părți egale bisericilor române de ambele confesiuni.

Acestea statute au fost primite de Adunarea Generală ținută la Turda 1

ANEXA IV

CERCUL INTELECTUALILOR ROMÂNI din TURDA

ACT CONSTITUTIV

Subsemnații:

1. Dr. Ioan Miclea, advocat, Turda
2. Dr. Ioan Boieriu, advocat, senator, Turda
3. Dr. Emil Chețianu, advocat, Turda
4. Alexandru Chicinașiu, director de bancă, Turda
5. Dr. Juliu Gențiu, primarul orașului Turda
6. Nicolae Todea, șef-contabil procurist la Banca Centrală, Turda
7. Victor Josof, contabil, la Banca Centrală, Turda

8. Ioan Murgău, inspector general farmaceutic, Turda
9. Ioan Mureşanu, profesor la Liceul de băieţi, Turda
10. Petru Suciu, director la Liceul de băieţi, Turda
11. Nicolau P. Raţiu, protopop gr. cat. Turda
12. Dr. Mihail Moldovan, advocat, Turda
13. Colonel Victor Fodoreanu, director la Casa de Credit, Turda
14. Aristid Gabor, director de bancă, Turda
15. Ionel Cădariu, secretarul Prefecturei Turda
16. George Ţarină, profesor la Liceu de băieţi, Turda
17. Gregoriu Biji, profesor de liceu, Turda
18. Vasile Bodor, consilier la oraşul Turda
19. George Mărie, profesor la Liceul de băieţi, Turda
20. Ştefan Gligor, învăţător la Şcoala Primară No. 1 Turda
21. Vasile Roşca, subrevizor şcolar, Turda
22. Demetriu Ianeş, director de bancă, Turda
23. Teodor Mureşanu, profesor la Liceul de băieţi, Turda
24. Sebastian Repede, advocat stagiar, Turda

constituim prin prezentul act, pe baza statutelor cari fac parte integrantă din el o societate al intelectualilor români din Turda sub numirea de CERCUL INTELECTUALILOR ROMÂNI DIN TURDA, cu scopul de a desvolta solidaritatea între intelectualii români apoi pentru

Sediul societăţii este in Turda, Piaţa Mihai Viteazul No

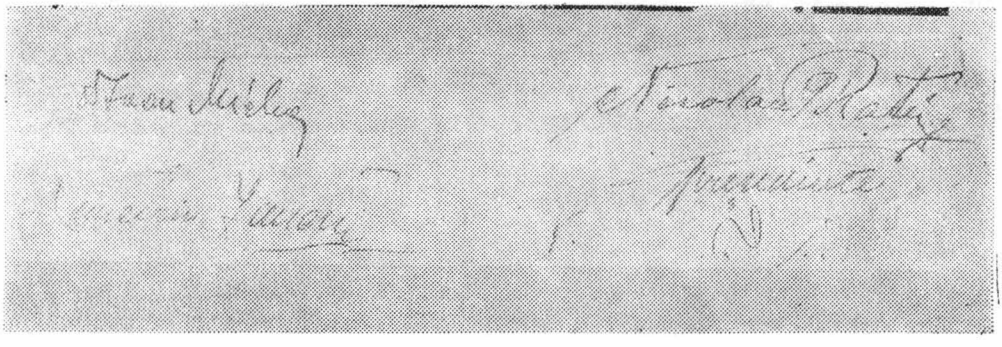
Durata societăţii este nelimitată.

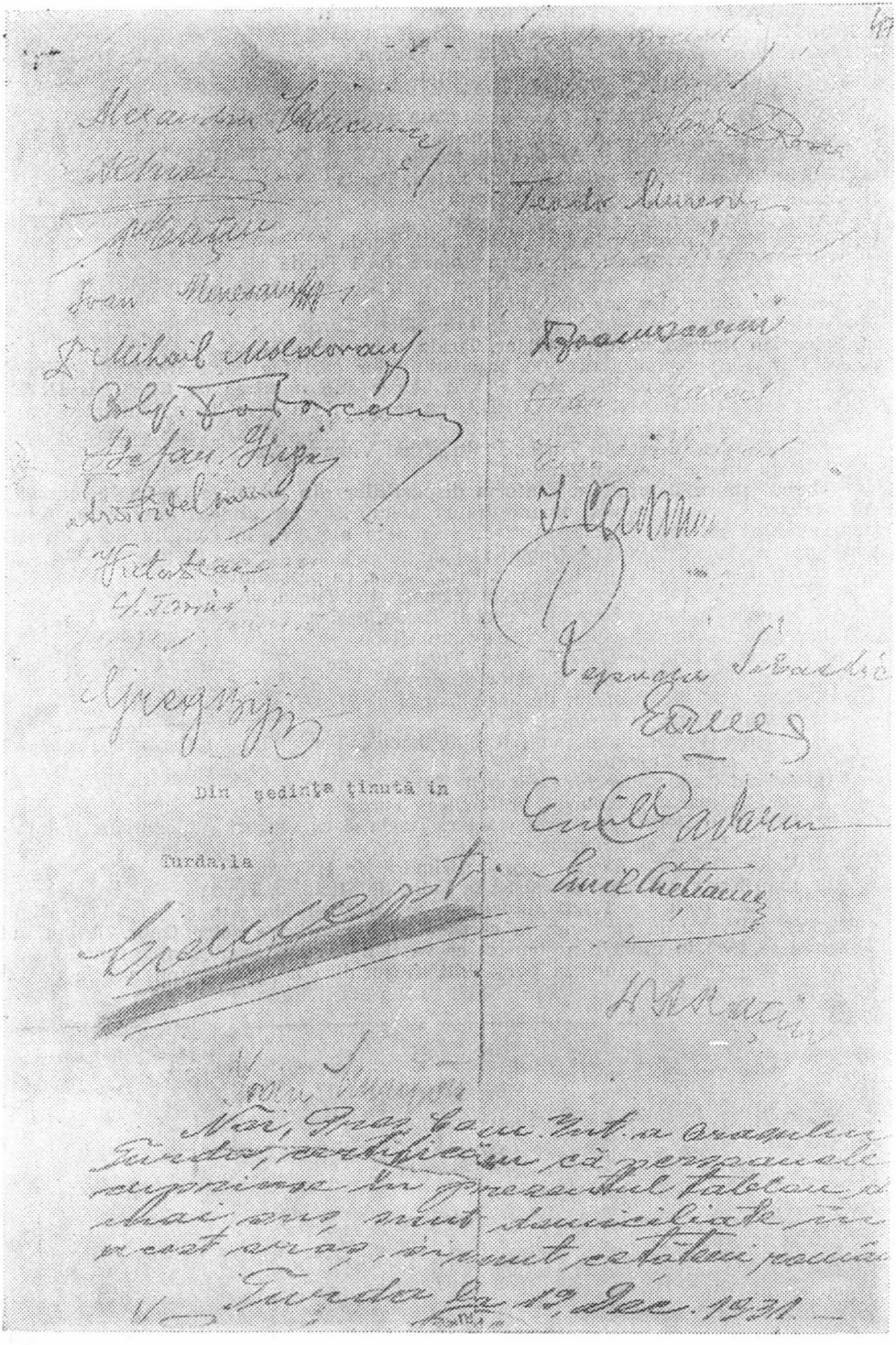
Cercul se va administra conform dispoziţiilor din statutele Statutele anexate.

Subscrişii reprezentând unanimitatea membrilor cercului şi exercitând funcţiunile adunărei generale constitutive, dispunem alegerea în consiliu de administraţie pe un period de ani pe Domnii:

1. Nicolau P. Raţiu, protopop gr. cat., Turda, ca preşedinte.
2. Ioan Murgău, inspector general farmaceutic, Turda, vicepreş.
3. Nicolae Todea, şef-cont. procurist, Turda, casier.
4. Demetriu Janeş, secretar, şi ca membrii pe
5. Gregoriu Biji, profesor de liceu, Turda
6. Alexandru Chicinaşiu, director de bancă
7. George Mărie, profesor de liceu, Turda
8. Ştefan Gligor, învăţător, Turda
9. Colonel Victor Fodoreanu, dir. de bancă, Turda, iar ca Cenzori pe primul period de un an pe Domnii:
1. Aristid Gabor, director de bancă, Turda
2. Jonel Cădariu, secretarul, prefecturei, Turda
3. Sebastian Repede, advocat stagiar, Turda şi ca cenzori supleanţi pe Domnii:
1. Vasile Roşca, sub revizor şcolar,
2. Victor Deac, învăţător la şcoala Primară No 1, Turda
3. Ioan Maxa, şef cont. procurist la Fabr. de Sticlărie, Turda

Totodată prin acest act autorizăm pe Dl Ioan Margău, şi pe Dl Dr Emil Cheţianu, adv. Turda să semneze cererea de autorizare către Onor. Tribunalul Turda şi să facă în numele nostru tot ce va fi necesar şi legal pentru funcţionarea Cercului şe pentru dobândirea personalităţii juridice ne mai având nevoie de alt mandat.

Din ședința ținută în

Turda, la

ANEXA V

STATUTELE

Cercul Intelectualilor Români din Turda, judeţul Turda

Art. 1. Se constituie pe timp nedeterminat o asociaţie sub denumirea „CERCUL INTELECTUALILOR ROMÂNI din TURDA".

Art. 2. Scopul este cultural, social.

În deosebi asociaţia:

a) va aranja producţiuni literare, muzicale, va abona reviste şi jurnale româneşti şi streine, îşi va întemeia o bibliotecă literară şi ştiinţifică.

b) va promova simţul de solidaritate şi armonie între membrii săi.

c) va înlesni ca să-şi petreacă orele libere în localul asociaţiei distrându-se cu jocuri nehazarde şi lectură.

Art. 3. Sediul Societăţii este în Turda.

Art. 4. Patrimoniul social se compune: din mobiliarul deja existent în valoare de Lei 60.000.—; din cotizaţiile membrilor şi din eventuale subvenţii şi donaţiuni.

Art. 5. Membrii asociaţiei sunt, onorari, activi şi aderenţi.

a) onorarii se proclamă prin adunarea generală.

b) activi pot fi intelectualii români domiciliaţi în Turda.

c) aderenţi pot fi intelectualii români cari nu au domiciliul în Turda.

Art. 6. Membrii activi beneficiază de localul asociaţiei, bibliotecă şi jocurile distractive ale asociaţiei în orele stabilite în conformitate cu dispoziţiile regulamentului intern.

Art. 7. Numai membrii activi au vot deliberativ şi pot fi aleşi în organele de conducere.

Art. 8. Cotizaţiile tuturor membrilor le propune comitetul şi le aprobă adunarea generală.

Art. 9. Adunarea generală alege un preşedinte, un vicepreşedinte, un casier, un secretar şi 5 membri în Comitetul asociaţiei cari împreună formează Consiliul de Administraţie.

Alege apoi 3 membri ordinari în Consiliul de Cenzură şi 3 membri supleanţi.

Art. 10. Organele asociaţiei sunt:

1) Adunarea generală

2) Consiliul de Administraţie

3) Consiliul de cenzură.

Art. 11. Adunarea generală să convoacă de către consiliu de Administraţie cel puţin odată pe an pentru descărcarea organelor de administraţie şi control, pentru alcătuirea bugetului, statorirea cotizaţiilor, alegerea Consiliului de Administraţie şi organele de control.

Comitetul însă poate convoca ori când adunarea generală extraordinară şi la cererea altor 10 membrii e dator să o convoace.

Pentru ca adunarea generală să poată aduce hotărâri valide se cere prezenţa a 1/6 parte a membrilor activi, la a doua convocare adunarea hotăreşte cu membrii prezenţi.

Art. 12. Adunarea generală alege pe un termen de 1 an Consiliul de administraţie compus din: un preşedinte, un vice preşedinte, un casier, un secretar şi 5 membrii, iar pe un termen de un an Comitetul de Cenzură constătător din 3 persoane şi supleanţi iarăşi 3.

Art. 13. Cercul este angajat valabil prin semnătura Preşedintelui şi a secretarului sau în lipsa lor de către alţi doi membrii din Consiliu.

Art. 14. În afară şi în faţa instanţelor Cercul este reprezentat prin preşedinte sau vice preşedinte.

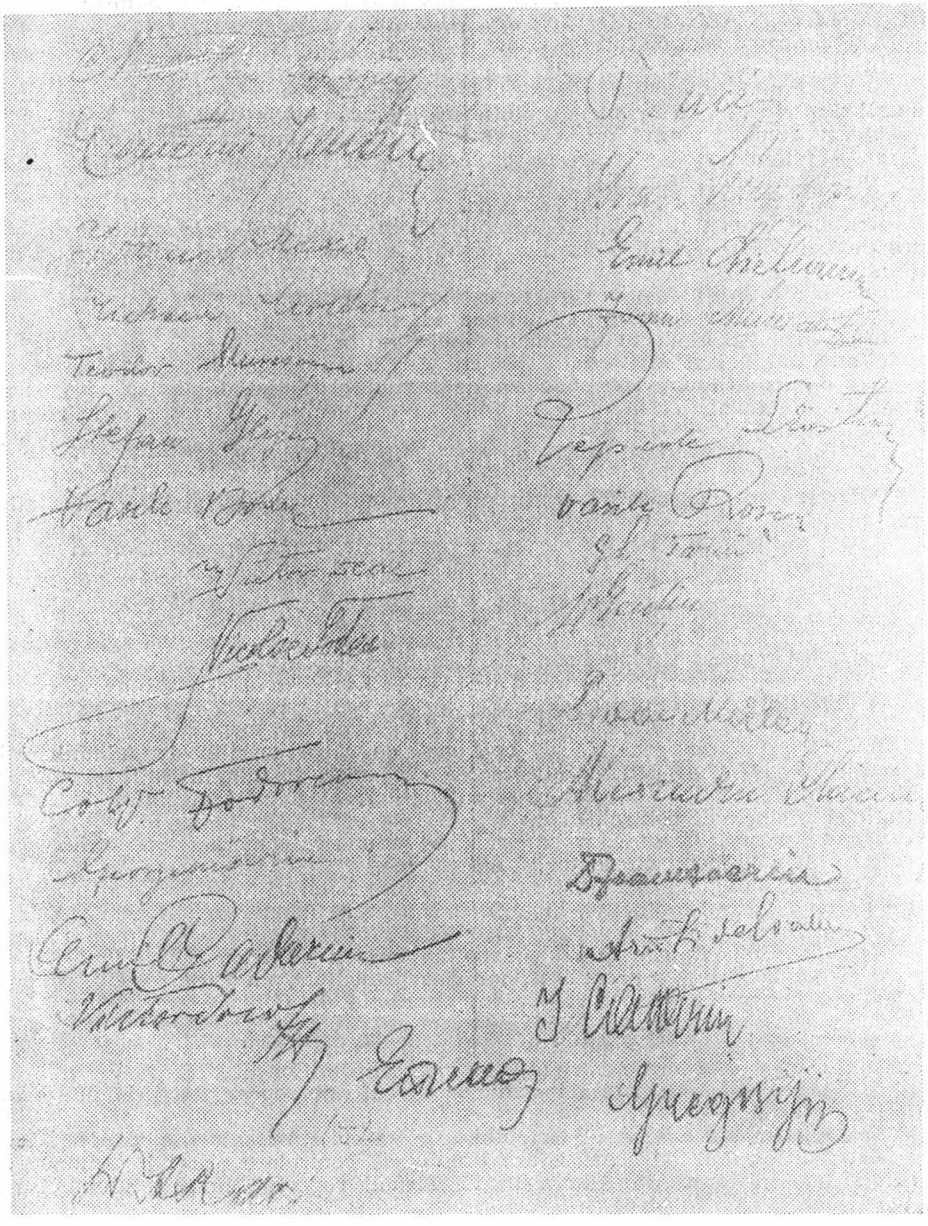
Art. 15. Organul oficial al Cercului este gazeta „Arieşul" din Turda.

Art. 16. Consiliul de cenzură are dreptul să controleze oricând gestiunea financiară a Consiliului de Administraţie, făcând raportul cuvenit adunării generale.

Art. 17. Funcționarii și personalul de serviciu este angajat de către
te drepturile și îndatoririle membrilor, funcționarilor și personalului de serviciu.

Art. 19. Din discuțiile adunărilor generale și a comitetului precum și a membrilor pe timpul cât să întrețin în localurile Cercului sunt excluse chestiunile de politică militantă și confesionale.

Art. 20. Disolvarea Cercului și lichidarea se face în cazurile și după modalitățile Art. 53—65 din legea pentru persoanele juridice, revenind averea „Asociațiunei pentru cultura și literatura poporului român" despărțământul Turda.

ANEXA VI

CERCUL
INTELECTUALILOR ROMÂNI
TURDA
Biroul Cercului

Turda, la 8 Octombrie 1934

Domnului Dr. Augustin Raţiu

T u r d a

Avem onoare a vă informa că, Consiliul nostru de Ad-ţie împreună cu toţi membrii Cercului nostru, voind a păstra amintire şi recunoştinţă ante-conducătorilor acestui Cerc pentru zelul ce i-a călăuzit, a hotărât într-o şedinţă, a vă invita să binevoiţi a ne preda portretul iubitului Dvs. tată, Prot. N. Raţiu, fost preşedinte al Cercului, pentru a-l aşeza în saloanele noastre în loc de cinste.

Întrucât ne aflăm într-o stare financiară cam moderată, vă rugăm a ne trimite acest portret încadrat, şi vă mulţumim.

CERCUL INTELECTUALILOR ROMÂNI TURDA

Preşedinte, Secretar,

NICOLAE P. RAŢIU AND AUGUSTIN RAŢIU — PROMOTERS OF THE NATIONAL IDEAL

(Abstract)

The worlk wants to point out some unpublisched aspects of the activity of Roumenian patriots from Turda: the priest Nicolae P. Raţiu and the lawyer Augustin Raţiu, We publish now some documents from *Raţiu Fund* which belong to the National History Museum Cluj-Napoca. Order to promote the national ideal by school and culture, the Ratius from Turda had supported all the cultural and educational initiatives for the emancipation of the Romanians and for the great day of the union with Romania. An important contribution to the Union since 1918 had had the priest Nicolae P. Raţiu and his son Augustin Raţiu, both them relatives with the National Romanian Party president, dr. Ioan Raţiu, the well-know participant to the Memorandum mouvement. After the Union, their activity dedicated to the integration of Transylvania into Great Romanians structures.

VIAȚA CULTURALĂ ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ INTERBELICĂ DIN TULCEA

Spre deosebire de alte ținuturi românești, Dobrogea s-a dezvoltat într-un mod cu totul particular. Parte componentă a Imperiului Otoman până la războiul de independență din 1877—1878, a avut de suferit de pe urma marginalizării politico-economice la care a fost supusă — ca o continuare a regimului de care s-a bucurat anterior momentului citat. Reintegrată în componența statului român ca urmare a războiului de independență și a prevederilor Congresului de pace de la Berlin — respectiv a schimbului de teritorii operat cu Rusia țaristă —, Dobrogea se va alătura Moldovei și Munteniei ce alcătuiau deja, la aceea dată, nucleul viitorului regat ROMÂNIA. Realizând într-un anume fel legătura națională palpabilă între cele două uniri — cea mică din 1859 și cea mare și definitivă din 1918 — acest ținut a semnificat o zestre umană și materială de necontestat. În ciuda acestui fapt evident, investițiile operate de Stat — dincolo de dificultățile cu care se confrunta el însuși — au fost minime și s-au concentrat, oarecum firesc, asupra orașului Constanța — ca principală poartă maritimă a țării — și a litoralului „Coastei de Argint".

În atari condiții, partea nordică a Dobrogei ce ținea de Tulcea a rămas în urmă față de regiunea constănțeană din punctul de vedere strict al dezvoltării economice, aspect ce doar aparent s-a modificat pozitiv în zilele noastre. Acest fenomen ce răstoarnă imaginea universal încetățenită — a Nordului prosper și a Sudului retardat — (exemplele sunt la îndemână), s-a repercutat nu numai în evoluția economică a zonei, ci și în structura socială a populației, în nivelul de trai și de cultură și, nu în ultima instanță, în evoluția demografică a județului — mai cu seamă în perioada interbelică[1].

Tulcea, caracterizat într-o importantă scriere de sinteză de la începutul secolului XX drept un „oraș industrial, cu port însemnat de unde se exportează brânzeturi, lână, cereale și pește"[2], reprezintă indubitabil un spațiu unde se întâlnesc și se mixează nu numai interesele comerciale ale regiunii, ci și diverse populații, concepții și moduri de viață. Coridor principal de acces în paradisul Deltei Dunării, imagine vie

---

[1] Conform recensământului din 1930, Tulcea era cel mai întins județ al țării — cu 8.626 km² — și avea o populație totală de 183.391 locuitori. Din totalul populației 40.664 locuitori trăiau în mediul urban iar restul, de 142.727 locuitori, în mediul rural. Majoritatea populației o formau, ca și în alte județe, tinerii între 10—29 de ani: 70.768 locuitori. Creșterea populației orașelor din județ între 1930 și 1936 a fost lentă, dar sigură: *Tulcea* de la 20.104 la 21.090 (1937); *Sulina* de la 5.928 la 6.297; *Măcin* de la 5.459 la 6.015; *Isaccea* de la 4.566 la 5.086 și *Babadag* de la 4.607 la 4.948 locuitori, vezi *Enciclopedia României*, vol. II, București, 1940, Județele României, p. 481—487 și 690—691.

[2] * * * *Enciclopedia Română*, editor C. Diaconovich, vol. III, Sibiu, 1904, p. 1139.

a expansiunii lumii balcanice în Europa, orașul cunoaște o evoluție lentă de-a lungul întregii perioade interbelice. Reședință a județului cu același nume și apoi, după 1938, integrat în ținutul Dunărea, el cunoaște o metamorfoză demografică fluctuantă, așa cum reiese din consultarea bibliografiei epocii[3]. Concentrând aproximativ jumătate din populația urbană a județului — conform recensământului din 1930 — Tulcea număra la acea dată 20.104 locuitori, o cifră remarcabilă dacă ar fi să o comparăm, spre exemplu, cu totalul populației unei alte reședințe de județ — Deva — care număra, conform aceluiași recensământ, numai 10.593 de locuitori[4].

Cum e și firesc, orașul înseamnă mai mult decât un centru politico-administrativ — în calitatea lui de reședință de județ —, el concentrează și viața culturală a zonei. Alături de Liga Navală Română, o societate sportivă și una de vânătoare, Tulcea poseda în perioada interbelică o secție a LIGII CULTURALE — intitulată Asociația culturală „Dobrogea" —, un muzeu de istorie, Societatea pentru emanciparea femeilor, 2 asociații corale[5], societatea „Barbu Delavrancea" a Liceului Principele Carol și Cercul studențesc tulcean. Spectacolele muzicale erau găzduite de Salonul cinematografului Regal, Școala Elenă, sala de conferințe — fără o fixare exactă a locului în care era situată — și Arena Mircea, iar cele de teatru în amintita arenă și Sala Select. Expozițiile — cele cunoscute din presă — se organizau în sala „Melinescu".

Caracterul practic, puternic pragmatic, al vieții acestui oraș este demonstrat și de titulatura presei ce apărea aici în perioada interbelică. În afara publicațiilor întregimentate politic — cum era cazul cu ziarele *Țăranul dobrogean*, organ al Partidului Țărănesc din județul Tulcea și cu *Gazeta Poporului*, organ al Partidului Poporului — mai apăreau jurnale, mai mult sau mai puțin „independente", precum: *Progresul Tulcei*, săptămânal economic, comercial și de informații, *Oglinda Tulcei*, ziar informativ, economic și comercial, *Curierul Tulcei*, ziar independent, economic, comercial, industrial, social, literar, etc. Din câte se poate lesne observa interesul cultural era cvasiinexistent, iar informațiile de această natură se resimt serios din această cauză.

Fără a lipsi, personalitățile culturale puternice ale orașului erau puțin numeroase — așa cum rezultă din parcurgerea presei epocii în discuție. Abstracție făcând de unii dintre proprietarii publicațiilor periodice la care ne vom referi pe parcursul acestei lucrări — din rândurile cărora se detașează avocatul Aurel Dem. Teodorescu de la *Gazeta Poporului*, primar al orașului în anul 1926, și Constantin Tollea de la *Dunărea* — revistă apărută între anii 1939—1941 —, se mai pot enumera numele pictorului George Cardaș, al învățătorului Petre Ignat, președinte al Asociației culturale „Dobrogea" și dirijor al corului acestei grupări artistice, al profesorului de muzică Boiadjiev, dirijorul corului

[3] În *Enciclopedia Română* din 1904 populația Tulcei era cifrată la 18.800 locuitori, în *Enciclopedia Minerva* din 1929 la 23.000, în *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"* din 1931 la 25.312, pentru ca, în volumul II al *Enciclopediei României* din 1940 Tulcea să figureze cu 20.104 locuitori/1930 și cu 21.090 la 1 iulie 1937. Care sunt corecte?

[4] Cf. *Enciclopedia României*, vol. II, București, 1940, p. 690 și 224.

[5] *Idem*, p. 485.

bisericii Sf. Gheorghe din Tulcea și al autorului dramatic Florea Căruntu, directorul ziarului *Ecoul* ce apărea între anii 1929—1930 la Isaccea. În același capitol, al fruntașilor culturali locali sau care au avut contact nemijlocit cu Tulcea mai putem adăuga numele arhitectului orașului — Hârjeu, al lui Perseghian, conducătorul comunității armenilor din Tulcea la 1927, al avocatului Eugen Crăciun, cunoscut critic de artă bucureștean, deputat al P.N.Ț. pentru Tulcea, ce rostea aici, la finele lunii decembrie 1929, un discurs politic[6] și al profesorului Constantin Giurescu, istoric de renume, care în calitatea sa oficială de rezident regal al ținutului Dunărea de Jos inițiia, în iulie 1939, constituirea unui fond pentru ridicarea statuii lui Mircea cel Bătrân la Tulcea[7]. În plus, față de elementele organizatorice enunțate, putem adăuga și Fanfara regimentului 33 din localitate, amintită în anul 1924.

În ciuda imaginii de ansamblu pe care am izbutit s-o creionăm, ne aflăm în postura, deloc ușoară, de a reface traiectul cultural al unei epoci pe care o intuim destul de bogată — prin comparație cu alte zone geografice ale țării —, dar în care petele albe depășesc cu mult informațiile concrete pe care le deținem la această oră. Pornind de la această limitație pe care ne-o recunoaștem, vom încerca să formulăm imaginea activității culturale din Tulcea între cele două războaie mondiale, axându-ne pe trei domenii de referință: muzical, plastic și teatral. Atragem atenția că preponderența cvasiexclusivă a documentelor pentru deceniul trei nu trebuie să fie interpretată ca semn al predilecției autorului pentru acest tronson temporal sau să acrediteze impresia falsă a unei involuții spectaculoase în deceniul patru, ci „sărăcia informațională" e datorată, pur și simplu, numai conținutului presei locale pentru decada 1931—1940.

I. MUZICA

Prima informație referitoare la viața muzicală efectivă a orașului Tulcea se datorează unui anunț apărut în ziarul *Țăranul dobrogean*[8] ce amintește existența muzicii militare a regimentului 33 din localitate. Fără a depăși dimensiunile și caracterul unei simple note informative situate — semnificativ — pe ultima pagină a periodicului amintit, știrea ne punctează sec faptul că respectiva formație concentrează de trei ori pe săptămână în grădină (nu știm ce fel!), conform unui contract. Nu ni se oferă nici un fel de precizări suplimentare. De altfel, este și singura referire depistată despre această formație muzicală a orașului Tulcea.

În același domeniu, destul de ambiguu, se poate plasa și Orchestra „maestrului" Prohasca — probabil angajată pentru acompaniament la vreun local — care participă la turneul întreprins în luna mai 1925 de către Societatea „Barbu Delavrancea" a elevilor Liceului Principele Ca-

[6] *Țăranul dobrogean*, IX, nr. 23/22 decembrie 1929, p. 1.
[7] *Dunărea*, I, nr. 15/1 iulie 1939, p. 1—2.
[8] *Țăranul dobrogean*, IV, nr. 8/2 august 1924, p. 4.

rol, în localitatea Sulina[9]. Lipsind elementul repetitiv, de confirmare și explicitare a informațiilor de mai sus, ne limităm la actul de enumerare a exemplelor oferite de aceste simple prezențe, fără a ne lansa în cuvenitele comentarii.

Asociația culturală „Dobrogea", creată în noiembrie 1924 ca secție locală a Ligii Culturale, include în cuprinsul celui de-al șaselea concert al său din 17 mai 1925 și un program de cântece populare[10] — fără precizarea interpretării. Aceiași asociație organizează în preajma sărbătorilor de Crăciun ale anului 1925 un concert al corului ce-i aparține, cor dirijat de președintele Asociației, învățătorul Petre Ignat. Cea de-a doua asociație corală a orașului — respectiv gruparea de la biserica Sf. Gheorghe — este amintită în presa locală cu ocazia unui concert dat în luna mai 1928. Corul „demn de toată lauda"[12], este organizat și condus de profesorul de muzică Boiadjiev, activ la Școala normală din oraș.

Prezența muzicienilor din București pe scenele tulcene este sporadică, având în vedere numele vehiculate, de o calitate acceptabilă. Un simplu anunț, fără alte urmări, vine să informeze — straniu — în data de 15 iulie a anului 1925 despre un spectacol al Companiei de operetă condusă de George Timică ce urma să aibă loc în data de 13 iulie!!! Din nefericire, nu e unicul caz de decalare — intenționată sau accidentală — din presa interbelică românească între anunțarea unui eveniment artistic și derularea acestuia. Revenind la artiștii bucureșteni, aflăm că au pus în scenă opereta „Baiadera" de Kalman, iar din distribuție au făcut parte nume consacrate ale scenei lirice naționale precum N. Leonard și G. Timică[13]. Concertul soliștilor Gogu Ștefănescu și M. Stratiga de la Opera Română, acompaniați la pian de Fuchs — probabil tot un artist din Capitală — este recenzat în ziarul *Oglinda Tulcei* din 17 decembrie 1929[14]. Cronicarul muzical, vădit improvizat — cum de altfel se practica în mod curent și pe scară largă în presa provincială a epocii —, nu are nici un comentariu la adresa spectacolului în sine, ci se concentrează doar asupra lipsei de audiență manifestată de localnici — subiect extrem de prezent în paginile culturale ale presei interbelice. Concertul basului Nicolae Secăreanu și al pianistului Kulibiu de la Opera Română din Capitală se desfășoară în luna aprilie 1939 la sala Cercului Ellen din Sulina și este ocazionat de colectarea fondurilor necesare încheierii lucrărilor catedralei locale[15]. Spectacolul organizat sub patronajul comandorului Aurelian Păunescu, căpitanul portului liber Sulina, s-a bucurat de participarea unei tinere pianiste locale, studenta Felicia Petra, trezind un interes deosebit publicului din Sulina — mărturie în acest sens fiind cronica semnată de un corespondent al ziarului *Dunărea*, Gheorghe Bouros.

---

[9] *Curierul Tulcei*, IV, nr. 123/7 mai 1925, p. 2.
[10] *Progresul Tulcei*, I, nr. 3/24 mai 1925, p. 2.
[11] *Idem*, I, nr. 34/27 decembrie 1925, p. 1—2.
[12] *Oglinda Tulcei*, II, nr. 27—28/14 martie 1928, p. 1.
[13] *Plugul*, I, nr. 5/15 iulie 1925, p. 2.
[14] *Oglinda Tulcei*, III, nr. 71—72/17 decembrie 1929, p. 2.
[15] *Dunărea*, I, nr. 12/1 mai 1939, p. 6.

Societatea corală „Gavril Muzicescu" din Ismail concertează în două rânduri la Tulcea — mai 1925 și iunie 1926[16] — aducând mesajul muzical și de suflet al românilor basarabeni. Dintr-un port dunărean — am numit aici Brăila — se deplasează la Tulcea, tot în două ocazii, asociația corală „Armonia" — respectiv în lunile mai și octombrie 1927[17] — în cadrul unor turnee ce au ca punct final, în primul caz orașul Ismail, iar în al doilea ca etapă anterioară orașul Sulina. Prezența artiștilor brăileni la 15 octombrie 1927 este socotită ca „marele eveniment artistic" al anului, entuziasmul celui ce recenzează spectacolul îndemnându-l să descrie în amănunt și petrecerea (!) pusă la cale de oficialități cu acest prilej.

În același an 1927, extrem de productiv pe tărâm muzical, sunt prezenți pe scena tulceană flautistul Petre Vasiliu — absolvent al Conservatorului din Iași — în concertul din data de 20 iulie[18] și solistul C. Rupeu, în data de 8 mai[19], care este probabil de origine armeană, având în vedere programul de cântece prezentat și, mai ales, prezența remarcată la spectacol a președintelui comunității armene din oraș.

II. PLASTICA

Din consultarea presei locale interbelice și a altor materiale adiacente am ajuns la concluzia că artistul tulcean cel mai activ al perioadei a fost *George Cardaș*. Alintat de cunoscuți și de presa de specialitate cu prenumele prescurtat *Geo*, pictorul a locuit — cel puțin pe durata deceniului patru, așa cum reiese din consultarea cataloagelor Saloanelor Oficiale interbelice — la aceiași adresă în Tulcea: strada Eminescu nr. 22. Prezent pe simezele Salonului Oficial în anii 1932, 1938, 1939 și 1940[20] — din păcate nu cunoaștem și cu ce rezultate — și la prima expoziție a „Salonului Ateneului Român" din anul 1928, unde a fost recompensat cu premiul al III-lea[21], Geo Cardaș se impune posterității ca un artist sensibil la frumusețile deosebite ale Deltei ce sunt filtrate prin jocuri luminiscente de o calitate coloristică ireproșabilă. Așezat stabil în această zonă de inefabilă încântare a pământului românesc, pictorul a reușit să cunoască din interior, profund, marile latențe afective ale Deltei Dunării. A fost poetul de impresionistă vocație al unui unic peisaj — de o valoare aproximativ egală, în acest caz, cu un Dărăscu, Steriadi ori Bunescu, sau din linia a doua cu Stavru Tarasov și George Sârbu.

---

[16] *Progresul Tulcei*, I, nr. 3/24 mai 1925, p. 3 și *Curierul Tulcei*, V, nr. 170/8 iulie 1926, p. 1.

[17] *Oglinda Tulcei*, I, nr. 8/28 mai 1927, p. 2 și nr. 19/21 octombrie 1927, p. 1—2.

[18] *Idem*, I, nr. 12/16 iulie 1927, p. 1.

[19] *Idem*, I, nr. 6/11 mai 1927, p. 1—2.

[20] În 1932 la pozițiile 42. *Balcic* și 43. *Balcic*, p. 9; în 1938 la pozițiile 29. *Peisagiu dunărean* și 30. *Priveliște din port*, p. 12; în 1939 la pozițiile 43. *Peisagiu dunărean* și 44. *Peisagiu*, p. 14; în 1940 la pozițiile 50. *În ogradă* și 51. *Peisagiu*, p. 15.

[21] Se găsește la poziția a 4-a de pe lista de premiere, p. 231. Cu prilejul acestei expoziții, Gea Cardaș expune uleiurile: *Biserica Sf. Nicolae, Jigniță; Iarna* și *La Agapia, p.* 236, vezi *Anuarul Ateneului Român pe anul 1928*, București, 1929.

Primele informații conținute în presa locală interbelică ne oferă imaginea pictorului religios — respectiv autor de picturi bisericești[22] și realizator al icoanelor ce decorează biserica Sf. Maria din Ciucurova[23]. Nu credem că este cazul să insistăm asupra acestui aspect având în vedere practica obișnuită a pictorilor din orașele de provincie — și nu numai — de a executa pictură religioasă la comandă. Ne mărginim să afirmăm că respectiva îndeletnicire ținea mai mult de necesitatea asigurării existenței și ca suport pentru efortul de concentrare artistică asupra subiectelor laice.

Singura prezență ca expozant în Tulcea, semnalată în presa locală, e cea de la finele anului 1925 când se prezintă publicului în tandem cu pictorul Gheorghe Popescu-Tulcea[24]. Interesantă aici nu este critica propriu-zisă de specialitate, care lipsește cu desăvârșire, ci modalitatea de prezentare: *„Impresionistul local Geo Cardaș"*, care semnifică pe de o parte apartanența sa la comunitatea tulceană, iar pe de alta, mândria de a avea în mijlocul lor un artist de valoare, conexat la actualitatea unui curent artistică la modă în acele vremuri.

Expoziția deschisă de pictorul tulcean la Ateneul Român în decembrie 1928 beneficiază de un articol elogios, în care — dintre cele 50 de lucrări expuse — sunt evidențiate cu deosebire cele dobrogene: „... Lucrările lui din Balcic sunt de o elocvență rară, redând admirabil fluiditatea apei, masivitatea coastei de argint, învăluită de razele calde ale soarelui, concluzionând că, artistul este un „poet prin sensibilitate și stăpân pe compoziție și stil"[25].

Gheorghe Popescu-Tulcea — care pare a avea serioase legături cu orașul cum reiese din particula adăugată numelui — este al doilea expozant de la sala „Melinescu" din decembrie 1925. Datele pe care le posedăm referitoare la persoana sa sunt extrem de puține: știm doar că a expus un *„Peisaj la Dunăre"* în cadrul celui de-al doilea salon al Ateneului Român din 1929[26].

George Sârbu, un constant admirator al Deltei Dunării, este amintit cu ocazia vizitei sale de documentare efectuate, în noiembrie 1923, în satul Sf. Gheorghe[27]. Rezultatele meditației sale artistice asupra acestui spațiu geografic pot fi urmărite în expozițiile salonului Ateneului Român, unde pictorul bucureștean este prezent în mod constant: în 1928 cu trei lucrări[28], în 1929 cu cinci lucrări[29], în 1930 cu trei lucrări[30] și în 1932 cu patru lucrări[31].

[22] *Progresul Tulcei*, I, nr. 5/7 iunie și nr. 6/14 iunie 1925, p. 4.
[23] *Idem*, I, nr. 14/9 august 1925, p. 2.
[24] *Idem*, I, nr. 34/27 decembrie 1925, p. 2.
[25] *Oglinda Tulcei*, II, nr. 46/16 decembrie 1928, p. 2.
[26] *Anuarul Ateneului Român pe anul 1929*, București, 1930, p. 261.
[27] *Curierul Tulcei*, II, nr. 67/22 noiembrie 1923, p. 2.
[28] *Anuarul Ateneului Român pe anul 1928*, București, 1929, p. 231, George Sârbu figurează la poziția 11 între câștigătorii premiului I, în valoare de 7.000 lei. El expune lucrările: *Bărci de pescari, Pescarul* și *Pescarii* p. 240.
[29] *Anuarul Ateneului Român pe anul 1929*, București, 1930, p. 261. George Sârbu expune lucrările: *Portul Valcov, Canalul Belgatodsky, Bucătărie de vară, Din Port* și *Mânăstirea Sf. Petru și Pavel.*
[30] *Anuarul Ateneului Român pe anul 1930*, București, 1931, p. 177. Expune lucrările: *Morun la cherchana*, alături de 2 peisaje din Deltă.
[31] *Anuarul Ateneului Român pe anul 1932*, București, 1932, p. 234. Lucrările: *Pescari, Tufănică, Biserica Buciumeni* și *Iarnă.*

Tulcea nu este străină de efectele politicii culturale prin monumente, ce se manifestă plenar în perioada interbelică, mărturie în acest sens fiind cele trei inițiative pornite din interiorul comunității locale. Prima ca datare, valoare și finalizare, este cea referitoare la monumentul Spiru Haret — inaugurat la 11 octombrie 1923 în prezența ministrului de instrucțiunii publice, dl. C. Angelescu[32]. „Tulcea are cinstea de a fi cea dintâi, care și-a arătat recunoștința către marele om al țării"[33], scria într-o notă informativă din vara anului 1923 proprietarul ziarului *Curierul Tulcei*, C. Panaitescu-Hârtzău.

Ideea unui bust dedicat poetului Panait Cerna — itinerată de ziarul *Oglinda Tulcei*[34] — nu este străină de originea dobrogeană a acestuia[35]. Nu știm cum s-a finalizat această generoasă inițiativă, dar dorința de recuperare prin monumente durabile a valorilor locale este evidentă și în cazul particular al orașului Tulcea. Din aceiași perspectivă — însă cu diferențele de rigoare — trebuie privită și inițiativa grupului condus de rezidentul regal al ținutului Dunărea de Jos[36] de a ridica, în vara anului 1939, o statuie domnitorului Mircea cel Bătrân la Tulcea. Pe lângă conexiunea istorică ce se poate ușor stabili între domnitorul Țării Românești și Dobrogea, trebuie avut în vedere și factorul politic ce a stat la baza respectivei acțiuni, luând în considerare situația premergătoare declanșării celui de-al doilea război mondial. Lucrarea impozantă — realizată în formula statuii ecvestre — domină piața centrală a orașului, constituind, dincolo de simbolul pur istoric conținut, elementul de continuitate între trecut-prezent și viitor pe aceste meleaguri danubiene.

III. TEATRU

Activitatea teatrală propriu-zisă locală este disputată de Asociația culturală „Dobrogea" și Asociația studenților tulceni. Prima dintre ele organizează, cu ocazia spectacolului de la Sala de conferințe din 17 mai 1925, vizionarea piesei într-un act „Comoara" de Victor Eftimiu, membru de onoare al asociației[37]. Aceluiași organism cultural trebuie să-i aparțină și inițiativa reprezentării piesei „D'ale Carnavalului" la Babadag, pentru mărirea fondurilor unui monument al eroilor în acea localitate[38].

Asociația studenților tulceni prezintă piesa „Funcționarul de la domenii" în luna august 1924[39] și „Un erou", semnată de maiorul Cristescu, în 28 aprilie 1927[40]. Ambele recenzii se concentrează asupra po-

---

[32] *Curierul Tulcei*, II, nr. 63/15 octombrie 1923, p. 1—2.
[33] *Idem*, II, nr. 46/18 iunie 1923, p. 1.
[34] *Oglinda Tulcei*, I, nr. 8/28 mai 1927, p. 1.
[35] Vezi Ciopraga, Constantin, *Literatura română între 1900 și 1918*, Junimea, Iași, 1970, p. 262—263.
[36] *Dunărea*, I, nr. 15/1 iulie 1939, p. 1—2.
[37] *Progresul Tulcei*, I, nr. 3/24 mai 1925, p. 2.
[38] *Idem*, I, nr. 18/6 septembrie 1925, p. 1 și nr. 19/13 septembrie 1925, p. 2.
[39] *Curierul Tulcei*, III, nr. 97/18 august 1924, p. 2.
[40] *Oglinda Tulcei*, I, nr. 5/1 mai 1927, p. 2 și *Plugul*, III, nr. 8/7 mai 1927, p. 2.

vestirii subiectului — „tactică" uzitată cu succes garantat de către toți cronicarii improvizați — relevând diletantismul componenților trupei dramatice și lipsa de interes, aproape firesc, a publicului tulcean.

În acest dialog cultural se înscrie și Societatea „Barbu Delavrancea" a elevilor Liceului Principele Carol din Tulcea care prezintă, la Sulina în data de 22 aprilie 1925, spectacolul cu piesele „Nevasta lui Cerceluș" de P. Locusteanu și „Moștenire de la răposata" de Radu Rosetti[41]. Așa după cum sugerează și titlurile enunțate, calitatea pieselor era destul de îndoielnică — respectiv ajustată la dimensiunile unui public lipsit de educație artistică și cvasiizolat geografic vorbind — iar „jocul" tinerilor discipoli ai Euterpei la dimensiunile unui timid debut artistic. Marele succes — pe care-l anunță cu emoție cronicarul ce nu catadisește nici măcar să-și semneze articolul — trebuie pus în seama lipsei de contacte culturale a publicului din Sulina, a termenilor firești de comparație. În plus, putem asista la o „găselniță" jurnalistică tipică.

Cel mai cunoscut și, totodată, prolific autor dramatic local, pare a fi, dintr-o notă a ziarului *Ecoul* ce apărea la Isaccea, dl. Florea Căruntu[42]. Valoarea informației este viciată de faptul că — poate întâmplător (!) — dramaturgul este și directorul publicației unde apare știrea, iar parcurgerea titlurilor domniei sale: *„Banii"*, *„Voluntarul"*, *„Criminalul"*, fixează cu prisosință nivelul artistic de realizare și dezvăluie. indubitabil, destinația socială a operelor în cauză.

Avocatul Al. Cinski — și se pare evident rolul de vârfuri ale efortului cultural pe care și-l asumă, cu tenacitate, reprezentanții justiției române — se arată îngrijorat în toamna anului 1926, de lipsa unei săli de teatru autentice la Tulcea[43]. Inventariind spațiile improvizate ce servesc acestui scop nobil, semnatarul articolului face apel la bunăvoința primarului de atunci al orașului — dl. Aurel Dem. Teodorescu —, la cea a prefectului județului — dl. Grigore Vasiliu — și la arhitectul orașului, pentru că „Sala de conferințe" amenajată — cifra e relativ modică: 200.000 de lei — ar putea deveni Teatrul comunal. Nu cunoaștem ecoul stârnit la nivelul factorilor de decizie ai orașului și prefecturii, dar, sărbătorirea maestrului Tony Bulandra în 1933 — pentru cei 30 de ani închinați teatrului — se realizează la Tulcea în Sala Select[44]. Să însemne acest lucru împlinirea dezideratului avocatului Cinski, ori este vorba de o sală complet nouă?

Cum și cât a fost implicată Capitala în susținerea efortului teatral al acestui colț de țară ne propunem să elucidăm în rândurile, ce urmează, luând, și de data aceasta, ca martor, presa locală interbelică.

Ambiționând la o prezentare strict cronologică — pentru a elimina tentația subiectivismului — vom menționa că primul sosit pe meleagurile tulcene a fost spectacolul cu piesa *„Băiat de viață"!*[45] — în octombrie 1924. Din distribuția anunțată de *Curierul Tulcei* făceau parte Nae Călinescu, Ria Rei și Cornățeanu. O simplă notă informativă făcea reclamă trupei Teatrului Mic ce urma să joace, în data de 15 august

[41] *Curierul Tulcei*, IV, nr. 123/7 mai 1925, p. 2.
[42] *Ecoul*, I, nr. 3/decembrie 1929, p. 4.
[43] *Gazeta Poporului*, VII, nr. 14/15 septembrie 1926, p. 1—2.
[44] *Țăranul dobrogean*, XIII, nr. 1/9 aprilie 1933, p. 3.
[45] *Curierul Tulcei*, III, nr. 101/20 octombrie 1924, p. 2.

1925 la Arena Mircea, comedia în trei acte *„Culcușul miresei"* de Paul Candera[46]. Dincolo de titlul incitant nu s-a mai strecurat nici un ecou al performanței actoricești. Omniprezentul Pepe Georgescu — care a străbătut cu certitudine țara de la un capăt la celălalt cu spectacolele sale „ușoare" — este așteptat la Tulcea pe data de 1 august 1927 pentru a pune în scenă piesa *„20 de zile la răcoare"*, scrisă de celebrul cuplu Arnold și Bach[47]. Maestrul Tony Bulandra este sărbătorit, la 28 martie 1933, pentru cei 30 de ani de teatru ai săi. În spectacolul găzduit de Sala Select, directorul companiei Teatrului „Regina Maria", prezintă piesa *„Marchizul de Priola"* în care strălucește prin noua și geniala sa interpretare[48]. Din această înșiruire de celebrități nu putea lipsi, firesc, marele Tănase. E drept, el vine abia la finele anului 1940, dar întreg ansamblul de 120 de persoane va fi prezent în sala Teatrului Select. Compania CĂRĂBUȘ are ocazia să prezinte — în turneu — revista *„Curaj Tănase"*, scrisă de actor însuși[49]. Din păcate, nici în acest caz nu dispunem de informații asupra spectacolului în sine, dar putem să ne imaginăm că Tănase a creat aceiași atmosferă incomparabilă, specifică, atât în culisele pregătitoare, cât mai ales în show-ul ca atare.

*

Activitatea muzicală tulceană interbelică are ca protagoniști corurile locale: cel al Asociației culturale „Dobrogea" și cel al bisericii Sf. Gheorghe. Eforturilor de menținere a unui nivel decent al discursului educativ și recreativ al muzicii în Tulcea, li se integrează corurile din Ismail și Brăila, respectiv, prezența artiștilor din București și provincie ce concertează aici. Din rândul plasticienilor, puțini la număr, se detașează figura lui Geo Cardaș. Acesta este în egală măsură cunoscut pe plan local și apreciat de juriul Salonului Ateneului Român. Să nu uităm apoi că expune la Salonul Oficial — ceea ce reprezintă un cec în alb pentru celebritate. Activitatea teatrală tulceană este polarizată de două asociații și de o societate a elevilor de liceu. Nivelul de pregătire este cel al diletantismului, nivelul pieselor puse în scenă este de o mediocritate crasă. Trupele ce se abat, în turneu, din București sunt de o calitate relativ bună, dar piesele cu care se prezintă la rampă lasă mult de dorit[50].

Fără a ambiționa la o prezentare exhaustivă a subiectului sperăm să fi reușit să creionăm osatura vieții culturale interbelice tulcene. Limitele ne-au fost impuse de „mărturia" izvorului jurnalistic în sine, dar

---

[46] *Progresul Tulcei*, I, nr. 14/9 august 1925, p. 3.
[47] *Oglinda Tulcei*, I, nr. 13—14/31 iulie 1927, p. 2.
[48] *Țăranul dobrogean*, XIII, nr. 1/9 aprilie 1933, p. 3—4.
[49] *Dunărea*, III, nr. 34/15 decembrie 1940, p. 4.
[50] Redăm, pentru edificare, titlurile pieselor interpretate pe scenele din Tulcea în perioada interbelică — așa cum apar ele nominalizate în paginile presei locale: *„Funcționarul de la domenii"* și *„Băiat de viață"* în 1924; *„Culcușul Miresei"*, *„D'ale Carnavalului"* — jucată de Asociația culturală „Dobrogea" — *„Comoara"*, *„Nevasta lui Cercelus"* și *„Moștenire de la răposata"* în 1925; *„Un erou"* și *„20 de zile la răcoare"* în 1927; *„Marchizul de Priola"* în 1933 și revista *„Curaj Tănase"* în 1940.

și de lipsa — încă — marcată de informații vis-à-vis de subiectul tratat. Prezenta lucrare, care credem noi și-a atins obiectivul propus, lasă câmp deschis de completare și sintetizare unor benefice intervenții viitoare.

CORNEL CRĂCIUN

ANEXE

CRONICA TEATRALĂ

1. *Piesa „Un erou" jucată de studenții tulceni*
... Nae Călinescu a interpretat rolul de sentimental sincer, naiv și flegmatic, cu sufletul unui adevărat artist. Ansamblul a fost la înălțimea interpretului principal. Dl. Răscanu a realizat cu succes tipul eroului de la partea sedentară. D-nii Zăgănescu și Baboianu pe cavalerii moderni. Eroina a fost interpretată de d-ra Zibileanu. Cu mlădiere în voce și cu simț artistic a fost foarte plăcută. Domnișoarele Sotirescu și N. Țuțuianu, interpretând rolul a două fete moderne, au jucat natural și cu multă suplețe... Piesa a reușit, a plăcut și a mulțumit publicul...
În „OGLINDA TULCEI", I, nr. 5/1 mai 1927, p. 2.

2. *Artistul Pepe Georgescu la Tulcea*
Luni 1 august, orașul Tulcea va avea ocaziunea să aibă în mijlocul ei (!) pe artistul Pepe Georgescu de la Teatrul Național din Capitală, care va da o singură reprezentație cu piesa *20 de zile la răcoare* în Arena Mircea.
Dl. Pepe Georgescu care este un artist apreciat, ne face cinste vizitând orașul nostru, iar tulcenii vor fi la înălțime apreciind așa cum se cuvine pe acest distins artist.

Cronicar.

În „OGLINDA TULCEI", I, nr. 13—14/31 iulie 1927, p. 2.

3. *Concertul dlor Secăreanu și Kulibiu la Sulina*
... În fiecare din aceste cântece d. Secăreanu a pus, pe lângă o tehnică de o rară și desăvârșită măiestrie și o vibrație sufletească adecvată fiecărei bucăți, făcând să vibreze de emoție artistică întreaga sală, odată cu dsa în clipele sale de creațiune... ceea ce ne-a impresionat îndeosebi la dsa, a fost stilul său muzical, un stil personal, concentrat și vibrant și totodată de o vie coloratură.

Gh. BOUROS

În „DUNĂREA", I, nr. 12/1 mai 1939, p. 6.

LA VIE CULTURELLE DANS LA PRESSE ROUMAINE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES DE TULCEA

(Résumé)

L'activité musicalle de Tulcea entre les deux guerres mondiales a comme promoteurs les ensembles chorals de l'endroit: celui de l'Association culturelle „Dobroudja" et celui de l'église St. Georges. Aux efforts de conservation d'un niveau décent du discours educatif et recreatif, en même temps, de la musique à Tulcea, se sont integrés les ensembles chorals d'Ismail et de Brăila, respectif, la

présence des artists de Bucharest et du province qui donnent des représentations là. Parmi les nombres du plasticiens, qui sont en petite quantité, il faut mentionner le nom du *Geo Cardaș*. Celui-ci est egalement connue dans la contrée et aprecié par le jury du Salon d'Athénée Roumain de Bucharest.

L'activité théâtrale de Tulcea est polarisée par deux associations et une société des élèves du lycée Principele Carol de l'endroit. Le niveau de formation théorique est celui des amateurs le niveau des pièces de théâtre misent en scéne est d'une médiocrité crasse. Les ensembles de Bucharest venues en tournée sont d'une bonne qualité relatif, pourtant que les pièces de théâtre sont sans valeur.

MOMENTE DIN ISTORICUL REGIMENTULUI 5 VÂNĂTORI (1896—1944)

Investigarea sistematică a principalelor activități efectuate de un regiment de infanterie într-un interval de timp mai îndelungat (de ex. pe durata existenței unității ca batalion independent, respectiv regiment) permite reliefarea unor aspecte de cert interes privind modul de implicare în diversitatea situațiilor care au intervenit de-a lungul anilor.

Consemnările făcute în documentele militare ale vremii, cu precădere categoria Registrele istorice (pe timp de pace) și în *Jurnalele de operații* (începând cu regimentul sau batalionul independent și continuând cu eșaloanele superioare de comandă, în timp de război, privind acțiunile de luptă din zona de operații, la care se atașează Registrul istoric al Părții Sedentare elaborat concomitent privind activitățile din garnizoana distanțată de front în care se afla stabilită), permit cunoașterea unor diverse aspecte, în mod cronologic, în condiții specifice, cu anumite detalii din care pot fi desprinse unele semnificații. Jurnalele de operații câștigă un plus de valoare prin faptul că au fost elaborate în vâltoarea evenimentelor, de participanții la lupte.

REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI a fost o unitate a Armatei Române implicată în numeroase activități specifice și momente importante din istoria țării noastre, îndeplinind în diverse garnizoane, cu eforturi susținute în timp de pace ordinele primite și cu grele sacrificii misiunile încredințate în cele două războaie mondiale[1].

La data de 25 noiembrie 1944, REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI, aflat cu garnizoana de reședință Timișoara a fost desființat[2] în urma unor măsuri arbitrare, străine de interesele țării[3]. De precizat că prin „*PROTOCOL*" (București, 26 octombrie 1944) s-au menționat Marile Unități și unitățile Armatei Române care vor participa la continuarea operațiilor militare, cele *care vor fi desființate* precum și cele ce urmau a fi *demobilizate la efective de pace,* cu precizarea că „desființarea și demobilizarea vor fi terminate la 1 decembrie 1944"[4]. În vederea desființării au fost menționate: „Comandamentul Armatei 3-a; Comandamentele Corpurilor 1 și 3 Armată; Comandamentul Corpului de Cavalerie; zece divizii de infanterie și munte, una divizie motomecanizată, trei divizii de cavalerie"[5]. *Între diviziile care erau precizate pentru a fi desființate s-a aflat DIVIZIA 1-a INFANTERIE din garnizoana Timi-*

---

[1] *Arhiva Ministerului Apărării Naționale, Statul Major General* (în continuare: A.M.Ap.N., S.M.G.), *fond 1119,* dos. nr. 1, 3, 4, 5, 6, 12.

[2] *Ibidem, fond 506,* dos. nr. 57, f. 330; *fond 1119,* dos. nr. 12, f. 50.

[3] *Ibidem, fond 948,* dos. nr. 880, f. 20—24.

[4] *Ibidem.*

[5] *Ibidem.*

şoara, cu toate unităţile din compunerea sa organică, între care s-a aflat şi Regimentul 5 Vânători[6]. Acest „*PROTOCOL*“ a fost impus şi semnat de Locţiitorul Preşedintelui Comisiei Aliate de Control, General Lt. Vinogradov precum şi de Şeful M.St.M. Român, General Adj. N. Rădescu[7], care a făcut menţiunea: „Semnez cu rezerva din nota adiţională“ (...)[8]. În *NOTA ADIŢIONALĂ*, Şeful Marelui Stat Major, General Adj. N. Rădescu a menţionat (Extras): „Ca împuternicit al Guvernului şi ca reprezentant al Înaltului Comandament Român declar că consider fixarea de către Comisia Aliată [Sovietică] de Control a numărului de Mari Unităţi române ce pot rămâne în fiinţă în interiorul ţării ca nederivând din obligaţiile impuse României prin Convenţia de Armistiţiu din 12 septembrie 1944 (art. 1, art. 18, anexa la art. 18), condiţiuni care nu pot fi modificate prin acest PROTOCOL. PROTOCOLUL îl semnez ca fiindu-ne impus de Comisia Aliată [Sovietică] de Control şi în scopul de a evita consecinţele dăunătoare operaţiilor comune“ [...][9].

De remarcat că la data semnării PROTOCOLULUI menţionat (26 octombrie 1944) prin care s-a impus desfiinţarea unor Comandamente şi Mari Unităţi ale Armatei Române din interior, fapt care a constituit „o agravare a condiţiilor Armistiţiului“[10], *CORPUL ROMÂN DE CAVALERIE* (comandant Generalul de Corp de Armată Gheorghe Cealîk), având în subordine *DIVIZIA 1 INFANTERIE INSTRUCŢIE* şi *DIVIZIA 1 CAVALERIE INSTRUCŢIE) se afla în zona de operaţii stabilită, cu forţele angajate în acţiuni de luptă*[11]. Aflat în compunerea organică a *DIVIZIEI 1 INFANTERIE INSTRUCŢIE, REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI* (comandant Lt. Colonel GIURAN ALEXANDRU) era în zona de operaţii, acţionând cu Batalionul II (Comandant: cpt. STAMATIU IOAN) care ocupa un sector precizat „la nord de oraş, pe drumul de care ce duce de la Bössörmeny la Hajdunanas, în stânga pe aceiaşi linie cu Batalionul 5 Moţi“[12], având înapoia Batalionului II, pe oraş, Batalionul I (Comandant: Cpt. PETRESCU IOAN)[13]. În ziua de 3 noiembrie 1944, *BRIGADA 1 INFANTERIE* din subordinea *DIVIZIEI 1 INFANTERIE INSTRUCŢIE* a consemnat în *Jurnalul de operaţii* „la orele 16. se primeşte ordinul Diviziei 1 Infanterie (Instrucţie) prin care Brigada 1 Infanterie urmează a se desfiinţa. Această soartă o au toate regimentele Diviziei 1 Infanterie (Instrucţie)“[14].

Întrucât la finele lunii noiembrie 1944 au fost desfiinţate unele Comandamente, Mari Unităţi şi regimentele din compunere, fiind astfel impusă arbitrar o importantă amputare a potenţialului militar al ţării, *este important şi necesar de a se efectua cercetări minuţioase de istoriografie militară, pentru prezentarea istoricului acestora, de la înfiin-*

---

[6] *Ibidem, fond. 506*, dos. nr. 37, f. 330.
[7] *Ibidem, fond 948*, dos. nr. 880, f. 20—24.
[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem.*
[10] *Ibidem*, f. 3.
[11] *Ibidem, fond 354*, dos. nr. 26, f. 162—168; *fond 1*, dos. nr. 228; *fond 506*, dos. nr. 37, f. 298; *fond 37*, dos. nr. 1, f. 140—141.
[12] *Ibidem, fond 1119*, dos. nr. 12, f. 34.
[13] *Ibidem.*
[14] *Ibidem, fond 37*, dos. nr. 1, f. 160.

țare până la desființare. În mod prioritar ar trebui să rețină atenția regimentele de roșiori, de cavalerie și de vânători.

Prin Î[nalt] D[ecret] Nr. 2606 a fost înființat la data de 1 octombrie 1896 *BATALIONUL 5 VÂNĂTORI* cu garnizioana în Cernavodă iar prin I.D. Nr. 4205 din 1896 s-a hotărât ca „batalionul să aibă de Patron pe Sfântul Dumitru, care se serbează la 26 octombrie"[15].

Primul comandant al Batalionului 5 Vânători a fost maiorul Viișoreanu. Următorii comandanți au fost: Maiorul Ionescu Florin Claudian, Maiorul Sănătescu și lt. colonel Antonescu (avansat și mutat la comanda batalionului la 1 aprilie 1911)[16].

În ziua de 16 octombrie 1896, M.S. Regele a plecat de la București la Constanța pentru „a pune piatra fundamentală a portului. Batalionul salută trecerea Maiestății Sale Regelui și familiei Regale prin o companie așezată la Cernavodă-Pod"[17]. În aceeași zi, M.S. Regele s-a reîntors, oprindu-se „pentru timpul nopții în gara Saligny, unde batalionul a dat o companie în gardă de onoare"[18].

În toamna anului 1897, Batalionul 5 Vânători „a luat parte la manevrele făcute cu trupele Diviziei Active Dobrogea"[19]. La 13 aprilie 1898, batalionul a fost mutat la Constanța iar la 10 mai 1898 a primit Drapelul la București. În toamna anului 1898 a participat la manevrele Diviziei active de Dobrogea[20]. În anul 1899, batalionul a fost dislocat la București[21]. „Dispunându-se ca acest batalion să țină garnizoana în Sinaia, reședința de vară a M.S. Regelui, pentru a da gardă Castelului Peleș, s-a transportat cu calea ferată din București la Sinaia în ziua de 23 mai 1899"[22].

La 13 octombrie 1899, M.S. Regele a inspectat Batalionul 5 Vânători și „cazărmile ocupate în Sinaia"[23].

În ziua de 4 septembrie 1900, în urma ordinului confidențial Nr. 179 al Ministerului de Război, comunicat cu ordinul Nr. 539 al Corpului 2 Armată, Batalionul 5 Vânători, la 6 septembrie, ora 8 dimineața „pornește cu un tren special din Dealul Spirei, având prezenți 16 ofițeri și 443 oameni de trupă"[24] la Cernavodă, unde ajunge „în aceeași zi la ora 3,30 p.m."[25]. În ziua de 31 (30?) septembrie 1900, batalionul a revenit la București. Prin I.D. Nr. 1714 s-a stabilit dislocarea batalionului la Galați. La 24 aprilie 1901, batalionul a fost „transportat cu calea ferată de la București la Galați, unde ajunge seara"[26]. În toamna anului 1901 „batalionul a luat parte la manevrele regale executate de Corpul III Armată"[27].

---

[15] *Ibidem, fond 1119,* dos. nr. 3, f. 2.
[16] *Ibidem,* f. 4—70.
[17] *Ibidem,* f. 2.
[18] *Ibidem.*
[19] *Ibidem,* f. 3.
[20] *Ibidem,* f. 4—f. 5 contrapagină (în continuare: cp).
[21] *Ibidem,* f. 6.
[22] *Ibidem,* f. 6 cp.
[23] *Ibidem.*
[24] *Ibidem,* f. 8.
[25] *Ibidem.*
[26] *Ibidem,* f. 8 cp—9.
[27] *Ibidem,* f. 9 cp.

La serbările care au avut loc cu ocazia „aniversării a 25 de ani de la proclamarea Independenței Țării, batalionul a trimis o gardă de onoare și cu Drapelul. A asistat la solemnitatea ce a avut loc miercuri 8 mai, orele 3 p.m. în Sala Ateneului[28].

Batalionul 5 Vânători a luat parte la manevrele din toamna anului 1902[29], precum și la manevrele regale din toamna anului 1903[30]. Conform I.D. Nr. 1029, batalionul a fost mutat din garnizoana Galați la Constanța, unde a sosit în gară la 23 aprilie 1904, ora 9 a.m.[31]. În ziua de 8 aprilie 1905, batalionul a fost alarmat și în 22 de minute a fost gata cu un „efectiv de 16 ofițeri, 319 trupă"[32] pentru a executa un marș de la Constanța până în satul Agigea[33].

În seara de 17 iunie 1905, orele 20, „ivindu-se în portul Constanța, cuirasatul rus revoltat Kneaz Potenkim [Potemkin] însoțit de un torpilor, s-a sunat de către comandantul Garnizoanei alarmarea tuturor trupelor. La ora 10,55 noaptea, batalionul a sosit în dosul căpităniei portului, unde a stat gata pentru orice eveniment până a doua zi, 18 iunie, ora 11 a.m. când vasul răsculat părăsind portul Constanța pentru o destinație necunoscută, batalionul a reintrat în cazarmă"[34]. La orele 3 din noaptea de 22/23 iulie 1905, comandantul Garnizioanei a alarmat trupele „dând ordin de a veni în portul Constanța, unde la dispoziția sa să aștepte evenimentele ce ar decurge din cauza venirii din nou în portul Constanța a cuirasatului revoltat Kneaz Potemkin și a torpilorului care-l însoțea. La ora 4,½ torpilorul din cauze necunoscute părăsind cuirasatul a încercat să intre în port. Crucișătorul Elisabeta care se afla gata de luptă a tras două focuri de tun, după care torpilorul s-a retras. Batalionul a rămas în port până la orele 11 a.m., când echipajul crucișătorului s-a predat autorităților române atât ei cât și vasul intact pe care s-a arborat Tricolorul român. Torpilorul nevoind a se preda a fost silit să plece"[35].

Între 16 și 30 septembrie 1906, „batalionul a luat parte la concentrarea și manevrele Diviziei a 9-a"[36].

În primăvara anului 1907, batalionul a participat la potolirea revoltelor țărănești de la 13 martie la 19 aprilie, în zona județului Dolj (localitățile Băilești, Galicea Mare, Plenița, Caraula, Rudari, Vârtop, Galicea Mică, Boureni, Cruci, Afumați, Săluta, Portărești, Segarcea etc.)[37]. La data de 18 aprilie 1905, batalionul a „părăsit Craiova înapoindu-se în garnizoana Constanța"[38].

---

[28] *Ibidem*, f. 11 cp—12.
[29] *Ibidem*, f. 23—23 cp.
[30] *Ibidem*, f. 26 cp.
[31] *Ibidem*, f. 29 cp—30.
[32] *Ibidem*, f. 31.
[33] *Ibidem*.
[34] *Ibidem*, f. 33.
[35] *Ibidem*, f. 33 cp.
[36] *Ibidem*, f. 35.
[37] *Ibidem*, f. 35 cp—38 cp.
[38] *Ibidem*, f. 38 cp.

Primind ordinul telegrafic al Corpului II Armată în ziua de 7 mai 1905, Batalionul 5 Vânători a plecat din gara Constanța la Sinaia „pentru a face gardă Palatului Regal și Princiar pe timpul verii"[39].

La Sinaia, în ziua de 19 iunie, din Înalt Ordin „o companie din batalion"[40] a format garda de onoare la Castelul Peleș, pentru Misiunea Otomană condusă de Excelența Sa Mareșalul Abdulah-Pașa[41]. „Maiorul Sănătescu, comandantul batalionului a fost atașat pe lângă misiune tot timpul cât a stat în Sinaia"[42].

În ziua de 3 iulie 1907, din Înalt Ordin o companie din batalion „a format garda de onoare la Castelul Peleș iar maiorul Sănătescu comandantul batalionului a fost atașat pe lângă misiunea [Persană] tot timpul cât a stat în Sinaia"[43].

În ziua de 4 iulie 1907 „4 ofițeri superiori din Armata Japoneză veniți în țară pentru a studia organizarea Armatei Române, au venit la Sinaia pentru a se prezenta M.S. Regelui. Din Înalt Ordin au fost trimiși să viziteze batalionul" [. . .][44].

La 25 iulie 1907, Batalionul 5 Vânători a fost inspectat de M.S. Regele „pe platoul de instrucție Furnica de lângă cazarmă"[45]. Având în compunere 4 companii a fost executată „instrucția batalionului în ordine strânsă" precum și „exerciții de luptă cu inamicul figurat. Defilare în pas iute, defilare în pas alergător"[46].

În ziua de „18 noiembrie, ora 5 p.m., batalionul a părăsit garnizoana Sinaia, întorcându-se în garnizoana de reședință Constanța"[47].

Prin schimbarea instrucțiunilor în caz de mobilizare s-a stabilit ca batalionul să formeze REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI „compus din un Stat Major al regimentului, o parte sedentară cu o companie de depozit și 2 batalioane cu câte 4 companii fiecare. Companiile se vor forma prin desdoirea companiilor batalionului. Pentru completarea efectivelor s-a[u] primit oamenii necesari de la Rg. [Regimentul] Olt nr. 3, Rg. [Regimentul] Vâlcea No. 2, Rg. [Regimentul] Rovine No. 26 și Rg. [Regimentul] 2 Romanați No. 19"[48].

O delegație din batalion, condusă de maiorul Sănătescu s-a deplasat la Palatul Cotroceni la 6 decembrie fiind ziua onomastică a A.S. Pr. Niculae „pentru a felicita pe A. Sa și a-i oferi un costum de haine de vânător în amintirea simpatiei cu A. Sa arătase batalionului pe timpul verii"[49].

La 28 septembrie 1909 „M.S. Regele însoțit de A.S. Regală Principele Ferdinand au vizitat batalionul"[50].

---

[39] *Ibidem*, f. 40.
[40] *Ibidem*, f. 40—40 cp.
[41] *Ibidem*.
[42] *Ibidem*.
[43] *Ibidem* f. 40 cp.
[44] *Ibidem*, f. 40 cp—41.
[45] *Ibidem*, f. 42 cp—43.
[46] *Ibidem*.
[47] *Ibidem*, f. 43 cp.
[48] *Ibidem*, f. 46 cp.
[49] *Ibidem*, f. 43 cp—44.
[50] *Ibidem*, f. 62.

Urmare a ordinului telegrafic Nr. 19 233 din 6 octombrie 1909 al Corpului II Armată, Batalionul 5 Vânători a primit ordin de dislocare, părăsind garnizoana la 25 octombrie, ora 8 a.m., iar la „26 oct., ora 1,10 p.m., sosește în Craiova“[51].

În garnizoana Craiova batalionul a efectuat activități specifice și a luat parte la unele serbări, aniversări și evenimente. La 28 noiembrie a avut loc „aniversarea căderii Plevnei“[52]. În ziua de 5 decembrie 1909 „recruții contingentului 1910 au depus Jurământul în fața întregului batalion“[53] iar „după terminarea Serviciului Divin Preotul Garnizoanei a ținut o cuvântare“[54]. La 7 aprilie 1910 „fiind aniversarea M.S. Regelui, o companie din batalion a dat onorurile la Biserica Catedrală. După terminarea Serviciului Divin, compania a defilat înaintea Domnului General Năsturel, comandantul Diviziei a 2-a“ (Infanterie)[55]. Batalionul 5 Vânători a luat parte în ziua de 4 mai 1910 „la marșul de garnizoană ce s-a executat la satul Malu Mare, făcând parte atât la ducere cât și la întoarcere din grosul coloanei“[56]. La 24 ianuarie 1911 „ofițerii batalionului au luat parte la Te-Deum“[57] fiind aniversarea Unirii Principatelor.

„D[omnul] Lt. Colonel Antonescu înaintat în acest grad pe ziua de 1 aprilie și numit comandat al Batalionului 5 Vânători este prezentat batalionului de către d. Colonel Viișoreanu Dim., comandantul Brigăzii [a] 3-a Infanterie și fost prim comand[ant] al batalionului la înființarea sa“[58].

S-a consemnat că „în ziua de 23 mai a.c., ora 2,30 p.m., A.S.R. Principele Ferdinand, Inspectorul General al Armatei trece batalionul în inspecție la câmp[59], rămânând „foarte mulțumit de modul cum s-a prezentat batalionul la toate ramurile instrucțiunei“ [...][60].

Între 18 mai și 4 iunie 1912, Batalionul 5 Vânători a luat parte la activitățile specifice din tabăra de instrucție Breznița „împreună cu Brigada III Infanterie“ [...][61].

În toamna anului 1912, Batalionul 5 Vânători a participat la „manevrele regionale ale Corpului I Armată“[62].

La 21 iunie 1913, ora 2,45 noaptea batalionul a primit ordinul cifrat prin care „Ministerul de Război face cunoscut cu No. 4609 [că] Armata se mobilizează cu începere din ziua de 23 iunie“[63]. Batalionul primește ordin de la Corpul 1 Armată să debarce la Portărești și să meargă la Bechet. Batalionul și trăsurile au fost îmbarcate în gara Craiova în

---

51 *Ibidem.*
52 *Ibidem*, f. 62 cp.
53 *Ibidem.*
54 *Ibidem.*
55 *Ibidem*, f. 64 cp.
56 *Ibidem*, f. 65 cp.
57 *Ibidem.*
58 *Ibidem*, f. 70.
59 *Ibilem*, f. 70 cp.
60 *Ibidem.*
61 *Ibidem*, f. 72 cp.
62 *Ibidem*, f. 73 cp.
63 *Ibidem*, dos. nr. 4, f. 21.

45 de minute[64], Ajuns la Portărești, după un repaus pentru a se lua masa „batalionul se pune în marș în direcția Bârca"[65] „unde la ora 10,30 p.m. intră în cantonament.

În ziua de 22 iunie 1913, cu un efectiv de 17 ofițeri, 431 trupă, 64 cai și 9 trăsuri „batalionul se pune în marș în direcțiunea Bechet. Etapa 46 km, plecarea la ora 6 a.m." [. . .][66].

La 23 iunie 1913, batalionul efectuează paza frontierei Dunării, activitate continuată și în zilele de 24, 25 și 26 iunie 1913[67].

La 30 iunie 1913, „Regimentul 5 Vânători se constituie pe 2 batalioane. Batalionul I ocupă încă sectorul 3, în același dispozitiv ca și mai înainte, fiind întărit cu batalionul teritorial Dolj. Se controlează efectivul, se varsă completări. Se ajustează echipamentul" [. . .][68]. La 1 iulie 1913 efectivul regimentului a fost de: „36 ofițeri, 2257 trupă, 170 cai, 34 trăsuri"[69]. Comandantul Regimentului 5 Vânători a fost la data de 2 iulie 1913, Lt. Colonelul Kollori"[70] care a deținut și funcția de comandant al avanposturilor la acea dată[71]. La 8 iulie 1913 Divizia II-a Infanterie comunică Regimentului 5 Vânători (prin Ordinul Nr. 5), că urmează a se deplasa la Novăceni unde se va pune „sub ordinele Diviziei 1-a până la noi dispoziții" [. . .][72]. Regimentul 5 Vânători a participat la campania din Bulgaria din anul 1913[73]. La 21 august 1913, regimentul, după efectuarea activităților ordonate a executat „marș [în] direcțiunea Corabia. Efectiv: 32 ofițeri, 2164 trupă, 176 cai" [. . .][74]. Unitatea revenită în garnizoana Craiova, a fost dislocată în anul 1915 la granița de nord a Olteniei, unde a efectuat activitățile stabilite în cadrul misiunii de acoperire (sectoarele Mănăileasa și est de Voineasa Mălaia etc.)[75]. În ordinul Corpului 1 Armată adresat Regimentului 5 Vânători (la 28 august 1915, în conformitate cu ordinul Nr. 474 al M.St.M. s-a menționat (extras): „I. *Lucrări de executat:* Se va începe de urgență executarea lucrărilor de fortificațiuni pentru organizarea pozițiunilor de rezistență recunoscute. II. *Felul lucrărilor:* [. . .]"[76]. La 31 august 1915 s-a consemnat: „aceleași efective, același serv[iciu] de sig[uranță] în stație ca și în ziua precedentă. Recunoașterea poziției de la confluența Mănăileasa cu Lotru. Alegerea poziției de artilerie. Dispoziții pentru șanțuri întărite, dacă terenul e pietros [și] va permite lucrarea cu accesoriile regulamentare. S-a început executarea lucrărilor"[77]. La 14 octombrie 1915 s-a menționat: „se continuă cu lucrările de fortificație pe poziția Mănăileasa, cu 2 companii, restul regimentului execută programul Bri-

[64] *Ibidem.*
[65] *Ibidem.*
[66] *Ibidem*, f. 21 cp.
[67] *Ibidem*, f. 21 cp—23 cp.
[68] *Ibidem*, f. 25.
[69] *Ibidem.*
[70] *Ibidem*, f. 25 cp—26 cp.
[71] *Ibidem.*
[72] *Ibidem*, f. 31 cp.
[73] *Ibidem*, f. 25—60.
[74] *Ibidem*, f. 61 cp.
[75] *Ibidem*, f. 63 cp.
[76] *Ibidem*, f. 64.
[77] *Ibidem*, f. 67.

gadei, săptămâna 1-a"[76]. În ziua de 20 noiembrie 1915 s-a menționat „lucrări pe Mănăileasa nu se mai execută din cauza unei cantități de zăpadă. Se continuă programul Brigadei, săptămâna [a] 3-a"[79]. La 18 mai 1916, „regimentul repară lucrările la est de Voineasa"[80]. Între 27—29 iulie 1916 „regimentul execută școala de batalion"[81].

Regimentul 5 Vânători, comandat la 14 august 1916 de Colonelul Constantinescu, având ca efective: 39 de ofițeri, 2140 trupă, 218 cai și 58 de trăsuri, a fost între unitățile ARMATEI ROMÂNE care au intrat în acțiune din prima zi de confruntări *ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL, CAMPANIA ANULUI 1916.*

Subunitățile din compunerea REGIMENTULUI 5 VÂNĂTORI au participat la confruntări în cele mai diferite sectoare și condiții: Luptele de la *Dobrun* (15 august 1916), *Fundul Râului, Râul Sadului* (16 august), *Pădurea Sărata* (sud Cisnădie la 17 august), *Rășinari* (22 august); recunoașterea ofensivă de la *Gura Râului* (26 august), *Orlat* și *Rășinari* (*Dealul Obreja,* 26 august), luptele de la *Orlat* (29 și 31 august 1916), luptele de la *Porumbacu de Jos, Glimboaca* și *Dealul Nucului* (9 septembrie), *Piscul Mare* (13 septembrie), de la *Lunci* (20 septembrie), *D. Chitianet* și *D. Bulzu* (23 și 24 septembrie); recunoașterea în spatele inamicului între 23 septembrie—15 octombrie, în *zona Voineasa, Sadul, R. Sadului, Tălmaci, Boița,* sectoarele de pe *Muntele Veverița* (4 octombrie), *Muntele Călugăru* (10 octombrie), *Muntele Mighele* (10 octombrie), *Muntele Mormântul* (12—13 octombrie), *Muntele Zănoaga* (15 octombrie), *Boișoara* și *Titești* (17—19 octombrie), *D. Spinului* și *Perișani* (16—20 octombrie), *D. Spinului-Titești* (22—23 octombrie), *D. Spinului* și *Perișani* (24 octombrie), *D. Perișani* (27—29 octombrie), *Perișani* n[ord]-*Poiana* (30—31 octombrie), *M. Toaca* (3 noiembrie), *D. Suici* și *Robaia* (6 noiembrie), *Gura Văii* (11 noiembrie), *Milcioiu* (14 noiembrie), *Prundeni* (18 noiembrie), *Leordeni, Măcești, Rădulești* (19 noiembrie), *Găiești* (20 noiembrie), *Dobra* (21 noiembrie) și *Finta. În aceste lupte efectivele REGIMENTULUI 5 VÂNĂTORI s-au diminuat substanțial, ajungând în ziua de 21 noiembrie 1916 la:* 17 ofițeri, 165 trupă, 222 cai și 58 de trăsuri[82].

Confruntările în care a fost angajată unitatea au continuat: lupta de la *Fulga* (30 noiembrie) regimentul efectuând replierea spre Costești (sud-vest de Buzău). În ziua de 2 decembrie 1916, regimeneul se retrage sub presiunea inamicului în direcția *Boboc* (R. Sărat) și participă la lupta de la *Boboc* (3 decembrie 1916), unde după o rezistență de trei ore se retrage către *Secărieni — Bălăceanu — Sălcioara*[83]. A urmat deplasarea „spre zona de reconstituire, după itinerariile stabilite" a consemnat Corpul 1 Armată[84]. La 26 decembrie 1916, Regimentul 5 Vânători a continuat marșul începând de la ora 9 a.m. prin Salota, Nicolina, Socola, Bucium și ajunge la ora 9 seara în *satul Păun,* unde

[78] *Ibidem,* f. 71.
[79] *Ibidem,* f. 72.
[80] *Iibedm,* f. 83.
[81] *Ibidem.*
[82] *Ibidem,* f. 84—149; *fond 336,* dos. nr. 51, f. 2—88; *fond 1023,* dos. nr. 3.
[83] *Ibidem,* f. 150—154.
[84] *Ibidem, fond nr. 336,* dos. nr. 51, f. 121.

cantonează[85]. În ziua de 28 decembrie 1916 „se procedează la alegerea locului pentru construirea bordeielor"[86] iar la 29 decembrie 1916 începe construirea acestora la nord-vest de satul Păun, activitate continuată și în zilele următoare[87]. La 31 decembrie 1916, efectivele Regimentului 5 Vânători au fost de 17 ofițeri, 1118 trupă, 248 cai și 63 de trăsuri[88].

Cercetarea sistematică a campaniei dramatice din anul 1916, cu redarea cronologică a unor aspecte reprezentative și particularitățile de ordin militar din diverse sectoare, cu accentul pe derularea și evoluția confruntărilor privite din câmpul tactic (la nivel de regiment), unele structurări de forțe în situații date, eroi și fapte de eroism precum și pierderile înregistrate, evidențiază pregnant eforturile substanțiale, vitejia afirmată în cele mai dificile situații operative, eroismul militarilor de diferite grade dus până la cotele cele mai înalte, în vederea îndeplinirii misiunilor încredințate pentru apărarea teritoriului, în diversitatea și desfășurarea unor lupte, adesea contra unui adversar care a dispus de o covârșitoare superioritate în efective, material de război și având experiență în situații operative, fapt care a amplificat eforturile ostașilor noștri și a generat grele sacrificii[89].

În primele luni ale anului 1917 s-a efectuat în satul Păun din Moldova o susținută, temeinică și extrem de dificilă activitate pentru refacerea regimentului și asigurarea unei capacități combative sporite[90].

Epidemiile au făcut ravagii în regiment. La 30 martie 1917, a murit comandantul unității, Lt. Colonel HERGOT MIHAIL, care a fost înmormântat potrivit dorinței sale exprimată pe patul de suferință din spital, în cimitirul din *satul Păun,* în jurul celor 472 de militari din Regimentul 5 Vânători care au decedat în urma epidemiei de la începutul anului 1917 și până la acea dată[91]. Decesele au continuat și în perioada următoare[92].

În ordinea de bătaie a Regimentului 5 Vânători din ziua de 1 aprilie 1917 a fost menționat drept comandant Maiorul Popescu Dumitru[93].

---

[85] *Ibidem, fond 1119,* dos. nr. 4, f. 154.
[86] *Ibidem.*
[87] *Ibidem.*
[88] *Ibidem.*
[89] General Dabija G. A., *Armata Română în războiul mondial* 1916—1918, vol. II (f.a.), Editura I. G. Hertz, București; Lt. Colonel Ioanițiu Alexandru, *Războiul României, 1916—1918,* vol. I, București, 1928; General Traian Moșoiu, *Memorial de război (august—septembrie 1916),* Cuvânt înainte de Prof. dr. Vasile Netea, ediție studiu introductiv și note de Al. Dragomirescu și Marius Pop, TESTIMONIA, Editura DACIA, Cluj-Napoca, 1987 (recenzată în „REVISTA ISTORICĂ", Academia Română, Institutul de istorie „N. IORGA" București, Seria nouă, tomul I, 1990, No. 4 (aprilie) p. 418—419, Editura Academiei Române; recenzie de Valeriu A. Giuran); * * *, Ministerul Apărării Naționale, Marele Stat Major, Serviciul istoric, *România în războiul mondial 1916—1919,* Vol. I, cap. I—VIII. Monitorul oficial și imprimeriile statului, Imprimeria Națională, București, 1934; vol. II (cap. IX—XIX) București, 1936; vol. III (cap. XX—XXIV, partea I-a), București, 1940; vol. III (cap. XXV—XXX, partea II-a), București, 1941; vol. IV (cap. XXXI—XXXIV, partea I-a), București, 1946; A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1023,* dos. nr. 3.
[90] A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1119,* dos. nr. 4, f. 154—156.
[91] *Ibidem,* f. 155 cp—161.
[92] *Ibidem,* f. 161 cp—162.
[93] *Ibidem.*

Intre 26 martie—2 aprilie 1917 din Regimentul 5 Vânători au murit 20 de militari (1 sergent, 3 caporali și 16 soldați)[94] iar în intervalul 2—9 aprilie 1917 au murit de tifos exantematic Plutonierul Iordăchescu Ioan și 5 soldați[95]. De la 10 la 16 aprilie 1917, regimentul a avut 8 militari morți (din care 1 sergent, 1 caporal și 6 soldați)[96]. Între 17—23 aprilie 1917 (inclusiv), din regiment au murit 3 militari (1 caporal și 2 soldați)[97], între 24—30 aprilie 1917 au murit 7 militari (Plutonierul Dumitru Alex. și 6 soldați)[98], între 1—7 mai 1917 au murit 5 militari (1 sergent și 4 soldați)[99], la 7 mai a murit Sold. Butusina Anton din compania 4-a, la 8 mai a murit Sold. Moldoveanu Ioan[100], între 14—21 mai au decedat 5 soldați[101] iar între 21—27 mai au murit 14 militari (din care 2 sergenți, 1 caporal și 11 soldați)[102].

În ziua de 11 mai 1917, Maiorul Popescu Petre a fost numit la comanda Regimentului 5 Vânători întrucât Maiorul Popescu Dumitru a fost mutat la comanda Regimentului Olt No. 3[103]. La 29 mai 1917 a fost numit comandat al Regimentului 5 Vânători, Lt. Colonel Diamandy Gh.[104].

Între 30 mai—4 iunie 1917 din regiment au murit 6 militari (2 caporali și 6 soldați)[105].

În ziua de 7 iunie 1917, Regimentul 5 Vânători cu un efectiv de 21 de ofițeri și 423 trupă a mers „în gara Iași pentru a primi pe ofițerii și soldații ardeleni ce sosesc din Rusia"[106]. La 8 iunie 1917, militarii regimentului au mers la Tabăra Moara de Vânt „unde au asistat la depunerea Jurământului ofițerilor și trupa Ardeleană în fața M.S. Regelui"[107].

La 23 iulie 1917, un pluton precum și preotul regimentului au luat parte la dezvelirea monumentului ridicat în comuna Tomești pentru soldații morți ai Regimentului 26 Infanterie[108].

Regimentul 5 Vânători aflat în subordinea Diviziei 5 Infanterie, conform ordinelor primite, a părăsit garnizoana Iași la 15 august 1917, ora 4,30, punându-se în marș spre stația de îmbarcare Bârnova, de unde în ziua următoare s-a deplasat cu trenul până la gara Frunzeasca de unde după debarcare militarii au continuat mișcarea spre sectorul atribuit[109].

---

94 *Ibidem.*
95 *Ibidem*, f. 162.
96 *Ibidem*, f. 162 cp.
97 *Ibidem.*
98 *Ibidem*, f. 163.
99 *Ibidem.*
100 *Ibidem.*
101 *Ibidem.*
102 *Ibidem*, f. 163 cp.
103 *Ibidem* ,f. 163.
104 *Ibidem*, f. 163 cp.
105 *Ibidem.*
106 *Ibidem*, f. 164.
107 *Ibidem.*
108 *Ibidem*, f. 164 cp.
109 *Ibidem*, f. 165—166.

La 5 septembrie 1917, batalionul I din Regimentul 5 Vânători a lucrat „la adăposturi în pământ în pădurea de la Piscul Glodului“[110] iar seara a fost înlocuit de Batalionul II „care a pornit din Pd. de pe D. Sagău, la ora 17,30“[111].

În ziua de 20 septembrie 1917 „inamicul a bombardat violent pădurea Mănăstioara, colțul de s[ud]-e[st], de la 18,30—19,20“ [. . .][112]. În săptămâna 17—23 septembrie 1917, în urma bombardamentului executat de artileria inamică „în sectorul ocupat la S.V. de Mănăstioara de către Bat[alionul] I-iu [cota 331]“[113] s-a consemnat pierderea în total a unui număr de 16 militari, din care 3 morți (Sold. Mirea Vasile din compania 1-a, Serg. Tobescu Dumitru din compania 2-a și Sold. Lulache Vasile din Compania 2-a)[114].

La 3 octombrie 1917, Batalionul I/R. 5 V., „s-a aflat în tranșee, în sectorul centrul de rezistență No. 1, pe stânga Zăbrăuciorului, unde a adâncit tranșee“[115], a efectuat 3 adăposturi pentru pândari, 11 amplasamente pentru puști mitraliere și servanți și alte lucrări în vederea amenajării poziției“[116].

Pentru zilele de 18—20 octombrie 1917, R. 5 V., a menționat în Jurnalul de operații „aceiași situație, Trupa Batal[ionului] II din [Regimentul] 5 Vânăt[ori] și [Batalionul] I din [Regimentul] 3 Olt au fost trecute în revistă de către Domnul General Berthelot, la ora 11, în Valea Caracuci“[117].

Inamicul a efectuat un bombardament spre Milcov, Valea Simionescu[118]. În ziua de 1 noiembrie 1917 „regimentul a continuat lucrările la bordeie iar compania 3-a lucrări de sapă la Divizia II-a“[119].

Potrivit „Ordinului de operații No. 2 al Comandamentului Garnizoanei Roman“[120], având mențiunea EXTRA-SECRET s-au dispus măsuri pentru arestarea prin surprindere a marxiștilor „din jurul Garnizoanei Roman [care] pregăteau tulburări generale și atentat asupra generalului Necrasoff [Necrasov] comandantul Armatei 4-a Rusă“[121]. Din conținutul acestui ordin se redau unele extrase:

„1) Conform Ordinului M.G.G., No. 5603, Bat[alioanele] 1 și II și 2 companii din Regimentul 5 Vânători sunt puse sub ordinele subsemnatului.

2) Misiunea este de a se da concursul generalului Necrasov pentru a aresta Comitetul maximalist [marxist] și actualul comandant al Armatei IV-a Rusă“.

„12) Operațiunile de dezarmarea bolcevișilor [bolșevicilor] va [vor] începe la ora 6 dim[ineața].

---

110 *Ibidem*, f. 167.
111 *Ibidem*.
112 *Ibidem*, f. 168.
113 *Ibidem*, f. 168 cp.
114 *Ibidem*.
115 *Ibidem*, f. 169.
116 *Ibidem*.
117 *Ibidem*, f. 170.
118 *Ibidem*.
119 *Ibidem*, f. 171.
120 *Ibidem*, f. 176.
121 *Ibidem*.

Comandantul Detașamentului: Colonel Ganea"[122].

În zilele de 11 și 12 decembrie 1917, din Regimentul 5 Vânători „trei detașamente au executat serviciul de siguranță prin patrule fixe în sectoarele afectate lor"[123].

În Înaltul ORDIN DE ZI din 1 ianuarie 1918, dat de Regele Ferdinand s-a menționat (extras): „Voi vitejii mei luptători de la Mărăști, Mărășești și de la Munții Oituzului stați neclinitiți de pază a hotarului, făcând straja cu arma la picior. Ochiul vostru să fie mereu țintit înspre inamic, inima voastră să bată cu aceiași încredere și căldură pentru Țară și Regele Vostru" [...] „Priviți fără șovăire viitorul. Vă urez din inimă un an bun care să vă aducă belșug, rodul muncii voastre, într-o luptă pentru cauza noastră sfântă"[124].

În ziua de 1 ianuarie 1918, Regimentul 5 Vânători s-a aflat în garnizoana Târgu Frumos[125]. La 6 ianuarie 1918 „o companie a executat serviciul de pază și patrulare, restul regimentului a luat parte la oficierea Serviciului Religios și Serbarea Bobotezei. S-au scurs către Rusia, 2 coloane din Armata IV-a Rusă, cu 14 ofițeri, 432 trupă, 275 cai și 150 trăsuri[126]. La data de 14 ianuarie 1918, regimentul a executat ..serviciul de pază în garnizoanele Târgu Frumos și Podul Iloaiei iar cu trupa disponibilă programul de instrucție"[127].

În ziua de 24 ianuarie 1918, Regimentul 5 Vânători a intrat „în ordinea de bătaie a DIVIZIEI 1 VÂNĂTORI"[128].

La 10 februarie 1918, Regimentul 5 Vânători a consemnat: Trecerea Prutului în Basarabia[129]. Unitatea a sosit „la Cornu Negru la ora 12, unde trupa a luat masa și odihnă"[130].

16 februarie 1918. Luptele cu bolșevicii[131].

[...] „Ordin de operație No. 1939 pentru zilele de 16 și 17 februarie 1918.

1) Bande bolșeviste [bolșevice] circa 400—500 oameni au atacat în dimineața zilei de 16 februarie Detașamentul de la Podul Râbnița. Detașamentul fiind forțat a se retrage, inamicul a ocupat tranșeele și se găsește la est de satele Mateuți și Popăuți"[132].

În ziua de 17 februarie 1918, Regimentul 5 Vânători a consemnat: [...] „Acțiunea cu foc a început la ambele batalioane aproape în același timp [ora 14,30] și după o rezistență de circa o oră pe liziera satului Popăuți de la s[ud] de calea ferată și în urma mișcării înconjurătoare făcută de compania 2-a ce era ușor lăsată în dreapta, inamicul a părăsit poziția în satul Popăuți, de asemenea și la nord de calea ferată, după o

[122] *Ibidem*, f. 176—176 cp.
[123] *Ibidem*, f. 177.
[124] *Ibidem*, f. 179—179 cp.
[125] *Ibidem*, f. 178 cp.
[126] *Ibidem*, f. 181.
[127] *Ibidem*, f. 182.
[128] *Ibidem*, f. 182 cp.
[129] *Ibidem*, p. 184.
[130] *Ibidem.*
[131] *Ibidem.*
[132] *Ibidem*, f. 184 cp.
[133] *Ibidem*, f. 185 cp.

scurtă rezistență a inamicului făcută în pădurea Homintzka, înaintea satului Mateuț, inamicul a fost silit să se retragă părăsind satul urmărit. Urmărit din ambele părți cu energie, de-a lungul Ciornei către satele Buzerica și Cernaia, inamicul a trecut podul peste Nistru la Râbnica [Râbnița] iar mare parte prin apă, pierind mulți, lăsând pe pozițiile ce ocupau multe mitraliere, un tun, muniționi, trăsuri etc. iar prin bombardamentul artileriei distrugându-se linia din spatele trenului ce staționa momentan la capul podului peste Nistru, s-a capturat și acest tren cu o însemnată pradă. La orele 18,45, ambele batalioane au atins malul drept al Nistrului în formație de luptă" [. . .][133]. În această luptă pierderile Regimentului 5 Vânători au fost: un ofițer mort (Locotenentul POPESCU CONSTANTIN din compania 5-a), un soldat mort (Sold. FIRU NICOLAE din compania 5-a) și 5 oameni de trupă răniți[134]. „Din partea inamicului s-au ales [identificat] până acum 18 morți" [. . .][135].

În ziua de 24 martie 1918 „conform ordinului telefonic al Detașamentului General Rășeanu, regimentul [s-a aflat] în sector în orașul Orhei. Trupa și ofițerii au mers la biserică și paradă, unde s-a oficiat un parastas pentru ofițerii și trupa căzuți pe câmpul de onoare în luptele cu bolșevicii"[136].

În Jurnalul de operații al Regimentului 5 Vânători s-a consemnat: „*27 martie 1918.* Unirea Basarabiei cu Țara Mamă. Se proclamă la Chișinău de către Adunarea Națională în Sfatul Țării „Unirea Basarabiei cu România"[137]. La 29 martie 1918 „s-a executat paradă și oficiat Te-Deum pentru Unirea Basarabiei cu Țara Mamă"[138]. În ziua de 30 martie 1918 s-a executat „programul de instrucție. Seara retragere cu torțe"[139].

În ziua de 25 mai 1918, companiile 1 și 2 din Regimentul 5 Vânători au efectuat între orele 6—10 „marș la Chișinău, luând garnizoană acel oraș"[140]. La 27 mai 1918, Companiile 3, 4 și Stat Majorul Batalionului s-au pus în marș la Chișinău, unde s-au instalat cu comp[aniile] 1 și 2 în cazarma din partea de n[ord]-v[est] a orașului, în strada Nicolaevskaia, lângă garajul tramvaielor, dând gărzi pentru paza depozitelor și magazinelor din oraș"[141].

La 5 iunie 1918 „conform ordinului Marelui Stat Major nr. 179, comunicat cu [al] Detașamentului General Rășcanu nr. 914, batalionul urmând a se deplasa la Iași, se îmbarcă azi la ora [între orele] 9—16 într-un tren partea activă, care pornește la ora 8 dimineața" spre destinația stabilită[142]. În ziua de 7 iunie 1918 „la ora 16, sosește de la Chișinău și trenul de rezerviști și completări"[143].

---

[134] *Ibidem.*
[135] *Ibidem.*
[136] *Ibidem*, f. 191 cp.
[137] *Ibidem.*
[138] *Ibidem.*
[139] *Ibidem*, f. 192.
[140] *Ibidem*, f. 194.
[141] *Ibidem.*
[142] *Ibidem*, f. 194 cp.
[143] *Ibidem.*

La 8 iunie 1918 „batalionul se instalează în barăcile din gara Socola“[144]. Între 9—30 iunie 1918 „batalionul a executat paza depozitelor de muniţiuni din gara Socola şi împrejurimi şi diferite corvezi, urmându-se programul de instrucţie“[145].

În ziua de *28 octombrie 1918* s-a consemnat că a fost dat *INALT ORDIN DE ZI* de către M.S. Regele Ferdinand, prin care s-a decretat mobilizarea (extras):

„OSTAŞI

„Ora mult aşteptată de ţara românească îndeosebi de voi vitejii mei ostaşi a sunat în sfârşit după lunga şi dureroasa aşteptare [...]. Regele Vostru Vă chiamă din nou la luptă să înfăptuiţi visul nostru de atâtea veacuri, Unirea tuturor Românilor pentru care în anii 1916—1917 aţi luptat cu atâta vitejie“ [146].

În ziua de 29 octombrie 1918, regimentul a efectuat echiparea celor prezenţi precum şi „s-a dat ordin pentru a se prezenta oamenii detaşaţi la diferite servicii“[147]. În aceiaşi zi (29 octombrie) DIVIZIA 2 INFANTERIE a trimis REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI Ordinul No. 3, în care s-a menţionat (extras): „Am onoare a Vă înainta alăturatele instrucţiuni secrete asupra mobilizării rugându-vă să binevoiţi ca până în seara zilei de 29 octombrie, ora 8 seara, cel mai târziu, prin curier special să ne înaintaţi:

1) Ordinea de bătaie nominală a ofiţerilor şi trupei celor 2 batalioane şi două baterii de câmp.

2) Tabel nominal de ofiţeri[i] şi trupa ce urmează a forma al doilea batalion al Regimentului 5 Vânători.

1918 octombrie 29 Din ordin,

Şeful de Stat Major, Lt. Colonel Bucica“[148].

La data de 1 noiembrie 1918, regimentul s-a ocupat „cu primirea micului echipament, harnaşament şi diferitelor“[149] materiale care au fost „necesare pentru mobilizare. De asemenea se echipează oamenii ce se prezintă la mobilizare“[150]. În ziua de 3 noiembrie 1918, Regimentul 5 Vânători care a avut în primire depozitul de muniţii „Socola-Iaşi“ îl predă trupelor trimise din Divizia 2-a Infanterie „pentru înlocuire“[151]. La 4 noiembrie 1918 „regimentul continuă cu echiparea, pregătindu-se pentru mobilizare, adunându-şi restul de oameni ce au fost detaşaţi pe la diferite servicii afară din corp“[152]. În ziua de 10 noiembrie 1918, unitatea a plecat „în marş din comuna Comăneşti la Asău, unde s-a

144 *Ibidem.*
145 *Ibidem.*
146 *Ibidem*, f. 199.
147 *Ibidem*, f. 196.
148 *Ibidem.*
149 *Ibidem*, f. 198.
150 *Ibidem.*
151 *Ibidem*, f. 198 cp.
152 *Ibidem.*

ordonat cartiruirea"[153]. La 11 noiembrie 1918 „regimentul a făcut marş de la Asău la Ghimeş"[154].

În ziua de 6 decembrie 1918, ora 8,30, *REGIMENTUL 5 VÂNĂTORI* „conform ordinului *BRIGĂZII 1 VÂNĂTORI* s-a îmbarcat în gara Blaj cu destinaţia Teiuş, unde a ajuns la ora 10,10, cantonând în sat iar cu o companie în gara Teiuş, unde a luat în primire gara. Restul regimentului şi artileria s-au îmbarcat la ora 11 în gara Blaj, cu direcţia Alba Iulia, unde a ajuns la ora 18. Trupa a fost imediat debarcată şi pornită în oraş, cantonând în cazarma din Cetate. Starea morală a ofiţerilor şi trupa [trupei] excelentă"[155].

În ziua de 25 decembrie 1918, efectivele Regimentului 5 Vânători au fost „ofiţeri 55, trupă 1214, cai 293, trăsuri 73"[156].

În ziua de 24 martie 1919, Regimentul 5 Vânători, conform ordinului de operaţii Nr. 32 808/1919 al DIVIZIEI 1 VÂNĂTORI „s-a îmbarcat în gara Alba-Iulia"[157] pornind „la ora 2,49 cu direcţia Apahida"[158]. La 12 aprilie 1919, regimentul a sosit la Deva[159]. În ziua de 14 aprilie 1919, conform ordinului de operaţii No. 76 al DIVIZIEI 1 VÂNĂTORI „regimentul s-a pus în marş pe jos la ora 13 de la Deva cu direcţia Zam, cantonând în comuna Dobra, unde a ajuns la ora 19"[160]. La 15 aprilie 1919, s-a continuat „marşul la Zam, unde a ajuns la ora 10, când a intrat în staţie"[161]. La 18 aprilie 1919, regimentul a ajuns la Maria Radna, unde a instalat serviciul de avanposturi la vest de localitate[162] precum şi pe unele direcţii[163]. În ziua de 19 aprilie 1919, Regimentul 5 Vânători a executat în Maria Radna „serviciul de siguranţă în staţie"[164].

Regimentul 5 Vânători a participat la Campania din Ungaria, din anul 1919[165].

La 1 ianuarie 1920, Regimentul 5 Vânători cu un efectiv de 39 ofiţeri, 1885 trupă, cai 311 şi 101 trăsuri s-a aflat în Aradul Nou, unde a executat „programul de instrucţie"[166] stabilit. În ziua de 21 ianuarie 1920 „conform Ordinului de operaţie al Diviziei 1 Vânători No. 202, regimentul se pune în marş la ora 11,30 din Aradul Nou, cu direcţia Timişoara" [. . .][167], unde a ajuns la 23 februarie, ora 10, ocupând cazărmile Regimentului 94 Infanterie[165]. La 11 mai 1920 unitatea a primit ordin de deplasare spre o „nouă zonă afectată"[169]. La 31 mai 1920, cele

---

153 *Ibidem,* f. 199 cp.
154 *Ibidem.*
155 *Ibidem,* f. 204.
156 *Ibidem,* dos. nr. 5, f. 2.
157 *Ibidem,* f. 27.
158 *Ibidem.*
159 *Ibidem,* f. 32.
160 *Ibidem,* f. 32 cp.
161 *Ibidem,* f. 33.
162 *Ibidem,* f. 34.
163 *Ibidem.*
164 *Ibidem,* f. 34 cp.
165 *Ibidem,* f. 51 cp—104 cp.
166 *Ibidem,* f. 109.
167 *Ibidem,* f. 114.
168 *Ibidem,* f. 115.
169 *Ibidem,* f. 117 cp—123.

două batalioane ale Regimentului 5 Vânători sunt în Deva[170]. După câteva zile unitatea a fost din nou deplasată spre alte localități[171].

În ziua de 20 septembrie 1920 „s-a distribuit trupei cu mare solemnitate, decorațiile „Virtutea Militară" și „Bărbăție și Credință" cl. II și III, decorații ce s-au primit de la M.St. Major Regal, Biroul Decorațiilor"[172].

La data de 3 octombrie 1920, conform ordinului Diviziei 1 Vânători, Regimentul 5 Vânători „se pune în marș cu direcția Oradea Mare, unde se dislocă"[173]. Unitatea a ajuns în garnizoana Oradea la 4 octombrie 1920, ora 15,30, ocupând „cantonament în cazarma cavaleriei"[174].

În ziua de 11 octombrie 1920, conform ordinului „Comenduirii Pieței Oradea Mare No. 4536, fiind aniversarea suirii pe tronul României a M.S. Regelui Ferdinand I, s-a oficiat un Te-Deum la Catedrala Greco-Ortodoxă, la ora 10, după care o companie cu efectiv de război împreună cu alte trupe din garnizoană au dat defilarea înaintea D-lui General Moșoiu, Comand[antul] Corp[ului de] Vânători"[175].

La 12 octombrie 1920, „regimentul ia parte la examenul de maior al căpitanilor din Corpul Vânătorilor"[176]. În zilele de 25 octombrie precum și 2 noiembrie, regimentul a menționat că „s-a executat programul zilnic de instrucție"[177].

8 noiembrie 1920 „Patronul regimentului [Sf. Dumitru] s-a serbat de acest corp cu mare solemnitate la care a[u] luat parte mai mulți ofițeri superiori din garnizoană"[178].

La 14 decembrie 1920 s-a consemnat „Conform ord[inului] Garnizoanei Oradea Mare No. 5883 din 13 XII 920, în ziua de 14 XII/920 ora 3,45 având loc înmormântarea Episcopului Greco-Catolic Demetriu Radu al Oradiei Mari, căzut victimă atentatului de la Senat, regimentul a luat parte cu toți ofițerii și un batalion cu Drapelul împreună cu trupele din Garnizoană la această înmormântare"[179].

Conform ordinului primit de la Corpul Vânătorilor, „în ziua de 15 a.c. [15 decembrie 1920], ora 9 și 4 minute, regimentul a executat împreună cu toate trupele din garnizoană o alarmă generală"[180].

În ziua de 15 martie 1921, Regimentul 5 Vânători a fost inspectat de D-l General de Corp de Armată Arthur Văitoianu, comandantul trupelor de Vest[181].

Conform ordinei de bătaie a regimentului la data de 1 aprilie 1921, comandant al unității era Colonelul Gagiu Vasile[182]. „La data de 1 apri-

---

170 *Ibidem*, f. 131.
171 *Ibidem*, f. 141 cp.
172 *Ibidem*, f. 141 cp.
173 *Ibidem*, f. 143—144 cp.
174 *Ibidem*, f. 144 cp.
175 *Ibidem*, f. 145.
176 *Ibidem*.
177 *Ibidem*, f. 145 cp—146.
178 *Ibidem*, f. 146 cp.
179 *Ibidem*, f. 149.
180 *Ibidem*.
181 *Ibidem*, f. 156.
182 *Ibidem*, dos. nr. 3, f. 77 cp—78.

lie 1921, Regimentul 5 Vânători se găsea cu partea activă în Oradea Mare iar cu Partea Sedentară în garnizoana Craiova"[183].

La data de 2 iulie 1921, regimentul a primit „ordinul Diviziei 1 Vânători No. 51 340 prin care face cunoscut că conform ordinului Ministerului de Război [Cabinet] No. 4242 și al Marelui Stat Major No. 3390/921, ordinea de bătaie a unităților Diviziei 1 Vânători se hotărește astfel, având garnizoanele normale de pace după cum urmează: Regimentul 5 Vânători la Orăștie, trecând sub ordinele Brigadei 2 Vânători"[184].

„Prin Înaltul Decret No. 3659 din 30 august 1920, Maiestatea Sa Regele a binevoit a conferi Ordinul „Steaua României" cu spade în gradul de Cavaler cu panglică de „Virtute Militară" Drapelului Regimentului 5 Vânători pentru bravura și devotamentul de care au dat dovadă ofițerii și trupa regimentului"[185]. S-a primit „telegrama No. 2433 din 20 noiembrie 1921 a Stat Major Regal, Biroul decorațiilor, prin care se ordonă ca în ziua de 21 noiembrie 1921, Drapelul Regimentului condus de Comandant cu o gardă de un ofițer și trei grade inferioare să fie prezentat M.S. Regelui în Sala Tronului pentru decorare. Pentru aceasta Colonelul Gagiu Vasile, comandantul regimentului a plecat la București cu Drapelul și garda necesară. Decorarea Drapelului a avut loc luni 21 noiembrie 1921, ora 16, la Palatul Regal în Sala Tronului de către Maiestatea Sa Regele. La această solemnitate au asistat A.S.R. Principele Moștenitor, Generalii și Coloneii comandanți de Brigadă și Regiment prezenți în capitală"[186].

La data de „24 decembrie 1921, în conformitate cu ordinul Corpului 7 Armată No. 13 874/921 prin care se face cunoscut că s-a aprobat mutarea Regimentului 5 Vânători din Orăștie în garnizoana Arad, cazărmile din Cetate"[187], potrivit ordinelor primite, au fost luate măsurile necesare iar la 12 februarie 1922 „s-a început deplasarea regimentului"[188]. Conform ordinelor primite, Regimentul 5 Vânători a fost dislocat din garnizoana Arad în Basarabia. Ca urmare la 2 mai 1922 eșalonul I cu batalionul I a plecat din Arad în direcția Sulița Nouă, unde a sosit în dimineața de 5 mai 1922 iar eșalonul II, cu Stat Majorul de regiment și batalionul II au plecat din Arad la 3 mai sosind la Noua Sulița la 6 mai 1922[189].

Conform ordinului Comandamentului Militar al Basarabiei No. 72/922 Brigada 2 Vânători a fost repartizată Detașamentului Mixt Hotin, pentru a înlocui în sectorul stabilit Brigada 57 Infanterie[190]. Regimentul 5 Vânători a înlocuit în sectorul precizat, Regimentul 113 Infanterie în localitățile Kliscăuți și Lipcani[191]. Prin I.D. No. 2302 din 15 mai 1922,

[183] *Ibidem.*
[184] *Ibidem*, f. 78 cp.
[185] *Ibidem*, f. 81 cp.
[186] *Ibidem.*
[187] *Ibidem*, f. 79 cp.
[188] *Ibidem*, f. 80.
[189] *Ibidem*, f. 81—81 cp.
[190] *Ibidem.*
[191] *Ibidem.*

D-l Colonel Gagiu Vasile comandantul regimentului a fost mutat din Regimentul 5 Vânători, la comanda Regimentului Rovine No. 26[192].

Potrivit ordinelor primite referitoare la „Serbarea Încoronării" din ziua de 15 octombrie 1922 de la Alba Iulia, s-au constituit „două companii de pușcași cu un efectiv de 105 oameni de fiecare companie. Acest detașament s-a îmbarcat în gara Lipcani în ziua de 3 X 1922 în trenul special al Diviziei 1 Vânători și a ajuns la Alba Iulia în ziua de 7 X 1922 dimineața. Cazarea a avut loc în cazarma din Cetate. Defilarea a avut loc în ziua de 15 octombrie 1922, la orele 16, după ce se trecuseră în revistă toate trupele de către M.M.L.L.R.R. și întreaga suită precum și toate delegațiile statelor aliate din Europa [...] Ținuta trupelor a fost marțială [...] Drapelul cu garda a fost trimis la București, plecând din Alba Iulia în seara zilei de 15 octombrie 1922, pentru a lua parte la Serbările Încoronării la București, de unde s-a înapoiat la regiment"[193].

Conform I.D. No. 1421 din 31 martie 1923 „Colonelul Dona Constantin, șef de Stat Major al Inspectoratului Sanitar" a fost mutat în calitate de comandant al Regimentului 5 Vânători[194].

Conform ordinelor primite o delegație din regiment, cu Drapelul a asistat la 17 mai 1923 la solemnitatea ÎNMORMÂNTĂRII EROULUI NECUNOSCUT[195] .„La orele 12 fix, timp de 2 minute după semnalele date, a trebuia ca orice activitate să înceteze, drept omagiu Eroilor căzuți pe câmpul de luptă pentru realizarea idealului național"[196]. S-a consemnat că „serbarea înmormântării Eroului Necunoscut s-a oficiat în toată țara cu același fast ca și în capitală"[197].

În urma „ordinului Comandamentului Militar al Basarabiei No. 472 din 14 iulie 1923, Batalionul I/[R.] 5 Vânători care se găsea în rezerva Subsectorului Hotin la Stăuceni, cu începere din ziua de 25 iulie 1923, s-a pus la dispoziția Brigadei 7 Vânători, pentru a întări unitățile din linia I[-a]"[198]. Ca urmare la 25 iulie 1923, orele 6 batalionul I/R. 5 V., „s-a pus în marș din Stăuceni spre Porcăuți, unde a ajuns la ora 17 intrând în cantonament. Pe ziua de 27 iulie, batalionul a primit sector pe frontiera Nistrului"[199].

La 21 octombrie 1923, orele 16, „Regimentul 4 Vânători a sosit în garnizoana de reședință Lipcani"[200].

Prin I.D. No. 1674 din 12 IV 1923 „garnizoana de reședință a Regimentului 5 Vânători a fost destinată Oravița, Banat"[201]. La 28 octombrie 1923, unitatea a părăsit oficial garnizoana Lipcani[202].

În ziua de 10 noiembrie 1923, Regimentul 5 Vânători s-a găsit complet instalat în cazarma Regele Ferdinand I din garnizoana Ora-

---

192 *Ibidem*, f. 82 cp.
193 *Ibidem*, f. 84.
194 *Ibidem*, f. 85 cp.
195 *Ibidem*, f. 86—86 cp.
196 *Ibidem*.
197 *Ibidem*.
198 *Ibidem*, f. 87—87 cp.
199 *Ibidem*.
200 *Ibidem*, f. 90 cp.
201 *Ibidem*.
202 *Ibidem*.

viţa[203]. La 11 noiembrie 1923, orele 11, a avut loc „primirea oficială făcută în piaţa publică de către autorităţile civile şi notabilităţile oraşului"[204].

„În conformitate cu I.D. Nr. 6222 din 31 decembrie 1923, cu începere de la 1 ianuarie 1924, garnizoana de reşedinţă a Reg-tului 5 Vânători a fost hotărâtă Timişoara"[205].

La data de 21 aprilie 1924, Regimentul 5 Vânători „s-a găsit complet instalat în cazarma Regele Ferdinand I din garnizoana Timişoara"[206].

În perioada 1924—1940, având reşedinţa în garnizoana Timişoara şi fiind în compunerea organică a DIVIZIEI 1 INFANTERIE având comandamentul de asemenea în Timişoara, Regimentul 5 Vânători a participat la toate activităţile specifice, sărbătorile importante oficiale, religioase şi situaţii ocazionale frecvent cu o subunitate (companie de onoare, muzica şi Drapelul şi o delegaţie de ofiţeri de. ex. la Bobotează, la 24 ianuarie, în ziua de 10 mai, de Sf. Paşti, la Ziua Eroilor, Ziua Patronului unităţii, Sf. Dumitru, Serbarea Pomului de Crăciun etc.[207].

„În ziua de 1 noiembrie 1924, Colonia Franceză din garnizoana Timişoara a depus flori pe mormintele Eroilor Francezi din Cimitirul militar. La această solemnitate a luat parte o delegaţie de ofiţeri şi o companie din Regimentul 5 Vânători"[208].

La 4 octombrie 1925, cu ocazia venirii M.S. Regelui Ferdinand, a M.S. Regina Maria şi a Familiei Princiare la Timişoara pentru „punerea pietrei fundamentale a Bisericii din Mehala"[209], urmare a ordinului primit de la Divizia 1 Infanterie Nr. 12 548/1925, R. 5 V., „a luat parte la această paradă dând o companie de onoare, cu muzica şi Drapelul"[210].

În ziua de 6 august 1926 „s-a serbat la Catedrala română din cartierul Fabric, Timişoara, comemorarea luptelor de la Mărăşeşti"[211], la care R. 5 V., a luat parte cu toţi ofiţerii „şi o companie de onoare cu Drapelul şi muzica"[212].

La 3 noiembrie 1926 „a sosit în ţară Misiunea Italiană în frunte cu A.S.R. Ducele de Spaleto, făcându-se recepţia oficială la Timişoara"[213]. Potrivit ordinului primit „Regimentul 5 Vânători a participat la recepţia ce s-a făcut acestei misiuni în gara DOMNIŢA ELENA, cu o companie de onoare, cu drapel şi muzică"[214].

Prin I.D. Nr. 792, Domnul Colonel DONA CONSTANTIN, comandantul Regimentului 5 Vânători „a fost mutat la cerere la Comandamentul Corpului II Teritorial"[215] iar la comanda unităţii a fost mutat

---

[203] *Ibidem.*
[204] *Ibidem.*
[205] *Ibidem*, f. 91 cp.
[206] *Ibidem*, f. 96.
[207] *Ibidem*, f. 96—196.
[208] *Ibidem*, f. 96.
[209] *Ibidem*, f. 102—102 cp.
[210] *Ibidem.*
[211] *Ibidem*, f. 107.
[212] *Ibidem.*
[213] *Ibidem*, f. 112.
[214] *Ibidem.*
[215] *Ibidem*, f. 113.

Domnul Colonel DĂNILĂ GHEORGHE, care a îndeplinit până la această numire funcția de Șef de Stat Major al Diviziei II Vânători de Munte[216].

„În ziua de 20 VII 1927, ora 2,15 M.S. Regele FERDINAND I a încetat din viață în Castelul Pelișor din Sinaia. În urma acestui eveniment, conform ord. Div[iziei] 1[-a Infanterie]"[217] a fost „arzorat drapelul cernit pe cazarmă și toți ofițerii și trupa au intrat în doliu, punând brățară de doliu și ofițerii cernind dragoanele. În ziua de 20 VII c., orele 18,30, întreg Reg-tul adunat în Piața Prefecturii a depus Jurământul de credință M.S. Regelui Mihai I și Regenței"[218].

Conform ordinului Garnizoanei Timișoara Nr. 105/1928 „în ziua de 21 IV 1928 a avut loc serbarea aniversării de 10 ani de la „Unirea Basarabiei"[219]. A fost oficiat „un Serviciu Divin la Catedrala din cartierul Fabric, la care au luat parte toți ofițerii superiori cum și o companie cu drapel și muzică"[220].

La „4 VII 1928 a avut loc transportarea la București a Eroilor Italieni din Cimitirul Militar Timișoara. La această ceremonie, R. 5 V., a luat parte cu toți ofițerii corpului în frunte cu Domnul Comandant al regimentului și o companie de onoare cu drapel și muzică"[221].

Regimentul 5 Vânători a participat la „Serbările Unirii de la Alba Iulia", care au avut loc în „ziua de 20 mai 1929"[222]. „Potrivit ordinului Div[iziei] 1 Inf[anterie] No. 8488 din 31 V 1929, Regimentul 5 Vânători s-a îmbarcat în Gara DOMNIȚA ELENA cu destinația Alba-Iulia, având un efectiv de 34 ofițeri, 26 reangajați, 883 trupă[223]. La serbare a participat un număr însemnat de „delegațiuni din toate județele țării"[224]. S-a consemnat că „defilarea trupelor și în special a Regimentului 5 Vânători a fost ireproșabilă, ceea ce a făcut ca D-l General Comand[ant] al Diviziei (a) 20-a să mulțumească în scris regimentului"[225].

În *Registrul istoric* al R. 5 V., s-a consemnat că prin I.D. No. 194 s-a acordat de către M.S. Regele „dreptul ca Drapelul Regimentului 5 Vânători să poarte SEMNUL ONORIFIC de 25 ani [Publicat în M.O. No. 28 din 4 II 1931]"[226]. Prin I.D. No. 195 s-a acordat „dreptul ca Drapelul Reg. 5 Vânători să poarte SEMNUL ONORIFIC „de 40 ani [Publicat în M.O. No. 29 din 5 februarie 1931]"[227]. Prin I.D. No. 651 publicat în M.O. No. 67 bis, s-a acordat Reg. 5 Vânători dreptul de a purta „furajera Steaua României"[228].

La 24 I 1932 s-a consemnat că „prin I.D. No. 3944/931, publicat în Monit. of. No. 293—15 XII 1931, Regimentul 5 Vânători a fost deco-

---

216 *Ibidem.*
217 *Ibidem*, f. 119.
218 *Ibidem.*
219 *Ibidem*, f. 126.
220 *Ibidem.*
221 *Ibidem*, f. 128.
222 *Ibidem*, f. 133 cp.
223 *Ibidem.*
224 *Ibidem.*
225 *Ibidem.*
226 *Ibidem*, f. 138.
227 *Ibidem.*
228 *Ibidem.*

rat cu Medalia „Ferdinand I" cu spade și panglică, pentru că în timpul războiului de întregire a avut unități Ardelene sub drapel"[229].

În ziua de 25 septembrie 1933 „Drapelul regimentului a luat parte la serbările Semicentenarului Castelului Peleș. La aceste serbări au mai luat parte Colonelul Dănilă Gh., comandantul regimentului, locotenentul Rădulescu Alexandru comandant al gărzii Drapelului. Au fost decorați cu această ocazie cu Medalia „PELEȘ", Drapelul regimentului, Colonelul Dănilă Gh., locotenentul Rădulescu I. Alexandru și toată garda Drapelului"[230].

Până la 21 iunie 1941, R. 5 V., a efectuat diverse activități cu specific militar, conform ordinelor primite[231], atât în garnizoana Timișoara cât și localitățile unde au avut loc deplasări temporare ale unor subunități.

Conform Decretului Nr. 1798 din 21 iunie 1941 s-a mobilizat „întreaga armată de uscat, aer și marină"[232], cu precizarea de la art. 2 conform căreia „prima zi de mobilizare începe în noaptea de 21/22 iunie 1941, la orele 24"[233]. S-a menționat că „în conformitate cu ordinul No. 6700 din 3 sept. 1941 al Marelui Cartier General, Divizia 1-a Infanterie mobilizată pe data de 6 sept. 1941 cu efective totale [. . .] astfel că în ziua de 11 sept. 1941, dimineața, mobilizarea să fie gata"[234].

Pentru Regimentul 5 Vânători din garnizoana Timișoara, aflat în compunerea organică a Diviziei 1-a Infanterie, s-a prevăzut: „data plecării: 14 septembrie 1941, ora 2,38; locul debarcării: Căușani, 6 garnituri; data sosirii: 19 septembrie 1941, ora 7,05[235]. Ajuns în zona operativă, R. 5 V., a acționat în variate situații și condiții în cadrul Bătăliei de la Odessa, în sectoarele atribuite potrivit misiunilor succesive încredințate"[236].

În raport de necesitățile acțiunilor de luptă din zonă au fost necesare eforturi susținute, care au solicitat din plin trupele noastre. În raportul nr. 39 134 din 10 IX 1941, înaintat de Comandantul ARMATEI IV-a, General de Corp de Armată N. CIUPERCĂ către COMANDAMENTUL DE CĂPETENIE AL ARMATEI, între problemele semnalate a menționat și aprecierea că: „bătălia de la Odessa va lua caracterul unei acțiuni sistematice, bazată pe lovituri succesive puternice, care vor găsi din ce în ce mai multă rezistență și deci vor cere pentru a se evita pierderi inutile, o minuțioasă pregătire"[237]. De remarcat că adversarul a dispus în zonă de o apărare temeinic organizată, folosind forțe importante, dotate cu armament automat, artilerie și aruncătoare de toate calibrele, folosind un sporit debit de foc, având și aportul artileriei unor nave de luptă, fapt care a generat, confruntări violente[238].

---

[229] *Ibidem*, f. 141 cp.
[230] *Ibidem*, f. 149 cp.
[231] *Ibidem*, f. 150—196.
[232] Decret Nr. 1798, dat în București la 21 iunie 1941, publicat în Monitorul Oficial, București, P. I, Anul CIX, nr. 145, Duminecă, 22 iunie 1941, p. 3594.
[233] *Ibidem*.
[234] A.M.Ap.N., C.M.G., *fond 506*, dos. nr. 36, f. 1.
[235] *Ibidem*.
[236] *Ibidem*, *fond 1119*, dos. nr. 6, f. 38—47.
[237] *Ibidem*, *fond 4*, dos. nr. 209, f. 14.
[238] *Ibidem*, f. 14—269.

Prin Ordinul de zi No. 6 din 10 X 1941 al D. 1 Inf., semnat de comandantul acestei M.U., General Em. Bârzotescu au fost citate subunitățile din Regimentul 5 Vânători[239] „care s-au distins în timpul operațiilor pe câmpul de luptă"[240] (Batalionul II, Batalionul III, compania comandată de lt. Georgescu Ștefan, Plutonul din compania 6-a, patrule Sergentului Timșoiu din compania 12-a, patrula Serg. Ciolan Gh. din compania 11-a și patrula caporalului Bera Alexandru din compania 5-a)[241].

După terminarea la 16 octombrie 1941 a Bătăliei de la Odessa[242], Divizia 1-a Infanterie precum și alte M.U. au fost destinate ca trupe de ocupație[243], fiind deplasate prin marș în mai multe localități, în zona dintre Bug și Nipru[244], la 1 noiembrie 1941 în Cazanca[245], la 4 noiembrie 1941 în Krivoi-Rog[246], la 10 noiembrie la Nicopol[247], în ziua de 15 noiembrie, batalionul III la Hortitza[248].

La 10 decembrie 1941, R. 5 V., a executat o acțiune de curățare în Delta Niprului, misiune în care din cauza explozei unei mine au fost 3 morți (Sold. LUCOAIE ION, Sold. DEMINIESCU VICHENTE și Sold. FRIGL ION) și 8 soldați răniți din care 4 grav[249].

În ziua de 13 ianuarie 1942, Regimentul 5 Vânători a primit ordin de a se deplasa „în zona Zaporoje-Sinelnicovo"[250]. Deplasarea s-a efectuat pe eșaloane spre zona frontului[251]. Referitor la condițiile în care s-a realizat mișcarea, este relevantă consemnarea din 22 ianuarie 1942, privitor la deplasarea Batalionului 2/R. 5 V., care a continuat „marșul pe jos până la Sofiewka, pe un ger și viscol năpraznic din care cauză batal[ionul] are 4 ofițeri + 11 subofițeri și 434 trupă cu degerături, din care 4 ofițeri și 87 trupă"[252] au fost evacuați în spitalul din Dnepropetrowsk[253].

În perioada anului 1942, Regimentul 5 Vânători a fost angajat în acțiuni operative de amploare, fiind depuse extrem de mari eforturi, cu grele sacrificii care au diminuat substanțial rândurile unității[254]. Câteva date sunt semnificative: numai în intervalul 1 VII 1942—31 X 42, unitatea a avut 157 morți, 778 răniți și 19 dispăruți; între 1 XI 1942—31 XII 1942, a avut 4 militari morți, 154 de răniți și 44 dispăruți, după unele date statistice[255].

---

239 *Ibidem, fond 506,* dos. nr. 36, f. 23—24.
240 *Ibidem.*
241 *Ibidem.*
242 *Ibidem, fond 4,* dos. nr. 209, f. 272.
243 *Ibidem,* f. 273.
244 *Ibidem,* f. 295—298.
245 *Ibidem, fond 1119,* dos. nr. 6, f. 62.
246 *Ibidem,* f. 67.
247 *Ibidem,* f. 72.
248 *Ibidem,* f. 73.
249 *Ibidem,* f. 75—78.
250 *Ibidem,* f. 75.
251 *Ibidem,* f. 75—76.
252 *Ibidem,* f. 77.
253 *Ibidem.*
254 *Ibidem,* f. 77—f. 200.
255 *Ibidem,* dos. nr. 1.

În anul 1942, R. 5. V. a străbătut un lung și dificil drum de luptă, localitatea Samoilofka (12—13 II)[256]; Losowaia (18—20 II 1942)[257]; Nowo-Nicolaewka (30 III)[258]; Nowo-Iwanowka (15—16 V)[259]; Alexievka (18 V)[260]; trecerea Donețului și deplasarea la Feodorowka (23—25 VI)[261]; respingerea la 28 VI a incursiunii inamice de la sud de Fronino[262]; trecerea Oskolului (8 VII)[263]; participarea la 2 VIII la îndeplinirea misiunii încredințată Diviziei 1 Infanterie de trecerea Donului și înaintarea pe o direcție precizată[244]; luptele din sectorul satului Dorofiev (6—9 VIII)[265]; luptele din sectorul satului Dovganov (7—10 XII 1942)[266] precum și alte acțiuni de luptă. La începutul anului 1943, R. 5 V., a trecut prin Olginskaya (4 I 1943)[267]; Stavi Cevbakovka (19 I)[268] și este dirijat spre Timișoara, unde a debarcat în gara Domnița Elena la 4 aprilie 1943[269].

Prin DECRETUL REGAL No. 3315/București, 23 Decemvrie 1943, în baza raportului d-lui Mareșal Ioan Antonescu, Conducătorul Statului, sub nr. 358 455/1943, pentru fapte de are săvârșite de militarii unității, a fost conferit *ORDINUL MILITAR „MIHAI VITEAZUL" clasa III-a DRAPELULUI REGIMENTULUI 5 VÂNĂTORI* „pentru curajul și spiritul de sacrificiu de care au dat dovadă ofițerii, subofițerii și trupa acestui regiment între 16 septembrie 1941—15 august 1942 în luptele pentru cucerirea Odesei și misiunea de curățarea resturilor Armatei Roșii și partizanilor din delta Niprului [zona Nikopol] precum și în timpul campaniei de iarnă când prin lupte dârze și grele, pe un ger cumplit, cucerește succesiv satele SAMOILOWKA, DIMITROWKA și DOMACHA ajungând până la marginea de sud LOSOVAJEI. S-au remarcat de asemenea la HARKOV [20 V 1942] unde atacă cota 177,4, cucerind-o după două ore deluptă înverșunate. La 8 VII 1942 trece OSKOLUL și continuă urmărirea inamicului spre est capturând 914 prizonieri și mult material de război"[270].

Se remarcă datele sintetice consemnate de Regimentul 38 Artilerie din compunerea organică a Diviziei 1 Infanterie, care în repetate acțiuni de luptă a asigurat sprijinul de foc pentru Regimentul 5 Vânători (ex. la 13 III 1942 la Nowo-Nikolajewka; la 22 III 1942 sprijin direct în sectorul de acțiune; 16 V 1942 în sectorul satului Blosenski; la 21 V sprijin de foc la cota 177,4; acțiunea din 22 V 1942 spre loca-

256 *Ibidem*, dos. nr. 6, f. 124.
257 *Ibidem*, f. 125.
258 *Ibidem*, f. 111—117.
259 *Ibidem*, f. 138—139.
260 *Ibidem*, f. 139.
261 *Ibidem*, f. 152.
262 *Ibidem*.
263 *Ibidem*, f. 159.
264 *Ibidem*, f. 166.
265 *Ibidem*, f. 168.
266 *Ibidem*, f. 270—279.
267 *Ibidem*, f. 282.
268 *Ibidem*, f. 285.
269 *Ibidem*, dos. nr. 8, f. 1.
270 * * *, MONITORUL OFICIAL P. 1, Anul CXII, Nr. 33/Miercuri F Februarie 1944, p. 1026—1027; DECRET REGAL No. 3315 București, 25 Decemvrie 1943.

litatea Nowo-Ivanowka, sector în care în 3 zile Divizionul I a tras circa 2000 de lovituri; la 22 VI 1942 la trecerea Donului; la 27 VI în sectorul de acțiune stabilit etc.)[271]. Făcând bilanțul unui an de război (18 IX 1941—18 IX 1942), Regimentul 38 Artilerie a menționat: total km, deplasare 3800, din care 2400 pe jos și 1400 pe calea ferată; treceri de ape: Nistrul, Bugul, Niprul, Donețul, Donul; etapa maximă de marș: 90 km; temperatura cea mai scăzută pe timpul marșului: —45°C la 2 I 1942 iar cea mai ridicată 41°C în luna august 1942; lupte în zonele și localitățile: Odessa, Lossowaya, Doneț-Don, Don-Stalingrad[272].

În Timișoara, la 9 aprilie 1943, Regimentul 5 Vânători a eliberat „brevete provizorii pentru Medalia" CRUCIADA ÎMPOTRIVA BOLȘEVISMULUI „unui număr de 11 ofițeri, 3 subofițeri și 454 trupă"[273]. În ziua de 17 aprilie 1943 prin I.D. No. 3826 s-a „conferit Medalia BĂRBĂȚIE și CREDINȚĂ, unui număr de 42 grade inferioare" din R. 5 V.[274]. În ziua de 7 septembrie 1943 „conform ordinului M.A.N. nr. 52 799 se primesc un număr [de] 74 Brevete [de] Decorații cu Medalia „Bărbăție și Credință" cl. III-a pentru ostașii care s-au distins în luptele contra bolșevismului în campania 1941/1943"[275].

La 1 aprilie 1944, conform ordinului D. 1 Inf. nr. 7603, Partea Activă a R. 5 V., s-a separat de Partea Sedentară[276]. În ziua de 15 aprilie 1944, R. 5 V., Partea Activă, s-a deplasat pe frontul din Moldova, unde a acționat în cadrul dispozitivului de apărare adoptat, până la data de 23 august 1944, când trupele noastre au încetat focul. Mare parte din militarii regimentului au fost dezarmați la 26 august 1944 și duși în prizonierat. Au reușit să scape doar unii militari izolați, care s-au retras pe Valea Trotușului și au ajuns la Timișoara, unde s-au prezentat la Partea Sedentară a Regimentului 5 Vânători (comandant Lt. Colonel Giuran Alexandru).

Permanența Diviziei 1 Infanterie din Timișoara a consemnat la 20 mai 1944 că „regimentele P.S. au început să primească recruți"[277]. Această promoție de recruți a constituit cea mai mare parte din efectivele unităților de recruți care s-au desprins de P.S.-urile unităților din compunerea organică a Diviziei 1 Infanterie (devenită Instrucție) din luna augost 1944.

Regimentul 5 Vânători P.S. s-a aflat dispersat în comuna Săcălaz[278], din vecinătatea Timișoarei (între aprilie-august 1944). Promoția de recruți s-a instruit în condițiile unor frecvente alarme aeriene, ale căror semnale erau bine auzite și la Săcălaz (cca 8 km distanță de oraș). Potrivit consemnărilor Permanenței D. 1 Inf., între 15 aprilie—22 august 1944, au avut loc în Timișoara 115 alarme aeriene (49 ziua și 66 noaptea) totalizând 7832 de minute de alarmă aeriană. A avut loc în acest interval de timp un bombardament de noapte asupra Timișoarei (16 spre

---

271 A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1240*, dos. nr. 3, f. 48—122.
272 *Ibidem*, f. 129.
273 *Ibidem*, *fond 1119*, dos. nr. 8, f. 2.
274 *Ibidem*, f. 3.
275 *Ibidem*, f. 17.
276 *Ibidem*, f. 35.
277 *Ibidem*, *fond 506*, dos. nr. 37, f. 54.
278 *Ibidem*.

17 iunie) cu durata de 15—20 de minute şi un bombardament pe timpul zilei (la 3 iulie 1944)[279].

În noaptea de 23/24 august 1944, R. 5 V., Instrucţie a primit de la Permanenţa D. 1 Inf. din Timişoara (comandant: General de Brigadă în rezervă Vasile Chitu) ordin de a se deplasa imediat la Timişoara şi de a participa împreună cu forţele aflate în zonă, potrivit planului de apărare adoptat, în cadrul dispozitivului de acoperire, fiindu-i atribuit „Sectorul centru" (de la vest şi sud de localitate, între 26 august—7 septembrie 1944)[280]. Permanenţa D. 1 Inf. a devenit M.U. de instrucţie (D. 1 Inf. Instr.), iar de la 1 sept. 1944 a venit la comandă Generalul de Brigadă în rezervă Gheorghe Poşoiu. La 7 septembrie 1944, potrivit ordinelor date, soseşte în Timişoara Regimentul 13 Călăraşi (Divizionul de Instrucţie) care „în după amiaza zilei intră în dispozitiv"[281] înlocuind R. 5 V., care se deplasează în seara respectivă în comuna Sânandrei din apropiere de Timişoara[282].

Importanţa strategică a Banatului precum şi în special „a sectorului Timişoara în condiţiile modificării subite şi substanţiale a situaţiei frontului"[283] prin schimbarea sensului de acţiune, stabilirea unei noi linii a frontului pe frontieră şi modificarea raportului de forţe „începând cu seara de 23 august 1944, a impus organismului militar român la toate nivelele (de comandă şi execuţie), efectuarea unor ample, inedite şi diversificate activităţi având o dinamică pronunţată şi cu accent asupra cooperării dintre unităţile de diferite arme, în scopul apărării teritoriului transformat în factor de putere, cu utilizarea eficientă a forţelor şi mijloacelor aflate în zonă"[284].

Între 11—18 sept. 1944, potrivit necesităţilor operative, din ordinul CORPULUI 7 TERITORIAL, Regimentul 5 Vânători Instrucţie a fost trecut temporar în subordinea DIVIZIEI 9 CAVALERIE (comandant General de Brigadă Dumitru Popescu) împreună cu alte forţe, având misiunea de a apăra sectorul şi mai ales localitatea Timişoara[285].

Urmare a ordinului primit de la D. 9 Cav., R. 5 V. Instr., a executat un viguros contraatac la 11 septembrie 1944, între orele 15—20, după o scurtă pregătire de artilerie (efectuată de R. 1 Art. Instr., şi Compania de Armament greu a R. 5 V. Instr.), adversarul fiind respins de la marginea de sud a Timişoarei (marginea comunei suburbane Fra-

---

[279] V. Giuran, Protecţia Civilă ieri şi azi. Din istoricul Protecţiei Civile. *Apărarea Pasivă, Timişoara, 1944*, în Rev. „PROTECŢIA CIVILĂ ÎN ROMÂNIA", Serie nouă, anul 1 (84), 1994, p. 29—30, INSPECTORATUL GENERAL AL PROTECŢIEI CIVILE, Bucureşti.

[280] A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1119*, dos. nr. 12, f. 1; *fond 506*, dos. nr. 48; dos. nr. 40.

[281] *Ibidem, fond 1140*, dos. nr. 5, f. 2.

[282] *Ibidem, fond. 1119*, dos. nr. 12, f. 1—2.

[283] V. Giuran, *Consideraţii asupra acţiunilor de luptă din spaţiul aerian din Banat, în special sectorul Timişoara şi activităţile de Apărare Pasivă Civilă în cel de al doilea război mondial, perioada 23 august—11 septembrie 1944*, în BULETINUL ŞTIINŢIFIC şi TEHNIC al UNIVERSITĂŢII TEHNICE din Timişoara, 1994, Tom 39 (53), Seria Ştiinţe Socio-Umane şi limbi moderne, p. 59.

[284] *Ibidem*, p. 59—60.

[285] A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1119*, dos. nr. 12, f. 2—5; *fond 1205*, dos. nr. 6, f. 1—10.

[286] *Ibidem.*

telia și de la Chioșda) la sud de râul Timiș, fiind eliberate localitățile Sag și Parța. La 12 sept. 1944, un detașament înaintat al R. 5 V. Instr., trimis pe direcția Jebel—Deta a acționat rapid și eficient asupra unei coloane inamice, silind-o să se retragă. În ziua de 16 sept. 1944, Batalionul I/R. 5 V. Instr., a luptat în repliere de la poziția inițială Parța—Sag—pădurea est de Sag, pe malul de nord al râului Timiș, până la linia de apărare a Timișoarei (sud de Fratelia și Chișoda spre Giroc), destrămând coeziunea atacului inamic, forțându-l să „acționeze timp de o zi pe o suprafață de cca. 30 km^2 (între orele 6 dimineața și până la orele 18), obligându-l să-și modifice direcția de atac prin acțiunile judicioase ale companiilor și folosirea unor poziții pregătite anterior. Acest batalion a acționat și în zilele următoare în sectorul de apărare de la sud de Timișoara. Concomitent Batalionul II/R. 5 V. Instr. (comandant cpt. Stamatiu Ioan) a apărat sectorul de la nord-vest de Timișoara, (mai ales în zilele de 16—18 sept. 1944)[286]. Eforturile materiale și umane în acest scurt interval de timp (11—18 sept. 1944) au fost mari pentru R. 5 V. Instr.[287].

În baza ordinului special Nr. 3, în dimineața de 19 sept., 1944, R. 5 V. Instr. a început deplasarea prin marș forțat de la Timișoara spre zona de concentrare și acțiune a D. 1 Inf. Instr., reintrând în subordinea acestei M.U.[288]. La 23 sept. 1944, orele 10, R. 5 V. Instr. a intrat în comuna Beliu, unde au avut loc lupte, inamicul fiind respins. Despre deplasarea spre zona de Operații (Crișana), s-a consemnat că marșul s-a efectuat „în teren foarte accidentat, pe ploaie și în condiții foarte grele"[289]. La 25 sept. 1944, R. 5 V. Instr., cu sprijinul de foc al R. 1 Art. Instr., a respins inamicul din localitatea Talpoș, jud. Bihor[290]. În J.O. al D. 1 Inf. Instr., s-a consemnat: „modul cum s-a executat această acțiune, energia arătată de ostașii Reg. 5 Vânători, care au trecut prin Crișul Negru cu apa până la brâu, pe alocuri până la piept, focul bine condus al artileriei noastre a nimicit rezistențe inamice și a produs o bună impresie și mare încredere trupelor și comandamentelor"[291].

Se remarcă și luptele din ziua de 30 sept. 1944 din sectoarele Salonta—Ciumeghiu, unde cele două batalioane de recruți ale R. 5 V. Instr. au acționat distanțat în cooperare cu alte unități și subunități. Presiunea puternică exercitată de forțele adverse, mult superioare numeric și privind dotarea cu tehnică de luptă, a impus eforturi sporite din partea militarilor noștri, asigurându-se o apărare îndârjită și o repliere în poziții convenabile pentru zăgăzuirea eficientă a acțiunilor

---

[287] Alexandru Iorgu Giuran , Valeriu A. Giuran, *Documente privind participarea Regimentul 5 Vânători Instrucție la luptele din zona Timișoara și Crișana (septembrie—octombrie 1944)*, în *„REVISTA ISTORICĂ"*, ACADEMIA ROMÂNĂ, INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA", București, Tomul V, 1994, No. 9—10, Septembrie—Octombrie, p. 989—1004.

[288] A.M.Ap.N., S.M.G., *fond 1119*, dos. nr. 12, f. 6.

[289] *Ibidem.*

[290] *Ibidem*, f. 7—9; *fond 506*, dos. nr. 56, f. 280; *fond 4473*, dos. nr. 5194, f. 20, 21, 23; *fond 1205*, dos. nr. 6, f. 20; *fond* 37, dos. nr. 1, f. 120; *fond 506*, dos. nr. 37, f. 136—185.

[291] *Ibidem, fond 506*, dos. nr. 37, f. 179.

ofensive ale inamicului[292]. Acțiunile de luptă în care au fost angajate unitățile noastre din zonă au continuat și în zilele următoare[293].

CORPUL DE CAVALERIE ROMÂN (comandat: General de Corp de Armată Gheorghe Cealîk) din subordinea ARMATEI 1-a ROMÂNE (comandant, General de Corp de Armată MACICI NICOLAE) și-a grupat forțele în ziua de 7 octombrie 1944 „în zona Sintea Mare—Mișca—Socodor"[294] de unde „s-a pus în mișcare la căderea serii"[295] pe direcția ordonată. D. 1 Inf. Instr. din subordinea CORPULUI DE CAVALERIE ROMÂN, a dat dispozițiile necesare pentru deplasarea regimentelor. În ziua de 7 X 1944 „la orele 16, se primește ordinul de operații, ca la orele 16,30, Regimentul 5 Vtori și Regimentul 1 Artilerie"[296] să înceapă marșul spre obiectivul ordonat[297].

Pe teritoriul Ungariei, militarii din R. 5 V. Instr., au fost angajați în luptele extrem de violente care au avut loc în sectorul localității Nagy-Rabé între 10—17 octombrie 1944[298]. După 17 X 1944, confruntările în care a fost angajat R. 5 V. Instr. au continuat în diverse sectoare și localități aflate pe direcția de înaintare ordonată (nord-vest de Debrețin, până în apropiere de Tisa)[299].

În ziua de 3 noiembrie 1944, BRIGADA 1 INFANTERIE a consemnat „la orele 16, se primește ordinul Diviziei 1 Infanterie (Instrucție) prin care Brigada 1 Infanterie urmează a se desființa. Această soartă o au toate regimentele Diviziei 1 Infanterie"[300]. La 6 noiembrie 1944, comandantul R. 5 V. Instr., a fost chemat „la Divizie, unde primește instrucțiuni în vederea întocmirii tabelelor, stabilirii de efectiv în oameni, armament și toate categoriile de materiale, în vederea vărsării oamenilor, animalelor și materialelor la Divizia 3-a Munte. Se dau ordine în această privință la batalioane și companii"[301]. Între 13—18 noiembrie 1944, Brigada 1 Infanterie a consemnat că „regimentele de infanterie varsă la Divizia 3-a Munte parte din oameni și ofițeni pentru completare"[302]. La 19 noiembrie 1944, Brigada 1 Infanterie „primește ordinul Diviziei I Infanterie prin care [în urma căruia] ne vom deplasa în garnizoana de pace, unde ne vom contopi cu Divizia 19 Infanterie"[303].

Regimentul 5 Vânători Instrucție, cu efectivele și materialele rămase după vărsările ordonate, s-a deplasat spre garnizoana Timișoara

---

[292] *Ibidem, fond 37,* dos. nr. 1, f. 122—134; *fond 506,* dos. nr. 37, f. 195—197; *fond 1084,* dos. nr. 6, f. 23; *fond 1205,* dos. nr. 6, f. 27—29; *fond 354,* dos. nr. 25, f. 90.

[293] *Ibidem, fond 1,* dos. nr. 228, f. 15—19; *fond 354,* dos. nr. 25, f. 103—105; *fond 506,* dos. nr. 37, f. 213—214; *fond 1119,* dos. nr. 12, f. 21—22; *fond 1205,* dos. nr. 6, f. 35.

[294] *Ibidem,* f. 44.

[295] *Ibidem.*

[296] *Ibidem, fond 1119,* dos. nr. 12, f. 23.

[297] *Ibidem.*

[298] *Ibidem,* f. 23—28; *fond 506,* dos. nr. 37, f. 233—271; *fond 1205,* dos. nr. 6, f. 44—51; *fond 1,* dos. nr. 228, f. 61—95.

[299] *Ibidem,* f. 29—46, *fond 506,* dos. nr. 37, f. 274—322.

[300] *Ibidem, fond 37,* dos. nr. 1, f. 150.

[301] *Ibidem, fond 1119,* dos. nr. 12, f. 47.

[302] *Ibidem, fond 37,* dos. nr. 1, f. 161.

[303] *Ibidem.*

ajungând la 22 noiembrie 1944, orele 13, „la liziera de nord de oraș"[304]. În ziua de 24 noiembrie 1944 „se dă Ordinul de Zi nr. 159 prin care P[artea] A[ctivă] se contopește cu P[artea] S[edentară] Regt. [Regimentul] 5 Vânători"[305].

Prin Ordinul de Zi No. 230 din 23 noiembrie 1944, dat de comandantul DIVIZIEI 1-a INFANTERIE, General Al. Saidac, în conformitate cu Instrucțiunile M.St.M., nr. 70.200/1944 „terminându-se desconcentrarea personalului de la unitățile din subordine, pe data de 25 noiembrie 1944, urmează contopirea lor cu unitățile Diviziei 19 Infanterie, prevăzute în anexa nr. 3 la Instrucțiunile No. 70.200/1944, după cum urmează: [...] Cartierul Div[iziei] 1-a Inf., cu cartierul Div[iziei] 19 Inf. la Timișoara"[306] iar „Reg[imentul] 5 Vânători cu Reg[imentul] 94 Inf[anterie] în Timișoara[307]. Sunt menționate și celelalte unități ale D. 1 Inf., pentru care a fost stabilită contopirea (Reg. 17 Inf., 85 Inf., 93 Inf., 1 Art., 38 Art.)[308].

Readucerea în actualitate, chiar într-o formă concentrată a principalelor activități efectuate în perioada cât a existat Regimentul 5 Vânători, reprezintă un modest omagiu adus peste decenii, promoțiilor de militari din această unitate, care au fost prezenți la datorie, îndeplinind cu eforturi și uneori cu grele sacrificii misiunile încredințate PRO PATRIA.

VALERIU GIURAN

MOMENTS DE L'HISTOIRE DU RÉGIMENT 5 CHASSEURS (1896—1944)

(Résumé)

On fait une présentation synthétique et chronologique de principaux activités qui ont été effectués par le Batalion 5 Chasseur entre 1896—1913 et par le Régiment 5 Chasseur entre 1913—1944.

Ont été examiné les moments qui ont été effectués par le Regiment 5 Chausseur pendant la première et la deuxième guerre mondiale /la campagne de l'est et de l'ouest/.

[304] *Ibidem, fond 1119*, dos. nr. 12, f. 50.
[305] *Ibidem.*
[306] *Ibidem, fond 506*, dos. nr. 37, f. 330.
[307] *Ibidem.*
[308] *Ibidem.*

PATRIMONIU
MUZEOLOGIE
CONSERVARE - RESTAURARE

MOBILIER RENASCENTIST ÎN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Piesele care au intrat în sfera interesului nostru aparțin vechii colecții a Muzeului orădean și sunt mobile reprezentative create în societatea renascentistă, societate care nu se implică numai în dezvoltarea economică și socială a moștenirii medievale, ci și în revigorarea artei și culturii prin redescoperirea epocii clasice.

Punându-se în valoare armonia coerentă a spațiului și proporțiilor, s-a ajuns la amenajarea unor locuințe pline de confort și rafinament, căci secolul al XVI-lea, mai ales, înseamnă o renaștere a artelor de lux.

Această relație, această coerență, devine și mai profundă acum, prin însăși congruența dintre structura mobilierului și decorul acestuia. Rămas, într-o primă fază, fidel arhitectonicii tradiționale gotice, mobilierul începe să fie dominat de linia orizontală, liniștită și simplă, care acceptă un decor adecvat inspirat de antichitatea clasică.

Simplitatea clasică și deliberat solemnă a încăperilor epocii Renașterii se acorda mai ales cu un mobilier adosat pereților, între acestea un rol, nu numai reprezentativ, dar și decorativ, avându-l chesoanele, așa-numitele „cassone", lăzi de zestre pentru păstrarea dotei nupțiale, sau pur și simplu lăzi de interior.

Dacă în secolul al XV-lea lăzile erau plasate la picioarele patului, în secolul al XVI-lea ele își găseau locul de-alungul pereților, ornamentica lor fiind o prelungire a boaseriei acestora. Aceste chesoane erau mobile predilecte în interioarele italiene, termenul ce le desemnează, acela de „cassone", fiind unul italian.

Piesele selectate de noi nu au structura ritmată prin colonete, ca elemente arhitecturale și decorația în marchetărie fină, de pespectivă ce definesc Renașterea într-o primă fază, respectiv secolul XV și începutul secolului XVI, ci ele se caracterizează printr-o ornamentație mai încărcată, dominată de sculptura în altorelief ce acoperă panouri întregi într-o formulă mai dinamică, chiar manieristă, specifică sfârșitului de Renaștere. Cu toate acestea chesoanele respective nu trădează exigențele logicii arhitecturale renascentiste și păstrează suprafețe ample, proporționate cu rigoare.

Tot pentru plasarea pieselor noastre în a doua jumătate sau spre sfârșitul secolului al XVI-lea pledează și materialul din care au fost lucrate majoritatea dintre ele, nucul[1], lemn dur și brun, care se pretă unei sculpturi de mare acurateță și finețe, care amplifică tonul solemn și sobru al mobilelor.

---

[1] A. Aussel, *Etudes des styles du mobilier*, Paris, 1978, p. 54.

Acum se răspândește și uzanța decorării prin cartușe heraldice[2], plasate pe fațadele pieselor, îndeobște cu marginile ondulate în rollwerk, acompaniate de motive alegorice sau floral-vegetale într-un stil deja manierist. Această cutumă decorativă o regăsim și pe lăzile orădene, alături de o altă caracteristică a Renașterii, aceea a renunțării la relieful plat, modalitate de acoperire a suprafețelor în evul mediu și tratarea motivelor și subiectelor decorative într-un relief foarte aparent, detașat de suprafețele pe care se așterneau, creindu-se astfel un clar-obscur profund și sugestiv.

Prima cassone (fig. 1) din seria celor ce vor fi expuse, este o piesă masivă, fără a fi însă greoaie, așezată pe suporți în forma labelor de leu și conține unele elemente împrumutate din arhitectură: cornișa ce depășește corpul chesonului, friza în „rais de coeur" dispusă sub aceasta, iar lateral, substituind colonetele, sunt adosate două sculpturi figurate, două herme ce reprezintă o nimfă și un faun, ale căror busturi goale se prelungesc în palmete.

Chenarele de frunze de măslin și ove, crează spațiu pentru plasarea, în centrul lor, a unui cartuș cu marginile în rollwerk, anturat de lujeri ce circumscriu rozete, în lateralele chenarelor întâlnind motivul rozaselor. Bordura lată, bine profilată, din partea inferioară a lăzii este decorată în „godron en eventail". Panourile laterale sunt simple, neornamentate, având doar două mânere laterale din fier forjat, pentru ușurarea transportului.

De formă paralelipipedică, conform liniei tradiționale, următoarea ladă (fig. 2) este așezată direct pe paviment, tălpicile fiind ușor reliefate, dar făcând parte din bordura, bogat sculptată cu palmente de acant și ove, ce încadrează din trei părți piesa.

Fațada, somptuos ornamentată, conține un evantai de elemente decorative care-i conferă o mare reprezentativitate: cartușul central, oval, ce etalează o scenă idilică, doi putti îmbrățișați într-un cadru vegetal abundent, este anturat de chenare succesive în roll-werk-uri, „rais de coeur" și ove, acestea departajând compoziția respectivă de alte două cartușe cu medalioane rotunde în care sunt dispuse scuturi heraldice și rozete.

La extremitățile părții frontale sunt amplasați doi pandanți, de un mare efect decorativ, reprezentând atlanți, seminuzi, ce-și țin în mâini faldurile veșmintelor sumare, iar pe creștet susținând cornișa profilată a lăzii. Lateralele piesei, de data aceasta fără mânere, nu au scăpat nici ele atenției meșterului, care a încadrat rozete în câteva rânduri de borduri cu binecunoscutul motiv „rais de coeur".

Următoarea cassone (fig. 3), chiar dacă este de mai mici dimensiuni, nu se arată cu nimic mai prejos, din punct de vedere al realizării artistice, față de precedentele. Întâlnim și aici același cartuș heraldic în „rollwerk" din care pornesc lujeri în volute ce închid rozete, bordat de un chenar mulurat și străjuit, în extremitățile fațadei, de două personaje adosate acesteia, un personaj feminin (sau poate un efeb, după musculatura abdomenului) și un personaj masculin, bărbos, ambele seminude, cu lambrechini peste șolduri, care asemenea unor atlanți susțin

[2] A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, Barlin, 1927, p. 93.

friza florală de sub capacul lăzii. Piesa se sprijină pe picioare în labe de leu, intermediară fiind bordura lată, mulurată, decorată în godroane oblice.

Cea de a patra ladă (fig. 4) se sprijină pe picioare cu figuri de mascheroni, elaborat sculptați, într-o formulă chiar manieristă, iar cei doi montanți laterali ai fațadei sunt reprezentați de capete de lei prelunjite în ciorchini de rodii.

În medalionul central, oval, sunt figurați doi serafimi, cu aripile deschise amplu și veșminte drapate, ce susțin un scut heraldic cu marginile ondulate. De o parte și de alta se derulează lujeri în volute terminate în șerpi încolăciți. Acest cartuș este anturat de chenare și ghirlande de frunze de viță și ciorchini de strugure, întrerupte de rozete, sculptura fiind de această dată într-un relief plat.

Partea inferioară a lăzii este bordată cu o centură de arcaturi ce încadrează palmete, întreaga compoziție fiind lucrată în altorelief. De părțile laterale sunt acroșate mânere din fier forjat.

Ca și precedentele, acest cheson este de sorginte renascentistă, lucrat probabil într-un atelier roman, gustul pentru grotesc în decorație fiind răspândit la Roma[3].

Atunci când lada, plasată lângă pereți, servește și ca piesă de șezut, având un spătar și rezemători, ea devine o piesă pe care italienii o desemnează cu numele de *cassapanca*. Unele dintre aceste mobile au o decorație mai discretă, altele însă etalează cu multă savoare și măestrie elaborate motive sculpturale, plasate pe toate componentele ei, fie sub formă de bandouri lucrate într-un relief mai plat, fie sub formă de compoziții vegetale și subiecte figurate sculptate în altorelief, creație specifică Renașterii[4].

Patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor ne oferă, prin piesele pe care le deține, exemple ale celor două tendințe decorative, una de o mai mare simplitate, cealaltă, dimpotrivă de o virtuoasă exuberanță decorativă.

Piesă reprezentativă, de aparat, una dintre piese (fig. 5) este alcătuită din trei părți distincte, chesonul propriu-zis, spătar și rezemători, motivele sculpturale îmbogățind fiecare dintre componente.

Cel mai spectaculos decorat este spătarul, care pe lângă friza de denticuli, ce se continuă și pe rezemători, are spațiul în întregime ocupat de o compoziție decorativă, sculptată în relief înalt, o combinație de lujeri terminați în volute, sau în capete de grifoni și serafimi ce țin în mâini marginile ondulate în roll-werk ale unui scut de blazon. Reliefurile care urmează linia sinuoasă, ondulatorie până la concentrare în volute a motivului ordonat în manieră antichizantă „à la grèque", crează un clar obscur mișcat, ce amplifică impresia de maiestuozitate a piesei.

Rezemătoarele au în partea fortală, bine profilate, herme, cu busturi goale și lambrechini peste șolduri, încorsetate în socluri rectangulare, herme ce se prelungesc și pe ladă, chiar dacă cu o figurație diferită și cu șolduri ascunse de palmete.

---

[3] *Styles, meubles, décors, du Moyen Age à nos jours*, I, Paris, 1972, p. 28.
[4] *Idem*, p. 20.
[5] A. Feulner, *op. cit.*, p. 94.

Decorația panoului anterior al lăzii urmează motivul, de acum clasic al pieselor anterioare, adică un cartuș heraldic, simplu, fără monogramă sau blazon, cu marginile ondulate, ce se continuă lateral prin volute vegetale care închid rozete, totul încadrat de un chenar de „entreclas"-uri, puternic mulurat.

Cea de a doua piesă de acest gen (fig. 6) este o banchetă masivă, dar nu lipsită de grație, cu partea de șezut amplă, anturată din trei părți de spătar și rezemători cu care face corp comun.

Decorația este bine dozată, iar cea figurată este plasată în punctele esențiale care focalizează privirea. Friza de „entrelacs"-uri în relief plat ce bordează spătarul, se continuă cu una în punct de diamant a rezemătoarelor, ambele motive creind ajururi delicate.

Pe spătar, cele două casetoane, ornate cu ove, circumscriu un medalion ce prezintă un serafim, în poziție șezândă, cu un veșmânt în falduri, ce ține în mâini un instrument cu coarde.

Frontal, cele două rezemători au reprezentări sculptate în altorelief, înfățișând busturi de femei cu brațele încrucișate, plastica decorativă fiind realizată cu multă acurateță pentru amănunt. Muchiile lăzii sunt atenuate de borduri de ove, denticuli și „rais de coeur".

Deși furnirul era cunoscut și utilizat de florentini încă din secolul al XVI-lea, această cassapanca, prin subțirimea furnirului decupat mecanic și prin decorurile realizate tot industrial se înscrie în seria de replici neorenascentiste a unor modele originale florentine[5] din secolul al XVI-lea.

O a treia categorie de piese care se încadrează liniei renascentiste sunt *dressoir*-urile.

Bufet de paradă, alcătuit din două corpuri suprapuse, cel inferior mai simplu, cel superior mai complex, dressoir-ul devine în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o variantă manieristă a acestui tip de mobilier prezent încă în evul mediu în interioarele epocii.

Dacă în osatură, în structură, cutumele medievale sunt destul de fidel respectate, dorința de schimbare, de mișcare și lux se reflectă în decor, dar și aici o anume nostalgie după gotic, mai păstrează relieful plat și „plis de serviette", ca modalitate de exprimare artistică, alături de care se impune tot mai mult sculptura în altorelief, mai ales în soluțiile figurative.

Elementele arhitecturale alcătuiesc, în panotarea mobilei, cadre viguroase care apoi sunt sculptate, cele două piese în discuție, fiind exemple ale mariajului dintre o arhitectură sobră și un decor opulent, excesiv, între munca ebenistului, mai echilibrată și cea a sculptorului, mai fantezistă, ambii ghidați, mai ales în privința noutăților stilistice, de arhitecți și decoratori.

Mobilă cu un evident aspect arhitectural, primul dressoir (fig. 7) este alcătuit dintr-o masă cu o centură puternic profilată, decorată cu multiple arcaturi ce încadrează palmete și bordată cu bandouri subțiri de frunze de laur, peste care se suprapune un corp trapezoidal cu două uși centrale și două panouri oblice. Toată această structură mediană este concepută, din punct de vedere decorativ, prin îmbinarea a două

tipuri de sculptură; în rondo-bosso, o încărcată compoziție de motive vegetal-florale (rozete, nuferi, ciorchini de strugure) se creează adevărate tablouri decorative și în Flachschnitt, sub forma arabescurilor destul de geometrizate.

Frontonul are întreg spațiul ocupat cu arabescuri în Flachschnitt, întrerupte de palmete în consolă și închis de bandouri profilate, în ove.

Cele două borduri sunt susținute lateral prin colonete geminate, sculptate în Flachschnitt, ce se prelungesc și în partea inferioară, care este deschisă, în alte colonete geminate, până la tăblia ce constituie baza întregii construcții și care are un chenar lat în godroane verticale.

Cele două blaturi ale piesei ne indică faptul că a aparținut unui nobil de un rang mai puțin important, probabil un cavaler, mobila fiind destinată etalării veselei din argint sau aur, vaselor de ceramică sau sticlă, conferindu-i astfel un aspect de bufet de paradă[6].

În privința apartenenței acestei piese există semne de întrebare, ea putând fi atribuită la două medii de cultură.

Mai probabil ar putea fi o mobilă de factură germană, dat fiind relieful plat, Flachschnitt-ul, care este dominant în decorarea ei și care reprezintă o modalitate specifică unor regiuni germane până spre sfârșitul secolului al XVI-lea. Artizanii de aici lucrau în special pe lemn de esență tare, stejar, dovedind o excepțională abilitate tehnică și producând forme solide și greoaie. Tot în această perioadă începe să se practice în Germania, în arta mobilierului, decorarea pe toate laturile pieselor, gustul pentru ornamentație limitându-se aici mult timp la o singură și fastuoasă fațadă, spre deosebire de Franța și Italia, unde acest tip de decorație s-a practicat cu mult mai devreme.

Arabescurile întâlnite și pe piesa noastră, sculptate în relief plat, împrumutate de la prima fază a Renașterii italiene, au creat o modă în Germania pe tot parcursul secolului al XVI-lea, dar după 1570 ornamentul ce domină mobilierul german este lujerul îmbogățit cu rozete, fructe sau figuri grotești.

Dar ca tip de mobilă, dressoir-ul se regăsește numai la Köln și în principatele Renaniei inferioare, care se supun unei evoluții proprii, sub influența directă a Franței, ca o piesă de aparat necunoscută până atunci, dar din ce în ce mai agreată în zonă. Dressoir-ul francez își găsește echivalentul german în Stollenschrank[7].

Chiar dacă optăm pentru această variantă, nu putem ignora nici alternativa englezească, țară unde, în epoca elisabetană, alte mobile decât cele preluate din gotic, intră în vogă, modă venită dinspre continent, dressoir-ul fiind una dintre acestea, adoptată sub numele de *court-cupboard*. Destinată expunerii obiectelor de lux, pentru a pune în valoare bunăstarea și rangul stăpânilor casei, mobila își va păstra un caracter de sobrietate, dominată de linia orizontală, fără frontoane arcate sau cariatide, cu panouri compartimentate geometric.

Cea de a doua piesă (fig. 8), este o mobilă înaltă, masivă și trapezoidală, cu o centură împărțită în trei registre (cel central este un sertar), bogat decorate cu sculpturi în altorelief, reprezentând un mascheron

[6] *Dicționar de artă*, I, Ed. Meridiane, București, 1995, p. 80.
[7] *Styles, meubles, décors . . .*, p. 60.

cu verigă în gură, lujeri, fructe și roll-werk-uri, centură ce susține un corp de asemenea trapezoidal cu o ușă centrală ce păstra obiecte de cult, căci decorația ne îndreptățește să o desemnăm ca o mobilă de sacristie.

Scena biblică sculptată pe ușă este una din Vechiul Testament, reprezentând sacrificiul lui Abraham, cel care cu sabia în mână vrea să-și jertfească fiul, pe Isaac, dar este împiedecat s-o facă, căci apare îngerul care împiedică omicidul. Imaginea este circumscrisă de o arcatură plincintrată cu bolțari întrerupți de rozete, iar ușa, în întregul ei, are lateralele în „plis de serviette", mai puțin afirmat, dar care amintește goticul.

Panourile laterale, oblice pe ușă, au central câte un cartuș cu mascheroni, sculptați tot în altorelief. Structura inferioară, cu profilatură încă gotică, are tot formă trapezoidală, deschisă, cu baluștrii laterali canelați și cu baza în palmete. Placa adosată, încadrată de doi montanți canelați, au un cartuș central figurat cu binecunoscuta scenă biblică, Adam și Eva în grădinile Edenului.

La crearea acestui dressoir, consider că putem acorda întâietate unui atelier francez, căci mobile de acest gen din secolul al XVI-lea, conservate în unele muzee, cum este Luvru sau muzeul Cluny[8], după cum ne-o demonstrează analogiile, sunt continuări ale unor prototipuri medievale, care menținând ideea generală de bază, încep să răspundă noului gust pentru o construcție bine adaptată, stilul decorului acomodându-se noilor canoane ale structurii.

În Franța primul program coerent de tip renascentist, influențat de Renașterea târzie italiană, se profilează în timpul lui Francisc I (1515—1547)[9], artizanii asimilând noile formule treptat, apoi sub domnia lui Henric al II-lea (1547—1559), el însuși sensibil față de această nouă orientare, se vor continua marile proiecte de decorație interioară, cu vădită predilecție pentru modelele antichizante ale artei italiene, din care artiștii francezi vor prelua elementele care conveneau spiritului lor. Aceste repere stilistice se vor menține și aprofunda mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în timpul regenței Caterinei de Medici și a domniei lui Francisc al II-lea, Carol al IX-lea și Henric al III-lea, domnia lui Henric al IV-lea (1589—1610), marcând sfârșitul convențional al Renașterii franceze. Deci între aceste limite temporale am putea încadra piesa noastră.

Chiar dacă nu putem atribui dressoir-ul nostru unui renumit centru parizian, putem să ne gândim la unul provincial francez, căci stilul va cunoaște o rapidă extindere în provincie.

Pentru școala franceză pledează și forma rectangulară a piesei, panourile abordate în maniera unor pitorești tablouri sculptate în plin, în altorelief, compozițiile păcătuind doar printr-o încărcătură ornamentală excesivă.

VIORICA GABRIELA POP

[8] *Idem*, p. 43.
[9] A. Aussel, *op. cit.*, p. 50.

AMEUBLEMENT DE LA RENAISSANCE DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE DE PAYS DES CRIŞ (ORADEA)

(Résumé)

Notre intéret se tourne vers quelques pièces d'ameublement du musée ci-dessus, pièces représentatives pour la Renaissance, soit qu'il s'agit des coffres de mariage, cassone, ou de cassapanca, soit qu'il s'agit des dressoirs, comme des meubles d'apparat, pièces, qui autrefois, enrichissaient les intérieurs de l'époque.

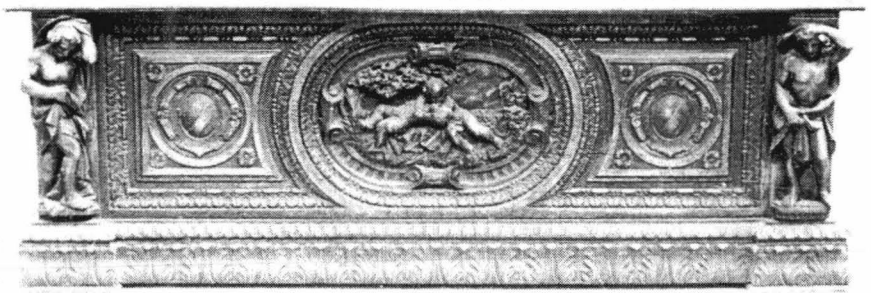

Fig. 1–4 Cassone

Fig. 5–6 Cassapanca

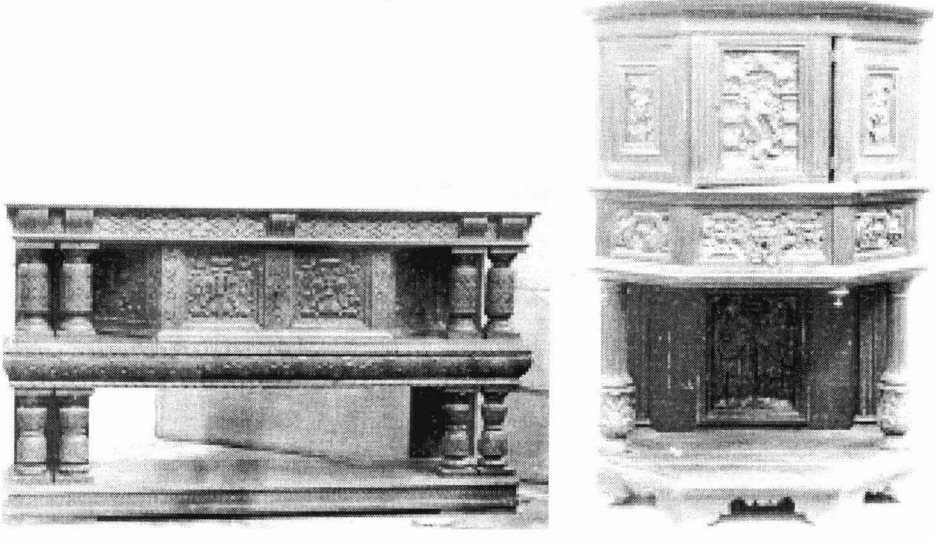

Fig. 7–8 Dressoir

PATRU MEDALII TRANSILVĂNENE DE ÎNCORONARE DIN COLECȚIA ESTERHAZY

Între cele aproape 100.000 de piese ale Cabinetului Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, se remarcă în mod deosebit colecția Esterhazy, intrată în patrimoniul Muzeului Ardelean începând din anul 1842. Colecția cuprinde peste 2000 de piese, monede și medalii din aur, argint și bronz, majoritatea lor (în special monedele romane și medaliile) constituind unicate în numiscatica și medalistica românească.

Din această colecție deosebită am ales acum 4 medalii de aur emise în Transilvania pentru două evenimente importante: încoronarea lui Leopold al II-lea (1790) și cea a lui Ferdinand I ca rege al Ungariei (Ferdinand V). Aceste medalii au fost dedicate încoronării celor doi împărați de orașele Cluj și Sibiu.

1. *Medaliile de încoronare, dedicate împăratului Leopold al II-lea de orașul Cluj (inv. N. 14041, N. 14042).*

Leopold al II-lea este fiul împărătesei Maria Terezia și al lui Francisc I Ștefan, duce de Lorena, născut în 1747. La moartea tatălui său devine mare duce de Toscana (18 august 1765), titlu pe care îl va păstra până la moartea sa. În 1775 se căsătorește cu Maria Luiza, infantă de Bourbon — Spania (1745—1792), căsătorie din care rezultă Francisc al II-lea (până în 1804, apoi Francisc I).

La 20 februarie 1790 moare Iosif al II-lea, fratele lui Leopold, acesta din urmă fiind proclamat împărat al Austriei și rege al Ungariei și Boemiei. La 30 septembrie 1970 Leopold al II-lea primește și investitura imperială ca împărat al Imperiului Romano-German. Proclamarea ca rege al Ungariei a fost marcată prin numeroase ceremonii și festivități, întreg imperiul încercând să-și aducă contribuția în diverse moduri la acest eveniment. În acest context putem include și emiterea medaliilor de încoronare bătute de orașul Cluj, dintre care în colecția noastră s-au păstrat două bucăți (pl. I, fig. 1). Pentru că diferența între cele două medalii o constituie doar diametrul și greutatea (ceea ce indică folosirea a două stanțe), com da o singură descriere.

Cele două medalii se prezintă astfel:

N 14 041: D = 23,6 mm; G = 4,356 g.,

N 14 042: D = 19,6 mm; G = 2,613 g.,

Ambele medalii sunt foarte bine conservate iar aurul are același titlu: 958 la mie. Medaliile au fost cântărite și titrate la BNR Sucursala Cluj.

Av.: cerc perlat; semicircular PIETATE. ET. CONCORDIA.; în câmp: altar aprins; pe altar stema Transilvaniei: scut cu baza rotunjită tăiat prin brâu îngust roșu; în cartierul superior, pe albastru, acvila

ieşindă (neagră cu cioc de aur şi limba roşie, dar aceste culori heraldice nu se disting datorită faptului că figura este extrem de mică şi spaţiul redus nu a permis redarea culorilor), însoţită de un soare (de aur) în dreapta şi o semilună (de argint) descrescândă figurată în stânga; în cartierul inferior, pe aur, şapte turnuri crenelate dispuse 3, 4; deasupra scutului FIDEI;

Rv.: cerc perlat; în câmp: IMP[ERATORI] CAES[ARI] / LEOPOLDO. II. P.[IO] F.[ELICI] AVG.[VSTO] / HOMAGIVM. PRAESTIT[VM] / CLAVDIOPOLI. / XXIII. DEC[EMBRIS] / MDCCXC;

(Av.: Cu pioşenie şi cu unire, credinţei [i se aduce slavă]

Rv.: Împăratului Caesar Leopold al II-lea, celui pios, celui fericit, celui preamărit, omagiul prestat la Cluj în 23 decembrie 1790).

2. *Medaliile de încoronare dedicate regelui Ungariei Ferdinand al V-lea de către oraşul Sibiu* (inv. N 14 043, N 14 044).

În colecţia noastră se găsesc tot două medalii de aur dintre cele dedicate de Sibiu încoronării lui Ferdinand I, împăratul Austriei, ca rege al Ungariei sub numele de Ferdinand al V-lea (pl. I, fig. 2). Ferdinand este fiul lui Francisc I şi al Mariei Terezia a celor Două Sicilii, născut în 1793, fiind deci nepotul lui Leopold al II-lea.

Medaliile diferă, ca şi precedentele, doar prin deosebiri nesemnificative ale diametrului şi greutăţii, de data aceasta fiind vorba de aceeaşi stanţă.

N 14 043: D = 18,1 mm; G = 3,503 g.;

N 14 044: D = 18,2 mm; G = 3,480 g.;

Ambele medalii au titlul de 958 la mie.

Av.: cerc perlat; circular: FERDINANDO. A.[VSTRIAE] I.[MPERATORI] REGI. HVNG.[ARIAE] M.[AGNO] P.[RINCIPI] TRANSYLVANIE; în câmp: cap dreapta laureat Ferdinand V.

Rv.: cerc perlat; circular: HOMAGIVM. PRAESTITVM. CIBINII. MDCCCXXXVII; în câmp: pe scut francez modern stema Transilvaniei la fel cu cea de la 1790 cu deosebirea că luna din cartierul superior este conturată (cu coarnele spre stânga); scutul este timbrat cu coroană închisă.

(Av.: lui Ferdinand, împăratul Austriei, regelui Ungariei, Marelui Principe al Transilvaniei

Rv.: omagiul prestat (exprimat) al Sibiului, 1837).

Din punct de vedere medalistic putem face următoarele precizări:

a). Ambele medalii au legenda în limba latină şi conţin titlurile oficiale purtate de cei doi împăraţi cu precizarea că pe cea de la 1790 lipsesc cele referitoare la Transilvania. Medalia din 1790 are o legendă mai reverenţioasă (celui pios, celui fericit, celui preamărit), în stilul secolului al XVIII-lea, în timp ce cea din 1737 este mai rece şi directă (titlurile şi omagiile Sibiului).

Credem că acest lucru se leagă de contextul în care au fost bătute medaliile. Cele din 1790 sunt medalii bătute de Cluj care la acea dată era capitala Transilvaniei, guvernatorul şi Dieta fiind la Cluj. Ca urmare, credem că aceste medalii erau medalii oficiale, oferite de Dieta Transilvaniei noului împărat de la care se aştepta repunerea în drepturi a nobilimii maghiare după încercările de reformă ale lui Iosif al II-lea. Prin urmare, cel care trebuia să redea privilegiile nobilimii transilvănene

nu putea fi decât pios, premărit și prin acestea fericit, fericirea și liniștea împăratului putând fi asigurate de satisfacerea cererilor nobilimii maghiare.

Situația este cu totul alta în 1837, la încoronarea lui Ferdinand al V-lea, un împărat cu deja doi ani vechime, în general pe placul nobilimii și în numele căruia imperiul era administrat de mâna forte a cancelarului Metternich. De aceea, dacă împăratul nu a acordat vreun privilegiu anume orașului Sibiu în 1837, atunci această medalie nu este altceva decât achitarea Sibiului de o sarcină curentă în epocă, cu ocazia încoronărilor fiind emise medalii de către orașele mai importante ale imperiului.

b). Legenda ambelor medalii începe pe avers și continuă pe revers. Am remarca aici faptul că pe medalia din 1790 grafia nu ridică probleme deosebite, aversul fiind scris semicircular (doar trei cuvinte), pe revers legenda fiind în câmp. Spre deosebire de acesta, medalia din 1837 are legenda scrisă atât pe avers cât și pe revers circular, ceea ce ridică probleme tehnice mai complicate.

c). Ambele medalii sunt nesemnate, dar credem că ele au fost bătute probabil la Viena și nu in Transilvania unde nu avem date certe a funcționării unei monetării la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. În sprijinul acestei afirmații vine și efigia lui Ferdinand al V-lea care, ca execuție artistică și tehnică, continuă șirul portretelor medalistice ale tatălui său Francisc I și vor fi continuate de portetele lui Fr. Iosif. Medaliile lui Francisc I și ale lui Fr. Iosif sunt sigur bătute la Viena având semnătură de gravor.

Din punct de vedere heraldic, trebuie să spunem de la bun început că toate cele patru medalii prezintă (cu infime diferențe) aceeași stemă a Transilvaniei (pl. I, fig. 3): scut tăiat prin brău îngust roșu; în cartierul superior, pe albastru, acvila ieșindă (neagră cu cioc de aur și limba roșie), însoțită de un soare (de aur) în dreapta și o semilună (de argint) în stânga; în cartierul inferior, pe aur, șapte turnuri crenalate dispuse 4,3. Diferența între cele două steme o constituie forma scutului, poziția semilunii și faptul că scutul din 1837 este timbrat cu coroană.

Spre deosebire de Moldova și Țara Românească a căror steme au fost create în perioada imediat ulterioară formării respectivelor state feudale, Transilvania a fost încadrată sistemului heraldic al regatului maghiar, voievozii și vice-voievozii folosind sigilii cu propriile arme de familie și nu cu reprezentări specifice teritoriului[1]. De la primele reprezentări ale stemei Transilvaniei apărută pe sigilii sau diverse tipărituri se remarcă elementele cunoscute pe tot parcursul secolelor XVI—XIX: acvila, aștrii și cele șapte turnuri crenelate dispuse 1, 2, 1, 3 sau 4, 3.

După o părere general răspândită în heraldica românească[2] acvila simboliza inițial populația română din Transilvania. Acest simbol heraldic se găsește pe sigiliul comitatului Alba spre exemplu, teritoriu strâns legat de istoria romană. Treptat, acest simbol a reprezentat totalitatea

[1] Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 129.

[2] Maria Dogaru, *Din heraldica României*, Ed. JIF, București, 1994, p. 49.

oamenilor liberi, în majoritate maghiarii. Aștrii (soarele și luna) desemnau populația secuiască iar cele șapte cetăți (pe vârf de munte sau nu) reprezentau sașii. Prin urmare, stema Transilvaniei reprezenta cele trei națiuni privilegiate: maghiarii, sașii și secuii[3]. Simbolurile și repartizarea lor în spațiul scutului tăiat au fost stabilite prin lege de Dieta de la Sebeș din mai 1659.

Stemele acum în discuție se înscriu în modelul stabilit prin diploma emisă de Maria Terezia în 1765 după proclamarea Transilvaniei ca Mare Principat, cartierul superior conținând acvila și aștrii fiind separat de cel inferior cu brâu roșu.

Putem conchide că, simbolistica heraldică a celor patru medalii prezentate nu aduce elemente noi în legătură cu stema Transilvaniei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea. Mesajul acestor medalii constă în faptul că prin emiterea lor Transilvania se afirmă ca o provincie importantă a Imperiului Austriac, provincie a cărei mare principe era împăratul însuși.

LIVIA CĂLIAN

FOUR TRANSYLVANIAN CROWNING MEDALS (1790, 1837)

(Abstract)

The work presents four Transylvanian crowning medals made by gold belonging to Esterhazy collection. The two first medals are dedicated by town Cluj to the Emperor Leopold II crowned like king of Hungary in 1790, December, 23. The last two medals are dedicated by town Sibiu to the Emperor Ferdinand V crowned like king of Hungary and Great Prince of Transylvania in 1837. The medals are presented in medalistic and heraldic manner and are underlined Transylvania's coat of arms features in 1790 and 1837.

[3] Idem, *op. cit.*, p. 48.

PLANȘA 1

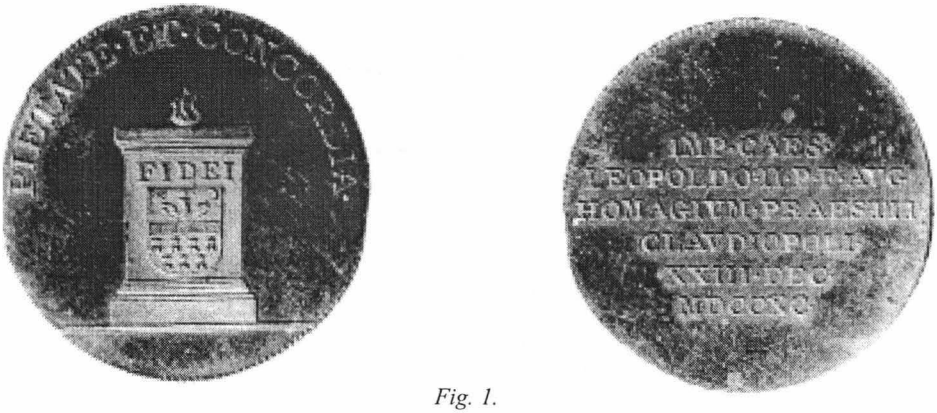

Fig. 1.

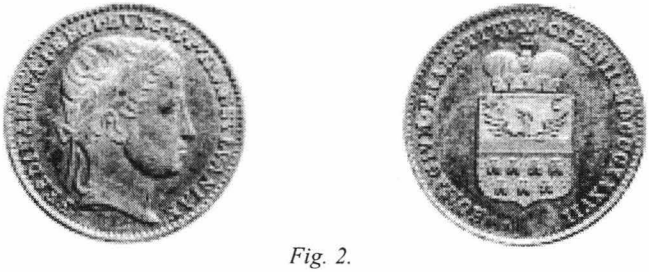

Fig. 2.

Fig. 3.

DESPRE RIDICAREA ŞI DEZVELIREA STATUII DOCTORULUI IOAN RAŢIU DIN TURDA

Una din personalităţile marcante ale Turzii secolului trecut a fost Dr. Ioan Raţiu, om politic remarcabil, jurist de mare valoare şi prestigiu, promotor de seamă al culturii noastre naţionale. Biografia fostului preşedinte al Partidului Naţional al Românilor din Transilvania şi Ungaria — conducător al delegaţiei memorandiste din 28 mai 1892 la Viena — ne este cunoscută din anul 1928, prin studiul închinat de Ioan Georgescu[1]. De atunci s-au mai scris numeroase studii bazate pe documente[2], privind bogata activitate desfăşurată pe parcursul vieţii şi mai multe articole de omagiere în presă[3]. O mare parte a corespondenţei politice a Dr. Ioan Raţiu s-a păstrat. De puţin timp a apărut un prim volum a acesteia ce cuprinde perioada anilor 1866—1895[4].

Ştim că Dr. Ioan Raţiu s-a născut la data de 19 august 1828 în localitatea Turda[5]. Studiile le-a urmat în oraşul natal, Blaj, Cluj, Budapesta şi Viena unde în anul 1858 a obţinut titlul de doctor în drept.

---

[1] Ioan Georgescu, *Dr. Ioan Raţiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naţionale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, 219 p.

[2] Nicolae Cordoş, *Declaraţia lui Ioan Raţiu din 23 mai 1894*, în „Potaissa", 1980, II, p. 245—250; Viorel Grama, *Dr. Ioan Raţiu, Apărătorul ţăranilor români din Topliţa (1862—1865)*, în *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 337—340; Gelu Neamţu, *Aspecte ale relaţiilor politice dintre Alexandru Roman şi Ioan Raţiu (1865—1896)*, în „Potaissa", 1978, I, p. 191—199; Ioan Nistor, *Din legăturile lui Ioan Raţiu cu valea superioară a Mureşului*, în „Marisia", 1976, VI, p. 293—306; Georgeta Penelea, *Insemnările din temniţa de la Seghedin ale Dr. Ioan Raţiu*, în „SMIM", 1975, V, p. 189—246; Mihai Racoviţan, *Documente sibiene referitoare la activitatea Dr. Ioan Raţiu (1828—1902)*, în „Potaissa", 1978, I, p. 171—181; Octavian Rotar, *Personalitatea şi activitatea lui Dr. Ioan Raţiu reflectată în documentele Arhivelor blăjene*, în „Potaissa", 1978, I, p. 183—189.

[3] *Dr. Ioan Raţiu*, în „Bunul Econom", 1902, III, nr. 49, p. 1; *Idem*, în „Drapelul", 1902, II, nr. 136, p. 1—2; *Ibidem*, nr. 138, p. 1—2; *Ibidem*, nr. 139, p. 2; *Idem*, în „Familia", 1902, XXXVIII, p. 572; Octavian Goga, *Dr. Ioan Raţiu*, în „Luceafărul", 1902, I, p. 177—178; Lucia Bieltz, *Ioan Raţiu (1828—1902)*, în *Făuritori ai unităţii şi independenţei româneşti*, Bucureşti, 1983, p. 329—334; Ion Clopoţel, *Dr. Ioan Raţiu*, în „Societatea de mâine", 1930, VII, p. 236; Nicolae Edroiu, *Ioan Raţiu (1828—1902)*, în „Îndrumător Bisericesc", 1979, p. 185—188; Nicolae Iorga, *Ioan Raţiu*, în *Oameni cari au fost*, vol. III, Bucureşti, 1936, p. 272—273, 321—322; Z. Pâclişeanu, *Dr. Ioan Raţiu (1828—1902)*, în „Universul Literar", 1928, XLIV, p. 590; Mihail Străjan, *Amintiri din viaţa marelui român Dr. Ioan Raţiu, fost prezident al Partidului Naţional Român din Ungaria şi martir al cauzei naţionale* (manuscris), Odorheiu, 1930, 26 p.; M. Sânzianu, *O mărturie despre Dr. Ioan Raţiu*, în „Revista Istorică Română", 1940, X, p. 384—385.

[4] Marcel-Dumitru Ciucă, Elena-Teodora Ciucă, *Dr. Ioan Raţiu şi Emilia Raţiu. Corespondenţă, Scrisori primite 1866—1895*, Bucureşti, 1994, 427 p.

[5] Pentru biografia prezentată, s-a consultat: I. Georgescu, *op. cit.*; Nicolae Josan, *Un bărbat pentru istorie. Dr. Ioan Raţiu (1828—1902)*; Mihail Străjan, *op. cit.*

După ce susține la Sibiu în anul 1860 „cenzura" de avocat la Academia de Drept săsească, se va stabili în orașul natal. În anul 1861 își deschide cancelarie proprie și îndeplinește funcția de avocat. Pentru o lungă perioadă a fost singurul care a apărat interesele țăranilor din zonă în procesele urbariale. Activitatea lui de acum înainte se va desfășura pe două planuri, ambele cu răsunet profund în conștiința românilor: pe plan profesional, de avocat și în plan politic, de organizare și manifestare a vieții politice a românilor transilvăneni.

În lunga sa activitate politică Ioan Rațiu a avut două mandate de deputat: în 1863 în Dieta de la Sibiu și în anul 1866 în Dieta de „încoronare" de la Pesta — dar refuză să intre în forul legislativ ce trebuia să consființească regimul dualist.

Pe plan cultural și-a adus un aport deosebit la fondarea Asociației Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român — ASTRA.

Activitatea politică a românilor transilvăneni din primele două decenii ale perioadei regimului dualist, este puternic dominată de contribuția majoră a Dr. Ioan Rațiu la făurirea unui partid politic al românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Un pas important s-a produs la 23—24 februarie/7—8 martie 1869 la Miercurea Sibiului unde s-a întrunit Conferința reprezentanților românilor transilvăneni, punându-se baza celui de al doilea partid românesc, Partidul Național al Românilor din Transilvania. Primul partid, Partidul Național al Românilor din Banat și Ungaria se constituise la Timișoara pe data de 26 ianuarie/7 februarie 1869.

La scurt timp, s-a simțit necesară creearea unui partid al tuturor românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. În perioada constituirii acestuia, Ioan Rațiu a depus o activitate intensă. Creearea Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria s-a realizat în cadrul Conferinței de la Sibiu din 12—14 mai 1881, prin fuzionarea celor două partide existente. Dr. Ioan Rațiu s-a situat în fruntea acestuia, deținând președenția în anii 1888—1890 și 1892—1901, anul în care s-a retras din motive de sănătate. La scurt timp, în 4 decembrie 1902 se stinge din viață în locuința sa din Sibiu.

De-a lungul activității politice, Ioan Rațiu a inițiat, întocmit și înaintat — alături de alți fruntași ai mișcării naționale românești — numeroase petiții și memorii Curții de la Viena: memoriul din 1866 — cu 1493 de semnături — cu un conținut protestatar împotriva anulării autonomiei Transilvaniei și a legislației dietei sibiene; Pronunciamentul de la Blaj din 3/15 mai 1868, document politic colectiv în cuprinsul căruia se reînnoia cererea restaurării autonomiei Transilvaniei și a legilor adoptate de Dieta de la Sibiu; Memorandul din anul 1892, memoriu politic de înaltă ținută, adresat atât monarhului cât și opiniei publice europene care a cauzat trimiterea în instanță a unor conducători politici ardeleni și condamnarea lor la ani grei de închisoare.

Pe plan local a desfășurat o intensă activitate. Ca avocat, a apărat interesele țărănimii în diferitele procese urbariale, timp de 30 de ani, din 1862 până în anul 1892 când forțat de împrejurări a fost nevoit să plece împreună cu familia, la Sibiu. O importantă realizare a sa a reprezentat-o Banca „Arieșana" înființată după anul 1880 cu scopul

principal de a acorda sprijin financiar românilor din zonă. El este acela care a pus fundamentul școlii românești din Turda și a înființat o Eforie alcătuită din fruntași români, al cărei președinte era. Pentru întreținerea acesteia a ridicat în piața orașului o casă mare, destinată parțial funcționării unui hotel, cealaltă jumătate fiind alocată unor locuințe particulare și prăvălii de închiriat. Venitul realizat din aceste chirii fiind destinat școlii românești.

Pentru bogata activitate depusă în slujba neamului românesc alături de numeroșii luptători pentru nobilul ideal care se va materializa la 1 decembrie 1918 la Alba-Iulia, s-ar fi cuvenit ca imediat după trecerea în neființă a Dr. Ioan Rațiu, fruntaș al mișcării naționale de la sfârșitul secolului al XIX-lea, să-i fie ridicat ca un pios omagiu, un monument. Acest fapt nu a fost posibil în contextul politic existent. Încercări în acest sens au fost numeroase în perioada dualistă, dar aproape toate s-au soldat cu eșecuri.

Înainte de 1918, anul înfăptuirii Marii Uniri, era foarte greu să ridici monumente fiilor națiunii[6]. Ideea ridicării unui monument, a prins consistență abia în deceniul al treilea al secolului nostru la inițiativa fruntașilor Turzii, orașul în care a văzut lumina zilei Dr. Ioan Rațiu.

Congresul general al Uniunii avocaților ce s-a ținut la Timișoara în luna septembrie 1926, la propunerea senatorului Dr. Valeriu Moldovan, decanul Baroului Turda, a hotărât cu mare însuflețire comemorarea centenarului Dr. Ioan Rațiu, prin ridicarea în piața orașului istoric Turda a unui bust sau statui, „pentru a eterniza în bronz memoria acestui camarad"[7]. Cu acest prilej Dr. Valeriu Moldovan a subliniat că: „... În 1928 se vor împlini 100 de ani dela nașterea unui mare advocat român de care sa învrednicit Ardealul încă pe când stătea sub stăpânire streină ... dr. Ioan Rațiu de la Turda, fostul președinte al organizației politice a românilor din Ardeal, Ungaria și Banat ... Deși numele și activitatea lui dr. Ioan Rațiu a străbătut departe peste hotarele înguste ale județului și orașului Turda unde a profesat advocatura cea mai mare parte a vieții sale, corpul advocaților din Turda crede că lui îi revine cel puțin inițiativa serbătoririi confratelui ilustru. Dar am crezut și credem că serbătorirea peste 2 ani a centenarului de la nașterea lui dr. Ioan Rațiu nu e numai datoria Baroului Turda nici chiar a advocaților din Ardeal și Banat. Acest centenar trebuie să fie un prilej binevenit de-a face să bată în același ritm de caldă și pioasă aducere aminte inimile întregului corp al advocaților din România întregită. Bustul pe care voiam să-l ridicăm la un loc de onoare din piața istoricului oraș Turda să fie ridicat din contribuția tuturor Barourilor și tuturor advocaților români, cari nu fac decât să se onoreze pe sine onorând memoria unui înaintaș deopotrivă distins, ca om, ca advocat și ca român"[8].

Ca urmare a acestui apel, Uniunea avocaților a oferit imediat suma de 10 000 de lei[9]. Strângerea fondurilor necesare ridicării monumen-

[6] M. Badea, Gh. I. Bodea, *Avram Iancu în conștiința poporului român*, Cluj-Napoca, 1976, p. 152—161.
[7] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2824.
[8] „Patria", 1926, VIII, nr. 196.
[9] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2824.

tului și a sărbătoririi centenarului s-a dovedit a fi o misiune deosebit de dificilă. Apelul lansat la Congresul ținut la Timișoara, stipula ca sumele strânse prin colectă să fie trimise până la data de 1 noiembrie 1927, pe adresa Băncii Centrale, Sucursala Turda unde a fost deschis un cont separat: „Fondul unui bust lui Dr. Ioan Rațiu"[10]. Apelul, repetat deseori a fost publicat în presă pe data de 10 decembrie 1927[11]. Până la sfârșitul acestui an în contul deschis la Banca Centrală, sumele depuse se cifrau la 51 804 lei[12].

Prin Telegrama nr. 2490/1928[13] din 26 martie, vicepreședintele asociației culturale ASTRA din Sibiu se adresează senatorului Valeriu Moldovan, membru al Comitetului Central al Asociațiunii, decan al Baroului avocaților din Turda: „Referindu-ne la Apelul și Lista de subscripție primite de la D. Voastră cu data de 19 octombrie 1927, în scopul unei contribuții pentru ridicarea unui bust întru pomenirea marelui bărbat al neamului nostru Dr. Ioan Rațiu, avem onoarea de a vă face cunoscut, că Comitetul central al instituțiunii noastre în ședința sa ținută la 22 martie a.c., a votat pentru scopul amintit suma de lei 50 000, care sumă se va transpune la Banca Centrală Sucursala Turda".

La 18 aprilie 1928, ca răspuns dat apelului lansat în presă pe data de 10 decembrie 1927, Asociațiunea Transilvană pentru Literatura și Cultura Poporului Român, reprezentată de vicepreședintele ei, prin Telegrama nr. 1124/1928[14], lansează ideea ridicării unui bust datorită greutăților financiare existente la acea dată.

Baroul avocaților din Turda a pledat totuși pentru ideea ridicării unei statui, chiar dacă dezvelirea acesteia necesita o amânare.

Ca urmare a apelurilor din presă, avocatul Dr. Romul Moldovan din Jimbolia trimite pe data de 5 iunie 1928 prin mandat poștal, suma de 1130 lei strânsă de la 13 avocați din Baroul Jimbolia[15]. De asemenea, într-o scrisoare datată pe 30 iunie 1928, adresată lui Dr. Valeriu Moldovan de către decanul Baroului Notarilor Publici din Cluj, se aduce la cunoștință că 17 colegi din acest barou au răspuns solicitărilor privind ajutorarea cu bani în vederea ridicării statuii[16].

Printr-o scrisoare adresată în luna iulie 1928 din Turda, de Baroul avocaților către Primul Ministru[17], se face cunoscută această inițiativă. De asemenea se menționează sumele mai substanțiale ce au sosit până la acea dată: ASTRA Sibiu — 50 000 lei, tinerimea „Chemăristă" din Cluj — 50 000 lei și Barourile din Ardeal și Banat — 150 000 lei. Crîza financiară nu permitea strângerea de noi sume, iar costul statuii se estima la suma de 500 0000 lei. Acesta a fost motivul pentru care Baroul din Turda a solicitat sprijinul Primului Ministru în vederea colectării unor noi sume de bani și de a se adresa personal tuturor societăților de ajutor, membre ale „Uniunii Avocaților" în scopul amintit.

[10] *Ibidem.*
[11] *Ibidem*, nr. inv. 2818.
[12] *Contul Statuii Dr. Ioan Rațiu la Banca Centrală, Filiala Turda* (Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. 2827).
[13] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2813.
[14] *Ibidem*, nr. inv. 2812.
[15] *Ibidem*, nr. inv. 2824.
[16] *Ibidem*, nr. inv. 2818.
[17] *Ibidem*, nr. inv. 2806.

Tot din această scrisoare aflăm că data dezvelirii statuii a fost programată la începutul lunii decembrie[18], cu asistența D-lui Iuliu Maniu, a reprezentanților clerului, ASTRA Sibiu, a avocaților și a tinerimii.

Comitetul organizator prin persoana lui Dr. Augustin Rațiu se adresează printr-o scrisoare la 28 iulie 1928[19], Președintelui „Uniunii Românilor din America" prin care face următorul apel: „. . . Cum cheltuielile împreunate cu statuia proiectată, care va fi podoabă a orașului nostru și a Ardealului, necesită suma de 500 000 lei și cum criza financiară de la noi și mizeria, în care se sbate mai ales vrednica noastră țărănime nu ne dau nădejdea că am putea aduna diferența de 200 000—250 000 lei ce ne lipsește, am crezut că e just ca să ne adresăm cu un apel călduros și fraților noștri din America cari întotdeauna au avut inima deschisă față de frământările și acțiunile celor de acasă. În nădejdea aceasta venim să vă rugăm D-le Președinte, ca să binevoiți a veni și de data aceasta în ajutorul nostru, luând D. Voastră în mână acțiunea de colectare a unei sume mai de seamă, care să ne apropie de realizarea intențiilor noastre patriotice și românești".

La 19 august 1928, suma totală de care se dispunea era de numai 204 552 lei[20]. Tot la acea dată se împlineau 100 de ani de la nașterea lui Ioan Rațiu. Cu acest prilej, în sala mare a tribunalului a avut loc ședința festivă prezidată de Dr. Valeriu Moldovan[21]. Dintre personalitățile care au luat cuvântul amintim pe: Dr. Nicola Caprea — prefectul județului —, Ioan Colțescu — magistrat —, Dr. Genciu — primarul Turzii —, Petre Suciu — președintele ASTRA, Filiala Turda —, Dr. Ioan Suciu — decanul Baroului Cluj — și Ioan Tipon — senator. În paralel, la Cluj a avut loc o ședință similară[22].

La biserica greco-catolică din Turda-Veche, a avut loc oficierea unui parastas pentru pomenirea sufletului răposatului Rațiu[23]. Și la mormântul Dr. Ioan Rațiu din Sibiu, situat pe latura de sud a naosului bisericii greco-catolice „dintre-brazi", canonicul Macavei din Blaj a oficiat o slujbă de pomenire la care au participat, soția Emilia cu familia, Iuliu Maniu, generalul Moga, Octavian Russu și o mare mulțime de români[24].

După săvârșirea parastasului la cele două biserici românești din Turda, credincioși și participanți reuniți într-o mare procesiune, au plecat în pelerinaj la fosta casă a Dr. Ioan Rațiu, pe atunci în proprietatea Dr. Bocsánczy[25]. Slujba religioasă ce a avut loc în vederea dezvelirii plăcii comemorative a fost oficiată de preoții: Tempeleanu, Cărnațiu, Rațiu, Gherduș, Gherman, Balint și Mureșan. Ceremonia dezvelirii plăcii a fost îndeplinită de Dr. Valeriu Moldovan. Pe placa comemorativă — din marmură — este inscripționat cu litere aurii: „În această casă a locuit Dr. Ioan Rațiu până la 14 iunie 1892". Cu această ocazie

[18] *Ibidem;* Dezvelirea monumentului nu va avea loc, ea fiind reprogramată.
[19] Ștefan Dorel Chicinaș, *Ridicarea statuii Dr. Ioan Rațiu,* în „Memorandum 1892—1992", Turda, 1992, Foaie volantă, număr unic.
[20] *Contul Statuii Dr. Ioan Rațiu la Banca Centrală, Filiala Turda* (manuscris, Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. 2827).
[21] „Arieșul", 1928, III, nr. 34.
[22] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu,* I, nr. inv. 2825.
[23] „Arieșul", 1928, III, nr. 34.
[24] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu,* I, nr. inv. 2825.

au luat cuvântul protopopii Nicolae Rațiu și Ioan Tempeleanu. Finalul festivității a aparținut lui Ștefan Cicio Pop care a ținut un impresionat discurs politic[26].

Odată cu apelurile repetate privind trimiterea de fonduri necesare ridicării statuii marelui memorandist, s-a căutat un specialist care să îl realizeze. Alegerea s-a oprit la sculptorul Corneliu Medrea din București, personalitate cunoscută în lumea artiștilor din perioada interbelică, realizator al monumentului din Satu-Mare închinat lui Vasile Lucaciu[27].

Lucrarea în bronz[28], a fost finalizată destul de repede, dovada constituind-o cartea poștală trimisă de Cornel Medrea pe data de 24 noiembrie 1928[29], d-lui Valeriu Moldovan: „Statuia în bronz a plecat în ziua de 22 noiembrie cu «mare viteză» spre Turda. Rog comunicați de sosire și de ziua dezvelirii".

Din nefericire, distinsa doamnă Emilia Rațiu nu a reușit să vadă realizată statuia de la Turda, ridicată în memoria celui care i-a fost timp de patru decenii tovarăș de viață, statuie a cărei dezvelire s-a amânat pe data de 5—8 octombrie 1929. Emilia Rațiu născută Orghidan a decedat pe data de 1 februarie 1929 la Sibiu[30].

Odată ridicată pe soclul din piatră, statuia nu putea fi pusă „în valoare" fără o împrejmuire pe măsura cerințelor oficialităților aflate în Comitetul ridicării statuii.

Într-o scrisoare adresată de Dr. Valeriu Moldovan pe data de 3 aprilie 1929 primarului Turzii, se face cunoscut că în conformitate cu indicațiile inginerului Valeriu Filip, s-a comandat o împrejmuire din piatră de trachit[31]. Fundația acesteia realizată din beton — ciment portland Turda în dosaj de 150 hgr/m^3 — și toate materialele necesare au fost estimate la suma de 21.706 lei[32]. Manopera din piatră — împrejmuirea —, s-a realizat pe această fundație la o distanță de 1,5 m de statuie, având o formă quadrată[33]. Piatra a fost cioplită și bucerdată conform indicațiilor sculptorului Medrea de către maestrul pietrar Eduard Schnabel[34] din Deva. Lucrările trebuiau finalizate la data de 1 mai 1929, dar din motive necunoscute nouă, termenul nu a fost respectat. Schnabel a cerut amânarea predării lucrării cu o lună[35].

Împrejmuirea și soclul au necesitat 5,47 m^3 de piatră, iar costul a fost estimat la 101 195 lei[36]. Conform contractului încheiat la Turda pe data de 24 martie 1929[37], suma trebuia să fie plătită în trei rate — 50% înainte de începerea lucrărilor , 25% după sosirea materialelor comandate și 25% la terminarea lucrărilor.

---

[25] „Arieșul", 1928, III, nr. 34.
[26] Discurs publicat la Cluj, în „Patria", 24 august 1928.
[27] N. Josan, *op. cit.*, p. 79.
[28] Bronzul a fost donat de Ministerul de Război al României.
[29] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. niv. 2808.
[30] *Ibidem*, nr. inv. 2233.
[31] *Ibidem*, nr. inv. 2822.
[32] *Ibidem*, nr. inv. 2821.
[33] *Ibidem*, nr. inv. 2822.
[34] *Ibidem*, nr. inv. 2823.
[35] *Ibidem*.
[36] *Ibidem*, nr. inv. 2821.
[37] *Ibidem*.

Până la 1 mai 1929, dată prevăzută în contractul ce se referă la montarea împrejmuirii din piatră în jurul monumentului, conform Hotărârii nr. 726/1929[38], trebuia terminată betonarea și asfaltarea pieței, aranjarea și înfrumusețarea parcului din fața Prefecturii.

În anul 1929, Baroul avocaților din Turda a achitat suma de 40 000 lei[39] pentru două trenuri, în vederea serbărilor rezervate a avea loc pe data de 5—8 octombrie 1929. Ele vor fi din nou amânate datorită decesului Regentului Buzdugan. La această dată suma totală strânsă din colectă se ridica la 542 083[40] lei. Programul serbărilor a fost foarte bine organizat[41].

Activitățile ce urmau a se desfășura pe durata a trei zile, cuprindeau: Deschiderea Expoziției Agricole-Industriale; Inaugurarea Căminului ucenicilor; Defilare cu torțe prin centrul orașului[42]; Liturghie și parastas pentru odihna sufletelor lui Dr. Ioan Rațiu și a soției sale Emilia în toate bisericile românești; Ședința a I-a a asociației culturale ASTRA Sibiu; Dezvelirea monumentului; Banchetul din sălile teatrului orășenesc; Deschiderea Expoziției de Artă Grafică; Ședința festivă a „Secțiunilor literare științifice ale Astrei"; Concert și dans în sălile teatrului[43]; Pelerinaj la mormântul lui Mihai Viteazul; Ședința a II-a a asociației culturale ASTRA Sibiu[44]; Închiderea expozițiilor și decernarea premiilor[45].

Fondurile bănești necesare pentru ridicarea monumentului și serbărilor, reprogramate pe data de 9 iunie 1930, au continuat să sosească pe adresa Baroului avocaților din Turda. Astfel administrația județului Timiș serviciul financiar, trimite la data de 9 ianuarie 1930 Ordonanța de plată nr. 549/1930[46] prin care acordă 10 000 lei ajutor pentru statuie, din fondul județului.

Pentru acoperirea ultimelor cheltuieli se fac apeluri repetate. Baroul din Turda, prin persoana noului decan, Dr. Augustin Rațiu, solicita la 1 mai 1930 ministerului noi fonduri[47]. Unul dintre apeluri este adresat Ministerului de Război[48] iar altul Primului Ministru[49]. Acesta este rugat să se adreseze senatorilor și deputaților din Parlamentul României în vederea contribuirii cu câte o jumătate din diurnă la acoperirea ultimelor cheltuieli necesare ridicării statuii, dovedind „că prin aceasta înțeleg și apreciază jertfele înaintașilor noștri"[50].

---

[38] *Ibidem*, nr. inv. 2822.
[39] *Ibidem*, nr. inv. 2817.
[40] *Contul Statuii Dr. Ioan Rațiu la Banca Centrală, Filiala Turda* (manuscris), Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. 2827.
[41] *Programul Festivităților din 5—8 octombrie 1929*, Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. 2826.
[42] Festivități programate în 5 octombrie 1929.
[43] Festivități programate în 6 octombrie 1929.
[44] Festivități programate în 7 octombrie 1929.
[45] Festivități programate în 8 octombrie 1929.
[46] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2814.
[47] *Ibidem*, nr. inv. 2807.
[48] *Ibidem*, nr. inv. 2820.
[49] *Ibidem*, nr. inv. 2819.
[50] *Ibidem*.

În vederea apropiatelor serbări Baroul Turda va cere pe data de 3 iunie 1930[51] — în contul sumei de 40 000 lei depuse în anul 1929 —, Inspectoratului de Mișcare C.F.R. Cluj, două trenuri cu câte opt vagoane pentru rutele: Câmpeni—Turda și Sânger—Turda[52]. În „pragul" serbărilor, suma strânsă era de 689 044 lei.

Pe data de 6 iunie 1930 s-au comandat Tipografiei „Arieșul" 300 de afișe bicolore[53] și 5000 de afișe simple, ce conțineau programul din 9 iunie 1930[54]. Cortul de onoare a fost ridicat de „Fabrica de mobile Iosif Nemethy — Turda" pentru suma de 2882 lei[55]. Dintre lucrările ce necesitau sume substanțiale amintim[56]: lucrarea în bronz a Dr. Ioan Rațiu executată de sculptorul bucureștean Cornel Medrea pentru suma de 320 200 lei[57] și lucrarea în piatră executată de maestrul pietrar Eduard Schnabel pentru suma de 148 937 lei[58]. Alte lucrări legate de infrastructură s-au ridicat la suma de 37 710 lei[59]. Totalul lucrărilor au atins suma de 506 847 lei[60], restul sumei fiind destinată cheltuielilor legate de serbările omagiale.

O stastistică a contribuabililor[61] arată că pentru ridicarea statuii s-au primit sumele:

Nr. crt.	Depunător	Suma (lei)
1.	Barourile de avocați și notari publici	120 260
2.	Ministerele României	111 000
3.	Societăți culturale și Editoriale	105 300
4.	Prefecturile României	80 000
5.	Primăriile României	77 866
6.	Parlamentul României	75 622
7.	Persoane fizice	43 620
8.	Interese capitalizate	36 466
9.	Fabrici și Societăți	23 055
10.	Partidul Național Țărănesc	19 000
11.	Parohii	18 253
12.	Bănci și Case de credit	13 420

[51] *Ibidem*, nr. inv. 2817.
[52] *Ibidem.*
[53] *Ibidem*, nr. inv. 2809.
[54] *Ibidem*, nr. inv. 2810.
[55] *Ibidem*, nr. inv. 2811.
[56] *Contul Statuii Dr. Ioan Rațiu la Banca Centrală, Filiala Turda* (manuscris), Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. 2827.
[57] *Ibidem;* Suma a fost plătită în patru rate: 27 august 1928 — 90 000 lei, 10 noiembrie 1928 — 100 000 lei, 19 septembrie 1929 — 100 200 lei, 11 iunie 1930 — 30 000 lei.
[58] *Ibidem;* Suma a fost plătită în șapte rate: 19 octombrie 1928 — 20 000 lei, 16 noiembrie 1928 — 15 000 lei, 26 martie 1929 — 5000 lei, 9 aprilie 1929 — 40 000 lei, 7 mai 1929 — 5000 lei, 16 mai 1929 — 16 000 lei, 12 iulie 1929 — 10 000 lei și 18 iulie 1929 — 37 937 lei.
[59] *Ibidem.*
[60] *Ibidem.*
[61] *Ibidem.*

13. Școli	7 133
14. Localități	3 899
15. Preturi	2 595
16. Total	737 669[62]

Din fondul total contribuția Turzii și zonelor apropiate a fost de aproximativ 155 806 lei[63].

În vederea dezvelirii monumentului s-a constituit un Comitet Central și cinci Comitete Speciale[64] — Comitetul Serbărilor Populare, Comitetul Banchetului, Comitetul Concertului, Comitetul de Defilare și Comitetul de Încartiruire — în care au fost antrenate circa 40 de personalități ale Turzii.

Din luna mai 1930, pe adresa Comitetului de Încartiruire care își avea sediul la Camera de Agricultură din Piața Mihai Viteazul[65], au început să sosească scrisori și telegrame prin care își anunțau prezența și adeziunea la această mare sărbătoare a românilor din Ardeal, numeroase personalități din România întregită, reprezentanți ai guvernului, primăriilor, presei, justiției, bisericilor, armatei, ligilor culturale, memorandiștilor, școlilor, tinerimii, femeilor și țărănimii. Dintre oaspeții de onoare din breasla avocaților care au răspuns invitației, amintim[66]: Dr. Balogh Alexiu, Dr. Balogh Gheorghe, Dr. Borothy Ștefan, Dr. Bogdan Eugen, Dr. Bocsanzi A., Dr. Boeriu Ioan, Dr. Chețianu Emil, Dr. Csutak Coloman, Dr. Gal Nicolae, Dr. Kossovitz A., Dr. Lörinczi A., Dr. Mezei Eugen, Dr. Moldovan Mihail, Moys Paul, Dr. Popescu Gheorghe, Dr. Reich Iosif, Dr. Russu Coriolan, Dr. Sinka Iuliu, Dr. Szentkovits Aurel, Dr. Szólbösi Dezideriu, Dr. Stern Izidor, Dr. Tețan Octavian, Dr. Vorfálvi Maurițiu și Dr. Vertan Andrei.

În dimineața zilei de 9 iunie 1930 orele 7^{30} a avut loc primirea oaspeților în gara Turda. Festivitățile de inaugurare a monumentului închinat marelui român, au început o oră mai târziu cu liturghia și parastasul pentru odihna sufletelor lui Dr. Ioan Rațiu și a soției sale Emilia, la biserica „Rățească", edificiu ridicat de familia Rațiu[67]. Mitropolia Blajului a delegat pentru această mare sărbătoare pe Episcopul de Cluj, Iulian Hossu[68].

Impunătoarea statuie a fost ridicată în fosta Piață Regina Maria, în fața fostului Palat al Prefecturii județului.

---

[62] Diferența de 48 625 lei, a fost primită pe adresa Baroului din Turda după terminarea serbărilor omagiale, până în luna septembrie 1930. Ca exemplu: avocatul Dr. Augustin Bardosy, senator de Caraș, a trimis pe data de 16 iulie 1930, o scrisoare pe adresa Baroului din Turda în care menționa că se va îngriji personal de trimiterea sumei de 10 000 lei pentru monumentul ridicat, abia în luna septembrie datorită inadvertențelor survenite (Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2816).

[63] Suma este aproximativă deoarece nu toți depunătorii din registrul consultat de noi aveau trecută localitatea de baștină.

[64] Ștefan Dorel Chicinaș, *op. cit.*

[65] *Ibidem.*

[66] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu*, I, nr. inv. 2817.

[67] I. Georgescu, *op. cit.*, p. 13.

[68] „Arieșul", 1930, V, nr. 23.

Dr. Ioan Rațiu are privirea îndreptată spre Cluj, acolo unde a avut loc Procesul Memorandiștilor. Pe soclu este inscripționată celebra frază rostită pe data de 23 mai 1894 de Dr. Ioan Rațiu, la nedreptul proces intentat membrilor ce au făcut parte din conducerea delegației la Viena: „Existența unui popor, nu se discută, se afirmă!".

Pe fața de est a soclului, în basorelief, se află eternizată în bronz o scenă din tinerețe. În anul 1848 și-a oferit serviciile lui Avram Iancu, împreună cu legiunea organizată în județul Turda[69]. Pe fața de vest a soclului este înfățișat momentul istoric când Dr. Ioan Rațiu, pe banca acuzaților în fruntea memorandiștilor, își rostește „vorbirea de apărare înaintea Curții cu juranți din Cluj"[70]. Comitetul ridicării acestui monument a fost alcătuit din d-nii: Dr. Valeriu Moldovan, Dr. Augustin Rațiu și Dr. Emil Chețianu[71].

Dezvelirea monumentului a fost precedată de intonarea Imnului Regal și de Doina lui Rațiu[72], interpretate de Corul Sf. Maria din Cluj. Au urmat apoi discursurile Guvernului ai cărui oaspeți de onoare erau: Înaltul Regent Sărățeanu, Primul Ministru Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod, Ion Mihalache etc. Pe rând au luat cuvântul reprezentanții Bisericilor, Corpurilor Legiuitoare, Armatei, Academiei, Universităților, Ligii Culturale, ASTRA Sibiu, Justiției, Uniunii Avocaților, Memorandiștilor, Școlilor, Tinerimii, Femeilor și a Țărănimii. Discursurile au scos în evidență activitatea și personalitatea marelui memorandist. Defilarea armatei și depunerea coroanelor cu flori au încheiat procesiunea dezvelirii.

În după amiaza aceleiași zile a avut loc în sălile Teatrului, banchetul organizat de oficialitățile orașului. Meniul deosebit de bogat a fost pregătit pentru 260 de invitați[73].

Cu prilejul dezvelirii statuii, în parcul orașului au fost organizate „serbările populare", iar spre seară un Concert de Gală susținut de Reuniunea Corală Unită din Cluj, de d-na Lya Pop — opera din Cluj — și de G. Folescu — opera din București.

După aproape patru ani septembrie 1926—iunie 1930 — s-a reușit finalizarea propunerii lansate la Timișoara: ridicarea unei statui care să cinstească pentru eternitate memoria lui Dr. Ioan Rațiu. Aceasta nu putea fi ridicată decât în orașul natal Turda, acolo unde și-a petrecut și cea mai mare parte din viață.

Nu putem să încheim fără a aminti că acest eveniment comemorativ de la Turda, a prilejuit istoricului Nicolae Iorga, o inspirată sinteză asupra activității conducătorului delegației memorandiste:[74] „S-a simțit nevoia unui mirean care să facă el ce fusese până atunci în seama «preoților cu crucea-n frunte» . Și s-a prezentat de la sine un om zdravăn trupește și sufletește, nu popular prin cuvânt, nu dibaci în a găsi mijloacele de a ajunge, de a se menține și de a revenii, și nici artist

[69] *Ibidem.*
[70] *Ibidem.*
[71] *Ibidem.*
[72] Doina lui Rațiu a fost scrisă pe data de 7 ianuarie 1895 la Seghedin, de „ziua numelui" de către Vioara Magdu.
[73] Muzeul de Istorie Turda, *Fond Dr. Ioan Rațiu,* I, nr. inv. 2817.
[74] N. Iorga, *op. cit.*

în materie de prestigiu, învești mântat în tăceri solemne și în izolări impunătoare. Ci un caracter. Un caracter neînfrânt. Om de da și de nu. Om de orice riscuri. Om care moare pe cuvântul lui, la datoria lui. Orice material s-ar fi întrebuințat pentru monumentul lui, marmură sau bronz, mai tare a fost sufletul acestui om".

HORAȚIU GROZA

ABOUT THE RAISING AND UNVEILING OF DR. IOAN RATIU'S STATUE FROM TURDA

(Abstract)

Dr. Ioan Rațiu was one of must important leaders of the national Romanian moments of Transylvania's last century, a noteworthy personality of Turda, a remarcable political man, a great prestigions jurist, a Transylvanian culture outstanding initiator and one of the founders of ASTRA Sibiu Cultural Asociation.

The remarcable exponen t of Romanian Petitional Moment, he definitely joined our national history, the same time with its apogee, materialized in the "Memorandum" sent to Viena on the 28th of May 1892.

For the impresiv e activity unfolded in his life time his native town commemorated him with the occasion of the centenary, by raising in Turda's square a beautiful statue wich reprezents him in his "defence speaking", when the authorities med him.

The statue was made of bronze by the well-know sculptor Corneliu Medrea, and the pedestal and also the stone surroundigns by the expert Eduard Schnabel from Deva.

The leaders of Bar Asociation had the initiative through the person of Dr. Valeriu Moldovan, Dr. Augustin Rațiu and Dr. Emil Cheția nu. The works cost 506 847 lei. The funds were gathered with the contribution of the Ministries, the Prefectures and Mayoralty of Romania, some other persons, companies, factories, The National Peasant Party, Banks and Credit Houses, also of schools.

The celebration organized on the 9th of June 1930 were impresive. At this great festivity, the Government's speaking and all the others guests were adequate.

LUCRARI INEDITE DE SABIN POPP

7 desene, 2 litografii şi 2 picturi în ulei au fost dăruite de Sabin Popp domnişoarei Nini, cum era alintată prima din cele trei fiice ale sculptorului Ştefan Ionescu-Valbudea (Ştefania, Constanţa şi Smaranda). Ştefania Valbudea, căsătorită Şeitan, s-a născut în anul 1898 la Bucureşti (m. în 1989 la Cluj). Pentru a-şi desăvârşi educaţia artistică primită în familie, a urmat cursurile Academiei de arte frumoase din capitală. Cultă, distinsă şi cu o aleasă conduită morală, Nini avea să înflăcăreze inima sensibilului artist Sabin Popp (absolvent al aceleiaşi Academii) devenind pentru aproape doi ani (1920—1921) prietena şi muza acestuia. Din scurta perioadă a prieteniei lor provin cele 11 lucrări şi 2 scrisori la care vom face referire în acest articol.

Păstrate în arhiva familiei, în podul locuinţei de vară din Sinaia, scrisorile, în număr mult mai mare, au suferit vitregiile vremii; afectate de umiditate în primul rând, exceptând cele pe care le publicăm acum, restul nu au mai putut fi recuperate.

Stilul epistolar are darul de a colora şi lumina dintr-un unghi inedit biografia artistului. Scrisorile personale, fără contrafaceri sau griji pentru imagine, sunt memoria fidelă a unei secvenţe de viaţă, a unei epoci, imortalizând persoane şi întâmplări, asemeni camerei de luat vederi de astăzi. Astfel începi să descoperi dintr-un unghi particular profilul mai multor persoane: a autorului scrisorii, a destinatarului şi a prietenilor comuni, în acest caz a criticului de artă Ştefan Nenitescu. Emoţii, certitudini, îndoieli, sentimente pure exprimate cu sensibilitate toate se pun sub lupa cercetătorului. După atâtea decenii, scrisorile captivează şi devin importante mai ales prin prestigiul autenticităţii şi unicităţii.

Reproducem în continuare cele două scrisori.

Dragă Nini

Constantinopol 3/I 1921
ora 12 noaptea

Îţi promisesem să-ţi scriu din Galaţi în ziua când voi pleca, mi-a fost însă imposibil fiind enervat cu plecarea. Aşa de neîncrezător devenisem încât până înainte de plecarea vasului nu credeam nimic sigur. Am scris însă lui Ion ziua plecării pe care ne-a anunţat'o de la agenţie şi cred că vei fi aflat de la el. Drumul până la Constanţa l'am făcut destul de bine, marea era foarte liniştită aşa că am ajuns cu toţii bine a doua zi la Constanţa. După amiază am plecat iar azi pe la 10 dimineaţa am sosit în Constantinopol. A fost o zi minunată, soare şi destul de clad. Mă gândeam la tine şi mi-ar fi părut bine să vezi şi tu aceste

frumuseți. Abia pe la 5 d.a. am putut eși în oraș, am făcut o plimbare nocturnă la Sf. Sofia și în 7 ore ne-am reîntors la masă. Abia acum am putut scăpa de camarazii de drum care stau cu mine în cabină și care nu voiau să plece, însă doreau cu tot dinadinsul să-mi dicteze scrisoarea. Fiecare au scris acasă și acum când au văzut că vreau să scriu și eu credeau că și eu tot acasă scriu și am nevoe de ajutorul lor. A fost o nostimadă, începuseră să-mi dicteze o formulă de scrisoare destul de caraghioasă. Le-am spus că nu scriu acasă ci unui prieten și în fine s'au decis să plece. Și ca să fiu mai liniștit am plecat din cabină (fiindcă cu ei mi-ar fi fost imposibil să scriu măcar un rând) și m'am suit în restaurant de unde îți scriu acum. Mi tare dor de tine și nu-mi închipui cum am să mă pot obișnui cu ideia că nu te voi vedea așa curând. Am toată încrederea în tine și sper că din când în când te vei gândi și la mine. Cred că ai primit celelalte două scrisori pe care ți le-am trimis din Galați și-mi închipui că sosind la Roma voi găsi măcar un cuvânt de la tine. Deabia aștept să sosesc acolo și să aflu ceva despre tine, mi-ar face așa de bine. Mâine dimineața am proiectat cu Ștefan* să plecăm de dimineață în oraș să mai vizităm moscheele și bazarul și dacă voi putea să fac vre'o schiță fiindcă avem vreme destulă căci abia mâine la 2 p.m. plecăm spre Pireu. Pe vapor ne petrecem timpul mai mult sau mai puțin agreabil. Ne sculăm de dimineață, eșim pe bord, la 8 luăm ciaiul, după ciai ne mai ducem prin fumoar, mai ascultăm muzică, mai facem câte-o vizită pe la familia Caterinici, în fine nu pot spune că mă plictisesc. Sunt veșnic în compania lui Ștefan care e un om minunat și care mi așa de drag. Când îl vei cunoaște și tu sunt sigur că-ți va place mult și-l vei găsi tot atât de bine cum îl găsesc și eu. E unul din cei care se găsesc foarte rar, e un om cu calități adevărat superioare. Am vorbit odată despre tine și el mi-a spus impresiile lui. Dacă ai fi fost și tu de față cu siguranță că te-ai fi mirat de pătrunderea psihologică a acestui om care știe să caracterizeze pe cineva numai văzându-l de câteva ori. Mi-a spus lucruri așa de adevărate încât m'a minunat și ca să-ți spun mai simplu e că te-a găsit foarte bine și cu calități. Nu-ți exagerez nimic iar el nu mi-a spus lucrurile astea simțindu-se obligat să mi le spue. Mi-a spus că ești din puținele fete care i-au făcut o impresie așa de bună. Te rog nu bănui nimic rău și ai încredere în ceia ce-ți spun eu. El e singurul și cel mai bun prieten al meu. Tu n'ai cunoscut un băiat până acum ca el și te rog să crezi că ceiace îți spun eu e adevărat. Nu a ținut niminea la mine în lumea asta, nici chiar părinții mei ca el, el este singurul care m'a iubit de când m'a cunoscut și a fost în stare să facă orice sacrificiu pentru mine. Recunoștința și iubirea mea pentru el cred că niciodată n'ar putea să recompenseze, ceiace a făcut el pentru mine. Acum e târziu și te rog să mă crți că te las, voi continua scrisoarea.

Acum te îmbrățișez cu tot dorul cel am pentru tine, Sabin.

Uitasem să-ți spun că azi am împlinit 25 de ani (adică 1/4 de veac).

* Criticul de artă Șt. I. Nenițescu.

Fig. 1. Stefania Valbudea (Nini) la 21 de ani, fotografie.

Fig. 2. Nini, creion, 0,252 x 0,180, semnat și datat dr. jos: Sabin I Popp/920

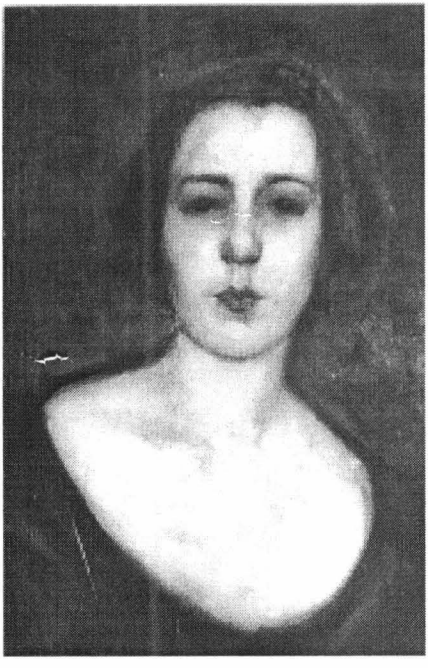

Fig. 3. Nini, ulei/pânză, 0,648 x 0,550, nesemnat, nedatat

Fig. 4. Nini, creion, 0,254 x 0,180, semnat și datat dr. jos: Sabin I Popp/920

Fig. 5. Veneția. Piața San Marco, creion, 0,292 x 0,190, semnat și datat stg. jos: Sabin I Popp/Venezia 921.

Fig. 6. Biserică, creion, 0,167 x 0,115, nesemnat, nedatat, pe verso cu creionul: Lui Dra Nini/ Sabin.

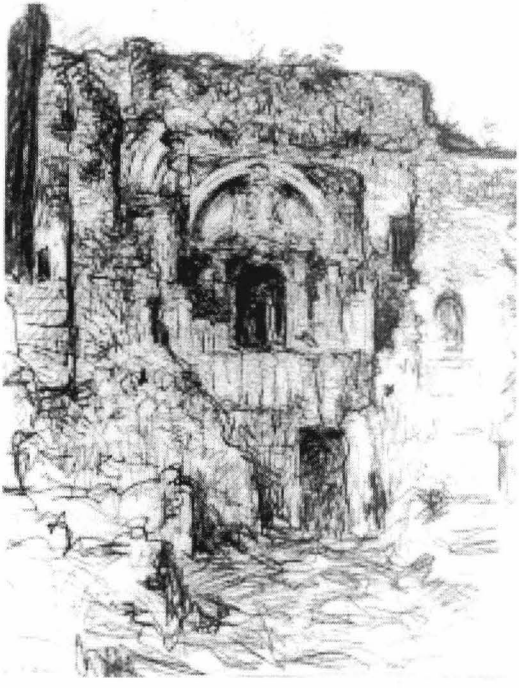

Fig. 7. Peisaj din Messina, creion, 0,310 x 0,250, semnat și datat stg. jos: S.P. Messina/26/-21, pe verso cu creionul: Lui Dra Nini/Sabin.

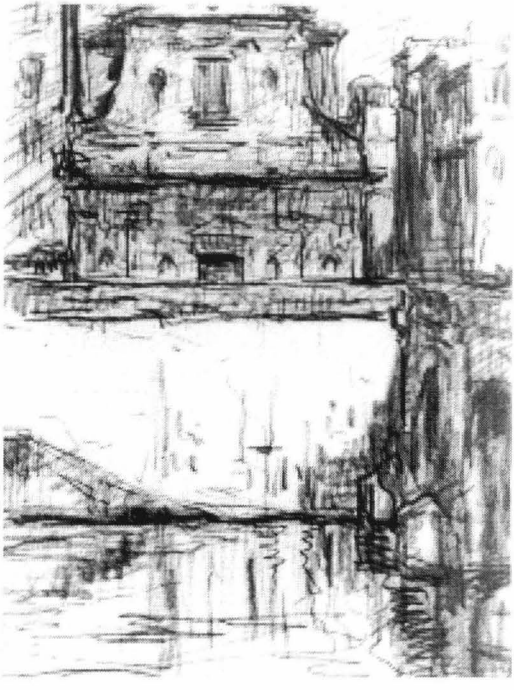

Fig. 8. Studii (2 peisaje) : în registrul superior o biserică, în registrul inferior un aspect din Veneția, creion, 0,231 x 0,180, nesemnat, nedatat, pe verso cu creionul; Lui Dra Nini/Sabin.

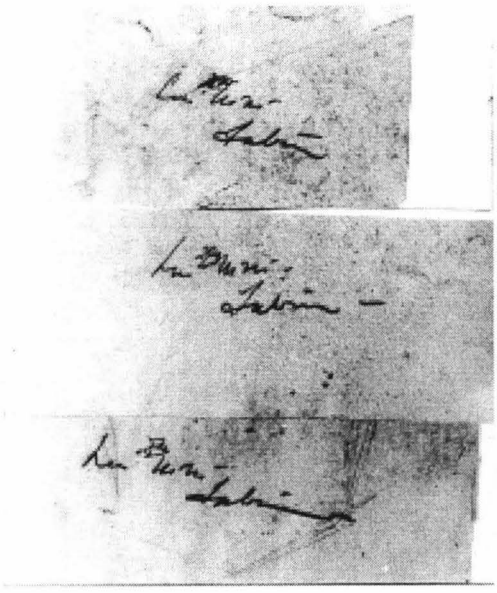

Fig. 9. Cele trei dedicații de pe verso-ul desenelor nr. 6, 7, 8. Facsimile.

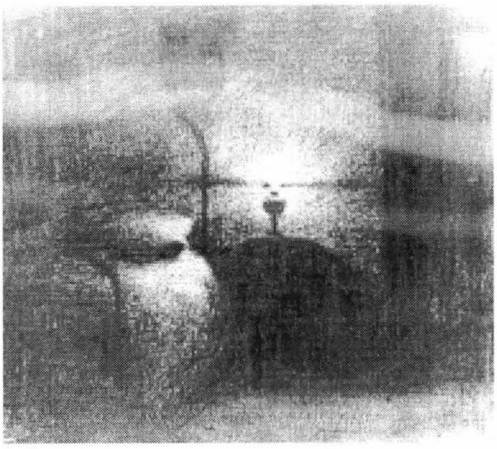

Fig. 10. Interior la Roma, conté, 0,194 x 0,216, semnat și datat dr. jos cu tempera albă: Sabin I Popp/Roma 920.

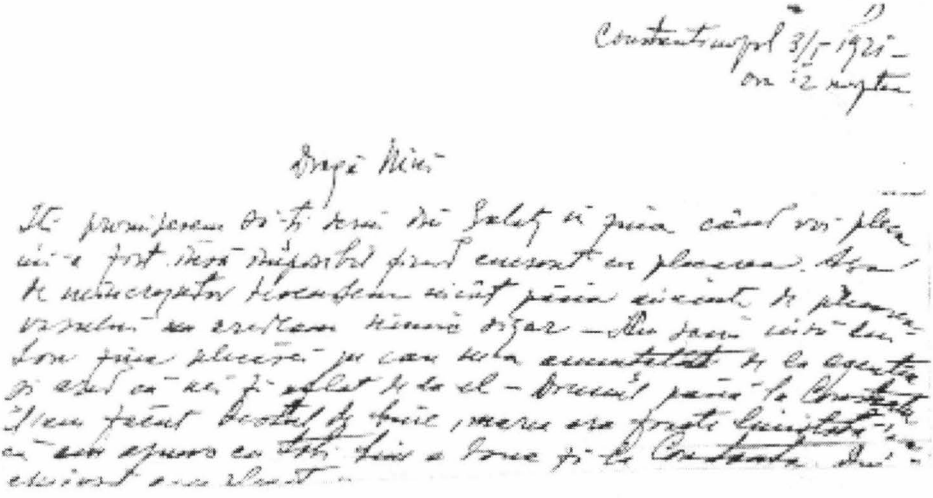

Fig. 11. Fragment de scrisoare. Facsimil.

Napoli 9/I 921

Scumpa mea,

Te rog să mă erți că de la Constantinopol nu ți-am scris nimic până la sosirea în Napoli. La Pireu am fost foarte obosit așa că n'am putut scrie nici un cuvânt. Sosisem seara, iar a doua zi dimineața am debarcat spre a merge la Atena. Dimpreună cu Ștefan și alți camarazi de voiaj am plecat spre Atena. Era o zi minunată, cald și bine ca primăvara la noi. Totul era verde, câmpiile proaspete și parfumate, iar totul respira tinerețe. Tot timpul drumului priveam pe fereastra vagonului acel peisaj minunat. Mă simțeam tânăr de tot și plin de sănătate. Ajunși la Atena am găsit un student albanez foarte gentil care s'a oferit să mă conducă prin oraș. Am fost la Pinacotecă unde am văzut lucruri interesante printre care era o acuarelă de Gavargni, adevărată lucrare de mare valoare, mai erau câțiva Rubens ori Van Dick, Jordaens și câteva lucrări foarte interesante de un pictor modern Gysis — aceste din urmă mi-au plăcut foarte mult. Pe urmă ne-am dus la Muzeul de sculpturi unde am văzut multe sculpturi de mari maeștri greci și câteva stele funerare minunate. Întradevăr că aici am simțit toată arta greacă și concepția de viață a lor, „acei" oameni cari aveau cultul frumosului atât de mult dezvoltat încât vezi că arta era principalul, iar restul nu prea îi preocupa. Cu toții erau artiști pe când astăzi aproape nici cei cari o fac nu sînt toți artiști.

În mijlocul acelor galerii minunate, mă simțeam așa de isolat de lumea în care trăiesc, mai limpede, mai tânăr, mai curat sufletește. Era o viață nouă pentru mine, o viață care își înalță sufletul și ți-l purifică de tot ce e meschin și urât. Mă gândeam la tine cu părere de rău că nu poți încă vedea și tu acele lucruri minunate. Apoi am văzut săli întregi cu tanagros, vase antice și fel de fel de obiecte și juvaeruri, arme etc. Păcat însă că a trebuit să stau puțin, căci se închidea muzeul. Cel puțin câteva luni mi-ar fi trebuit ca să pot vedea și înțelege tot ce ea acolo. Când am eșit din muzeu eram foarte obosit, căci văzusem prea multe și prea repede, am eșit însă cu speranța că altădată voi putea merge și sta mai mult. De acolo m-am îndreptat spre Acropole, în drum am văzut alte ruine de temple care văzându-le de aproape mi-am dat seama de grandiozitatea lor. Așezate în peisaj cu un gust de armonie extraordinară, așa că ți le arată în toată măreția lor. M'am suit pe Acropole privind teatrele antice iar Ștefan întorcea privirile cu secoli în urmă și ne povestea de cutare piese jucate acolo, de prima piesă a lui Eschil și când acesta era să fie condamnat la moarte. Simțeam că păsisem în altă lume din care parcă n'ași fi vrut să mai plec, mă simțeam oarecum fericit. Deasupra teatrelor, pe culme se ridica zidurile vechei cetăți și deasupra templele. Am trecut rând pe rând prin toate și mi-au curățat sufletele. Toate astea le făceam iute căci ni-era teamă să nu pierdem vaporul. Orașul era în plină sărbătoare și pavoazat cu steaguri printre cari destul de des fâlfâia tricolorul românesc. Era ziua sosirei Prințului Carol în Atena. Armată peste tot și ofițerii în mare ținută umpleau străzile și bulevardele. Orașul sclipea în bătaia soarelui așa de tare că îți lua privirile. Vaporul trebuia să plece după cum auzisem la ora 5 p.m., era ora 3 și noi nu plecasem

încă din Atena. Nu aveam bani schimbați în drahme și alergam să putem schimba, în fine am găsit și așteptând trenul pe unii din noi îi apucase desperarea că vom pierde vaporul, eu și cu un alt tovarăș de voiaj nu știu ce aveam că râdeam ca copiii negândindu-ne de loc la ce s'ar putea întâmpla dacă am fi pierdut vaporul. Ceilalți erau f. supărați și începuse să ne facă morală. În urmă a sosit și trenul, iar de la stație și până în port am alergat ca niște nebuni să vedem vaporul nostru. Ajunși la chei ne-am liniștit, am luat o barcă și am plecat spre vapor, ajunsesem cu aproape două ore înainte de plecarea vasului căci a întârziat o oră și a plecat cam pe la 6 seara. Până la Pireu voiajul fusese destul de plăcut căci marea fusese așa de liniștită că și marinarii s'au mirat. Plecând spre Matapan, am intrat într-o zonă unde erau curenți mari și am început a dansa ca o jucărie pe mare. Mie îmi plăcea fiindcă nu sufăr de (pardon) mal de mer așa că puteam să văd cum dansăm ceiace mă distra, căci altfel nici n'aș fi înțeles nimic dintr'un voiaj de *nouă* zile pe mare fără furtună. Ceilalți cunoscuți de pe vas le era necaz pe mine și spuneau că din cauza mea dansează vasul căci eu doream așa ceva. Au suferit destul de mulți. Ștefan și cu mine n'am avut nimic și luam masa liniștiți și nesupărați de nimeni. Aseară pe la 6 ore am intrat în golful Napoli, am ancorat în larg și abia apoi dimineața s'a făcut controlul pe vas iar tocmai la amiază am putut debarca. Am trecut cu bagajele pe la vamă care a fost destul de gentilă și nu ne-a mai supărat cu desfăcutul coletelor. Am plecat apoi spre hotel. Eram cu toți șease persoane, printre cari Bălțatu și Emilia, bagajele toate erau într'un cărucior cu două roate la care era înhămat un napolitan iar pe lături mergeau alți trei, iar eu împreună cu ei ca să nu-mi scape de sub ochi. Ceilalți veneau în urmă așa că formam un fel de caravană destul de caraghioasă pe străzile din Napoli. Toată lumea se uita la noi cu curiozitatea cu care se uită copiii când trece prin oraș un circ cu maimuțe și clovni. Noi rădeam de ne prăpădeam și ne simțeam mulțumiți de a fi ajuns în Italia, după atât necaz și trudă. Eram de o veselie cum rar mi se întâmplă, era ziua când călcasem din nou pe pământul italian care mi-era așa de drag, era Sfântul Ștefan, ziua ta și a bunului meu prieten Nenițescu, mă simțeam cu adevărat fericit. Nu m'am putut stăpâni să nu-i spun (bineînțeles să nu mai audă și alții) că e ziua ta onomastică. Ne-am îmbrățișat și sărutat lung de tot. Singura zi din viață când m'am crezut oarecum fericit, știam că e ziua ta și am voit s'o serbez cu el. După amiază ne-am despărțit de ceilalți și împreună cu el am plecat pe la 5 la Pompei, am ajuns pe'nserat și am intrat într-o biserică unde se făcea serviciul divin. M'am rugat pentru tine bunului Dzeu să-ți ajute și să te aibă în paza lui. Eu îți urez acum din toată inima „La mulți ani" și te îmbrățișez cu tot dorul meu nespus de mare.

Te sărută mult, mult, mult

al tău Sabin

Mâine noapte la 11 plecăm la Roma. Aștept un cuvânt de la tine și dacă ai o fotografie mai bună trimitemi.

Tabloul de o excepțională valoare în care apare sora Ștefaniei, Constanța Valbudea, realizat în 1921 a fost expus în același an la Salonul

de toamnă și în anul 1973 la ampla retrospectivă Sabin Popp de la Muzeul de artă din București (la cererea expresă a deținătorului lucrarea nu a figurat în catalog). Șt. I. Nenițescu scria în anul 1922 în *Ideea Europeană*, că în pictura acestui remarcabil tânăr „. . . se îmbină clasicism quattrocentist luminat și liniștit cu modernism îndrăzneț, ajungând la rezultate surprinzător de moderne, ca în portretul sonor al dnei T.V. cu taler de alamă . . .“[1] (T. este inițiala de la Tanța, prescurtarea Constanței, iar V este inițiala de la Valbudea). Respectiva remarcă pe care au subliniat-o majoritatea istoricilor și criticilor de artă este reformulată de Amelia Pavel într-o recentă lucrare de sinteză referitoare la perioada interbelică. Autoarea consideră că pe această coordonată, lui Ion Theodorescu-Sion „îi urmează *Sabin Popp* atras de sursele bizantine, de hieratismul și solemnitatea chipurilor omenești din pictura religioasă veche românească, pe care le combină foarte bine cu procedeele distanțării, ale «înstrăinării»figurilor în viziunea neoobiectivă germană.“[2]

Litografiile sunt reproduse în Catalogul „Sabin Popp (1896—1928)“. București, 1973: *Pod peste canal (Italia)* reprod. pag. 73/poziția 2 și *Bărci pe apă (Catania)* reprod. pag. 76/poziția 1.

Pictura și cele 7 desene la care ne vom referi în continuare sunt cercetate, publicate și reproduse acum pentru prima oară.

În portretele domnișoarei Nini, semiprofil dreapta și profil (fig. nr. 2 și 4) datate 1920, tânărul artist face dovada unui „portretist calificat“, cu un condei sigur, ferm dar și un remarcabil psiholog. Linia fermă, elegantă, fervoarea și precizia ei conturează un chip luminos, calm, solar. Sunt altceva decât „portretele ce par desprinse dintr-o pagină de Dostoiewski“[3] sau autoportretul răvășit, chinuit, obosit, executate și expuse tot în anul 1920.

Același calm dublat de noblețe îl regăsim și în portretul executat în ulei pe pânză (fig. n. 3). Între chipul realizat pe o dominantă de ocruri, expresiv, finisat, pus în valoare de fondul decorativ ultra marin și de negrul discret nuanțat al rochiei ce bordurează un decolteu adânc, acestea din urmă eboșate doar, nu există nici o discrepanță. Ansamblul este armonios și face dovada faptului că își „lucra“ picturile astfel încât puteau fi oricând gata. „Ca în opera unui rutinat și consumat pictor, nimic de prisos și nicăieri o lipsă. Rareori se pot vedea lucrări așa de unitare și așa de închegate. În fața lucrărilor lui Sabin Popp termenul obișnuit picturii de «terminat» își găsește toată strălucirea lui.“[4] (Pictura a fost donată unui prieten de familie în anul 1996).

Desenele *Veneția. Piața San Marco* (fig. nr. 5), *Biserică* (fig. nr. 6), *Peisaj din Messina* (fig . nr. 7), *Studii de peisaj* (unul în registru superior, altul în registrul inferior, fig. nr. 8) confirmă opiniile specialiștilor privitor la siguranța și precizia cu care evoluează linia. Raportul lumină-umbră, reprezentarea spațială, dinamica ansamblului obținută prin ritm

---

[1] Ștefan Nenițescu, *Salonul de Toamnă*, Ideea europeană, 12—19 februarie 1922.

[2] Amelia Pavel, *Pictura românească interbelică* — un capitol de artă europeană — Ed. Meridiane, București, 1996, p. 15.

[3] Ștefan Nenițescu, *Ibidem*.

[4] Victor Ioan Popa, *Salonul de Toamnă*, Sburătorul literar, nr. 29 din 25 februarie 1922, pag. 581.

(ritmul suprafețelor dar și al hașururilor care urmăresc forma și o pun în valoare) încorporând durata, au caracterul unor preocupări stilistice. Dar și al stabilirii unor relații de ordin sentimental cu peisajul, pe care îl redefinește cu ajutorul liniei nuanțate, încărcată cu detalii ca în *Peisaj la Messina.*

Seriozitatea problemelor de desen și le-a pus artistul de la prima expoziție din anul 1920, abordând într-o manieră personală clasicismul și avangarda. Adina Nanu, autoarea remarcabilului catalog al expoziției retrospective din 1973 de la Muzeul național de artă din București, sintetizează etapele de creație ale talentatului desenator Sabin Popp: „La început foarte atent la atmosfera ambiantă, la vibrația luminii, el o notează în tușe fragmentate, recurgând la o scară întinsă de valorații și nuanțări. Desenele din 1918—1923 (perioadă din care provin desenele dăruite dșoarei Nini n.n.) utilizează toată gama de la alb strălucitor la negru catifelat, cu umbre care țes văluri de mister romantic (... peisajele din Italia)"[5]. În acest „văl de mister romantic" se înscrie desenul *Interior la Roma,* conté (fig. nr. 10): flacăra lămpii de gaz care coincide cu centrul compozițional al tabloului crează o regie de lumini și umbre. Eliminând hașururile umbra însăși devine formă și subiect. Este o stranie premoniție, un exercițiu de liniște sau un citat plastic?

În loc de concluzii transcriem opinia profesorului George Oprescu, pe care o apreciem drept emblematică: „Consider că putem vorbi de Sabin Popp ca de unul dintre cei mai dotați artiști în alb și negru ai noștri."[6].

ADRIANA TOPÂRCEANU

OEUVRES INÉDITS DE SABIN POPP (1896—1928)

(Résumé)

7 dessins, 2 lithographies et 2 peintures en huille furent offerts par Sabin Popp à mademoiselle Nini — c'Était le sobriquet de la première des trois filles du sculpteur Ștefan Ionescu-Valbudea. (Ștefania, Constanța, Smaranda), Ștefania (Nini) Valbudea, mariée Seitan, est née en 1898 à Bucarest (décedée 1989 à Cluj). Elle a poursuivi des études à l'Académie des Belles-Artes dans la capitale, tout comme Sabin Popp lui-même, dont el deviendra la muse inspiratrice durant les années 1920—1921. Deux lettres de Sabin Popp, à Nini, inédites également detent toujours de cette période-là. Leur texte apporte des nouvelles données, concernant surtout la personalité de la destinataire, de l'expéditeur et d'un ami commun très cher au peintre, le critique Șt. I. Nenițescu.

Deux lithographies, *Pont sur le canal (Italia)* et *Barques à l'eau (Catania),* furent publiées dans le Catalogue de l'expozition retrospective Sabin Popp de 1973 à Bucarest. Un autre oeuvre, *Le portrait de M-me T.V. avec un taler en cuivre* (c'était Tanța Valbudea), figurait dans la même expozition, mais ne fut jamais introduit dans le catalogue (à la demande spéciale de Constanța Valbudea).

[5] Adina Nanu, Catalog *Sabin Popp (1896—1928),* București, 1973, p. 5—6.
[6] George Oprescu în Adina Nanu, *op. cit.*

Les ouvrages inédits sont: *les portraits de mademoiselle Nini* (deux dessins en crayon et une peinture en huille sur toile; fig. nos. 2, 3 et 4), des paysages (dessins également) *La Venise* (fig. nr. 5), *Eglise* (fig. nr. 6), *Paysage de Messina* (fig. nr. 7), deux études sur la même feuille, dans les registres supérieur et inférieur (fig. nr. 8) et un dessin différent par thématique et modalité de traitement — *Interieur à Rome*, conté (fig. nr. 10).

Ces dessins soutiennent les oppinions du professeur C. Oprescu, qui affirmait: „... on peut parler de Sabin Popp comme d'un de nos artistes dans le blanc et noir les plus doués".

UN EXPERIMENT INEDIT ÎN ACTIVITATEA DE GHIDAJ: FAMILIARIZAREA NEVĂZĂTORILOR CU EXPONATELE MUZEALE

În perioada decembrie 1993—mai 1994, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca a constituit locul de desfășurare al unui experiment mai rar întâlnit în activitatea de ghidaj, probabil chiar o premieră pentru pedagogia muzeală românească.

Ideea inițierii acestui experiment a aparținut domnului Dorin Alicu. În esență, el a constat în abilitarea unui grup de copii complet nevăzători în recunoașterea unor obiecte și exponate muzeale, punându-se accent pe capacitatea de identificare și încadrare a respectivelor obiecte în epocile istorice cărora le aparțin, pe baza caracteristicilor lor exterioare.

La experiment a participat un grup de 15 elevi de la Liceul de nevăzători din Cluj, selecționați din clasele IX—XII de către profesorul de istorie de la această unitate de învățământ, domnul Liviu Banda.

Modalitatea principală de realizare a experimentului a constat în contactul direct al copiilor — prin atingere, palpare — cu obiecte selectate special și prezentate lor în acest scop, contact însoțit de explicațiile de specialitate ale unui grup de cinci muzeografi.

Epoca istorică propusă spre studiu acestor copii a fost cea antică. În perioada decembrie 1993—mai 1994, grupul de elevi nevăzători a asistat, în sălile de expoziție destinate epocii antice, la patru lecții de familiarizare cu câte o subdiviziune istorică distinctă, fiecare lecție fiind susținută de către un muzeograf specialist în perioada prezentată, respectiv doamna Zoia Maxim pentru epoca pietrei, domnul Mihai Rotea pentru epoca bronzului, doamna Viorica Crișan pentru epoca dacică și doamna Adriana Isacu pentru epoca romană.

În final, coordonatoarea proiectului, Melinda Mitu, a susținut o a cincea lecție, având ca scop recapitularea și fixarea cunoștințelor dobândite de către subiecții experimentului.

Cei patru specialiști amintiți au vorbit pe larg copiilor despre caracteristicile principale ale epocilor respective (de exemplu despre modul de viață al comunităților umane, obiceiurile lor, structurile sociale etc.), dar mai ales despre evoluția tipologică și funcțională a diverselor categorii de obiecte și artefacte: ceramică, unelte, arme, obiecte de podoabă etc.

Ținând cont de modalitatea de percepție a subiecților, s-a insistat în primul rând asupra materialului din care au fost confecționate aceste obiecte (piatră, silex, os, lut, bronz, fier), dar și asupra tehnicilor de execuție specifice și detectabile prin palpare. De exemplu, în cazul

olăriei dacice, s-a evidențiat diferența dintre ceramica lucrată cu mâna și cea confecționată la roata olarului.

Totodată, copiilor li s-a atras atenția, prin ilustrări concrete, asupra varietății dimensiunilor și formelor obiectelor expuse, asupra utilității lor sau asupra elementelor decorative folosite de oamenii acelor timpuri pentru înfrumusețarea lor. Nu a fost omisă niciodată prezentarea părților originale și a celor restaurate ale unuia și aceluiași obiect.

În ceea ce privește atitudinea copiilor, gradul lor de motivație și receptivitate, se poate spune, fără rezerve, că ei s-au arătat pe tot parcursul acestor lecții deosebit de entuziaști, curioși, bucuroși și dornici de a-și însuși cât mai multe cunoștințe.

În aceste condiții, nu a fost deloc surprinzător faptul că ei au reușit, încă de la o primă recapitulare, să identifice în mod corect aproape toate obiectele care le fuseseră prezentate până atunci.

Lecția finală a avut loc în data de 20 mai 1994. Pe mai multe mese dintr-o sală de expoziție au fost așezate toate exponatele folosite la ilustrarea perioadelor istorice menționate mai sus, urmând ca, după ce un anumit obiect trecea prin mâna fiecărui copil, acesta să se pronunțe asupra tipului și utilității obiectului respectiv, a materialului din care fusese confecționat și asupra perioadei căreia îi aparținea.

Spre marea noastră satisfacție, copiii au reușit să îndeplinească într-un mod remarcabil obiectivele urmărite.

Spre exemplu, ei au fost capabili să distingă idolii neolitici de lut zoomorfi de cei antropomorfi; au identificat motivele geometrice sau alte ornamente (puncte, linii, meandre, spirale, butoane, brâu alveolar, motivul „brăduț", care dau în fond destulă bătaie de cap și specialiștilor) de pe obiectele de ceramică preistorică; au precizat forma și utilitatea diferitelor categorii de ceramică (strachină, cupă, ceașcă, fructieră, vas-borcan etc.); au deosebit pasta mai dură a ceramicii dacice de aceea mai fină, glazurată, a vaselor de tip „terra sigillata", fără a mai vorbi de motivele decorative care le deosebesc pe acestea. Câțiva copii au reușit chiar să „citească", prin palpare, numele atelierului de unde provenea vasul de tip „terra sigillata".

Totodată, copiii au fost capabili să distingă nu numai deosebirile existente între obiectele aparținând unor epoci istorice diferite, ci și să diferențieze materialele aparte din care au fost confecționate anumite tipuri de obiecte (spre exemplu statuetele de lut în raport cu cele de bronz sau de marmură din perioada romană), precum și părțile restaurate ale unui obiect, în raport cu cele originale.

Se poate afirma, în concluzie, că inițierea acestui experiment a reprezentat o reușită deplină. Atât Muzeul nostru, cât și domnul profesor Banda și elevii domniei sale au dorit continuarea lui și pe viitor. În anul școlar 1997—1998, spre exemplu, el va continua cu o nouă grupă de elevi de la același liceu. Pentru subiecții experimentului, importanța sa nu rezidă doar în informațiile și cunoștințele dobândite cu această ocazie, cât mai ales în faptul că îi ajută să își învingă anumite complexe, să devină mai încrezători în propriile lor forțe, să se integreze cât mai firesc în societate, inclusiv din perspectiva dimensiunii culturale a procesului lor de socializare.

Se poate chiar aprecia că în raport cu multe grupuri de școlari fără deficiențe vizuale, care trec gălăgioși și lipsiți de orice motivație prin sălile Muzeului, împinși doar de rutina unor însoțitori dornici să mai bifeze o linie în planul de activitate — acești copii nevăzători au reușit să profite într-o măsură mult mai mare de pe urma contactului cu Muzeul, îmbogățindu-și atât cunoștințele, cât și experiența sufletească și afectivă.

MELINDA MITU,
ADRIANA ISACU

AN ORIGINAL EXPERIENCE IN THE MUSEUM: THE RECOGNITION OF THE MUSEUM VALUABLE BY THE BLIND

(Abstract)

The work presents the lessons supported by some of our colleagues into the History Museum in front of the blind students in order to recognize by them the museum pieces. This pedagogical experience wanted to make the blind children to recognize the museum objects and it was being emphasized on the identification ability and on the framing of these objects into the correct historical age, based on their external features.

DIVERSITATEA ŞI DIFICULTATEA RESTAURĂRII

Restaurarea ca ştiinţă şi meşteşug presupune punerea unor probleme foarte diversificate, de la materialele de execuţie ale obiectelor, până la tehnicile de realizare.

Nu lipsite de importanţă sunt cromatica obiectelor precum şi modul lor de păstrare şi depozitare. Referitor la cele expuse anterior apar dificultăţi în operaţiile de restaurare a căror rezolvare nu odată, ridică probleme deosebit de complexe.

În activitatea restauratorului apare frecventă problema lipsei unor materiale de bază (esenţe lemnoase, răşini pentru completare), a unor substanţe chimice (lacuri, baiţuri etc.) utilaje (suporţi speciali pentru obiecte, prese) probleme care sunt rezolvate prin improvizaţii. Referitor la obiectele ce vor fi prezentate, „Lada de breaslă — secolul XVIII" şi „Crucifix", 1678, aparţinând sectorului lemn, ne lovim de starea de conservare a materialului lemnos din care sunt executate obiectele în cauză. Putem spune că există cazuri de material lemnos cu fibră fragilizată, cauză care presupune un tratament adecvat (un lac care să consolideze fibra pentru a fi posibilă executarea completărilor sau păstrarea în starea iniţială. Diversitatea esenţelor lemnoase din care sunt confecţionate obiectele de patrimoniu duce la necesitatea unor prelucrări migăloase ca şi aflarea unor înlocuitori care se pretează la un anumit obiect. Ca o consecinţă la cele spuse anterior, pentru rezolvarea unor cazuri date, s-a trecut la operaţiile de conservare şi restaurare, ţinând cont de materialul din care este executat obiectul.

În acest sens prezentăm munca de restaurare depusă pentru cele două obiecte mai sus menţionate:

* „Lada de breaslă", datată 1776, realizată în cadrul unui atelier transilvănean.

* „Crucifix", datat 1678, realizat în Transilvania, având evidente influenţe renanscentiste.

„Lada de breaslă", este executată din lemn de stejar (corpul), capacul din lemn de brad şi paltin, furnirul din lemn de nuc de grosimi care variază între 2 şi 4 mm.

2. „Crucifixul" în poziţie clasică executat din lemn de tei şi pictat în tehnica ulei.

În primul caz lemnul se prezintă în condiţii relativ bune, furnirul aplicat fiind în mare parte căzut şi parţial păstrat. Este foarte evident şi consistent stratul de praf şi mucegai alb.

În al doilea caz, lemnul se prezintă, fragilizat cu evidente urme de găuri de carii în zonele periferice. Obiectul este fragmentat în trei părţi: braţe, corp şi suport (crucea). Fiecare din aceste fragmente prezintă deteriorări fizice şi mecanice. Datorită funcţiilor avute de cele două obiecte (ladă de scule, şi obiecte de cult) sunt de înţeles deteriorările

suferite de acestea la care se adaugă trecerea timpului de la executarea lor. Nu în ultimul rând, se poate aduce drept argument, condițiile de păstrare și manipulare. Prin cele prezentate anterior, operațiile de conservare și restaurare s-au făcut diferențiat de la obiect la obiect.

Așadar, pentru „Lada de breaslă" s-au utilizat la întregire lemnul, iar pentru „Crucifix" a fost necesară rășina. Utilizarea rășinii a fost necesară datorită fragilității fibrei lemnoase, neputând fi utilizate metodele clasice (lipirea materialului lemnos și cioplirea lui ulterioară).

Dacă în primul caz a lipsit furnirul corespunzător dimensiunilor cerute, a fost necesară confecționarea lui manuală, în al doilea caz s-a îndepărtat fibra fragilizată și s-a consolidat cea rămasă, folosindu-se armătura metalică de 0,8 mm. „Lada de breaslă" a fost curățată, pe când „Crucifixul" nu, el fiind pictat. Dificultatea gradată între cele două obiecte de patrimoniu rezidă tocmai din specificul lor ca și prin modul de prezentare inițial făcută: a fost total diferit timpul de lucru și pe deplin justificat pentru fiecare obiect în parte.

Prin restaurarea acestor două obiecte au fost redate circuitului muzeal opere de valoare istorică și artistică, angrenându-le culturii și spiritualității românești din Transilvania și nu numai.

EMIL CĂPĂLNA

LA DIVERSITÉ ET LA DIFFICULTÉ DE LA RESTAURATION

(Résumé)

La diversité et la difficulté de la restauration des certains objects en bois résident non seulment dans la faible qualité du matériel (à cause de temps passé, de la modalité de conservation), mais aussi du fait qu'on n'a pas les materiaux et les substances necessaires.

En ce qui concerne le cas d'un Coffre de guilde d'artisans du XVIII-e siècle et celui d'un Crucifixe nous avons présenté une synthèse du travail que nous avons entrepris en essayant d'offrir au spécialiste les données les plus concrètes sur les opérations développées pendant le processus de réstauration. Nous avons présenté les modalités et les matériaux utilisés, en montrant les degrés de difficulté du travail accompli dans le Laboratoire de Restauration.

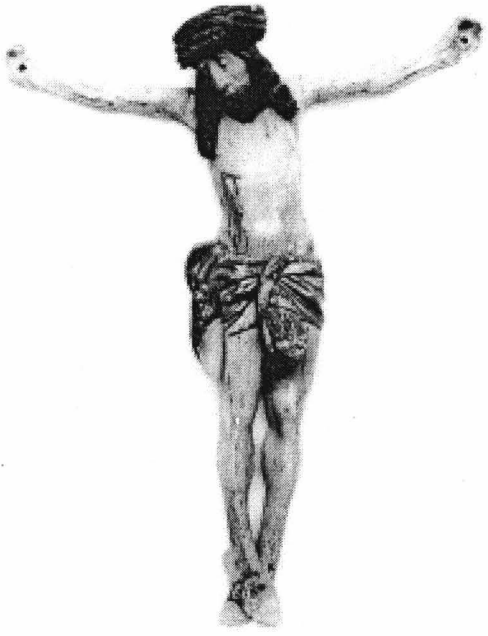

Fig. 1. Crist, după restaurare

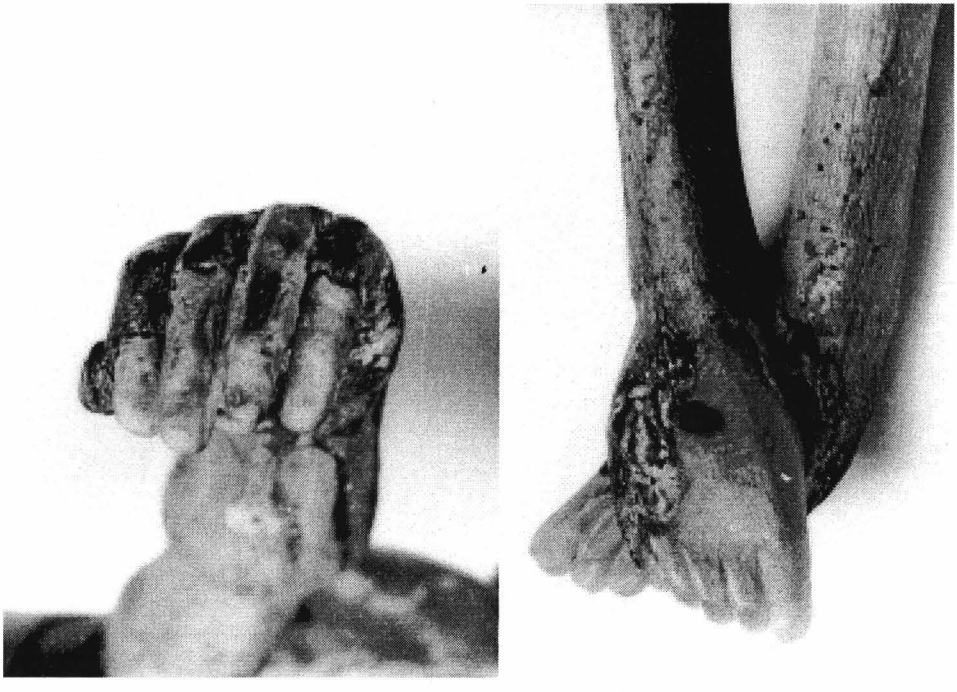

Fig. 1a, b. Detalii

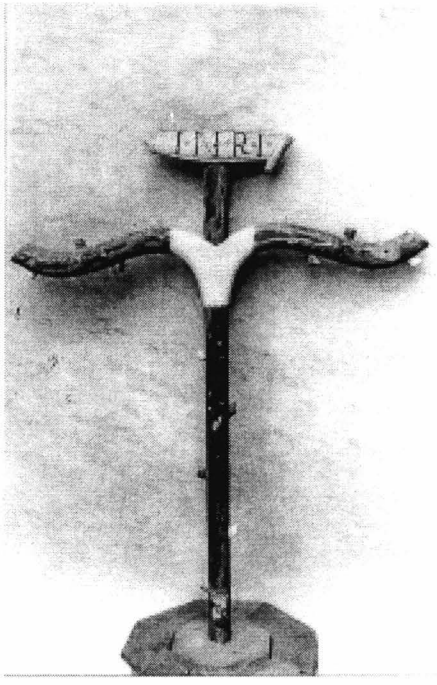

Fig. 2. Crucea, după restaurare

Fig. 3. Lada de breaslă, după restaurare

NOTE ȘI RECENZII

UN SECOL DE ISTORIE MAGHIARĂ ÎN MONEDE: László Kovács, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*, Archäologische Untersuchung der arabischen byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989 (= Fontes Archaeologici Hungariae). 188 p. + Typentafeln und Münztafeln 2 + 29 + 6 tabele.

Deși apărută cu buni ani în urmă, cartea lui László Kovács, departe de a-și pierde actualitatea, aduce multe precizări istoriei acelui secol care a urmat așezării maghiarilor în Câmpia Panonică și a precedat întemeierea statului maghiar sub regele Ștefan I cel Sfânt. Se face repertoriul descoperirilor arheologice din secolul al X-lea cuprinzând monede (descoperiri monetare grupate — tezaure și piese disparate anexate scheletelor găsite în săpăturile arheologice, toate în Câmpia Panonică), această grupare completând informația istorică datorată mai ales cronicilor și altor categorii de documente. Autorul, deci, nu întocmește o lucrare numismatică luată în sine și pentru sine, ci una pusă în slujba istoriei. În slujba unui veac de istorie maghiară și europeană care mai prezenta (prezintă) multe pete albe, mai ales în privința cronologiei evenimentelor, dar și a difuziunii lor în continent.

După un scurt istoric al încercărilor de până la el, de a integra numismatica istoriei, încercări mai mult disparate (p. 9—13), un cuprinzător catalog (p. 15—91) ne pune în legătură cu cronologia și difuziunea descoperirilor arheologice din Ungaria, Transilvania, Slovacia și Voivodina înzestrate cu monede. Vedem astfel că sunt peste 450 de cazuri, descoperite în aproape 150 de locuri geografice, cu loc de găsire precis cunoscut și aproape 600 de descoperiri izolate, monede provenite în bună parte din colecții, unde locul de găsire este necunoscut sau nesigur. După regula consacrată a repertoriilor mai noi, monedele găsite în morminte sunt înșirate alfabetic, deci cronologia nu reiese din înșirarea propriu-zisă, dar căutarea este mult înlesnită de cunoașterea nominală a locului de descoperire. Textul descrierii este adeseori ajutat-completat cu schițe de necropole sau schelete care ilustrează grafic locul de așezare a monedelor.

Secțiunea ce cuprinde descoperirile izolate, cu loc de găsire necunoscut sau nesigur, este ordonată pe locuri de emitere și, în cadrul fiecăruia, alfabetic. Astfel, în ordine numerică, se categorisește în monede arabe, monede bizantine și monede vest-europene, unde, dintre cele englezești, franceze, italiene și germane, preponderente sunt monedele italiene. Aprecierea întregului material (p. 92—155) debutează însă prin considerațiile despre prezența monedei vest-europene, dovedind încă o dată că, în concepția autorului, în prezenta carte, găsirea de monede, în diverse ipostaze, constituie o argumentație de ordin numismatic pentru istorie. Astfel, prezenței fiecăreia din emisiunile monetare vest-europene i se găsește, în strânsă corelație cu data acelei emisiuni, suportul istoric ce o motivează: campaniile italice ale maghiarilor, cele franceze, cele de pe teritoriu german, cele de pe alte teritorii europene (care explică mai ales prezența monedelor englezești și cehe). Autorul are remarci speciale în cazul unor monede vest-europene găsite mai cu seamă în morminte de femei și copii, care îi reține atenția mai ales ca piese emise înainte de cronologia arheologică probabilă, deci ca piese ce vor fi avut încă înainte de înmormântare o circulație internă, mai ales restrânsă, nu însă ca mijloace de plată, ci mai mult ca bijuterii (p. 109). Părerea este sprijinită de perforarea unor asemenea piese, perforare care putea să fie efectuată însă și la piese aflate înainte în circulație comercială. În context (sau în completarea imaginii militare), prezența pieselor arabe și bizantine este explicată, firește, și prin alți factori decât cei militari. Dacă nici în cazul monedelor arabe și nici în cel al monedelor bizantine nu se exclude procurarea acestora în campaniile militare maghiare centro- și vest-europene, unde monedele respective vor fi ajuns anterior, de bună seamă pe calea comerțului, ele se vor

fi datorind și comerțului direct (cazul monedelor arabe și bizantine), dar și activității misionare a bisericii orientale (monedele bizantine). Monedele romane provin de obicei din morminte aparținând secolelor X—XI. Kovács nu acceptă teoria unor istorici anteriori lui care postulează prezența unor asemenea monede ca mijloace de plată de prin 970 (Hampel, László). El este mai de grabă de părere că monedele romane au fost folosite de maghiari ca podoabe pentru morți.

In orice caz — conchide autorul (p. 156—168) —, materialul numismatic este o dovadă a faptului că maghiarii din sec. X cunoșteau rolul monedei ca mijloc de plată, căci aceasta o dovedesc în primul rând monedele arabe și bizantine găsite. Piesele ce apar în descoperiri împreună cu arme indică fără echivoc proveniența în majoritate din campaniile militare întreprinse mai ales în prima jumătate a sec. X. Cele descoperite în morminte de femei și copii, ca și de bărbați neînarmați atestă larga utilizare a monedei ca podoabă, ca dar făcut în cadrul familiei. În această ultimă calitate apar și multe piese care se dovedesc (s-au dovedit) falsuri monetare contemporane. Lista lor, de mare utilitate, este expusă în nota 810 (p. 162—163).

Autorul este conștient de faptul că repertoriul său aduce în primul rând precizări privind spațiul pe care l-au cuprins peregrinările maghiarilor, campaniile militare întreprinse și cele la care au luat parte, modul în care au ajuns monedele în posesia lor, și mai puțin cronologia istorică exactă a evenimentelor. În acest ultim scop, ar fi fost foarte binevenit un indice pe emisiuni și în cadrul lor pe emitenți, care ar fi fixat tocmai informația cronologică. Difuziunea geografică a descoperirilor este foarte nimerit efectuată prin multitudinea de hărți întocmite pe perioade. Un indice în sensul arătat ar fi întregit aceste hărți.

Observațiile nu diminuează însă cu nimic marea virtute a cărții lui László Kovács, aceea de a fi oferit materialul repertorial numismatic integral al unei perioade istorice atât de mult dezbătute ca aceea a secolului premergător întemeierii statale a Ungariei.

FRANCISC PAP

DESPRE O ISTORIE MEDIEVALĂ ÎN MONEDE: Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea.* (Colecția „Biblioteca Băncii Naționale"). Ed. Enciclopedică, București, 1996. 374 p. + 4 f. hârtie cretată (= 8 ilustrații).

Deși titlul recenziei pare pretențios, el exprimă — credem — o doleanță categorică și o perspectivă de atins (sperăm) în curând de autorul cărții (cu concursul, poate, al altora). Conform conținutului, atare istorie se restrânge (deocamdată) la un veac, cel de-al XVI-lea, dar ce fel de veac! În istoria continentului, fără îndoială, unul de cumpănă, între evul vechi, medieval, și cel modern: reașezare și cristalizări de prețuri, stabilizare și uniformizare treptată a valorii monetare, începutul și consolidarea unor operațiuni financiare moderne. În istoria țărilor române, o „internaționalizare" a comerțului și monedei, o clară circumscriere de rol în această parte a Europei.

Tema și-a găsit omul. Autorul, care o dezvoltă din subiectul tezei sale de doctorat, este astăzi unul din foarte puținii de la noi nu numai doritori a concepe o istorie economică a țărilor române, dar și bine înarmați și înzestrați în această privință, cu idei, cu metode. Bogdan Murgescu, care predă la Universitatea din București istoria universală a evului mediu, nu e la prima sa încercare de istorie economică a țărilor române în epoca medievală și ajunul celei moderne. Domnia sa este convins de multă vreme, aidoma altor, puțini la număr, cercetători ai proceselor economice din trecutul nostru, că istoria economică și, în cadrul ei, istoria banilor este măcar unul — dacă nu cel principal — din elementele de bază, constitutive, ale dezvoltării noastre istorice.

De la început (*Introducere*, p. 13—35), autorul își precizează concepția asupra rolului monedei și circulației ei în istoria veacului al XVI-lea: anume, că ea este una din principalele determinante ale unor relații economice care se desfășoară la periferia (întretăierea, am adăuga noi) a două sisteme-univers distincte, cel otoman și cel vest-european. Pentru a demonstra atare apartenență, Bogdan Murgescu va schița ponderea diferitelor tipuri de monede aflate în circulație în țările noastre în veacul al XVI-lea, legând aceasta strâns de felul în care se integrau aceste tipuri diferite în ansamblul nu numai al fenomenelor monetare (cum menționează el în Introducere), ci chiar al fenomenelor sociale și politice. În acest scop, afirmă autorul (și o va dovedi în corpul lucrării), el uzează de sursa numismatică, dar și de cea, mai generală, financiară, în măsura în care i-o îngăduie documentația, mai ales edită, vest- și centro-europeană, dar și otomană; și, în înmănunchierea acesteia din urmă în slujba celor ce-și propune, dl. Murgescu este primul în literatura noastră de specialitate. Domnia sa uzează nu numai de lucrări despre finanțele otomane, cauzele, împrejurările și sursele lor, scrise de autori turci, centro- și vest-europeni, ci și — în bună parte mediat — de izvoare arhivale otomane. Desigur că există dileme, probleme legate de spațiul și timpul cărora le este dedicată lucrarea. Una din acestea o ridică — din punctul nostru de vedere, al circulației monetare apreciate pe baza numismaticii — aceea că, după mărturia tezaurelor monetare, în acumularea monetară individuală din Transilvania și Banat moneda vest- și mai ales centro-europeană se regăsește doar excepțional împreună cu cea otomană. Luând „la rost" numai tezaurele cu monedă centro-europeană, găsim, mai departe, că separarea, ca *sisteme monetare*, făcută de autor (încă în Introducere) între moneda polono-lituaniană și cea a Imperiului romano-german nu se mai justifică în secolul al XVI-lea (mai ales după 1524), existând aici ca argument circulația și acumularea, în unul și același tezaur monetar, a ambelor genuri de emisiune monetară.

Subcapitolul dedicat istoriografiei și izvoarelor vremii scoate în evidență larga documentare a autorului. Subcapitolul se dovedește foarte util pentru studiul fenomenelor monetare ale întregului veac, dar cu deosebire pentru acel

fenomen european care s-a manifestat şi în ţările române şi care va mai trebui mult cercetat la noi, al „revoluţiei preţurilor", apărută în a doua jumătate şi intensificată spre finele veacului în cauză.

Capitolul I *Structura circulaţiei monetare* (p. 37—201) este cel închinat „materiei prime" a temei. După ce precizează că în documentaţia arhivală figurează în general monedă de cont, care în multe cazuri este deosebită de moneda reală (prezentă în primul rând în tezaurele monetare descoperite), Bogdan Murgescu demonstrează prin calcule proprii, pe baza atât a monedelor găsite în tezaure, cât şi a menţionării lor în surse documentare, până în anul 1580, că, dacă în circulaţia monetară a Ţării Româneşti a precumpănit moneda otomană, ea ocupă un loc mult mai modest în circulaţia monetară a Moldovei. În schimb, în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, prezenţa monedei otomane se reduce mult în ambele ţări. Situaţia este ilustrată prin evoluţia plăţii haraciului. Studiul tezaurelor monetare oglindeşte însă mai fidel structura reală a circulaţiei monetare, pentru că vistieria otomană nu accepta în plata haraciului moneda măruntă a ţărilor creştine. B. Murgescu insistă asupra caracterului bimetalic al sistemului monetar otoman şi — mai cu seamă pornind de la relaţiile comerciale moldo-transilvane, oglindite exclusiv prin realităţile documentare scoase la lumina zilei în arhivele braşovene — postulează o bază monetară otomană a comerţului cu Transilvania. Această imagine este susţinută numismatic de componenţa tezaurului monetar Şieu II, cuprinzând şi aspri. Ipoteza este remarcabilă, mai ales că este rotunjită prin ideea intrării asprilor din Ungaria ocupată în 1541. Pentru a o susţine suficient ar fi însă nevoie de prezenţa mai multor tezaure monetare analoage, în afară de cel de la Şieu II. Pe de altă parte, vedem că socotelile orăşeneşti pomenesc florini de calcul ca valoare monetară, iar tezaurele monetare ale perioadei, în afara celui de la Şieu II, conţin numai monedă neotomană.

În rândul monedei neotomane, un prim loc este acordat emisiunilor regatului Ungariei. În cursul ultimelor două decenii ale sec. XVI, acestea cresc în Ţara Românească, scad în Moldova. În această imagine, însă, credem a nu fi fost fără rost, pe de o parte, includerea unor emisiuni ale lui Ferdinand I şi Ioan Sigismund făcute formal pentru Transilvania, care însă puteau fi foarte firesc integrate circuitului comercial mai ales ungaro-moldovean. Pe de altă parte, se cere imperios a se ţine seamă de longevitatea în circulaţia monetară (= comercială) a emisiunilor matiene din tezaure încheiate în sec. XVI (v. articolul nostru în *Numismatische Zeitschrift*, 102/1994, p. 177—186).

În continuare este prezentată moneda uniunii polono-lituaniene şi cea a Europei centrale şi apusene, pătrunsă în circulaţia monetară a ţărilor române în veacul al XVI-lea. Întrucât, mai ales după deceniul al treilea al veacului, se instaurează o cvasi-paritate a monedei poloneze cu cea mai ales prusiană şi sileziană, credem că era util ca, cel puţin pentru Transilvania, pornind de la prezenţa susţinută în tezaurele monetare a ambelor feluri de emisiune (cea poloneză şi cea centro-europeană), să fie trecute în revistă dispoziţiile de reglementare a paritării şi, eventual, un tabel de echivalare, din care putea reieşi realitatea existenţei unei monede poloneze şi de tip polonez (sau, dacă vrem, *de tip centro-european*), care a dominat aproximativ 3/4 de timp din întreg veacul (căci în contextul lucrării nu era interesantă situaţia din sec. XVII). Aceasta, ca să nu mai vorbim de prezenţa respectivelor emisiuni în tezaure monetare încheiate mai târziu, cele mai multe în ani din veacul al XVII-lea. Dar, în general, trebuie ţinut cont de lungimea în timp şi lărgimea în spaţiu a circulaţiei unor emisiuni monetare care, *până la urmă*, îşi găsesc locul ca piese ce îmbogăţesc o avere, în procesul de acumulare monetară şi în ascunderea deliberată sau, eventual, accidentală, reflectate, măcar parţial, în tezaurele monetare descoperite.

Bogdan Murgescu nu uită să treacă în revistă moneda provenită din lumea creştină mediteraniană, cea rusească, cea din lumea mongolo-tătară şi, bineînţeles, emisiunile — destul de puţine şi nesistematice — date la iveală în Ţara Românească şi Moldova, dar şi pe cele transilvane, dovedind o politică monetară aşezată în Principat.

Subcapitolul *Structura circulaţiei monetare pe tipuri de monede*, uzând de aceeaşi periodizare 1501—1580 şi 1581—1600, este dedicat mai la început bimetalismului, surprins şi în circulaţia monetară a ţărilor române. Se face o judicioasă analiză a raportului între moneda de argint şi cea de aur în spaţiul

românesc. Se extinde expunerea și asupra trecerii în revistă și, apoi, analizei valorice — în măsura argumentului documentar existent — a mijloacelor de plată alternative. Se insistă asupra existenței și caracterului inventarelor de avere, cu tot ce poate fi valorificat din ele pentru subiect, după care se face o pătrunzătoare analiză a ceea ce, la urma urmei, se poate defini în documentația arhivală aferentă drept hârtii de valoare. Concluzia acestei părți a lucrării este că, în structura monetară a sec. XVI, în țările române factorul decisiv rămâne moneda metalică.

Capitolul al II-lea este închinat *aspectelor macroeconomice ale circulației monetare* (p. 202—271). Aceasta este, de fapt, partea în care autorul depășește înfățișarea „materiei prime", angajându-se, bineînțeles tot pe baza materialului istoric existent, în considerații privind natura și nivelul politicii financiare a țărilor române în veacul al XVI-lea. Baza acestor considerații o formează existentul, stocul monetar. Dovedind și aici o bună cunoaștere a bibliografiei, Bogdan Murgescu abordează problema stocului monetar cunoscând faptul că este riscant să se dea verdicte în această privință pornindu-se de la o multitudine de platforme. De aceea, calculele pe care le efectuează sunt de acceptat — o spune chiar autorul (p. 209) — cu caracter de aproximare. În rândul acestor aproximări nu lipsește probabilitatea și cantitatea indefinibilă a circulației monetare în afara hotarelor țării în decurs de un veac întreg. Murgescu ia în considerare — firește, teoretic, căci practic și cu exactitate este imposibil — fluxul monetar: deci, cunoaște foarte bine impedimentul poate principal al definirii exacte a unei circulații monetare, și anume acela că este cu neputință să precizezi, de unde tocmai veneau și încotro tocmai se îndreptau monedele aflate în circulație, de câte ori făceau drumul și, mai ales, în ce cantitate. Schițarea unor asemenea drumuri *plauzibile* pentru veacul dat este un mare merit al autorului (p. 210—241). Ceea ce, însă, putea preciza, și a și făcut-o, este natura plăților, în special politice, care luau calea Imperiului otoman, ca și calea unor țări creștine europene. În posesia unei documentații mai specializate, din arhivele turcești, este posibil — se pare — să se precizeze, în viitor, dacă sumele ce au intrat sub titlu de plăți politice din țările române în Imperiul otoman au sporit averea statală (intrând în vistieria Imperiului), ori pe cea personală a sultanului sau/și a unor dregători otomani de frunte; s-ar putea preciza — desigur, mai de grabă într-o istorie otomană cuprinzătoare — și câtimea pe care o reprezentau sumele acestea în întreaga gospodărie statală otomană (a se vedea, eventual, puncte de reper în cartea de căpătâi a lui A. Decei). În ce privește averile celor refugiați îndeosebi din Moldova în Polonia, ar fi interesant de știut — firește, întâi și-ntâi, pentru istoria acestei din urmă țări, dar și pentru o istorie economică românească medievală —, de cine au fost recuperate aceste averi: de vistieria polonă, de rege, sau de dregători polonezi (p. 230). B. Murgescu nu uită să pomenească în rândul surselor ce dădeau an de an, perioadă de perioadă reconstituibilă, balanțele de plăți ale țărilor române, și intrările monetare, în rândul cărora punctează cu deosebire sumele intrate (atât din partea unor state creștine, cât și din partea Imperiului otoman) pentru a finanța acțiuni politico-militare în țările române.

Autorul subliniază și la începutul subcapitolului *Balanțele comerciale* că nu-și propune o reluare, fie chiar sintetică, a drumurilor comerciale, tipurilor de mărfuri, categoriilor de negustori, ci încearcă să reconstituie balanțele comerciale ale vremii. O și face, printr-o revizuire de anvergură a datelor documentare de diferite categorii din care poate reieși situația globală a comerțului țărilor române în decurs de un veac. Concluzia acestei părți a lucrării este că țările române au avut în general o balanță excedentară, parțial datorată comerțului de tranzit și în general comerțului spre Imperiul otoman (mai ales Țara Românească). Din păcate, nu se iau în considerare legăturile economice cu unele țări sau zone europene mai îndepărtate, al căror deficit sau activ comercial este inclus în balanțele cu țările vecine (p. 241), măcar că mai recent au fost demonstrate relații comerciale chiar directe cu asemenea țări sau zone. Argumentul că datele clujene din 1599 nu pot fi considerate reprezentative pentru întreg secolul, după părerea noastră, nu rezistă, de vreme ce aceste date sunt precedate de relații comerciale sistematic desfășurate, mai cu seamă spre apus (adică cel puțin, după mărturia arhivelor vieneze, spre Viena), și aici nu putem ignora nici caracterul, bine sesizabil deja în cursul veacului discutat, de comerț european etapier al relațiilor atât brașovene (v. R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești*

şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV—XVI), Bucureşti, 1965, passim) cât şi clujene (v. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958, passim). În orice caz, sesizarea marelui rol al desfacerii produselor naturale şi vitelor muntene în Imperiul otoman, invocarea pe bază documentară a unor sume mult grăitoare, constituie o reuşită a părţii referitoare la balanţele comerciale. În *Încercare de bilanţ* se încununează afirmaţiile făcute în această secţiune, întrucât se dă un bilanţ al activităţii comerciale a celor trei ţări în Imperiul otoman şi Polonia.

Subcapitolul *Ţările române şi marile fluxuri monetare internaţionale din secolul al XVI-lea* conchide, judicios, că în ţările române dinamismul legăturilor comerciale externe a fost superior ponderii procentuale a pieţelor interne. Afirmaţia însă că în Transilvania „ponderea schimburilor interne a rămas superioară, în timp ce schimburile externe au cunoscut o relativă stagnare sau chiar s-au diminuat în al doilea sfert al secolului al XVI-lea, crescând abia în preajma anului 1600") (p. 271), bazată pe până de curând singura sursă documentară în amănunţime exploatată, registrul tricesimal clujean din 1599, rămâne nu îndeajuns de acoperită, întrucât anumite fonduri documentare centro-europene şi poate şi otomane nu au fost până acum sistematic explorate. Avansând, putem spune că dovezi de această natură din arhive vieneze pledează pentru existenţa încă înaintea anului menţionat a unor relaţii comerciale centro-europene cu Transilvania.

Capitolul al treilea, *Monedă şi societate în ţările române în secolul al XVI-lea*, este poate cel ce dă la iveală cea mai mare virtute a cărţii lui Bogdan Murgescu, anume aceea de a include în imaginea finanţelor ţărilor române în veacul discutat marele capitol al fiscalităţii. De la începutul capitolului, autorul precizează că sporul fiscalităţii a dus la extinderea economiei monetare a ţărilor române. Introducerea foarte adecvată în temă o reprezintă înfăţişarea tipurilor de dări, insistându-se asupra celor nou apărute în sec. XVI, atât directe, cât şi indirecte. Se relevă încă de pe acum — tot pe bază documentară — metode, manevre de evazionism fiscal. Mai ales la acest capitol, în întregul său, era bine să se introducă în înfăţişarea — de altfel, foarte sistematică — a problemelor legate de fiscalitate şi tratarea aspectului juridic al chestiunii, întrucât plata dărilor, cantitatea şi mai ales obligativitatea lor erau o funcţie directă a statutului fiecăreia din cele trei ţări, statut care era deosebit de la o ţară la alta, dependenţa de Imperiul otoman mergând de la suzeranitate la independenţă formală şi înscriere, în majoritatea veacului, în două sfere de interes între care era dusă incontinuu o politică de echilibru — cazul principatului autonom al Transilvaniei. De altfel, aceasta este o vastă problematică necesară a se studia în mod special, pentru întreaga „lume" mai mult sau mai puţin integrată sferei de interese a Imperiului otoman sau legată de această sferă de interese (şi peninsula balcanică, şi Orientul apropiat). Autorul sesizează în bună măsură corect diferenţele şi în privinţa fiscalităţii, întrucât atrage atenţia asupra inegalităţilor de ritm şi amploare a creşterii fiscalităţii în cele trei ţări, conchizând — pe baza datelor — că în cursul secolului al XVI-lea fiscalitatea a crescut cel mai mult în Ţara Românească, aceasta constituind un caz extrem la nivel european (p. 282—283). Acceptând concluzia, trebuie să adăugăm că, fiind vorba de un veac întreg, nu ar fi rău de făcut o strânsă legătură, una într-adevăr organică, între evoluţia politică-militară şi, în funcţie şi de ea, socială, a uriaşului Imperiu otoman şi cea a fiscalităţii considerate în globalitatea ei, în timp şi în spaţiu. Dar aceasta poate constitui şi ea subiect aparte.

O viziune, de data aceasta, primordial temporală era binevenită şi în subcapitolul, la fel de substanţial, *Comparaţii internaţionale*, în care Bogdan Murgescu optează în materie de produs intern brut absorbit de fisc pe indicatorul constituit de numărul de galbeni pe locuitor, convertit în kilograme de grâu (p. 284). Este şi aceasta o idee de mare anvergură, dar să ne gândim că este vorba de un secol întreg, în a cărui a doua jumătate „revoluţia preţurilor" se repercutează cel mai acut tocmai asupra creşterii preţului produselor agricole; prin urmare, galbenul pe locuitor nu valora o egală cantitate de grâu în, să zicem, 1555 şi cu treizeci de ani mai târziu. Şi, încă o dată, însemnătatea statutului juridic al fiecărei ţări sau zone incluse în sfera de interese otomană se impune — credem — şi asupra diferenţelor de impozitare pe cap de locuitor (p. 286). Să ne gândim numai la Ţara Românească şi, de pildă, Egipt. În acelaşi

context, al aproximărilor (de altminteri, în cea mai mare parte judicioase) se înscrie și determinarea sumei de 0,50 galbeni pe locuitor ca minim de impunere pentru Banatul otoman (p. 287).

Este demnă de luat în considerare observația autorului că în cursul sec. XVI multe din monedele de calcul au cunoscut fenomene inflaționiste puternice (p. 287), observație valabilă — credem — pentru sistemele monetare unde moneda de calcul se suprapune cu moneda de circulație; nu însă pentru Transilvania, cel puțin pentru Clujul anului 1599, caz în care moneda de calcul, documentară, se află într-o bine determinată paritate cu moneda — sau, mai bine zis, monedele — de circulație, paritate ce pune sub semnul întrebării paritatea anterioară și pe cea ulterioară (e drept, pe aceasta din urmă am putut-o aproxima numai în deceniile 2 și 4 ale veacului al XVII-lea). Ne întrebăm, de asemenea, care vor fi fost normele de impunere într-o fază a secolului în discuție anterioară ultimelor sale două decenii, pentru care exemplele se raportează judicios și consecvent la prețul produselor agricole (p. 287—289).

Subcapitolul *Fiscalitatea în raport cu celelalte forme de prelevare a plusprodusului* evidențiază cu totul corect — după părerea noastră — elementul urban ca mijlocitor important al circulației monetare, subliniind că în condițiile politice date rolul acestuia rămâne secundar în raport cu statul și boierimea-nobilimea (p. 290). S-ar putea ca afirmația să se potrivească și raporturilor transilvane, pentru aceasta însă este nevoie de o confruntare strictă a prețurilor cu limitațiile, precum și a raporturilor economice-comerciale între orășeni și nobilime, sarcină de mare complexitate a unei viitoare aprofundări a chestiunii (legislație, privilegii și alte documente) și a reluării critice a bibliografiei mai vechi (Thallóczy, Takáts, Kerekes etc.).

Subcapitolul *Atitudini față de monedă și problemele monetare*, foarte binevenit, recurge mai ales la memorialiști, cronicari, călători. Este binevenit pentru că ajută la dezbaterea ecoului circulației bănești, al fiscalității, în societatea vremii. Să nu uităm de impactul pe care l-a creat aflarea față în față cu problemele monetare în diferite categorii sociale ale veacului al XVI-lea.

Problematica emisiunilor monetare proprii ale Țărilor Române în secolul al XVI-lea încheie firesc considerațiile de mare cuprindere ale cărții. Autorul se confruntă aici cu realitatea indeniabilă a puținătății și neregularității emiterii de monedă în Țara Românească și Moldova. Deși domnia sa subliniază aici rolul pe care l-a avut afirmarea expresă a suveranității statale în emiterea de monedă și, legat de aceasta, restricțiile politice impuse de dominația — și ea inegală de-a lungul unui secol întreg — exercitată de Imperiul otoman, credem că era bine de recurs aici în cel puțin aceeași măsură cu considerațiile economice la izvoarele juridice, la legislația vremii. În același timp, poate și din pricină legislativ-juridică, ne sună puțin prea categorică afirmația „Comparativ cu afirmarea suveranității și incercarea de a obține venituri suplimentare, preocuparea de a asigura o bună funcționare a economiei a jucat un rol cu totul marginal în decizia domnilor români (și a principilor Transilvaniei) de a bate monedă" (p. 307). Disocierea economicului de juridic este aici prea categorică. În fond, limitațiile de prețuri, practicate în Transilvania în repetate rânduri, și în sec. XVI, erau făcute pentru a crea o încadrare, atât economică cât și legislativă, a prețurilor. Aici, deci, se conta în permanență pe emisiunile monetare proprii, care, de altfel, nici n-au încetat în a doua jumătate a veacului. Tezaurele monetare transilvane conțin și emisiuni transilvane din sec. XVI (v. lucrarea noastră *Aspecte monetare...*, p. 67, n. 10). Baterea de monedă mărunță de proastă calitate în Moldova ca fiind determinată și de costurile înființării de monetării (p. 310) nu ni se pare destul de convingătoare pentru situația monetară nesatisfăcătoare din Moldova, întrucât cheltuielile impuse de instalarea și susținerea materială a monetăriilor nu pot fi contrabalansate prin ieftinătatea produsului scos.

Cartea lui Bogdan Murgescu se încheie printr-o importantă secvență a *Concluziilor*. Găsim pe deplin motivată concluzia că lipsa modernizării societății și economiei românești în sec. XVI s-a datorat în primul rând faptului că s-a exportat, covârșitor din Țara Românească, dar și din Moldova și într-o măsură și din Transilvania, spre Imperiul otoman (p. 317). Într-adevăr, dacă vrem să căutăm o perioadă „tipică" în care țările române ocupau locul periferic al ambelor „sisteme-univers" (cum, adecvat, le numește autorul), cel otoman și cel vest-european, nu putem găsi alta mai potrivită decât cea a veacului al

XVI-lea. În veacul următor situaţia se schimbă treptat, însoţind schimbarea politică ce are loc. În cazul Transilvaniei, cel puţin, atare deplasare de situaţie şi echilibru este deosebit de palpabilă.

În rândul anexelor, lista tezaurelor monetare folosite pentru calculul structurii circulaţiei monetare (p. 319—334), cea a tezaurelor monetare din Transilvania folosite pentru calcule statistice parţiale (p. 335—341) şi cea a tezaurelor monetare încheiate după 1600, care au fost folosite pentru calcule statistice parţiale (p. 342—349) arată clar încă o dată că autorul a operat o distincţie netă în materialul numismatic utilizat, deci că domnia sa este conştient de deosebirile calitative ale concluziilor ce se pot trage din izvoarele istorice atât de multiple, de complexe, utilizate în lucrare.

Nu putem încheia mai potrivit decât reproducând aici chiar consideraţiile lui Bogdan Murgescu: „... o lucrare este valoroasă nu numai prin rezultatele cognitive concrete pe care le aduce, ci şi prin întrebările pe care le pune şi prin direcţiile de cercetare pe care le deschide sau numai le sugerează" (p. 312). După ştiinţa noastră, cartea lui Bogdan Murgescu este cea dintâi, în literatura autohtonă de specialitate, care îşi propune să înmănunchieze problematica economică, de fapt o istorie economică, a unui veac întreg. Realizarea însăşi este demnă de întreg respectul, iar soluţiile şi chestiunile ridicate vor trebui studiate, discutate, căci problematica, departe de a fi închisă, este mai de grabă deschisă prin această deosebit de merituoasă carte.

FRANCISC PAP

Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849—1918, (8 august 1849—31 decembrie 1851). Documente, vol. I, Cluj-Napoca, 1996, 620 p. Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, Coordonator: Simion Retegan. Cuvânt înainte: Camil Mureșanu. Autori: Simion Retegan, Dumitru Suciu și George Cipăianu.

Acest volum constituie prima apariție a unui corpus monumental de documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania între revoluția de la 1848 și unirea din 1918. Prin deschiderea acestei serii prestigioase, istoricii clujeni Simion Retegan, Dumitru Suciu, George Cipăianu și colaboratorii, operează o reconstituire aproape exhaustivă a fenomenului istoric al devenirii politice românești din Transilvania, a eforturilor pentru respectarea naționalității, limbii și autonomiei pământului strămoșesc, desfășurate în primii ani de după crâncenul război național din 1848—1849. Autorii prezentului volum pleacă de la premiza că executarea operațiunii de reconstituire minuțioasă a istoriei mișcării naționale românești din Monarhia habsburgică va ajuta substanțial opera de elaborare a unor volume și sinteze în care interpretările, frământările și direcțiile ei de dezvoltare și acțiune, vor fi efectuate și prezentate mai cuprinzător și mai obiectiv. Fapt evident, având în vedere că lucrări de acest gen trebuie să preceadă interpretările unor fenomene istorice sau ale unor părți componente ale lor. Interpretările elaborate pripit, pe baza reconstituirilor parțiale ale unor fenomene istorice sau chiar înaintea lor, nu s-au dovedit durabile și au fost menite a fi mereu completate, amendate și îmbunătățite cu documentația faptelor, realităților și datelor autentice din epoca investigată și cercetată.

În acest prim volum numeroase documente se referă la strădaniile multiple de a fructifica sacrificiile umane și materiale din 1848—1849 prin ratificarea programelor naționale românești. Se evidențiază cu deosebită claritate că poporul român și conducătorii lui au rămas profund atașați de aceste programe și că lupta pentru ca teritoriile strămoșești — Ardealul, Banatul, Crișana, Maramureșul și Bucovina să constituie o țară autonomă unitară într-un Imperiu federalizat pe baza dreptului etnic natural. Aceasta înseamnă că mișcarea națională românească a urmărit să impună autonomia teritorial-politică nu numai în fața tendințelor centralizatoare ungare din 1848—1849, ci și în raport cu cele austriece din 1849—1851; orientarea autonomistă în raport cu Pesta și Viena era pe deplin explicabilă deoarece românii trebuiau să reziste atât împotriva maghiarizării cât și împotriva germanizării și urmăreau să slăbească lanțurile ce-i legau de Pesta și de Viena pentru a pregăti condiții favorabile în vederea eliberării și a făuririi unității naționale depline. O bogată corespendență politică, numeroase memorii prezentate în volum conferă o imagine vie a activității prestigioase a Delegației naționale care a activat la Viena în anii 1849—1851 cu scopul de a impune și apăra cele mai vitale interese ale națiunii române. Volumul cuprinde de asemenea, numeroasele împuterniciri populare românești elaborate în localitățile Transilvaniei care cereau liderilor politici principali să obțină de la guvernul imperial satisfacerea tuturor revendicărilor sociale și naționale cuprinse în programele din 1848—1849. Aceste împuterniciri pornite de la juzii, jurații, bătrânii, notarii și preoții satelor dovedesc că mișcarea națională se desfășura nu numai la nivelele de sus ale cercurilor intelectuale, ci și la cele de jos ale poporului. Poporul român intrase în faza dezvoltării sale ca națiune modernă, el nu se mai mulțumea strict cu libertatea sa socială, cu împroprietărirea, ci solicita accesul și la afirmarea și libertatea sa națională. Dar autoritățile imperiale îngrijorate de perspectiva federalizării etnico-naționale care ar fi fărâmițat Monarhia și, după cum spuneau șefii ei, ar fi despărțit-o de ea însăși, n-au acceptat ca la frontierele ei estice să existe o țară autonomă de 3.500.000 de români, au respins toate cererile românești formulate între 1819—1851 și au instituit un regim neoabsolutist centralizator și germanizator în jurul Vienei. Numeroase documente emanate de comunitățile

românești sau de Delegația națională de la Viena, inserează proteste vehemente împotriva persecuțiilor exercitate de autoritățile neoabsolutiste asupra țăranilor, preoților și fruntașilor politici români din diferite zone ale Transilvaniei. În mod bizar, dar explicabil, în primii doi ani, 1849—1850, persecuțiile antiromânești sunt efectuate și de comisari sau subcomisari cercuali de naționalitate maghiară care maltratau țăranii sau proferau înjurături și jigniri grave la adresa foștilor prefecți și tribuni români, pe care-i numeau „hoți" și „tâlhari". În alte cazuri, cererile românilor sunt desconsiderate și petiționarii sunt alungați și de funcționarii austrieci locali sau de cei trimiși de Viena. Această realitate incontestabilă ce apare în mod clar în volumul de față demonstrează limpede că politicienii unguri și austrieci — deși fuseseră adversari într-un război civil — disprețuiau în egală măsură nevoile și interesele românilor din Transilvania.

Dar volumul de față nu se mărginește doar la prezentarea fenomenului politic românesc de după revoluție, ci include în egală măsură piese revelatoare despre viața culturală, învățământul confesional și benefica activitate politică și școlară a celor două biserici — greco-catolică și ortodoxă — din Transilvania. Bisericile române din Transilvania — singurele instituții recunoscute legal atât în aparatul central monarhic, cât și de cel nobiliar maghiar local — au constituit, secole de-a rândul, bastioane de apărare și de refugiu ale naționalității și limbii române. Guvernanții unguri din 1848—1849 au persecutat cu consecvență clerul român; preoții români erau arestați, persecutați și urmăriți și de autoritățile imperiale neoabsolutiste din anii 1849—1851. Era clar că preoții uniți și ortodocși alcătuiau un nucleu puternic și activ al conducerii politice naționale, profund și idestructibil atașat de cel laic. Membrii Delegației naționale de la Viena, intuind tendințele centralizatoare și germanizatoare ale regimului vienez, scriau autorităților ecleziastice românești că peste națiune se vor abate din nou nori negri și primejdioși și ea va fi din nou nevoită — ca de atâtea ori în trecut — să se refugieze în sânul celor două biserici naționale. Multe documente incluse în acest volum stau mărturie despre desfășurarea Sinoadelor române ortodoxe și unite din 1850 care au desfășurat în egală măsură nu numai o activitate strict religioasă, ci și una politico-națională, activități care, în practica vremii, se desfășurau paralel, punându-se înainte, după posibilități și împrejurări, unul sau altul dintre componente. În volum sunt prezentate eforturile pentru emanciparea bisericii ortodoxe române de sub jurisdicția patriarhiei sârbe, rămase nefructificate însă, reușita în marea acțiune de înființare a Mitropoliei Române Unite de Blaj și acțiunile ei meritorii în sprijinirea mișcării naționale, încercările de a feri preoții și fruntașii laici de persecuții și respingerea amestecului oricăror altor biserici din Monarhie în afacerile interne ale bisericilor române. Paralel se manifestă cu consecvență în documente și grija pentru întreținerea școlilor naționale confesionale, înființarea gimnaziului ortodox de la Brașov, îmbunătățirea calității învățământului unit blăjean, încercările zădărnicite de a deschide o Academie Juridică Română. Șefii celor două biserici române intervin pe lângă autorități, nu numai pentru respectarea intereselor naționale, ci și în vederea reapariției „Gazetei Transilvaniei", a ridicării unui monument în memoria martirilor din 1848—1849 și a obținerii unor ajutoare materiale pentru bisericile, școlile și satele românești pustiite și sărăcite de războiul civil. Câteodată ierarhiile române trebuie să se preocupe și de înlocuirea preoților uciși și de reîntoarcerea la vechea religie strămoșească a unor sate românești ai căror locuitori au fost constrânși de unguri în 1848—1849 să treacă la religia reformată sau la cea catolică. În volum se consemnează și faptul că preoții, protopopii Transilvaniei și alți clerici de la Sibiu și Blaj au alcătuit și au concentrat liste cu pierderi umane și materiale suferite de națiune în 1848—1849.

Apariția acestui prim volum dintr-un vast și monumental corpus de documente proiectat de colectivul de specialiști ai Institutului de Istorie din Cluj-Napoca va îmbogăți substanțial istoriografia modernă și va reconstitui fidel una dintre cele mai frământate și mai puțin cunoscute perioade din mișcarea pentru emanciparea și eliberarea națională a românilor asupriți la mijlocul secolului al XIX-lea. Așteptăm cu interes apariția volumelor următoare care, luate împreună, vor reconstitui aproape exhaustiv, în sfârșit, vasta și necurmata luptă românească pentru eliberarea și unitatea politică și de stat a tuturor românilor.

GELU NEAMȚU

Nicolae Josan, Gheorghe Fleşer, Ana Dumitranu, *Oameni şi fapte din trecutul judeţului Alba în memoria urmaşilor*, Alba Iulia, 1996, 365 p.

Cuprinsul cărţii de faţă, respectiv cele trei capitole referitoare la trecutul judeţului Alba, reprezintă un important aport ştiinţific prin latura documentară cu referire la perioada cuprinsă între secolele XVIII—XX. În studiul introductiv (p. 5) autorii subliniază necesitatea apariţiei acestei lucrări: „Pentru o asemenea zonă excepţională, cu o prezenţă istorică incomparabilă, o lucrare, ca cea de faţă era de mult foarte necesară. Această necesitate era şi mai stringent impusă de numărul deosebit de mare al monumentelor şi insemnelor de memorie şi recunoştinţă de tot felul, prin care oamenii şi faptele de aici s-au bucurat de binemeritată recompensă, mai ales din partea urmaşilor".

Cartea are o structură bine gândită care răspunde titlului ei: *Introducere* p. 5—7), *Notă asupra ediţiei* (p. 8—9) şi trei capitole, care cuprind o bogăţie de material documentar şi informaţii, rod al unei imense munci de cercetare a arhivelor, publicaţiilor rare şi greu accesibile.

Capitolul I intitulat: *Documente oficiale privind populaţia judeţului Alba între anii 1700—1920* (p 11—263) are două părţi: *Statistici şi Şematisme*. Acest capitol pune la dispoziţia istoricilor un numeros material documentar prin extrasele pentru actualele localităţi ale judeţului Alba din conscripţiile şi statisticile transilvănene cuprinse în perioada 1700—1920, consistente părţi de demografie istorică locală. La acestea se adaugă statistici ale dascălilor români şi a şcolilor româneşti. Ca o întregire este inclusă şi lista *Dascălii Blajului* după lucrarea lui Nicolae Comşa apărută în 1940. Ultima parte a capitolului prezintă şematisme care oferă date importante privind fostele parohii din judeţul Alba.

Vastitatea materialului informaţional al acestui capitol oferă posibilitatea reconstituirii istorice şi interpretării fenomenelor şi proceselor desfăşurate în această zonă.

La sfârşitul capitolului este prezentată o bibliografie selectivă.

Capitolul II intitulat: *Participanţi din judeţul Alba la marile acte ale epocii moderne* (1848—1918) — (p. 260—283) prezintă în ordine cronologică prezenţa locuitorilor judeţului Alba în momentele cruciale ale istoriei moderne.

Implicarea locuitorilor acestei zone în revoluţia din 1848—1849 a fost importantă aşa cum rezultă din listele de prefecţi, viceprefecţi, tribuni, vicetribuni, căpitani, centurioni, decurioni şi alţi luptători. Alături de personalităţi participă la revoluţie oameni din diferite categorii sociale.

Însemnată a fost prezenţa judeţului Alba şi la alte evenimente: *Conferinţa Naţională de la Sibiu* din ianuarie 1861; *Congresul naţiunii române de la Sibiu* din aprilie 1863; *Dieta de la Sibiu (1863—1864)*, precum şi contribuţia la susţinerea băneaască a *Petiţiei naţionale înaintată la Viena la 31 decembrie 1866 de către Dr. Ioan Raţiu.*

Înfiinţarea ASTREI (1861) a fost puternic sprijinită prin importante sume băneşti din partea fruntaşilor zonei Alba. Prezenţa sa pe meleagurile Albei este marcată prin lista agenturilor comunale din despărţământul VIII al ASTREI.

Locuitorii judeţului Alba s-au remarcat şi în susţinerea armatei române în timpul războiului de independenţă (1878—1879) prin colecte de ofrande.

Constituirea P.N.R., mişcarea memorandistă (1892—1894), revirimentul neoactivist din 1905 au fost alte momente la care prezenţa locuitorilor Albei a fost semnificativă.

Ultima parte a acestui capitol se referă la primul război mondial şi momentele care au fost încununate de Unirea Transilvaniei cu România. Dintre evenimentele premergătoare Marii Uniri remarcăm listele cu preoţii români întemniţaţi de autorităţile de la Budapesta, listele cu preşedinţii Consiliilor Naţionale Române din 1918—1919 din oraşele şi satele judeţului Alba, cu comandanţii şi

fruntașii Gărzilor Naționale Române, lista delegaților oficiali din Comitatul Alba Inferioară la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia.

In închierea capitolul este prezentată o bibliografie selectivă.

Capitolul III întitulat *Localități, oameni și monumente omagiale din județul Alba* (p 263—365), apdicând principiul prezentării în ordine alfabetică a localităților județului Alba oferă cinci tipuri de mărturii sau informații expuse sub literele A, B, C, D și E reprezentând: numele participanților locului la marile evenimente istorice și culturale, monumentele de for public, insemne și plăci comemorative, monumente ale eroilor din cele două războaie mondiale, monumente funerare care se mai păstrează încă în cimitirele locale.

Capitolul se încheie cu bibliografia selectivă și abrevieri bibliografice.

Bogata ilustrație, hărțile — schițe ale cimitirelor din Alba Iulia, Abrud, Blaj, Câmpeni, precum și harta județului Alba, care marchează numeroasele monumente și insemne, ridică valoarea documentară și informațională a lucrării. Evidența monumentelor comemorative de război din această zonă este prezentată într-un tabel cuprinzând câteva date generale.

Cartea se încheie cu lista ilustrației și indicele localităților din județul Alba.

Conștienți de cantitatea mare de informații cuprinsă în cele trei capitole autorii au socotit că este necesar o *Notă asupra ediției* care aduce precizări asupra modului de consultare a materialului expus.

Realizarea acestei cărți a cerut un efort extraordinar. Autorii, așa cum rezultă din aparatul critic, au utilizat o bogată literatură edită și inedită, arhive locale dar și din alte județe. Bazați, în incursiunea realizată sugestiv în cartea de față despre *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, pe un material documentar bogat, autorii reușesc să ofere publicului cititor date importante despre istoria locală pentru o perioadă foarte îndelungată. Ea reprezintă o continuare și întregire a istoriei județului Alba după valorosul *Repertoriu arheologic al județului Alba*. Cartea se adresează atât specialiștilor cât și iubitorilor de istorie națională, punând la dispoziția istoricilor, profesorilor, preoților importante informații și documente de istorie locală. Prin ultimul său capitol ea dă un semnal de alarmă privind păstrarea, conservarea și îngrijirea monumentelor și insemnelor memoriale.

Bogăția de date prezentate în această carte face din ea un serios instrument de lucru și oferă în același timp posibilitata — prin trimiterea la documente — a unei informații veridice cu privire la istoria acestei zone. Materialul arhivistic precum și celelalte informații puse în circulație îndeamnă la consultarea acestei cărți.

MARIA MAGDALENA JUDE

CĂRȚI ȘI NOTE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNO-FRANCEZE: *La présence française en Roumanie pendant la Grande Guerre (1914—1918)*, Editura „Presa universitară clujeană", Cluj-Napoca, 1997, 184 p., Editori: George Cipăianu și Vasile Vesa.

Volumul apărut sub egida Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca și a recent înființatei Fundații culturale-științifice „General Henri Mathias Berthelot", adună între coperțile sale comunicările susținute în cadrul colocviului româno-francez de istorie, desfășurat în zilele de 28 și 29 iunie 1996. Apariția cărții vine să confirme atât valoarea științifică a manifestării, cât și semnificațiile deosebite ale acestui colocviu, apreciate ca atare, în prefață, de însiși editorii ei: istoricii clujeni George Cipăianu și Vasile Vesa. Organizarea colocviului și înființarea fundației amintite, tipărirea acestui volum ca proiect deja realizat dintre cele pe care fondatorii și le-au propus, reprezintă o simbolică reînviere a valoroasei tradiții interbelice, care și-a avut la Cluj unul din centrele universitare privilegiate ale raporturilor cultural-științifice româno-franceze. Asupra acestora din urmă se va reveni în finalul grupajului consacrat succintei prezentări a celor câteva volume ce aduc texte de interes deosebit pentru cercetătorii domeniului, dar și pentru publicul larg. Prin cele câteva date de prezentare a cărții apărute la Cluj, credem că este confirmată afirmația de mai sus.

În comunicarea cu care se deschide volumul: „Un épisode de l'histoire diplomatique de la Première Guerre Mondial: l'incident Poklewski" — autor Ion Bulei — este detaliată evoluția și sunt subliniate semnificațiile aparte ale momentului intrat sub acest nume în istoria diplomației primului război mondial. Jean Nouzille în contribuția: „Le général Berthelot et la Mission Militaire Française en Roumanie. 1916—1918", după o consistentă și necesară prezentare a biografiei generalului, însoțită de anexe documentare, face o substanțială caracterizare a complexei și extrem de importantei activități a Misiunii militare franceze. Unul dintre capitolele esențiale ale acestei activități, determinant pentru succesul celorlalte obiective ale Misiunii este tratat de contribuția lui Dumitru Preda: „Le général Berthelot et la réorganisation de l'armée roumaine". Un articol cu date ce vin să susțină argumentația mai multor texte cuprinse în volum: „Présence de la Mission Berthelot dans les documents militaires roumains" este semnat de Valeriu Florin Dobrinescu și Gheorghe Nicolescu. În contribuția generalului Jean Delmas, „L'aide militaire française à la Roumanie à l'épreuve des deux revolutions russes (1917)" sunt făcute precizări privitoare la contextul evenimentelor din Rusia și la implicațiile lor asupra ajutorului militar francez pentru România. Cercetând documente militare din arhive franceze, George Cipăianu aduce în studiul intitulat „Roumains et français sur le front de Roumanie (1917—1918)", mărturii ale ofițerilor francezi asupra evoluțiilor care au marcat raporturile româno-ruse și a celor româno-franceze. Remarcabile sunt documentele ce ne dezvăluie percepțiile trimișilor Franței asupra realităților românești. Acestui ultim domeniu îi este consacrată și contribuția lui Jean-Noël Grandhomme „Le vie quotidienne des oficiers français en Roumanie (1916—1918). Au-delà de la légende dorée", urmată de o alta, aceea semnată de Thierry Sarmant „Entre aigle allemand et coq gaulois: la monarchie roumaine vue par les attachés militaires français (1912—1918)", în care viziunea republicană franceză este confruntată cu realitățile monarhice românești și cu marcatele lor legături cu lumea... germană. Evoluțiile politico-militare din Transilvania anilor 1918—1919 reprezintă fundalul pe care sunt proiectate temele ultimelor trei contribuții ale volumului: Gheorghe Iancu, „Officiers supérieurs français en mission dans la Transylvanie des années 1918—1919", Vasile Vesa, „Les rapports entre les généraux

Henri Mathias Berthelot et Louis Franchet d'Esperey durant l'hiver 1918—1919" și Anne-Marie Cassoly, „Un voyage triomphal: Saint-Aulaire en Transylvanie".

Succinta prezentare a cuprinsului volumului este suficientă pentru relevarea multitudinii perspectivelor din care a fost analizată prezența militară franceză în România anilor primului război mondial. Remarca generală care se impune dintru început este aceea a solidei susțineri bibliografice a contribuțiilor și a bogăției informațiilor inedite provenite din cercetarea surselor arhivistice și memorialistice.

Tematica variată, fericit structurată în volum, aduce un spor considerabil atât la nuanțarea cunoașterii problematicii generale de ordin politico-militar, cât și, mai ales, la surprinderea unor fațete insolite ale istoriei epocii, în special prin proiectarea în prim plan a multora dintre eroii evenimentelor, nu puține fiind personajele de rang secund. Acestea din urmă, mai libere din privința constrângerilor impuse exprimării opiniilor, emit aprecieri pline de interes asupra unor realități particulare sau generale pe care, din considerente de ordin politico-diplomatic, deținătorii unor roluri principale nu și le puteau permite. Cu atât mai generoase, din acest punct de vedere, se dovedesc a fi rapoartele ofițerilor de informații, memorialistica și corespondența privată, surse din care parvin date revelatoare pentru cercetările de psihologie socială, de studiu al mentalităților și de imagologie. Sunt perspective care nicidecum nu pot fi apreciate ca fiind secundare, căci dincolo de domeniul precizat de titlul cărții, o sumă deloc neglijabilă de informații vizează aspecte de profunzime ale realităților din societatea românească a vremii, despre a căror relevanță este de prisos a mai stărui.

Complementaritatea tematică a contribuțiilor asigură unitatea volumului care câștigă considerabil și prin eclectismul metodologic și, nu mai puțin, prin varietatea paletei expresive. Dar unitatea acestei cărți derivă și din modul în care, pagină după pagină, se conturează figura personajului ei principal — generalul Henri Mathias Berthelot (1861—1931), omul despre care în epocă s-a spus că era „plus roumain que les Roumains". Editarea, în limba franceză a volumului semnalat aici reprezintă un alt omagiu din șirul celor multe care, de-a lungul vremii, au fost aduse Franței și solilor ei ajunși pe pământ românesc. Dacă ar mai fi de remarcat doar unul singur dintre meritele multe ale cărții, atunci acesta ar fi sobrietatea exemplară cu care autorii români și francezi prezenți în volum au înțeles să-și depună partea de contribuție la omagiul colectiv adus momentului istoric și oamenilor lui, frazele declamatorii fiind lăsate în seama altor personaje și ocazii.

Dumitru Preda (coordonator), Neculai Moghior, Tiberiu Velter, *Berthelot și România*, Album, bilingv, Traducerea: Ileana Vulpescu, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997, 82 p. [Fundația „Mărășești, Mărăști, Oituz" și Fundația „General Henri Mathias Berthelot").

Splendidul album — rod al colaborării istoricilor militari, autori ai textului, cu Muzeul Militar Național, Biblioteca Academiei Române și Biblioteca Națională a României, instituții care au furnizat fotografiile ce alcătuiesc o veritabilă cronică în imagini a prezenței în România a legendarului general Berthelot — este apreciat în prefața semnată de general (CR) Jean Delmas, președinte al Comisiei franceze de Istorie Militară, drept o „nouă manifestare de amiciție românească". Această apreciere urma unei întrebări puse de reputatul istoric militar francez: „Este nevoie să amintești în România, cine este generalul Berthelot?". Dincolo de retorismul întrebării, prin ceea ce oferă acest admirabil album găsim un convingător răspuns.

În textul introductiv, imprimat bilingv, sunt prezentate datele esențiale ale temei, dar este cu îndreptățire subliniat și modul fericit în care s-au întâlnit, în împrejurări de un rar dramatism, interesele Franței și ale României: „Berthelot a știut să întruchipeze într-o singură persoană două idealuri — cel francez și cel român — și astfel să contribuie la izbânda lor" (p. 12). Rămâne remarcabilă coincidența dintre o conjunctură gravă, ce pretindea o anume rezolvare și modul în care a fost identificat omul cel mai potrivit pentru a o realiza. Evidența convergenței intereselor, dramatismul situațiilor și disponibilitățile intelectual-afective ale protagoniștilor au făcut posibilă o apropiere umană care a mers mult dincolo

de camaraderie. Cuvintele medicului francez Gabriel Adain: „Je n'en connaissais qu'une / et j'avais deux patries: / La France, mon pays, / et puis la Roumanie" (p. 26), rămân o mișcătoare mărturie, valabilă pentru mulți alți militari francezi și, desigur, și pentru generalul Berthelot.

Un alt răspuns la întrebarea generalului Jean Delmas aduce și impresionanta iconografie a volumului: Da, în acest mod era nevoie de a aminti în România de prezența militară franceză și de figura marelui ei comandant. Avem, acum, pentru prima oară realizată, într-o lucrare de acest gen, reunirea unui număr atât de mare de fotografii care omagiază pe trimișii Franței, aducându-ne totodată o binevenită restituire a istoriei în imagini pentru importantul capitol al istoriei naționale: România în anii primului război mondial. Muzeografii se numără printre cei care apreciază în cel mai înalt grad apariții de acest gen, căci ele vor avea darul să sporească atractivitatea manifestărilor expoziționale, oferind publicului posibilități suplimentare de percepție a unor realități ale epocii în ceea ce au avut ele mai autentic. Poate nu peste multă vreme ni se va oferi și un album cu imagini păstrate în fondurile documentare din Franța. Fundația „General Henri Mathias Berthelot" ar putea fi egida sub care să fie realizată o asemenea întreprindere.

Jean Nouzille, *Le calvaire des prissoniers de guerre roumains en Alsace-Lorraine. 1917—1918*, Editions „Semne '94", Bucarest, 1997, 2-e edition revue et augmentée avec une preface de Dumitru Preda. Redactions: Dumitru Preda, Dan Năstase. [Fondation „Onisifor et Octavian Ghibu", Fondation „Mărășești-Mărăști-Oituz"]

Prefața emoționantului volum datorat lui Jean Nouzille este o expresie a binemeritatului elogiu cuvenit istoricului francez, care, prin ceea ce a făcut până acum în cercetările și scrierile sale, și-a câștigat dreptul la perpetuă recunoștință din partea românilor. Dumitru Preda, autorul rândurilor dinainte ale cărții, este perfect îndreptățit să afirme că, prin mormintele românilor aflate pe pământ francez și ale francezilor din România, solidaritatea dintre cele două țări dobândește valori simbolice aparte. Jean Nouzille își are importanta sa parte de contribuție la aceasta. Dincolo de tragismul destinelor compatrioților, gândul că își dorm somnul de veci printre prieteni aduce parcă o mângâiere; a vedea sau afla că pe pietre tombale aflate la mari depărtări de țară sunt înscrise versuri din imnurile naționale, ușurează parcă durerea pierderilor suferite. Sunt răscumpărate întrucâtva convenționalismul multor alte monumente memoriale și absența a și mai multora. Atunci când ai în mână o asemenea carte, trăiești sentimentul că cei aproape 3.000 de români, morți în Franța în anii primului război mondial, revin printre ai lor, revin acasă și aduc cu ei pe cei mulți ce zac în locuri știute și pe cei foarte mulți din locuri nestiute. Avem, deci, o asemenea carte, făcută cu respectul pentru cei căzuți al militarului, cu acribia istoricului de marcă și cu căldura sufletului francezului ce poartă numele: Jean Nouzille.

După o scurtă privire asupra istoriei românilor, cu accent pe anii primului război mondial, cercetătorul francez face o binevenită incursiune în istoricul problemei tratamentului prizonierilor de război. Este apăsat subliniat faptul că în pofida noii ere inaugurate de „Declarația drepturilor omului și cetățeanului" — urmată, în Franța, de un decret al Adunării Naționale care punea sub protecția legii pe prizonierii de război —, în pofida conferințelor și convențiilor internaționale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea, anii primului război mondial au abundat în exemple de barbarie săvârșite împotriva inamicilor capturați.

Prezentarea modului în care a fost tratată în Germania problema prizonierilor de război a oferit cadrul introducerii în discuție și a situației românilor captivi. Este locul unde se poate citi printre rânduri și un abil disimulat repros, adus istoricilor români care nu s-au învrednicit să cerceteze și problema zecilor de mii de compatrioți ajunși prizonieri în lagărele Puterilor Centrale. După optzeci de ani, răstimp în care arhivele germane au fost distruse în timpul celui de al doilea război mondial, sursele de informare se reduc la statisticile incomplete ale lucrărilor generale și la arhivele departamentale și municipale care mai păstrează date despre prizonierii români. Este categoria de mărturii la care s-a adresat cu precădere și Jean Nouzille.

„Istoria..." lui Constantin Kiriţescu evaluează numărul prizonierilar români din anii 1916—1917 la peste 110.000. Puterile Centrale anunţau, la 1 februarie 1917, un total de 79.033 prizonieri de război români. După alte surse germane, în toamna anului 1917 erau morţi 36,8% din numărul captivilor români din Germania şi 31,4% erau bolnavi prin spitale. În cifre, situaţia se prezenta astfel: 53.000 prizonieri, din care 19.255 morţi şi 16.645 bolnavi. Pentru octombrie 1918, o altă sursă evalua numărul celor capturaţi şi trimişi în Germania la 1.656 ofiţeri şi 41.641 soldaţi. Dintre aceştia, 1.636 ofiţeri fuseseră eliberaţi şi schimbaţi, iar 1 ofiţer şi 370 soldaţi evadaseră. Comparând aceste date cu numărul celor aflaţi în lagăre, la data de 1 octombrie 1918, Jean Nouzille constata o diferenţă de circa 11.000 de oameni şi se întreba: „Où sont ces soldats roumains? Sont-ils dans des commandos de travail?" după care adăuga: „Aucun contrôle n'est possible." (p. 34—35). Sunt discutate şi alte evaluări numerice şi prezentate apoi condiţiile prizonieratului după specificul lagărelor germane. Jean Nouzille, citând autori germani, arată că prizonierii români din Alsacia şi Lorena reprezentau o parte dintre cei capturaţi de Armata a 9-a germană a generalului Falkenhayn. Numai între 1 şi 18 noiembrie 1916 au fost capturaţi 189 ofiţeri şi 19.338 subofiţeri şi soldaţi români. Autorul face o reconstituire minuţioasă a condiţiilor de viaţă ale prizonierilor români ajunşi în lagărele germane din Alsacia şi Lorena. Sunt apoi cercetate cauzele deceselor — 1.191, pentru Alsacia şi 1.164, pentru Lorena. Celor 2.355 decese identificate în cele două provincii, li se adaugă alte câteva sute, survenite în alte regiuni ale Franţei, ajungându-se astfel la un total de aproape 3.000 Urmează impresionantul capitol în care istoricul militar francez prezintă rezultatele cercetărilor sale în arhivele locale şi în cimitirele în care au fost înhumaţi prizonieri români. Ne sunt făcute cunoscute rezultatele investigaţiilor din 29 de localităţi din Alsacia şi 43 din Lorena, cărora li se adaugă, centrele departamentale provinciale şi, evident. alte locuri depozitare de informaţii. Cimitire, arhive, şi biblioteci au fost, rând pe rând, cercetate cu tenacitate şi risipă de energie, care i-au fost din plin răsplătite, mai întâi de consistenţa şi volumul informaţiilor adunate şi, de acum înainte, de recunoştinţa cu care îi vom rămâne mereu datori pentru ceea ce a făcut pentru năpăstuiţii noştri compatrioţi, pentru noi şi... în locul nostru. Dăruindu-ne această carte — omagiu pentru cei aproape 3.000 de români care „dorment éternellment en terre de France". Jean Nouzille a făcut-o dintr-o profundă convingere: „il faut que le culte de leur souvenir soit maintenu comme un symbol". Şi această carte este un asemenea simbol.

P.S. Spuneam, cu câteva rânduri mai sus, că această care a lui Jean Nouzille ne aduce, parcă, acasă morţii de dincolo de hotarele ţării. Avem un motiv în plus pentru susţinerea acestui lucru: Editura „Semne" a scos, de curând, şi versiunea românească a cărţii care îi va aduce istoricului francez şi mai multă dragoste din partea românilor. O merită cu prisosinţă, şi autorul, şi editorii lui. Fie lăudaţi!

Generalul H. M. Berthelot 80 de ani după Misiunea franceză în România. 15—16 octombrie 1996, Editura Universităţii din Bucureşti, [1997], 237 p., Ediţie bilingvă.

După bucuria semnalării în paginile anterioare a trei valoroase cărţi dedicate relaţiilor româno-franceze, ne vedem siliţi să înregistrăm şi o regretabilă nereuşită editorială. Organizarea unei expoziţii şi a unui colocviu, la care, în octombrie—noiembrie 1996, au participat reputaţi specialişti francezi şi români, urma să fie continuată de apariţia, în condiţii onorabile, a unui volum care să reunească comunicările prezentate. Existau toate premisele pentru aceasta, dar din păcate nu s-a întâmplat aşa, căci editura amintită a făcut în aşa fel încât să-şi treacă în cont o veritabilă contraperformanţă. Totul putea fi uşor evitat dacă „îngrijitorii" volumului ar fi avut minimul de respect pretins de eforturile mai mult decât meritorii ale tuturor celor implicaţi, şi nu sunt puţini, şi nu oricine. Atenţionarea: „Această care a fost editată cu sprijinul Ministerului Francez al Afacerilor Externe şi Ambasadei Franţei în România" presupunea mult mai mult decât au înţeles editorii să facă. Oricum, nu acesta era modul în care se cuvenea răspuns sprijinului înaltelor instituţii ale statului francez. Doar dacă tocmai în acest fel au considerat „editorii" că îl omagiază pe generalul Berthelot:

să îi fie confirmate — „80 de ani după..." — spusele amintite de Florin Constantiniu în contribuția sa („Mes chers amis vous êtes admirablement désorganisés", p. 89, în versiunea românească, p. 87, în cea franceză). Tot acolo este reprodusă și o remarcă a lui Raymond Poincaré („Nous sommes aux portes de l'Orient où tout est pris à la légère"), nedezmințită din păcate nici de această dată.

„E prea mult!", vor spune voci iritate. Pentru cei ce nu au la îndemână volumul se impune înșirarea câtorva mostre lămuritoare. Doar câteva, căci o listă completă ar fi prea lungă. Este greu de înțeles cum s-a putut ajunge la asemenea bizarerii editoriale în care numele autorilor și titlurile textelor incluse în volum să le găsim consemnate în fel și chip. Atunci când le aflăm, căci autorilor a două contribuții: „Misiunea militară franceză și acțiunile armatei române" și „Misiunea aeronautică franceză în România în timpul primului război mondial (1916—1918), li s-a interzis, pur și simplu, dreptul la semnătură. Numele lor nu este de găsit, nici în tablele de materii, nici în corpul volumului. (Se poate deduce, după aparatul critic al celor două lucrări, că primul autor anonim este un român, iar celălalt, un francez). Istoricul francez Michel Roussin, autor al textului „1917: Le redressement roumain", va avea surpriza să își regăsească lucrarea semnată: M. Roussis (p. 114, versiunea românească), dr. Roussis (p. 111, versiunea franceză), M. Roussi (p. 3, versiunea românească) și dr. Roussi (p. 3, versiunea franceză). Titlul lucrării lui Allain Bernede „«Les jardiniers de Salonique»: Les lignes des communication et la logistique de l'Armée d'Orient, octobre 1915—novembre 1918", pierde ghilimelele din originalul francez, care marcau celebra apostrofă a lui Clemenceau, și devine, pentru versiunea românească a titlului și pentru varianta prescurtată(!?!) din tablele de materii, o neașteptată sursă a comicului. Mai mult, în sumarul românesc textul: „Grădinarii din Salonic" nu mai are autor. O posibilă explicație ar fi aceea că o banală notă „pro memoria", cu titluri prescurtate după voie, cu nume de autor omise, a devenit „Sumar", respectiv „Sommaire", sfidând norme științifice elementare. Și toate acestea s-au putut petrece la o editură universitară!

Lipsa controlului în diferitele faze ale procesului de editare a volumului a făcut posibilă o puzderie de inadvertențe, din care selectăm câteva. La p. 32 citim: „500 de tunuri de companie [„de campagne"] de tip Krupp", la p. 14, respectiv, 12, nota 22 vorbește de Editura... „Alhalnos" [„Albatros"], la p. 5 și 42 întâlnim fraze amputate, iar peste tot ne întâmpină un regim anapoda al folosirii inițialelor majuscule etc., etc. Păcat că asemenea neglijențe impardonabile umbresc dureros inițiative și eforturi ce nu meritau un astfel de răspuns. În condiții normale s-ar fi putut citi cu folos, și cu plăcere, pagini dintre cele mai interesante și, nu puține, frumos scrise. După creionarea datelor generale ale temei, realizată de primele două contribuții: „Misiunea militară franceză și acțiunile armatei române" — autor:? — și „Misiunea militară a generalului Berthelot în România" de Paul Cernovodeanu, urmează o perspectivă mai precis conturată în comunicările: „Generalul Berthelot, reorganizarea armatei române și relațiile româno-ruse în 1916—1917", semnată de Dumitru Preda, și „Generalul H. M. Berthelot și acțiunile armatei române în campania 1918—1919", a lui Costică Prodan. Unor chestiuni de ordin strict militar, rezolvarea lor fiind determinantă pentru succesul Misiunii Franceze, le este consacrat studiul lui Jean Delmas „Les problemes logistiques de l'armée roumaine et l'aide française. 1916—1917". Un alt capitol de cea mai mare importanță pentru desfășurarea operațiunilor militare — războiul aerian —, este tratat, pe baza investigațiilor din arhive și a mărturiilor memorialistice, în studiul „La Mission Aeronautique Française en Roumanie pendant la Grande Guerre (1916—1918)" — autor:? —. Se revine la problemele logistice și ale liniilor de comunicație — din perspectiva rigorilor învățământului militar superior din Franța, printr-un studiu de caz asupra Armatei din Orient, în contribuția lui Allain Bernede „«Les jardiniers de Salonique»: Les lignes des communications et la logistique de l'Armée d'Orient, octobre 1915—novembre 1918". Ilie Schipor ne anunță o lucrare omagiu pe care o așteptăm cu nerăbdare: „Pierderile umane ale Misiunii militare franceze în România", un superb răspuns românesc la cartea lui Jean Nouzille. Mărturii privind prezența generalului Berthelot la București" sunt prezentate de Șerban Rădulescu-Zoner, după care urmează o schimbare de perspectivă, propusă de Florin Constantiniu: „Generalul Berthelot adulat și contestat: percepția românească a personalității sale". În imediată apropiere se află și comunicarea lui

Ștefan Păslaru „Personalitatea generalului Berthelot oglindită în opinia publică românească". Jean Nouzille, repetat elogiat în paginile de față, nu se dezminte și ne oferă un excelent studiu consacrat autorului cărții, apărută în 1932 — „Le drame roumain, 1916—1918", generalul Victor Pétin (1872—1926). Titlul lucrării: „Le général Pétin et la Mission Militaire Française en Roumanie. 1916—1918". „O colaborare rodnică și o prietenie sinceră: generalii H. M. Berthelot și Radu Rosetti" ne este prezentată de Maria Georgescu. Volumul se încheie cu studiul lui Michel Roussin „1917: Le redressment roumain", întregind un sumar plin de interes nu doar pentru specialiștii epocii și problematicii.

Avem speranța că ofensa adusă autorilor contribuțiilor incluse în acest volum va fi iertată de excelența tuturor celorlalte manifestări cultural-științifice româno-franceze și, de ce nu?, de apariții editoriale exemplare, așa cum am avut adesea bucuria de a vedea.

Memoria — revista gândirii arestate, editată de Fundația culturală „Memoria" sub egida Uniunii Scriitorilor din România, București, nr. 21, septembrie 1997, 144 p.

De la data apariției primului său număr — noiembrie 1990, — revista „Memoria" s-a instalat sigur pe o poziție în chiar prim planul publicisticii românești postdecembriste. Prin profilul său distinct și strălucirea numelor care-i onorează parcursul, prin valoarea deosebită a textelor publicate, de la analizele asupra totalitarismului comunist, la restituirea unor capitole de „istorie furată" și până la cutremurătoarele mărturii ale suferinței în gulag, prin contribuțiile remarcabile în reconstituirea dimensiunilor reale ale martiriului, de la precizarea reperelor „geografiei detenției", la „catalogul celor uciși în temnițele comuniste" („unde sunt cei ce nu mai sunt") și la dureroasele semnale ale celor aflați încă „în căutarea omului pierdut", prin impecabilul veșmânt grafic și prin atâtea altele, revista de sub direcția dlui Banu Rădulescu este, astăzi, mai mult decât o excelentă publicație, este un redutabil terapeut. Gravele traume se vindecă greu, dar nicidecum altfel decât prin administrarea leacului adecvat. În situația României de astăzi: adevărul. „Memoria — revista gândirii arestate", prin strădaniile stăruitoare pentru căutarea adevărului celor petrecute în deceniile comunismului, face din plin dovada că și-a înțeles menirea.

În ultimul număr apărut — despre care se poate spune că este mai bun decât precedentul, așa cum se poate spune și despre celelalte următoare debutului —, alături de rubricile de acum consacrate, avem revelația unui document excepțional. Dincolo de datele contextuale ale notelor de față, grupate sub acest generic —generalul Berthelot și tot ce simbolizează numele lui —, aprecierea este susținută de insolita perspectivă asupra fenomenului mistificărilor de tot felul practicate de sistemul comunist din România și, în special, a acelora privind trecutul istoric, condamnat să devină teritoriu predilect al ideologizării și instrumentalizării excesive în serviciul intereselor partidului — stat. Anexarea istoriei în scopul legitimării „noii orânduiri" fusese anunțată încă din anii instalării la putere a regimului comunist. În 1946, Ana Pauker clama: „De ar fi fost astăzi printre noi, Doja, Horia, Cloșca, Crișan, Tudor Vladimirescu, Nicolae Bălcescu, cu țăranii și târgoveții pe care ei i-au condus în bătălia contra asupritorilor, cu toții ar recunoaște în comuniști pe tovarășii lor de luptă. Căci Partidul Comunist înfăptuiește și desăvârșește opera lor". Istoria urma să confere legitimitate noii puteri politice — „continuatoare a celor mai înalte idealuri și tradiții..." — și pentru aceasta era nevoie de o altă, de o nouă istorie, conformă rolului prescris. Doi ani după directiva „tovarășei Ana", se edita manualul de istorie al lui Roller și se desfășurau marile serbări ale centenarului revoluției de la 1848, însoțite de „scrieri istorice" riguros orientate ideologic (vezi Mircea Anghelescu, „Bălcescu, revoluția de la 1848 și miturile istorice ale comunismului românesc", în România Literară, nr. 4, 1998).

Document publicat de revista „Memoria" (p. 94—108) se plasează în contextul regiei marilor spectacole puse în scenă cu ocazia aniversărilor istorice, în cazul de față sărbătorirea a patru decenii de la luptele de la Mărășești, 1917—1957. Obiectivele politico-ideologice și propagandistice fuseseră precizate și rolurile distribuite, unul dintre acestea revenind tocmai veteranilor Misiunii militare franceze de sub comanda generalului Berthelot. Autoritățile de la București

hotărâseră invitarea, selectivă, a unor cetățeni francezi foști combatanți la Mărășești, pentru a participa la festivitățile planuite. Rațiunile acestei decizii au fost sesizate de autorul textului în discuție — fostul căpitan de infanterie, Marcel Fontaine, unul dintre cei care nu au fost invitați —. În condițiile „dezghețului" („Stalioniștii nu au fost dislocați în R.P.R. Ei își atenuează uneori virulența declarațiilor când vântul care suflă de la Kremlin este în fază de dezgheț; dar sunt gata de „reînghеț", cu ochii pironiți asupra giruetei care va da semnalul", p. 98), ale destinderii („... jocul «destinderii», al cărei mare conducător este Hrușciov...", p. 95), diriguitorii de la București încercau o mică „breșă" („Chiar dacă cei care vă invită, și care în străfundul sufletului lor nu-i iubesc pe ruși, ar fi tentați să deschidă o breșă în edificiul minciunii construite la ordinele Kremlinului, ei nu ar îndrăzni. Exemplul maghiar arată că, atunci când conducătorii instalați de Moscova în democrațiile populare se angajează pe calea concesiilor, sunt pierduți", p. 101). De fapt, prin prezența în România a militarilor francezi, despre a căror participare la luptele de la Mărășești „istoria oficială" nu amintea nimic, se producea o mică breșă în ideologia guvernată de principiul „ex oriente lux", care încă din 1945 era proclamat răsunător de Mihail Sadoveanu — în conferința „Lumina vine de la răsărit", tipărită apoi în broșură de mare tiraj.

Pe de altă parte, Marcel Fontaine știa că și această sărbătorire „își are locul în suita comemorărilor care se desfășurau în ultimii ani în R.P.R., după un model unic" (p. 97). Ea urma celor din anul 1952, când au fost aniversați 75 de ani de la războiul de independență, din 1956 — centenarul Congresului de la Paris —, din 1957 — semicentenarul răscoalelor țărănești din 1907 — și a serbărilor anuale ale zilei de 24 ianuarie. Cunoștea rostul acestora și avertiza pe compatrioții săi: „Iată așadar, ce vă așteaptă în R.P.R. Sunteți destinați să jucați la rândul dumneavoastră rolul încredințat succesiv supraviețuitorilor războiului din 1877 sau ai răscoalei din 1907" (p. 98), iar în alt loc: „Ocupanții actuali și agenții lor reînnoiesc acum manipularea, dar cu dumneavoastră" (p. 105).

Cine era Marcel Fontaine și cum de știa atâtea despre regimul comunist din „R.P.R."?

Redacția revistei „Memoria" face o binevenită prezentare a fostului combatant al Misiunii militare franceze din România, în măsură să ne edifice asupra datelor esențiale ale biografiei autorului textului publicat. Căpitanul de infanterie Marcel Fontaine a fost unul dintre ofițerii francezi care, alături de subofițerii și soldații români, s-au aflat în dispozitiv la Mărășești din august până în decembrie 1917. Revine în România, imediat după război, ca membru al Misiunii universitare franceze și funcționează ca profesor la Turnu-Severin și Craiova, apoi ca director al Liceului de pe lângă Institutul Francez din România. După trei decenii trăite în România a fost expulzat odată cu membrii Institutului Francez și, în decembrie 1948, părăsea țara. Între 1949 și 1956 a organizat și condus secția română din cadrul Radiodifuziunii Franceze, consacrându-și „esențialul activității [pentru a fi] la curent cu ce se întâmplă acolo" (p. 95). În anul 1962 a publicat, la Paris, cartea: „La République Populaire Roumaine contre la culture française, 15 ans de guerre (1948—1962)". A murit în anul 1973.

Marcel Fontaine adresa, la 14 iulie 1957, o „Scrisoare deschisă către foștii membri ai Misiunii militare franceze în România, invitați de autoritățile comuniste de la București la serbările celei de-a 40-a aniversări a luptei de la Mărășești", în care își lua libertatea de a atenționa pe foștii lui colegi asupra realităților din „R.P.R." și a semnificațiilor acceptării invitației. În cunoștință de cauză se adresa conaționalilor săi printr-un discurs radical în care considera participarea la respectivele serbări drept o cauționare a regimului de la București, cu toate ororile de care acesta s-a făcut vinovat față de poporul român, față de tradițiile sale istorice. „Vă închipuiți că veți regăsi România de pe vremea când aveați 20 sau 30 ani, pe care ați iubit-o și o mai iubiți încă. Vă înșelați, țara asta nu mai există, cel puțin oficial. Nu mai există decât o „Republică Populară Română..." (p. 95). „... de vreme ce nu mai există „România", nu poate exista nici guvern „român", decât doar printr-o ficțiune diplomatică. Să fim sinceri cu noi înșine și realiști. Guvernul care își spune câteodată român nu este decât un guvern impus și menținut de ruși la București. Constituția R.P.R. o spune în preambulul ei. Cei care vă oferă atât de generos această călătorie o fac spre a servi interesele rusești, conform planurilor rusești. Din 1948, ați avut vreodată cunoștință de un act, un gest, un cuvânt de independență realizat, schițat

sau pronunţat de conducătorii actuali ai R.P.R., în afara liniei fixate de Kremlin?" (p. 96). „Credeţi că vă veţi revedea cu vechii prieteni. Veţi afla că mulţi dintre ei au murit în condiţii groaznice. Veţi găsi mizeria, într-o ţară altădată bogată şi prosperă. Teroarea, acolo unde domnea libertatea: guri închise sau reticente fiindcă le e frică, pentru că cei eliberaţi, în momentul când s-a tras zăvorul, au trebuit să semneze un angajament că nu vor dezvălui nimic din ce au văzut şi suferit în închisoare, cu riscul de a se reîntoarce acolo, fiindcă se ştie că miliţia veghează pretutindeni şi că, la viitoarea strângere a şurubului, orice convorbire cu un francez, şi mai ales din Misiunea Berthelot, va servi pentru un proces de spionaj şi poate avea consecinţe tragice" (p. 103).

Se atrăgea atenţia asupra practicii falsificării istoriei prin mistificarea unora dintre datele acesteia şi prin ocultarea altora, cu exemple privitoare la raporturile istorice româno-franceze, cât şi din perspectiva vehiculării imaginilor deformate asupra realităţilor din societatea franceză contemporană. „Credeţi oare că, din dragoste pentru Franţa sau pentru adevăr, suntem astăzi scoşi din uitare? E pentru a ne desconsidera şi mai mult în ochii publicului românesc... Trebuie să fim dezonoraţi progresiv... şi progresist, pe toate căile. Asta face parte din planurile sovietice impuse la Bucureşti. Au început prin a ne denigra zilnic în presă, la radio, în învăţământ, în şedinţele politice. S-a făcut tot posibilul ca poporul să fie convins că Franţa este putredă de comunism, gata să treacă în lagărul Rusiei şi că, în consecinţă, românii nu mai au ce aştepta de la prietenia francezilor, căreia au datoria şi interesul să îi substituie prietenia rusă" (p. 101). „Prin participarea dumneavoastră la serbările oficiale, ruşii şi rusificaţii din R.P.R. vor să-i convingă pe foştii noştri camarazi de luptă că şi dumneavoastră v-aţi alăturat lagărului rusesc, şi că prietenia franco-română nu mai este prin urmare decât un cuvânt golit de sens" (p. 102). „Şi nu vă temeţi că unii dintre ceî mai dragi camarazi de luptă, de la Mărăşeşti sau de aiurea, neputându-se stăpâni, vă vor reproşa că aţi venit să ciocniţi paharele cu temnicerii lor, sau să strângeţi mâna asasinilor, părinţilor, fraţilor, copiilor lor? Cine ştie dacă nu veţi găsi vreun camarad de altădată, distrus de nenorocirile lui, care vă va reproşa că, prin venirea dumneavoastră, aţi deservit sau trădat totodată memoria generalului Berthelot, Misiunea, prietenia franco-română şi chiar ţara dumneavoastră, Franţa!" (p. 103).

*

* *

În grupajul consacrat prezentării lucrărilor ştiinţifice privind relaţiile româno-franceze din timpul primului război mondial, un nume — acela al generalului Henri Mathias Berthelot (1861—1931), este cel mai des pomenit. Numele celui care a fost Comandantul Misiunii militare franceze în România este menţionat în fiecare dintre contribuţiile ştiinţifice susţinute la colocviile istoricilor români şi francezi amintite mai sus. Nu putea fi altfel de vreme ce numele lui este legat de mari momente ale istoriei noastre naţionale şi a devenit un simbol al trăiniciei raporturilor dintre România şi Franţa. Atunci când despre un cetăţean francez s-a spus, încă în ianuarie 1918, că era „plus roumain que les Roumains", şi când, în anii dintre cele două războaie, acelaşi cetăţean francez, devenit şi cetăţean de onoare al României, era venerat de o ţară recunoscătoare, a înfiinţa acum o fundaţie cultural-ştiinţifică care să îi poarte numele, nu înseamnă altceva decât revenirea la firesc. La firescul care ar fi trebuit să guverneze relaţiile dintre România şi Franţa dacă vremuri năprasnice nu l-ar fi tulburat.

Statutul Fundaţiei "Henri Mathias Berthelot", înfiinţată la Cluj-Napoca, precizează scopul şi formulează obiectivele urmărite: perpetuarea memoriei marelui prieten al României, o contribuţie semnificativă la cercetarea cuprinzătoare a relaţiilor româno-franceze, organizarea de manifestări cultural-ştiinţifice, schimburi de specialişti, extinderea cooperării academice în multiple forme, toate în beneficiul dezvoltării prieteniei tradiţionale dintre cele două ţări şi popoare.

De ce la Cluj această fundaţie? Un prim răspuns îl dau editorii volumului de studii semnalat mai sus: ""D' abord parce que depuis assez longtemps il s'est formé dans ce milieu academique un groupe actif de chercheurs qui s'intéressent aux relations roumano-françaises et ensuite parce que le général Henri Mathias Berthelot a été présent dans l'histoire de Cluj a une époque de tension, la fin de 1918, quand grâce a'son esprit de tolérance ont été évité des conflits interthniques qui

auraient pu avoir lieu a' l'occasion de l'occupation de la ville de Cluj par l'armée roumaine" ("La présence française..., p. 8). Iată, în continuare, alte câteva motive.

Sosie la Cluj în ziua de 31 decembrie 1918, generalul Berthelot s-a bucurat de o primire triumfală din partea autorităţilor militare, a fruntaşilor politici şi a mulţimii de români venită să-l întâmpine (vezi Gh. Ianeu, "Contribuţia Consiliului Dirigent la consolidarea statului naţional unitar român. 1918—1920.", Cluj Napoca, 1985, p. 99—100). Fără îndoială că numele său a fost rostit, cu dragoste şi respect, şi cu o săptămână înainte, la data intrării trupelor române în Cluj — 24 decembrie 1918. Într-un număr ocazional — "Clujul" —, tipărit atunci, era relatată şi desfăşurarea banchetului de la hotelul "New York" ("Continental" de astăzi), din seara zilei de Crăciun. „Au fost de faţă cel puţin 600 persoane, fiind reprezentate comunele vecine şi având oaspeţi chiar din părţile Sătmarului şi Munţii Apuseni. Intelectuali ce ardeau de dorul triumfătorilor fraţi, au venit să sărbătorească cele mai înălţătoare momente, hărăzite nouă de la plămădirea neamului pe aceste plaiuri... Precis la orele 8 [20] se ridică toţi între acordurile melodiosului Răsunet "Deşteaptă-te Române", intonat de corul ofiţerilor de la Garda Română (condus de D-nul [dr. Constantin] Stanca), apoi muzica militară a Regimentului 16 de Infanterie a intonat "Imnul Regal". Cu lacrimi în ochi ascultăm rugăciunea cea mai sfântă din zilele noastre. „Trăiască Regele nostru, al tuturor Românilor" e datorinţa fierbinte a românilor din patru unghiuri Se intonează apoi „Marsilieza" [sic] surorii noastre mai mari, a Franţei, de soarta căreia ne este legată atât de mult soarta noastră. Cu sfinţenie ascultăm şi imnul acesta, fericirea trece în adevărat extaz, când alături de drapelul nostru tricolor vedem înălţându-se drapelul scumpei Franţe. Ce clipe frumoase am ajuns! Romănia alături de ţara civilizaţiei lumei, alături de Franţa. Mai mult nu-şi poate dori un popor." Relatarea continuă cu prezentarea toasturilor rostite de generalul Gherescu, protopopul ortodox Tuliu Roşescu, dr. Octavian Utalea, urmat de protopopul greco-catolic, dr. Elie Dăianu, care toastează „pentru Antantă şi în special Franţa". A vorbit apoi locotenentul francez Jean Barres, „viu aplaudat". Au mai toastat: dr. Amos Frâncu, dr. Ioan Giurgiu, înv. Vasile Costea, d-na Olivia Telia, dr. N[icodim] Cristea, redactorul foii — pentru „Wilson care are merite nepieritoare în cauza noastră" — şi înv. A. Pora.

La Cluj a fost din nou intonat imnul naţional al Franţei, în ziua de 1 februarie 1920, când au avut loc marile festivităţi ocazionate de inaugurarea oficială a Universităţii româneşti. Delegaţia franceză, condusă de H.Cambon, însărcinată cu afaceri la Bucureşti, era alcătuită din trimişii Universităţilor din Paris, Lyon şi Strasbourg. Au fost primite mesaje şi din partea Universităţilor din Toulouse, Grenoble, Poitiers, Bordeaux, Caen, Besançon, Dijon, Clermont Se deschidea atunci cel mai bogat capitol al relaţiilor Clujului cu centrele universitare franceze. Amintim doar câteva dintre numele de universitari, oameni de ştiinţă şi cultură francezi care au fost oaspeţi ai Clujului interbelic: Emmanuel de Martonne, Henri Focillon, abatele Breuil, Mario Roques, Marcel Labbé, Paul Montel, Jean Perrin, H. Capitant, Jean Capart, Charles Diehl, Jules Vendrye's, Marcel Prenant, Leon Bernard, Georges Rippert, Louis Josserand, R. Achard, G. Urbain, S. Charléty, D. A. Lemierre, Charles Perez, Louis Réan, Henri Bonnet Oliver Martin, J. Marouzeau, L. Pautrier, René Maunier, E. Alexis, Louis Le Fur ş.a. Au fost decernate titluri de „doctor honoris causa" ai Universităţii din Cluj lui Emm. de Martonne, August Felix Charles de Beaupoil, Comte de Saint-Aulaire, Henri Roger, Paul Montel, Georges Rippert, iar mai aproape de noi lui Etienne Robert, Jacques Le Goff. Mediile universitare clujene păstrează cu pioşenie amintirea anilor petrecuţi aici de profesorii Jules Guiart, Yves Auger, Henri Jacquier, René Jeannel şi Pierre Chappuis.

Multe dintre numele învăţaţilor francezi amintiţi aici vor fi subiectele capitolelor unei/unor lucrări consacrate activităţii Misiunii universitare franceze din România interbelică, Clujul avându-şi rezervată o secţiune de prim rang. Mai bine cunoscute publicului larg sunt cercetările geografice întreprinse de Emmanuel de Martonne, savantul care a impus supranumele de „Alpii Transilvaniei" pentru Carpaţii Meridionali, sau contribuţia „părţii franceze" la înfiinţarea la Cluj a primului institut speologic din lume. Mai puţin cunoscute sunt însă contribuţiile eminentului parazitolog şi istoric al medicinii, profesorul Universităţii din Lyon, Jules

Guiart (1870—1965). Prieten, în Franţa, cu Emil Racoviţă şi Ion Cantacuzino, Jules Guiart răspunde fără ezitare invitaţiei şi vine la Cluj. Reproducem câteva dintre „rememorările" savantului polihistor Valeriu L. Bologa, colaboratorul apropiat şi urmaşul la catedră şi institut al profesorului francez: „... el şi-a început activitatea la Cluj la 1 aprilie 1921. Astfel s-a întemeiat cea dintâi catedră de Istoria medicinii din învăţământul superior al României. În fiecare an petrecea un semestru la Cluj, făcând magistralele sale cursuri care nu erau ascultate numai de studenţi, ci erau frecventate de publicul intelectual al oraşului. Timp de nouă ani a organizat un Institut de Istoria medicinii... Dar Jules Guiart, în timpul activităţii sale în România nu s-a mulţumit cu atâta: el, care nu era numai un istoric al medicinii, ci şi un antropolog şi un etnograf de seamă, a studiat, metodic şi meticulos, cu afecţiune şi înţelegere ţara şi poporul al cărei oaspete a fost. În fiecare an îşi pregătea temeinic o călătorie de studii... În drumeţia sa, el strângea cu priceperea unui colecţionar versat obiecte de artă populară, aparatul său fotografic fixat tot ce îi părea semnificativ şi caracteristic. Din cele strânse şi-a alcătuit în Lyon "la chambre roumaine" — un mic şi preţios muzeu —... Faptul că acest mare savant, după 1921, îşi semna toate lucrările ştiinţifice ca profesor la Lyon şi Cluj a fost o contribuţie preţioasă la ridicarea prestigiului Universităţii din Dacia Superioară. Nu pot să uit niciodată cuvintele pe care maestrul, după ce cunoscuse temeinic poporul nostru — pe care îl iubea cu toată sinceritatea —, mi le-a spus odată: Din multele calităţi ale românului, una este aceea care îmi pare mai semnificativă şi îndeosebi revelatoare pentru înţelegerea istoriei lui: extraordinarul său simţ pentru măsură, echilibrul sufletesc pe care ştie să şi-l păstreze în bine şi în rău, simţul ascuţit pentru realitate, care l-a ajutat să treacă peste atâtea momente grele din trecutul său zbuciumat. Acest simţ pentru măsură, atât de latin, poate să fie găsit în minunata sa artă populară, în manifestările sale poetice, în muzica sa, dar, mai ales, în contactul zilnic cu omul simplu, despre care voi nici nu ştiţi cât ne impune nouă străinilor." (Valeriu L. Bologa, „Rememorări sentimentale", Bucureşti, 1995, p. 79—80). Câteva pagini mai departe, (83—84), sunt reproduse pasaje dintr-un cotidian francez referitoare la conferinţa din anul 1925, „Sora noastră România", ţinută la Lyon: „... dl. Guiart ne conduce în oraşul Cluj, făcându-ne să admirăm frumoasele monumente, grandiosul palat al Universităţii, biblioteca (tot atât de bogată ca şi cea din Lyon), clinicile bine întocmite, Institutul Pasteur, liceele şi parcul. Dl. Guiart ne mai povesteşte lucruri şi mai frumoase: ne iniţiază în viaţa intelectuală a Clujului, în lucrările profesorilor de acolo. Ne prezintă pe mai mulţi, în particular pe dl. Racoviţă, celebrând al său devotament pentru cauza franceză cu emoţiune şi căldură. Aplauzele ascultătorilor salută pe acest român eminent, la care atât de bine se aplică versul lui Bornier: „Orice om are două patrii: a sa şi pe urmă Franţa.". Prin cele amintite mai sus cu privire la capitolul „Jules Guiart" al unei viitoare istorii a relaţiilor dintre Universitatea din Cluj şi Franţa, mai găsim un răspuns la întrebarea leitmotiv a acestor note. Poate că prin grija acestei fundaţii vor fi cercetate cu atenţie scrierile despre români ale savantului francez, studiile edite şi manuscrisele unei cărţi pe care discipolul şi continuatorul său de la Cluj o aştepta cu mare nerăbdare, ca fiind promisiunea unei mari revelaţii (op. cit. p. 85).

Ar fi necesare pagini întregi pentru a înşira participările universitarilor clujeni la manifestări ştiinţifice din Franţa, a societăţilor ştiinţifice franceze care le-au acordat înaltele lor onoruri, a lucrărilor apărute. Au fost punctate doar câteva dintre capitolele fecundei colaborări româno-franceze, care sigur vor fi subiectele unor cercetări speciale ce se vor bucura de sprijinul fundaţiei recent înfiinţate.

Un alt răspuns la întrebarea: „De ce la Cluj această fundaţie?", îl aflăm dintr-o altă mărturie, la fel de încărcată de semnificaţii ca şi celelalte citate aici. Ea vine de la dr. Aurel Socol, fruntaş al vieţii politice ardelene, secretar al Comunităţii Naţionale a Românilor din teritoriul aflat sub ocupaţie horthystă, după dictatul de la Viena din 30 august 1940, şi apoi închis ani mulţi în temniţele comuniste.

„La 23 august 1944, pe la ora 10, mă întâlnesc cu consulul francez Charles Claudon, consul de carieră care reprezenta Vichy-ul, dar care era trup şi suflet pentru de Gaulle, având şi cumnatul adjutant al generalului... Îl văd radios şi, cu braţele deschise, se apropie de mine..., mă ia în braţe şi-mi şopteşte: la 9,20 azi dimineaţă radio Paris a spus: Suntem liberi. Vive la France, vive la liberté, şi m-a

invitat să sărbătorim evenimentul la ora 8 seara la el. Consulatul şi locuinţa lui erau în casa prof. Emil Racoviţă, pe strada Elisabeta nr. 1 (azi str. Racoviţă)... Eram fericit de buna noutate, aproape simbolică, doar spusese cineva: fiecare om are doi prieteni: unde s-a născut şi Franţa, ... Seara am luat un buchet frumos pentru d-na Claudon şi m-am prezentat la ospăţ. Erau de faţă Carmen şi Costăchel Murăşanu (azi profesor la Academia Agricolă Timişoara), d-na Guzner, soţia engleză zoaică a dentistului care trăieşte la Tg. Mureş, şi un profesor universitar de astronomie, maghiar, care avea o soţie belgiancă... Ne-am bucurat de veştile de la Paris: era o atmosferă de voios optimism. Pe la 11 seara... am pus pentru muzică, radio — Bucureşti tocmai când se transmitea, în limba franceză, apelul Regelui Mihai către ţară despre armistiţiul cu Aliaţii şi îndemnul la lupta de eliberare. Bucurie de nedescris: am început un fel de hora, ne-am îmbrăţişat şi am continuat veselia, serată." (Aurel Socol, „Furtună deasupra Ardealului", Cluj Napoca, 1991, p. 77—78).

Puţină vreme după ce, în ziua de 23 august 1944, în locuinţa consulului francez, erau sărbătorite evenimentele de la Paris şi Bucureşti (autorul relatării fiind arestat în aceeaşi noapte de către Gestapo), la Sibiu apărea, la 5 noiembrie 1944, în colcanele săptămânalului „Naţiunea română", un articol semnat de profesorul Universităţii clujene în refugiu, Henri Jacquier, în care erau remarcate şi unele „sincronisme" din istoria recentă a Franţei şi a României. În prefaţa volumului Henri Jacquier, „Babel, mit viu" (Editura „Dacia", Cluj-Napoca, 1991, p. 9—10), profesorul Mircea Muthu apreciază că articolul „Mulţumesc, scumpă Românie", „face pereche, la alt diapazon, cu studiul neterminat <Laudă limbii române>". În articolul amintit, Henri Jacquier revedea: „...în gând toate acele sincronisme, cu adevărat providenţiale, care jalonează istoria noastră recentă, a României şi a Franţei: intrarea trupelor germane în Paris (eram atunci la Bucureşti şi-am văzut chiar pe stradă, mulţi români înlăcrimaţi în ziua aceea), şi apoi dezmembrarea României Mari; eliberarea Parisului şi alipirea României la puterile aliate; în sfârşit, recunoaşterea guvernului de Gaulle şi eliberarea întregului Ardeal. Vreau să cred că astfel de întâmplări sunt mai mult decât coincidenţe şi dovedesc un izbitor paralelism, o adevărată comunitate de destin."

Henri Jacquier (25 septembrie 1900, Grenoble — 19 aprilie 1980, Cluj-Napoca) sosea la Cluj în anul 1924, după un an petrecut la Satu Mare, ca profesor în cadrul Misiunii franceze. La liceul „George Barițiu", unde a funcţionat ca profesor de limba franceză până în anul 1931, când a trecut la Universitate, au mai fost încadraţi şi alţi membri ai aceleiaşi Misiuni: Jules Patenotte, profesorul Liotard (Horia Stanca, „Fragmentarium clujean", Editura „Dacia", Cluj-Napoca, 1987, p. 19—20), Edmond Bernard şi Henri Michel (Anuarul Liceului „Gheorghe Barițiu" în Cluj, 1937, p. 120).

Foarte preţuit de românii care l-au cunoscut, Henri Jacquier dădea şi el glas sentimentelor sale: „Una din pricinile pentru care mă bucur că sunt francez e că această calitate mă obligă să iubesc România. Mă obligă nu numai afinităţile sufleteşti şi chiar fizice care apropie în mod firesc cele două popoare ale noastre; ci şi o datorie de recunoştinţă pentru o fidelitate care, în cei patru ani de zile negre pe care le-a trăit Franţa, nu s-a dezmințit o singură clipă, o fidelitate a tuturor inimilor româneşti, chiar a acelora cari câteodată erau siliţi de împrejurări să dea altă expresie sentimentelor lor adânci. Recunoştinţă, îndeosebi, pentru frumoasele rânduri pe care le-a scris aci, săptămâna trecută, delicatul poet şi unul dintre exponenţii cei mai autorizaţi ai tinerei generaţii ardelene, d-l Radu Stanca [în articolul "Bonjour, douce France!"]. Rar mi-a fost dat într-adevăr, să fiu atât de mişcat de o mărturie de simpatie aşa de sinceră pentru ţara mea".

Sa înfiinţat la Cluj această fundaţie deoarece, reluându-se tradiţia strânselor raporturi cultural-ştiinţifice existente în perioada interbelică, actualul mare centru universitar, cultural-artistic, economic şi social se află deja angrenat într-o complexă reţea de relaţii cu instituţii, asociaţii şi persoane particulare din Franţa. În acest context, activitatea fundaţiei poate contribui considerabil şi se poate bucura la rândul ei de sprijin consistent. Fiecare dintre părţi ar avea de câştigat.

Ar mai fi o mulţime de argumente în favoarea înfiinţării la Cluj a Fundaţiei „General Henri Mathias Berthelot", unul dintre ele fiind acela incriminat de Marcel Fontaine, în 1957. Şi la Cluj, în perioada interbelică, o stradă (actuala „Constanţa"), purta numele francezului... „mai român decât românii"!...

IOAN CIUPEA

Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, Editura „Humanitas", Colecția „Istorie" (coordonator: Sorin Antohi), București, 1997, 435 p.

Se știe că nu dimensiunea cantitativă a unei bibliografii istorice este determinată în aprecierea nivelului valoric al scrisului domeniului dintr-o țară sau alta. Dincolo de puzderia de contribuții mărunte, necesare și onorabile, rămâne întotdeauna un număr de titluri cu statut de lucrări de referință, însemnând sinteze sau modele de tratare a unei teme, dar și momente novatoare în planul concepției sau metodei istoriografice, și unele și altele sunt recomandate de frecvența citărilor și trimiterilor din cercetările de profil. Se știe, de asemenea, că statutul de reper bibliografic este asigurat de greutatea specifică a temei abordate, de valențele științifice ale discursului, coerența ideilor, soliditatea argumentației și limpezimea expunerii. Dacă tema este consubstanțială și altor unghiuri de investigație și aduce răspunsuri fecunde pentru acestea, multiplicând și nuanțând premisele cercetărilor, și dacă discursul este susținut și de atributele unei scrieri alese, atunci respectiva lucrare poate aspira la statutul mai înalt de reper cultural. Știute fiind cele de mai sus, avem credința că titlul asupra căruia stăruim aici își are îndreptățirea de a număra printre aceste repere, atât ale bibliografiei istorice, cât și ale celei culturale.

Avem de a face aici cu o cercetare în care este clar precizată perspectiva de abordare a temei și sunt mai mult decât evidente complexitatea travaliului de repertoriere a surselor și sagacitatea chestionării acestora, precum și rigoarea formulării concluziilor, toate la un loc puse inteligent în paginile unei cărți, care nu se încheie cu ultimul punct. Este o carte cu continuare, o carte ce rămâne deschisă, căci, pornind de la realități din urmă cu două veacuri, ea le regăsește în actualitate.

Există autori de cărți de valoare pentru care momentul tipăririi înseamnă și despărțirea de creația lor; după propriile declarații cartea odată apărută le devine străină, nu le mai aparține, este uitată și începe aventura scrierii alteia. Chinuitoarea întrebare și-a găsit un răspuns și se poate trece la elucidarea altora.

La polul opus se situează Sorin Mitul și cartea sa. Având ca punct de plecare „o simplă curiozitate intelectuală", „o nelămurire personală", autorul cercetării nu încheie cartea „lămurindu-se", ci cu „o imensă <mirare>" și „o veritabilă obsesie" (p. 5). Chiar și fără mărturisirea autorului, cartea însăși ne spune acest lucru. Istoricul, care tratează exemplar subiectul abordat, nu se cantonează doar la sfera constatărilor investigației sale în contextul cronologic, politic și social în care a avut loc geneza identității naționale la românii ardeleni. Demersul său găsește că: „Perioada [prima jumătate a secolului al XIX-lea] are o valoare matricială, conține în proiect întreaga sensibilitate contemporană, marcând de fapt geneza marilor idei, mituri și sentimente colective care ne animă și în prezent". (p. 12). „Mirarea" în fața excepționalei durabilități a clișeelor discursului identitar nu-l lasă indiferent pe autor, astfel că, dincolo de demersul propriu-zis propus și realizat de istoric, ne este rezervată o continuă incitare la reflecție, fapt pentru care se poate spune că această carte nu se încheie odată cu ultimul ei paragraf. Acolo, chiar în ultimul paragraf, aflăm și motivul major al „obsesiei" menționate la începutul cărții: „În ce măsură însă această moștenire persistentă în spiritualitatea românească va reuși sau nu să-și stăpânească potențialul nociv în alte epoci, poate nu atât de dificile, dar cu elite mai puțin luminate de idealul rațiunii și toleranței în care au crezut Cipariu și Barit — este o întrebare care va da, sunt convins, mult mai multă bătaie de cap cercetătorului onest pornit să caute răspunsul în spațiul realității contemporane". (p. 400).

Avem deci o carte care este mai mult decât un studiu istoric făcut după toate rigorile disciplinei. Proiectând un fascicul de lumină asupra începuturilor, cartea și

autorul ei participă de fapt consistent la aprinsele dezbateri din actualitate asupra temei identității naționale. Este o participare substanțială, temeinic argumentată și solid articulată, neîndoielnic binevenită într-o dispusă de felul celei la care asistăm în zilele noastre.

Istoricul va fi probabil admonestat pentru cutezanța opțiunii și a libertăților pe care și le-a luat în repunerea în discuție a unei teme sacralizate de istoria ultimelor două secole. Admonestarea autorului — dacă aceasta se va petrece — nu-și poate afla vreo justificare întrucât cartea nu face altceva decât să ne propună și o altă perspectivă de raportare — „critică, pluralistă și relativizată" — la ceea ce el aprecia ca fiind „un principiu ideologic hegemonic la nivelul culturii și realității românești" (p. 7), adică „Națiunea însăși și valorile asociate ei" (p. 6). Astfel spus — și credem că memorabil spus —: „Faptul că ești bărbat sau femeie, țăran sau aristocrat, prost sau deștept, sărac sau bogat, catolic sau ortodox prezintă o semnificație secundară în raport cu determinarea identitară socotită drept cea mai importantă: apartenența la națiune. Faptul că ești român, cel puțin după cum o mărturisesc intelectualii care performează discursul ideologic național, constituie lucrul cel mai frumos și mai însemnat, inclusiv la nivelul vieții particulare a indivizilor, iar această constatare nu are valoarea unei simple opțiuni și afinități de natură personală, absolut legitimă, ci pe aceea a unui principiu social totalizant." (p. 5—6).

Pentru cercetarea istorică o atare viziune asupra realității sociale nu poate fi decât benefică, dacă ne gândim doar la diversificarea unghiurilor din care să fie studiată viața indivizilor și grupurilor. În consonanță cu ideile profesate de Sorin Mitu se află și câteva date ce provin din „arhiva" celui ce semnează aceste rânduri, adunate în peregrinările din Țara Făgărașului. Chestionând țărani din Drăguș și Cârțișoara despre marii călători plecați de acolo, în satul lui Ion Codru Drăgușanu nu am aflat altceva decât ceea ce era vădit că venea pe filieră cărturărească; în satul lui Badea Cârțan însă am avut șocul unei alte opinii decât aceea general acreditată: „A fost un om de nimic! În loc să stea să lucre pământul o umblat hai-hui prin munte". A existat deci și o astfel de imagine, a celor rămași în brazdă sau strungă pentru care esențial era: „Lucru' domnule! și nu prostiile ăstea!". În fine, interesat fiind să mai găsesc amintirea intrării în sat a trupelor române, în timpul campaniei din toamna anului 1916, aflam următoarele: „Oamenii [bărbații] s-or dus cu caii în crâng, boresele le da [soldaților] la porți, pită și slănini. De primit cu praporii, i-o primit popa, învățătorul și încă vreo câțiva, și copiii". Mulți dintre bărbații satului erau deja de doi ani mobilizați, unii morți, alții răniți sau prizonieri. Satul, în întregul lui, era în suferință. Cei rămași acasă trebuiau să poarte grija gospodăriei, să-și pună la adăpost caii, căci eventualitatea unei rechiziții ar fi fost catastrofală pentru ei. Erau căutate date pentru un discurs cu note triumfaliste, care au existat totuși, însă erau eludate gravele probleme ale comunității. Dar, să revenim la cartea semnată de Sorin Mitu care a prilejuit readucerea la suprafață a unor fapte de viață deja uitate și care, iată, complinesc fericit o istorie deloc fericită.

Odată spuse cele de mai sus, se cuvine salutată cu bucurie apariția cărții, ca fiind una dintre acelea așteptate și necesare în istoriografia și cultura română, carte onorantă deopotrivă pentru autor și editură. Voci autorizate o așează îndreptățit, împreună cu „O istorie sinceră a poporului român", scrisă de Florin Constantiniu, și cu „Istorie și mit în conștiința românească", a lui Lucian Boia, între evenimentele editoriale ale anului 1997 (Nicolae Manolescu într-o emisiune a canalului PRO TV, George Pruteanu în „Dilema", nr. 235, Theodor Codreanu în „Adevărul literar și artistic", nr. 395).

Această carte era așteptată și necesară date fiind orizontul la care se raportează — începuturile culturii române moderne, dar și locul privilegiat deținut de conceptele de identitate și conștiință națională, națiune și ideologie națională în discursul istoric, cultural și politic autohton din trecut și din prezent. Este contextul căruia îi răspunde convingătorul „Argument" (p. 5—22) din cartea lui Sorin Mitu, tot acolo fiind precizate datele fundamentale ale demersului propus: motivația, subiectul, metode, sursele și raportarea la tabloul istoriografic.

Titlurile celor cinci capitole ale cărții — „Imaginea de sine și imaginile străine", „Dimensiunea negativă a imaginii de sine", „La mijloc de rău și bine", „Dimensiunea istorică a imaginii de sine pozitive" și „Auto-imaginea de sine pozitivă: Da-

tele de bază ale identităţii naţionale" — sunt, ele însele, pe deplin lămuritoare pentru greutatea/gravitatea temelor atacate. Autorul chestionează un bogat şi variat registru de surse pentru a releva răspunsurile acestora la întrebările: „Cine suntem?", „Cum suntem?" şi „De ce suntem aşa cum suntem?"; căutarea răspunsurilor la aceste întrebări fiind calea care a condus la configurarea imaginii de sine pentru românii ardeleni.

„Mirarea" şi, „veritabila obsesie", menţionate în chiar primele rânduri ale cărţii, credem că pot fi foarte bine puse şi pe seama subiecţilor anchetaţi, pe care îi aflăm extrem de preocupaţi să găsească răspunsuri întrebărilor identificate şi formulate ca atare de autor. Nu sunt acestea întrebările grave ale oricărei culturi? Întinsul studiu al lui Sorin Mitu relevă minuţios obstinaţia căutărilor intelectualilor vremii — în fond semnul sub care stau începuturile culturii române moderne. Importantă este fără îndoială şi sublinierea faptului că interogaţiile care au condus la constituirea imaginii de sine veneau ca replică la afirmaţiile celorlalţi, de unde şi accentuatele note polemice. Obsedantelor întrebări le sunt subsumate multe altele, cu o carieră depăşind cu mult termenii cronologici ai cercetării pe care autorul şi-a propus-o. Iată câteva: „Cum ne văd străinii?", „Răspundem sau nu calomniilor străine?", „Cauzele calomnieirii noastre?", „Românii, obiect al invidiei străinilor.", „Eternii nedreptăţiţi, părăsiţi, uitaţi sau trădaţi de străini.", „Conspiraţia universală împotriva românilor.", „Suntem de râsul străinilor...", „...dar le vom arăta noi până la urmă", „...să ne denigrăm şi noi sau nu?", „înapoierea culturală.", „Suntem pe ultimul loc.", „Românii ca ţiganii.", „Românii ca evreii.", „<Defecte> morale şi de comportament datorate <specificului> naţiei.", „Lipsa de entuziasm pentru cauza naţională.", „Stăruinţa noastră în rău; ostilitatea faţă de progres.", „<Forme fără fond.>; coruperea morală a românilor de către civilizaţia modernă.", „Soarta nefericită a românilor.", „Leneşi sau harnici?", „...asimilabili sau rezistenţi?", „Ruşinea de a fi român.", „Câştigarea încrederii în forţele proprii — şi noi suntem la fel ca alţii.", „Originea latină.", „Salvatorii Europei creştine în Evul Mediu.", „<Calităţi> morale şi de comportament; profil etno-psihologic.", „Numărul românilor...", „Vechimea şi puritatea creştinismului la români...", „Formula identitară greco-catolică/ortodoxă.", „Dezbinarea religioasă a românilor." ş.a.

Recunoaştem, din păcate, în cele înşiraté mai sus, teme ale unor aprige dispute din actualitate, rareori, dezbătute cu clam, nepasional şi neinflamant. Autorul trimite adesea, şi credem că bine face, la disputele prezentului dar am fi preferat soluţia trimiterilor doar în note, nu şi în text, aşa cum o face la p. 53, 55, 97 ş.a. S-ar fi evitat stridenţe de genul aceleia de la p. 97, unde întâlnim în aceeaşi frază numele lui Ion Codru Drăguşanu alături de acela al lui Silviu Brucan, chiar dacă era vorba de evaluări prospective. Deşi poate părea excesivă observaţia, nu trebuie/trebuia, totuşi, uitat titlul lucrării. Notăm, la acelaşi capitol al reproşurilor, nepotrivita prezenţă a expresiilor oralităţii comune: „a-şi bate singuri cuie în talpă" (p. 46), „au rămas cu buzele umflate" (p. 49), „trăieşte/trăiesc pe propria piele" (p. 14 şi p. 333) ş.a. pe care nu le credem la locul lor într-o asemenea carte. S-ar fi cuvenit explicaţi şi cei câţiva termeni care rămân astfel de neînţeles pentru cititorul de azi, precum: „octroate" (p. 47), „vâlfa", „măştihoaie" (p. 58), „maşcără" (p. 33), „meseretatea" (p. 333). Nu ne declarăm convinşi nici de modul în care, de la tema atitudinii faţă de muncă, discutată pe marginea unor texte ale lui Eftimie Murgu şi Toma Costin, se glisează până la... ideologia marxistă sau la aserţiuni aparţinând lui Francisc Fukuyama (p. 188—189). Nu încercăm defel disimularea iritării — şi trimitem din nou la titul cărţii! —, faţă de pasajul în care este adusă în discuţie economia zilei de muncă din timpul regimului comunist şi a celui neocomunist din România, care, ca şi nota 39, de la p. 301, nu-şi aveau locul în această carte. Dincolo de aceste mărunţişuri, care nu pot împieta nicidecum asupra valorii cărţii, avem din plin proba deosebitelor disponibilităţi ale autorului, a impresionantului travaliu ştiinţific şi a modului convingător de expunere. Prin ceea ce ne-a oferit în această carte, Sorin Mitu ne promite alte valoroase contribuţii.

Lucrarea poate fi înţeleasă şi ca o provocare ce în mod sigur nu va rămâne neluată în seamă de cercetătorii istoriei culturii, ideilor şi mentalităţilor, ai etnopsihologiei şi antropologiei culturale, de toţi cei ce meditează asupra temelor respective şi a implicaţiilor acestora. Esenţial rămâne ca discutarea şi disputarea lor

să fie făcută cu calm, fără inhibiţii şi prejudecăţi, aşa cum această carte ne-a demonstrat că este posibil. Cu certitudine folosul unor asemenea dezbateri ar fi considerabil. Dacă Sorin Mitu a fost cum nu se putea mai convingător în prezentarea condiţiilor în care s-au pus pentru prima oară întrebările fundamentale pentru autocunoaştere şi autodefinire, nicidecum nu putem ocoli întrebarea: De ce şi azi suntem copleşiţi de vehemenţa cu care se discută pe marginea acelor întrebări care, fireşti la vremea lor, au o atât de îndelungată carieră?

IOAN CIUPEA

RUEBEN H. MARKHAM, *România sub jugul sovietic,* traducerea: George Achim, editat de „Fundația Academia Civică", București, 1996, 457 p.

Colecția „Biblioteca Sighet", patronată de „Fundația Civică" — editor: Romulus Rusan, a pus la îndemâna publicului prima traducere românească după volumul publicat la Boston, în anul 1949. Este o mărturie de primă mână, datorată ziaristului R. H. Markham, corespondent în România al celebrului „Christian Science Monitor", care, iată, după aproape o jumătate de secol, devine accesibilă publicului larg din România. Mai mult decât o cronică a peregrinărilor sale prin țara noastră, cartea ziaristului american a fost și va fi în continuare receptată, și de istorici și de cititori obișnuiți, ca fiind o sursă de încredere pentru cunoașterea realităților din România primilor ani de după război. Scrisă de un american pentru americani — cu tot ce înseamnă aceasta, cartea s-a dorit și a reușit să rămână un tablou cuprinzător al realităților dramatice dintr-o țară căreia contextul geopolitic i-a hărăzit un alt curs istoric decât acela care îi era natural.

Autorul, cu spiritul iscoditor al gazetarului de rasă care era, a surprins sensurile profunde ale evoluțiilor din România. Regimului de ocupație sovietic îi sunt puse sub reflectoare intențiile și pârghiile de implantare a propriului sistem social-politic într-o țară, greu încercată de anii războiului, o țară rămasă însă credincioasă altor valori decât acelea pe cale să se înstăpânească. Caracterizărilor generale de ordin politic, social, cultural, religios, le erau adăugate — pentru cititorul american necesare, incursiuni în istoria românească sau în contextul politico-diplomatic internațional, precum și portrete de oameni politici ai vremii: Iuliu Maniu — căruia îi este dedicată cartea ca „unuia dintre cei mai nobili lideri democratici ai generației sale" —, Regele Mihai, Ion Antonescu, Corneliu Zelea Codreanu, Ion Mihalache, Ilie Lazăr, Petru Groza, Gheorghe Tătărescu, Lucrețiu Pătrășcanu și mulți alții. Toate acestea ni-l înfățișează pe R. H. Markham ca pe un bine informat și perspicace investigator al realităților românești. Relatările sale vădesc relațiile întinse pe care le avea în lumea politică, dar și mobilitatea remarcabilă dovedită în investigațiile făcute în orice alt mediu social. Este prezent pe străzile capitalei și a altor mari orașe, dar și în cele mai îndepărtate colțuri de țară. Cunoaște oameni și locuri, interesat să cunoască și să înțeleagă ce se întâmplă în prim planul scenei politice și, în aceeași măsură, în profunzimile societății, într-o țară dramatic deturnată altui făgaș istoric decât acela pe care îl cunoscuse.

Prezent peste tot, ziaristul american nu avea cum să scape de urmărirea serviciilor secrete, fapt care va face de mare interes cunoașterea rapoartelor celor puși pe urmele iscoditorului „agent al imperialismului", nu peste mult timp expulzat din „Republica Populară Română". Cercetarea respectivelor rapoarte ar putea face posibilă o „addenda" de un interes cel puțin pe măsura aceluia al cărții semnalate aici.

Vom reține, în încheiere, câteva rânduri din nota editorului — Romulus Rusan: „Cartea este un elogiu nereținut adus poporului român și rezistenței sale, aproape eroice, la instaurarea comunismului sovietic, rezistență dusă cu fervoare, candoare și credință în valorile democrației de tip occidental. Marii favoriți ai autorului sunt național-țărăniștii, în care vede pe cei mai autorizați continuatori ai democrației interbelice. Celelalte partide și mișcări apar mai estompat, sau sunt

omise, sau văzute cu severitate. Cei mai repudiaţi sunt, bineînţeles, comuniştii şi sateliţii lor, mercenari ai trupelor de ocupaţie, în metodele cărora Markham descopecă un sistem cu nimic mai prejos decât nazismul. Sora României din ultimele două decenii i se pare circumscrisă unui determinism cinic, dominat de cele două pietre de moară — bolşevismul sovietic şi nazismul german — care aveau finalmente să zdrobească democraţia şi suveranitatea ţărilor în încleştarea lor."

Cartea lui R. Markham sublinia încă de la începutul ei duritatea confruntării dintre comunişti şi „partidele istorice", etichetate de propaganda comunstă drept „duşmani ai poporului". Pentru publicul din ţara sa autorul scria: „Ne întrebăm, însă, dacă s-au arătat vreodată aceste partide mai „duşmane" poporului decât Partidul Republican sau Partidul Democrat în Statele Unite?"

IOAN CIUPEA

Dmitri Volkogonov, *Lenin O nouă biografie*, Traducerea: Anca Irina Ionescu, Editurile „Orizonturi" și „Lider", București, 1997, 570 p.

De curând tipărită și în românește, această carte a fost primită cu un enorm interes încă de la primul tiraj. Nu putea fi altfel de vreme ce ea face public conținutul unor documente strașnice ținuite mai bine de șapte decenii Noua biografie a lui Lenin aduce probe revelatorii pentru mai precisa dimensionare a locului și rolului principalului personaj al unuia dintre cele mai complexe dosare ale istoriei secolului XX — totalitarismul comunist.

Publicului românesc îi este oferită o carte ale cărei argumente sunt de natură să spulbere orice evaluare aproximativă relativă la creatorul sistemului. Ne încredințează de aceasta, unul dintre cei mai buni cunoscători ai problemei, Vladimir Tismăneanu: „Pentru oricine a studiat revoluția bolșevică și primii ani ai sovietismului, nu încape însă nici o îndoială: toate instituțiile stalinismului au fost construite în timpul și din inițiativa lui Lenin, de la economia de comandă și cenzură, la sistemul concentraționar și la teroarea universalizată exercitată de poliția secretă. Este suficient să citim „Istoria revoluției ruse" de Richard Pipes ori biografia lui Lenin de Dmitri Volkogonov pentru a ne lămuri definitiv în privința naturii indubitabil totalitare a leninismului" („Dilema", nr. 250, p. 6).

In același număr al revistei amintite întâlnim și reproducerea unor fragmente dintr-o conferință a lui Mircea Vulcănescu despre Lenin, text datat: octombrie 1932. Despre percepția lui Lenin, deja mitificat, Mircea Vulcănescu constata: „S-au desprins astfel, până azi, trei tipuri principale-n care chipul lui Lenin este adorat sau urât: tipul eroului Lenin, tipul omului reprezentativ Lenin și tipul Leninului monstru. 1. Unii au văzut în el un erou în genul eroilor lui Carlyle, un om care forțează destinele umanității un fel de monstru de voință, sub puterea căruia, de fier, se pleacă oamenii și se năruie cursul firesc al evenimentelor. [...] 2. Alții au încercat să-l arate, dimpotrivă, purtat de evenimentele din jurul lui ca de-o fatalitate nevăzută, făcând din el exponentul unui destin și simbolul unor împrejurări și întâmplări pe care le-a trăit, dar care s-au petrecut oarecum în afară de dinamica voinței proprii. Departe de a fi siluit evenimentele, Lenin le-a îndurat numai. Un fel de „om reprezentativ" în genul celor ai lui Emerson. [...] 3. Alții, în sfârșit, atrași de straniul adânc al ființei acestui sfinx revoluționar, de sentimentul de nesiguranță și neclar pe care îl pune înainte apropierea de el chiar după moarte, de enigmele sufletești pe care le pune înainte analiza vieții lui, au încercat să-nvedereze-ntr-însul „anormalul", să dezgroape „omul subpământean" din el, tipul eroului lui Dostoievski, posedatul! [...]". După multele decenii scurse de la memorabilele formulări ale lui Mircea Vulcănescu, acuitatea percepției lui Lenin în epocă nu este contrazisă, în datele ei esențiale, nici de cartea lui Dmitri Volkogonov. Aici găsim argumente — este adevărat că de greutate diferită, pentru fiecare dintre tipurile constatate de Mircea Vulcănescu. Pe temeiul noilor probe aduse de recenta carte, „chipul" lui Lenin pare a fi mai complex: „eroul" Lenin și „monstrul" Lenin — dacă se admite complementaritatea celor două tipuri! — trăia și momente în care evenimentele se desfășurau „în afară de dinamica voinței proprii". Dar, pentru a reduce marja de subiectivitate, este nevoie de publicarea integrală a documentelor de la care Dmitri Volkogonov a pornit la elaborarea acestei noi biografii a lui Lenin.

Cartea de care ne ocupăm aici oferă și prilejul unor considerații privitoare la condiția istoricului și a disciplinei profesate de el în societatea totalitară. „Cazul" Volkogonov va rămâne unul de referință pentru oricare încercare de abordare globală a temei. In cele ce urmează nu ne propunem decât o schițare a ei, atâta cât permit datele pe care autorul însuși ni le furnizează în cuprinsul cărții. Sugestia a venit de la fotografia, reprodusă alăturat textului de prezentare de pe ultima copertă, care ni-l înfățișează pe autor în uniformă militară. Este imaginea tipică

a generalului sovietic cu mulțimea de decorații ce pieptu-i nu putea cuprinde, imagine suficientă pentru plasarea personajului pe înaltele trepte ale ierarhiei sistemului. Generalul-colonel Dmitri Volkogonov, director al Institutului de Istorie Militară, și nu numai pentru el, drumul nu putea începe decât de la „Cursul de Istorie a P.C.U.S.", asociat permanent volumelor de „Opere" ale clasicilor marxism-leninismului și ale conducătorilor partidului și statului, acestea având statutul de catehism ideologic al sistemului sovietic. Dar, dincolo de titlurile tutelare mai exista și o biografie occidentală, mai existau și fonduri de arhivă, mai mult, sau mai puțin secrete, la care înalta sa poziție îi asigura accesul. Contradicția evidentă dintre informația deținută și „adevărul" oficial conducea implacabil la erodarea progresivă a tablei de valori a profesiei, așa cum era ea alcătuită în condițiile monopolului ideologic instituit. Că astfel au stat lucrurile în cazul lui Dmitri Volkogonov, suntem încredințați de el însuși: „a fost stalinist care a făcut tranziția dureroasă spre respingerea categorică a totalitarismului bolșevic" (p. 24). Pentru evaluarea dimensiunilor acestui „dureros" parcurs să (ne oprim la câteva dintre încheierile din „Post-scriptum" (pp. 507—514; sublinierile din citate ne aparțin): „Cei care au rămas tributari modului de gândire marxist au crezut că, dacă Lenin ar fi trăit ceva mai mult, ar fi condus corabia proletariatului pe drumul cel bun. Imaginea sfântă creată de propaganda de Partid ni-l înfățișează pe Lenin ca pe un om căruia i-a fost furată viața la o vârstă timpurie, ceea ce l-a împiedicat să-și desăvârșească opera începută. *Era o amăgire*". O amăgire care a durat decenii, căci: „Chiar și la mijlocul anilor '80, mulți dintre noi mai credeam că nu trebuie decât <să ne întoarcem la Lenin> pentru ca iluzoria pasăre a comunismului să ni se așeze în palmă". [Ne-am luat libertatea de a înlocui formula pentru care a optat autoarea traducerii: „să ne aterizeze (!) în palmă". Să mai notăm tot aici că sintagmele „socialiști revoluționari" și „revoluționari socialiști" nu sunt echivalente!]. Mai departe citim: „În ciuda faptului că *era condamnat la pieire*, sistemul leninist s-a dovedit extrem de viabil. Acest lucru se explică nu numai prin inerția socială și monopolul Partidului asupra puterii, ci și prin existența unor trăsături mai atrăgătoare ale <socialismului leninist>. Avem în vedere asigurarea normelor de securitate socială elementară [...]. La o examinare mai atentă constatăm însă că drepturile și libertățile poporului erau neglijabile, că viețile lor se menținеau la un nivel garantat al sărăciei și în totală dependență de postulatele ideologice ale singurului partid politic activ [...]. Viața dusă de poporul sovietic timp de șaptezeci de ani n-a avut nimic comun cu socialismul. Fără dictatură, bolșevicii n-ar fi fost niciodată în stare să se mențină la puterea statului pe care îl creaseră în 1917. După înlăturarea democrației parlamentare, Lenin a instalat imediat o dictatură extrem de dură. Din acest moment, trăsăturile primare ale bolșevismului au fost <ura față de dușmanii de clasă>, ostilitatea față de imperialism și tot ceea ce nu este socialist, marxist sau leninist. Aici particularitățile individuale ale lui Lenin au jucat un rol important". Ceva mai departe, se scrie: „Lenin și sistemul său nu puteau exista decât dacă își priveau oponenții prin crucea marcată de lentila puștii cu lunetă, numai prin săparea unor tranșee cât mai adânci, numai prin întrecerea febrilă pentru superioritate militară. Că să se dezvolte, comunismul avea nevoie de o amenințare militară și dușmanii atât interni, cât și externi. *Înfrângerea leninismului a fost programată de istorie*".

Dacă acestea sunt datele între care a evoluat în plan intelectual Dmitri Volkogonov, un parcurs de durată de-a lungul căruia s-au adâncit fisurile intervenite între „adevărul" oficial și proprile adevăruri, situația cvasi-generalizată la intelectualitatea din interiorul sistemului comunist, dr fără ca ea să fie egal acceptată și suportată, în consecințele ei imediate și de durată, de către fiecare dintre subiecți. Nu fiecare dintre duplicitarii epocii au parcurs o „tranziție" de o asemenea amplitudine, însă pentru aceia care au trăit-o — și având o minimă vibrație morală, ea a fost „dureroasă".

Putea fi altfel în fața prăpastiei dintre scopul declarat al sistemului, mijloacele folosite și rezultatele politicii sale? Iată unul dintre răspunsurile lui Dmitri Volkogonov: „Lenin nu și-a ascuns niciodată convingerea că lumea nouă nu putea fi edificată decât cu ajutorul violenței fizice [...] și, într-adevăr avea să fie instituită teroarea. După mulți ani, noi, rușii am condamnat-o, refuzând rușinați să răspundem la întrebarea cine a declanșat-o și cine a făcut din ea un obiect sacru al metodei revoluționare. Nu mă îndoiesc de faptul că Lenin dorea fericirea po-

porului, cel puţin acelora pe care îi numea ‹proletariat›. Dar i se părea firesc să construiască această ‹fericire› cu sânge, coerciţie şi privarea de libertate". (p. 33). In evoluţia „cazului" Volkogonov trebuie avute în vedere şi schimbările survenite în privinţa statutului său socio-profesional. După ce fusese ţinta unor critici vehemente în urma apariţiei cărţii sale despre Stalin, în vara anului 1991 Dmitri Volkogonov a fost dur atacat de însuşi ministrul apărării care i-a cerut demisia. În calimatul mult mai permisiv al epocii Gorbaciov, istoricul militar îşi făcea publice punctele de vedere proprii asupra unor momente şi personalităţi ale istoriei ţării sale, asumându-şi şi riscurile acestei atitudini. Doar la două luni după demiterea sa, în august 1991, eşua tentativa de lovitură de stat de la Moscova.

Noul curs al evenimentelor din fosta Uniune Sovietică avea să îl ducă pe Volkogonov în postura de consilier al preşedintelui Federaţiei Ruse şi de preşedinte al comisiei speciale pentru examinarea arhivelor secrete. Această din urmă calitate i-a oferit istoricului rarisima şansă de a cerceta documente în existenţa cărora, probabil, nici el nu mai credea. Cele aproximativ 7.000 de documente descoperite în arhivele speciale ale Kremlinului, veneau să spulbere „poveştile din care ne-am inspirat decenii la rând" (p. 23—24). Confruntarea cu adevărul documentelor i-a dezvăluit artificialitatea mitului confecţionat şi cultivat, cu mare risipă de mijloace, de-a lungul a aproape trei sferturi de secol. Mai departe, a avut curajul să scrie şi să publice o carte care contrazicea credinţele a milioane de oameni şi contraria sensibilităţile altor milioane, ceea ce nu e chiar de neluat în seamă.

Capitolele cărţii lui Dmitri Volkogonov aduc probe concludente pentru ceea ce socotim a fi una dintre concluziile esenţiale: monstruozitatea sistemului îşi avea cu adevărat originea în creatorul acestuia, omul de la care şi-a luat numele, omul pe care istoricul rus nu ezită să-l califice drept „cel mai mare revoluţionar al secolului" (p. 24). Doar că adeptul fără rezerve al principiului înscris în „Catehismul revoluţionarului": „...este moral tot ceea ce contribuie la triumful revoluţiei: imoral şi criminal, tot ceea ce o împiedică". (A. Besançon, „Originile intelectuale ale leninismului", Humanitas, 1993, p 124), a deschis calea celor mai mari tragedii ale istoriei. François Furet, în „Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX", Humanitas, 1997, p. 14, fost şi el o vreme prizonier al iluziei, atenţiona: „Nici fascismul, nici comunismul n-au fost semnele inverse ale unei meniri providenţiale a umanităţii. Sunt două episoade scurte, încadrate de ceea ce au vrut să distrugă. Produse ale democraţiei au fost înmormântate de democraţie. Nimic, în ele, nu a fost necesar, iar istoria secolului nostru, ca şi a celor precedente, s-ar fi putut petrece altfel: e destul, bunăoară, să ne imaginăm Rusia anului 1917 fără Lenin, sau o Germanie de la Weimar fără Hitler. Nu vom înţelege epoca noastră decât eliberându-ne de iluzia necesităţii: secolul este explicabil — în măsura în care este explicabil — doar dacă i se redă caracterul imprevizibil, pe care l-au negat primii vinovaţi de tragediile sale".

IOAN CIUPEA

CRONICA SELECTIVĂ A ACTIVITĂȚII SECȚIILOR DE ISTORIE A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1990—1997

Activitatea secțiilor de istorie medie, istorie modernă și istorie contemporană a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1990—1997 cuprinde o varietate de acțiuni științifice și culturale care au contribuit la valorificarea patrimoniului muzeal prin importante expoziții organizate la sediul muzeului, unele fiind itinerante și în alte orașe din țară; conferințe; articole în presă și documentare TV; activități cu publicul vizitator; participări ale specialiștilor la sesiuni și simpozioane organizate de muzeul nostru precum și de alte muzee și instituții din țară și străinătate; publicarea de studii în reviste de specialitate; editarea de cataloage, lucrări științifice și a anuarului *Acta Musei Napocensis;* îmbogățirea patrimoniului secțiilor, etc.

I. EXPOZIȚII

— **1990—1991**

— A fost reorganizată expoziția de bază a muzeului fiind îmbogățită cu obiecte și materiale documentare;

— **„1 Decembrie 1918 — împlinirea unui vis secular** (decembrie 1918);

— **1992**

— **„Mathias Corvinus — 500"**, în colaborare cu Nemzeti Museum din Budapesta (ianuarie 1992)

— **„Obiecte de cult israeliene, Mărturii ale unei tragedii istorice"** (septembrie 1992) în orașul Natania, Israel;

— Reorganizarea expoziției de istoria farmaciei

— **1993**

— **„In memoriam academician Constantin Daicoviciu"** (mai 1993);

— **„Țesături, broderii, vestminte, accesorii, sec. XVII—XIX"** (iulie 1993);

— **„Sticlărie transilvană, sec. XVIII—XX"** (octombrie 1993), cu participarea muzeelor din Sibiu, Deva, Satu-Mare, Brașov;

— **„Mihai Viteazul — epoca și imaginea sa"** (octombrie 1993);

— **„75 de ani de la Marea Unire"** (decembrie 1993);

— **1994**

— **„Colecții și colecționari. Medalii și decorații, sec. XVII—XX";** (aprilie 1994), cu participarea colecționarilor clujeni;

— **„Centenarul procesului memorandist — 1894—1994";** (25 mai 1994). Expoziția a fost organizată la sediul Muzeului etnografic;

— **„Centenarul Liceului Gheorghe Barițiu"** (septembrie 1994). Expoziția a fost organizată la Liceul „Gheorghe Barițiu";

— **„Gavrilă Tripon și mișcarea memorandistă"** (mai 1994), Iclod, Jud. Cluj;

— **„Personalități ale Universității clujene"** (iulie 1994);

— **„In memoriam Hadrian Daicoviciu; omul și profesorul"** (octombrie 1994);

— **„Muzeul limbii române"** (octombrie 1994). Expoziția a fost organizată la Institutul de lingvistică **„Sextil Pușcariu"**;

— **„Comorile Clujului"** (aprilie 1994), (expoziție de fotografii);

— **„Cultura și arta în Transilvania, sec. XVI—XVIII,** (mai 1994);

— **„Arta și utilitatea în Transilvania medievală"** (iunie 1994);

— **1995**

— **„Interior orășenesc transilvănean, sec. XVI—XIX"** (martie 1995);

— **Textile — utilitate și artă"** (mai 1995), cu participarea muzeelor din Sibiu, Târgu-Mureș, Brașov;

— **„Faianță și porțelan; Colecții și colecționari"** (iulie 1995), cu participarea unor colecționari clujeni, a întreprinderii „Iris" și a Manufacturii de porțelan din Cluj;

— **„Momente din istoria Bisericii române unite"** (iunie 1995). Expoziția a fost organizată la Parohia greco-catolică „Ion Bob" din Cluj-Napoca;

— **„Monarhia în România"** (mai 1995). Expoziția a fost organizată la B.C.U. „Lucian Blaga" în colaborare cu Societatea studențească „Petru Maior";

— **„Un viitor pentru trecut. Sașii în Transilvania"** (august 1995). Expoziție itinerantă a fost organizată de muzeele din Brașov, Sibiu, Sighișoara, Bistrița și Asociația sașilor din Germania;

— **1996**

— **„Colecții și colecționari. Artă orientală"** (iulie 1996). Expoziția a fost organizată în colaborare cu Muzeul din Brăila;

— **„România în vara anului 1940 sub impactul politicii de forță"** (august 1966). Expoziție de carte organizată la Primăria municipiului Cluj-Napoca;

— **„Istoria tehnicii. Aparatura și tehnica medicală"** (septembrie 1996)

— **„Memoria imaginilor. Clujul în sec. XVII—XX"**; (octombrie 1996). Expoziția a fost organizată în colaborare cu Biblioteca județeană Cluj-Napoca

— **„50 de ani de la alegerile din 1946"** (octombrie 1996). Expoziția a fost organizată la Biblioteca „Lucian Blaga";

— **1997**

— **„Breslele din Transilvania, sec. XV—XIX"** (mai 1997);

— **„Rezistența anticomunistă și victimele totalitarismului comunist din România".** Expoziția a fost organizată sub egida Fundației „Academia civică" din București cu sprijinul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (iunie 1997) în „Memorialul Sighet".

II. POPULARIZAREA MUZEULUI ŞI A COLECŢIILOR SALE PRIN MIJLOACELE MASS-MEDIA: PRESA LOCALĂ ŞI CENTRALĂ. POSTURILE LOCALE DE RADIO ŞI TELEVIZIUNE

— Specialiştii secţiilor de istorie au ţinut conferinţe la posturile de radio şi televiziune cu ocazia vernisării de expoziţii, a aniversării unor evenimente istorice, a prezentării vieţii şi activităţii unor personalităţi clujene.

Enumerăm aici filmele documentar-ştiinţifice prezentate pe postul naţional de televiziune cu sprijinul documentar şi ştiinţific al specialiştilor muzeului:

Viaţa şi activitatea academicianului Constantin Daicoviciu (mai 1993);
— **Arta textilelor în Transilvania în sec. XVII—XIX** (iulie 1993);
— **Sticlăria transilvăneană le-a lungul timpului** (noiembrie 1993);
— **Tezaurul Sefard de la Cluj — mărturie a unei tragedii istorice** (decembrie 1993);
— **Centenarul procesului Memorandului românilor (1894—1994),** mai 1994;
— **Interior orăşenesc transilvănean, sec. XVI—XIX** (iulie 1994);
— **Martin Lajos — pionier al aviaţiei maghiare,** 1995;
— **Sigiliile poştale în Transilvania,** 1995;
— **Emil Haţieganu,** 1995;
— **Iuliu Haţeganu,** 1995
— **Alexandru Lapedatu,** 1995;
— **Alexandru Vaida-Voevod,** 1995;
— **Eminescu şi Blajul,** 1996;
— **Iuliu Hossu,** 1996;
— **Augustin Maior,** 1996;
— **Aurel Isac,** 1996;
— **Florin Ştefănescu-Goangă,** 1996;
— **Nicolae Drăgan,** 1996;
— **Memoria imaginilor. Clujul în sec. XVII—XX,** 1996;
— **Sebastian Bornemisa,** 1997;
— **Grupul „Aurel Vişoianu",** 1997;
— **Mihail Şerban,** 1997;
— **Valeriu Bologa,** 1997;
— **Ilie Lazăr,** 1997;
— **Breslele din Transilvania, sec. XIV—XIX,** 1997.

III. ÎMBOGĂŢIREA PATRIMONIULUI SECŢIILOR DE ISTORIE ALE MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1990—1997

Patrimoniul secţiilor de istorie medie, istorie modernă şi istorie contemporană a M.N.I.T. s-a îmbogăţit în perioada 1990—1997 prin donaţii şi achiziţii cu materiale de o valoare istorică şi artistică deosebită, aparţinând unor domenii variate: arta decorativă (sticlărie, porţelan, mobilier); documente şi cărţi referitoare la viaţa şi activitatea unor persona-

lități științifice, culturale și religioase; ziare și reviste; materiale foto — documentare care ilustrează regimul de dictatură comunist-ceaușistă precum și prin crearea unui fond documentar al perioadei post-decembriste (Revoluția din decembrie 1989, alegerile locale și generale cu imensul material de propagandă electorală al tuturor partidelor politice din România).

IV. PUBLICAȚIILE SECȚIILOR DE ISTORIE A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI ÎNTRE 1990—1997

— *ACTA MUSEI NAPOCENSIS*, Seria Istorie, II, 1989—1993, nr. 26—30; 1994;
— *ACTA MUSEI NAPOCENSIS*, Seria Istorie, II, 1994, nr. 31, 1995;
— *ACTA MUSEI NAPOCENSIS*, Seria Istorie, II, 1995, nr. 32, 1996;
— *ACTA MUSEI NAPOCENSIS*, Seria Istorie, II, 1996, nr. 33, 1997;
— Viorica Gabriela Pop, *COLECȚIA DE MOBILIER DIN MUZEUL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI;* Catalog selectiv, Cluj-Napoca, Biblioteca Muzeului Napocensis, nr. VIII, 1994;
— Livia Călian, Maria Magdalena Jude, *CATALOGUL MEDALIILOR NAPOLONIENE*. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, Biblioteca Musei Napocensis, nr. X, 1995;
— Eva Crișan „*MATERIA MEDICA DE TRANSILVANIE*, Cluj-Napoca, 1996, Biblioteca Musei Napocensis, nr. XIV, 1996;
— *ANGUSTIA, 1996*, I, Editura Carpatica, Ministerul culturii, Muzeul spiritualității românești Sfântul-Gheorghe, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca;
— *ANGUSTIA, 1997, II*, Sfântu-Gheorghe.

DANIELA COMȘA

LUCRĂRILE PRIMULUI COLOCVIU INTERNAŢIONAL DE ISTORIE A FARMACIEI

CLUJ-NAPOCA, 15—18 OCTOMBRE 1996

ORGANIZAT DE:

MINISTERUL CULTURII

MUZEUL NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

SOCIETATEA ROMÂNĂ DE ISTORIE A FARMACIEI

LES TRAVAUX DU PREMIER COLLOQUE INTERNATIONAL D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

CLUJ-NAPOCA, le 15—18, OCTOBRE 1996

ORGANISÉ PAR

LE MINISTÈRE DE LA CULTURE

LE MUSÉE NATIONAL D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

LA SOCIÉTÉ ROUMAINE D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

LES "EPHEMERA",
UNE SOURCE POUR L'HISTOIRE MÈDICO-PHARMACEUTIQUE

Mme le Pr. C. Habrich vient de nous faire admirer quelques-unes des merveilles de technique et d'art que recèle le Musée d'Ingolstadt. Prestigieuses faïences, précieux mortiers, ensembles mobiliers rares, tableaux de grande qualité et maints autres objets de haute valeur font aussi la gloire de nos grands musées d'histoire de la pharmacie, ceux de Bâle, d'Heidelberg, de Budapest, de Madrid, de Lyon, de Londres, sans parler des pharmacies-musées de Hongrie, de Roumanie, de France, d'Italie et d'ailleurs.

Loin de moi l'idée de contester l'intérêt historique et artistique de ces ensembles prestigieux. Mais, reconnaissons-le, l'acquisition de pièces comme celles qui font la fierté de ces institutions devient de plus en plus difficile pour l'amateur et pour les musées eux-mêmes en raison de leur rareté sur le marché et de leur coût élevé.

Et puis ces pièces donnent-elles, historiquement, une juste et complète idée de l'histoire de la pharmacie et de la médecine? Non: elles en donnent une représentation partielle et de caractère en quelque sorte élitiste. Certaines d'entre elles sont exceptionnelles, d'autres plus ou moins luxueuses. Elles ne reflètent pas à elles seules la réalité quotidienne et populaire de l'exercice professionnel et du médicament.

Ce que je voudrais vous présenter, quant à moi, ce sont des catégories de documents modestes et de faible valeur marchande destinés à disparaître après usage, mais qui illustrent la vie quotidienne, le côté pratique de l'activité pharmaceutique, l'image de la pharmacie dans l'opinion publique et la place du médicament dans la vie des populations. Je voudrais vous faire mesurer à quel point ces „ephemera" méritent attention et quels enseignements multiples on peut en tirer.

Le terme même d'"ephemera", à vrai dire plus répandu dans le monde anglo-saxon que sur le continent européen, englobe à proprement parler tous les objets et documents d'usage quotidien, voués par nature à disparaître après une courte (souvent très courte) utilisation. Toutefois l'habitude s'est prise de l'appliquer essentiellement aux documents sur papier, carton ou support voisin. C'est en ce sens que nous l'entendrons ici. Fort différents les uns des autres dans leurs dimensions comme dans leurs usages, les documents en question, généralement imprimés, mais parfois manuscrits en partie, voire en totalité, ont en commun un caractère transitoire: produits pour une utilisation pratique momentanée, ils sont essentiellement périssables et destinés dès leur naissance à finir rapidement dans la corbeille à papiers ou la poubelle. C'est ce qui les distingue des livres en général, des pièces d'archives, des estampes.

Garde-ordonnances.

Parmi les accessoires imprimés de l'exercice officinal, les garde-ordonnances, appelés aussi porte-ordonnances, intéressent l'historien de la pharmacie par les renseignements écrits ou figurés qu'ils fournissent sur les officines, sur leurs titulaires, sur leurs locaux et leurs conditions de fonctionnement, à quoi s'ajoute fréquemment une réelle valeur graphique et esthétique.

De dimensions variant d'environ 8 × 12 cm anciennement à environ 9 × 15 cm ou plus aujourd'hui, ils consistent, selon les cas, soit en une enveloppe du genre de celles utilisées pour le courrier, soit en une pochette à rabat. Outre les indications indispensables sur l'officine concernée, de la publicité pour cette dernière et/ou pour certains produits y figure sur le recto et le verso de l'enveloppe ou sur le rabat et l'intérieur de la pochette. Il arrive qu'ils soient ornés d'une vue de l'officine. Mais ils le sont aussi d'autres sujets, comme le lieu, l'animal ou le personnage auquel la pharmacie doit son nom ou encore un symbole ou un objet ou groupe d'objets pharmaceutiques (fig. 1, 2).

Le Dr. I. Budaházy a bien montré l'intérêt de ces petits documents pour l'histoire locale de la pharmacie dans deux articles sur les garde-ordonnances d'Oradea (Roumanie) au XXe siècle[1].

Au Danemark, où l'on en dénombrait en 1977 environ 8000 depuis le milieu du XVIIIe siècle, les garde-ordonnances connaissent depuis des années une véritable renaissance. H. A. Loldrup leur a consacré un important ouvrage en 1982[2]. Antérieurement, M. Nedergaard, auteur lui-même de dessins pour des garde-ordonnances, avait donné en français un excellent tableau d'ensemble du sujet[3].

„Encarts".

On désigne sous ce terme, en France, faute d'un autre plus approprié et suffisamment général, les cartes ou cartons publicitaires, généralement illustrés, jadis abondamment adressés aux médecins par voie postale ou encartés dans les revues médicales et professionnelles. Ils forment très souvent des séries.

Certains sont illustrés de sujets sans rapport avec la santé (exemples: séries de bateaux anciens, de fables de La Fontaine, de châteaux forts, du costume à travers les âges, de reproductions d'oeuvres d'art). D'autres le sont de sujets en rapport avec la médecine; dans cette catégorie, sont particulièrement appréciés des historiens des sciences médicales les séries du laboratoire Latema sur les *Anciennes médecines du Nouveau Monde,*

---

[1] István Budaházy, *Câteva mărturii materiale ale farmaciilor orădene din prima jumătate a secolului nostru,* în *Aletheia* (Oradea), 1996, n° 6, p. 148—151; idem, *Nagyváradi gyógyszertárak néhány tárgyi dokumentuma századunk második negyedéből,* in *Gyógyszerészet* (Budapest), 40, 1996, p. 555—557.

[2] Hans Otto Loldrup, *Receptkuverternes motive,* Soborg, Ferrosan, 1982, 40 p., 157 fig. coul.

[3] Mogens Nedergaard, *Les enveloppes garde-ordonnances au Danemark, un art significatif de la pharmacie d'officine danoise,* in *Revue d'Histoire de la Pharmacie,* t. XXIV, 1997, p. 167—172, pl. XXIV—XXV.

le *Tacuinum sanitatis*, la *Chirurgie de l'évêque Théodoric*, la *Médecine tibétaine*, les *Thèmes médicaux dans les mosaïques anciennes*, etc.. et des historiens de la pharmacie plus spécialement les *Visages de l'alchimie* des Laboratoires Endopancrine et sourtout la série des Laboratoires Roussel consacrée aux vases de pharmacie et celle consacrée aux anciennes apothicaireries.

D'autres encore, consacrés à une spécialité déterminée, sont illustrés d'un dessin ou d'une composition souvent humoristique ou teintée d'humour. Tout l'art de l'illustrateur est de réussir à symboliser ou à matérialiser dans son dessin l'utilisation ou les vertus du produit en cause. Des artistes renommés s'y sont essayés. Nous n'en citerons qu'un: Victor Vasarely. De 1928 à 1939, le futur „pape du cinétisme" s'est adonné à la publicité pharmaceutique et composa sur les maladies (insomnie, surmenage, courbatures, palpitations, sciatique, tuberculose, engelures, etc.) plusieurs centaines de dessins destinés à des encarts publicitaires pour les laboratoires Logeais, Roussel, Robert et Carrière, Ronchèse, etc.[4] (fig. 3).

Les encarts comportent, outre le nom du ou des produits, l'indication du laboratoire producteur, son adresse, des renseignements sur la composition du médicament, sa posologie, ses effets: autant d'informations utiles à l'historien, mais qui souffrent d'une difficulté, celle de dater le document avec précision.

Prospectus et brochures publicitaires.

Si l'encart pharmaceutique est d'origine relativement récente — son expansion était liée à l'industrialisation des techniques d'impression et au développement de la consommation de masse —, il a des précurseurs fort anciens: les feuilles volantes distribuées ou affichées par les vendeurs de remèdes secrets et par les charlatans et empiriques le plus souvent ambulants. Le plus ancien connu de ces prospectus est le fameux feuillet-réclame de 1480 pour le pétrole médicinal de Montesible conservé aux Archives d'Etat de Genève et publié jadis par A. Klebs[5].

Aux XVIIe et XVIIIe siècles ce genre de publicité s'est beaucoup développé[6], en faveur de l'Orviétan et de l'Eau de Mélisse des Carmes par exemple, et l'on est passé de la simple feuille volante à la brochure de quelques pages, voire de dizaines de pages. Les deux formes — prospectus et brochure — n'ont cessé depuis lors de coexister.

Parue à Orléans en 1784, la brochure d'Andrieu *Nouvel avis à la société* . . . (fig. 4) compte 17 pages in -40°. C'est un plaidoyer pour la Poudre médicamenteuse du chevalier de Godernaux, un remède "fondant" et "dépuratif" qui triomphe des dartres, gales et autres affections dermatologiques, de certaines affections gynécologiques, des suites de la

[4] Quarante de ces dessins admirablement suggestifs sont reproduits dans *Vasarely inconnu, The unknown Vasarely, Der unbekannte Vasarely*, Neuchâtel (Suisse), Editions du Griffon, 1977, 132 p.

[5] Arnold C. Klebs, *Une annonce médicale de pétrole en 1480*, in *Bulletin de la Société française d'Histoire de la Médecine*, t. XVI, 1922, p. 391—396.

[6] Cf. Maurice Bouvet, *La publicité médico-pharmaceutique par prospectus aux XVIIe et XVIIIa siècles*, in *La Pharmacie française*, juillet-août 1992, p. 292—300 et 323—331.

rougeole et de la petite vérole, de "la maladie antisociale (vénérienne)" enfin.

Datant des environs de 1900, *La Petite Pharmacie ou les Remèdes infaillibles de l'Abbé Perdrigeon, chevalier de la Légion d'honneur* (fig. 5), compte 20 pages in-8° et émane du fabricant et vendeur des remèdes qui y sont vantés, L. Lacour, pharmacien de 1ère classe à Vayres (Gironde). Des remèdes dont les prix sont indiqués et qui sont tous plus merveilleux l'un que l'autre: l'"Unique Vraie Toile Souveraine des Anciens Moines", qui tient presque lieu de tous les autres remèdes, le "Véritable Contre-Coups", la „Liqueur de Saint-Vincent" anticholérique, l'"Onguent Souverain", les „Pilules Sympathiques et Réparatrices", la "Véritable Melissine Sauve-Vie" supérieure à toutes les Eaux des Carmes, etc. — tous produits préparés selon les recettes de l'abbé J.—B.—L.—C. Perdrigeon ou cautionnés par lui. Bel exemple d'utilisation du prestige attaché aux fonctions religieuses pour promouvoir la vente de médicaments dans le public!

De tels documents sont de première importance pour l'histoire du médicament, de sa vente, de la thérapeutique populaire et de l'automédication au quotidien.

Catalogues et prix-courants.

Voisins des documents précédents, les catalogues et prix-courants des fabricants, des grossistes et des officines sont eux aussi des sources évidemment primordiales pour écrire l'histoire des entreprises et du commerce pharmaceutiques, du matériel de fabrication, de la nature et du conditionnement des produits, des accessoires médicaux. Leur volume varie du tout au tout selon la nature et l'étendue de l'activité de l'entreprise. Destinés comme les autres ephemera à un usage temporaire, une édition chassant la précédente, ils ont malheureusement été peu conservés, même par les bibliothèques, et sont rares, alors même qu'ils proliféraient à la fin du siècle dernier et au début du nôtre.

Certains ne dépassent pas une dizaine à une trentaine de pages. C'est le cas d'un ensemble de catalogues de la Grande Pharmacie de la Croix Rouge, à Bordeaux, au début du siècle, qu'il est d'ailleurs, à une exception près, difficile de dater avec plus de précision.

D'autres tournent autour de la centaine de pages, voire des deux cents, font davantage place à la parapharmacie, s'attardent davantage sur l'organisation de l'entreprise, remarquable bien entendu, s'étoffent de notions de pharmacie pratique, de conseils aux malades et d'articles plus généraux.

La richesse documentaire de ces catalogues et prix-courants émanant d'officines importantes est déjà grande[7]. Mais que dire de ceux

[7] Comme l'ont montré notamment Georges Deutsch-Delanoy, *Un catalogue de la „Pharmacie Universelle", à Paris, vers 1900*, in *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, 29, 1982, p. 31—36. Bruno Bonnemain et Pierre Julien, *Six catalogues des Etablissements Goy*, in *id.* 32, 1985, p. 315—323; Pierre Saumande, *L'exercice de la pharmacie à Limoges dans la deuxième décennie du XXe siècle, d'après le catalogue d'une grande pharmacie régionale*, in *id.*, 40, 1993, p. 284—294.

publiés par de gros établissements de droguerie et produits pharmaceutiques! Le modèle du genre est le catalogue et prix-courant de la Maison Centrale de Droguerie Menier & Cie dont l'édition de 1854 atteint 264 pages, plus des planches hors-texte, et la cinquième en 1860, 672 pages, planches non comprises. Il a un rival, le *Catalogue pharmaceutique ou Prix-courant général* de la Pharmacie Centrale de France fondée et dirigée par F.—L.—M. Dorvault: 443 pages, en 1862. Avec la fusion entre Menier et la Pharmacie Centrale, les deux ouvrages fusionnent eux-mêmes en un volume de 818 pages en 1877. On trouve dans ces publications tout ce qui se vendait à l'époque en matière de drogues simples, de produits pharmaceutiques et chimiques, de spécialités, de plantes médicinales, de conditionnement, d'accessoires médicaux, d'instruments de pharmacie et de chimie et d'appareils scientifiques et industriels à l'usage de la pharmacie et de la médecine, et bien d'autres choses encore, comme le matériel photographique ou les ouvrages et périodiques professionnels.

Outre les deux grands types de catalogues-prix courants dont nous venons d'esquisser la définition, différents types intermédiaires ou dérivés existent qu'il serait trop long de présenter ici.

Almanachs.

Les almanachs qui concourent à notre documentation pharmaco-historique sont de deux sortes: les almanachs commerciaux et professionnels de la branche pharmaceutique et les almanachs extrapharmaceutiques.

Ces derniers à leur tour sont destinés soit à certaines catégories sociales ou professionnelles (agriculteurs, mutualistes, anciens combattants, etc.), soit à l'ensemble de la population (Almanach Vermot, Almanach Hachette, etc.). La santé y occupe une place d'étendue variable. Ils contiennent souvent soit des conseils médicaux, soit même un dictionnaire abrégé de médecine et de pharmacie à visée fréquemment publicitaire. On y trouve aussi des annonces brèves ou longues, illustrées ou non. Bref, il y a là large matière à des recherches inégalement profitables.

L'autre grande catégorie d'almanachs qui nous intéresse est double également. Les uns sont édités par des organismes professionnels (syndicats, Ordres, académies, associations); ils font partie de toute bibliographie de base de l'histoire de la pharmacie et nous n'y, insisterons pas. Les autres sont des almanachs commerciaux publiés par une officine pour sa propre publicité, par un groupement commercial (telle la Société Générale de Droguerie Française, ou SOGEDROF, société d'achats en commun du Syndicat des Grandes Pharmacies), ou par un fabricant de produits pharmaceutiques comme les Laboratoires SAUBA.

Destinés au public populaire et distribués par les pharmaciens à leurs clients, ces almanachs ont atteint leur apogée en France dans l'entre-deux-guerres. Leur format oscille entre environ 20 × 14 et 24 × ×16 cm. Ils comptent autour de 150 pages, voire de 200 pour les plus épais. D'une présentation matérielle peu soignée, imprimés sur papier de journal en cahiers simplement agrafés — ne sont-ils pas remplacés en fin d'année par l'édition de l'année suivante et jetés? —, ils n'en connaissent pas moins des tirages élevés: édité la première année (1933)

à 50 000 exemplaires, l'*Almanach Abbé Chaupitre* atteint dès sa troisième année 200.000 exemplaires; pour 1937, l'*Almanach SAUBA* dépasse 350.000 exemplaires. Même si ces chiffres, fournis par les éditeurs, dépassent quelque peu la réalité, de tels tirages n'en sont pas moins énormes et donnent à penser quant à l'influence quantitative et qualitative que ces publications ont exercée sur la consommation pharmaceutique.

L'*Almanach Français* de 1928 s'ouvre sur cette adresse au lecteur:

Dans tes loisirs, sous la lampe allumée,
Tandis que joueront tes enfants,
Lis, oubliant ta peine accoutumée,
Cet almanach, quelques instants.

Tu trouveras renseignements utiles
Sur l'usage et sur le bon ton,
Des jeux de mots, des problèmes faciles,
Les travaux de chaque saison,

Quelques conseils que je t'engage à suivre,
Et dont tu te trouveras bien;
Et je suis sûr qu'il te plaira ce livre
Que t'a remis ton pharmacien.

Voilà qui résume aimablement le contenu des almanachs en question.

Ils débutent par le calendrier général qui est leur raison d'être et par un calendrier agricole à l'usage des cultivateurs et des jardiniers, voire des pêcheurs et chasseurs. On y trouve ensuite: quantité d'informations pratiques (comme les tarifs postaux) et de conseils et recettes d'une totale diversité; une non moindre abondance d'anecdotes, historiettes, bons mots et histoires drôles, contes et nouvelles, aphorismes, etc. pour faire de l'almanach "un vrai livre de lecture"; de courts articles à sujet scientifique, agricole, historique; des jeux d'esprit; etc. Disséminés tout au long de l'ouvrage, les éléments médicaux ne sont pas moins diversifiés. On trouve là tous les types et degrés de la publicité médicale directe ou rédactionnelle: du placard d'une ou deux lignes à la pleine page et du court article au répertoire alphabétique des secours à donner ou des règles à suivre en attendant l'arrivée du médecin ou au „Petit dictionnaire médical et pharmaceutique" a consulter en attendant cette arrivée. Cette dernière précision, on l'aura compris, est pure clause de style: en réalité, il s'agit là pour les laboratoires éditeurs de recommander leurs propres produits, dont les effets, merveilleux si on les en croit, devraient dispenser de faire appel au médecin!

Nos almanachs sont en outre "truffés" d'une foule d'illustrations, la plupart de petite taille, disséminées au fil des colonnes et des pages. Une partie en est certes de caractère prétendument médical, mais la grande majorité consiste en dessins de presse ou d'humour destinés à égayer le lecteur. Le niveau n'en est généralement pas très élevé. Pourtant parmi ces milliers de dessins se rencontrent çà et là les signatures d'artistes connus, comme Albert Robida, O'Galop, Henriot, R. Guérin, Poulbot.

Un des plus caractéristiques parmi ces almanachs est l'*Almanach François* (fig. 6). Après avoir dû interrompre sa publication en 1914 pour cause de guerre, il la reprit en 1922, mais l'interrompit à nouveau, définitivement cette fois, en 1941.

Né tardivement (1993) *l'Almanach Abbé Chaupitre* (fig. 7), victime aussi de la dernière guerre, présente la particularité d'émaner d'un laboratoire homéopathique offrant contre les diverses maladies 95 formules numérotées dues à l'abbé Chaupitre (1859—1934) et de fournir sur ce dernier, ainsi que sur son successeur le Dr Porteu, d'utiles informations biographiques et photographiques[8].

Factures.

L'intérêt des factures de pharmacie est double. Il réside à la fois dans leur contenu — très instructif en ce qui concerne la prescription médicale, la nature des médicaments, leurs prix, etc. — et dans leur en-tête imprimé, souvent riche d'enseignements de toutes sortes[9].

Voici une facture de Viglas, pharmacien à Beauvais (Oise), vers 1825 (fig. 8). L'en-tête en est d'une conception typographique caractéristique de l'époque. Le symbole des trois règnes de la nature — règne végétal: le palmier; animal: le serpent; minéral: la montagne — y revêt une forme originale. On y relève les noms de six spécialités distribuées par Viglas et dont trois ont connu une vogue particulièrement durable: le Vin de Seguin, la Pâte pectorale Regnault, le Sirop de Lamouroux. On y apprend encore que Vigas fabrique des chocolats de santé, à la vanille et analeptique — précieux témoignage d'un temps où le chocolat, encore en bonne partie rangé parmi les médicaments, était couramment vendu en pharmacie.

Un siècle plus tard — 1923 — le pharmacien Moreul, à Landerneau (Finistère), a un en-tête bien différent, surchargé de texte et d'illustration. Sur la gauche, l'„Ulminucine Moreul" descend du ciel pour guérir "aussi bien les petits que les grands". Au centre, une accumulation de titres et de médailles accompagne une publicité dorée pour les "Tablettes Phoebé". A droite, le "Sirop Celtique Moreul" est présenté par un druide à une douzaine de Bretons et de Bretonnes, grands et petits tous en vêtements bretons traditionnels. Le pharmacien Moreul aurait appartenu à quelques mouvement druidique que nous n'en serions pas surpris! En tout cas, l'en-tête de ses factures est bien en rapport avec le caractère de la région où il exerce, la Bretagne, région à prédominance rurale toute imprégnée des traditions celtiques.

Remontons maintenant à 1874 pour découvrir l'exercice par un pharmacien algérois d'une activité à laquelle se livraient aussi les apothicaires de l'Ancien régime: l'embaumement. La facture en question émane

---

[8] Sur la figure originale qu'est l'abbé Chaupitre, cf. B. Lebeau, *L'abbé Chaupitre, un pionnier de l'homéopathie en Bretagne*, in *Bulletin et Mémoires de la Société archéologique du Département d'Ille-et-Vilaine*, 90, 1988, p. 175—196, et le compte rendu illustré de cet article par P. Julien, *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, 39, 1992, p. 109—114.

[9] Cf. P. Julien, *Plaidoyer pour les notes et factures anciennes de pharmacie*, in *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, 37, 1990, p. 81—92.

de la Maison Centrale de Pharmacie et de Droguerie Médicinale — *"Dispensing & Family Chemist"* — sise place du Gouvernement, à Alger. Dans l'en-tête, son propriétaire, Félix Desvignes, affiche sa croix de chevalier de la Légion d'honneur et précise parmi ses activités: *"Spécialité des embaumements"*. La facture elle-même porte sur l'embaumement du corps d'un défunt à transporter en France: il coûte à la veuve 1000 frs, „y compris les honoraires de M. le Dr. Gros pour son assistance et sa participation à l'opération" — une somme passablement élevée pour l'époque (fig. 9).

Timbres fiscaux.

Correspondant au paiement d'un impôt ou d'une taxe, ces vignettes destinées à être apposées sur le conditionnement de spécialités pharmaceutiques ont été bien étudiées par G.-B. Griffenhagen, notamment dans son ouvrage *Médicine tax stamps worldwide* (Milwaukee, American Topical Association, 1971, 126 p.). Il en signale dans une quarantaine de pays à travers le monde. Les plus anciennes ont été instituées par le Parlement anglais en 1783.

En France, trois tentatives d'impôt sur les spécialités pharmaceutiques échouèrent: en 1874, en 1890 et en 1906. Une quatrième réussit, car il s'agissait de financer l'effort de guerre: ce fut la loi du 30 Décembre 1916. La perception de l'impôt institué par cette loi et qui dura jusqu'en 1934 fut assurée sous forme d'abord de bandelettes, puis de vignettes rouges, les unes et les autres collées sur le conditionnement du produit.

L'étude des timbres fiscaux pour produits pharmaceutiques est étroitement liée à celle d'un aspect négligé de l'histoire de la pharmacie: sa situation économique en général et fiscale en particulier.

Vignettes non postales ni fiscales (érinnophilie).

Des vignettes qui ne sont ni postales ni fiscales, destinées à être collées sur lettres et enveloppes, ont fait leur aparition en Europe centrale dans la seconde moitié du XIXe siècle à des fins commémoratives, publicitaires ou charitables. Leur collection, dénommée „érinnophilie" par le Dr Cazin en 1912/1913, offre un vaste champ d'étude à l'historien de la pharmacie.

Elles tirent leur origine des „cachets de fermeture, de dimensions modestes, non dentelés ou découpés en festons que les commerçants — dont les pharmaciens — utilisaient dès la fin de la première moitié du XIXe siècle et au début de la seconde pour fermer leur correspondance, avant la généralisation de l'enveloppe" (Louis Granger). Ces cachets de fermeture ou vignettes-sceaux (en allemand *Siegelmarken)* ont été en usage ensuite pour sceller les enveloppes elles-mêmes et ont pris alors des dimensions plus considérables et porté un texte plus développé que les simples nom et adresse de l'expéditeur. S'ils émanent en majorité de particuliers, il en existe également au nom d'organismes professionnels.

Parmi les vignettes commémoratives se remarquent, entre autres:

- celle à légende quadrilingue émise en diverses couleurs pour la IIe Exposition internationale de Pharmacie de Prague en 1896;

• celle bien particulière de la IIIe Exposition pharmaceutique internationale de Vienne les 6—28 septembre 1913;

• celle toute en noir et gris de la *Chemical & Drug Exposition* de Madison Square Garden les 20—26 janvier 1914;

• celle du Congrès de la Société pharmaceutique hongroise à Budapest les 15—17 juin 1929;

• celle de l'exposition pharmaceutique et du *Deutscher Apothekertag* tenus à Karlsruhe du 5 au 8 octobre 1962.

Particulièrement attractives et d'une diversité infinie, les milliers de vignettes éditées à la gloire de produits pharmaceutiques sont comme autant d'affiches en miniature et se recommandent souvent par leurs qualités artistiques. Leur succession reflète à la fois l'évolution thérapeutique et l'évolution esthétique — sans parler de celle des techniques graphiques: l'industrialisation de la chromolithographie a joué un rôle considérable dans leur diffusion.

Elles constituent parfois des séries. Soit à sujet identique, mais tiré dans un nombre élevé de couleurs différentes, une douzaine par exemple pour le Vin Mariani à la coca (fig. 10), pour les Grains Henri IV reconstituants, pour le Vin de Bugeaud toni-nutritif. Soit à sujets différents comme, en Allemagne, celles du Maltzym, des *Wybert-Tabletten* pour la gorge, des *Schweizer Pillen* du pharmacien R. Brandt (fig. 11), et en France celles de la Régiodine Bénard. L'une de ces dernières offre une suite de scènes et des textes qui portent la marque de leur époque. Qu'on en juge par ces trois légendes:

• *„Vive la France! Vivent les Alliés! Vive la Régiodine!"*

• *„Aux Boches l'huile de foile de morue! A nous la Régiodine!"*

• *„Comme le poilu purifie la France de la souillure boche, la Régiodine purifie le sang."*

A signaler au passage le cas tout à fait particulier que constitue une série de vignettes de propagande pour . . . les huîtres de Marennes-Oléron (Charente-Maritime). Chacune de ces vingt-quatre figurines est pourvue d'un texte chaque fois différent célébrant les mérites et vertus médicales et diététiques de l'huître. En voici quelques exemples:

1. *„L'action des huîtres dans le traitement de l'anémie est supérieure à celle du foie".*

2. *„L'huître contient plus d'éléments hydrocarbonés que le poisson."*

4. *„La richesse de l'huître en vitamines la place à côté de l'huile de foie de morue."*

9. *„Donnez de l'eau d'huîtres aux enfants, c'est un médicament vivant".*

Bref, le résumé d'un traité sur l'huître en thérapeutique!

Bien délaissée aujourd'hui par rapport au siècle passé, la vignette, commémorative surtout, mais aussi publicitaire, survit cependant avec une certaine vigueur. En témoignent, dans la première catégorie:

• la vignette émise en France en 1995 en souvenir de *Cinq siècles de pharmacie hospitalière* et en l'honneur du XXXIIe Congrès International d'Histoire de la Pharmacie;

• la série antérieure (1993) réalisée par le Centre d'Etude et d'Information sur les vitamines (Produits Roche), à Neuilly-sur-Seine, à l'occa-

sion du 60e anniversaire de la synthèse de l'acide ascorbique par T. Reichstein et où se côtoient des représentations de végétaux riches en vitamines, la formule de la vitamine C, les portraits des précurseurs C. Funk et A. Szent-Györgyi, etc.

• le feuillet édité par Rhône-Poulenc pour son centenaire (1895—1995) sous le slogan *„Les racines du futur"* et qui groupe six vignettes; y sont reproduites cinq publicités anciennes dont une seule, à vrai dire, est strictement médicale: celle qui concerne l'antigrippal Rhodine des Usines du Rhône.

C'est un autre genre de documentation que nous livrent des vignettes touristiques françaises en héliogravure parues soit à la veille, soit au lendemain du dernier conflit mondial. Ainsi y sont représentés: la Pharmacie Excoffier, de La Seyne-sur-Mer, avec une grande réclame murale pour *„Le Thé de la Bonne Mère du Mai, antibilieux, dépuratif"*; d'autres officines à Angoulême, Brive, Grenoble, Toulon; les Laboratoires Erbé de Marseille et un autre laboratoire d'analyses à Toulon; la Maison des Travailleurs de la Pharmacie, à La Vernée (Nièvre). Autant de vues photographiques dont on regrette seulement les faibles dimensions: 3×4,5 cm environ.

„Chromos"
ou images à collectionner.

Les petites images à collectionner (en italien *figurine;* en allemand *Sammelbilder*) que tous les commerçants distribuaient, aux enfants principalement, dans la seconde moitié du siècle dernier et le début du nôtre et dont beaucoup prenaient place dans des albums, sont appelés „chromos" par les collectionneurs français. Cette abréviation du terme „chromolithographie", qui désigne leur procédé d'impression initial, s'est trouvée ensuite étendue, dans la pratique, aux images qui ont pris leur suite et sont imprimées selon d'autres techniques.

Les chromos proprement dits représentent toutes sortes de sujets parmi lesquels les sujets médicaux sont relativement rares. Citons, comme thèmes en relation avec la santé: la lutte contre l'alcoolisme, les plantes médicinales, le *Malade imaginaire* et *Monsieur de Pourceaugnac,* la visite médicale dans l'armée, les portraits de savants, de médecins et de pharmaciens illustres, ainsi que diverses représentations de l'apothicaire avec son clystère et du médecin. Parmi les portraits, l'un des plus répandus est celui du pharmacien Parmentier: cette abondance est significative de la popularité du personnage. Quant à la profession pharmaceutique, l'image la plus achevée s'en trouve dans une série de huit chromos à fond doré intitulée *La journée du potard* (vers 1885) (fig. 12—13). L'image qu'elle donne du pharmacien relève certes d'un esprit satirique, mais traditionnel et sans méchanceté, conformément d'ailleurs à la nuance de familiarité et de sympathie qu'implique l'emploi du terme „potard" pour désigner le pharmacien. Sous forme d'un garçonnet en tablier blanc et chapeau pointu, le „potard", constamment muni d'une grande seringue, y est représenté en relation avec ses diverses activités professionnelles, comme le montre la suite des légendes:

Il faut savoir dorer la pilule pour la faire avaler.

Agiter la bouteille avant de s'en servir, ne pas secouer le malade.

Sans odeur ni saveur désagréables, c'est écrit sur l'étiquette.

Remède excellent, pour . . . les autres.

Une très bonne ordonnance, pour le pharmacien (en raison de sa longueur interminable).

Cela fait toujours du bien . . . au pharmacien (un *traitement complet* composé de multiples bouteilles de sirop, pilules et tisanes).

Un peu d'astronomie ne gâte rien (le potard met la seringue en position d'opérer).

Les moyens changent, mais le but reste toujours le même (seringue et irrigateur).

Cette série a connu dans le public un succès attesté par le nombre élevé des firmes qui l'ont utilisée pour leur publicité.

La majorité des chromos qui nous sont parvenus sont des chromos publicitaires. C'est-à-dire qu'ils portent au dos, et parfois plus brièvement au recto, une publicité pour l'entreprise qui les distribuait. Certains dentistes ont beaucoup utilisé cette forme de publicité. Les pharmaciens détaillants aussi pour vanter leur propre officine — on pourrait grâce à cela dresser un tableau par villes des pharmacies les plus actives. Les fabricants de produits pharmaceutiques firent de même pour promouvoir leurs spécialités, celles destinées au grand public essentiellement, ce qui fournit d'utiles indications sur la thérapeutique et l'automédication quotidiennes à l'époque considérée.

Quant aux sujets infiniment variés illustrant les chromos publicitaires, ils n'ont le plus souvent rien à voir avec l'activité de la firme distributrice. Mais les plus intéressants pour nous sont évidemment ceux où avers et revers sont en rapport l'un avec l'autre.

Cartes à jouer.

Bien que n'y semblant nullement destinées par leur nature, les cartes à jouer entretiennent maints rapports avec l'histoire de la pharmacie.

Le plus simple consiste en l'adjonction d'une publicité au verso ou même au recto des cartes. Exemple de publicité dorsale: le jeu de 52 cartes diffusé par le Thermogène avec au verso la célèbre image du „Pierrot crachant le feu" et le texte „combat toux, rhumatismes, points de côté, etc." Plus insistante, la publicité au recto a été, entre autres cas, utilisée vers 1900 par le pharmacien bruxellois F. Vergauwen, qui offrait un jeu de cartes aux acheteurs de ses *„Borstpillen"* (fig. 14) ou de ses *„Bloedpillen"*: les honneurs du jeu portent en travers un bandeau au nom du produit.

Cet usage publicitaire de la carte à jouer est fort ancien: on conserve une carte d'un jeu parision du XVIIIe siècle au dos de laquelle est imprimée une publicité de dix lignes pour la Poudre Anti-Hémorragique vendue à Paris, rue Beaubourg, par son inventeur, Faynard.

Le dos des cartes a aussi anciennement servi à toutes sortes d'écrits:

correspondance, quittances, convocations, comptes, etc.[10]. Témoin cette correspondance médicale:

Au dos de la carte: *„Je prie Monsieur Marlière de me donner la recette du remède pour les vertiges"*.

Et au recto (un „deux de coeur"), la réponse: *„Une once de graine de corinthe, une once de graine d'angélique, le tout pilé et infusé 24 heures dans une bouteille d'eau de vie."*

Nous possédons nous-même une dizaine de cartes aux dos utilisés comme ordonnances pour un dénommé Planchon de 1760 à 1762.

Du jeu de cartes classique ont dérivé, de notre temps, des jeux de fantaisie sur des thèmes divers, dont des thèmes médicaux. Exemples: en Allemagne, un *Alchimistenspiel* très réussi de 1967; en France, le jeu de B.-P. Grimaud intitulé *Affiches rétro* (1991), formé de 54 reproductions d'affiches de publicité médico-pharmaceutique. Une réalisation du même Grimaud pour le Club Sempex, en 1983, est à signaler particulièrement, car les honneurs figurent des personnages de l'Antiquité et des divinités liés à l'histoire de la médecine et de la pharmacie (Esculape, Galien, Hygie, saint Damien, etc.).

Un autre type de jeu fournit une riche iconographie: le jeu des familles (*Sept familles* en France; *Happy families* en Angleterre [fig. 15]; *Lustige Familien, Quartett* et *Skat* en Allemagne). Parmi les familles dont ils se composent figurent en principe celle du médecin ou du pharmacien.

En Angleterre, c'est celle de *„the Doctor"* qui est de règle, que celui-ci s'appelle *Mr Dose* dans le jeu sans cesse réédité de John Jaques, à Londres, ou *Mr Pill* dans un autre et *Mr Physic* dans un troisième. Chaque fois, le médecin-pharmacien, sa femme, son fils et sa fille sont représentés dans un acte ou avec un attribut pharmaceutiques. Une curieuse adaptation publicitaire en a été réalisée par la firme Andrew pour son *Liver Salt;* la famille médicale y devient celle de *„Mr. Phizz the control chemist"* et chaque famille se consacre à la fabrication du produit, à son contrôle, à sa vente, à sa livraison, etc.

En France, dans le modèle de jeu longtemps le plus courant, la *„famille Potard (Pharmacien)"* (fig. 16) avait pour compagnes la *„famille Boudingras"* (charcutier), la famille *Lavinasse"* (débitant de boisson), la *„famille Ramona"* (fumiste), etc., et cette promiscuité sociale n'enchantait guère les pharmaciens. Ceux-ci ont dû cependant trouver de quoi se consoler avec le jeu édité assez récemment par Pasteur Vaccins, où la famille *Pharmacien* voisine avec les familles *Médecin généraliste, Chirurgien, Radiologue, Biologiste, Pédiatre* et *Patient.*

Comme le jeu de cartes classique, le jeu des familles a donné lieu, de notre temps, à toutes sortes de dérivations et de fantaisies, à des fins de publicité, de propagande et d'enseignement. Un grand nombre ont trait à la santé.

Ainsi, sur les plantes médicinales, la fabrique de cartes d'Altenburg (Thuringe) a édité en 1990 un *Heilkräuter-Quartett* illustrant de dessins originaux les utilisations médicales de huit simples.

---

[10] Cf. Pierre Julien, *Ordonnances, notes d'honoraires et publicité médicale sur cartes à jouer,* in *Revue d'Histoire de la Pharmacie,* 41, 1994, p. 304–307.

En matière publicitaire, un *Skat des Äskulap*, réalisation moderne originale pour l'antidépresseur Favarin, de Solvay, est formé des portraits de „trente-deux hommes qui ont fait l'histoire de la médecine" spécialement dessinés par Michael Walter. En France, trois jeux des familles réalisés à l'initiative d'Armand Salacrou pour quatre produits exploités par le même laboratoire ont été extrêmement répandus. Intitulé *Jeu des 18 plantes*, celui pour le Thé des Familles se compose de dix-huit cartes réparties en quatre familles de quatre ou cinq cartes correspondant aux indications thérapeutiques du produit: les familles *Estomac*, *Intestin*, *Foie* et *Rein*. Chaque carte représente, dans un style humoristique, la plante dont le nom est donné au membre de la famille qu'elle est censée figurer. Voici, par exemple, la composition de la famille *Estomac:*

Papa Coriandre	Bébé Menthe	Tante Tilleul
Maman Mélisse	Petite Verveine	

Le second jeu de même origine se compose des quatre familles *Marie-Rose* (une lotion contre les poux, fig. 17), *Lune* (le Vermifuge Lune), *Frileuse* (un vin fortifiant) et *Thé des Familles*. Pour chaque carte l'image est différente, mais son sujet, traité dans un esprit humoristique, est en rapport avec la composition ou les vertus du produit auquel elle correspond.

Enfin, le *Jeu du Sergent Marie* est une déformation du jeu des sept familles, puisqu'il est formé de dix paires de cartes centrées sur un seul personnage, le sergent Marie. Deux cartes représentent l'une un flacon de Vin de Frileuse, la seconde la graine d'Uvaria, qui est à la base de ce Vin. Les autres racontent la découverte de la plante par le sergent à Madagascar en 1895, la consécration de ses effets fortifiants par la thèse de pharmacie de J.-M. Coisnard en 1929, la fabrication et la célébration du Vin bienfaisant.

Qu'on veuille bien excuser la longueur de ces lignes: encore n'ai-je fait que survoler un sujet qui mériterait assurément une étude approfondie pour en tirer tous les enseignements qu'il recèle à l'évidence concentrant l'histoire de la santé.

Chansons.

Imprimées sur feuilles volantes, vendues dans la rue par des chanteurs ambulants, ou en brochures, les chansons à succès ne sont pas sans refléter l'image de la médecine et de la pharmacie dans l'opinion et portent témoignage sur les médicaments du moment. En voici quelques exemples dans le domaine français[11].

Le Mollet de Rose, une chanson grivoise fin-de-siècle créée par Yvette Guilbert (1867—1944), repose sur l'assimilation sous-entendue entre le „rigollot" — un emplâtre d'usage courant ainsi nommé — qu'un garçon pharmacien doit appliquer à une jolie fille, et son propre „petit rigollot", que la vue de la belle stimule . . . (fig. 18).

[11] Pour le domaine anglo-saxon, on se reportera aux travaux de W.-H. Helfand et notamment à son recueil *Drugstore Cabaret* enregistré par Max Morath (American Institute of the History of Pharmacy, 1991).

Jûûûles!!! raconte les aventures amoureuses d'un pharmacien qui finit „bon apothicaire, brave mari, excellent père" (fig. 19).

La Pharmacie en goguette, chanson créée par Mayol vers 1908, a pour thème la révolte des médicaments — antipyrine, eau oxygénée, sangsue, vaseline, bourrache, Phosphatine Falières, pastilles Valda, menthe, quinquina — qui se livrent à une sarabande dans l'officine. Inutile de souligner l'intérêt de cette énumération pour connaître la thérapeutique populaire de l'époque.

Les Pharmaciens, „chanson sceptique et antiseptique" de Jules Moy, constitue une satire de la profession, plus intéressante encore par l'illustration de sa couverture que par son texte. Cette lithographie représente un pharmacien faisant un cours à un couple de jeunes mariés sur l'usage de la vaseline boriquée: elle montre donc le pharmacien dans son rôle de conseiller.

Plus près de nous, une „samba comprimée" chantée par Andrex (1953) a pour refrain:

„Prenez donc un cachet d'aspirine,
„A mon avis ce s'ra parfait.
„Mais si ça n'vous fait pas d'effet,
„Ajoutez de la pénicilline,
„Et vous verrez qu'demain
„Tout ira bien!"

Et *Sirop Typhon*, de Richard Anthony, atteste en 1968 la persistance de la réputation des sirops médicinaux.

Souvent pourvues en couverture d'une illustration typique, les chansons, malgré un texte dans l'ensemble assez indigent, offrent un témoignage appréciable sur bien des points de l'histoire médicopharmaceutique.

Buvards.

Passons au domaine de la papeterie générale avec les buvards.

Important moyen publicitaire, mais fragiles et d'un maniement difficile, les buvards (roumain: *sougatéva*) sont d'un intérêt très inégal.

Beaucoup ne sont pas illustrés et se limitent au nom du produit et à quelques mots complémentaires. Ceux qui sont illustrés montrent assez fréquemment le conditionnement du produit, rarement l'usine qui le fabrique ou l'officine qui en est dépositaire; c'est parfois d'un sujet sans rapport avec la pharmacie ni la médecine qu'ils sont ornés; couramment ils portent un dessin, volontiers humoristique, en rapport avec la destination ou les avantages du remède; dans les deux derniers cas, ils s'apparentent tout à fait à des encarts.

Les buvards émis par des pharmacies pour leur propre publicité sont peu courants. Un bel exemple en est celui que distribuait anciennement la Grande Pharmacie de Paris, à Amiens (Somme). Il offre une vue très engageante de l'établissement et le texte en est d'un style résolument commercial: „Allez, y lit-on, téléphonez, écrivez pour demander le prix des médicaments" à cette Pharmacie, „vous serez bien servis, vous ferez des économies".

Les buvards de caractère didactique ne sont pas fréquents non plus. D'autant plus remarquable est la série *Les Grands pharmaciens français* réalisée par les Laboratoires Goy, mais dépourvus de toute publicité. Elle comporte les portraits de Pelletier et Caventou, Henri Moissan (Prix Nobel de Chimie en 1906), Parmentier, Marcelin Berthelot (un des créateurs de la chimie organique), Emile Bourquelot (spécialiste des ferments), Stanislas Limousin (qui mit au point les cachets et l'emploi de l'oxygène en médecine), Louis Jouvet (dont on ignore généralement qu'il était pharmacien diplômé) et Antoine-Germain Labarraque (connu pour la liqueur qui porte son nom) (fig. 20).

Une amusante série humoristique est celle naguère émise pour le Tricostéril: elle représente avec esprit l'usage que font de ce „pansement pour petites blessures" Achille pour son talon, Don Quichote et Sancho Pança, des personnages de la comtesse de Ségur, les trois mousquetaires, etc.

Sur le plan documentaire, l'un des plus intéressants buvards que nous connaissions est celui où les Etablissements Mabille, de Paris, vantent, photo à l'appui, leur machine à fabriquer à froid „en quelques minutes" de „beaux suppositoires".

Signets
ou marque-page.

Petits cartons de forme usuellement rectangulaire qui servent à indiquer la page où l'on s'est arrêté dans la lecture d'un livre ou telle autre page que l'on désire retrouver commodément, les signets marque-page ont succédé au siècle dernier aux signets rubans fixés à la tranchefile dans les ouvrages reliés[12].

Ils ont été et continuent d'être largement utilisés à des fins publicitaires. Les plus anciens que nous connaissions personnellement pour des produits pharmaceutiques ou parapharmaceutiques sont ceux de la belle série de 20 × 6,5 cm chromolithographiée en Belgique, à la fin du siècle passé, pour le Malt Kneipp Kathreiner, recommandé pour ses qualités hygiéniques, et celui conçu dans le même goût, en France, pour le Glycérinophyle de Georges Selle, à Amiens, produit contre les crevasses, gerçures, dartres et pellicules (fig. 21). Plus récent, un signet des établissements Genneau, à Bordeaux, qui porte en outre un décimètre, vante sur ses deux faces leurs produits, à commencer par le fameux Cachet Genneau. On a signalé des signets plus contemporains en forme de suppositoires, et d'autres comportant «des allusions aux préservatifs d'un goût douteux», mais qui sont la marque d'une époque dans l'histoire de la santé publique et privée.

Boîtes et pochettes d'allumettes.

Pour bien montrer à quel point nous ne devrions pas négliger même les ephemera les plus modestes, les plus périssables, je terminerai par les boîtes et pochettes d'allumettes.

---

[12] Pour une vue d'ensemble du sujet, cf. Marco Ferreri, *Segnalibro*, Mantova, Corraini Ed., 1995; et Piergé, *Les signets*, in *La Vie du Collectionneur*, n° 61, 2 juin 1994, p. 24—27.

Très tôt, des boîtes d'allumettes ont été décorées d'une petite image en chromolitographie, particulièrement en Italie, et bon nombre des images de ce pays sont à sujet médico-pharmaceutique: amphithéâtre anatomique, hydrothérapie en chambre, bain de siège, consultation médicale humoristique, médecin partant en visite à cheval, enfants jouant au Dr Koch, fabricant de Pommade Indienne pour la croissance des cheveux figuré en Indien, jeune femme recommandant de ne pas appliquer la sangsue trop haut pour ne pas gâter son décolletté, etc. Le thème du clystère apparaît plusieurs fois, dont une avec cette légende en français: *„A vu le derrière de l'ennemi"*. Il existe même des séries, comme celle sur l'eau minérale Tanner, dont une des figurines représente l'administration d'un clystère: *„L'acqua minerale Tanner nutrisce sempre presa in qualunque modo"*! On pourrait en la matière dresser pour la France un tableau analogue à celui qu'A. Brighetti a esquissé pour l'Italie[13] (fig. 22).

Pour la période moderne, je me contenterai de citer quelques exemples disparates:

- les étiquettes belges bilingues (français-néerlandais) vantant les Pilules de Santé, les Poudres Merveilleuses et le Sirop Pectoral du Dr Mann, la plus remarquable étant celle où le portrait de cet homme a pour légende „Calme la douleur! Stilt de pijn!" (fig. 23);
- une série d'étuis de boîtes espagnoles consacrés aux céramiques, principalement pharmaceutiques, chevrettes et albarels notamment;
- la série française des quarante grosses boîtes „Gitanes" porteuses chacune d'un dessin humoristique sur les Pastilles Valda (1965);
- la série de boîtes de 240 allumettes dédiée par la S.E.I.T.A. à une campagne contre le sida et pour le préservatif (1993).

Quant aux pochettes d'allumettes, qui existent aux Etats-Unis depuis 1892, innombrables sont celles qui dans ce pays et au Canada ont été et sont imprimées au nom d'un drug store, d'une pharmacie ou d'un médicament (fig. 24). En France, pour des raisons éthiques et juridiques, ce mode de publicité n'a guère été utilisé. Citons cependant une série de pochettes de couleurs diverses pour la Nautamine, ornées chacune d'une automobile, comme il convient bien s'agissant d'un médicament contre le mal de l'air, de la mer, du chemin de fer et de la route. Une pochette de taille exceptionnelle (11 × 8,5 cm) contenant dix allumettes géantes a aussi été distribuée plus anciennement par les Laboratoires Charvoz pour la publicité de leurs Cachets pour la digestion, de leurs pilules Hépatogènes et de leur antiseptique intestinal Inertyl (fig. 25).

Conclusion.

Cet exposé vous a sans doute paru long, excusez-m'en. Et pourtant il ne constitue qu'un survol des catégories abordées et il laisse de côté quantité d'autres ephemera intéressants pour l'histoire de la pharmacie et de la santé, comme agendas, calendriers, étiquettes, tickets de pesée et autres, cartes de voeux (nouvel an, maladie), valentines, ex-libris.

---

[13] Antonio Brighetti, *La caricatura medica in una collezione di scatole di fiammiferi del secolo scorso*, extrait de *Minerva medica* 59, 1965, 5 p.

protège-cahier, bons points, etc. — sans parler des affiches, des cartes postales ou encore de la catégorie récente et en expansion des télécartes.

Si, à de rares exceptions près, et affiches mises à part, ainsi que certaines cartes postales, les ephemera à thème pharmaceutique sont peu coûteux, ils n'en sont pas pour autant faciles à trouver sur le marché — il faut fouiller boutiques et brocantes — et peu de ces catégories de documents ont trouvé place dans les musées, encore moins ont leur musée propre. Or collections d'ephemera et collections „majeures“ se complètent. Les unes et les autres apportent des lots d'informations historiques différents. Plus parfois et en tout cas autant que les objets les plus somptueux, les „vieux papiers“ et autres menus objets nous renseignent sur maints aspects du passé pharmaceutique.

Leur intérêt iconographique est évident. Leur valeur artistique n'est souvent pas négligeable. Leur apport à la connaissance de l'histoire de la publicité pharmaceutique est capital. Enfin, ils sont précieux aussi pour la connaissance et l'étude

— de l'histoire locale de la pharmacie,

— de son histoire économique et sociale,

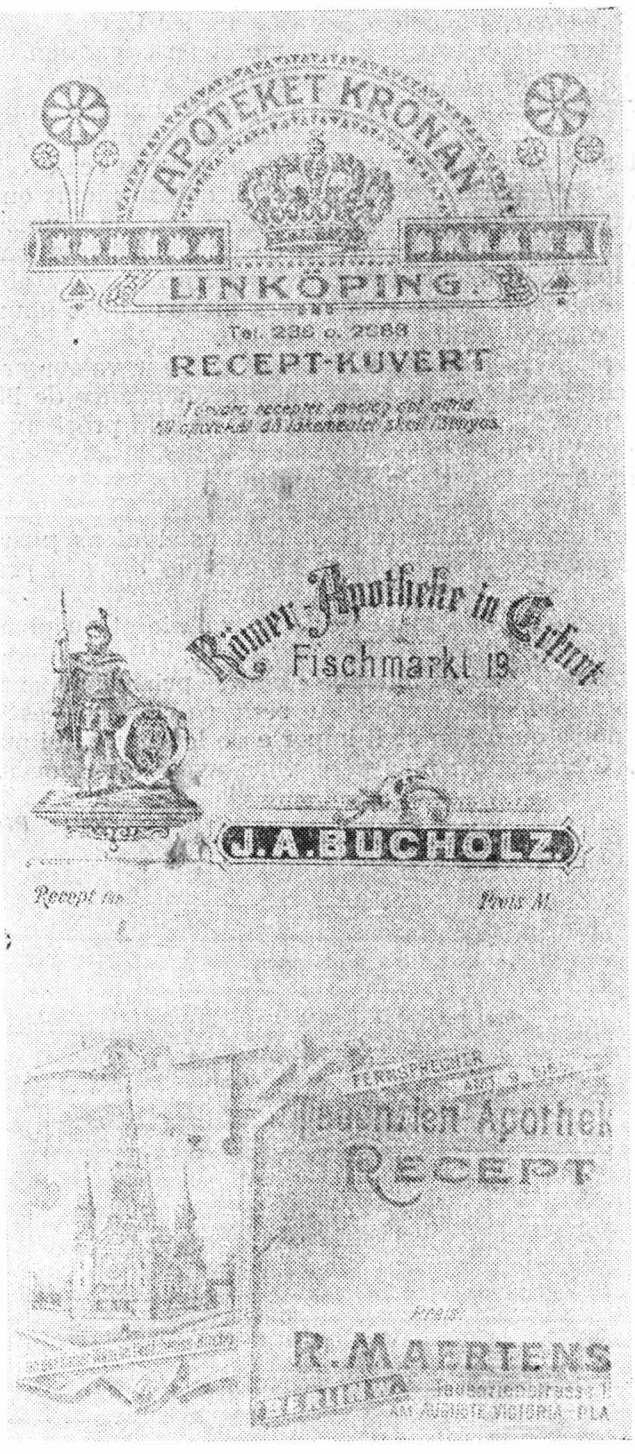
— de l'évolution du matériel et des installations pharmaceutiques,

— de la pharmacie et de la thérapeutique dans la pratique quotidienne,

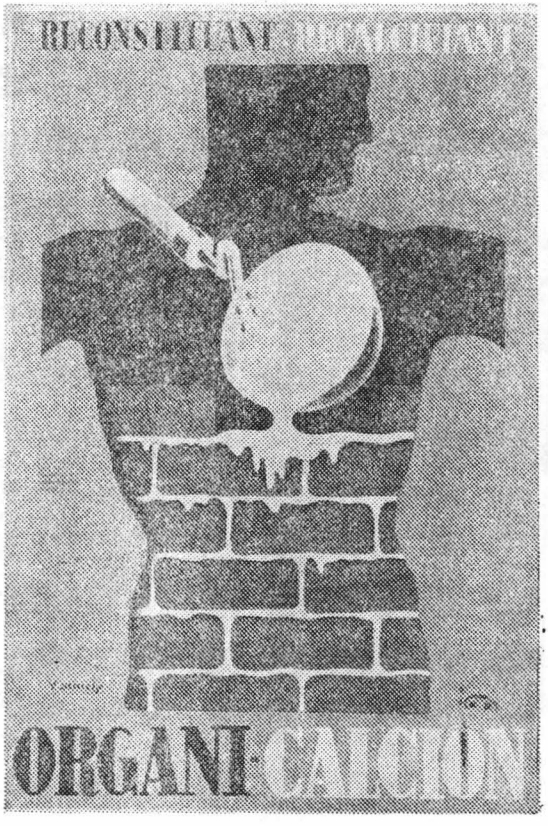
— de la place et de l'image de la pharmacie et du pharmacien dans la société.

Voilà pourquoi, dans ce colloque consacré principalement aux musées, j'ai cru devoir plaider la cause du petit patrimoine des ephemera: il mérite toute notre attention et il importe de le sauver, lui aussi, pour nos descendants. C'est ce dont j'espère vous avoir convaincus, si vous ne l'étiez déjà.

PIERRE JULIEN

APOTEKET KRONAN
LINKÖPING
Tel. 236 o. 2089
RECEPT-KUVERT
Königs-Apotheke in Erfurt
Fischmarkt 19.
J. A. BUCHOLZ.
Recept Nr.
Preis M.
FERNSPRECHER
Teuchnitzer Apotheke
RECEPT
Preis:
R. MAERTENS
TEUCHNITZ
Sächsische Schweiz
AM AUSGANG VICTORIA-BLICK

APOTEKET ELEFANTEN
STOCKHOLM
KARLAVAGEN N:o 31
Recept för

RECONSTITUANT DECALCIFIANT
ORGANI-CALCION

NOUVEL AVIS
A LA SOCIETÉ,
INTÉRESSANT
LES CITOYENS DE TOUS LES ORDRES,
SUR
TROIS MILLE GUÉRISONS opérées en dernier lieu à Paris avec la Poudre médicamenteuse du Chevalier DE GUERNEAUX.

Dont la découverte & les premiers succès remontent à près de soixante ans avant ses épreuves & son adoption solennelles en Angleterre & en France, par ordre exprès des Souverains.

Ouvrage également utile, dans ses motifs & dans son adoption, & par les phénomènes salutaires que l'on prodigue ici sous les yeux de SA MAJESTÉ.

Par M. ANDRIEU, *Docteur en Médecine & en Chirurgie de l'Université de Montpellier.*

Quod optimum tibi fac.

A ORLEANS,

De l'Imprimerie de L. P. COUSTE & VEUVE, Imprimeur du Roi.

M. DCC. LXXXIV.

AVEC APPROBATION, ET PERMISSION

Se méfier des Contrefaçons

LA

Se méfier des Contrefaçons

PETITE PHARMACIE

OU

Les Remèdes Infaillibles

DE L'ABBÉ PERDRIGEON

Chevalier de la Légion d'honneur

et les moyens de les employer sûrement dans toutes les maladies avec les traitements appropriés à quelques affections

Toutes les lettres et demandes doivent être adressées à M. L. LACOUR, place de la Mairie, à la Petite Pharmacie de l'Abbé PERDRIGEON Chevalier de la Légion d'Honneur, à VAYRES (Gironde).

Lisez dès cette brochure avec soin ; elle pourrait un jour aider à guérir des maux et soulager des souffrances rebelles à tous remèdes.

Exigez toujours que nos produits portent, comme garantie de bonne origine, la cachet ci-contre avec la Croix et le nom de J.B.L.C. PERDRIGEON, seul possesseur de la véritable recette des Anciens Moines, avec la signature L. LACOUR pharmacien de 1re classe à VAYRES (Gironde).

J.B.L.C. — PERDRIGEON — MARQUE DÉPOSÉE

Il n'existe nulle part d'autre véritable recette de la Tisane Souveraine des Anciens Moines que celle que nous possédons.

Personne que Nous et notre pharmacien M. L. LACOUR (2), ne peut justifier des Nom et Qualité du savant Religieux inventeur de ce merveilleux remède qui tient lieu de presque tous les autres et qu'aucun n'a pu tenter d'oublier.

(1) J.B.L.C. PERDRIGEON Chevalier de la Légion d'Honneur.

BIEN SE MÉFIER DES IMITATIONS DE NOMS

Nos Spécialités se fabriquent seulement et se vendent à la PETITE PHARMACIE de l'Abbé PERDRIGEON, chevalier de la Légion d'Honneur, à VAYRES (Gironde).

Exigez sur tous nos Produits, sur toutes les Étiquettes et dans la Pâte même de la Tisane Souveraine, la Marque déposée ci-dessus avec notre Croix et la signature ci-contre :

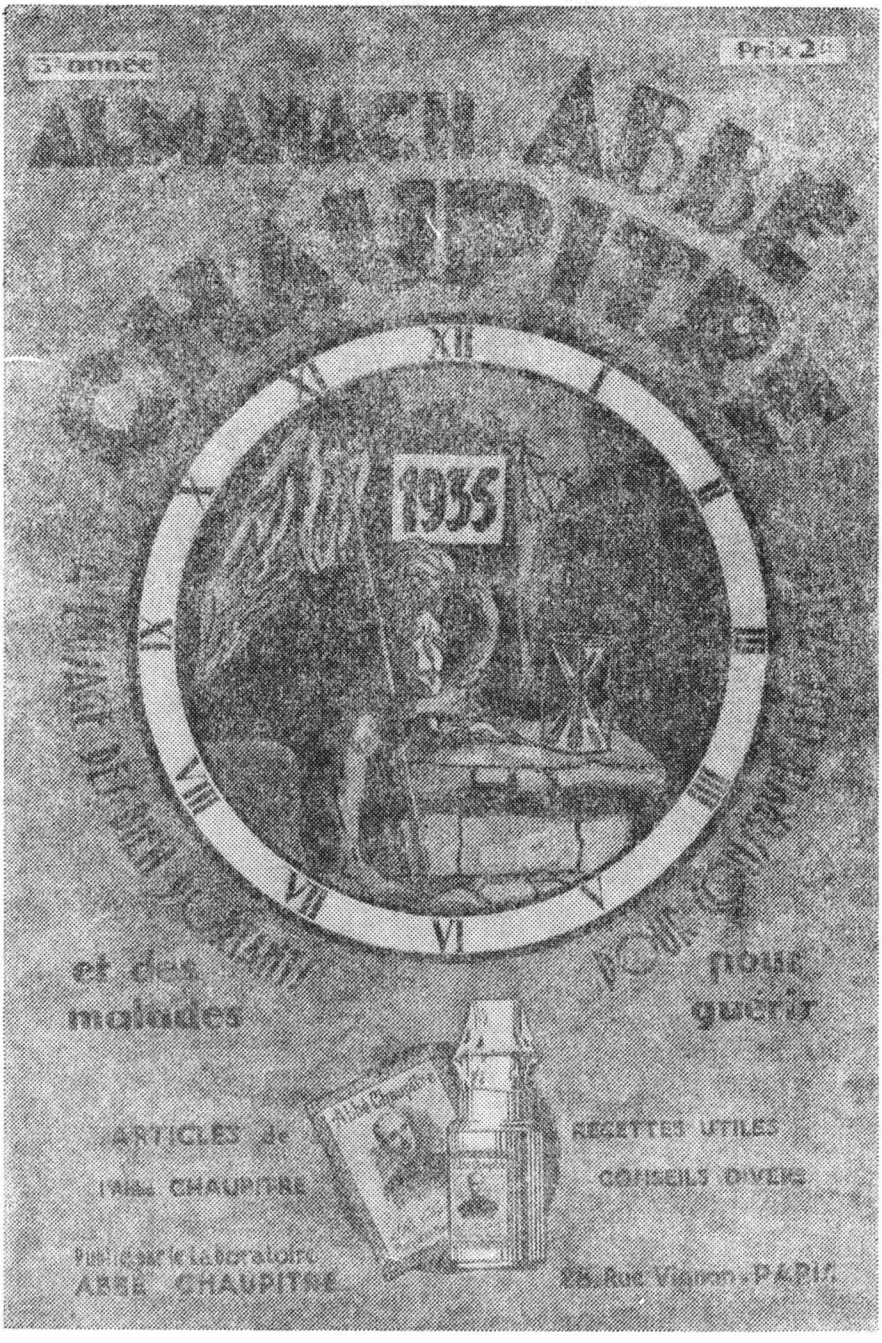
L. Lacour

Pharmacien de 1re Classe

N'achetez aucun de nos **Remèdes Infaillibles** sans ces deux garanties

L. LACOUR (2), ex-interne des Hôpitaux, ancien Inspecteur et Membre du Conseil d'Hygiène, Pharmacien de première classe, à VAYRES.

ALMANACH
FRANÇOIS I
1925
1925
PHARMACIE BOVIER-LAPIERRE
8, Place Dorian
SAINT-CHAMOND
SPÉCIALITÉ DE BANDAGES, BAS A VARICES, CEINTURES

5e année
Prix 2f
ALMANACH
1935
et des
malades
pour guérir
ARTICLES de
l'Abbé CHAUPITRE
RECETTES UTILES
CONSEILS DIVERS
Publié par le Laboratoire
ABBÉ CHAUPITRE
28, Rue Vignon - PARIS

Fabrique de Chocolats de santé à la Vanille et Analeptique

Place de l'Hôtel-de-Ville, N°613, Marché-au-Poisson.

Eaux Minérales Naturelles et Artificielles.

à Beauvais.

PHARMACIE de VIGLAS.

Vin de Séguin Sirops de Lamouroux, *Pâte pectorale de* Regnault,
de Gardet *et de* Dcharambure. *Pastilles* d'Emile Mouchon.

M _____ *Doit* _____

le _____ 182...

Dispensing & Family Chemist

MAISON CENTRALE DE PHARMACIE ET DE DROGUERIE MÉDICINALE

DE FÉLIX DESVIGNES

CHEVALIER DE LA LÉGION D'HONNEUR

MEMBRE DU CONSEIL D'HYGIENE & DE SALUBRITÉ
ET DE LA SOCIÉTÉ DE MÉDECINE, ETC.

SPÉCIALITÉ
DES EMBAUMEMENTS

ENTREPÔT
DE TOUTES LES EAUX
MINÉRALES NATURELLES

PLACE DU GOUVERNEMENT.

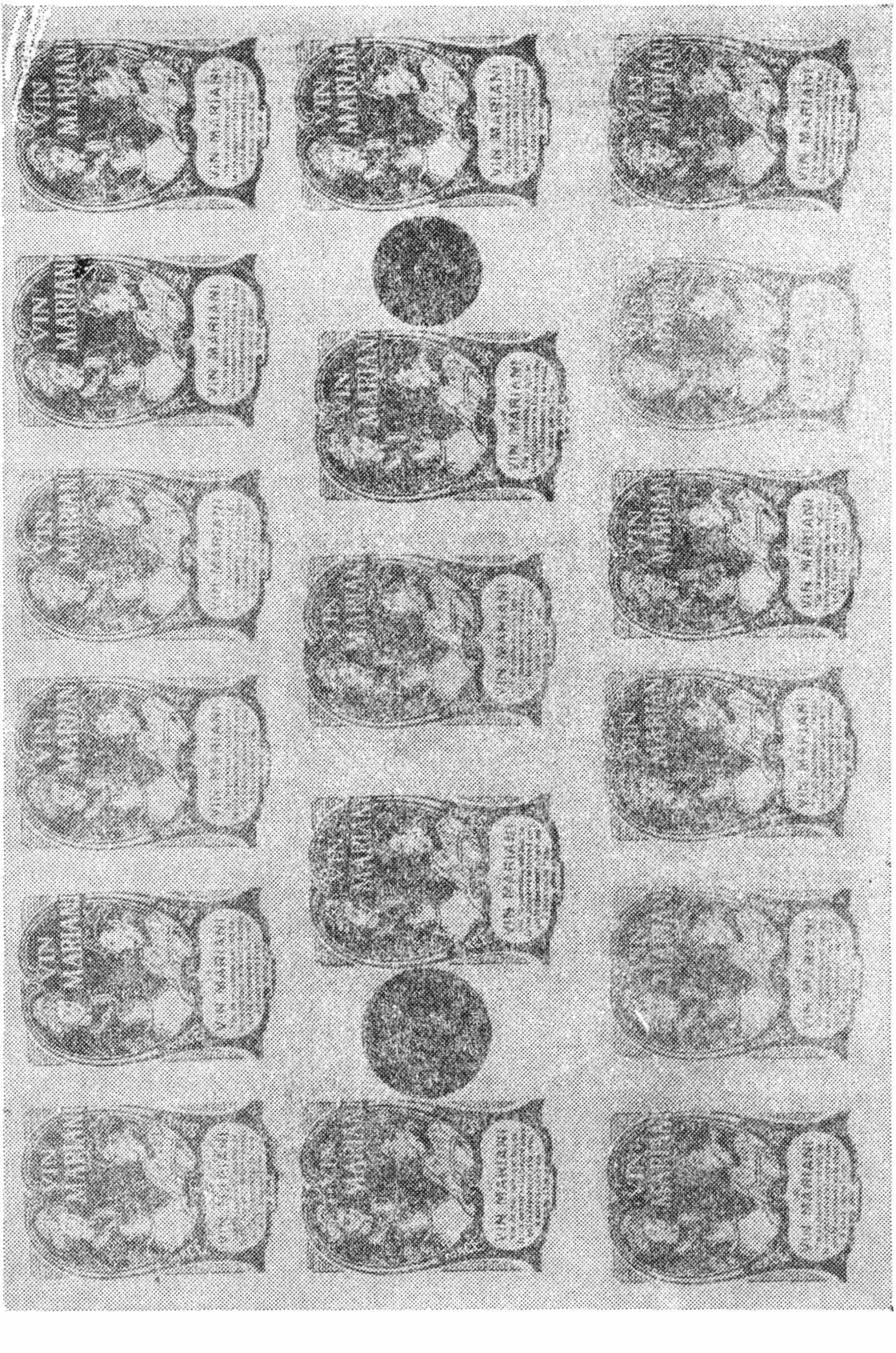
ALGER.

DÉPÔT
DE TOUS LES MÉDICAMENTS
SPÉCIAUX
FRANÇAIS & ÉTRANGERS

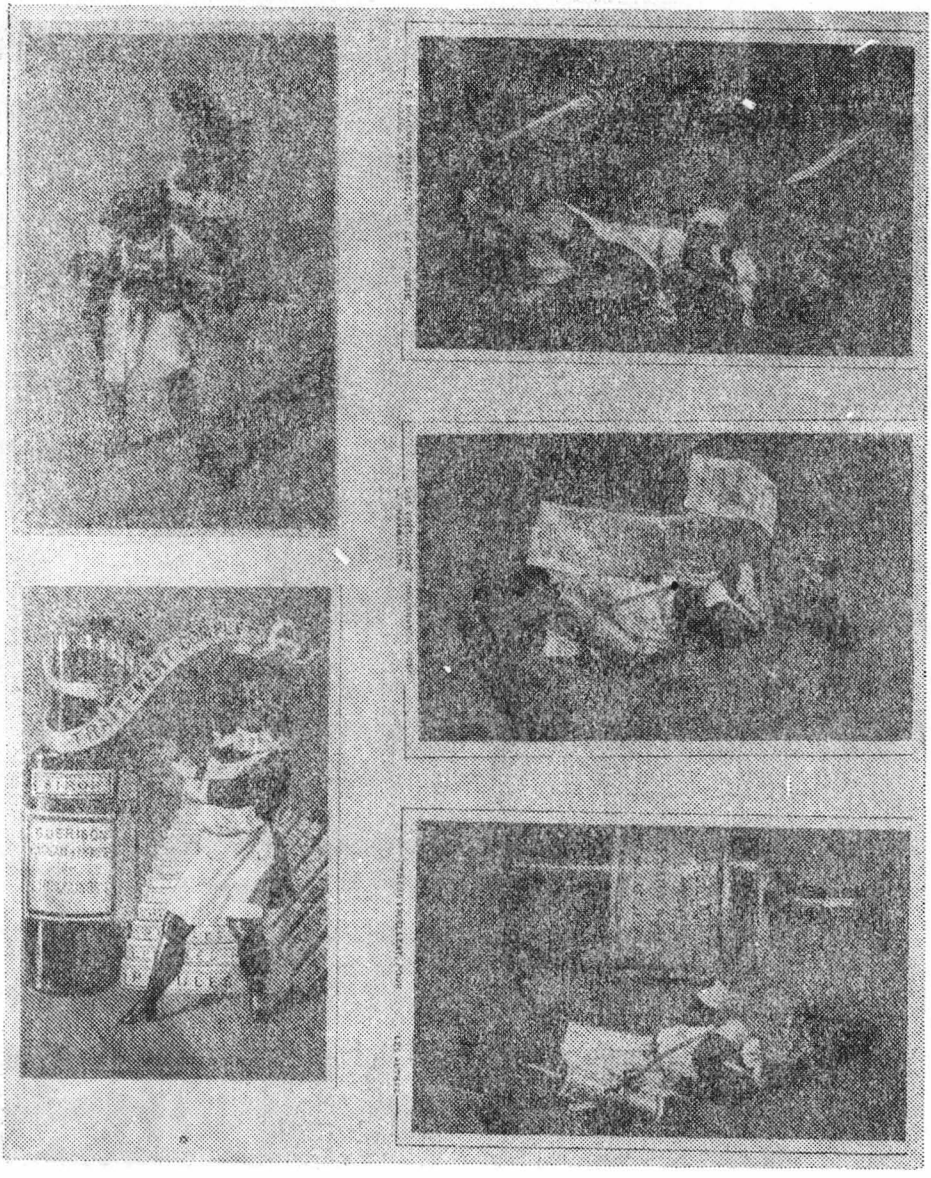
Fournier Mme Louvet les mêmes amendes

ALGER le 4 avril 1874

Ci-[illegible] corps de feu M. Bourdinet
y compris les honoraires de M. le Dr Gros pour [illegible] 1000
[illegible] opérations et autopsie [illegible]

MALTZYM mit MARKSALZEN
FÜR BLUTARME
FÜR SCHWÄCHLICHE KINDER
MALTZYM mit GUAJACOL
FÜR LUNGENLEIDENDE
FÜR NERVÖSE
CHEMICAL & DRUG EXPOSITION
Räucher
Wybert-Tabletten

TRAITEMENT
GUERISON

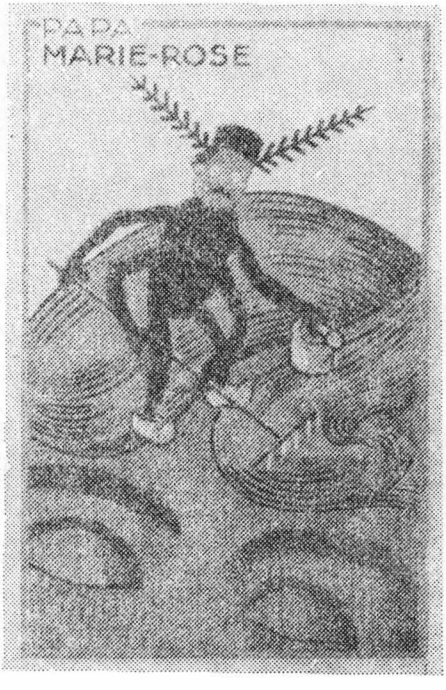

HOMŒOPATHIA VERSUS ALLOPATHIA

Mr. Dose the Doctor.
Mr. Dose the Doctor.

Master Dose the Doctor's Son.
Master Dose the Doctor's Son.

LA FAMILLE POTARD
3
LE PER

PAPA
MARIE-ROSE

~~Le Mollet de Rose, rondeau. Créé par Yvette GUILBERT au Concert Pari-~~
~~sien. Paroles de Lucien DELORMEL. Musique de Félicien VARGUES.~~

LE MOLLET DE ROSE

Rondeau

Créé par
YVETTE GUILBERT
au Concert Parisien

Piano 3f

Pt Format 1f

Paroles de
L. DELORMEL

Musique de
F. VARGUES

Paris G ONDET, Editeur 83, Faubourg St Denis

tous droits de reproduction, de traduction & d'exécution réservés

Jû û ûles!!!

ou

Les Etapes Amoureuses d'un Gommeux Pharmacien

Chansonnette avec Parlé

Créée par
Mme Mandarine
aux Ambassadeurs

Interprétée par
J. Provost
au XIXe Siècle
et par
J. Dumont
dans les Sociétés Artistiques

Piano 3f

43.

Format 1f

Paroles de
JULES DUMONT

Musique de
EDMOND POTIER

Paris J. DUMONT Auteur Editeur Bd Richard-Lenoir 138

Propriété réservée pour tous Pays

BUVARD A CONSERVER

LES GRANDS PHARMACIENS FRANÇAIS

Louis JOUVET

1887—1951

reçu Pharmacien à Paris le 12 Avril 1913 fut l'un des plus grands acteurs de tous les temps

N° 7

ALLEZ, TELEPHONEZ, ÉCRIVEZ

pour demander le prix des Médicaments

à la

BUVARD A CONSERVER

- 2 -

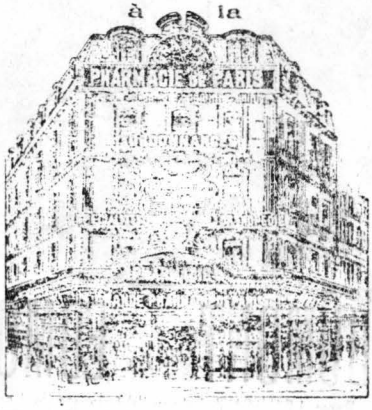
PLACE

René-Goblet

A

AMIENS

TÉLÉPHONE 9.63

- 2 -

PLACE

René-Goblet

A

AMIENS

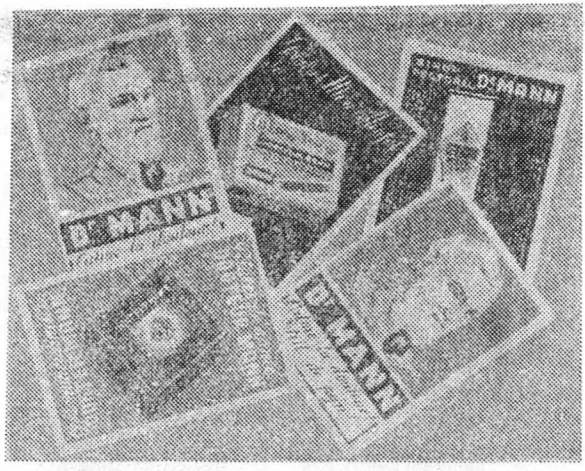
TÉLÉPHONE 9.63

R. C. Amiens 7668

VOUS SEREZ BIEN SERVIS

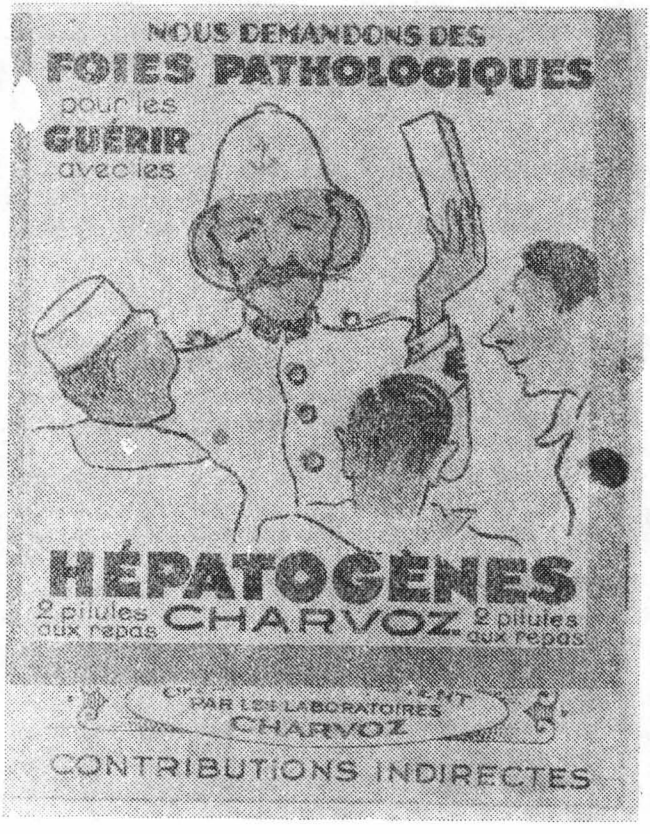
VOUS FEREZ DES ÉCONOMIES

DARTRES
par l'emploi du
GEORGES

DR MANN
DR MANN
DR MANN

NAUTAMINE
TOUTES PHARMACIES
721-4929 - 728-4551
VICHY CELESTINS FRANCE
VIGRAN MULTIVITAMINS
THE FAMILY VITAMIN
SQUIBB
PHARMACIST
DRUG STORE
IT DOES THE WORK

NOUS DEMANDONS DES
FOIES PATHOLOGIQUES
pour les
GUÉRIR
avec les
HÉPATOGÈNES
2 pilules aux repas
CHARVOZ
2 pilules aux repas
PAR LES LABORATOIRES
CHARVOZ
CONTRIBUTIONS INDIRECTES

L'OBJET MÉDICAL ET L'HISTOIRE DE LA MÉDECINE

Certaines études sur les questions bibliographiques, dans le domaine de l'historiographie scientifique, ont signalé que le nombre de publications cataloguées de l'histoire de la Médecine dépasse bien largement celui de l'histoire des autres sciences positives. Et il n'est pas difficile de le vérifier, il suffit de manier les répertoires les plus essentiels pour se convaincre de cette affirmation. En effet, sans aucune intention de tomber dans des listes ennuyeuses, bien au contraire, juste en consultant la troisième édition de l'énorme ouvrage réalisé par L.T. Morton, *A Medical Bibliography,* aussi complexe que sélectif, nous pouvons constater le nombre de deux cent soixante-quatorze textes de base. Dans le même ordre d'idées, les deux volumes de *l'Index Geschichte der Medizin,* respectivement édités par W. Artelt et J. Stendel, dans la période comprise entre les années 1945 et 1952, regroupent douze mille sept cents références concernant des ouvrages et de longs articles scientifiques. Enfin, et en insistant sur le fait qu'il ne s'agit que de donner quelques références, peut-êtres des exemples plus pertinents, il convient de résumer les comparaisons énoncées.

Sans aucun doute, les deux volumes édités par G. Canguilhem, *Introduction à l'Histoire des Sciences,* constituent la meilleure source afin de contraster les différences bibliographiques énumérées en faveur de l'historiographie médicale. Certainement, en rapprochant les deux cent soixante-quatorze textes de base compilés par Morton, il résulte que dans la liste de Canguilhem, soigneusement sélectionnée, la somme des écrits de l'historiographie médicale s'élève au chiffre de cent soixante-dix, y compris les articles, parmi un total de quatre cents sur les sciences positives en général. Ainsi, il semble bien que l'historiographie médicale de nos jours dispose d'une solide base documentaire; en cours d'augmentation, bien qu'à mon avis pas toujours dans des lignes de recherche bien définies, du fait de son introduction croissante dans les programmes universitaires.

Une analyse ultérieure des faits enregistrés, pour pénétrer déjà dans le thème, permet de préciser que dans le calcul des titres sur l'historiographie médicale, conformément aux données offertes, soient environ treize mille, seulement trois ouvrages traitent spécifiquement des techniques. C'est ce que reflète notre bibliographie qui met en évidence les noms de C. Singer, R. Taton et M. Daumas, auteurs de certains écrits classiques pour leur maturité. Ceci dit, tout jugement de valeur mis à part, et sans passer sous silence le fait que la balance est très défavorable en ce qui concerne le rôle de la technologie dans les études sur le développement des faits médicaux, il existe d'autres questions qu'il est nécessaire de régler avec, bien entendu, un maximum de prudence critique.

La plus importante, et peut-être la plus significative, indique que dans le groupe de trois livres retenus, la propriété de l'instrument se confond avec ce que supposent ses applications. Résolument, présenter une Histoire des Techniques sans mentionner les appareils, ou si l'on préfère, les objets médicaux, c'est supprimer l'unité materielle qui permet une vérification clinique ou expérimentale. Ou, à défaut, éviter la réunion des instruments qui sont intervenus dans une recherche. En quelques mots, le fait que dans les répertoires documentaires, qui sont des sources d'information indispensables pour entreprendre quelque recherche que ce soit sur le passé scientifique, ait été omise la valeur de l'instrument conduit à ce que l'on pourrait appeler la première inflexion critique.

Il n'est pas prudent, pour envisager l'analyse, de circonscrire l'instrument médical à la qualité d'un fonds muséologique strict. Et ceci, bien que dans les tendances actuelles cela soit envisagé sans problème. L'appareil, ou l'objet médical, est inhérent à cette branche de l'historiographie scientifique. Encore plus si l'on tient compte de ce que la Médecine est un ensemble de sciences positives destiné à prévenir ou à soigner les maladies et, par conséquent, qu'elle dispose d'une plate-forme expérimentale. Historiquement, l'instrument donne raison de la base matérielle des conclusions écrites que celui qui officie en la matière consulte dans sa recherche. A grands traits, par conséquent, si l'on considère les choses sous cet aspect, il est curieux qu'ayant quasi épuisé les sources théoriques, et rappelons la vérification exhaustive des archives, le développement permanent de l'arsenal médical ne compte pas dans nos analyses historiques. Il continue à être séparé de l'ensemble des circonstances scientifiques qui concourent à la découverte d'un fait clinique ou physiologique.

L'objet médical, contrairement à ce que l'on croit souvent, ou que l'on considère habituellement, constitue l'un des nombreux chapitres qui ont surgi dans les dernières études sur l'historiographie biologique. Et ceci, au cours des dernières années et de forme aussi riche que variée. En outre, le monde de l'instrument lui-même possède une série de propriétés qui le rendent digne d'une attention spéciale; y compris avec tous les attributs permettant à chaque catégorie de s'ériger en un thème propre. Daumas, dans son remarquable ouvrage *Les instruments scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles* qui, malgré le temps passé depuis sa publication, conserve une rare validité, le précisait déjà d'un point de vue général. Il faut noter que l'appareil scientifique, en dépit d'être né sur des bases théoriques, n'est devenu une réalité pratique que lorsque l'ouvrier en a conçu la forme matérielle. Ainsi, entre la conception et l'application, l'arsenal scientifique devient une conséquence naturelle de la découverte médicale; susceptible d'être décomposé en différentes listes descriptives marquées par une heuristique comprise comme l'art de l'invention technique.

Globalement, l'étude de l'objet scientifique en général, et médical en particulier, comprend deux champs ou domaines bien structurés. Ou bien, si l'on préfère, elle comprend deux domaines définis par les méthodes et les systèmes de travail actuels. Plus précisément, il s'agit de la Muséographie et de la Muséologie médicales conçues comme un ensemble de connaissances destinées à préserver et à régler certaines valeurs du patrimoine. Ainsi, la Muséographie au cours des quinze ou vingt dernières

années a augmenté d'une manière inexprimable le contenu des tâches qu'elle s'était assignées dans un premier temps. Ses fonctions conventionnelles, c'est-à-dire de collectionner, identifier, documenter, rechercher, préserver et conserver, montrer ainsi que préparer des programmes pédagogiques se sont divisées en différents domaines d'étude. En prenant un cas précis, il est suffisant de mentionner les problèmes que réservent, ou renferment, une contextualisation préventive élémentaire, heureusement aujourd'hui aux mains des chimistes avec une préparation muséographique complète. Il n'est pas nécessaire d'évoquer les complexes techniques de conservation; jusqu'aux mouvements de pièces qui se sont convertis en une sous-spécialisation muséologique pleine de responsabilités. Tournons la page sur tout ceci, ce n'est pas la partie qu'il convient de régler, du point de vue du rôle de l'objet médical au sein de l'historiographie scientifique; nous pourrions aventurer diverses raisons, avec des arguments conceptuels, pour justifier cette décision.

Les Musées sur l'Histoire de la Médecine qui existent, et l'on peut compter ces exceptions, sont en pleine phase muséographique. Ils ne sont rien d'autre que des réduits pour lesquels les fonds de recherches historiographiques demeurent encore très éloignés. De la même manière que nos spécialistes ignorent que dans de tels lieux existent des sources de documentation inédites. Au total, sans tomber dans les autoaffirmations, certaines études ponctuelles circonscrites à un instrument particulier ont été menées à terme, comme par exemple celles de U. Boschung e B. Bracegirdle, qui n'ont cependant pas joui de l'attention qu'elles méritaient. Nous ne nous lasserons pas de le répéter. On peut par conséquent déduire que ni même dans les cas extrêmes, les dotations instrumentales n'ont été intégrées à la genèse, au développement ou à la découverte des faits médicaux, que les textes spécialisés continuent d'analyser. Succinctement, les Musées de l'Histoire de la Médecine actuels conservent de manière prépondérante l'apparence d'une mission patrimoniale. Ils maintiennent la valeur de certains fonds dans lesquels les unités valent davantage du fait de leur rareté, de leurs appartenances anciennes, de facteurs chronologiques, d'auréoles d'intérêt, y compris économique, que du fait de leur poids effectif que l'on pourrait attribuer à un moment ou à une époque scientifique donnée. Enfin, en notant qu'ils ne sont rien d'autre que des expositions, plus ou moins embellies par les progrès muséographiques, il ne nous faut pas douter de les qualifier de théorisations esthétiques: pour lesquelles la curiosité est, somme toute, purement formelle.

La Muséologie dans son double sens étymologique, c'est-à-dire la science du musée, dans ce cas précis du musée médical, fournit l'une des voies d'accès, ou l'un des sentiers méthodologiques, pour aborder l'existence de l'objet médical dans son contexte de l'historiographie qui nous occupe. De prime abord, l'entreprise est aussi vaste que complexe. Sans sous-estimer, en outre, la pratique de l'inexistence d'écrits sur ce sujet en particulier. Résolument, ne pas disposer de points d'appui implique toujours un risque ou, pour le moins, un manque de vision panoramique utile; et ceci, dans tous les cas où, au moment d'introduire un facteur de progrès inconnu, à l'intérieur de conclusions données comme certaines, ou acceptées en termes généraux, se produit une confrontation dans les rapports entre l'Histoire de la Médecine et une inévitable théo-

rie basée sur des éléments techniques; bien que la présente ébauche soit sélective, par force et pour des raisons d'espace, en ce qui touche à la dimension et l'étendue historiographique de l'instrument.

Avant tout, et en essayant d'englober les aspects les plus importants, l'objet médical offre trois chapitres qui le situent et le justifient dans l'étude de l'historiographie biologique. En premier lieu, les parties qui y sont réunies et lui donnent sa raison d'être; depuis le concept de vestige, en passant par sa propre évolution, jusqu'aux éléments en apparence les plus superflus. Ensuite, l'incidence de l'heuristique instrumentale dans la marche du progrès médical qui, en suivant Daumas, comprend les franges qui appartiennent au constructeur et celles qui correspondent au scientifique. Enfin, l'identification de l'instrument ou de l'appareil dans l'étude des découvertes médicales les plus significatives, en calquant l'épistémologie comme méthode, en accord avec Canguilhem, pour analyser la trame des incidences heuristiques; probablement, l'exercice qui, malgré les difficultés qu'il représente, fournit à ce jour le plus d'indices de connaissance, y compris vis-à-vis du spécialiste réticent.

Le premier ensemble mentionné, c'est-à-dire les parties instrumentales, conduit directement aux rapports qui existent entre l'objet médical et l'historiographie en litige. En commençant par l'histoire elle-même de l'arsenal médical, toutefois avec un contenu distinct, par définition différente de ce que soutiennent les textes cités quelques lignes plus haut. En effet, parler de technique sans faire référence aux éléments originaires a impliqué le fait d'oublier l'origine et l'évolution de l'instrument. Il s'agit d'un processus historique qui, depuis l'artisan, en passant par le constructeur ou le fabricant du matériel médical, mène jusqu'aux prolégomènes de la bio-ingénierie actuelle. Réellement, en tentant de ne pas tomber dans une simple liste, cette branche oubliée de l'historiographie médicale, qui ne dispose que d'un seul travail sur le fabricant Charrière, dont Boschung est l'auteur, est le point de départ permettant d'asseoir les bases encore inédites dans les répertoires bibliographiques consultés. Parce que c'est en effet maintenant le moment d'ajouter que le thème des constructeurs et des fabricants d'instruments médicaux dévoile avant tout le choix des matériaux, les phases de création des prototypes, les systèmes employés, les premières applications, la correction ultérieure, les successions d'ajouts, etc.; c'est-à-dire les protocoles qui ont précédé l'application chirurgicale, clinique ou expérimentale. Sans esquiver ce que nous venons d'appeler la biographie de l'objet médical, c'est-à-dire la documentation spécifique qui permet de déterminer son caractère obsolète ou les succesives transformations qui constituent les bases d'une structure instrumentale mise à jour, toute une dimension heuristique confondue, nous le verrons ensuite, avec un simple exercice d'identification.

Nous faisions une référence stricte, ou d'une certaine manière ponctuelle, au catalogage; de nos jours aux mains de la Muséologie qui, dans le domaine du passé médical, le considère comme la partie essentielle de ses travaux. Il n'y a pas de réserves à l'admettre. Sans l'identification de l'objet médical, sa fiche chronologique, les musées cesseraient d'exister. Ou bien, dans un autre sens, ils ne constitueraient que des lieux d'accumulation de matériel indéchiffrable. Le catalogage, comme indice plus ou moins complet et intégré dans une documentation dans laquelle sont

comprises les fonctions d'enregistrement et d'inventaire, se limite simplement à ordonner un ensemble, sous le signe de catégories, dans lequel les instruments, aussi bien cliniques qu'expérimentaux ou de thérapeutique directe, sont préservés pour eux-mêmes; rarement leur rôle spécifique est enregistré, même lorsqu'il est déterminant dans la découverte des faits médicaux.

Le catalogage est, et nous espérons qu'à l'avenir il le sera pleinement, le trait d'union, ou le pont conceptuel, entre le muséologue et l'historien de la Médecine. Cela, bien, qu'à l'heure actuelle il se limite à classer et à déterminer la nature de l'objet, à en situer l'origine ou la provenance, à en découvrir le matériau et les supports, à en vérifier les dimensions et l'état de conservation, etc. Certainement, alors que de manière unitaire, la synthèse d'une étude heuristique de l'objet médical n'est pas menée à terme par rapport à son mécanisme, ses fonctions, ses applications et ses variantes; le tout intégré de telle manière qu'il constitue un nouvel élément, avec la bibliographie correspondante, dans les recherches historico-médicales. Tant que tout cela ne se produira pas, un arsenal ayant une telle valeur demeurera séparé de notre historiographie. Parce que, en essayant de préciser, du fait qu'un catalogage monographique n'est pas dûment effectué, il est impossible d'alimenter un catalogue raisonné et critique. De fait, les musées en question travaillent avec des catalogues topographiques, qui ont été accusés de théorisations esthétiques, il faut cependant noter que ceci n'avait pas valeur péjorative.

En poursuivant dans le manque d'accords signalé ci-dessus, celui d'un catalogage plus formel qu'indicatif, pourvu d'un contenu technique ayant une influence dans le domaine de l'historiographie médicale, apparaissent différentes thèses qui expliquent une telle dichotomie. La principale de ces thèses se situe dans le manque de programmes d'étude complets, définis, aussi bien à niveau universitaire qu'institutionnel. Toutefois, ceux-ci étant des aspects très pratiques, nous estimons qu'ils s'écartent de l'ordre de notre discours. Il nous suffira donc de les avoir mentionnés. Brièvement, il est plausible de prévoir les effets d'un catalogage incomplet dans l'incidence heuristique instrumentale indiquée; en reprenant les espaces que Daumas disposait entre la conception de l'instrument, en passant par sa construction, jusqu'aux applications spécifiques.

Historiquement, la Médecine classique de même que celle qui appartient au haut et au bas moyen âge est constituée comme une science théorique, à l'exception des études anatomiques dans lesquelles, malgré l'influence galénique basée sur le *concept de partie*, apparaissent les premiers instruments coupants, par extension employés dans des pratiques chirurgicales limitées. Toutefois, une simple révision structurelle indique qu'ils possédaient divers usages. Les retouches permettant d'explorer la subtile et complexe structure de l'organisme humain n'étaient pas encore conçues. Tout cela se situe dans un contexte dans lequel, sous l'influence mentionnée, en termes généraux, la Médecine était profondément scolastique. Les sources d'information embrouillées sont exclusivement écrites. Sur les connaissances de l'historiographie médicale classique et médiévale, toutefois, seules les découvertes documentaires seront capables d'inciter à des révisions, de corriger différents extrêmes et de faire varier ce qui

est aujourd'hui considéré comme certain. Dans ce périmètre du passé médical l'inexistence d'instruments ne produit pas les interactions qui permettraient d'aboutir.

En remontant dans la période de la Renaissance, il apparaît un équilibre entre les théories scientifiques et les premières techniques dérivées des transformations ayant existé dans l'arsenal coupant limité. Quelques années à peine écoulées, c'est-à-dire au milieu du XVIe siècle, cet équilibre donna place à une espèce de tension entre des techniques plus capables de disséquer des structures anatomiques encore cachées, que les instruments précédents détruisaient et, par contrecoup, ceci permettait aux chirurgiens d'envisager de nouvelles voies d'accès. Mais cette tendance à l'équilibre ne se manifesta pas de manière perceptible avant les débuts du XVIIe. En effet, les deux innovations heuristiques les plus marquantes, l'érine qui servit à A. Vesalio (1514—1564) pour étudier les couches musculaires, le bec-de-corbin qu'employa A. Paré (1510—1590) pour les ligaments vasculaires, se sont vues soumises à de persistantes théorisations, celles d'une Pathologie humorale, étrangère au sens des lésions dans le cadre des pratiques de dissection et, évidemment, à l'obéissance à la Physiologie galénique qui était fondamentalement descriptive et intuitive.

A la vue de ce qui est exposé, il semble donc acceptable que jusqu'au XVIIe siècle la présence de l'instrument ait à peine compté dans l'ensemble es savoirs médicaux. A l'exception, évidemment, des espaces de l'Anatomie et de la Chirurgie. Il ne convient pas ici d'entrer dans des explications à ce sujet, toutefois, les avancées de l'Anatomie descriptive, pratiquement achevées au cours de ce siècle, ainsi que les premières révisions chirurgicales, mentionnons par exemple la modification de l'hernioplastie de Paré réalisée par P. Dionis (?-1718), sont, ou continueront à être, incomplètes tant que l'on n'inclura pas l'arsenal vers la moitié du XVIIe que J. Scultetus (1595—1645) isola en sous-ensembles, en présentant en même temps certaines applications concrètes. Tout ceci pour défendre l'idée qu'aussi bien l'établissement de l'Anatomie que l'évolution de la Chirurgie topographique au XVIIe ne peuvent pas se détacher de certains instruments coupants, ayant déjà une orientation réparatrice.

Au XVIIe siècle, en allant dans le même sens que ce qui est exposé ci-dessus, commence la technique scientifique. Daumas, il est nécessaire de le répéter, l'avait déjà démontré avec des preuves décisives, cependant, sans se référer de manière concrète aux appareils ou aux instruments médicaux. En effet, en n'intercalant qu'une liste succincte qui précise qu'en 1685 apparaissaient le tour pour travailler le verre, le quadrant moyen pour les mesures astronomiques, le réfractomètre, le baromètre de Hooke, etc.: peu après, la machine pneumatique de C. Huygens et D. Papin, le graphomètre, etc.; et au cours de la fin du XVIIe la pompe pneumatique de J. von Musschenbroek gagna une certaine force; du point de vue heuristique, l'invention la plus brillante.

Toujours au cours du XVIIe, l'Optique atteignit certains progrès que la Médecine accue'lit en inaugurant la microesthékiologie. L'historiographie l'a constaté. En nous en tenant aux découvertes de A. van Leeuwenhoek (1632—1723) et de M. Malpighi (1628—1694) pour quelque chose de semblable. Bien que, disposant des connaissances techniques, L. Bel-

loni démontra que le second à son tour laissa une oeuvre biologique insolite. Le travail de Belloni est impeccable. Toutefois, il reste encore à voir et à élucider le matériel employé pour ces micrographies, peut-être avec d'autres qui les accompagnèrent ou qui les suivirent. Surtout quand il s'agit d'estimer, un autre aspect important en ce qui concerne le rôle de l'objet dans l'historiographie, les différentes versions et les ajouts qui furent faits à ces appareils au XVIIe. A titre de rappel, la Muséologie consigne les modèles de Hooke (1665), de Cock (1670), de Campani (1673), de Marshall (1693), ceux de Nuremberg, etc. En récapitulant, et tant que le contraire n'est pas démontré, cette première captation d'éléments techniques de la part des médecins de l'époque demeure encore sans conclusion, faute de révisions complètes. Parce que, s'il est vrai qu'il manquait encore des accessoires de base, la thèse selon laquelle au cours du XVIIe le microscope ne fut pas employé, de fait il ne le fut pas avant le début du XVIIIe, est insoutenable; uniquement en invoquant des révisions correctes.

Historiquement, et dans le sens contraire, la Médecine est demeurée en marge des progrès techniques qui eurent lieu au cours du XVIIe siècle. Il existe des circonstances atténuantes et, pour le dire d'une certaine manière, des culpabilités scientifiques. Parmi les premières, les circonstances atténuantes, il ressort une évidente imperfection de l'instrument, avec des déficits dans l'exactitude des vérifications qui maintinrent une lutte bien alimentée entre les hommes de Science et certains artisans sur le point de se convertir en constructeurs de matériel scientifique. Le vide qui devait être comblé était évident. En outre, des manques de continuité permettaient difficilement d'accepter l'efficacité de toutes les propositions techniques. De plus, en reprenant cette fois les culpabilités scientifiques, de nombreuses réflexions s'imposent qui s'intercalent avant de parler d'une éclosion technique spécifique.

La Médecine, et c'est là le point le plus important, n'est pas entrée dans les débuts de l'éclosion technique commentée pour la pure et simple raison que les présupposés galéniques n'envisageaient pas le caractère péremptoire de certaines révisions expérimentales proprement dites. En conséquence, la Médecine demeura en marge des techniques qui pouvaient permettre de nouvelles connaissances, de l'effort manuel pour tenter la validité de certaines propositions instrumentales, essentielles pour les découvertes scientifiques et, d'une manière particulière, elle ne participa pas à l'invention technique qui, dans le domaine de la Science en général, définit le XVIIIe au-delà de notre désignation comme Siècle des lumières. En définitive, jusqu'à cette période, la technologie médicale se réduit aux arsenaux anatomiques, par extension chirurgicaux, il est vrai, dans l'attente d'être augmentée lorsque l'objet médical recouvrera sa place historique. Cependant, nous verrons ci-dessous que les progrès médicaux ne furent pas le résultat d'un travail théorique intellectuel de mise à nu qui aurait peut-être été préférable.

Au cours du XVIIIe, en amplifiant les phénomènes qui le définissent comme le siècle de la Monarchie illustrée, une substantielle évolution dans le domaine de l'industrie des instruments se produisit. Daumas l'expliqua au travers des facteurs économiques et sociaux, techniques et industriels, qui concouraient à cette époque. Une fois de plus avec tout un luxe de

détails, l'énumération serait trop longue. Toutefois, en se centrant sur la technique, il résulte que les instruments optiques se perfectionnèrent et, en ce qui concerne les appareils de physique, les baromètres, les thermomètres, les pyromètres et les dilatomètres, les hygromètres, les balances de précision, les instruments enregistreurs, les pompes pneumatiques et les machines électriques évoluèrent de manière positive. Tout cela sous l'impulsion d'ateliers français, italiens et hollandais qui surgirent dans le but de rénover l'art de la construction. La Médecine, luttant pour rompre ses derniers liens avec la théorie des humeurs sur la base de la systématisation des lésions anatomopathologiques, c'est-à-dire dans les prolégomènes du concept d'une morphologie essentielle pour l'établissement de l'idée de fonction, selon les textes en vigueur, fut étrangère à cette éclosion instrumentale. C'est en partie vrai, et ceci pour deux raisons. La première due, et la bibliographie de l'époque est très claire à ce sujet, à ce que les efforts furent centrés sur le diagnostic clinique sensoriel. La seconde, du fait que la tâche des physiologistes, alors à leurs débuts, n'était pas réellement expérimentale. Ceci dit, l'observation est décisive, il résulte que la Médecine, comme cela se produisit à propos des microscopes, commença à apercevoir l'étendue de ces premiers génies. Dans cette phase, la Muséologie le démontre, il est difficile de discerner les différences instrumentales entre les laboratoires de Physique et ceux des premiers physiologistes à la fin du XVIIIe.

La Médecine, en marge du processus de l'invention technique, persista hors de la générosité du rythme que celle-ci imprima au monde instrumental. Parce que, en accord avec Daumas, l'invention comme agent actif de rénovation n'intervint pas dans un intervalle de temps déterminé, sinon de manière continue. C'est-à-dire que les innovateurs du XVIIIe se limitèrent à promouvoir la possibilité d'adapter les nouveaux instruments aux recherches médicales. Et c'est de là que viennent les similitudes muséologiques que l'on peut remarquer entre les laboratoires de physique et les premiers ateliers physiologiques. Toutefois, cela ne signifie pas, comme le disent les écrits actuels, que l'historiographie médicale du XVIIIe siècle se limite à la clinique anatomopathologique ou à la timide définition de la Physiologie; en plus de l'inclusion scientifique de la Chirurgie dans les tâches thérapeutiques.

Durant l'*Ilustración*, pour reprendre le nom espagnol, l'instrument fit irruption dans la problématique médicale. De nombreux chapitres demeurent encore obscurs. De fait, ils sont dans l'attente des recherches pertinentes. Cependant, en ce qui nous concerne ici, redonner sa place à l'objet médical, sans dépasser les limites assignées à l'historiographie technique, est nécessaire; même au tout début des processus heuristiques.

Sans un ordre de préséance strict, c'est-à-dire en évitant les priorités, du point de vue historique, le problème de la réponse musculaire aux stimuli électriques demeure incomplet au moment de centrer les critiques que A. Volta (1745—1827) formula à L. Galvani (1737—1798), l'auteur de cette étude, niant l'électricité animale. Le compte-rendu que publia J. Aldini, incluant la lettre de B. Carminati et la réponse de Galvani en défense de ses conclusions n'est pas davantage concluant. Seule une révision comparative des éléments techniques met en évidence que l'erreur de Galvani n'a pas été, selon Volta, due à la connexion de

deux métaux au moyen d'un corps humide, mais à la faible intensité des décharges électrostatiques. Curieusement, Galvani opéra avec une bouteille de Leyden, sur laquelle Volta basa sa pile, et, enfin, le célèbre médecin et naturaliste italien exclut de ses expériences la machine électrique de Cutherson, pourtant déjà connue dans les centres de Physique. En quelques mots, et en résumant ce que dit A. von Haller (1708—177?) sur cette époque, l'irritabilité était instaurée comme une propriété spécifique de tous les tissus, nous conviendrons que dans les premiers indices de la connaissance physiologique il manquait une prise de conscience de la valeur de certains objets médicaux à l'évidence essentiels.

En reprenant l'ordre de notre discours, c'est-à-dire la partie destinée à revendiquer qu'au XVIIIe la Médecine cessa d'être théorique, étant donné que l'instrument intervient dans la formulation de théories, nous ajouterons que la solution sur le mystère de la génération spontanée, en ultime instance, réside dans le choix du microscope Lyonet simple avec le bras articulé, pourvu d'une meilleure vision que les composés. C. Castellani le signale dans ses études complètes sur L. Spallanzani (1729—1779), bien qu'en atténuant ces détails. Dans un même ordre d'idées, l'evolution de la micrographie anatomique demeurera obscure, en l'absence d'une explication convaincante, en ce que l'on ne comprend pas le rôle que joua le microscope de Lieberkühn, construit par l'opticien berlinois Miltsdörfer à la moitié du XVIIIe siècle. Simplement, en intégrant la lentille sur la planche et face à une ouverture longitudinale. Sans repousser les premières mesures avec la balance hydrostatique de Hawksbee, les modifications qu'apportèrent Atwater et Benedict sur le calorimètre de Lavoisier et Laplace, indispensables pour pénétrer dans la problématique physiologique, etc.

Dans le contexte de l'historiographie médicale, il n'est pas non plus dûment mis en évidence qu'au début du XIXe l'arsenal se transforma, dans ses applications biologiques, à partir des structures primitives. La participation des constructeurs et des fabricants de matériel médical, nous le répétons, un chapitre encore inédit, permit des finitions instrumentales plus parfaites. Au cours de cette période, les instruments de mesure de précisions virent le jour. Il est certain que cette espèce de transfert heuristique, réadaptation pour étudier techniquement les phénomènes organiques, se produisit lentement. Cependant, justement au travers de telles difficultés, par exemple le passage du manomètre au sphygmomanomètre, naquirent des instruments capables déjà d'imprimer des changements dans l'activité scientifique. A l'abri des entreprises de fabrication des instruments, l'artisan devint un ouvrier qualifié, et les problèmes techniques cessèrent d'être des obstacles, que de nombreuses fois ses prédécesseurs ne pouvaient pas surmonter. Tout cela évidemment grâce aussi aux progrès industriels eux-mêmes, avec des moyens et des éléments permettant de résoudre davantage de problèmes. Et nous pourrions ajouter sur la base de la division du travail qui fut à l'origine d'une spécialisation fondamentale. En somme, au cours de la fin du XVIIIe les débuts d'une ère technique étaient déjà sous-jacents, avec cependant un poids spécifique évident.

Différents facteurs, pour compléter le paragraphe antérieur, ont influé sur cette éclosion d'instruments. La transformation de notre industrie, comme bien d'autres, a été indirectement influencée par le développement de l'enseignement supérieur, par la recherche scientifique timidement mise en marche pendant les guerres européennes de l'Empire, par l'apparition de l'arc voltaïque, la création d'une science raisonnée des machines, l'explosion du machinisme industriel, etc. Ces changements, ou plutôt cette révolution, comprise comme la transformation de l'économie due au machinisme et aux méthodes de production, qui bouleversa l'Angleterre de la fin du XVIe siècle, eurent obligatoirement une incidence sur la Médecine. En effet, après les intéressantes études sociologiques réalisées à partir des thèses de H. E. Sigerist, revues et augmentées depuis, la technification médicale ne s'est pas contentée d'instaurer l'appareil, pour développer la sémiologie clinique et valider les faits scientifiques. En lui donnant des instruments, elle a réellement transformé la Médecine en un domaine des Sciences positives et appliquées pour prévenir la maladie ou la combattre, jetant ainsi les bases de la pratique actuelle.

Grâce aux progrès techniques, la Chirurgie devint dans la seconde moitié du XIXe siècle une thérapeutique directe efficace. Les progrès micrographiques permirent d'identifier les agents pathogènes et l'instrumentalisation clinique donna inévitablement lieu à la naissance de spécialités, entre autres choses. Si nous prenons un fait, mentionné dans le catalogue de C. Truax, à nos yeux le plus illustratif, le nombre d'instruments chirurgicaux existants était de l'ordre de trois mille environ. Seuls les objets appartenant aux domaines clinique et expérimental catalogués par Charrière, autrement dit, ceux qui servaient à localiser les lésions et à équiper les laboratoires, pour ne prendre qu'un seul exemple, doublent ce chiffre. Et cela, sans compter les entreprises spécialisées, Luer en ophtalmologie ou Lenz en microscopie, qui porteraient le chiffre à sept mille inventions environ à la fin du XIXe siècle. Si nous brûlons les étapes, une fois mentionné le parallélisme entre l'emploi de l'instrument et les progrès de la Médecine et précisé que la Muséologie l'isole, l'éloigne de notre historiographie; il reste à décrire la trame de ces incidences heuristiques. Dans le contexte des différents éléments considérés, cet aspect fera l'objet d'une analyse à part, en raison de son contenu conceptuel et pour des motifs méthodiques.

*

L'incidence de l'heuristique, avec l'influence qu'elle exerce sur l'historiographie scientifique en tant que nouvelle branche qui évalue les faits scientifiques à travers l'invention technique et la découverte expérimentale, est le domaine de référence ou le fil conducteur entre l'objet médical et l'Histoire de la Médecine. Les compléments de recherche qu'elle suppose parfois sont déterminants. En effet, en ce qui concerne l'historiographie médicale, les recherches reposent exclusivement sur des écrits. On pourrait même établir une équivalence du même type. En résumé, l'historien base ses théories sur des connaissances vérifiées par des ensembles instrumentaux, en éludant le fait qu'il s'agit d'histoire

scientifique en fonction ou vertu de la Science expérimentale qu'il étudie. La vieille conclusion de Canguilhem, à savoir que l'Histoire de la Médecine est scientifique en raison de son contenu, et non parce qu'elle constitue simplement une analyse du passé, est dans cette alternative particulièrement pertinente. Elle confirme que l'objet médical n'est pas seulement un faisceau d'influences instrumentales, mais la trace de connaissances acquises au fil du temps.

Les divisions historiques, nous ne reviendrons pas sur les changements décisifs qu'elles supposent, sont étrangères à la présente revendication des savoirs instrumentaux. La division classique de l'école allemande dans sa phase finale élaborée par A. Castiglioni (1874—1953), qui consiste à séparer les Médecines pré-technique et classique, ainsi que l'époque médiévale et la Renaissance, pour centrer ensuite les études sur chaque siècle pris séparément, a dominé la méthodologie numérale. Face aux nouvelles orientations, et se présentant comme une vision culturelle plus complète, certains grands courants historiques virent le jour et donnèrent lieu à ce que l'on pourrait appeler les grands mythes de la Médecine du Baroque, de la Monarchie illustrée, du Romantisme, du Positivisme naturaliste, etc. Dans le contexte de l'historiographie médicale ibérique, P. Lain fut le représentant le plus éminent et, dans le fond, son défenseur le plus acharné. Jusqu'au jour, rappelons-le, où le raz-de-marée des courants sociologiques modifia les périodes en fonction des situations sociales vécues par le patient: la manière dont celui-ci reçoit les soins, les attitudes collectives face au médecin et au patient, la Médecine comme partie intégrante de la société, etc. Bref, pour ne mentionner que les options épistémologiques, influencées parfois à mes yeux par la vision politico-sociale de Foucault, nous verrons qu'on est passé dans l'évolution des influences externes, pour nous exprimer en termes *canguilhemiens*, de la Médecine naturaliste à la Biologie. Il convient d'examiner cette question sans émettre de jugement de valeur.

Parallèlement ou simultanément, l'historiographie de la Médecine a évité l'unité instrumentale dont nous parlions, en tombant dans le même travers: minimiser les facteurs externes, nous nous basons toujours sur la pauvre bibliographie existante déja mentionnée. Toutefois, cela nous indique, et dans le prolongement de cette recherche il s'agit d'une constante, que les progrès techniques produisent des changements internes de toutes sortes en introduisant, en validant et en approfondissant les faits scientifiques qui conduisent aux savoirs médicaux. L'histoire des maladies, à la suite des changements conceptuels profonds qui se sont produits, pourra difficilement être complète si après l'invention du stéthoscope l'on ignore les instruments sémiologiques. On est passé, selon Laennec, de la simple observation de la maladie à la visualisation directe au moyen de l'endoscopie naissante et, immédiatement, les rayons X transformèrent totalement l'idée du diagnostic. De même, en ce qui concerne l'évolution de la Chirurgie, bien que les instruments chirurgicaux dérivés des pratiques anatomiques constituent, de par leur richesse, l'apport le plus important de la Muséologie, permettant par exemple de préciser quand et pourquoi une hernioplastie a pu être réalisée, l'antisepsie à elle seule fournit une information technique indispensable pour compléter l'ensemble des réalisations obtenues. Par ail-

leurs, à partir de la seconde moitié du XIXe siècle, la Physiologie ne peut continuer à être enseignée sans tenir compte des systèmes permettant d'obtenir le tracé des constantes vitales, domaine où les inventions sont légion, sous les effets de conditions biochimiques instrumentalisées par des milliers de doigts d'inventeurs. Et ceci, sans vouloir passer sous silence le fait que ces applications permettent de comprendre la Physiopathologie. Avant de conclure, avec toutes les précautions requises par le sujet, mentionnons enfin la micro-esthésiologie, encore insuffisamment quantifiée historiquement.

Il est probable, plausible même, que le manque d'intérêt porté au rôle des instruments dans le contexte de l'historiographie médicale soit dû en grande partie au fait que dix-huit siècles de pensée religieuse, philosophique, spéculative, etc. ont pesé plus lourdement que les moins de deux siècles d'études, en incluant le XXe, sur la question. Mais, si nous pensons aux futurs historiens de la matière, il n'est pas insensé de penser que nous nous trouvons aux débuts d'une technification extraordinaire. En conséquence, s'il est vrai que l'objet médical est en rapport direct avec l'Histoire de la Médecine, nourrissant la critique de l'évolution scientifique qui la définit, dans ce contexte nous considérons qu'elle acquiert un nouveau statut donnant une dimension aux découvertes, dans la mesure où elle permet d'établir la critique des révisions successives dans le passé de la Médecine.

FELIP CID

MUSÉES ET COLLECTIONS DANS LE CADRE DE L'ANCIENNE FACULTÉ DE MÉDECINE DE BUCAREST

La Faculté de Médecine de Bucarest a ouvert ses portes en novembre 1869, mais, avant cette date, à l'École Nationale de Médecine et de Pharmacie, qui s'occupait de la formation de simples „officiers de santé", on pouvait rencontrer un aménagement qui revendiquait le statut de „musée d'anatomie". En 1868, Izydor Kopernicki, un médecin polonais, qui avait travaillé à l'Université de Kiev et qui devait s'illustrer ultérieurement comme anatomopathologiste, anthropologue, crénothérapeute et même linguiste, a publié en français à Bucarest l'ouvrage „Quelques mots sur le nouveau établissement anatomique de l'Hôpital Coltza", d'où nous apprenons que dans cet hôpital bucarestois fonctionnait un musée de morphologie humaine avec deux sections: l'une disposant de 348 pièces „normales, sèches ou en alcool" et, à l'étage supérieur, une autre, consacrée à l'anatomie pathologique et comparée. Le musée a continué à s'enrichir jusqu'en 1887, quand il fut englobé dans le nouvellement créé Institut de Pathologie et de Bactériologie, sous la direction de l'éminent savant Victor Babeş.

Celui-ci a renouvelé et augmenté les collections surtout avec les pièces récoltées systématiquement à l'occasion des autopsies qu'il effectuait dans tous les hôpitaux de Bucarest. C'est ainsi que le musée de l'Institut de Pathologie et de Bactériologie se trouvait en possession de pièces uniques, dont il s'enorgueillissait: des tumeurs gigantesques, des malformations et des monstruosités, toutes les préparations étant conservées avec le plus grand soin.

Malheureusement, ce trésor s'est en grande partie dégradé. On a eu affaire non seulement aux inévitables „outrages du temps", mais aussi à la dévalorisation subie récemment par les formes concrètes et matérielles de documentation scientifique au profit des reproductions photographiques, en couleurs et même holographiques, et de l'enregistrement informationnel. En conséquence on a jugé plus convenable de répartir à d'autres fins beaucoup d'espaces jusqu'ici attribués au musée d'anatomie pathologique.

Une nouvelle tentative de réaliser dans le cadre de la Faculté de Médecine de Bucarest une collection de matériaux d'intérêt didactique est signalée en 1884—1885, quand Jacob Felix, le titulaire de la chaire d'hygiène, sollicita au conseil professoral des fonds pour l'acquisition d'objets servant aux démonstrations pratiques faites aux étudiants.

Un „musée d'hygiène", copie très modeste de la fameuse institution homonyme de Dresde, a pris corps à la faculté bucarestoise dans les années suivantes. L'inventaire rédigé en 1900, lorsqu'une chambre spéciale a été destinée à cette collection, fait mention d'une grande

variété d'équipements: outillages de désinfection, appareils de filtrage, lunettes de protection pour les ouvriers, modèles de ventilateurs, radiateurs, lampes de sûreté, anémomètres, crachoirs etc. Il s'agissait donc de toute la „technologie" contemporaine visant la défense de la santé individuelle et collective. L'exposition était destinée aux médecins et spécialement aux futurs médecins.

Après 1902, lorsque le fondateur du musée a pris sa retraite, ses successeurs ne se sont plus préoccupés de ce côté de l'activité didactique. Ils s'intéressaient plutôt à la santé publique et à la protection sociale qu'aux procédés techniques d'hygiène appliquée. Et comme ces engins et instruments s'avéraient toujours plus dépassés et nul ne se montrait disposé à recueillir et conserver des objets qui présentaient seulement une signification historique, on a cessé de s'intéresser au sort de la collection, qui a disparu sans laisser de traces dans la période des tribulations qui ont accompagné la participation de la Roumanie à la première guerre mondiale.

Parmi les départements de l'Institut Médico-Légal créé en 1892 à Bucarest par les soins de Mina Minovici figurait aussi un musée de médecine judiciaire. Avec une persévérance jamais en défaut, le professeur M. Minovici a collectionné des pièces qui présentaient une réelle valeur scientifique du point de vue de l'anthropométrie, de l'anthropologie judiciaire, de la traumatologie criminelle, en réussissant à susciter aussi l'intérêt des profanes par la certe dose de sensationnel que dégageaient les moulages d'après les segments et les organes lésés, les instruments utilisés pour commettre les crimes et les suicides les balles extraites des plaies etc. À noter que chaque pièce exposée était accompagnée de références précises à propos de l'évènement en cause. À une certaine époque, ce musée a connu dans la capitale de la Roumanie quelque chose de comparable à la popularité dont jouit le Musée Grévin, la fameuse galerie parisienne de figures en cire.

Le musée de l'Institut Médico-Légal de Bucarest fut, d'ailleurs, la seule collection patronnée par la Faculté de Médecine mise à la disposition du public, on pourrait même dire à la disposition des masses.

L'imposant bâtiment de l'Institut Médico-Légal „Mina Minovici", inauguré en 1924, a été démoli il y a dix ans, tombant sous les coups du projet de Nicolae Ceaușescu en vue de tailler un boulevard cyclopéen devant le palais qui devait lui servir de quartier général. Le musée de médecine judiciaire est abrité actuellement dans un édifice plus modeste, situé à la périphérie de la ville, mais il ne cesse de subsister, sinon de s'enrichir.

Il est vrai toutefois que, pendant le régime communiste, qui évitait de nourrir la curiosité, considérée „malsaine", en matière de criminalité, l'accès au musée de médecine légale fut limité et même refréné.

La direction de la chaire d'anatomie de la Faculté de Médecine de Bucarest fut confiée en 1920 au professeur Francisc I. Rainer, un représentant de l'orientation fonctionnelle dans l'étude de la morphologie normale et pathologique. En accordant une importance particulière aux travaux pratiques de dissection, Rainer s'est préoccupé de la réalisation de pièces capables de révéler la structure et les rapports

des formations et complexes de formations somatiques. Du rassemblement de quelques 700 préparations obtenues par les assistants sous la surveillance directe du maître a résulté un véritable musée d'anatomie topographique. Ces préparations ont été disposées tout au long des salles de dissection, mais aussi dans une vaste chambre où l'on peut les voir même aujourd'hui. Après la visite qu'il avait effectuée à Bucarest à cette époque, le réputé clinicien français Émile Sergent écrivait dans la „Presse médicale": „L'Institut d'Anatomie, installé dans les locaux de la Faculté de Médecine et dirigé par le prof. Rainer est digne d'inspirer un sentiment d'envie à mes collègues anatomistes de la faculté de Paris". Le professeur Sergent avait en vue tout d'abord le musée d'anatomie.

Une autre réalisation de Rainer, probablement d'une plus grande importance, a été la collection d'ostéologie organisée dans le cadre de l'Institut d'Anthropologie que le savant avait fondé en 1940. Cette collection réunit 6 000 crânes sélectionnées non seulement au cours des travaux de dissection effectués à la faculté, mais aussi à l'occasion de diverses fouilles archéologiques. Ce matériel devait être valorisé par des recherches concernant les caractères anthropologiques de la population qui a habité et qui habite l'actuel territoire de la Roumanie. En dehors de cela, une riche collection d'os pathologiques pouvait servir à l'instruction et à l'information scientifique des étudiants et aussi des médecins, surtout des chirurgiens, des orthopédistes et des radiologues.

Les déboires éprouvés par l'anthropologie sous le régime communiste, lorsque cette discipline était devenue en quelque sorte suspecte, ont mis en danger l'institut créé par Rainer et son avoir scientifique. Heureusement, on a réussi à sauver cet avoir, même au moment où la moitié du local de l'institut a reçu une toute autre destination. La collection de crânes se trouve actuellement mise en dépôt dans des conditions qui garantissent la conservation du matériel, sans toutefois assurer un cadre favorable aux études. Grande fut la surprise de la direction de l'actuel Centre de Recherches Anthropologiques de l'Académie Roumaine quand, il y a quelque temps, un groupe touristique arrivé de France a sollicité la permission de voir cette collection de crânes; il semble que dans un „guide bleu" était signalée l'existence à Bucarest d'un tel „objectif culturel" . . .

Nous nous bornons à mentionner ces musées qui ont fonctionné dans le cadre de la Faculté de Médecine de Bucarest. Il est à noter que, à l'exception de la collection de médecine légale, le grand public ne s'est pas intéressé aux objets qui étaient exposés.

C'est une constatation qui nous permet d'apprécier une certaine différence, mais une différence fondamentale du point de vue de la muséologie, qui existe entre les musées d'histoire de la pharmacie et ceux d'histoire de la médecine. Tandis que la majorité des pièces des collections pharmaceutiques attirent l'attention générale à cause surtout de leur réalisation esthétique et leur capacité d'évoquer plastiquement une certaine ambiance historique, les pièces des collections médicales sont habituellement dépourvues d'une telle expressivité largement accessible. Les objets d'utilisation médicale présentés ne font montre de ce *Zeitgeist*, de cet „esprit de l'époque" parfaitement visible

dans la plupart des matériaux rencontrés dans les expositions pharmaceutiques. L'intérêt majeur des instruments d'exploration clinique et de traitement médical ou chirurgical figurant dans ces collections réside dans des particularités techniques difficilement saisissables par les profanes.

D'autre part, ce même spécifique technique détermine la tombée irrémédiable en désuétude de l'outillage médical courant dans une période donnée: les appareils médicaux périmés deviennent, en règle générale, des apparitions énigmatiques pour les spectateurs, même lorsque ces spectateurs se recrutent parmi les professionnels chevronnés. D'où la tendance d'éliminer purement et simplement des collections à utilisation didactique les objets considérés caducs, sans égard pour leur possible signification historique.

Il s'impose, par conséquent, un travail de sensibilisation des administrateurs de l'actuel inventaire médical quant à l'éventuelle valeur historique présentée demain par telle ou telle pièce qui deviendra pratiquement inutilisable, comme effet des récents progrès technologiques. Et cette sensibilisation sera sûrement stimulée par l'existence dans les centres médicaux de musées bénéficiant d'une bonne renommée.

GHEORGHE BRĂTESCU

INTERVENTION AU Ier COLLOQUE INTERNATIONAL D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE À CLUJ-NAPOCA EN OCTOBRE 1996

Je tiens tout d'abord à dire que Madame Kassel et moi sommes très honorés d'être conviés à ce Ier colloque international d'Histoire de la pharmacie et nous tenons à exprimer nos sincères remerciements au Ministère de la Culture Roumain, à la Société Roumaine d'histoire de la pharmacie et au Musée national d/histoire de la pharmacie de Transylvanie.

Madame Kassel, conservateur des collections d'histoire de l'Ordre et moi même, ancien vice-président du conseil national de l'Ordre des pharmaciens nous sommes chargés de transmettre aux organisateurs de cette manifestation toutes les félicitations et les encouragements de notre institution à votre pays, qui défend avec beaucoup d'ardeur la francophonie.

Mon propos aujourd'hui este de vous faire part d'une expérience originale sur la Sauvegarde du patrimoine pharmaceutique, qui est en cours de réalisation en France, à l'initiative d'une association dont je suis le président. *Sauvegarde du patrimoine pharmaceutique, amis des musées de la pharmacie,* est une association loi 1901, initiée par l'Ordre national des pharmaciens et la Société d'histoire de la pharmacie en Janvier 1995. Partant d'un constat que le patrimoine pharmaceutique en France est à la fois fort ancien, riche et très dispersé, nous nous sommes donnés pour mission de l'identifier, de le recenser et tenter d'en dresser l'inventaire et de le sauver. Pour cela nous nous efforçons de sensibiliser les pharmaciens à leur patrimoine, mais également d'en faire connaître toutes les richesses au grand public.

La France est terre pharmaceutique depuis l'apparition au VIe siècle de l'apothicaire. Au début du XXe siècle le pharmacien est devenu un industriel et un biologiste sans jamais cesser d'être un chercheur. A la veille de l'an 2000, avec l'évolution des sciences et des techniques, les modes d'exercices se modifient profondément. Les objets, le matériel disparaissent ainsi des officines, des pharmacies hospitalières et des laboratoires. Disparaissent également les objets emblématiques de la pharmacie: mortiers, piluliers, cornues et alambics.

Le patrimoine hospitalier semble assez bien conservé dans les magnifiques apothicaireries hospitalières comme tendent à le démontrer les publications et les expositions qui lui sont consacrées.

Le patrimoine de l'officine, de l'industrie et de la biologie est pour sa part, l'enfant pauvre de la pharmacie, et ce malgré tous les efforts fournis depuis 1913 par l'illustre Société d'histoire de la pharmacie. Il n'existe pas de musée national de la pharmacie et il faut attendre 1972, pour que soit créé à Montpellier le premier musée d'his-

toire de la pharmacie sur l'initiative d'un pharmacien d'officine à partir d'un fonds de sa propre collection. Installé dans l'ancienne bibliothèque de l'actuelle faculté, aménagé avec la collaboration des doyens successifs, le fonds prospère grâce à une équipe dynamique de bénévoles regroupés dans une association, *Amis du musée de la pharmacie de Montpellier*. Un second musée, à la faculté de Châtenay-Malabry, dans la région parisienne, s'intéresse aux médicaments à la pharmacie et à la santé; il est animé par une équipe de bénévoles constituée en association loi 1901 *Albarelle*. La faculté de pharmacie de Paris V possède un musée de matière médicale qui sert de référence à des chercheurs du monde entier, ainsi qu'une très belle collection de faïences, de pots et de mortiers.

Monsieur Louis Cotinat dans un article publié dans la *Revue d'histoire de la pharmacie n° 278* de septembre de 1973, *Essai d'un petit guide des antiquités pharmaceutiques conservées dans les musées à Paris*, recensait 41 musées ou collections en Ile-de-France. Des collections privées jalousement gardées ont été dévoilées depuis 1994, grâce à l'exposition *De l'apothicaire au pharmacien*.

Cette exposition conçue et réalisée pour le 80e anniversaire de la *Société d'histoire de la pharmacie*, fut inaugurée, en décembre 1993 à Paris, au siège de l'Ordre national des pharmaciens. Après son succès parisien l'exposition est devenue itinérante et de février 1994 à décembre 1996, elle a été présentée dans une vingtaine de régions françaises où 150 000 visiteurs, dont 45% de professionnels de santé et 55% de grand public, se sont rendus aux rendez-vous fixés dans tous les coins et recoins de l'hexagone. La diversité des sites ainsi que la multiplicité des collections présentées ont marqué l'originalité de cette itinérance par la mise en valeur du patrimoine de la santé. La rencontre des organisateurs venus d'horizons différents et complémentaires, pharmaciens, historiens, collectionneurs, conservateurs, scénographes et professionnels de la communication, a créé un dynamisme qui explique en partie le succès de cette exposition. Elle a suscité de nouvelles vocations, de nouveaux projets et enfanté dans son sillage notre association *Sauvegarde du patrimoine pharmaceutique* et des associations régionales. Cet élan et cette prise de conscience nous permettent de constater que le patrimoine pharmaceutique a peut-être trouvé une mémoire et peut espérer un avenir.

Nous avons également lancé une campagne de sensibilisation *Halte à la dispersion du patrimoine*. Cette enquête patrimoniale nous permettra d'identifier les objets et les éléments du mobilier qui ont survécu au grand raz de marée de l'agencement des officines dans les années 60. Ce recueil d'information a été adressé à tous les pharmaciens; son dépouillement nous donnera la possibilité d'initier un recensement général et global, ainsi que la création d'un répertoire des objets. Pour compléter ce recensement, un inventaire photographique sera lancé d'ici 1998, pour définir l'environnement et l'exercice professionnel à la veille de l'an 2000. La création d'un centre de recueil devra permettre d'entreposer tous les éléments, parfois encombrants, témoins d'un savoir-faire et d'une technologie, qui marquèrent les débuts de l'industrie.

Une autre des missions de notre association est l'organisation de rencontres ou de colloques. Les *Premières Rencontres du patrimoine pharmaceutique*, en 1996 à Sully-sur-Loire, ont rassemblé plus de 200 personnes, conservateurs, historiens, architectes scénographes, médecins et pharmaciens venus de toute la France et de l'Europe, qui dressèrent l'état des lieux et l'avenir de la muséographie pharmaceutique. Des projets nouveaux comme celui de la restauration de l'apothicairerie de l'Hôtel-Dieu du Puy-en-Velay et sa reconversion en musée furent vivement encouragés. Ce colloque renforça notre conviction qu'il n'est pas envisageable de construire «le musée national de la pharmacie en France». Le foisonnement et la diversité des collections régionales, plus 2 musées qui s'intéressent à l'art de guérir et à la pharmacie, ainsi que 2 projets de rénovation nous engagent à défendre les missions que nous nous sommes fixées: la valorisation et l'enrichissement des musées existants, la création de nouveaux musées qui prendront en compte non seulement la conservation du patrimoine, mais sa mise en valeur pour l'éducation de tous et son utilisation pour la recherche. Une charte permettra de labelliser l'ensemble de ces collections.

La culture d'une profession se rapporte aux connaissances acquises et à leur bonne utilisation. Cette culture est l'héritage d'un passé et, pour la pharmacie, d'un passé particulièrement riche puisque son histoire présente une grande diversité. A l'aube du IIIe millénaire, la connaissance de ce passé est indispensable car il nous permet de mieux connaître, maintenir et renforcer la perception du présent, mais de préparer l'avenir. Les *Deuxièmes Rencontres au patrimoine pharmaceutique* se dérouleront à la fin de l'année 1997 et nous espérons de tout coeur que nos amis Roumains pourront y prendre une part active et participer aux conférences.

Permettez-moi après ce bref exposé de vous présenter nos sincères remerciements pour la bonne organisation de ce colloque, votre convivialité et votre accueil d'une générosité et d'un dévouement qui font qu'en tant que français, nous nous sentons un peu comme chez nous en Roumanie.

DOMINIQUE KASSEL — JACQUES GRAVÉ***

* Dominique Kassel est conservateur des collections d'histoire de la pharmacie et Secrétaire général de l'association *Sauvegarde du patrimoine pharmaceutique.*

** Jacques Gravé est pharmacien biologiste, Président de l'association *Sauvegarde du patrimoine pharmaceutique.*

CÔME ET DAMIEN DANS LES MUSÉES SUISSES

Introduction

La Suisse n'est pas pauvre en musées abritant des objets d'histoire de la pharmacie. Il y a bien sûr le Musée d'histoire de la pharmacie de Bâle, créé vers 1920 par le Pr Häfliger. Il s'agit donc d'une des collections les plus anciennes dans notre discipline. Le Musée de Bâle, en plus d'un très bel ensemble de pots de pharmacie, d'ouvrages anciens, de la pharmacie de l'hôpital d'Innsbruck acquise il y a quelques dizaines d'années par le successeur de Häfliger, le Dr Lutz, grand érudit et spécialiste en particulier des antidotaires et formulaires du moyen âge, le musée de Bâle, donc, compte également parmi ses collections un rare choix d'objets de matière médicale: terres sigillées, animaux rares comme la licorne et jusqu'au premières présentations industrielles.

A Genève, un pharmacien féru d'histoire, le Dr Ducommun, a constitué après la seconde guerre mondiale une assortiment d'objets de pharmacie, transformée aujourd'hui en Musée des pharmaciens genevois. Cette collection, un peu hétéroclite, contient quelques pièces de choix, comme par exemple un bel ensemble d'alambics de pharmacie. A Zurich, le Musée d'histoire de la médecine n'a pas oublié la pharmacie: dans une de ses salles se trouve une pharmacie du XVIIIe siècle d'origine allemande et plusieurs pots de pharmacie. A Zurich toujours, le Musée National suisse, qui dépend de la Confédération helvétique, possède également entre autres objets pharmaceutiques une pharmacie. A Berne, le Musée d'Histoire présente quelques vitrines consacrées à la pharmacie avec un mortier, quelques vases et balances et quelques meubles. Et bien sûr, dans nombre de musées de villes plus petites de la Suisse se trouvent des objets se rapportant au passé pharmaceutique, mortiers, gravures, vases, balances, etc. Je n'en citerai qu'un seul, celui de Langnau, une bourgade située à quelques dizaines de kilomètres de Berne qui abrite un musée local qui met en valeur le personnage le plus connu de l'endroit, le fameux «médecin de la montagne». Michel Schüpbach, une sorte de charlatan qui connut un grand succès à la fin du XVIIIe siècle et qui pratiqua aussi la pharmacie.

Mais si les objets d'histoire de la pharmacie, se rapportant au passé de l'art pharmaceutique, en Suisse comme dans le monde entier, enrichissent les musées, j'ai choisi aujourd'hui d'aborder le domaine de la muséographie pharmaceutique par un biais, par un détour, en fait d'abandonner le domaine des objets pharmaceutiques pour me tourner vers la présence dans les musées suisses des représentants de la médecine et de la pharmacie, les saints Côme et Damien. Car n'oublions

pas que les deux saints sont très souvent désignés dans l'iconographie par leur profession médicale, portant des attributs pharmaceutiques et des médicaments, ou entourés d'instruments et d'objets ramenant aux professions de santé.

Ce ne sera pas le lieu, ici, de retracer l'histoire de Côme et Damien, du développement de leur culte et de leurs représentations artistiques. Disons seulement que selon la légende, les deux saints, deux frères jumeaux, ont vécu au IIIe siècle en Cilicie, dans l'actuelle Syrie. De foi chrétienne, ils y ont exercé la médecine de façon désintéressée et furent martyrisés par le préfet romain Lysias. La légende leur prête de nombreux miracles, dont le très fameux miracle de la jambe noire dans lequel ils greffent à un homme malade la jambe d'un Africain mort peu avant. Leur culte se développa rapidement, d'abord en Orient, par exemple à Constantinople où plusieurs églises leur étaient consacrées, puis à Rome, et de la Ville Eternelle dans tout le reste de l'Europe. L'adoration qu'ils suscitent est toujours liée à leur mission de médecins, de chirurgiens ou de pharmaciens, de personnes soignantes en quelque sorte même si l'expansion du culte repose d'abord, au moyen âge, sur des bases essentiellement, en particulier sur la diffusion des reliques. Ceci jusqu'au développement social des professions médicales vers le XIIe siècle, quand les corporations de chirurgiens d'abord, puis de médecins et de pharmaciens adoptent les deux jumeaux comme patrons, ce qui amène une spécialisation de la vénération qui leur est apportée mais aussi de l'iconographie qui leur est consacrée.

Tous ces éléments valent pour l'ensemble de l'Europe, et donc aussi pour la Suisse où les premières marques de culte apparaissent vers le IXe siècle et où dès le XIIIe siècle de nombreuses corporations médicales adoptent les saints Côme et Damien comme protecteurs. J'ai pu découvrir en Suisse plus d'une cinquantaine de lieux où la présence de Côme et Damien est attestée, soit par des manifestations du culte qu'on leur portait, reliques, autels, églises, soit par des représentations iconographiques.

Un parcours organisé de manière chronologique va maintenant nous permettre d'analyser un à un les principales représentations de Côme et Damien qui se trouvent dans les musées et collections helvétiques.

L'objet le plus ancien se trouve à Berne, au Musée d'Histoire. Il s'agit d'un diptyque, réalisé à la fin du XIIIe siècle et que la reine Agnès de Hongrie hérita de son époux, le roi André III. Il s'agit là du travail d'un orfèvre vénitien composé de pierres précieuses et de miniatures que la reine emporta en Suisse, au cloître de Königsfelden où elle mourut. Parmi les nombreux personnages représentés, Côme et Damien figurent en bas à droite.

Leurs faciès orientaux, leurs vêtements antiques, leurs auréoles faites de perles, mais surtout leurs attributs les désignent explicitement comme les saints Côme et Damien, comme les saints médecins: ils portent tous les deux dans la main droite une boîte à médicaments, un objet que leurs mains gauches indiquent avec deux doigts et qui dans toute l'iconographie des deux jumeaux, mais plus particulièrement au moyen âge, caractérise leur profession.

Une autre représentation de grande valeur artistique de nos deux saints se trouve aujourd'hui au Kunsthaus, au Musée d'Art de Zurich. Il s'agit d'une peinture sur bois exécutée peu avant le milieu du XVe siècle par un élève de Fra Angelico, Zanobi Strozzi, un peintre spécialisé dans la réalisation de miniatures, d'initiales, et qui vécut à Florence de 1412 à 1468. Ce panneau faisait très probablement partie, parmi d'autres, de la prédelle commandée à Fra Angelico par Annalena Malatesta pour être offerte au couvent dominicain de Saint-Vincent à Florence. Il s'inscrit dans la ligne d'une série d'oeuvres d'art figurant Côme et Damien réalisées à cette époque à Florence en raison de la vénération que la famille des Medici avait pour les deux saints médecins.

Cette oeuvre ayant été analysée et détaillée par Monsieur Pierre Julien dans un article de la Revue d'Histoire de la pharmacie paru en 1968, je ne ferai maintenant que la décrire rapidement. Côme et Damien sont bien sûr en train d'accomplir le miracle dit de la jambe noire et ont, ici, déjà greffé au diacre Justinien le membre de l'Ethiopien prélevé au cimetière voisin de Saint-Pierre-aus-liens. La scène est classique même si d'autres artistes, voulant représenter le même miracle, ont ajouté sur la toile des objets médicaux ou pharmaceutiques qui accentuent le caractère thérapeutique de l'opération. Plus énigmatique est la présence sur le tableau de Strozzi de la femme assise au premier plan, qui semble dormir.

Si, parmi les nombreuses représentations, le nombre considérable de figures de Côme et Damien en Suisse, quelle que soit l'origine de culte, religieuse ou professionnelle, Côme et Damien sont presque partout désignés comme des médecins, chirurgiens ou pharmaciens, rare est toutefois l'iconographie se rapportant à des scènes de miracle ou de martyre. Nous venons de voir le miracle de la jambe noire de l'École de Fra Angelico au Kunsthaus de Zurich.

Un autre exemple du même miracle se trouve à Berne, dans les collections de l'Institut d'histoire de la médecine de la ville fédérale. Issu d'une école espagnole, l'artiste inconnu qui a sculpté cette statue en bois du XVe siècle montre les deux saints alors qu'ils viennent d'amputer la jambe malade du sacristain de Rome, laissant une moignon sanguinolente auquelle ils grefferont, mais la scène ne le révèle pas, la jambe noire du Maure.

Mais revenons à Zurich. Le musée d'art zurichois possède également deux statues des saints, en bois de tilleul, datées du début du XVIe siècle. Les saints, en costume de médecins, portent l'un un mortier, l'autre un pot de pharmacie.

De la même période date une statue, en bois également, d'origine de Suisse Centrale, qui se trouve au Musée national suisse de Zurich. L'un des saints, Côme ou Damien, vêtu de manière identique aux deux statues précédentes, porte comme attribut une bouteille, signe incontestable de son appartenance aux professions de santé.

Si Côme et Damien sont à cette époque souvent représentés en médecin, chirurgien ou pharmacien, c'est parce que dans la Suisse de la fin, du XVe et du début du XVIe siècle ils éclosent plusieurs confréries ou corporations médicales qui prennent les deux jumeaux comme

patrons. C'est le cas dans presque toutes les villes importantes de Suisse, à Genève, à Lausanne, à Fribourg, à Berne, à Soleure, à Lucerne. Cette nouvelle forme de culte contribue bien sûr à enrichir et à multiplier dans les siècles suivants l'iconographie de Côme et Damien tout en la professionalisant en quelque sorte. L'iconographie, à partir du XVIe siècle doit plus à des aspects professionnels qu'à des aspects religieux. C'est ce que nous allons voir en continuant notre promenade chronologique à travers les musées suisses.

L'aspect médical des deux saints est bien souligné dans un blason de la commune de Tägerwilen, située dans le Nord-Est de la Suisse. Propriété du Musée d'Histoire du canton de Thurgovie, oeuvre du peintre de Constance Jeronimus Spengler, cette pièce de 1629 montre, au centre, les armoiries de Tägerwilen, avec de chaque côté les deux anargyres. Côme mire un urinal, attribut éminement médical, alors que Damien tient, en bon chirurgien, un pot et des spatules. Dans le haut de l'image se trouve une scène biblique. Ce blason ne tire pas toutefois son origine d'un quelconque culte professionnel, mais du fait que l'Église de Tägerwilen était avant la Réforme dédiée aux deux saints. D'ailleurs, dans le temple de la commune, se trouvent encore des fresques, malheureusement dans un état délabré qui, unique en Suisse, représentent le cycle entier du martyre des deux anargyres.

De la même époque date un vitrail exposé au Musée national suisse de Zurich, signe d'une dévotion individuelle professionnelle. C'est réalisé par le peintre de Schaffhouse Henrich Schnyder pour un chirurgien de Suisse centrale, Johannes Käller. On y voit au milieu la parabole du bon samaritain et dans les deux images du haut Côme et Damien. Ce chirurgien vivait dans une commune qui abritait un autel consacré aux deux saints. On constate donc une fois de plus l'entremêlement des éléments piétifs et des aspects professionnels dans le développement du culte de Côme et Damien.

C'est le cas aussi de plusieurs images de dévotion qui se trouvent maintenant au Musée d'ethnographie de Bâle.

Il s'agit d'une gravure du XVIIIe siècle gravée à Augsbourg et qui représente Côme et Damien soignant deux malades, l'un plus âgé, l'autre plus jeune. Ils tiennent une fiole, ou un vase, dans leurs mains alors que différents instruments pharmaceutiques, une cornue, un mortier, un entonnoir se trouvent au premier plan du dessin.

À partir du XVIIe siècle donc, le rôle des pharmaciens prend toujours plus de place dans l'iconographie des deux jumeaux, ceci tout simplement parce que l'on constate, dans toute l'Europe, une reconnaissance plus étendue, institutionnelle, juridique, scientifique et technique aussi, de la profession de pharmacien et de ses représentants.

Côme et Damien figurent ainsi en buste sur deux boîtes à médicaments du XVIIIe siècle au Musée d'histoire de la médecine de Zurich et sur deux boîtes semblables du XVIIe siècle, collection du Musée d'histoire de la pharmacie de Bâle.

Le même musée bâlois abrite deux tableaux du début du XVIIIe siècle, dus à un atelier de peinture local, provenant de la pharmacie des Jésuites de Fribourg, qui rappellent combien le culte des saints est à cette époque lié aux activités pharmaceutiques. Côme, muni d'une

auréole, exerce dans un décor qui visiblement correspond à une officine, le mobilier, mais aussi les pots de pharmacie du fond le signalent bien. Il tient dans sa main un livre et semble indiquer à deux angelots les opérations à effectuer. Damien, vêtu comme son frère d'un long manteau d'hermine, porte une spatule. Il se trouve lui dans un laboratoire, comme le montre l'alambic représenté à gauche de l'image. Des pots de pharmacie, au fond à gauche, et des instruments de chirurgie, au fond à droite, évoquent ici aussi le caractère médical de la scène dans laquelle agit notre personnage.

A partir de la fin du XVIIIe siècle,les images de Côme et Damien en Suisse se font plus rares, signe d'une professionnalisation de la médecine, de l'abandon aussi de certaines formes primitives de piété. La seule image des deux saints du XIXe siècle dans un musée suisse se trouve à Frauenfeld, au Musée d'histoire. Il s'agit d'une aquarelle peinte vers 1840 par un artiste inconnu qui représente saint Etienne, saint Côme et saint Damien. Nos deux saints portent encore des attributs médico-pharmaceutiques, l'un un vase, l'autre un urinal.

Je pense donc que les preuves sont manifestes et que l'étude et l'analyse de la présence de Côme et Damien non seulement souligne leur appartenance aux professions de santé, mais contribue aussi à éclairer l'univers de la pharmacie du passé.

Par ce parcours, cette promenade à travers la Suisse et ses musées, j'ai donc voulu indiquer, par ce recours à Côme et Damien comme épigones, comme modèles de la relation entre la religion d'une part et l'assistance médicale et pharmaceutique d'autre part, j'ai voulu montrer combien le champ de l'histoire de la pharmacie et donc de sa muséographie ne se limite pas aux seuls instruments de travail des apothicaires d'autrefois, mais que l'aura, l'atmosphère toute particulière de la pharmacie d'antan.

F. LEDERMANN

RÉCENSEMENT D'IMAGES PHARMACEUTIQUES MÉDIÉVAUX AUX ÉTATS UNIS ET L'ACCÈS À CES DONNÉES PAR L'ORDINATEUR

IMMI est l'abréviation pour „Index of Medieval Medical Images".

Je vous montre d'abord un exemple pour que toute le monde comprenne de quoi il s'agit (fig. 1).

Voici une page d'un vieux herbier décrivant les plantes „polmonaria" et „capo canino". La page contient également les illustrations de ces deux plantes.

L'herbier dont est prélevé cette image est d'origine italienne et se trouve aux États Unis, donc pas tellement accessible pour des chercheurs européens.

Et voici ce que le projet IMMI peut vous fournir comme description (fig. 2).

Examinez bien ce que cette portion de la fiche signalétique peut vous fournir comme renseignements.

Vous voyez que le renseignement est formatté, c'est à dire arrangé d'après une disposition „format". Le renseignement est très complet, il indique l'endroit où le document est conservé, en général une bibliothèque: c'est l'indication ou l'espace 535. Vous voyez ensuite sa cote (c'est l'indication 99), la description de l'illustration, c'est l'indication 520, l'endroit où et la date quand l'illustration a été exécutée: c'est l'indication 500. Enfin il y a un alignement des mots clé.

La mise de description d'images médicales sur une banque de données dans le contexte du projet IMMI a été initiée en Septembre 1988. Environ 2000 images dans une soixantaine d'ouvrages ont été traitées par une équipe spécialisée assistée de consultants.

Néanmoins, malgré ce nombre de chercheurs et leur qualité, ici et là des erreurs d'interprétation se sont glissées dans les descriptions d'images. Ceci n'est pas surprenant vu les difficultés dans la réalisation d'un projet aussi ambitieux.

L'obtention chez soi, ou dans une bibliothèque, ou dans une entreprise commerciale des data IMMI est de date très récente.

Il y a seulement un peu moins d'une année* le programme IMMI fut incorporé dans la banque de données de RLIN. RLIN est une banque de données gérée par RLG (The Research Libraries Group, Inc.,

*Vis-à-vis de la date du Colloque.

une société établie à Mountain Viev, en Californie). Il faut souscrire pour avoir accès à RLIN. RLIN est l'abréviation pour Research Libraries Information Network. RLIN sert toutes les grandes bibliothèques. RLIN libère périodiquement certains secteurs pour une période de quelques jours et ce secteur devient alors accessible à tout le monde. Seulement, il faut continuellement essayer pour savoir quand IMMI dans RLIN devient accessible.

Les bibliothèques relativement petites qui ne souscrivent pas à RLIN parce que l'abonnement est si cher peuvent se grouper ensemble pour repartir entre elles les frais. C'est ce qui vient de se faire en Suisse. Sous l'égide de la Bibliothèque Nationale à Berne d'autres bibliothèques suisses ont pu se joindre pour réduire les dépenses individuelles.

Enfin, il y a seulement quelques mois, IMMI a été incorporé dans le programme LOIS de la Lane Medical Library du Stanford University Medical Center en Californie. LOIS est l'abréviation pour „Lane's Online Information System", Voici par exemple comment on accède à LOIS (fig. 3).

En français on dirait: „Il est très facile d'accéder aux 1534 enregistrements de la base IMMI via LOIS (Lane's Online Information System). Pour ce faire, connectez-vous au serveur INTERNET et utilisez la commande telnet „lane, stanford, edu". Une fois que vous êtes connecté, le menu principal de LOIS apparait. Choisissez l'option „Lane Chapters and Articles" et suivez les menus proposés pour la recherche.

Telnet est un service d'Internet qui permet de connecter en mode terminal.

Il vous faut un ordinateur, un PC, Personal computer. C'est un micro-ordinateur dont le système d'exploitation est le DOS.

DOS est le sigle pour Disc Operating System (système d'exploitation à disque).

Il vous faut un modem qui est l'équipement permettant de recevoir et d'envoyer des informations entre deux ordinateurs via le réseau téléphonique. Ce qui est important de savoir, c'est que vous communiquez avec les États Unis au tarif d'une communication locale.

Ici on est dans RLIN via CompuServ and Eureka (fig. 4).

Je disais donc que la communication pouvait être établie au moyen de CompuServ et Eureka.

CompuServ est un des nombreux réseaux offrant des services en ligne à des niveaux nationaux et internationaux. Il faut s'abonner sur ces réseaux, donc payer une certaine charge. CompuServ est un fournisseur d'accès Internet.

Eureka est un programme de développement de la technologie de l'information.

Dans une brochure de 11 pages on vous explique tout sur Eureka, notamment comment manipuler les informations IMMI et autres. Car

il y a plus de 22 millions de titres d'ouvrages archivées dans Eureka. La brochure est distribuée par RLIN.

Un guide IMMI a d'abord paru comme brochure de 8 pages, maintenant il faut la faire apparaître sur son écran d'ordinateur (fig. 5).

Ceci était le dernier bulletin IMMI indiquant qu'il faut maintenant obtenir des informations sur l'ordinateur (fig. 6).

Je vais consacrer maintenant une partie de cet exposé à un aspect du programme IMMI particulièrement intéressant qui est celui des plantes / médicinales dans des herbiers. Ces plantes sont incorporées dans la banque de . données IMMI. Cette tâche d'incorporation des images de plantes médicinales a été rendue particulièrement difficile du fait que dans les herbiers moyenâgeux les plantes étaient souvent désignées seulement par des noms de phantaisie ainsi que par des désignations locales. Il est de ce fait impossible dans certains cas d'identifier à coup sûr une certaine plante illustrée.

Je rappelle que le médecin suédois Linné a classé, vers 1735, avec une nomenclature binominale latine les plantes d'après des caractères morphologiques et anatomiques. Avant que cette nomenclature soit universellement adoptée il y a eu une prolifération de synonymes d'origine diverse et surtout de désignations en de langues diverses.

L'identification de certaines plantes est sans cesse remise en question. On ne s'étonnera donc pas du grand nombre de plantes non-identifiables. Les renseignements bibliographiques sont insuffisants du fait de la dispersion des travaux. Une coordination entre les recherches des botanistes d'une part et des philologues et linguistes d'autre part n'a jamais pu aboutir, tant le domaine est complexe.

L'équipe IMMI a consacré en 1991 un bulletin spécial au travail difficile de cataloguer les plantes médicinales. L'équipe explique comme elle a abordé la nomenclature et les raisons de ses choix. Je ne reviens pas là-dessus, car dans le guide imprimé de huit pages que j'ai mentionné, l'équipe IMMI a également expliqué son approche à la terminologie archaïque de plantes médicinales. Il faut penser par genre plutôt que par espèce. C'est précisément ce que l'équipe IMMI a fait. Le genre auquel une plante appartient peut en général être reconnu, ce qui permet la codification de la plante (fig. 7).

Et voici l'explication que IMMI fournit pour cette image (fig. 8).

Venons à l'explication dans la rubrique 520.

Grand était donc le désir de l'équipe IMMI de poursuivre l'identification même au prix de se tromper. L'équipe IMMI n'a pas craint de tenter une identification plutôt que d'y renoncer.

Il y a un travail immense et intéressant qui a été accompli seulement dans ce domaine d'attribution de plantes médicinales difficiles à identifier. Il faut reconnaître cet effort qui alla au delà de l'indexation.

Beaucoup de chercheurs se sont efforcés de dresser de véritables arbres généalogiques pour établir des analogies, des filiations entre her-

biers. On a ainsi essayé de mettre de l'ordre, si possible dans les différentes types d'illustrations.

Des diagrammes ont été établis pour réveler des dérivations et des interrelations entre herbiers manuscrits.

En dernier lieu, dans un livre publié cette année [1996], Sergio Toresella a étudié la transmission des herbiers illustrés.

De telles investigations seraient probablement grandement aidés par de banques de données comme celle de IMMI. De tels travaux auraient pourtant une telle envergure si l'on voulait examiner tous les manuscrits existants, qu'ils ne seront probablement jamais réalisés.

Ce travail de classification serait d'ailleurs rendu difficile par les désignations souvent phantaisistes de plantes médicinales dans les manuscrits moyenâgeux.

Cela me fait penser aux nombreuses rencontres avec discussions sur le Canon d'Avicenne. Une telle rencontre se tiendra d'ailleurs en Janvier prochain à Paris. On discute sur ce Canon, pourtant il n'y a pas de traduction de ce Canon en langue arabe en une autre langue que le latin et la traduction en latin par Gérard de Cremone est truffée d'erreurs. C'est quand même curieux et dommage.

Dans le travail mentionné de Sergio Toresella, celui-ci distingue entre différents types de manuscrits illustrés d'herbiers et il compare les illustrations entre elles.

Comme je viens de dire, son travail aurait grandement bénéficié si d'une part il avait eu connaissance des herbiers italiens conservés aux États Unis et répertories dans la banque de données IMMI, et si d'autre part un programme analogue à IMMI avait été entrepris en Europe. Pour cela il faudrait donc que les images médicales et pharmaceutiques se trouvant dans des bibliothèques européennes soient cataloguées et introduites dans une banque de données.

Passons encore à quelques exemples avec courtes explications.

Si l'on est confronté avec une illustration d'un herbier suivante (fig. 9) et l'on ne sait évidemment pas de quelle plante il peut s'agir, on tourne vers la banque IMMI où l'on trouve les indications suivantes (fig. 10).

La plante médicinale est nommée Colixoge ganolo. Il s'agit probablement d'une plante de la famille des cruciféracées.

Si l'on veut poursuivre sa recherche et savoir un peu plus, il faudra voir par exemple si une plante du même nom se trouve dans un autre herbier, sinon on cherchera sous la désignation cruciféracée et on passera en revue tout ce qui se trouve sous cette entrée. La place dans l'herbier, „sur feuille 2", ne sera probablement d'aucun aide parce que presque chaque herbier moyenâgeux était construit différamment.

Et ainsi de suite. Je ne vais pas développer ici tout un programme d'identification de plantes médicinales et de similarités dans les illustra-

tions. Je veux seulement souligner l'utilité d'un programme tel que IMMI.

Tournons-nous vers une autre illustration pour varier d'exemple (fig. 11).

Il s'agit ici de deux plantes, l'une en haut désignée sous le nom de „Branca leonina maggiore" et l'autre en bas sous le nom de „Canolo maggiore".

[. . .]

Avec la plante suivante il n'y a pas de difficulté d'identification (fig. 12).

La plante est désignée dans le manuscrit par le nom de „dictamo". Il s'agit de Dictamnus albus. La fiche signalétique de IMMI a cette allure (fig. 13).

La plante est identifiée.

Outre les termes botaniques on trouve ici également les mots clé Boys (garçons) et Dragons (le monstre fabuleux représenté avec des ailes et la queue d'un serpent).

Des comparaisons avec d'autres images dans d'autres herbiers permettront peut-être de déterminer si un herbier a été illustré par des artisans illuminateurs spécialisés dans un certain atelier et si oui, dans lequel. Ceci conduirait à des études dans des archives, donc il reste tout un travail à faire.

Et la banque de données IMMI serait pour cette tâche un outil de plus.

Passons à autre chose (fig. 14).

Après l'image la description IMMI (fig. 15).

Vous voyez à côté des indicateurs „650" les entrées possibles qui sont: plats cuisinés, miel, melasses, manger, confiserie, patisserie, sucre.

Si tels sont vos domaines de recherche, vous tombez, parmi d'autres documents, aussi sur cette feuille 80 verso du Manuscrit 65 de la collection Spencer à la New York Public Library. Si la description que IMMI vous fournit vous plait, mais vous ne connaissez pas l'image, vous pouvez commander une diapositive auprès de la New York Public Library (fig. 16).

Ceci est maintenant un autre exemple pour montrer l'utilité de la banque données IMMI: Un chercheur italien fait un travail sur Saint Côme et Saint Damien et pour cela veut récenser les attributs que les deux saints tiennent dans leur main. Avec IMMI le chercheur trouve les endroits publics contenant des manuscrits avec d'images des deux saints et il peut demander des reproductions auprès de ces bibliothèques (fig. 17).

[. . .]

On peut multiplier les applications de IMMI à l'infini.

RÉFÉRENCES

André, Jacques
Lexique des termes de botanique en latin
Paris 1956

Cataloging herbal images
IMMI Newsletter, Vol. 3, No. 2,
Juin 1991

De la plante au médicament
Série documentaire 23
Conservatoire Jardin botanique de la ville de Genève
Genève 1988

Dictionnaire d'informatique
(réd. générale de l'édition originale anglaise de Valerie Illingworth, traduction par Edith Saint-Dizier)
Paris 1991

Dufour, Arnaud
Internet
Presses Universitaires de France, Collection
Que sais-je? No 3073
Vendôme 1996

Egerton, Frank N.
Landmarks of botanical history
Stanford 1983

Groult, Martine
Transfert de vocabulaire dans les sciences
Paris 1988

IMMI User's Guide
deux éditions sur papier, puis sur Internet, accès
http://www. mednet. ucla, edu/dept/neurobio/immi/immihtm l. htm

Infusino, Mark
The Index of Medieval Medical Images (IMMI). Project on the Use of Computer Databases tot access of Medieval Pictures and Diagrams. Literary and Linguistic Computing, Vol 6, No 1 p. 3—5, 1991

Krol, Ed
The whole Internet
User's guide and catalog
Sebastopol (Calif.) 1993, 1994

Krol, Ed
Le Monde Internet, Guide et ressources
Paris 1995

Lupo, Michelangelo
L'erbario di Trento
Trento 1982

Mac Kinney, Loren
Medical Illustrations in Medieval Manuscripts
Berkeley 1965

Saginati, Liana
Arte farmaceutica e piante medicinali
Pisa 1996

Silberman, Henri C.
Un électuaire d'Avicenne ou De la difficulté d'identifier les constituants de médicaments antiques
Revue d'Histoire de la Pharmacie XLI, No 301, p. 133—147, 1994

Silberman, Henri C.
Le programme IMMI sur ordinateur. Communication lors de l'assemblée annuelle de Société Suisse d'Histoire de la Pharmacie à Bâle le 12 et 13 novembre 1994.

Silberman, Henri C.
Le programme d'images IMMI. Revue d'Histoire de la Pharmacie. Tome XLII, No 307, pages 390—392, 4ème trimestre 1995.

Silberman, Henri C.
Un herbier italien de vers 1500 conservé à l'Université du Vermont. Atti e Memorie dell'Accademia italiana di storia della farmacia, Anno XII, no 3, décembre 1995, p. 196—199.

Silberman, Henri C.
Des anciens herbiers à l'ordinateur. Communication devant l'Accademia italiana di storia della farmacia, Congresso nazionale, Gênes, 25—27
Avril 1996

Silberman, Henri C.
Superstition and Medical Knowledge in an Italian Herbal
Pharmacy in History 38: 87—93, 1996

Toresella, Sergio
Gli erbari degli alchimisti
dans „Arte farmaceutica e piante medicinali"
a cura di Liana Saginati, Pisa 1996, p. 29—70.

HENRI C. SILBERMAN

099 ǂaVermont ǂaMS.2 ǂafol.36
245 00 ǂa[Erba polmonaria. Erba capo canino]
300 ǂa2 pictures on paper : ǂbcol. ;
500 ǂaItaly), ca. 1500.
520 ǂaTwo plants: Plant, top, "Polmonaria," though not a good likeness, perhaps (family Boraginaceae) Pulmonaria sp., Lungwort, an unbranched vertical stem with small leaves, green with brown roots. Plant, bottom, "Capo canino" (family Scrophulariaceae) Antirrhinum sp., Common snapdragon, or a closely related genus, an unbranched vertical stem with large leaves, green with brown brown roots and dark brown flower. Figure associated with plant, "Erba capo canino," apparently as a mnemonic device for its name: root of plant is in the shape of a brown dog's head, facing l. In addition, on r. side of plant, a woman with extended abdomen holds a leaf from the plant in l. hand while reaching her r. hand towards an angel flying overhead. Angel, in brown, looks down at her and extends its arms. Adjacent text: Italian herbal.
535 ǂaUniversity of Vermont. Library
650 0 ǂaBoraginaceae

You can easily gain access to the 1534 records via our online catalog, LOIS (Lane's Online Information System). To do so, use the Internet and telnet to: lane.stanford.edu Once connected to LOIS's main menu, select the Lane Chapters and Articles database and follow online menus for searching.

```
EUREKA                                File: BIB
Long
SEARCH S1: fin su lamiaceae
Record 7 of 155                Single version: CULY
Screen 1 of 3
-------------------------------------------------------------------------
------------
            TITLE: [Assinthium. Salvia].
  PHYSICAL DETAILS: 2 pictures on vellum : tempera, col ;
               IN: Yale Medical Library. Manuscript. 18 [Herbarium
Apuleii and
                   other works]. -- [ca. 1400] -- MS 18 fol. [40]

SYSTEM CONTROL NO.. (CLU)VM90-000526

     OTHER ENTRIES: Apuleius, Barbarus. Herbarium.
                    Italy--Lombardy.

          SUBJECTS: Compositae.
                    Lamiaceae.
                    Plants, Medicinal.
                    Herbs.

-------------------------------------------------------------------------
------------
Press Enter for next screen, or type any command.
                    LOCATIONS   BACK        RECORDS     HEADINGS
                    LIKE        SEND        START       OPTIONS
COMMAND:
```


IMMI

The Index of Medieval Medical Images in North America

Newsletter, Volume 3, No. 3 May, 1996

Find a detailed reproduction and information record about this historiated initial: Go to the IMMI USE GUIDE and click on the string "teaching scene." Benj MS 3 used compliments of the UCLA Louise Darling Biomedical Library, History Division.

DECLARING THE

FINAL ISSUE OF THE IMMI NEWSLETTER

All future IMMI notices will be on-line, appended to the IMMI USER'S GUIDE.

IMMI NOW AVAILABLE AT TWO ON-LINE VENUES

IMMI records are available through the RLIN bibliographic database We prefer to search this database through the RLIN EUREKA service. Once in EUREKA the command SET LIM MAT VIM will make the searches more efficient by limiting them to visual records.

IMMI records are also available via LOIS (Lane Online Information Service) of Stanford University's Lane Medical Library. They are included in a special LOIS database entitled "Chapters and Articles," which contains records of information on parts of books: chapters, illustrations, separate articles, etc. The IMMI USER'S GUIDE (see below) is most directly applicable to the RLIN venue, but most of the principles outlined will be relevant to both Both are certainly worth trying.

THE NEW ON-LINE GUIDE

The IMMI USER'S GUIDE can now be accessed on the WEB at

http://www.mednet.ucla.edu/dept/neurobio/immi/immihtm1.htm

(Alternatively, just access the MEDNET UCLA page at the beginning of the above address, and point and click to department,neurobiology, history division, etc).

Thank you for your interest and support. Please send comments or inquiries to Professor Ynez Violé O'Neill at yvonmhi@ucla.edu. We hope you will learn to access the IMMI Users Guide via the Internet where news of our future projects will appear

The IMMI project was made possible by National Library of Medicine Project Grant #LM-04868, and by a grant from the Ahmanson Foundation

PLEASE POST

IMMI

The Index of Medieval Medical Images in North America

A GUIDE TO THE IMMI DATABASE

-- PRODUCED AT UCLA
---- AVAILABLE THROUGH RLIN

IMMI'S OBJECTIVE

In 1988, the IMMI project began its work. Its mission: to describe and index the content of all medieval manuscript images (up to the year 1500) with medical components presently held in North American collections.

OCLC: VM90-001248 Rec stat: n Entrd: 901119 Used:
Type: k Bib lvl: a Govt pub: u Lang: ita Source: d Leng: nnn
Enc lvl: Type mat: k Ctry: xx| Dat tp: q MEBE: 0
Tech: n Mod rec: Accomp mat:
Desc: a Int lvl: Dates: 1301,1500
COM:k FMD: OR:o CL:c PRS:o SSN:
099 ǂaYale ǂaMedical ǂaMS.49 ǂafol.30v
245 00 ǂa[Herba lunaria minore].
300 ǂa1 picture on paper: ǂbink, tempera, col.: ǂc150 x 130 mm.
500 ǂaItaly, 14th-15th centuries.
500 ǂaText immediately below image: herba lunaria minore.
520 0 ǂaPlant, "herba lunaria minore" probably not (family Cruciferae) Allyssoides sp. Bladderpod, but rather a somewhat stylized depiction of the fern (faily Ophioglossaceae) Botrychium Lunaria(Moonwort), arising at a single point from roots, three pinnate or feather-shaped fern leaves with white crescent-shaped formation at the end of each, l. stem drooping, central stem edged on r. side with white crescents having peaks (sporangia or spore-bearing structures?) between their horns. Pinnae or leaflets are elliptical, acuminate, blue-green. Roots and raches or center stems are black. Adjacent text: Herbal in Italian.
535 ǂaYale Medical Library. Historical Library
650 7 ǂaOphioglossaceae
650 0 ǂaFerns
650 2 ǂaPlants, Medicinal
655 7 ǂaHerbal illustrations ǂzItaly ǂy1301-1500 ǂ2local
752 ǂaItaly
773 0 ǂ7c2am ǂaYale Medical Library. Manuscript. 49. ǂt[Herbal in Italian. Medical recipes, etc.]. ǂd[between 1301 and 1500] ǂkMS 49 ǂgfol. 30v

04/29/94 U.C.L.A. School of Medicine Pg: 1
11:41:52 OCLC style VM form

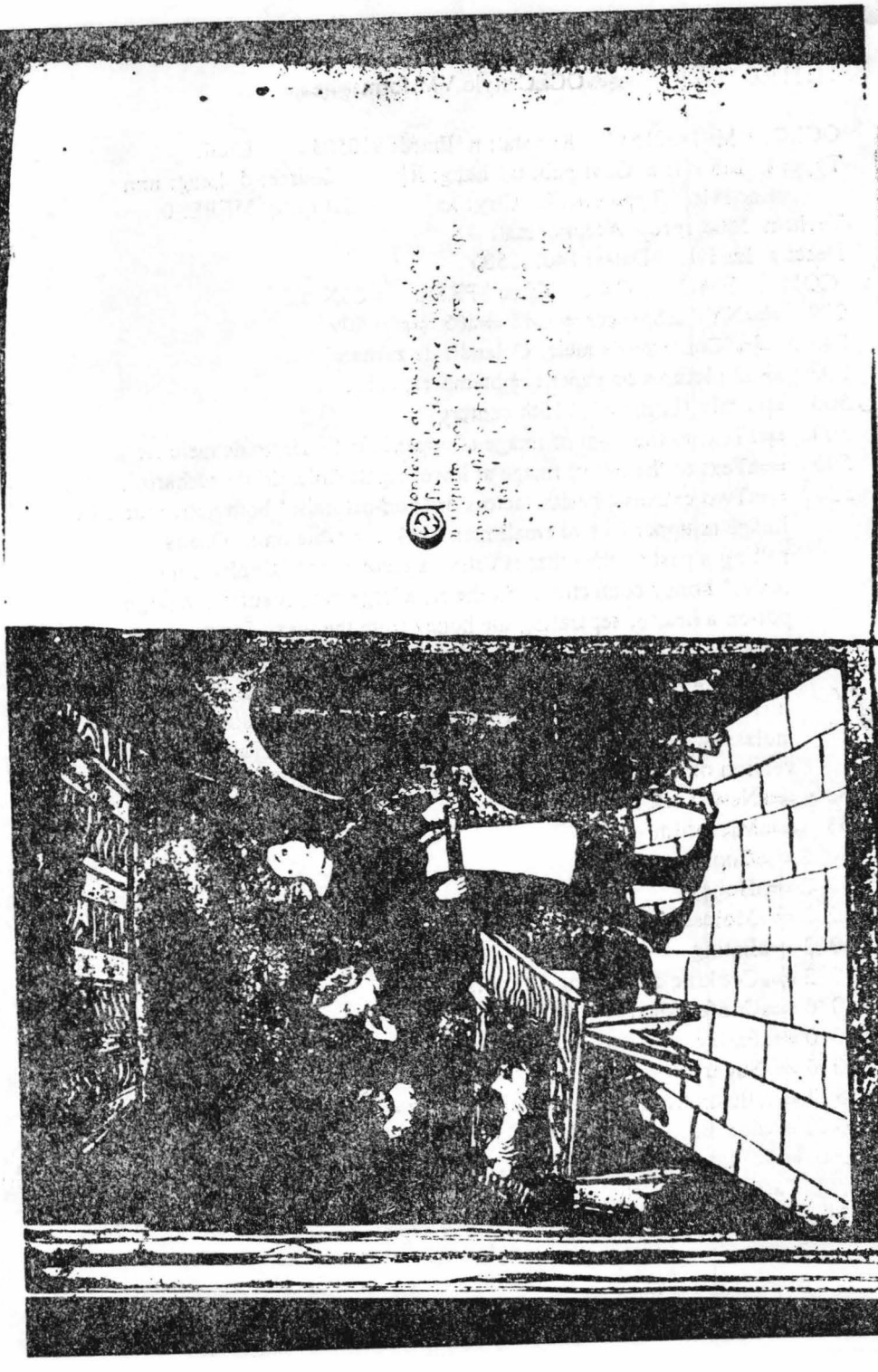
OCLC: VM94-000007 Rec stat: n Entrd: 940217 Used:
Type: k Bib lvl: a Govt pub: u Lang: ita Source: d Leng: nnn
Enc lvl: Type mat: k Ctry: xx Dat tp: s MEBE: 0
Tech: n Mod rec: Accomp mat:
Desc: a Int lvl: Dates: 1500,
COM:k FMD: OR:o CL: PRS: SSN:
099 ǂaVermont ǂaMS.2 ǂafol.5
245 00 ǂa[Dictamc].
300 ǂa1 picture on paper : ǂbcol. ;
500 ǂaItaly), ca. 1500.
520 ǂaOne plant, top center, "Dictamo" (family Rutaceae) Dictamnus albus, sometimes called D. fraxinella, Dittany, Fraxinella, Gas Plant, Burning Bush, five compound branchings (mostly compound leaves, but the terminal structure bearing white funnelform flowers) from a vertical stem. Thick white roots extend below. Figure associated with plant, "Dictamo": nude boy, being bitten by a green and brown dragon on l. shoulder and by a snake on r. thigh, holds hands over his mouth and nose. Adjacent text: Italian herbal.
535 ǂaUniversity of Vermont. Library
650 0 ǂaRutaceae
650 2 ǂaPlants, Medicinal
650 0 ǂaHerbs
650 0 ǂaBoys
650 0 ǂaFlowers
650 0 ǂaDragons
650 0 ǂaRoots
655 7 ǂaHerbal illustrations ǂzItaly ǂy1500 ǂ2local
773 0 ǂ7c2am ǂaUniversity of Vermont. Library. MS 2. ǂt[Italian herbal]. ǂd [ca. 1500] ǂkMS 2 ǂgfol. 5
752 ǂaItaly

04/29/94 U.C.L.A. School of Medicine Pg: 1
11:40:11 OCLC style VM form

OCLC: VM94-000003 Rec stat: n Entrd: 940217 Used:
Type: k Bib lvl: a Govt pub: u Lang: ita Source: d Leng: nnn
Enc lvl: Type mat: k Ctry: xx Dat tp: s MEBE: 0
Tech: n Mod rec: Accomp mat:
Desc: a Int lvl: Dates: 1500,
COM:k FMD: OR:o CL: PRS: SSN:
099 ╪aVermont ╪aMS.2 ╪afol.2
245 00 ╪a[Colixoge].
300 ╪a1 picture on paper : ╪bcol. ;
500 ╪aItaly), ca. 1500.
500 ╪aText beginning to left of image: Colixoge ganolo idem est ...
520 ╪aOne plant, center, occupying most of page, "Colixoge" (family Cruciferae) Brassica oleracea, Cabbage, probably of the Acephala group, Collards, with three compound branchings (flower-bearing structures) from a vertical stem carrying large leaves, green with purple markings on stem. Bears white seed pods and white flowers with purple markings. Adjacent text: Italian herbal.
535 ╪aUniversity of Vermont. Library
650 0 ╪aCruciferae
650 2 ╪aPlants, Medicinal
650 0 ╪aHerbs
650 0 ╪aFlowers
650 0 ╪aPods (Botany)
655 7 ╪aHerbal illustrations ╪zItaly ╪y1500 ╪2local
773 0 ╪7c2am╪aUniversity of Vermont. Library. MS 2. ╪t[Italian herbal]. ╪d [ca. 1500] ╪kMS 2 ╪gfol. 2
752 ╪aItaly

11:11:00 OCLC style VM form

OCLC: VM91-001541 Rec stat: n Entrd: 910503 Used:
Type: k Bib lvl: a Govt pub: u Lang: it| Source: d Leng: nnn
Enc lvl: Type mat: k Ctry: xx| Dat tp: q MEBE: 0
Tech: n Mod rec: Accomp mat:
Desc: a Int lvl: Dates: 1401,1500
COM:k FMD:i OR:o CL:c PRS:o SSN:o
099 ǂaNYPL.Spencer ǂaMS ǂa65 ǂafol.80v
245 00 ǂa[Confecto de mele. Colandri de zucharo].
300 ǂa2 pictures on paper : ǂbtempera, col. :
500 ǂaItaly (Lombardy) 15th century.
500 ǂaText to the right of image at upper left: Confecto de mele ...
500 ǂaText to the left of image at lower right: Colandri de zucharo ..
520 ǂaTwo extrinsic health factors or "non-naturals," both nutritional. In image at upper l., two small men work at a table on l. One is rolling a pastry, the other is eating a piece of the "Confecto de mele," honey confection. At the r., a large man is stirring a large pot on a hearth, separating the honey from the wax. In image at lower r., "Colandri de zucharo," man on l. is working molasses through a sieve, in the process of making sugar. Small man on r. is stirring a large pot on a hearth on r, in which he is heating molasses. Dominant color in both images: white. Adjacent text: A version of Ibn Butlan's Tacuinum Sanitatis in Italian.
535 ǂaNew York Public Library
533 ǂaMicrofilm
650 2 ǂaCookery
650 2 ǂaHoney
650 2 ǂaMolasses
650 2 ǂaEating
650 2 ǂaCooking and Eating Utensils
650 0 ǂaConfectionery
650 0 ǂaPastry
650 0 ǂaSugar
655 7 ǂaIllustrations ǂzItaly ǂzLombardy ǂy1401-1500 ǂ2gmgpc
700 01 ǂaIbn Bu.tl-an, ǂdd. ca. 1068 ǂtTaqw-im al-.si.h.hah.
773 0 ǂ7c2am ǂaNew York Public Library. Manuscript. Spencer Collection 65 ǂt [Tacuinum sanitatis]. ǂd[1401-1500] ǂkMS 65 ǂgfol. 80v
752 ǂaItaly ǂbLombardy

09/08/94 U.C.L.A. School of Medicine Pg: 1
10:55:27 OCLC style VM form

OCLC: VM90-000165 Rec stat: n Entrd: 900509 Used:
Type: k Bib lvl: a Govt pub: u Lang: lat Source: d Leng: nnn
Enc lvl: Type mat: k Ctry: xx| Dat tp: q MEBE: 0
Tech: n Mod rec: Accomp mat:
Desc: a Int lvl: Dates: 1476,1500
COM:k FMD: OR:o CL:c PRS:f SSN:

099 ǂaHuntington ǂaHM.1150 ǂafol.153
245 00 ǂa[Saints Cosmas and Damian, with attributes].
300 ǂa1 painting on parchment : ǂbtempera with accent of gold, col. ; ǂc38 x 53 mm.
500 ǂaFrance, end of the fifteenth century.
500 ǂaRubricated text immediately to left of image: De sanctis Cosma et Damiano antiphona.
500 ǂaText immediately to left of image: Sancti par fidem vixerunt regna operati sunt iusticiam adopti sunt repromissiones. Versus. Iustorum anima in manu dei sunt. Resp. Et non tanget illos tormentum malicie. Oremus ...
520 0 ǂaSimply drawn picture of SS. Cosmas and Damian, the patron saints of medicine and surgery, nimbed or haloed, wearing skullcaps, blue coverings from neck to below shoulders, white, over purple sleeves, tan sleeveless tunics; St. Cosmas (?) on l., holds spatula in l. hand, ointment box in r. hand; St. Damian (?) on r., faces Cosmas, holds urine flask in r. hand and makes teaching gesture, extending forefinger of l. hand.
533 ǂaSlide.
535 ǂaHenry E. Huntington Library and Art Gallery
600 00 ǂaDamian, ǂcSaint ǂdd. ca. 303
600 00 ǂaCosmas, ǂcSaint
650 0 ǂaChristian patron saints
650 0 ǂaChristian martyrs
650 2 ǂaMedicine
650 2 ǂaSurgery
650 7 ǂaUrine flasks ǂ2local
650 7 ǂaOintment boxes ǂ2local
655 7 ǂaDevotional images ǂzFrance ǂy1476-1500 ǂ2local
752 ǂaFrance
773 0 ǂ7c2amǂaCatholic Church. ǂsBook of hours (Ms. Huntington Library. HM 1150) ǂt[Book of hours, use of Chartres]. ǂd[between 1476 and 1500] ǂkHM 1150 ǂgfol. 153

NOUVEAU MOTIF DANS UN EX-LIBRIS PHARMACIEN

Un tout nouveau motif pharmacien se représente sous l'effigie de l'Immaculée — comme Déesse Pharmacienne. Du temps passé, la Mère du Christ était déjà apparue dans des ex-libris polonais. En majorité avec l'Enfant Jésus sur son bras, comme la Vierge Noire de Częstochowa, mais aussi comme la Vierge Ostrobramska, la Mère Douloureuse, la Mère du Christ dans l'humble étable ou parmi les saints de l'art populaire.

Dans l'ex-libris polonais avec des motifs religieux, elle parait rarement. Sur 180 ex-libris recueillis par le docteur W. Driulikowski et présentés dans le livre „Motifs religieux dans les ex-libris polonais /1918—1988/" à peine dans quelques dessins, elle est l'être central, mais dans d'autres elle est au second plan.

Jusqu'à présent, il n'y avait pas l'image de la Mère de Dieu Pharmacienne, ni sur de grands tableaux, ni sur de petites oeuvres graphiques. En ce qui concerne la peinture, le manque d'un tel motif est justifié, car dans le temps passé il n'y avait pas le type de femme-pharmacienne et les peintres de jadis ne pouvaient pas représenter une telle image de la Sainte Vierge-Mère de Dieu. La femme occupe une place significative en pharmacie à peine au XXe siècle. Malgré cela les peintres du XXe siècle ne s'intéressaient guère aux motifs religieux, à moins qu'ils recevaient des commandes de la part des églises ou des couvents.

En représentation graphique la Mère de Dieu apparait assez tard, plutôt vers la deuxième moitié du XXe siècle. Cela témoigne d'un grand respect pour Sa Personne. Certains éléments sur la religion, personnages divins paraissent d'abord dans les ex-libris des livres qui appartiennent aux couvents, aux abbayes et au clergé.

En Pologne libre, durant l'espace d'entre les deux guerres /1918—1939/, l'image de la Mère de Dieu, celle de Częstochowa ou de Ostrobrama, était parfois représentée sur le mur du pavillon de la pharmacie. De cette manière on se soumettalt à sa Protection. En même temps, on remarquait que le propriétaire était catholique.

L'image de la Sainte Vierge sur un pavillon réapparaissait dans les pharmacies polonaises après la Deuxième Guerre Mondiale, mais pas longtemps. Cela a pris fin, car les pharmacies depuis 1951 appartenaient à l'état. A ce moment-là, les „saintes" images ont été déplacées du pavillon jusqu'aux arrière-plans: laboratoires, bureaux. Le socialisme étant hostile envers le catholicisme et avec le système philosophique du gouvernement, il était interdit de placer une croix ou une reproduction sainte dans un lieu public.

Le premier auteur d'un dessin ex-libris avec l'image de la Sainte Vierge-pharmacienne est Krzystof Kmieć, un pharmacien de Cracovie.

Il est l'auteur d'un demi-mille d'ex-libris qui sont réalisés dans diverses techniques: zincographie, xylographie, etc. Krzysztof Kmieć est né en 1950 à *Cieplice-Zdrój*. Il a fait de sérieuses études à Cracovie, il travaille jusqu'à nos jours et il occupe une place principale dans la chaire de pharmacie à l'Université de Jagiellonów à Cracovie. C'est que étant déjà étudiant, il s'intéressait aux arts plastiques. Maintenant, depuis 11 ans, il consacre son temps aux ex-libris. Il recherche des modèles et diverses compositions en éxecutant de nouvelles formes plastiques. C'est avec plaisir qu'il ajoute des éléments botaniques à ses gravures. Il faut remarquer qu'il a pris part à de nombreuses expositions et concours aussi bien en Pologne qu'à l'étranger Il a reçu une quantité de prix et de distinctions.

L'image de la Mère de Dieu dans cet ex-libris d'après le style polonais, la représente comme l'Immaculée, sans son Enfant Jésus, avec une couronne munie d'une croix dans une auréole de saints. Sa robe boutonnée jusqu'au cou avec de larges manches nous rappelle le tablier d'un pharmacien. Les ornements dans les manchettes sont pareils à ceux de la couronne et témoignent de la considération pour cette profession dans laquelle elle s'identifie. Dans une main elle maintient une balance de pharmacie qui est en équilibre, dans l'autre un pilon au-dessus d'un mortier. Ce sont les deux attributs du métier d'un pharmacien: le mortier et la balance déterminent le personnage de la Vierge comme une céleste Pharmacienne et toute l'illustration la représente telle qu'une Reine des Pharmaciens.

Le message de cette image est donc le suivant: la Mère de Dieu, la Reine des cieux est une merveilleuse Pharmacienne. Elle produit et elle fournit des remèdes contre toutes les souffrances du corps et de l'âme pour le monde entier. Elle sait écraser et réduire en poussières tous les obstacles et tous les affaiblissements de l'être humain. Dans le plateau de notre balance, elle ajoute le don de ses grâces, pour que l'homme soit justifié au moment de sa mort. A chaque être vivant, elle établit autant de médicaments qui lui sont nécessaires et elle donne des remèdes inestimables à ceux qui en ont besoin. Elle nous donne la faveur des richesses de son Fils, le Divin Médecin de nos âmes, car elle est la Divine Pharmacienne des personnes désolées et affligées.

Krzysztof Kmieć, l'auteur et le réalisateur de l'ex-libris, l'explique de cette manière: le personnage principal de l'image est la Sainte Vierge représentée comme pharmacienne. De même, il y a les équipements d'une pharmacie qu'elle tient en mains: une balance de pharmacie et un pilon. Ces deux instruments de travail dans une pharmacie sont caractéristiques et typiques dans ce métier et nous rappellent le travail du pharmacien.

Avec son visage triste et pensif, mais en même temps profondément recueilli après la mort de son Fils, c'est la véritable image de la Vierge. Douloureuse, tourmentée à cause du mal qui nous entoure. Elle est aussi soucieuse pour les soins scrupuleux des préparations pharmaceutiques en pensant au nombre de personnes qui en ont besoin.

Tout le dessin est représenté par une croix et elle est exactement proportionnée à son but. Au premier coup d'oeil, on voit en apparence des lignes qui se croisent dans un pêle-mêle, mais elles forment la

base de l'image formée par une croix symétrique, l'emblème de la pharmacie et le symbole du christianisme.

L'auteur voulait ajouter encore une petite branche de Herba Hyperici étant la particularité de la Vierge de l'Assomption, la Vierge Marie Pharmacienne. L'initiateur y a renoncé pour se concentrer sur le personnage principal.

Les renseignements techniques de l'ex-libris: 1996 (réalisé en cette année), 67 × 60 mm (dimensions), op. 446 (numéro d'après l'ordre du catalogue de l'auteur).

Le possesseur de l'ex-libris est le docteur Madame Jadwiga Brzezińska de Kołobrzeg; profession — pharmacienne, historien en pharmacie, correspondante de la presse sur la pharmacie. Elle est l'auteur de plusieurs ex-libris, mais celui-ci est consacré à la Mère de tous les Saints, Trône de la Sagesse, Santé des Infirmes, Arche d'Alliance. Reine des Vierges et Reine des Pharmaciens.

Prenant contact avec l'auteur de cet ex-libris, on remarque dans ce cadre l'illustration particulière de la Mère de Dieu-pharmacienne. Le cadre est formé par de nombreuses feuilles de papier qui caractérisent cette femme écrivain. En même temps, le fond représente une croix équilatérale qui rappelle l'emblème de la pharmacie et du christianisme.

On peut croire que les innovations plastiques de Krzysztof Kmieć trouveront de dignes successeurs dans le monde entier. Le motif de la Mère de Dieu-Pharmacienne pourra être persévéré, continué dans un grand nombre d'oeuvres de peinture et d'arts graphiques.

JADWIGA BRZEZIŃSKA

Ex libris
JADWIGI
BRZEZINSKIEJ

200 ANS DEPUIS LA CONSTITUTION DE L'HOMÉOPATHIE. INFLUENCES SIBIENNES DÉTERMINANTES SUR SAMUEL HAHNEMANN

Il y a cette année 200 ans depuis la constitution du système homéophatique par la publication de Samuel Hahnemann d'un ouvrage intitulé: „Essai d'un nouveau principe pour la découverte de l'efficacité des substances médicamenteuses . . ." Cet événement a été commémoré dans les milieux médicaux, pharmaceutiques et scientifiques, mais très rarement ou jamais on ne signale son séjour à Sibiu où il a formé ses opinions philosophiques et de médecine appliquée qui l'ont déterminé à formuler un nouveau système médical. C'est à cause de cette omission que nous avons choisi le sujet que nous allons présenter.

Après deux années d'études, commencées à Leipzig en 1775, estimant ne pas trouver les éléments d'une médecine pratique, Hahnemann part pour Vienne où pendant neuf mois il étudie „ce qu'on peut nommer la médecine en soi". Mais pendant ce court séjour, ses ressources matérielles se sont épuisées et il doit quitter Vienne. Heureusement se trouve à cette époque dans la capitale autrichienne le nouveau gouverneur de la Transylvanie le Baron Samuel von Brukenthal (1721—1803), qui l'invite à Sibiu (Hermannstadt) — siège du gouvernement transylvain — dans des conditions honorables en qualité de bibliothécaire et médecin de sa maison. Il est possible que Hahnemann se soit trouvé dans la suite du gouverneur lorsque ce dernier fit son entrée solennelle dans la ville de Sibiu le 3 octobre 1777.

Quatorze jours après son arrivée à Sibiu, le 10 octobre, Hahnemann est reçu membre de la loge maçonnique sous l'impulsion et la recommandation du Baron S. von Brukenthal, qui était lui-même franc-maçon. On peut voir là un témoignage de la sympathie et de l'estime qu'il avait pour Hahnemann dont il avait dès le début reconnu les qualités intellectuelles. Il est cité comme l'un des membres les plus éminents de la Loge de Sibiu.

Outre les activités qu'impliquait sa fonction de médecin de la maison du Baron von Brukenthal, Hahnemann avait aussi la mission de s'occuper des importantes collections du gouverneur. Il mit l'ordre dans la collection de monnaies dont il établit un catalogue minutieux. Il inventoria le stock de livres (approximativement 15.000 ouvrages) avec l'aide de Soterius von Sachsenheim et le concours du gouverneur lui-même, établissant aussi un catalogue alphabétique. On possède aussi deux notes, l'une datée de décembre 1777, l'autre de janvier 1778 relatives à une somme d'argent reçue, et à l'achat de quelques livres.

En hommage à son généreux protecteur, Hahnemann écrivit en 1778 une ode dédiée à Brukenthal et composée en style sapphique.

L'original qui nous en reste de Hahnemann est en dialecte éolique avec une traduction de sa main en dialecte attique et en allemand.

Bien qu'ils soient peu nombreux les documents manuscrits qui restent de cette époque, sont considérés avec beaucoup d'intérêt par les adeptes et sympathisants de l'homéopathie.

A Sibiu Hahnemann eut aussi l'occasion d'apprendre d'autres langues et d'assimiler des sciences secondaires dont il avait l'impression qu'elles lui manquaient. Mais il n'indiqua pas de façon précise quelles furent des études et langues. Pendant son court séjour il étudia et lut beaucoup. Il n'est pas possible d'affirmer avec exactitude s'il eut la possibilité de lire les livres des encyclopédistes français ou ceux des progressistes allemands, mais leur influence, qui se remarque plus tard dans les idées de Hahnemann, nous fait croire qu'il les avait étudiés à Sibiu. On peut avoir des doutes en ce qui concerne la lecture de d'Alembert, Diderot, Lessing, car, d'après nos recherches, à cette date, leurs oeuvres ne se trouvaient pas dans la bibliothèque de Brukenthal, bien qu'on ait pu les découvrir chez d'autres personnes, mais Holbein et Confucius ont certainement été lus a Sibiu. C'est ici que se sont formées et cristallisées les conceptions philosophiques hahnemanniennes, sur le monde, sur la société et sur la vie. Bien qu'il soit médecin de la maison Brukenthal, Hahnemann ne possédait pas encore le diplôme de médecin. Il avait cependant le droit de pratiquer la médecine dans la ville de Sibiu. C'était la première fois qu'il exerçait l'art médicale de façon indépendante. Il y trouvait là l'occasion de mettre en pratique les connaissances accumulées au cours de ses études, tout en continuant d'apprendre. Cette pratique forma et influença son activité médicale ultérieure. Cette question fit l'objet d'une étude de Dr. Heinz Henne dans son ouvrage „Hahnemann und die rumänische Volksmedizin". Les connaissances intéressantes acquises durant cette période, les influences aussi de certaines pratiques de la médecine populaire locale se réflètent dans son premier ouvrage médical qui parut en 1784: „Indications pour la guérison radicale des plaies anciennes et des ulcères putrides". Hahnemann y reconnait que sur ces questions on peut apprendre beaucoup plus d'après les pratiques des guérisseurs locaux que des livres de médecine; car ils ont été instruits par l'expérience. Les médecins ne doivent pas considérer quelques plaies anciennes comme incurables ou liées à quelque sorcellerie seulement parce qu'ils n'ont pas le pouvoir de les guérir. A l'appui de ses affirmations, Hahnemann décrit le cas d'une jeune fille qui souffrait d'ulcérations chroniques aux bras et aux jambes. La maladie ne répondait pas aux traitements classiques longtemps poursuivis avec des médications internes et externes. La jeune fille guérit de son affection cronique en suivant les conseils qu'un paysan lui donna d'après son expérience d'aller se baigner chaque jour dans la rivière Cibin. Hahnemann cite encore le cas d'un homme présentant des ulcérations des jambes et qui avait été inconsidérément traité par son médecin avec des préparations de plomb. Malgré cela, la maladie avait continué à s'agraver. Hahnemann démontre l'inutilité et même la nocivité de ces préparations. On voit ainsi avec quelle perspicacité d'esprit et avec quel réalisme Hahnemann examinait tous les indices, tenant compte de façon correcte des cas qu'il avait observés

au cours de sa pratique médicale. Fort intéressant est le fait qu'il accorde de l'importance à la disposition psychique, émettant l'avis que le succès de la guérison nécessite l'harmonie de l'esprit et du corps. Il relève que „la vie sociale stimulante, l'exercice en plein air, les bains froids tels qu'ils se pratiquent en Transylvanie" représentent „L'aspect extérieur" du traitement. Evidemment, ces cas cités par Hahnemann n'ont pas été les seuls facteurs qui ont conditionné sa façon de considérer la pratique médicale.

Il apparait que Hahnemann accompagna le gouverneur dans ses voyages d'affaires à travers la Transylvanie où il étudia avec un vif intérêt le pays et ses habitants, surtout dans les régions minières des Carpathes occidentaux et les régions marécageuses ravagées par la malaria. Ici même il connut l'application de l'écorce de Quinquina dans plusieurs cas qu'il fut appelé à soigner qu'il expérimenta sur son propre corps.

Au printemps de 1779 Hahnemann quitte Sibiu, à regret, pour aller poursuivre ses études à Erlangen et se préparer pour son examen de doctorat. On suppose que Hahnemann termina ses études à Erlangen sur le conseil et la recommandation du Dr. M. Neustädter, un collègue et frère de Loge qui y avait lui-même fait ses études.

Quelque courte et importante la période sibienne de Hahnemann fût, elle est liée aux événements du temps, pas encore élucidés en détails, mais dont les conséquences sur sa vie on peut poursuivre encore pendant longtemps. Dué d'une extraordinaire capacité de travail et de réceptivité, il a pu compléter sa culture en divers domaines, tels la philosophie, les sciences naturelles, la chimie, la médecine pratique, en les valorifiant dans ses ouvrages de plus tard.

Nous avons mentionné qu'en 1796 Hahnemann a publié l'ouvrage „Essai d'un nouveau principe pour la découverte de l'efficacité des substances médicamenteuses". Dans cet ouvrage il formule d'une façon claire la loi „Similia similibus (curentur)", en désapprouvant catégoriquement la théorie de la médecine classique „Contraria contrarius"; l'année 1796 fut considérée l'année de la constitution de l'homéopathie. L'ouvrage de base de l'homéopathie et plus précisément de l'homéothérapie, l'„Organon de la thérapie rationale", il le publie en 1810 à Dresden.

Nous ne commenterons pas les principes énoncés dont les origines commencent en Transylvanie, plus exactement à Sibiu, mais nous rappellerons leurs effets pratiques dans cette région.

Pendant la première moitié du XIX-e siècle, les premiers médecins homéopathes font leur apparition en Transylvanie. La plupart d'entre eux ont étudié dans les centres universitaires comme Vienne, Leipzig, Munich, Budapest, où ils ont pris connaissance de ce nouveau système, certains d'entre eux en l'utilisant dans leur pratique médicale.

Après l'épidémie de choléra de 1830 en Transylvanie, qui était encore une province autrichienne, la pratique de la médecine homéopathique a été laissée libre. Environ 1840, des médecins homéopathes déployaient leur activité dans presque chaque ville. Nous en mentionnons quelques-uns qui ont pratiqué l'homéopathie à Sibiu et dont l'activité a été vraiment remarquable.

Dr. Gustav Spech (1816—1871) a fait ses études à Vienne, a pratiqué à Sebeş, puis à Sibiu jusqu'en 1851, quand il passsa en Valachie à Bucarest, où il publia un livre sur la pratique homéopathique.

Dr. Daniel Roth (1801—1859) a fait ses études à Munich, en 1849 il quitta la ville de Sibiu en passant en Valachie et ensuite en Moldavie.

D'autres médecins homéopathes connus ont été: Dr. Victor Roth (1879—1948), Dr. Otto Grasser (1870—1943), Dr. Emil Brestowski, etc.

Le nombre des médecins homéopathes augmenta par la constitution du chaire de homéopathie, à la Faculté de médecine de Budapest, fréquentée par nombreux transylvains.

Une grande difficulté consistait dans le fait que les médecins homéopathes devaient se procurer leurs médicaments à l'étranger et les vendre ensuite aux malades, ce qui leur créa beaucoup d'ennuis avec les autorités et des conflits avec des pharmaciens. Au début du XX-e siècle ces conflits deviennent de plus en plus nombreux. La fondation d'une pharmacie homéopathique se sentait nécessaire. Le mérite en cette direction revient au Docteur Gustav Schimmert (né 1877).

Originaire de Miercurea Sibiu, où son père était propriétaire de la pharmacie, après avoir obtenu le doctorat en médecine à Greifswald en 1907, il s'établit à Budapest comme médecin homéopathe.

Pendant la première guerre mondiale, il fut concentré à l'Hôpital Militaire de Sibiu. Parmi ses succès plus satisfaisants on considère le fait qu'il a initié trois collègues dans la pratique de la médecine homéopathique dans une pharmacie de Sibiu. A la pharmacie du même hôpital etait concentré aussi le pharmacien Dr. Hans Binder (1888—1963). Pendant qu'il préparait son doctorat à Berne, il a travaillé dans la Pharmacie A. Schmidt, où il acquit des connaissances pratiques en ce qui concerne la préparation et le maniement des médicaments homéopathiques. Le devoir du Docteur Schimmert a été assez facile pour le convaincre à fonder une section homéopathique dans la Pharmacie „L'Aigle Noir" qu'il avait arrentée de paire avec le pharmacien Eugen Wittmeyer (1883—1958). En 1915 ils fondent la section homéopathique après avoir reçu les médicaments homéopathiques commandés sous le conseil du Docteur Schimmert à la firme Wilmar Schwabe de Leipzig.

Le 24 déc. 1924 ils ouvrirent leur propre pharmacie „Chez l'Ange", rue A. Iancu nr. 9, où ils transfèrent la section homéopathique. Celle-ci était déjà bien connue dans tout le pays. Deux chambres spacieuses, séparées par la section allopathique, furent destinées pour la section homéopathique de la pharmacie. Elle fut douée d'un mobilier neuf adapté à ces formes pharmaceutiques. Des outils modernes mécanisés pour la production des médicaments furent acquis: un mortier actionné électriquement situé sous une couvercle en verre pour être isolé du milieu environnant; on l'utilisait à la trituration des pulvérulents; un appareil en verre pour la préparation des dilutions. Parce qu'ils préparaient aussi des comprimés homéopathiques, les pièces essentielles de la machine étaient comme ça confectionnées d'un matériel spécial, tout comme les tamis nécessaires à la granulation. Les ustensiles et la vaisselle étaient adaptés à la préparation de ces formes. L'expédition des produits ho-

méopathiques était faite en emballages qui se distinguaient autant en forme que dans leur constitution de ceux allopathiques. Par exemple, les bouteilles et les pots d'expédition étaient fabriqués en verre neutre. La dotation de la pharmacie en materiaux, les produits de qualité qui y furent préparés, tout cela on le doit en grande parti au pharmacien E. Wittmeyer, qui en 1925 travailla pendant une année à la pharmacie de l'Hôpital homéopathique Robert Bosch de Stuttgart, en se spécialisant dans la préparation de ces formes.

En tant que manuels de base dans la préparation des médicaments servaient les Pharmacopées Allemandes éd. 1912 et 1934 et la Pharmacopée Homéopathique Française.

Le développement de la pharmacie homéopathique de Sibiu est dû à l'augmentation du nombre des médecins homéopathes, aux grandes sollicitations de médicaments et à la qualité des produits homéopathiques livrés à la pharmacie. Ceux-là étaient sollicités de tous coins du pays et même de l'étranger. Les plus nombreux médecins homéopathes qui ont sollicité les services de la pharmacie de Sibiu habitaient à Bucarest, où on livrait la plupart des médicaments homéopathiques. Bien que, la capitale roumaine eût une pharmacie avec une section homéopathique, la propriété du pharmacien Victor Jacobi, qui s'intitulait aussi „dépôt homéopathique", c'était de lui que les plus des commandes arrivaient. D'un prospectus de l'année 1938 de la pharmacie Jacobi résulte qu'il possédait approximativement 380 différents produits homéopathiques, pendant que dans l'index de la Pharmacie „Chez l'Ange" de Sibiu ce nombre montait jusqu'à presque 2500.

Le 2 avril 1949 la pharmacie fut étatisée, la section homéopathique continua à fonctionner jusqu'au mois d'août, lorsque, par une disposition du Ministère de la Santé, elle a du cesser son activité. Ultérieurement on disposa que toute la section soit rendue au Musée Brukenthal, fait mis en pratique à 20 octobre 1949. À cause du grand nombre des produits, un inventaire par article ne fut pas dressé, tout fut inventorié quantitativement. Le mobilier de la section, nécessaire à la conservation des produits, fut aussi donné; ses dimensions confirment la quantité des médicaments. Il reste encoré nonclarifiée la raison pour laquelle ne fut pas donnée la totalité des appareils techniques, la vaisselle, les ustensiles et matériaux qui constituent les collections mineures qui auraient enrichi la section et auraient contribué à une meilleure connaissance de l'histoire de l'homéopathie de notre pays. Dans le cadre du Musée d'Histoire de la Pharmacie il se trouve surtout une salle consacrée à l'homéopathie avec des collections des remèdes anciens soigneusement conservées. La collection reflète une étape de l'homéopathie de notre pays. C'est la collection la plus riche de chez nous et peut-être d'Europe, car dans la plupart des musées d'histoire de la pharmacie l'homéopathie n'est pas représentée que d'une façon assez restreinte, à l'exception de quelques collections spécialisées. En guise de conclusion, nous devons être fiers que l'homéopathie, devenue une forme scientifique répandue dans tout le monde, a ses sources en Transylvanie, respectivement à Sibiu. Ce fut là que la plus grande section de pharmacie homéopathique du pays fonctionna et à présent se trouve là la plus grande collection de produits homéopathiques.

BIBLIOGRAPHIE

1. Arhiva Farmaciei „Îngerul" Sibiu, la Farmacia nr. 123 Sibiu, str. A. Iancu nr. 9.
2 Alfabetischer Katalog der Brukenthal'schen Bibliothek, angelegt um 1789. Eintragungen von C. F. S. Hahnemann. Musée Brukenthal Sibiu.
3. Brukenthal'sches Hausarchiv an andere gerichtet. Musée Brukenthal, Sibiu.
4. Henne (Heinz). „Hahnemann und die rumänische Volksmedizin". Stuttgart, 1971.
5. Maior (Ovidiu). „Date privind istoricul homeopatiei în țara noastră". Sibiu, 1960.
6. Maior (Ovidiu). „Din trecutul farmaciei homeopatice din Sibiu". București, 1983.
7. Selbstbiographie des Begründers der Homöopathie, S. C. F. Hahnemann. Leipzig, 1791.
8. Tischner (Rudolf). „Hahnemann in Hermannstadt". Allg. Hom. Ztg. 1958, p. 349.

OVIDIUS MAIOR

DESPRE CÂTEVA COLECȚII MUZEALE FARMACEUTICE DIN EUROPA

Cu ocazia excursiilor sau a unor călătorii făcute la diferite manifestări științifice sau culturale (în special diferite congrese esperantiste), ori de câte ori am avut posibilitatea a vizita farmacii — mai vechi sau moderne, și mai ales colecții muzeale farmaceutice—, nu am scăpat-o.

Scopul acestei lucrări este prezentarea colecțiilor vizitate, ca modele posibile pentru organizarea altor expoziții muzeale, prezentând documente materiale și scrise ale trecutului nostru profesional. Cu ocazia documentării pentru obținerea unor date privitoare la colecțiile vizitate am găsit și descrierea altor astfel de instituții. Cele mai remarcabile vor fi prezentate, inserate printre impresiile noastre de călătorie.

Cu toate că s-a păstrat farmacia înființată în 1317 în Dubrovnik și se cunosc mai multe reprezentări grafice ale spițeriilor secolelor XIV—XV (5), totuși acestea devin mai răspândite în secolele XVII—XVIII, când deja în toate orașele mari funcționează farmacii. Din această perioadă datează cele mai multe vestigii ale profesiei noastre.

Dintre aceste farmacii o parte — în localurile originale sau mutate în altă parte, cu mobilierul original sau modernizat — funcționează și în zilele noastre. Altele și-au încetat activitatea, păstrând, conservând mobilierul, instrumentarul și vasele în starea în care s-au aflat la sistarea activității. În unele farmacii vechi sau în incinta unor muzee s-au organizat expoziții cu piese colecționate de la mai multe farmacii, constituind muzee sau secții ale acestora. Aceste colecții se pot organiza după criterii cronologice, geografice, tematice etc. (6, 23). Colecții mai mici, mai modeste se pot expune în cadrul unor instituții, facultăți sau catedre universitare etc. Pe baza celor de mai sus, propunem să parcurgem itinerarul nostru printre colecțiile europene după următoarea clasificare:

a. farmacii active de valoare muzeală;
b. farmacii-muzeu;
c. muzee de farmacie;
d. expoziții de obiecte farmaceutice de interes muzeal, fără însă să putem delimita net aceste categorii.

a. Între *farmaciile active* și azi am întâlnit unele care au rămas în starea lor originală, păstrându-și mobilierul fără modificări. Altele, din motive organizatorice, funcționale, au fost parțial transformate. Aceste modificări pot viza și oficina, dar mai ales receptura, laboratoarele, depozitele și celelalte încăperi, care din cauza volumului de muncă crescut și a schimbării caracteristicilor activității necesită lucrări de extindere, modernizare, reorganizare. Aceste modernizări solicită participarea unor grupuri de specialiști din diverse domenii, ca: istoriografi ai farmaciei, arhitecți și constructori, istorici de artă, restauratori și nu în ultimul rând farmaciști (3, 11, 13, 17, 6 d).

In această categorie putem cita farmacia *Leul de Aur* din *Praga,* în care frumosul mobilier de epocă, numeroasele vase farmaceutice oferă un decor activităţii farmaceutice propriu-zise. Mare parte a activităţii se desfăşoară în spatele acestui decor, spaţiu probabil modernizat conform cerinţelor epocii.

O altă farmacie veche şi în funcţie am mai găsit şi la *Viena,* în apropierea domului Ştefan (numele nu l-am reţinut). Aceasta a fost ca o dugheană medievală, cu mobilier vopsit, ustensile vechi, funcţionează şi astăzi.

O farmacie activă de peste 200 ani se găseşte şi în oraşul *Pápa* (Ungaria), înfiinţată de ordinul mizericordienilor în anul 1757 (4). O vârstă apropiată are şi fosta farmacie a mizericordienilor din *Oradea.* Această farmacie s-a fondat în 1760 şi, ca şi alte farmacii ale ordinului, purta numele de *Rodia,* emblema mizericordienilor. Din anul 1991, farmacia este cu program permanent şi până în 1995 a deservit şi secţiile ORL şi oftalmologie ale spitalului judeţean. Această activitate este mult superioară rulajului planificat în urmă cu peste 200 de ani, existând pericolul real că utilizarea abuzivă va duce la deteriorarea mobilierului, încăperilor, declarate monument istoric (19). Altă — o a treia — farmacie, ctitorie a mizericordienilor, este farmacia *Rodia* (Gránátalma) din *Pécs* (Ungaria). Înfiinţată în 1796, ea a funcţionat în incinta spitalului ordinului până la laicizarea şi naţionalizarea acestuia, în anul 1950. Mobilierul a fost demontat şi transferat la o altă farmacie atunci înfiinţată. După 40 de ani, localul iniţial a fost renovat, iar mobilierul stil Ludovic al XVI-lea restaurat şi readus în locul său, farmacia funcţionând din nou din anul 1991 (4, 27, 26).

O altă farmacie ce a suferit mult şi a renăscut am vizitat în oraşul *Győr* (Ungaria): *Farmacia Széchényi.* A fost înfiinţată de ordinul iezuiţilor în anul 1654. În localul original a funcţionat până în 1860, după care s-a mutat de mai multe ori, iar în localul ei a funcţionat o prăvălie de articole de fierărie. În 1969 farmacia îşi reprimeşte localul iniţial, dar într-o stare de degradare avansată. Un grup de specialişti, condus de renumitul istoriograf al medicinii şi farmaciei *József Antall* (mai târziu prim-ministru al Ungariei), a reconstruit clădirea, a reparat încăperile farmaciei, restaurând şi fresca în stil baroc de pe tavanul oficinei. Din mobilierul de epocă au supravieţuit (într-un muzeu din oraş) doar două dulapuri sculptate în stil rococo. Din acest motiv s-a proiectat un mobilier nou, de inspiraţie istorică, să se încadreze în mediul baroc al farmaciei. Mobilierul asigură o bună funcţionalitate farmaciei şi permite — pe de altă parte — o bună prezentare a exponatelor colecţiei muzeale a farmaciei. „Reconstrucţia" a reuşit aşa de bine, încât la Expoziţia Mondială de Design de la Washington arhitectul *Gábor Mezey* a obţinut un premiu special pentru această lucrare (3, 26). În vitrinele consacrate exponatelor sunt expuse vase farmaceutice, instrumentar medical vechi, o farmacie „de mână" homeopată, cărţi, documente etc. Vizitatorii muzeului nu deranjează activitatea farmaciei, mare parte a pieselor fiind expuse în încăperea de la intrare, dar bolnavii ce se adresează farmaciei îşi pot forma o idee despre farmacia şi medicina de altădată. În cei 25 ani de existenţă a muzeului el a fost vizitat de circa un milion de oameni (28).

O farmacie activă, având și o colecție muzeală, este cea numită *Szerecsen-Maurul* sau *Sipőcz* (după numele unuia dintre foștii proprietari) din orașul Pécs. Colecția de piese muzeale a fost expusă pentru public începând cu anul 1990. Farmacia fondată în 1697 are în oficină un mobilier stil neorococo, a cărui frumusețe este accentuată de plăci decorative, cu motive florale, de maiolică aplicate pe suprafețele de lemn și o fântână, tot de maiolică, făcute de renumita fabrică de faianță *Zsolnay* din localitate. Farmacia funcționează și azi, iar „muzeul" este plasat în patru încăperi, unde se intră prin oficină. În colecție se păstrează relicvele farmaciilor din Pécs și jud. Baranya, ca diplome (cea mai veche din 1830), *materia medica* de origine vegetală, animală și minerală, preparate industriale vechi, ustensile farmaceutice, farmacopei, truse de preparate homeopate etc. și sticle de sifon (!). Farmacistul Sipőcz a fost primul fabricant de sifon în oraș. Acest fapt nu este un lucru ieșit din comun, fiindcă și la muzeul de farmacie de la *Turku* am văzut o mașină de „îmbuteliat apă amară" (22) și chiar posedăm o sticlă de sifon de la farmacia *Sanitas* din *Șimleul Silvaniei* a lui *Balta Elemér*, dovedind multilaterala preocupare a colegilor de altădată. În laboratorul vechi al farmaciei sunt expuse cărți, formulare, variate vase și ustensile (linguri de topit emplastre) din sticlă, aramă și cupru (27).

b. Înainte de a trece la *farmaciile-muzeu* vizitate, vă propunem o haltă în Franța, țară care dispune de un număr impresionant de astfel de „instituții" de o bogăție de neegalat (7). Peste o sută de colecții (43 farmacii-muzeu și 59 colecții muzeale de farmacie) împodobesc unele unități spitalicești vechi. În ultima vreme există tendința de a le transfera în muzee sau alte locuri publice. În urma mutării, atmosfera acestora suferă, dar ele devin accesibile și publicului larg. Cele mai bogate și renumite sunt farmaciile de la *Hôtel-Dieu din Tours, Saint-Denis* sau *Troyes*, de la *Hôpital Saint-Jacques* din *Besançon*, de la *Spitalul din Carpentras*, de la *L'Institution Nationale des Invalides*, de la *Apothicairerie Royale din Saint Germain-en-Laye, Lyon și Strasbourg* (7, 26). Autorii volumului *Les pots de pharmacie* vorbesc de aceste oficine ca despre „o artă în slujba sănătății", iar despre vasele de o frumusețe inegalabilă scriu: „Vasele farmaceutice sunt rezultatul complicității reale între știința farmacistului și arta olarului, îndrăgostiți de rigoare, armonie și fantezie (. . .). Ele constituie un ansamblu excepțional în farmaciile vechi, de unde se degajă într-o atmosferă cețoasă și de liniște o reală încântare" (7).

Continuându-ne drumul, să ne oprim la farmacia spitalului de la mănăstirea *Saint Jean din Brugge Bruges*. Istoria acestui spital începe din secolele XI—XII, când a funcționat și ca azil pentru călătorii fără adăpost. Cu timpul s-a organizat și farmacia, considerată una dintre cele mai vechi farmacii din Europa (8) și care a mai funcționat în urmă cu 20—25 ani (5, 8). Azi clădirea cu un aer istoric servește ca muzeu. Într-un salon spitalicesc de altă dată sunt expuse operele marelui pictor flamand *Memling*, iar peste încăperile cu geamuri cu rame de staniu și împodobite cu picturi de valoare, peste mobilierul în stil renascentist și peste vasele și ustensilele colecției domnește o atmosferă de pace și liniște de muzeu.

Alte farmacii-muzeu — mai modeste — am întâlnit în oraşele maghiare *Eger* şi *Székesfehérvár*.

La Eger farmacia *Telekessy* (numită după episcopul ctitor), fondată în 1713, a funcţionat în actualul local între 1900 şi 1968, când a fost desfiinţată. În 1987, după 20 ani, timp în care mobilierul şi vesela au fost păstrate la muzeul *István Dobó* din localitate, oficina, încăperea dinspre stradă a farmaciei, a fost renovată şi mobilată cu vechea mobilă restaurată. Colecţia proprie de vase a fost completată cu piese din alte colecţii (cele ale farmacistului *János Kovács* şi ale farmaciei *A Kigyóhoz — La Şarpele* — din localitate). Expoziţia dispune printre altele de 79 cutii de lemn strunjite, probabil de aceeaşi vârstă ca şi mobilierul. Cele mai valoroase exponate sunt şapte vase de ceramică, lucrate la manufactura din *Holič* (localitate din Slovacia, cu tradiţie în fabricarea vaselor farmaceutice din faianţă), cu blazonul episcopului Telekessy. Din aceste vase se cunosc numai 18 exemplare, printre altele la Muzeul de istoria medicinii *Ignác Semmelweis* şi la Muzeul de artă decorativă din Budapesta. Mobilierul este făcut din stejar, în stil baroc-rococo, cu ornamente sculptate aurite şi a fost realizat între anii 1745—1746 în mănăstirea iezuită din Eger (17, 18, 1, 26).

Tot a iezuiţilor a fost la înfiinţare (1746) farmacia *Fekete Sas — Vulturul Negru* din Székesfehérvár. Ordinul a deţinut farmacia până la desfiinţarea acesteia. Farmacia funcţionează ca muzeu din anul 1975, a fost renovată în anul 1990 şi redată publicului.

Dintre *muzeele de istoria farmaciei* primul pe care l-am vizitat a fost Colecţia de istorie a farmaciei din Cluj. Aceasta a fost înfiinţată în anul 1954. Colecţia este organizată în localul celei mai vechi farmacii clujene, farmacia *Sfântul Gheorghe*, fondată în 1573, vestita farmacie a dinastiei *Hintz*. Colecţia provine din mai multe surse: pe lângă inventarul propriu, se găseşte aici o parte a colecţiei realizate de *Iuliu Orient*, întemeietorul muzeologiei farmaceutice din Transilvania, cât şi colecţia adunată de prof. *Valeriu Bologa*, în cadrul primei catedre de istoria medicinii şi farmaciei din ţară înfiinţate în anul 1933—34 (17). Prima expoziţie muzeală la Cluj a fost organizată de I. Orient în anii 1920—1922. În *Istoricul farmaciei din Transilvania şi Banat*, apărut în 1926, Orient descrie colecţia aşezată „într-o sală a palatului cu două etaje, de pe colţul străzii Gherescu (Bastionului), care cu cele 1500 piese umple o sală muzeală“... „Sala muzeală este o încăpere farmaceutică obişnuită şi are obiecte şi ustensile farmaceutice“ (10). Această colecţie s-a realizat „după aproape 30 ani, fără un ajutor material sau moral“ (21), înfruntând „obstacolele pe care interesele egoiste, indolenţa, invidia şi altele [le-au determinat] — cauze, care determină cu uşurinţă descurajarea“ (20). Inventarul actual al muzeului numără peste 2500 obiecte. S-au mai achiziţionat piese de la diferite farmacii istorice transilvane, ca *Unicornul-Cluj, Rodia* şi *Vulturul de Aur — Oradea, Cerbul de Aur — Turda* şi *Ursul Negru — Sibiu* (15, 26).

La *Sibiu*, în anul 1948 (16) sau 1949 (25, 29) în cadrul *Muzeului Brukenthal* s-a expus o colecţie de obiecte, cărţi etc. farmaceutice de interes muzeal. Această colecţie a fost mutată ulterior (1972) în vechiul spaţiu al farmaciei *Ursul Negru*, fondată în 1600. În cele patru încăperi ale expoziţiei se găsesc 5800 de piese adunate din toată ţara. Oficina

are mobilierul farmaciei *La Vulturul Negru,* confecționat la Viena în anul 1903. Muzeul mai dispune de două microscoape de lemn, vase de ceramică verde tip Batiz, colecție de preparate homeopatice, ustensile farmaceutice etc. (24).

Altă colecție muzeistică s-a format la *Craiova,* în anul 1963. Aici s-au adunat piesele de interes istoric din județele oltene. Au contribuit cu exponate farmaciile *Sfânta Treime — Caracal, Sava Gheorghe — Plenița, Arab, Vulturul de Aur, Aurora — Craiova* etc. Muzeul expune printre altele aparat de aurit și argintat pilule, aparat de tabletat, malaxor de unguente, cărți, reviste etc. (25).

Un interesant muzeu am vizitat în capitala Ungariei. În cartierul *Cetatea* din *Budapesta* s-a inaugurat în 1974 muzeul, în localul farmaciei vechi *Vulturul de Aur.* Muzeul adăpostește vase și ustensile vechi, vitrinele oglindesc evoluția farmaciei ca profesie, iar laboratorul de alchimie ne introduce în atmosfera mistică și ermetică a spițeriilor de altădată. O remarcă deosebită merită colecția de vase de ceramică habană.

Tot în localul unei farmacii vechi s-a organizat și muzeul de farmacie din *Kőszeg* (Ungaria). În oraș iezuiții au fondat o farmacie în anul 1680, a cărei urmaș de drept a funcționat în clădirea muzeului din anul 1777. Asupra valorii farmaciei și a necesității conservării acesteia a atras atenția încă prin anii 1892—95 Iuliu Orient, în prima sa scriere de istoria farmaciei (30). După mai multe etape de organizare (în anii 1968 și 1976 (1), muzeul în forma lui actuală a fost inaugurat în octombrie 1980. El dispune de patru încăperi pentru exponate, o bibliotecă de specialitate cu 8000 volume, două camere de lectură și studiu și o grădină botanică, în care din primăvară până în toamnă sunt cultivate circa o sută de specii de plante medicinale. Dintre sălile de expoziție, cea mai bogată și interesantă este oficina, unde s-a expus mobilierul farmaciei de altă dată a iezuiților. Acest mobilier este din 1910 proprietatea Muzeului de artă decorativă din Budapesta, când proprietarul de atunci al farmaciei a vândut inventarul farmaciei. Afirmativ, acest mobilier este unul dintre cele mai frumoase piese de mobilă farmaceutice în stil baroc din Europa. Colecția s-a format din obiecte primite, achiziționate de la farmaciile din localitate și județul Vas, ca și din donațiile particulare ale familiei *Herpius* și ale farmaciștilor *Dezső Küttel* și *Ferenc Szigetváry* (13).

Muzeul de farmacie din orașul finlandez *Turku* iese din comun prin spațiul avut la dispoziție. Până ce alte muzee sunt organizate în cel mult 4—5 încăperi, acesta are 21. Muzeul este organizat în clădirea unei farmacii vechi. Colecția se compune din obiectele de interes muzeal ale farmaciei și din 1035 piese colecționate în toată Europa de *Ake Lyndman,* ulterior donate orașului Turku și Societății Farmaciștilor din Finlanda. Unele exponate sunt adevărate capodopere de artizanat în sticlă, aramă, lemn și faianță, ca alambicurile, distilatoarele, infuzoarele, patentulele etc. În herbarium drogurile depozitate emană un parfum de neegalat. În două încăperi vedem o sumedenie de instrumente, aparate pentru controlul medicamentelor, aproximativ până la nivelul anilor '950. Pe lângă colecția farmaceutică propriu-zisă, s-a păstrat și locuința farmacistului. Aceste 6—7 încăperi, ca și biroul elegant și camera lui „de „primire", denotă bun gust și bunăstare materială (22).

Șirul expozițiilor muzeale să-l continuăm cu colecția aflată în *Muzeul de istoria medicinii Ignác Semmelweis* din *Budapesta*. Muzeul prezintă evoluția medicinii și farmaciei paralel, în ordine cronologică. Începuturile, până cele două profesii nu s-au separat, sunt înfățișate împreună, apoi amândouă separat. Expoziția de farmacie poartă titlul general: *Apariția și evoluția farmaciei, ca profesie independentă, în secolele XVII—XVIII*. Exponatele sunt prezentate pe „subcapitole", ca: Evoluția ustensilelor farmaceutice. Vase farmaceutice de maiolică, Farmacia din Ungaria secolelor XVII—XVIII, Un laborator de alchimie etc. Expoziția acordă spații separate temelor: Două secole de evoluție a vaselor farmaceutice de ceramică în Ungaria, Farmacia maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Colecțiile sunt foarte bogate, de la praf de mumie, trecând prin mojare din sec. al XIV-lea, vase de la farmacia Telekessy, faianță habană, până la o farmacie homeopatică „de familie". O încăpere separată ocupă mobilierul și obiectele farmaciei *„A Szentlélekhez — La Sfântul Duh"* din Budapesta (fondată în 1786). Proprietarul *Károly Gömöri* mută în 1813 farmacia într-o clădire nouă, care a fost, proiectată, împreună cu mobilierul farmaciei, de unul dintre cei mai importanți arhitecți clasiciști ai Ungariei, *Mihály Pollack*. Farmacia a fost închisă în 1951. Mobilierul a fost expus începând din 1965. El este ornat cu elemente sculptate și bazoreliefuri în lemn, legate tematic de tămăduire. Cele 600 de obiecte ale „farmaciei" provin din toate părțile Ungariei, confecționate de la începutul sec. XIX-lea până aproximativ în 1930. Muzeul mai găzduiește și o bibliotecă de specialitate, fondată din donațiile corpului farmaceutic în anul 1908 (6, 26).

Pe principii similare s-a organizat și colecția din subsolul castelului din *Heidelberg*. Acest muzeu prezintă evoluția medicinii și farmaciei, de la vracii epocilor istorice, prin laboratoarele de alchimie, până la începutul secolului nostru, cronologic și pe criterii geografice (23, 26).

Literatura mai citează muzee de farmacie în Brno, Bratislava, Sopron și altele (26).

d. *Expoziții de obiecte muzeale farmaceutice:* sunt într-un număr foarte mare și se găsesc în cele mai vestite muzee din lume, în diverse institute de învățământ și instituții etc., ca de exemplu în *Deutsches Museum München,* la *Spitalul Julius* din *Württenberg,* la *Landesmuseum Zürich, la Roma* la *Istituto di Storia della Medicina,* la *Parma* la mănăstirea *Sfântul Ion Evanghelistul,* la mănăstirea *clariselor de la Reutenberg* etc. (26).

La noi în țară se cunosc colecții la *Muzeul Orășenesc Sighișoara,* pe lângă *catedra de istoria medicinii și farmaciei* de la *Târgu-Mureș* și *Iași* și se citează colecții la București, Timișoara și altele (25, 26, 16).

În alte țări am avut ocazia să vedem piese muzeale expuse la *Centrul Farmaceutic Debrețin,* unde mobilierul unei farmacii vechi este prezentat pe palierul etajului I; la *Muzeul Déry* în același oraș se poate vizita mobilierul farmaciei *La Unicornul de Aur.* La *Institutul Farmaceutic Național* din *Budapesta,* chiar lângă intrare, s-a format un spațiu separat cu pereți de sticlă, unde sunt expuse câteva obiecte vechi, reprezentative, ale profesiei noastre (dulap cu vase farmaceutice, o balanță

frumoasă etc.). Mica expoziție este în așa fel aranjată, încât și trecătorii de pe stradă pot admira piesele din „vitrină".

Aici călătoria noastră prin expozițiile, muzeele de farmacie s-a terminat. Sperăm că prin prezentarea noastră am putut demonstra posibilitățile variate de realizare a unor expoziții muzeale, de prezentare a vestigiilor noastre profesionale. În altă ordine de idei, faptul că există asemenea colecții bogate trebuie să fie un semnal de alarmă, pentru salvarea, colecționarea, căutarea ultimelor piese latente ce se mai găsesc din secolele, deceniile trecute, cum ne-a avertizat, deja în urmă cu o sută de ani, Iuliu Orient sau acum 20 ani germanul *H. G. Löhr* (9, 12). Dar ustensilele, preparatele și documentele zilelor noastre vor fi documente materiale sau scrise pentru generațiile ce urmează. În acest fel grija față de acestea, păstrarea, conservarea lor, este o altă datorie a noastră. Numai așa vom putea păstra continuitatea istoriei și prestigiului profesiei noastre nobile.

BIBLIOGRAFIE:

1. Szigetváry, F., Gyógyszerészet, 38. 997—998.. 1994.
2. Szigetváry, F., Gyógyszerészet, 23 (9) 353. 1979.
3. Bozsoki, Éva, Gyógyszerészet, 36 (3) 137—139. 1992.
4. Zboray, B., Gyógyszerészet, 35 (10) 541—543. 1991.
5. Benedek, I., Hügieia, Gondolat kiadó, Budapest, 1990.
6. Antall, J., (red.), Képek a gyógyítás múltjából, Medicina, Budapest, 1972.
7. Dauguet, Claire, Guilleme-Brulon, Dorothee, Les pots de pharmacie, Ed. Massin, Paris, 1987.
8. Pálfy, J., Benelux államok, Panoráma, Budapest, 1975.
9. Orient, Gy., Az Erdélyi Nemzeti Muzeum Erem- és Régiségtárának Gyógyszerészeti Gyűjteménye, Cluj, 1918.
10. Hegedüs, L., Gyógyszerészet, 24 (12) 475. 1980.
11. Orient, Gy., Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története, Cluj, 1926, p. 237, 239.
12. Benkő, F., Gyógyszerészet, 25 (2) 69. 1981.
13. Menner, Ö., Gyógyszerészet, 25 (1) 29—30. 1981.
14. * * * Bruges et ses merveilles, Ed. Thill s.a., Bruxelles, p. 48.
15. Crișan, Eva, Colecția de istoria farmaciei a Muzeului de istorie a Transilvaniei, Cluj, 1973.
16. Izsák, S., Farmacia de-a lungul secolelor, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979.
17. A Heves-megyei Múzeumszervezet állandó kiállításai — Telekessy patika (Zayné Vasas Anna).
18. Löffler, Erzsébet: A Telekessy patikamúzeum, ?, 675—678 p.
19. Budaházy, Șt., Date oferite de I. Orient despre spitalele și farmaciile bisericești din Transilvania, manuscris.
20. Orient, I., vezi 9., p. 217.
21. Orient, I., vezi 11., p. 236—237.
22. Budaházy, Șt., Muzeul de farmacie din Turku — Finlanda, manuscris.
23. Informații verbale ale farm. Ildikó Szabó.
24. Roth, F. J., Iugulescu, C., Pract. farm. vol. III. 1973, p. 201—202.
25. Zăhacinski, N., Pract. farm., vol. III. 1970, p. 137—140.
26. Nékám, Lajosné, Régi magyar patikák, Budapest, 1971.
27. Romváry, F., Pécs — Múzeumpatikák, TKM, 1991.
28. Vargáné dr. Pozsgai Ilona, Gyógyszerészet, 40 (8) 577. 1996.
29. Szigetváry, F., Gyógyszerészet, 40 (6). 410. 1966.
30. Péter H. Mária, Orient, T., Orvostudományi Értesítő, vol. 67, 1995, Cluj.

ȘTEFAN BUDAHÁZY — MARIA BUDAHÁZY

IN MEMORIAM. DIX ANS DEPUIS LA DISPARITION DU PROFESSEUR ÉMÉRITE DOCTEUR IOSIF SPIELMANN

Il y a une décennie, le 28 Août 1986, le professeur émérite docteur Iosif Spielmann quittait la vie, à 69 ans à peine, dans une clinique de Hongrie à la suite d'une maladie impitoyable. Ce triste événement représente l'une des pertes les plus douloureuses souffertes par le mouvement iatro- et pharmacohistorique de Roumanie, mais aussi par beaucoup d'autres pays d'Europe.

I. Spielmann a été le disciple et, plus tard, le proche collaborateur du très respecté professeur de Cluj et réputé historien, Valeriu Lucian Bologa, auprès duquel il a formé sa vision scientifique et historique dans le domaine de la médecine et de la pharmacie. Grâce à leur collaboration, mais aussi à sa propre valeur, I. Spielmann deviendra l'un des rares représentants de cette „espèce" en cours de disparition, nommé „homo universalis", c'est-à-dire un éminent professeur, un brillant chercheur scientifique, un conférencier distingué, un écrivain fécond, bref un savant réputé dans la vraie acception du mot.

Il commence son activité didactique en 1945, comme préparateur et puis assistant à la Chaire de Médecine Générale de la récemment fondée Faculté de Médecine de Târgu-Mureş. En 1948 il est promu maître de conférences à la Chaire de Sciences Sociales de la ci-dite Faculté, et, un an plus tard, il deviendra professeur à la même discipline où il fonctionnera jusqu'en 1953. C'est alors que lui sera confiée la discipline d'Histoire de la Médecine, initialement comme conférence et à partir de 1961 comme chaire universitaire. Ici, pendant 21 ans, c'est-à-dire jusqu'en 1981, date de sa retraite, le professeur I. Spielmann deploira une riche activité qui le consacrera aussi bien en Roumanie qu'à l'étranger.

En cette qualité il semera dans les coeurs et les consciences de nombreuses générations d'étudiants, en même temps que de précieuses connaissances philosophiques, sociologiques et historiques, le sens de l'exigence, de l'exactitè et de la rigueur imposées par la recherche scientifique, impératifs indispensables à l'exercice de la profession médicale.

Son activité de création se reflète dans les presque 300 articles d'histoire de la médecine et de la pharmacie, de philosophie, d'éthique et de sociologie médicale, dans plus de 170 travaux de vulgarisation de la science et dans d'autres 100 parutions du domaine de la critique littéraire, édités en Roumanie en roumain et hongrois, et à l'étranger, en hongrois, allemand, français, anglais, espagnol et russe.

De ce vaste répertoire nous nous arrêterons seulement à quelques-unes de ses préoccupations principales. Il a défini, par exemple, avec une remarquable compétence quelques personnalités roumaines de l'époque des Lumières (Constantin Caracaş et Iuliu Barasch), mais aussi quelques auteurs d'origine hongroise de la même époque (Nyulas Ferenc, Gecse

Dániel et Szotyori József). Il a entrepris d'importantes recherches sur les sciences médicales à la période de l'humanisme tardif (Renaissance) et il a étudié l'influence des idées cartésiennes sur la philosophie de la médecine, appartenant à des personnalités comme Apáczai Csere János, Enyedi Sámuel, Pápai Páriz Ferenc, Huszti Szabó János. Il a évoqué des figures proéminentes de la médecine du XIXème siècle: Lechner Károly, Pándi Kálmán, mais aussi quelques fondateurs d'écoles médicales roumaines comme: Victor Babeș, Gheorghe Marinescu, Francisc Rainer, Ernest Juvara et Iuliu Hațieganu, du XXème siècle.

Il s'est préoccupé des premiers serments pharmaceutiques et médicaux, de la législation sanitaire dès son commencement, des relations médicales entre Roumains, Hongrois et Saxons de Transylvanie, des relations entre la médecine populaire et la médecine moderne et il a élaboré l'historique de l'Institut Médico-Chirurgical de Cluj.

Enfin, il a fait de remarquables recherches sur certaines personnalités médicales européennes, tels le médecin-théologue espagnol Miguel Serveto de Villanova (1509—1553), auteur de „Christianismi Restitutio", parue à Vienne et considérée érétique ce qui a attiré à l'auteur le destin d'être brulé sur le bûcher; puis le médecin italien Bernardino Ramazzini da Carpi (1633—1714), auteur de „De morbis artificum" édité à Modène, où sont mises les bases de l'étude de la pathologie professionnelle, et le médecin épidémiologue et spécialiste en organisation sanitaire, d'origine luxembourgeoise, Adam Chenot (1721—1789) qui a travaillé aussi en Transylvanie.

I. Spielmann a publié, en 1957, aux Editions Médicales, le volume d'études intitulé „Din Istoria Medicinii Universale", et en 1960, à Târgu-Mureș, le cours d'Histoire de la Médecine Universelle, réimprimé en 1980 dans une variante revue et complétée. Il a été collaborateur et co-auteur à d'autres manuels, recueils d'études et de monographies et publia, en 1984, l'esquisse „Betegség, orvoslás, társadalom" où sont approfondus des problèmes de sociologie médicale.

Ses écrits littéraires de la période 1945—1960, signés avec le pseudonyme Kéri József, traitent d'un large éventail de sujets, dans un style très attrayant. Il a aussi édité à Târgu-Mureș les nouvelles de Petelei István et s'est occupé à Bucarest de l'héritage littéraire de Salamon Ernő et Brassai Viktor, en écrivant les préfaces respectives.

A partir de 1955, le professeur I. Spielmann a participé à huit congrès internationaux d'histoire de la médecine et de la pharmacie et à d'autres manifestations scientifiques en Roumanie et à l'étranger.

Entre 1955 et 1975 il a rempli la fonction de rédacteur en chef de „Revista Medicală" avec sa variante en hongrois „Orvosi Szemle" de Târgu-Mureș.

Il a été le vice-président de la Société Roumaine d'Histoire de la Médecine et de la Pharmacie et, après 1971, membre de la direction du Comité Roumain de l'Histoire et de la Philosophie des Sciences près de l'Académie Roumaine. Entre 1971 et 1975, il a fait partie de la rédaction de „Noesis", éditée par le Comité sus-mentionné. En 1973, il a été élu membre de l'Académie Internationale d'Histoire de la Pharmacie; la même année, il a été coopté comme membre de la Société Hongroise

de l'Histoire de la Médecine. En 1975, il a été nommé membre honoraire de l'Association de l'Histoire de la Médecine de Montpellier.

Successeur de l'éminent professeur V. L. Bologa pour diriger et coordonner les thèses de doctorat en histoire de la médecine et de la pharmacie, il a orienté, avec son inégalable compétence et une exigence particulière, aussi les travaux des futurs docteurs en pharmacie: Constantin Iugulescu, Graziella Baicu, Ştefan Gh. Ciulei, Ovidiu Maior, Gheorghe Mermeze.

En 1962, on lui a octroyé le titre de lauréat du Prix „Nicolae Bălcescu" de l'Académie Roumaine pour sa méritеuse collaboration au volume „Din Istoria Filozofiei în România", en 1964, le diplôme de Reconoscimiento de l'Académie de Sciences de Cuba, en 1975, le prix Weszprémi István de la Hongrie, En 1972, l'Etat roumain lui accorda le haut titre de professeur émérite.

Neuf ans depuis sa disparition, en septembre 1995, parut, grâce à quelques généreux pharmaciens: Felicia Gâtlan, Silvia Ionescu, Mircea Morait, etc., de même que par l'appui des collèges pharmaceutiques de Cluj et de Bucarest, de la Société de Pharmacie et de S.C. Napofarm S.A. de Cluj, le volume „Istoria Ştiinţelor Farmaceutice în România". C'est l'hommage posthume apporté à notre professeur qui, pendant près de 15 ans, s'est engagé, avec son extraordinaire énergie, dans cette oeuvre téméraire et fatigante, considérée une première restitution du passé de la pharmacie roumaine.

Le professeur I. Spielmann s'est remarqué par une force et un élan inépuisables. Sa retraite n'a pas été une interruption de son activité scientifique, qu'il n'a abandonné qu'à la veille de sa fin dramatique. Peu de temps avant son douloureux départ, le professeur affirmait avec une sérénité désarmante qu'il avait obtenu tout ce qu'il avait désiré, bien que sa vie n'ait pas été aisée, les satisfactions alternant avec les inquiétudes, les affirmations avec les contestations, les distinctions avec les déceptions.

Bien qu'il ait aimé se trouver au centre de l'attention de son entourage et de jouir de notoriété, I. Spielmann était caractérisé par une modestie qui frisait souvent l'ascèse.

Il nous a quittés prématurément, et en même temps nous sentons son oeuvre parfaitement ronde, mais cependant nous devons accepter que, par sa disparition, la vie scientifique de notre pays a perdu une valeur authentique et la spiritualité roumaine a été privée de l'un de ses représentants les plus autorisés.

Ceux qui ont eu le privilège de collaborer avec le professeur I. Spielmann, étudiants, aspirants, co-auteurs, etc., se souviendront toujours de sa grande générosité scientifique, de son tempérament volcanique, de son chaleureux humanisme, de sa profonde sensibilité, de sa culture encyclopédique difficilement égalable, mais surtout de ce qu'a représenté ce grand érudit pour l'affirmation du mouvement iatrohistorique, pharmacohistorique et de la sociologie médicale en Roumanie.

GRAZIELLA BAICU

A POINT OF VIEW ABOUT THE MUSEUM OF THE HISTORY OF MEDICINE AND PHARMACY

Objects, not reproductions

A museum is not a book. The thrill a history museum is to see the actual objects that people used in the actual place the museum is in. [...] Since a museum is not a book, I don't want it to show me a lot of reproductions, artists' ideas, and waxworks. [...]

Cutting out the dull bits

Since a museum is not a book, it need not present me the whole history of a place or a topic. There may be a century when the Turks left little alive, or when a Christian church set about the destruction of all vestige of another Christian church. In that case there will be few three-dimensional objects to show. Well, then, show what you have and no more, in a single case if need be. I really don't want walls of stuff in two dimensions, photocopied off documents in Latin and Turkish that can barely be made out. I do read German, but even in German printed matter is pretty dull. A museum is not an archive, and books and photocopies are easier to read sitting down, at home.

I am told that a special feature of Central Europe is that in Stalin and Brezhnev's days some commissar or other decreed that museums of history should cover the whole history of a place or topic, as seen from the official viewpoint. Certainly, East Berlin used to boast in the Zeughaus a remarkable museum of the history of the German people, made up almost entirely of photocopies and twentieth century documents, with hardly an object in sight — I mean a real object, in three dimensions. Nowadays, in museums in the Balkans I sniff some attempt to persuade me of the truth of various kinds of national history. Again, if you'll show me the objects you have, I'll be glad to draw my own conclusions. (May I contradict myself a bit and add that I am sorry they closed the museum in the Zeughaus: it was like the Royal Albert Hall in London, a complete and accurate relic of a past ideology. Happily, there's still one such museum in Belgrade).

A note to rich directors. The wish to see real objects leads to a low value for videos, computer programmes, and virtual reality in museums. They all have their place, but they are all second hand, they are all somebody's idea of the past. The real object is a real piece of the past.

Children

Where are the children? In central Europe, do museum staff talk with local teachers, find what will be under discussion in class, and offer one-hour visits to a room or two (not the whole museum) to see the

objects that relate to that discussion? When children in Brno start on Darwinism do they go to see the very moving city museum on Gregor Mendel? When children in Ruse start on the Industrial Revolution do they go to see the city's small and delightful railway museum? And if they do, are visits properly prepared, with a pre-visit by the class teacher, question sheets for children to fill in during the visit, and a time for children to quiz an informed staff member? Do any central European museum staff take a short or part-time course in methods for teaching young children? (Some quite unqualified gallery attendants are natural teachers and would need little encouragement. In the museum of farm history in Keszthely a motherly attendant showed some children there on holiday how a corn chaffer worked: she enthralled them). Or are there few visits, with unhappy children trying to cover a whole museum in a draggy four-hour visit?

This matters. The cold war protected central Europe from a flood of global culture — Coca Cola, Canton cuisine, and the Chicago Bulls (whatever they are: I see their hats everywhere). Now it is up to us in Europe to present to the young at once the globe that is their village and also our own European history and traditions, and to celebrate them. In London in January I was walking through a room in the National Gallery. I found twenty children aged ten seated on the floor while a staff member led them to look at a history painting from the Italian Renaissance — to look, to look carefully, to look repeatedly. Adults passed by, children from other schools ran by, and the class sat enraptured, and full of answers to questions put to them. In years of visiting museums in central Europe I have seen little sign that the museums play the role they can in the maintenance among children of the spirit of Europe.

Lighting

The city museum in Oradea has many engravings by Dürer. But you can't see them. They tell me that they put them on show every five years, to avoid exposure to light. Is that right? Clearly, there's a conflict here between keeping things and showing them — between this generation and later ones. But Oradea does in fact show the prints sometimes, and what they need is simply a more even rationing system. Could they set up a sequence of two rooms, one darkened and the other dark, with lights that switch on only when a sensor detects movement in the room? Could they change the display each six months, showing twenty engravings at a time? All this is technical stuff, and for specialists like you to answer.

Not specialist is the general question of lighting of such durable objects as statues and ironware. Many central European galleries are blacked out, with solid panels covering windows, and artificial lighting. If the lighting were good this wouldn't matter. But many museums cannot afford enough light bulbs, and cannot pay for electricity for all rooms all the time. Perhaps museum directors think that their floor staff switch lights on and off for every visitor: I'm afraid staff are only human, and don't. What to do?

— could you replace screens with louvres and curtains, and ask attendants when they visit rooms hourly to check both that rooms have enough natural lighting and that no direct sunlight reaches any room?
— some central European museums have installed sensors that switch lights on when somebody's in the room: could you do that?
— could you issue visitors with hand torches?
You will not get tourists and visitors to museums if they cannot see.

Access

[. . .] London's museums are not perfect, and central Europe's [. . .] had great times in central Europe. Two points for people from west Europe.

Central European museums have many more objects than west European museums do that are out on a shelf or on a wall, not behind glass. Maybe this reflects greater national discipline, or the lack of child visitors. But you might like to ask central European colleagues how they manage it, and whether there are lessons for you. Some western museums have displays designed for the blind to handle, so it's clear that you'd like us to get closer to objects you show. Can you change anything?

Central European museums often offer translations of all labels. At the door you get sheets of paper, one sheet per room, cased in plastic, tied in the top corner with string, which give you versions in English, German or French of each label. They often show signs of grammatical error and of age: no matter. Somebody has seen the need, and made us foreigners welcome. I have never seen such a thing in London. The Museum of the Moving Image is 200 metres from the train station for Paris, the early history of cinema is part of the history of France, and neither that museum nor (if I'm right) any of you issues loan sets of translated labels. Naturally, I don't care whether the translations are on paper or on tape: you may prefer to use tape. But in that case please just give the facts, not stretches of music which try to tell visitors what their emotions ought to be.

[. . .]

One meaning of the victory of 1989 is that now again all the professionals of our common European homeland can talk, and can help one another. [. . .]

BEN HAINES

DES TRACES MUSÉOGRAPHIQUES DU PASSAGE DE HAHNEMANN À SIBIU

„Faire et être sans paraître".

C'est un dicton que Hahnemann (1755—1843) l'a repris de son père, en l'employant dans l'introduction de son autobiographie écrite à 37 ans. Dans cette année, 1791, il à été déjà une personnalité mure, connu dans les rangs médicaux — ayant déjà publié plus de 2 000 pages de traductions (1), une famille avec 5 enfants et il a été membre de la Société Economique de Leipzig et membre de l'Académie Scientifique Électorale à Mayence (10).

Il est difficile de délimiter aujourd'hui ce qui a été de ce qu'il parait être. Mais bien sûr Hahnemann nous serait reconnaissant si nous nous approchions le plus possible de la réalité de ces temps.

Quelles sont les réelles traces gardées pour notre ville? Quelle a été leur importance pour Hahnemann? Quelle importance pour Sibiu?

Premièrement, voilà quelques dates, connus d'ailleurs par tous ceux qui s'occupent de l'histoire de l'homéopathie.

Le 16 juillet 1777 le Baron Samuel Brukenthal (1721—1803) est parti pour Vienne pour être nommé le Gouverneur de la Transylvanie. Là, le médecin de la cour royale, le prof. dr. Quarin lui a présenté l'un des plus appliqués des ses étudiants, Samuel Hahnemann.

Celui-ci était arrivé à Vienne il y a neuf mois pour étudier la partie pratique de la profession dont il a commencé l'étude il y a 2 années à Leipzig. L'invitation du baron Brukenthal de le suivre à Sibiu va l'honorer et va l'aider à franchir les soucis matériels.

Au commencement du mois d'octobre 1777 Hahnemann est arrivé à Sibiu où il est resté comme bibliothéquaire et médecin de la maison jusqu'au printemps de l'année 1779.

Après cette date il est parti pour Erlangen pour finir ses études. Son premier ouvrage dans lequel il présente sa nouvelle théorie apparaît à peu près après vingt ans depuis qu'il avait quitté Sibiu: „Essai sur un nouveau principe pour découvrir les vertus curatives des substances médicinales" (1796) et il fallait passer encore 9 ans jusqu'à l'apparition de la première „matière médicale homéopathique". En 1810 paraît enfin l'„Organon de l'art curatif rationnel" (1, 3, 4, 10).

I. Quelle a été l'influence que la ville de Sibiu avait eu sur le jeune homme de 22 ans qui allait mettre les fondements de l'homéopathie?

La bibliothèque de Brukenthal

La tâche de bibliothéquaire Hahnemann l'a divisé avec Michael Soterius von Sachsenheim (1742—1794), l'un des neveus de Brukenthal, qui l'avait aidé pour dresser l'inventaire de toutes ses collections (11).

Dans le Musée de Brukenthal on préserve le cataloque de la bibliothèque de cette période-là, finalisé en 1780 (20). Celui-ci est formé par 285 pages provenues d'une manufacture transylvaine de XVIIIe siècle, nommée „Honig". Le catalogue embrasse autour de 5 000 titres de livres. L'écriture de Soterius von Sachsenheim prédomine tandis que celle de Hahnemann est aussi présent, pouvant être identifiée à l'aide de son manuscrit préservé dans le même musée, qui représente un hymne dédié par le jeune étudant en médecine à son bienfaiteur (8). L'écriture de Hahnemann est plus rare rencontrée que celle de Soterius.

La bibliothèque de Brukenthal pouvait lui offrir beaucoup de nourriture spirituelle, médicale, aussi que littéraire et philosophique. Parmi les grands classiques des sciences de la nature il avait à sa disposition Dioscoride, Pline, Matthioli, Fuchs, Boerhave, Hoffmann, Galen et Hippocrate, les trois derniers étant amplement représentés. Parmi les auteurs illuministes qui sont considérés avoir influencé ses idées (Tischner, Haehl, Elwert) apparaissent enregistrés Mirabeau, Diderot et surtout Lessing.

Il existait encore une bibliothèque dans la ville, „Hermannstädter Kapellen Bibliothek", qui avait été fondée en 1592 par le maire Huet, bibliothèque qui réunissait les livres des bibliothèques officielles de la ville. Les oeuvres qui ne se trouvaient pas dans la bibliothèque Brukenthal, comme par exemple Paracelsus, Stahl, pouvaient y être trouvées par le jeune étudiant en médecine (3, 4).

La Loge Franc-maçonne de Sibiu a été fondée en 1767 par les 9 à côté de Soterius je l'ai spécialement éliminée parce que j'ai considéré qu'elle dépasse le cadre médical et social que je suive dans cet exposé.

La Loge Franc-maçonne

La Loge Franc-maçonne de Sibiu a été fondée en 1767 par les 9 membres fondateurs ayant en tête Simon Friedrich von Baußnem (1741—1827), sénateur de la ville de Sibiu, avec une influence importante dans la vie politique de Transylvanie (21). Le nom de la Loge a été: „Saint-André sur trois feuilles de Lotus de l'Orient" (15, 16).

Dans l'esprit de l'illuminisme du temps, la loge désirait être une institution avec le but noble d'éducation des hommes vers l'humanisme, comme en peut le constater dans „Le Livre rituel" de la Loge: „Notre saint ordre s'apppuie en essence sur l'amour entre les hommes, sur la bienfaisance, la discrétion et qui a comme but final le bonheur universel pour tous les gens. On s'incline de tout coeur à la vertu, celle-ci, ensemble avec sa compagne, l'amitié, sont celles qui unissent fortement les rangées de la maçonnerie".

Les premières neuf années, la loge passe une existence discrète. A partir de l'année 1776 elle connaît un développement spécial. Après avoir reçu le brevet de constitution, ils s'inscrivent dans la loge des personnalités marquantes comme le Prince Mavrocordat, Karl von Brukenthal, le frère de Samuel, le Comte Bánffy, membre du Conseil guberniel, de même que beaucoup de représentants de la vie publique de la ville. Parmi les membres fondateurs on peut citer le docteur Neustädter qui était sur le point de devenir médecin premier de la ville et ensuite protomédecin de Transylvanie.

Si dans les premières neuf années d'existence ne s'étaient pas inscrits de nouveaux membres, dans cette année 1777 jusqu'au mois d'août y existaient déjà 31 membres. Le 7 août, ceux-ci prennent la décision de transformer la loge habituelle (dans laquelle on pouvait obtenir au maximum le degré de maître écosse — degré 4) dans une Loge écosse de vieux type (dans laquelle on pouvait obtenir les ainsi-dits degrés intérieurs qui allaient jusqu'au 8ème degré, celui de chevalier maçon). La loge viennoise „Le Palmier" à laquelle était subordonnée la loge de Sibiu s'oppose avec véhémence à cette décision, en interdisant de conférer de nouveaux degrés. Au contraire, la Loge de Sibiu inscrit de nouveaux membres et confère des degrés, pour agrandir le nombre de supporters et en même temps s'adresse au duc de Braunschweig et Lüneburg qui les soutienne ainsi qu'au mois de février 1778 ils reçoivent de Vienne l'approbation de constitution.

Pendant les années 1777—1778 les séances avaient lieu au premier étage de l'hôtellerie „L'Empereur des Romains", dont le conducteur était le frère Colignon, arrivé de Belgique.

Hahnemann arrive à Sibiu en pleine fervoire de la Loge, c'est-à-dire en octobre 1777, quand les conditions d'accepter de nouveaux membres n'étaient pas si dures comme d'habitude. Par exemple, il n'était pas nécessaire la recommandation de la partie d'un frère. Pendant tout le temps qu'il avait séjourné à Sibiu et qu'il avait été membre de la loge, Hahnemann n'a pas dépassé le premier degré, celui d'apprenti. Tous ceux qui s'y sont inscrit avant lui, au même temps ou après lui, ont avancé dans quelques mois, au moins jusqu'au troisième degré, celui de maître. Tout cela est valable même pour ceux d'origine sociale plus modeste (des menuisiers, des selliers). On peut donc déduire que l'enchantement de Hahnemann pour la maconnerie n'était pas débordante.

Il est possible que le rituel des séances lui avait inhibé l'éxaltation: la réception dans la loge était faite dans une pièce obscure drapée de noir. Dans cet intérieur se trouvait une table où des instruments de mathématiques étaient placés, une veilleuse et un plan architectural. A côté se trouvait une colonade où étaient accrochées deux squélettes et une tête de mort. Même si le jeune étudiant en médecine n'était pas effrayé par ce décor pendant qu'il attendait l'arrivée des plus grands de l'ordre pour lui mettre des questions sur la sériosité de ses désirs (les questions et les réponses étaient préfabriquées), il est possible que la rigidité des séances habituelles l'eut deçu. Chaque cathégorie de fratrie y avait sa place et les apprentis n'avaient aucun mot à dire, par contre, un mouvement ou un bruit inopportun attirait comme punition l'amendament de celui-ci.

Il se peut bien tendu que tout s'y ait passé autrement: que le jeune Hahnemann ait été enchanté par le romantisme sobre de la loge et qu'il ait considéré normal et correct le rituel stricte des séances, et sa nonpromotion ait d'autres causes . . .

Samuel von Brukenthal n'a pas été franc-maçon, mais son frère, Karl von Brukenthal, régistrateur des archives et secrétaire judiciare, en était. Celui-ci était né en 1753, donc il a été deux ans plus vieux que Hahnemann et il était marié avec Katharina Sophia Binder von Sach-

senfels — la femme de Samuel portait aussi le nom de Sophie Katharine von Klocknem (une coincidence qui pourrait créer des confusions).

Bien que profondément humanitaire dans son moyen d'écrire, dans son moyen d'être (2), probablement que Hahnemann n'eût pas obtenu cette formation dans „l'institut d'éducation" de la franc-maçonnerie. Je désirerais m'exprimer pour la diminuation de l'importance qui s'accorde à ce geste (3, 4, 14), tant pour Hahnemann que pour la maçonnerie de Sibiu.

II. Quelle a été l'importance du passage de Hahnemann sur la ville de Sibiu?

Les prescriptions médicales de la famille Brukenthal

Même comme médecin de la famille du gouverneur, comment pouvait l'étudiant en médecine élibérer des prescriptions médicales? C'est cette question que je me suis posée en regardant le tas de prescriptions médicales de la famille du baron de Brukenthal (18). La réponse a été tout simplement celle-ci: on n'en a pas du tout trouvées.

Dans la collection de la famille de Brukenthal on garde à peu près 500 prescriptions, parmi lesquelles plus de 200 étaient écrites directement pour la famille du baron Samuel von Brukenthal. Les prescriptions n'ont pas une forme standarde, quelques-unes ayant des dimensions variées entre 5 ou 12 et 9 ou 23 cm, sur papier manufacturé. Quelques prescriptions donnent l'impression d'être des simples billets. Bien que sur beaucoup de prescriptions apparaisse la signature du médecin (Lebmacher, York, Wolff), il y a beaucoup d'entre elles sans signature.

On ne trouve aucune prescription avec la signature de Hahnemann, et pendant la période 1777 — printemps de 1779 on ne trouve aucune prescription pour la famille Brukenthal. En ce qui concerne les autres périodes quand les prescriptions manquent, il est possible que le baron a été pour longtemps à Vienne. Mais en automne 1777 il commençait son activité comme Gouverneur de la Transylvanie et en 1778 son palais de la Grande Place de Sibiu commençait à être construit. Son départ de la ville de Sibiu pour longtemps dans cette période n'est pas vraisemblable.

A un baron on pouvait prescrire quelque chose même quand il était en bonne santé — il y a une épreuve: les prescriptions 89, 90, 91, 93 depuis l'année 1749 qui n'étaient pas trop vitales.

Est-ce qu'il est possible que la manque de prescriptions puisse être un signe du passage de Hahnemann dans la vie de Brukenthal?

Quelques oeuvres de Hahnemann

Dans le Musée Brukenthal il y a deux exemplaires de ses ouvrages. J'ai essayé dans la mesure des possibilités le pointillage de leur tracé.

Premièrement il s'agit d'„Apothekerlexikon" (7) apparu en deux volumes en 1793 et 1798. Sur la première page de chaque livre il y a une notice d'où on apprend qu'un Gregorij Brouz la donne au noble transylvain-hongrois Ferenc Sövénfalvi, le 8 novembre 1816. (Dans l'archive national de Sibiu, il y est mentionnée une famille noble Sövényfalvi qui en 1771 se trouvait déjà à Szolnok.) (17).

On ne sait comment arrive le livre dans la possession de la famille Herzberg qui depuis 1877 avait une pharmacie „L'aigle impérial" de

Sibiu — c'était la vieille pharmacie militaire de 2, rue Măcelarilor (plus tard à l'adresse 59, rue Bălcescu). La preuve était l'étiquette sur la couverture intérieure du livre:

ex libris Kapitän Kurt Herzberg

Max. Herzberg, 1890"

Entre les années 1886 et 1892 la pharmacie était conduite par Carl Herzberg. Le père de celui-ci était commandant en retraite et son frère, Maximilian, était officier en marine (13).

Cet ouvrage a été procuré par le musée, le 26 octobre 1962, probablement de chez l'antiquaire.

Il parait donc que Hahnemann n'avait plus des liens avec la ville de Sibiu. A l'aide des documents recherchés on ne peut pas déduire que l'homéopathie est arrivée ici, à Sibiu, par d'autres routes, si Hahnemann n'avait pas séjourné ici. Bien entendu, ce travail n'a pas la prétention d'être exhaustif.

On pourrait conclure à l'aide de ces dates que la ville de Sibiu a été pour Hahnemann un lieu et un moment de sa vie où il aurait en retirer son souffle, en ayant l'existance assurée, liberté de mouvement, de recherche et de savoir. Il aurait acquis un nouveau degré de formation, de maturisation. Bien entendu, il aurait eu mal à quitter Sibiu, la Transylvanie et „ces peuples" où il avait eu la possibilité d'„acquérir de nouvelles connaissances linguistiques et parascientifiques" (10), mais aussi de quitter ce moment de sa vie quand il était maître de son temps, quand le pouvoir de la jeunesse lui donnait des ailes. — Peut-être que la ville de Sibiu trouvait un lieu à part dans l'âme de Hahnemann, mais pas plus.

BIBLIOGRAPHIE

1. BAURD Jaques, „Homeopathie, quelques pages d'histoire", f. ed., Lyon, 1980, pg. 8—21.
2. CASPARI, „Dr. — s' homöopathischer Haus und Reisearzt", Leipzig Baumgärtners Buchhandlung, 1856.
3. CRIŞAN V., „Samuel Friedrich Christian Hahnemann in Hermannstadt", Documenta Homoeopathica, Wihelm Maudrich Verlag, Wien — München — Berlin, 1991, Bd. 11., pg. 17—24.
4. CRIŞAN Virgil, ISPAS Radu, „Samuel Friedrich Christian Hahnemann creatorul homeopatiei şi timpul petrecut de ei la Sibiu între anii 1777—1779", Sibiul Medical (1), 1991, pg. 76—81.
5. ELWERT J. K., „Nachrichten von dem Leben (. . . .) deutscher Ärzte", Hildesheim, 1799 abgedruckt bei HAEHL „Samuel Hahnemann, sein Leben und Schaffen", Leipzig, 1922, pg. 12ff, Bibl. Brukenthal Sibiu, cota III, 9093.
6. HAEHL, „Samuel Hahnemann, sein Leben und Schaffen" vol. I, pg. 23—26, date bibliografice incomplete: Biblioteca Brukenthal Sibiu, cota III, 9094.
7. HAHNEMANN Samuel, „Apothekerlexikon", Leipzig, 1793—1798 bei Lebrecht und Crusius, Bd. I—II.
8. HAHNEMANN Samuel, „Deo Tutelari Samuelis de Brukenthal Sacrum", Biblioteca Brukenthal Sibiu, Manuscrise A 15.
9. HAHNEMANN Samuel, „Organon der Heilkunst", in der Arnoldschen Buchhandlung, Dresden, 1824.
10. HAHNEMANN Samuel, „Selbstbiographie", Biblioteca Brukenthal Sibiu, Manuscrise 147 1908.

11. HERBERT Heinrich, „Briefe des Freiherrn v. Brukenthal", Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, 3. Heft, 1903.
12. POPA Liliana, „Momente din istoria medicinii la Sibiu", Sibiul medical (2), 1992, pg. 26 cont.
13. ROTH F., „Primele farmacii din Sibiu și evoluția lor până în secolul al XIX-lea", Muzeul Brukenthal Sibiu, 1971.
14. TISCHNER, R. „Hahnemann in Hermannstadt", Allgemeine Homeopathische Zeitung, Bd .203, S. 349—354, Bibl. Bruk. Sibiu, cota III. 9093.
15. ZIEGLAUER von, Ferdinand, „Geschichte der Freimaurerloge zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (1767—1790), Archiv für Siebenbürgische Landeskunde vol. XII 1874, vol. XIII 1876.
16. Arh. St., Sibiu, fond Brukenthal A 6—8, Doc. 17 din 1777 („Gesätze für die St. Andreas zu den drei Seeblättern").
17. Arhivele Statului, Sibiu, fond Brukenthal, H 6—9, Doc. 31, pg. 218.
18. Arh. St. Sibiu, fond Brukenthal CD 1—51, Doc. 2.
19. Arh. St. Sibiu, fond Magistrat Sibiu: 297/1776.
20. Brukenthal'sches Hausarchiv, Alphabetischer Katalog der Brukentahl'schen Bibliothek angelegt um 1780 von Michael Soterius von Sachsenheim (und Samuel Hahnemann?), Lose Bogen 285 Bl., 87 C.D.
21. Lexikon der Siebenbürger Sachsen, Wort und Welt Verlag, Innsbruck, 1993, Pg. 88, 370.

INGRID LUX

LES EXPOSITIONS LOCALES ET OCCASIONNELLES D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE, LEUR RÔLE

Conformément à son expérience personnelle, l'auteur, en remémorant trois expositions dont il fut l'initiateur dans les villes de Sebeș-Alba, Focșani et Bucarest, développe ses opinions sur la classification et le rôle de ces collections:

— Expositions occasionnelles, démonstratives (rôle d'illustrer une manifestation d'histoire de la pharmacie locale).

— Expositions locales et représentatives (rôle d'illustrer l'activité pharmaceutique ancienne d'une ville ou d'une région),

— Expositions locales et représentatives, permanentes (rôle d'illustrer l'ancienneté de la pharmacie d'une ville ou d'une région), chambre ou maison mémoriale.

Pour soutenir le rôle des expositions locales et occasionnelles je recourerai à mon expérience dans ce domaine.

A Sebeș-Alba, département Alba, le 17. IV. 1966, a commencé une réunion d'histoire de la pharmacie, sous le patronnage de la chaire d'Histoire de la Médecine et de Pharmacie de Cluj-Napoca (Prof. dr. Valeriu Bologa). Le thème fut l'histoire de la pharmacie de la ville et de ses alentours.

A mon appel, les pharmaciens de l'endroit ont apporté les objets les plus anciens de leurs pharmacies. On organisa ainsi une exposition démonstrative avec l'appui du Musée d'Histoire de la ville (directeur Ioan Raica). On exposa des diplômes des anciens pharmaciens, des manuscrits, des objets parmi lesquels un mortier de 1722, de la vaisselle pharmaceutique, etc.

L'exposition resta ouverte seulement deux jours, mais elle fut intéressante et attractive pour le public, l'exposition étant placée dans un coin d'un vaste hall d'une salle de cinéma.

C'est un exemple d'exposition occasionnelle, demonstrative. Elle fut inscrite également comme une manifestation culturelle de la ville.

Après trois ans, à Focșani, le 26. IV. 1969, on a été organisée une autre exposition, plus ample, plus riche, plus importante. Elle occupa deux chambres dans le sous-sol de la plus ancienne pharmacie de la ville, „Centrala", fondée par le pharmacien Orawetz (1841). Les pharmaciens de la ville (en principal Petru Munteanu) ont réuni les plus anciens objets et vaisselle de leurs pharmacies, de Focșani, Panciu, Odobești et Mărășești.

L'occasion fut bien élue: un symposium interrégional des sciences pharmaceutiques.

On exposa également des diplômes, des manuscrits, des photos, les bustes de Hyppocrate, d'Hygea, de Charles Davila, etc. L'exposition compta des centaines de pièces.

L'exposition fut mieux organisée. Elle attira l'attention des participants et du public.

Ultérieurement l'édifice fut démoli. La collection devenue permanente, enrichie et embellie, fut livrée au musée de la ville.

Voilà un exemple d'une exposition au commencement locale et temporaire qui est devenue une section du musée départamental de Vrancea.

La ville de Focşani a logé autrefois une école militaire d'officiers de réserve médecins et pharmaciens. J'ai organisé là une exposition de médecine et pharmacie militaire, de campagne, en but d'enseignement. On apporta ici des objets de plusieurs institutions militaires, en principal du dépôt central de l'armée. La plus importante pièce de cette collection fut une pharmacie de campagne, mobile. Cette pharmacie portative fut la meilleure de toutes les institutions similaires de la deuxième guerre mondiale. Elle consistait de quatre coffres. Cette exposition a été organisée en but didactique. L'exposition a été étalée dans une salle de classe.

L'école militaire fut supprimée. L'exposition devient la collection démonstrative de la Faculté de Médecine militaire de Bucarest. Après dix ans, l'institution fut également supprimée. La pharmacie portative a été remise au Musée Militaire National, ou se trouve elle aussi maintenant, enrichie et embellie.

Voilà un exemple d'exposition initialement didactique, qui se constitua dans une collection de valeur nationale.

Ces trois exemples d'expositions nous permettent de tirer quelques conclusions intéressantes et générales.

Organiser une exposition locale et occasionnelle n'est pas une action difficile, ni superflue. Dans toutes les villes se trouvent de pharmacies anciennes qui possèdent des petites collections de pharmacie: documents, diplômes, manuscrits, pièces d'une vaisselle hors d'usage, appareils, etc. Beaucoup de ces objets „dorment", en attendant l'initiateur d'une collection ou d'une exposition.

En groupant des objets disparates et isolés, on peut les sauver de la perte, de la destruction. Il y a des pièces intéressantes dans les caves des anciennes pharmacies ou dans les greniers des maisons des pharmaciens décédés depuis longtemps.

On peut illustrer assez aisément une manifestation scientifique importante, un anniversaire, une commémoration, par une exposition cumulée de plusieurs propriétaires, même avec l'appui d'un musée. Les expositions occasionnelles parlent de soi même; elles sont apréciées également par les spécialistes et par le public.

Chaque exposition implique les organisateurs dans une recherche scientifique bénéfique. Il est nécéssaire d'établir des informations exactes sur la production, les lieux d'utilisation, ancienneté, style, dimensions, etc., des objets. Chaque objet ancien a son histoire propre. Toutes les grandes collections de notre pays ont débuté ainsi. Ultérieurement, il suivent les études approfondies.

Beaucoup d'amateurs d'histoire générale, surtout les pharmaciens, peuvent devenir d'initiateurs d'une petite exposition occasionnelle et temporaire. C'est le cas de collectionneurs des médailles, des photos, des

documents, etc. pharmaceutiques. Cettes collections réclament à être exposées si fréquemment que possible. On découvre d'aptitudes latentes des hommes, des pharmaciens. On peut donner plusieurs exemples célèbres récentes en Roumanie: Paul Bălcănescu à Brăila, N. Cismărescu à Craiova, N. Zahacinschi, etc. Les petites expositions forment l'oeil, l'esprit d'observation et le désir de contribuer à l'augmentation de la culture pharmaceutique. C'est le rôle le plus précieux de cette sorte d'expositions.

Les autorités ont encouragé ces efforts: nous croyons qu'elles l'en feront également au future et partout. Des sponsors se trouvent toujours, même dans les rangs des pharmaciens. Ceux-ci, les médecins, les historiens, les archivistes, les muséologues, les autorités récevront avec cordialité et encouragements les jeunes collectionneurs qui peuvent devenir ultérieurement des redoutables spécialistes. Les familles des pharmaciens d'autrefois permettent avec bienveillance l'accès à leurs anciens documents, elles donnent de détails, elles laissent voir les greniers et les caves pour trouver des objets pharmaceutiques, insignifiants pour les possesseurs, qui sont heureux de connaître leur valeur. Maintenant nous avons besoin d'apprendre où se trouvent des manuscrits pharmaceutiques en cyrillique, les anciens microscopes, les anciens horologes des pharmacies, les cahiers galéniques des anciens pharmaciens, etc. Il s'agit de la bienveillance et d'énergie pour les faire connaître.

En faisant ces recommandations, nous sommes obligés d'attirer l'attention sur les charlatans et les malfaiteurs, qui tentent à vendre les objets à prix décuplés ou de les faire sortir du pays. La solution est de faire des documents légales en connaissant l'identité des personnes, de vérifier les documents personnels de ces agents.

Enfin, n'oublions pas que chaque collection peut accroître grâce à des spécialistes, à des pharmaco-historiens. Rappelons que presque tous les initiateurs des expositions ou des collections ont commencé par admirer les objets et le mobilier pharmaceutique des musées ou des anciennes pharmacies et puis se développa le goût de spécialisation.

Ayant en vue ce qui a été dit ci-dessus, aussi que d'autres cas, nous pouvons faire une classification toute simple des expositions occasionnelles ou permanentes (comme les collections didactiques de toutes les institutions d'enseignement), on peut faire des précisions générales.

1. Les plus simples et accessibles sont les expositions démonstratives, de courte vie, les expositions décoratives des pharmacies qui s'étaient modernisées au long du temps, les collections diverses et petites en propriété personnelle et au domicile. Celles-ci sont les plus nombreuses du monde. Leur rôle est considérable, malgré leur petitesse. Elles constituent la première école des spécialistes qui se dédient aux études et au doctorat. C'est l'abc de tous les commenceurs, dont la plupart reste à ce stade.

2. Les expositions locales et représentatives sont plus exigeantes. Elles doivent exprimer un passé pharmaceutique d'une région ou d'une ville. Pour cela, il doit avoir l'appui d'une musée, d'un muséologue compétent. L'importance des moyens d'organisation est plus croissante d'autant mieux que le degré de représentation est plus élevé. A ce degré, il doivent concourir plus de forces: les autorités, des sponsors, des

spécialistes. On peut transformer de telles expositions en de sections d'un musée local ou régional, avec de caractère permanent. La valeur peut devenir nationale si les études et les conditions d'exposition sont louables.

3. Certaines expositions locales et occasionnelles peuvent se transformer en de chambres mémoriales (misions mémoriales) dont la valeur est d'autant plus grande qu'elles représentent des grandes personnalités pharmaceutiques.

À la fin du siècle et du millénaire, en Roumanie existent deux pharmacies-musée (Cluj-Napoca, Sibiu), plus de 20 pharmacies en fonction déclarées pharmacies historiques, de collections didactiques à Bucarest, Iassy, Cluj-Napoca, Timişoara, Craiova, plus de dix collections d'histoire de la pharmacie (Piteşti, Brăila, Oraviţa, etc.), beaucoup de collections dans les grands musées nationaux et régionales. Il y a des conditions satisfaisantes pour se fonder un musée national d'histoire de la pharmacie.

C. IUGULESCU

MUZEUL MEDICO-FARMACEUTIC AL SPITALULUI DIN ROMAN

I. *Condițiile de formare*

Muzeul spitalului din Roman a început a se cristaliza prin anii '60, ca un rezultat al investigațiilor efectuate la documentarea proiectatei monografii a spitalului, care mergea spre bicentenar. Cercetând multiple depozite ale Arhivelor naționale, vizitând urmași de ai foștilor salariați ai spitalului, îndeosebi medici, dar și cadre medii, s-a reușit adunarea unui fel de comori cu relicve, toate legate de munca depusă în decursul vremii în acest așezământ sanitar.

Concomitent am simțit imboldul să extindem raza de cercetare și asupra altor instituții sanitare din localitate, care, deși au pornit ulterior, au activat apoi în paralel cu spitalul public. Cele câteva relicve provenite de la acestea (Spitalul Israelit, Spitalul Militar al Diviziei a VII-a, Policlinica Asigurărilor Sociale. Infirmeria orașului, Dispensarele de circumscripție urbană și de întreprindere etc.), au fost alăturate nucleului central. Etalate pentru evidență, ele au constituit Muzeul Medico-Farmaco-Istoric de care ne ocupăm. Așa se face că acesta reflectă evoluția nu numai a „Spitalului *Precista Mare*", „Spitalul Municipal" de acum, ci și a întregii asistențe sanitare de aici. Prin acesta el este legat de evoluția întregii vieți medico-farmaceutice locale, fără a avea pretenția de a ilustra evoluția medicinii în genere, iar dacă totuși, atunci doar în subsidiar.

II. *Amplasarea și componența muzeului*

Inițial, amplasat în odaia de la primul etaj al turnului-clopotniță ce străjuia odinioară intrarea în incinta instituțiilor mamă și fiică (Mănăstirea Precista și Ospitalul acesteia), muzeul a fost coborît de acolo în anul 1973, în preajma comemorării unui secol și trei sferturi de la fondarea spitalului. I s-a pus atunci la dispoziție, de către conducerea spitalului, fosta lojă a portarului, de lângă turn, cu două încăperi nu mari, cam igrasioase. Am fost bucuroși când am scăpat de aici în 1989. Atunci ni s-a repartizat, în fine, o încăpere spațioasă luminoasă și uscată, din interiorul vechii clădiri a spitalului (1872), devenită liberă prin mutarea unor secții în edificiul nou al spitalului, inaugurat în 1982.

În componența și aranjamentul său actual, muzeul se prezintă ca o expoziție complexă, alcătuită din 10 fonduri.

Expuse foarte succint, ele ar fi următoarele:

1. Fondul documentar scriptic și imagistic.
2. Instrumente și aparate medicale devenite istorice.
3. Inventar vechi de uz farmaceutic.
4. Două vitrine de onoare dedicate doctorilor A. Theodori și Mihail Burada.
5. Vitrina decorațiilor și medaliilor sanitare.

6. Vitrina cu timbre și plicuri filatelice cu tematică sanitară, inclusiv un album mare în care au fost rânduite imagini ce nu și-au găsit locul pe rafturi.

7. Biblioteca medico-istorică.

8. Arhiva cu acte de patrimoniu, biblioraturi cu lucrări științifice elaborate de unii medici și farmaciști romașcani, benzi electromagnetice cu înregistrări făcute la diverse manifestații științifice ori culturale ținute în cadrul spitalului.

Aici sunt eternizate voci prețioase ale unor figuri medicale dispărute între timp în eter...

9. Lucrări artistice, printre care tablouri pictate și două busturi reprezentând pe distinșii medici romașcani dr. Alexandru Theodori și dr. Alexandru Vasiliu.

10. Lapidarul.

Deoarece într-o comunicare ce nu trebuie să depășească 10 minute, ca cea de acum, e imposibil a le prezenta pe toate mai pe larg, așa cum s-ar cuveni, suntem nevoiți a exemplifica numai câteva din cele mai reprezentative.

Fondul documentar scriptic și imagistic. Aici, în afară de actele originale și unele xerocopii de la 1798 încoace, se remarcă galeria cu portretele ctitorilor dintâi — Constantin Cehar, Racoviță Vodă și Episcopul Romanului Veniamin Costachi. Apoi cele ale medicilor primari cu merite deosebite la propășirea acestui așezământ. Sunt următorii: Dr. Simeon Ramonțan, Dr. Dimitrie Samurcaș, Dr. Alexandru Theodori, Dr. Vafrino Marini, Dr. Mihail Burada, Dr. Constantin Mârzescu, Dr. Petre Nicolaescu, Dr. N. Fălcoianu, Dr. Ioan Micu, Dr. Remus Moga, Dr. Victor Panaitescu, Dr. Romulus Rusu. Se mai remarcă cele două stampe istorice, reprezentând Romanul feudal cu Mănăstirea Precista și cu bolnița ei, precursoarea spitalului. Iar a doua cu Turnul, Spițeria Minerva și spitălașul cu 10 paturi cât avea inițial. Ca dotare, prima din ele este din anul 1787, a doua de prin 1880.

În vitrina cu instrumente medico-chirurgicale, pe lângă stetoscoape monoauriculare, seringi de toate categoriile și de vechimi diferite, aparate de narcoză, truse de oculistică și de O.R.L., instrumentar obstetrical etc., se remarcă în primul rând trusa de mică chirurgie de campanie, folosită la Plevna de către Dr. Iulius Theodori, șeful ambulanței Marelui cartier princiar.

În cadrul colecției cu inventar și documente farmaceutice, de maximă importanță sunt modestele borcane farmaceutice, din ceramică cenușie, cu care a fost înzestrată „Spițeria Minerva" în anul 1798, când a fost fondată concomitent cu spitalul. Mai atrag atenția carnete cu rețete medicale de prin anii 1840—1850, redactate în limba latină, precum și colecția cu 8 rețete de medicină populară, scrisă în limbaj românesc „siflat" cu caractere chirilice. Prin aceasta, ele constituie un monument de vechi grai românesc transilvan, care se mai vorbea prin satele ceangăiești, de pe Valea Siretului, la începutul veacului al XIX-lea, când au fost înregistrate. Ele provin de la curtea Sturza-Miclăușeni.

În vitrinele de onoare, cea a lui Theodori conține portretele originale al pr. Ioan Teodorovici (tatăl) și al fiilor săi Alexandru, Octav și Iuliius, primul devenit medic, al doilea, jurist, profesor la facultatea de

Drept din Iași, al treilea medic militar, ajuns general și profesor la Școala Națională de Medicină a lui Carol Davila și la Facultatea de Medicină din București. Tot aici se remarcă diploma de doctor în medicină (scrisă cu tuș pe pergament de vițel), obținută de Alexandru Theodori, în anul 1826, la Facultatea de Medicină a Universității din Viena, teza lui de doctorat, ca și teza doctorului Iulius Theodori; în fine, fotocopia foii de titlu a „Lexiconului poliglot de la Buda", tipărit în 1825, cu substanțiala contribuție a lui Alexandru și a tatălui său Ioan, confundați multă vreme drept „frați" . . .

În vitrina lui Burada, pe lângă portretul său, teza de doctorat, se observă și câteva din cele 18 partituri de muzică ce posedăm, publicate de el la edituri muzicale de peste hotare. Se știe că el a fost, pe lângă medic, și pianist de valoare și compozitor înaintaș, cu 50 de opusuri cunoscute. O bună parte din melodiile sale, parte compuse la Paris, pe când studia în paralel cu medicina și muzica, la Schola Cantorum, parte la Roman, fiind interpretate și înregistrate pe bandă de magnetofon, pot fi exemplificate vizitatorilor muzeului. Preluate de la noi de către Radio Iași, unele melodii ale lui Mihail Burada au fost transmise, în anii trecuți, în cadrul unui medalion medical-muzical ce i s-a făcut.

In vitrina cu decorații, insigne și medalii sanitare atrag atenția în primul rând decorațiile și insignele primite de către doamnele și domnișoarele infirmiere voluntare de Cruce Roșie, care au îngrijit nenumărați internați în acest spital, în cursul ambelor războaie mondiale.

În sectorul bibliotecii medico-istorice se remarcă un număr de cărți medicale românești redactate cu alfabet chirilic, semn al vechimii preocupărilor științifice în țara noastră. Sunt apoi câteva lucrări medico-istorice, precum și o multitudine (1200 volume) de manuale și tratate medicale redactate în diferite limbi (română, franceză, germană, italiană, engleză, rusă). Cele mai vechi sunt de prin 1820. Unele reprezintă deosebite valori de bibliografie medicală, precum cele două volume ale tratatului intitulat „La cellule nerveuse" din anul 1909, de Gh. Marinescu.

Nu e inutil să menționăm că ele au aparținut unui simplu medic de țară din părțile Romanului, dr. Oreste Reiu. Semn că, într-o carieră de 40 de ani făcută în mediu rural, cine vroia putea ține pas cu noutățile medicale apărute în țară și peste hotare . . .

Recunoaștem: față de bibliotecile medico-istorice din centrele universitare, a ne mândri cu modesta noastră colecție de carte medicală veche, frizează . . . vanitatea! Dacă ținem însă cont că într-un oraș din Moldova, ca Romanul, unde în timpul războiului din urmă, totul a fost luat de valurile războiului și de cele care au urmat (1944—1949) cu abandonări, distrugeri, epurări etc., etc., salvarea de la distrugere și păstrarea corectă chiar și numai a acestora onorează muzeul și spitalul nostru.

În ce privește *„lapidarul"*, aici sunt concentrate materiale de construcție de la alte edificii, mai vechi, ale spitalului, ceramică ornamentală, ceramică menajeră, sticlărie de uz medical și farmaceutic. Apoi una din cele două plăci de marmoră care stătuseră fixate, până în 1949, pe coloanele din holul principal al spitalului. Cealaltă s-a pierdut cu prilejul incendiului din 1957, dar i s-a păstrat textul, fiind copiat anterior. Cea existentă în muzeu are gravate pe dânsa numele marilor donatori ai spitalului, începând cu pomenitul Episcop Veniamin Costachi, apoi cu

ale unor boieri filantropi din regiune, ceea ce, sub regimul totalitar precedent, nu era admisibil a se ține la vedere. Pe placa pierdută se amintea de marile restaurări și îmbunătățiri aduse clădirii spitalului, în anii 1909, 1910 din inițiativă locală (dr. C. Mârzescu), dar cu subvenționarea primită de la Epitropia Sf. Spiridon, de care ținea atunci spitalul.

*

În final, evidențiem că Muzeul Medico-Farmaco-Istoric al spitalului din Roman își trăiește viața prin vizitarea lui de către public, în primul rând pacienții internați care vin aici, primind explicațiile necesare. După cum rezultă din „Condica de vizitare" unde, la urmă, ei își notează impresiile, mulți recunosc faptul că sunt bucuroși de a-și fi îmbogățit cunoștințele nu numai despre evoluția în localitate a asistenței medicale, dar și asupra istoriei orașului însuși.

Este un mod prin care muzeul își îndeplinește menirea, contribuind atât la educarea sanitară, cât și la culturalizarea populației de rând. Însă veritabila contribuție și-o va aduce muzeul atunci, când va avea prilejul să ilustreze trecutul bicentenar al instituției care îl patronează, Spitalul.

Până atunci ținem seamă de bunul îndemn pe care ni l-a dat academicianul prof. dr. Ștefan Milcu în 1973, înscris în „Cartea de aur" a muzeului: să considerăm că și prezentul va deveni viitor, încât să reținem din elementele mai valoroase, spre a nu se pierde. Ceea ce am și făcut, căci de atunci multe și-au găsit locul în muzeu. Din nefericire, oricât de mare ar fi încăperea de acum (45/mp.), spațiul de care dispune muzeul nu-i mai permite nici o extindere.

Din această cauză, unele obiecte valoroase trebuie păstrate în depozit, neavând loc de etalare. Printre acestea e aparatul de röntgendiagnostic model „COOLINAN-SANITAS", fabricat în 1928 și care a funcționat în diferite servicii ale spitalului între anii 1938—1982. Scos la reformă, a fost preluat de noi, dar, în depozitul comun cu alte aparate electrice, unde trebuie să-l ținem, a fost „vămuit" prin sustragerea tubului de radiologie și a ecranului fluorescent... E drept că, la insistențele noastre, i s-au făcut înlocuiri cu piese moarte, încât aparatul, în loc de a rămâne funcțional, a devenit o epavă; dar pentru profani merge.

La cunoașterea muzeului au contribuit mult și unii publiciști ce l-au vizitat, dând la iveală pagini elogioase. Ele interesează îndeosebi marele public. Pentru noi contează, în primul rând, opera educativ-sanitară și culturală ce o îndeplinim aici, precum s-a menționat deja mai sus. De asemeni, posibilitățile mai lesnicioase de documentare pe care le oferim tinerilor cercetători ai trecutului vechiului nostru așezământ, ai modului cum a fost practicată aici medicina de-a lungul vremii, sub imboldul curentelor înnoitoare. Căci medicina, ca și oamenii, stă sub vremuri și nu invers. Fapt constatat și de noi cu regret, îndeosebi în ultimii cca. 50 de ani...

EPIFANIE COZĂRESCU — OCTAV CLOCOTICI

LIVRES DE SPÉCIALITÉ ÉDITÉS À CLUJ (1924—1934), POSSIBLES EXPONATS DANS LA COLLECTION D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Avant 1919, à Cluj n'existait aucune activité roumaine dans le domaine de la pratique, de l'éducation, de la recherche et des publications scientifiques de pharmacie.

Mais l'évolution après 1919 a déterminé, entre autres, une émulation culturelle, pédagogique et scientifique sans précédent, dont les origines se retrouvent dans les énergies intellectuelles qui ont constitué et mis en mouvement un nouveau monde académique, le fondateur et l'organisateur alerte de l'Université le Roi Ferdinand I-er.

La transformation imprévisible de la ville de Cluj, à un moment donné, en centre roumain le plus important dans le domaine des productions et des ouvrages scientifiques de spécialité imprimés, est due en grande partie à la formation d'un noyau animé du désir de la promotion de la science à l'entourage du Prof. dr. G. P. Pamfil (1883—1965) qui, au début de l'année 1920, avait été nommé le directeur de l'Institut Pharmaceutique de l'Université.

Dans le cadre de la Faculté de Médecine, l'Institut Pharmaceutique était l'équivalent d'un département ou d'une section qui organisait l'enseignement de spécialité pour les étudiants en pharmacie.

Le Prof. Pamfil, le dirigeant de l'enseignement pharmaceutique, était le directeur de l'Institut et en même temps des Cliniques Universitaires.

C'est ainsi que le premier volume de spécialité imprimé à Cluj a été écrit par le pharmacien *Maximilian Wonnesch*, assistant universitaire, qui, en 1924, l'année de la parution, avait été nommé le chef de la Pharmacie des Cliniques. Le titre du livre est *Méthodes pour la caractérisation des substances organiques (Metode pentru caracterizarea substanțelor organice)*.

Sur la couverture brochée, ayant les dimensions de 240×155 mm, le titre cité est écrit dans une vignette où, dans la partie supérieure, il y a l'inscription „L'Institut Pharmaceutique de l'Université de Cluj" après laquelle suit le titre d'une projetée collection: „Méthodes des travaux pharmaceutiques" et la mention „publiées sous la direction du Prof. Dr. G. P. Pamfil". En bas de la reliure est écrit „Maison d'édition de la Revue de la Pharmacie, l'édition pour la Transylvanie et le Banat, 1924".

Les substances organiques dont s'occupe l'auteur dans le livre sont des substances pharmaceutiques, et les méthodes pour leur caractérisation sont les méthodes physiques et chimiques, acceptées comme les plus nouvelles et les efficientes ce temps-là.

Le deuxième livre de la collection „Méthodes de travaux pharmaceutiques" a été publié en 1927 par le même auteur, M. Wonnesch, en

portant le titre *Tables sur les méthodes de dosage volumétrique des médicaments selon la Pharmacopée Roumaine IV (Tabele despre metodele de dozare volumetrică a medicamentelor după Farmacopeea Română IV)*. A l'en-tête de la couverture est mentionné l'Institut Pharmaceutique de l'Université de Cluj et son directeur, le Prof. dr. G. Pamfil. En bas de la couverture est mentionnée comme maison d'édition l'Administration de la Revue de la Pharmacie, avec son titre en roumain et en hongrois: *Revista Farmaciei — Gyógyszerészeti Folyóirat* et aussi la ville de Cluj.

Entre temps M. Wonnesch avait acquis son doctorat, pour l'étude de l'ergot de seigle de Roumanie. Après 1929 il a changé de domicile à Bucarest où il a été chargé de recherches et a changé son nom en Voinesco.

Le troisième livre — imprimé en hongrois en 1926 — a gardé sa valeur jusqu'aujourd'hui, parce-qu'il est en dehors du risque de tomber en désuétude. On a publié déjà l'ouvrage, en roumain, en feuilleton dès 1925, dans la revue *Clujul medical*. C'est le tome de Jules (Gyula) Orient, maître de conférences (1869—1940), *Histoire de la pharmacie en Transylvanie et Banat (Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története)* édité à l'institut Minerva de Cluj. En 1928, on a publié une version allemande du livre.

Le même auteur, J. Orient, a publié aussi le tome I-er d'*Elements de toxicologie médicale (Elemente de toxicologie medicală* (imprimé dans la typographie Transilvania de Cluj, en 1934. Le livre a une préface écrite par le prof. dr. Iuliu Haţieganu.

Le dirigeant et l'animateur de l'Institut Pharmaceutique de Cluj, le prof. dr. G. P. Pamfil, a réalisé lui-même deux impressions de grande valeur pour l'orientation de la formation scientifique et professionnelle.

En 1928, il a publié un *Cours de chimie pour l'université et les écoles supérieures (Curs de chimie pentru universitate şi şcolile superioare)*, à la typographie „Deutsche Bote" de Cluj, selon nos informations le premier cours universitaire de chimie générale imprimé en roumain.

G. P.Pamfil, en collaboration avec *I. Manta* (1900—1979), a écrit le volume *Guide pour l'analyse des médicaments chimiques inorganiques et organiques (Ghid pentru analiza medicamentelor chimice anorganice şi organice)*. Le docteur I. Manta, plus tard professeur de Biochimie médicale, était licencié en chimie à Nancy et en pharmacie à Cluj où, l'année de la parution du livre, était chef de travaux à l'Institut Pharmaceutique. Le livre reste, dans l'histoire des sciences pharmaceutiques de Roumanie, avec la renommée du premier manuel de laboratoire pour le contrôle du médicament sous l'aspect analytique.

La valeur historique de ces six livres est indiscutable. On y ajoute aussi les versions hongroise et allemande de l'ouvrage apprécié de J. Orient.

Leur importance sur le plan national est très grande, grâce à l'unicité et à la priorité de chacun d'entre eux, grâce aux grands progrès déterminés dans le domaine de l'actualisation des connaissances scientifiques, dans le perfectionnement et la propagation du lexique et du langage pharmaceutique roumain.

Sur le plan local, elles démontrent, tout d'abord, la coagulation d'un noyau de spécialistes qui, à cette époque-là, avaient commencé à s'affir-

mer dans le domaine des impressions de pharmacie. Puis, il est à comprendre qu'en réalité les spécialistes de Cluj militaient pour un enseignement de haut niveau, ayant une forme et un contenu modernisés, pour l'exercice de la pratique pharmaceutique en conformité avec les exigences de l'art.

A présent, c'est très difficile de trouver quelques exemplaires de ces livres, sauf les bibliothèques ayant un statut de dépôt national. Du premier livre, il semble ne plus exister aucun exemplaire à Cluj-Napoca.

HONORIUS POPESCU

LA CÉRAMIQUE PHARMACEUTIQUE MÉDIÉVALE DANS LE MUSÉE D'ART DE ROUMANIE

Recherchant des mieux récipients pour déposer et conserver des drogues, l'homme a étudié beaucoup de matériaux, parmi lesquels la céramique, grâce à sa résistence à la corrosion et pour le prix bas.

La céramique a été préférée pour déposer les électuaires, les huiles, les pommades, les sirops, les eaux aromatiques et dans les derniers deux siècles pour des pilules et des extraits, correspondant à cette exigence.

Théorétiquement, nous pouvons classer la céramique en deux grandes classes:

1. La céramique pharmaceutique commune
2. La céramique pharmaceutique de luxe

La céramique pharmaceutique artistique, nommée „majolique" ou „maïolique", a un arrière restreint dans quelques pays de l'Europe et un passé riche en plusieurs siècles.

La „majolique pharmaceutique", peu connue en Roumanie, a attiré l'attention seulement dans les dernières années dans la littérature de spécialité, par d'illustrations, de réclames et comme objets de musée.

Rares, mais précieux, les vases pharmaceutiques de luxe des officines en Roumanie ont été détruits avant la deuxième guerre mondiale. ou perdus dans la main des méconnaissants et voilà notre obligation de pharmacien pour les identifier comme valeurs nationales.

Infatigable, l'historien roumain de la pharmacie Pharm. Dr. C. Iugulescu a cherché dans les grands musées roumains des vases médiévales de pharmacie. Il les a trouvé, jusqu'à présent, seulement dans quatre lieux:

1. Le Musée National de l'Art, Bucarest, que nous devons vous présenter
2. Le Petit Musée Peleș — Sinaia
3. Le Musée d'Histoire de la Ville de Bucarest
4. La Faculté de Pharmacie, une pièce seulement.

Au Musée National d'Art, ces vases, 18 comme nombre, ont été étudiés par les muséographes Baleca et Antonescu.

Avant le cataclysme séismique de 1977, les objets étaient dans de grandes salles, exposés sous vitraux, et peut-être négligés par les visiteurs accaparés par d'autres valeurs représentés par des peintures. Peu de pharmaciens attentifs les ont remarqué, mais seulement comme de vases décoratifs et les ont oublié.

Dans 1977, un vase a été détérioré, mais il a été reconstitué.

Quelques vases de la collection du Musée d'Art, les plus représentatifs, ont été exposés au Musée et dix d'entre eux étaient dans les dépôts souterrains.

Tous ont été photographiés.

La première exposition avec ces objets a été en 1980, et puis, en 1981.

En arrivant 1989, les combats d'autour du Musée d'Art ont fait de destructions. Pour ce motif, la majolique pharmaceutique en ensemble, avec d'autres pièces, fut déposée et l'espace ne permet pas leur manipulation.

Un laboratoire roumain a rétrophotographié les vases pour un calendrier.

Nous essayons maintenant de vous présenter la collection mentionnée.

Comme aspect, ces objets sont:

— „albarel" — pour des préparations solides

— chevrette — déstinée aux liquides et

— pots a canon.

La glaçure des faïances est éclatante, après la technique du fin de XVII-ème siècle. Elle a été bien appliquée et comme ça les vases ont résisté beaucoup de siècles, avec des petites détériorations à la base et à la bouche.

Les couleurs sont le blanc et le bleu.

A la base et à la bouche, la plupart des vases ont deux lignes concentriques en bleu et au milieu des picots en bleu aussi.

Le corps du vase a une peinture variée: un château, d'oiseaux, beaucoup de végétation. La peinture est remarquable par l'équilibre des volumes.

Deux vases ont la même décoration à la base, mais comme peinture seulement de longues feuilles pénétrantes entre elles, avec les numéros 1712 et 1713, les années de leur exécution.

D'autres deux „albarels" portent, parmi leurs peintures, de fleurons et d'ornements géométriques peintes en bleu et avec de teintes jaunes.

La chevrette et les pots à canon ont à la base les mêmes lignes avec de picots, mais le corps a une peinture avec de fleurs, des feuilles, parmi lesquelles ont peut voir des oiseaux.

Le pot à canon a deux têtes d'animal et la chevrette l'inscription „MEL".

Par leurs aspects et structure, nous avons la certitude que ces vases appartiennent à une manufacture occidentale de la fin du XVII-ème siècle.

La majolique pharmaceutique nous montre que le médicament n'est pas seulement un objet comme un autre et qu'il demande beaucoup de travail pour pouvoir le donner au malade.

Différents en apparence, tous sont pleins de souvenir, ont la même origine et signification, ils apportent la noblesse et la charité, qui sont à la base de leur création.

BIBLIOGRAPHIE:

1. Cotinat L. „L'âge d'or des faïences d'apothicaire". Plaisir de France, An 40, 1973.

2. Cotinat L. „Évolution de la céramique pharmaceutique". Les initiatives, les aspects, les influences dues aux artistes étrangers.

3. Gheorghiu E. „Pagini din trecutul farmaciei românești". Ed. Med., Buc., 1967.

4. Iugulescu C. „Les ouvrages scientifiques" vol. VI 1979—1980

MARIA SOPOREAN — CRISTINA DASCĂLU

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL“ Cluj
sub comanda nr. 80110

ISSN 1454-1521